KARL MARX ● ARTI-DEĞER TEORİLERİ ○ İKİNCİ KİTAP

KARL MARX

ARTI-DEĞER TEORİLERİ

İKİNCİ KİTAP

SOL YAYINLARI

BİRİNCİ BASKI
ANKARA 1999

ARTI-DEĞER TEORİLERİ
İKİNCİ KİTAP

KARL MARX

ÇEVİREN
YURDAKUL FİNCANCI

Karl Marx'ın
Theorien über den Mehrwert (1862-63)
(Vierter Band des "Kapitals") Zweiter Teil
adlı yapıtını,
Yurdakul Fincancı
İngilizcesinden
(*Theories of Surplus-Value (Volume IV of "Capital")* part 2,
Lawrence and Wishart, London 1975,
Translated by Renate Simpson, Edited by S. Ryazanskaya)
dilimize çevirdi ve kitap,
Fransızcasıyla
(*Théories sur la plus-value (Livre IV du "Capital")* tome 2,
Editions Sociales, Paris 1974,
Publiées sous la responsibilité de Gilbert Badia)
karşılaştırıldıktan sonra
Artı-Değer Teorileri, İkinci Kitap
adı ile,
Sol Yayınları
tarafından,
Kasım 1999
tarihinde,
Ankara'da *Şahin Matbaası*'nda bastırıldı.

ISBN 975-7399-68-X (Takım)
ISBN 975-7399-77-9 (2. Kitap)

İÇİNDEKİLER

[Sekizinci Bölüm]
BAY RODBERTUS. YENİ RANT TEORİSİ.
(ARA AÇIKLAMA).
11-102

11 [1. Tarımda Artı-Değer Fazlası. Kapitalizm Koşulları Altında Tarımın, Sanayiden Daha Yavaş Gelişmesi]
17 [2. Kâr Oranı ile Artı-Değer Oranı Arasındaki İlişki. Tarımsal Hammaddenin Tarımdaki Değişmeyen Sermaye Öğesi Olarak Değeri]
20 [3. Değer ve Tarımda Ortalama Fiyat. Mutlak Rant]
20 [a) Sanayide Kâr Oranının Eşitlenmesi]
25 [b) Rant Sorununun Formülasyonu]
31 [c) Mutlak Rantın Varoluşunun Zorunlu Koşulu: Özel Toprak Mülkiyeti. Tarımdaki Artı-Değerin Kâra ve Ranta Ayrışması.]
39 [4. Rodbertus'un, Tarımsal Hammaddeler Değer Taşımaz Tezinin Yanıltıcılığı]
49 [5. Rodbertus'un Rant Teorisindeki Yanlış Varsayımlar]
56 [6. Sanayi ve Tarımda Ortalama Fiyat ile Değer Arasındaki İlişkiyi Rodbertus'un Anlamayışı. Ortalama Fiyatlar Yasası]
63 [7. Kâr Oranını ve Rant Oranını Belirleyen Öğeler Konusunda Rodbertus'un Hatalı Görüşleri]
63 [a) Rodbertus'un Birinci Tezi]
66 [b) Rodbertus'un İkinci Tezi]
76 [c) Rodbertus'un Üçüncü Tezi]
82 [8. Rodbertus'un Çarpıttığı Yasanın Gerçek Özü]
85 [9. Farklılık Rantı ile Mutlak Rant Arasındaki Karşılıklılık İlişkisi. Tarihsel Bir Kategori Olarak Rant. Smith ile Ricardo'nun Araştırma Yöntemi]
96 [10. Rant Oranı ve Kâr Oranı. Tarihsel Gelişmenin Değişik Evrelerinde Tarım ve Sanayinin Üretkenliği Arasındaki İlişki]

[Dokuzuncu Bölüm]
RİKARDOCU RANT YASASI DENEN YASANIN
KEŞFİ KONUSU ÜZERİNE NOTLAR.
[RODBERTUS KONUSUNDA TAMAMLAYICI NOTLAR]
(ARA AÇIKLAMA)
103-148

103 [1. Anderson'un Farklılık Rantı Yasasını Bulması. Anderson'un Görüşlerinin, Ondan Hırsızlama Yapan Malthus Tarafından, Toprak Sahiplerinin Çıkarına Çarpıtılması]
106 [2. Ekonomik Fenomenleri Değerlendirmede Ricardo'nun Temel İlkesi: Üretici Güçlerin Gelişimi. Malthus'un, Egemen Sınıfların En Gerici Öğelerini Savunması. Malthus'un Nüfus Teorisinin Darwin Tarafından Pratik Olarak Yadsınması]
110 [3. Toprak Rantı Konusundaki Görüşlerin Tarihini Roscher'in Saptırması. Ricardo'nun Bilimsel Yansızlığının Örnekleri. Toprakta Sermaye Yatırı-

mından Sağlanan Rant ve Doğanın Öteki Öğelerinin Sömürülmesinden Sağlanan Rant. Rekabetin Çifte Etkisi]
116 [4. Üretim Maliyetlerinin Arttığı Durumda Değer ve Artı-Değer Arasındaki İlişki Konusunda Rodbertus'un Yaptığı Yanlışlık]
118 [5. Ricardo'nun Mutlak Rantı Yadsıması: Değer Teorisindeki Yanılgısının Bir Sonucu]
121 [6. Ricardo'nun, Tahıl Fiyatlarının Sürekli Artışına İlişkin Tezi. 1641 Yılından 1859'a Kadar Tahıl Fiyatlarının Yıllık Ortalama Artış Tablosu]
125 [7. Mutlak Rant ile Farklılık Rantı Arasındaki Fark Konusunda Hopkins'in Varsayımı. Rantın, Topraktaki Özel Mülkiyetle Açıklanması]
129 [8. Toprağı Tarıma Elverişli Hale Getirmenin Maliyeti. Tahıl Fiyatlarının Artış Dönemleriyle Düşüş Dönemleri (1641-1859)]
133 [9. Anderson'la Malthus Karşı Karşıya. Anderson'un Rant Tanımı: Tarımsal Üretkenlikteki Artış ve Bu Artışın Farklılık Rantı Üzerinde Yaptığı Etki Konusundaki Tezi]
138 [10. Ricardo'nun Rant Teorisine Rodbertus'un Yönelttiği Eleştirinin Savunulamazlığı. Rodbertus'ta, Kapitalist Tarıma İlişkin Özellikleri Kavrayış Eksikliği]

[Onuncu Bölüm]
RICARDO'NUN VE ADAM SMITH'İN
MALİYET FİYATI TEORİSİ
(YADSIMA)
149-220

149 [A. Ricardo'nun Maliyet Fiyatı Teorisi]

149 [1. Fizyokrat Teorinin Çöküşü ve Rant Teorisinde Gözlenen Sonraki Gelişmeler]
152 [2. Değerin Emek-Zamanıyla Belirlenmesi — Ricardo Teorisinin Temeli. Bazı Eksikliklerine Karşın, Ekonomi Politiğin Gelişiminde Gerekli Bir Aşama Olan Rikardocu Araştırma Yöntemi]
157 [3. Ricardo'nun "Mutlak" ve "Göreli" Değer Sorunundaki Kafa Karışıklığı. Değer Biçimlerini Kavrama Eksikliği]
160 [4.] Ricardo'nun Kâr, Kâr oranı, Ortalama Fiyatlar, vb. Tanımı
160 [a) Ricardo'nun Değişmeyen Sermayeyi Sabit Sermaye ile ve Değişen Sermayeyi Döner Sermaye ile Karıştırması. "Göreli Değerler"deki Değişkenlikler Sorununun Hatalı Tanımlanması ve Bu Değişkenliklerin Nedenleri]
176 [b) Ricardo'nun Maliyet Fiyatını Değerle Karıştırması ve Onun Değer Teorisinde Bu Karıştırmadan Kaynaklanan Çelişkiler. Kâr Oranının Eşitlenme Sürecini ve Değerin Maliyet Fiyatına Dönüşümü Sürecini Kavrama Eksikliği]
189 [5.] Ortalama Fiyatlar ya da Maliyet Fiyatları ve Pazar Fiyatları
189 [a) Sunuş Niteliğinde Bazı Düşünceler: Bireysel Değer ve Pazar Değeri; Pazar Değeri ve Pazar Fiyatı]
192 [b) Ricardo'nun, Pazar Değerinin Oluşumu Süreciyle Maliyet Fiyatlarının Oluşumunu Birbirine Karıştırması]
196 [c) Ricardo'nun İki Farklı "Doğal Fiyat" Tanımı. Emek Üretkenliğindeki Değişikliklerin Maliyet Fiyatında Yol Açtığı Değişiklikler.]

201 [B. Adam Smith'in Maliyet Fiyatı Teorisi]

201 [1. Smith'in Maliyet Fiyatları Teorisindeki Yanlış Varsayımları. Ricardo'nun, Değer ile Maliyet Fiyatını Smith'vari Özdeşlemeye Bağlı Kılmasından İleri Gelen Tutarsızlığı]
207 [2. Adam Smith'in, Ücretlerin, Kârın ve Rantın "Doğal Oranı" Teorisi]

[Onbirinci Bölüm]
RICARDO'NUN RANT TEORİSİ
221-234

221 [1. Anderson'un ve Ricardo'nun Rant Teorisini Geliştirdikleri Tarihsel Koşullar]
225 [2. Ricardo'nun Rant Teorisi ile Maliyet Fiyatlarını Açıklayışı Arasındaki Bağlantı]
229 [3. Rikardo Tarzı Rant Tanımının Yetersizliği]

[Onikinci Bölüm]
FARKLILIK RANTI TABLOLARI VE YORUMU
235-290

235 [1. Rant Miktarındaki ve Oranındaki Değişmeler]
237 [2. Farklılık Rantı ile Mutlak Rantın Çeşitli Kombinasyonları. A, B, C, D, E Tabloları]
255 [3. Tabloların Çözümlenmesi]
255 [a)] A Tablosu [Çeşitli Sınıflardaki Pazar Değeri ile Bireysel Değer Arasındaki İlişki]
257 [b) Ricardo'nun Rant Teorisi ile Tarımda Azalan Üretkenlik Görüşü Arasındaki İlinti. Mutlak Rant Oranındaki Değişiklikler ve Bu Değişikliklerin Kâr Oranındaki Değişiklikle İlişkisi]
260 [c)] Tüketim Maddelerinin ve Hammaddelerin Değerinde (Dolayısıyla Makine Değerinde) Görülen Değişikliğin, Sermayenin Organik Bileşimine Etkisi Konusunda Gözlemler
273 [d) Pazar Değerindeki Değişikliklere Bağlı Olarak Toplam Rantta Değişiklikler]

[Onüçüncü Bölüm]
RICARDO'NUN RANT TEORİSİ
(SONUÇ)
291-325

291 [1. Ricardo'nun Toprak Mülkiyetinin Bulunmadığı Varsayımı. Yeni Toprağa Yönelmenin, Bu Toprağın Konumuna ve Verimine Bağlı Oluşu]
296 [2. Rantın Talul Fiyatını Asla Etkilemeyeceğini Öne Süren Rikardocu Tez. Mutlak Rantın, Tarımsal Ürün Fiyatlarının Yükselmesine Yol Açması]
300 [3. Smith'in ve Ricardo'nun, Tarımsal Ürünlerin "Doğal Fiyatı" Konusundaki Yaklaşımı]
303 [4. Ricardo'nun, Tarımsal İyileştirmeler Konusundaki Görüşleri. Tarımsal Sermayenin Organik Bileşimindeki Değişikliklerin Ekonomik Sonuçlarını Anlamakta Ricardo'nun Yetersiz Kalışı]
314 [5. Adam Smith'le Malthus'un Rant Konusundaki Görüşlerine Ricardo'nun Yöneltti̇ği Eleştiri]

[Ondördüncü Bölüm]
ADAM SMITH'İN RANT KURAMI
326-356

326 [1. Smith'in, Rant Sorununu Formüle Edişindeki Çelişkiler]
338 [2. Tarımsal Ürüne Yönelik Talebin Özel Karakteriyle İlgili Olarak Adam Smith'in Ortaya Attığı Hipotez. Smith'in Rant Teorisinde Fizyokrat Öğeler]
342 [3. Toprağın Değişik Tür Ürünlerini, Arz ve Talep Arasındaki İlişkinin Nasıl Etkilediği Konusunda Adam Smith'in Açıklaması. Rant Teorisinde Adam Smith'in Vardığı Sonuçlar]
350 [4. Toprak Ürünlerinin Fiyatlarındaki Oynamalar Üzerine Adam Smith'in Çözümlemesi]

355 [5. Adam Smith'in Rant Hareketleri Konusundaki Görüşleri ve Çeşitli Toplumsal Sınıfların Elde Ettiği Faizlerle İlgili Tahmini]

[Onbeşinci Bölüm]
RICARDO'NUN ARTI-DEĞER TEORİSİ
357-406

357 [A. Kâr ve Rant Konusunda Ricardo]

357 [1. Ricardo'nun, Artı-Değer Yasaları ile Kâr Yasalarını Karıştırması]
363 [2. Çeşitli Öğelerin Etkisiyle Kâr Oranında Görülen Değişmeler]
366 [3. Değişen Sermayenin Değerinde Artış Olurken Değişmeyen Sermaye Değerinde Azalış Olması ve Tersi, ve Bu Değişmenin Kâr Oranına Etkisi]
368 [4. Rikardocu Kâr Teorisinde Maliyet Fiyatlarıyla Değerin Birbirine Karıştırılması]
370 [5. Birbirleriyle İlişkileri Çerçevesinde Genel Kâr Oranı ile Mutlak Rant Oranı. Ücretlerde Yapılan İndirimin Maliyet Fiyatına Etkisi]

378 [B. Artı-Değer Konusunda Ricardo]

378 1. Emek Miktarı ve Emek Değeri [Emeğin Sermaye Karşılığı Değişilmesi Sorunu: Ricardo'nun Ortaya Koyduğu Biçimiyle Çözümsüzlük]
382 2. Emek-Gücünün Değeri. Emeğin Değeri. [Ricardo'nun Emeği, Emek-Gücüyle Karıştırması. "Emeğin Doğal Fiyatı" Kavramı]
387 3. Artı-Değer. [Ricardo'nun Yapıtındaki Eksiklik: Artı-Değer Kaynağının Çözümlenmeyişi. Ricardo'da, Sabit Bir Büyüklük Olarak İşgünü Kavramı]
399 4. Göreli Artı-Değer. [Göreli Ücretler Çözümlemesi: Ricardo'nun Bilimsel Başarılarından Biri]

[Onaltıncı Bölüm]
RICARDO'NUN KÂR TEORİSİ
407-452

407 [1. Ricardo'nun Artı-Değer ile Kârı Ayırdettiği Belli-Başlı Durumlar]
413 [2.] Genel Kâr Oranının Oluşturulması. (Ortalama Kâr ya da "Olağan Kâr")
413 [a) Ricardo'da Kâr Teorisinin Hareket Noktası: Öngelen, Daha Önceden Belirlenmiş Ortalama Kâr Oranı]
416 [b) Ricardo'da, Kolonilerle Ticaretin ve Genel Olarak Dış Ticaretin Kâr Oranına Etkisi Konusundaki Yanılgılar]
418 [3.] Azalan Kâr Oranı Yasası
418 [a) Ricardo'nun Azalan Kâr Oranı Anlayışındaki Yanlış Önvarsayımlar]
420 [b) Ricardo'nun Artan Rant, Kârı Adım Adım Emer Biçimindeki Tezinin Çözümlenmesi]
434 [c) Kârın Bir Bölümü ile Sermayenin Bir Bölümünün Ranta Dönüştürülmesi. Rant Büyüklüğünün, Tarımda İstihdam Edilen Emek Miktarına Göre Değişmesi]
442 [d) Tarım Ürünleri Fiyatındaki Artışla Eşzamanlı Olarak Kâr Oranında Görülen Artışın Tarihsel Çerçevede Ortaya Konması. Tarımdaki Emek Üretkenliğinde Artış Olasılığı]
444 [e) Ricardo'nun, Kâr Oranındaki Düşüşü Açıklama Biçimi ve Bunun, Ricardo'nun Rant Teorisiyle İlintisi]

[Onyedinci Bölüm]
RICARDO'NUN BİRİKİM TEORİSİ VE ELEŞTİRİSİ (BUNALIMLARA YOL AÇAN NEDEN: SERMAYENİN DOĞASI)
453-523

453 [1. Adam Smith'in ve Ricardo'nun, Değişmeyen Sermayeyi Dikkate Almaktaki Başarısızlıkları. Değişmeyen Sermayenin Farklı Parçalarının Yeniden-Üretimi]
456 [2. Değişmeyen Sermayenin Değeri ve Ürünün Değeri]
459 [3. Sermaye Birikiminin Gerekli Koşulları. Sabit Sermayenin Amortismanı ve Bunun Birikim Sürecindeki Rolü]
463 [4. Birikim Sürecinde, Üretimin Farklı Alanları Arasındaki Bağıntı. Artı-Değerin Bir Bölümünün Değişmeyen Sermayeye Doğrudan Aktarılması — Tarımdaki ve Makine Yapım Sanayisindeki Birikime Özgü Bir Özellik]
471 [5. Sermayeleştirilen Artı-Değerin, Değişmeyen ve Değişen Sermayeye Aktarılması]
473 [6. Bunalımlar (Sunuş Niteliğinde Bazı Düşünceler)]
477 [7. Aşırı Sermaye Fazlalığının Kabullenilmesine Karşın Aşırı Meta Üretimini Yadsınmasının Saçmalığı]
480 [8. Ricardo'nun, Genel Aşırı-Üretimi Yadsıması. Meta ile Para Arasındaki İçsel Çelişkilerin Doğasında Bulunan Bunalım Olasılığı]
486 [9. Ricardo'nun, Kapitalizm Koşullarında Üretim-Tüketim İlişkisi Konusundaki Yanlış Yaklaşımı]
487 [10. Bunalımın Bir Olasılık Olmaktan Çıkıp Kesinlik Kazanması. Burjuva Ekonominin Tüm Çelişkilerinin İfadesi Olarak Bunalım]
493 [11. Bunalım Biçimleri Üzerine]
497 [12. Kapitalizm Koşullarında Üretimle Tüketim Arasındaki Çelişkiler. Belli-Başlı Tüketim Mallarındaki Aşırı-Üretimin Genel Aşırı-Üretim Halini Alması]
502 [13. Pazardaki Genişlemesinin Üretimdeki Gelişmeye Ayak Uyduramaması. Tüketimin ve İç Pazarın Sınırsız Genişleyebilirliği Konusundaki Rikardocu Yaklaşım]
506 [14. Üretici Güçlerin Hızlı Gelişimiyle Tüketimin Sınırlılığı Arasındaki Çelişkilerin Aşırı-Üretime Yol Açması. Genel Aşırı-Üretimin Olanaksızlığı Teorisinin Esas Olarak Mazeretçi Bir Eğilim Göstermesi]
513 Sermayenin Farklı Birikim Türleri ve Birikimin Ekonomik Sonuçları Üzerine Ricardo'nun Görüşleri

[Onsekizinci Bölüm]
RICARDO VE BAZI BAŞKA KONULAR. JOHN BARTON.
524-560

524 [A.] Brüt ve Net Gelir

528 [B.] Makineler [İşçi Sınıfının Durumu Üzerinde Makinelerin Etkisi Konusunda Ricardo ve Barton]

528 [1. Ricardo'nun Görüşleri]
528 [a) Makinelerin İşçi Gruplarını İşinden Etmesiyle İlgili Olarak Ricardo'nun İlk Kuşkuları]
529 [b) Üretimdeki Gelişmelerin, Metaların Değerine Etkisi ve Ricardo. İşinden Olan İşçiler İçin Başka Ücret Kaynakları Olduğu Biçimindeki Yanlış Teori]
532 [c) Ricardo'yu, Makineler Konusundaki Görüşlerini Gözden Geçirmeye Yönelten Bilimsel Dürüstlüğü. Ricardo'nun Konuyu Yeniden Formüle Ederken Bazı Yanlış Varsayımları Sürdürmesi]

541 [d) Makine Kullanımının İşçi Sınıfı Açısından Ortaya Çıkardığı Bazı Sonuçları Ricardo'nun Doğru Belirleyişi. Sorunun Rikardocu Gözle Açıklanmasında Bazı Mazur Gösterici Nosyonlar]
552 [2. Barton'un Görüşleri]
552 [a) Barton'un, Sermaye Birikimi, Emeğe Yönelik Talepte Göreli Bir Azalmaya Yol Açar Tezi. Bu Olguyla Sermayenin Emek Üzerindeki Egemenliği Arasında Bulunan İç-Bağlantıyı Barton'un ve Ricardo'nun Anlayamayışı]
556 [b) Barton'un, Ücret Hareketi ve Nüfus Artışı Konusundaki Görüşleri]

EKLER
561-564

561 [1. Tarımsal Ürün Arzının Talebe Her Zaman Tekabül Ettiği Tezinin İlk Biçimi. Rodbertus ve 18. Yüzyıl Ekonomistleri Arasındaki Pratisyenler]
562 [2. Toprak Sahipleri ile Tüccar Arasındaki Husumet Konusunda Nathaniel Forster'in Görüşleri]
562 [3. Rant ile Kâr Arasındaki İlişki Konusunda Hopkins'in Görüşleri]
563 [4. Tarımdaki İlerleme Konusunda Carey'in, Malthus'un ve James Deacon Hume'un Görüşleri]
564 [5. Tarım Emeğindeki Üretkenlik Artışı Konusunda Hodgskin'in ve Anderson'un Görüşleri]
564 [6. Kâr Oranında Düşüş]

567 *Açıklayıcı Notlar*
583 *Kaynaklar Dizini*
588 *Adlar Dizini*

|SEKİZİNCİ BÖLÜM|

BAY RODBERTUS. YENİ RANT TEORİSİ (ARA AÇIKLAMA)[1]

[*1. Tarımda Artı-Değer Fazlası. Kapitalizm Koşulları Altında Tarımın Sanayiden Daha Yavaş Gelişmesi*]

||X-445| *Herr Rodbertus. Dritter Brief an von Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin, 1851.

Her şeyden önce şu nokta belirtilmeli: Gerekli ücretin 10 saate eşit olduğu varsayılırsa, bu, en kolayından şöyle açıklanabilir: Eğer 10 saatlik emek (yani 10 saate eşit para miktarı) tarım işçisinin aşağı yukarı bütün gerekli geçim araçlarını yani tarım ve sanayi ürünlerini vb. almasına elveriyorsa o zaman **niteliksiz emek*** için ortalama ücret budur. Dolayısıyla, burada, onun günlük ürününden kendi payına düşmesi gerekenin *değeri* üzerinde duruyoruz. Her şeyden önce bu değer, onun ürettiği *meta* biçiminde varolur, yani, bu metanın, kendi tükettiği (**eğer** tüketirse) kısmı çıktıktan sonra, değişimi karşılığında kendisi için gerekli geçim araçlarını sağlayabileceği belli *bir miktar*ında varolur.. Böylece onun

*Marx'ın İngilizce yazdığı sözcük, tümcecik ve tümceler, **siyah** harflerle; Fransızca yazdığı sözcük, tümcecik ve tümceler ***siyah-italik*** harflerle; Marx'ın altını çizdiği İngilizce ve Fransızca sözcükler a r a l ı k l ı (espaslı) dizildi. –*Ed.*

gerekli "geliri"nin hesaplanmasında yalnızca bizzat ürettiği *kullanım-değeri* değil, ama bunun yanısıra sanayi ve tarım da hesaba katılır. Ama bu *meta* kavramı içinde vardır. O yalnızca bir ürün üretmez, bir meta üretir. Dolayısıyla bu konuda fazla söz gerekmez.

Bay Rodbertus ilkin, toprak sahipliği ile sermaye sahipliği arasında *bir ayrılma*nın olmadığı bir ülkedeki durumu inceliyor. Ve burada önemli bir sonuca, rantın (rant derken *artı-değerin* tümünü kastediyor) yalnızca karşılığı ödenmemiş emeğe ya da bu emeğin temsil ettiği ürünlerin miktarına eşit olduğu sonucuna varıyor.

Hemen belirtilmelidir ki, Rodbertus yalnızca *göreli* artı-değerin büyümesini yani emeğin üretkenliğindeki artıştan ileri gelen artı-değer artışını dikkate almaktadır; işgününün uzatılmasından ileri gelen artı-değer artışını değil. Kuşkusuz her mutlak artı-değer, bir anlamda görelidir. Emek, işçi için, bütün zamanını yalnızca kendisini canlı tutmaya yetecek kadar olmaktan daha üretken olmalıdır. Ama bu noktadan itibaren ayrım işlemeye başlar. Bu arada yeri gelmişken belirtelim, eğer başlangıçta emek çok az üretken idiyse, gereksinimler de (örneğin kölelerde olduğu gibi) aşırı ölçüde basittir; efendiler de hizmetkarlarından çok daha iyi yaşıyor değildir. Gerekli emeğin göreli üretkenliği, bir kâr yiyicisinin, bir asalağın ortaya çıkmasına yetmeyecek kadar düşüktür. Emeğin henüz pek üretken olmamasına, makinelerin ve işbölümünün bulunmamasına karşın yüksek bir kâr oranıyla karşılaşırsak, böyle bir durum ancak şu koşullarda sözkonusu olabilir: ya Hindistan'da çok olduğu gibi, bir yandan işçinin gereksinimleri aşırı ölçüde azdır ve yoksulluk düzeyinin altına çekilmiştir, ama bir yandan da emeğin düşük düzeydeki üretkenliği, ücretlere harcanan sermaye payına oranla, göreli olarak küçük bir ***sabit sermayeyle*** özdeştir ya da —ki bu da aynı kapıya çıkar— toplam sermayeye göre, ücretlere, daha yüksek oranda bir sermaye payı ayrılmıştır; ya da son olarak emek-zamanı aşırı ölçüde uzundur. Bu sonuncu durum, kapitalist üretim tarzının zaten varolduğu ama çok daha gelişmiş ülkelerle rekabet zorunda bulunduğu (Avusturya, vb.) ülkelerin durumudur. Bu ülkelerde, bir yandan işçinin gereksinimleri daha az gelişmiş olduğu, bir yandan tarım ürünleri daha ucuza geldiği ya da para olarak daha az değer taşıdığı için —ki bu da kapitalist açısından aynı kapıya çıkar— ücretler düşük olabilir. Böylece, diyelim ki işçinin ücretli olarak gerekli olan 10 saatlik emeğin ürün miktarı küçüktür. Ama işçi 12 saat yerine 17 saat çalışırsa (emeğin düşük üretkenliğinden ileri gelen) açığı kapatabilir. Ama belli bir ülkede, emeğin göreli değeri emeğin üretkenliğine oranla düşüktür diye, farklı ül-

kelerdeki ücretlerin, emeğin üretkenliğiyle ters orantılı olduğu sanılmamalıdır. Gerçekte durum bunun tam tersidir. Dünya pazarında bir ülke, bir başkasına göre ne ölçüde daha üretkense, ücretleri de ötekiyle karşılaştırıldığında daha yüksek olacaktır. İngiltere'de yalnızca nominal ücretler değil, gerçek ücretler de Kıta Avrupası'na göre daha yüksektir. İşçi daha fazla et yer; daha fazla gereksinimini karşılar. Ama bu yalnızca sanayi işçisi için sözkonusudur, tarım işçisi için değil. Ama İngiliz işçilerin ücretleri, üretkenliklerine oranla [başka ülkelerde ödenen ücretlerden] daha yüksek değildir.

Tarım işçisinin ortalama ücreti sanayi işçisinin ortalama ücretinden düşük olduğu içindir ki, toprağın verimine göre rantın değişiklik göstermesinden ayrı olarak bir rantın varlığı —yani modern toprak mülkiyeti— pekala olanaklıdır. Her şeyden önce (kapitalistler çiftçi olmadan önce, çiftçi kapitalist olduğuna göre) geleneksel olarak kapitalist, kazancının bir bölümünü toprak sahibine aktardığı için, bunu, ücretleri, düzeyinin altına düşürerek karşılamıştı. Emekçilerin topraktan kaçmaları üzerine, ücretlerin artması zorunluydu ve arttı. Ama bu baskı kendini hemen hiç hissettirmedi; makineler işe koşulduğu zaman toprak yeniden (göreli) bir nüfus fazlasıyla övünmeye koyuldu. (*Vide** İngiltere.) Emek-zamanını uzatmaksızın ya da emeğin üretkenlik gücünü geliştirmeksizin, artı-değer, ücretleri alışıldık düzeyinin altına çekerek de artırılabilir. Gerçekten de tarımsal üretimin kapitalist yöntemlerle yapıldığı her yerde durum budur. Bu, makinelerle sağlanmamışsa, toprak otlağa dönüştürülerek sağlanmıştır. İşte burada ||446| rantın *potansiyel temeli* ile karşı karşıyayız; *gerçekte* tarım emekçisinin ücreti, ortalama ücrete eşit değildir. Bu rant, ürünün, değerine eşit olan *fiyatından* bağımsız olarak olanaklıdır.

Ricardo, ikinci tür bir rant artışının, yani aynı fiyat üzerinden daha fazla ürün satılmasının sonucu olan rant artışının da ayrımındadır; ama bunu dikkate almaz, çünkü rantı acre** başına değil, quarter*** başına ölçer. 2 şilin[den] 20 quarter [tahıl –ç.] 2 şilin[den] 10 quarter tahıldan ya da 3 şilin[den] 10 quarterden fazladır diye, Ricardo rantın yükseldiğini söylemez (ve *bu durumda* rant, düşen fiyatlar sonucu artabilir).

Bu arada belirtmeli ki, rant fenomeni nasıl açıklanırsa açıklansın, tarımla sanayi arasındaki *önemli farklılık* süregider; şöyle ki, fazla artı-değeri, sanayide daha ucuz üretim, tarımda daha pahalı üretim yaratır. Eğer 1 pound ipliğin ortalama fiyatı 2 şilin ise ve

* Bakınız: –ç.
** 0,404 hektar. –ç.
*** Yaklaşık 12,5 kiloluk İngiliz tahıl ölçü birimi. –ç.

ben onu 1 şiline üretebiliyorsam, o zaman daha genişlemiş bir pazar elde edebilmek için ipliği 1 şilin 6 peniden [ya da] her durumda 2 şilinin altında satınam gerekir. Dahası, bu mutlak bir zorunluluktur; çünkü daha ucuz üretim, daha geniş ölçekte üretimi gereksinir. Böylece, öncesiyle karşılaştırıldığı zaman, ben piyasayı mala boğarım. Öncekine oranla *daha çok* satınam gerekir. Her ne kadar 1 pound iplik yalnızca 1 şiline maloluyorsa da bu, eskiden ürettiğim 8.000 pound yerine, şimdi, diyelim 10.000 pound üretirsem böyledir. Düşük maliyet, sabit sermaye 10.000 pounda yayıldığı için elde edilmiştir. Eğer ancak 8.000 pound [iplik –ç.] satsaydım, yalnızca makinelerin aşınma payı, pound başına fiyatı, beşte-bir yani %20 oranında artırırdı. Bu nedenle, 10.000 poundu satabilmek için, 2 şilinin altında satarım. Böyle yaparak hâlâ 6 peni fazla kâr ederim; yani ürünümün 1 şilin olan ve normal kârı zaten içeren değerinin %50'si oranında daha fazla kâr ederim. Üstelik böylelikle pazar fiyatını düşmeye zorlarım ve sonuç olarak tüketici, ürünü daha ucuza elde eder. Ama tarımda 2 şilinden satarım, çünkü yeter miktarda verimli toprağım olsaydı daha az verimli olan toprak ekilip-biçilmezdi. Eğer verimli toprak alanı genişletilseydi ya da daha kötü toprağın verimliliği, talebi karşılayabileceğim ölçüde artırılsaydı, o zaman bu oyun sona ererdi. Ricardo, bunu yalnızca yadsımamakla yetinmiyor, üstelik dikkatleri de açıkça bu noktaya çekiyor.

Demek ki, toprağın verimindeki değişikliğin, rantı değil, ama ranttaki farklılıkları açıkladığını kabul edersek, geriye kalan şu yasadır: Sanayide aşırı kâr ortalama olarak ürün fiyatının düşürülmesinden kaynaklanırken, tarımda rantın göreli büyüklüğünü, yalnızca fiyatın göreli olarak artırılması (verimli topraktan alınan ürünün fiyatının, değerinin üstüne çıkarılması) değil, ama ucuz ürünün, daha pahalı olanın maliyetinden satılması belirler. Ama bu daha önce gösterdiğim gibi (Proudhon)[2] yalnızca rekabet yasasıdır; "toprak"tan değil, "kapitalist üretim"den kaynaklanır.

Dahası var, Ricardo, ekonomistlerin yaptığı gibi, tarihsel bir fenomeni, önsüz-sonsuz bir yasaya dönüştürmesi bir yana konursa, bir başka açıdan haklı olabilir. Bu tarihsel fenomen, tarım karşısında, imalatın (aslında sanayinin gerçekten burjuva olan kolunun) göreli olarak daha hızlı gelişimidir. Tarım gerçi daha üretken hale gelmiştir ama, sanayi ile aynı hızda değil. İmalatta üretkenlik on kat artarken, tarımda, olsa olsa ikiye katlanmıştır. Dolayısıyla tarım, her ne kadar mutlak olarak daha üretken hale gelmişse de *göreli olarak* daha az üretken hale gelmiştir. Bu yalnızca, burjuva üretimin gösterdiği garip gelişmenin ve onun özündeki çelişkinin

kanıtı olur; yoksa, tarımın göreli olarak daha az üretken hale geldiği ve sınai ürünün değeriyle karşılaştırıldığı zaman, tarımsal ürünün değerinin ve onun yanısıra rantın da arttığı şeklindeki görüşü geçersiz kılmaz. Kapitalist üretimin gelişme sürecinde, tarımsal emeğin, göreli olarak, sanayi emeğinden daha az üretken hale gelmesi, yalnızca, tarımdaki üretkenliğin aynı hız ve aynı ölçüde gelişmediğini gösterir.

A sanayisinin B sanayisi ile ilişkisinin 1:1 olduğunu varsayalım. Başlangıçta tarım daha üretken[di], çünkü yalnızca doğa güçleri değil, ama doğa tarafından yaratılmış bir makine de tarımda rol oynamakta[ydı –ç.]; ta başından beri her bir işçi bir makineyle çalışıyor[du –ç.]. Eski zamanlarda ve ortaçağda, tarımsal ürünlerin sanayi ürünlerinden göreli olarak çok daha ucuz oluşu bundan ileri geliyor[du –ç.]; ortalama ücret içinde ikisi arasındaki oran, apaçık bunu gösteriyor (Bkz: *Wade*[3]).

Şimdi bunun yanısıra 1°: 1°'in, her ikisinin [üretim dalının] verimliliğini ifade ettiğini kabul edelim. Bu durumda A sanayisi 10° olursa, yani verimi on kat artarsa, buna karşılık B sanayisi yalnızca üç kat artar ve 3° olursa, o zaman bu iki sanayi dalı daha önce 1:1 iken şimdi 10:3 ya da 1:$^3/_{10}$ olur. B sanayisindeki verimlilik mutlak olarak üç kat arttığı halde, göreli olarak 7/10 oranında azalmıştır. En yüksek rant için de aynı[dır] —sanayiye göre— sanki artmış gibidir; çünkü en kötü toprak 7/10 daha az verimli hale gelmiştir.

Şimdi bu asla Ricardo'nun sandığı gibi, tarımsal ürünlerin fiyatındaki göreli artış sonucu ücretler yükseldiği için kâr oranı düşmüştür anlamına gelmez ||447|. Çünkü ortalama ücreti, bu ücreti oluşturan ürünlerin göreli değeri değil, mutlak değeri belirler. Ama şu anlama gelir: Kâr oranı (aslında artı-değer oranı), imalat sanayisinin üretkenlik gücündeki artışla aynı oranda artmamıştır; bu da tarımın (toprağın değil) göreli olarak daha az üretken oluşundan ötürüdür. Bundan kesin olarak hiç kuşku yoktur. Sanayideki ilerlemeyle karşılaştırıldığı zaman, gerekli emek-zamanındaki düşüş az görünür. Rusya vb. gibi ülkelerin, tarım ürünleri sözkonusu olduğunda İngiltere ile etkili bir rekabete girebilmeleri olgusu bunu apaçık göstermektedir. Daha zengin ülkelerde paranın daha düşük değerde olmasının (yani zengin ülkelerde paranın, göreli olarak düşük üretim maliyetlerinin) bu işle hiç ilgisi yoktur. Çünkü soru, bu durumun, zengin ülkeler tarımını etkilerken, sanayi ürünlerinin yoksul ülkelerle rekabetini neden etkilemediğidir. (Yeri gelmişken söyleyelim, bu, yoksul ülkelerin daha ucuza ürettiğini ve onların tarım emeğinin daha üretken olduğunu göstermez.

Birleşik Devletler'de bile, son istatistiklerle de kanıtlandığı gibi, belli bir fiyatta tahıl ürününün miktarı artmıştır; ama bu acre başına ürün arttığı için değil, daha fazla acre tarıma açıldığı içindir. ***Geniş*** toprakların buunduğu ve yüzeysel olarak işletildiği yerlerde, toprağın aynı miktar emekle, daha ileri ülkelerdeki çok daha küçük alanlara göre, daha fazla miktarda ürün verdiği, toprağın daha üretken olduğu söylenemez.)

Daha az verimli toprağın tarıma açılması olgusu, zorunlu olarak tarımın daha az verimli hale geldiğini kanıtlamaz. Tam tersine, toprağın daha verimli hale geldiğinin kanıtı olabilir; daha düşük nitelikli toprağın ekilip-biçilmesi, [yalnızca] tarımsal ürün fiyatının sermaye yatırımını karşılayacak yeterlikte arttığının değil, ama bunun tersine, üretim araçlarının verimsiz toprağı "verimli" hale getirecek ve yalnızca normal kâr bırakmakla kalmayıp rant da üretecek ölçüde geliştiğinin kanıtı olabilir. Üretim gücünün [verili] bir gelişme aşamasında verimli olan toprak daha düşük gelişme düzeyinde verimsiz olabilir.

Tarımda emek-zamanının uzatılınası —yani mutlak artıdeğerin çoğaltılması— ancak sınırlı ölçüde olanaklıdır. İnsan toprakta, gaz lambasının ışığı altında çalışamaz. Doğrudur, baharda ve yazın insan erken kalkabilir. Ama, zaten göreli olarak daha az işin yapıldığı kısa kış günleri bunu dengeler. Bu bakımdan, normal işgünü yasa zoruyla düzenlenmiyorsa *mutlak artı-değer sanayide daha büyüktür*. Tarımda daha küçük miktarda artı-değer yaratılmasının bir ikinci nedeni, ürünün, üzerinde herhangi bir emek harcanmaksızın, uzun süre üretim sürecinde kalmasıdır. Hayvan besiciliği, koyun çiftlikleri gibi, nüfusun topraktan bütün bütün sökülüp çıkarıldığı belli bazı tarım dalları dışında, kullanılan değişmeyen sermayeye göreli olarak tarımda istihdam edilen insan sayısı —hatta en gelişkin geniş-ölçekli tarımda bile— sanayide olduğundan, ya da en azından başat sanayi dallarında olduğundan çok daha fazladır. Dolayısıyla, yukarda anılan nedenlerle, artı-değer kitlesi *aynı* sayıda insanın sanayide istihdam edilmesi halinde [olabileceğinden], göreli olarak daha küçükse bile —ki bu koşul, ücretlerin ortalama düzeyin altına düşmesiyle bir ölçüde dengelenir— kâr oranı sanayidekinden daha büyük olabilir. Ancak tarımda kâr oranını (geçici olarak değil, ama sanayi ile karşılaştırılınca ortalama olarak) yükselten başka nedenler (biz yalnızca yukardaki durumu imliyoruz) varsa, toprak sahibinin yalnızca varoluşu bile bu fazla kârın, kendini sağlama almasına ve genel kâr oranının oluşumunda yer almaksızın toprak sahibine gitmesine neden olur.

[2. Kâr Oranı ile Artı-Değer Oranı Arasındaki İlişki. Tarımsal Hammaddenin Tarımdaki Değişmeyen Sermaye Öğesi Olarak Değeri]

Rodbertus'la ilgili olarak, genel çerçevede yanıtlanması gereken soru şu:

Yatırılmış sermayenin genel biçimi şöyledir:

Değişmeyen Sermaye	*Değişen Sermaye*
makineler-hammaddeler	emek-gücü

Genel olarak, değişmeyen sermayenin iki öğesi, emek araçları ve emeğin nesnesidir. İkincinin zorunlu olarak bir meta, bir emek ürünü olması gerekmez. Bu nedenle her ne kadar h zaman *emek sürecinin* bir öğesi olarak varolsada *sermayenin öğesi* olarak varolmayabilir. Toprak çiftçinin hammaddesidir, maden madencinin, su balıkçının ve hatta orman avcının.[4] Ancak sermayenin en tamamlanmış biçiminde, emek sürecinin bu üç öğesi, aynı zamanda sermayenin de üç öğesi olarak belirir, yani bunların hepsi metadır; bir değişim-değeri olan kullanım-değeridir ve emek ürünüdür. Bu çerçevede her üç öğe, değer yaratma sürecine dahil olur; gerçi o sürecin içinde makine de yer alır ama, emek sürecine katıldığı genişlik ölçüsünde değil, yalnızca tüketildiği ölçüde [yer alır].

Şimdi ortaya şu soru çıkıyor: Belli bir sanayi kolunda bu üç öğeden birinin eksikliği, bu sanayide (artı-değer oranını değil) *kâr oranını* artırabilir mi? Genel çerçevede şu formül, yanıtı içeriyor:

Kâr oranı, artı-değerin yatırılmış toplam sermayeye oranına eşittir.

Bu araştırmanın başından sonuna kadar, *artı-değer oranının*, yani ürün değerinin, kapitalist ile işçi arasında bölünüşünün değişmediği varsayılmıştır.

||448| Artı-değer oranı a/d'dir; kâr oranı $a / s+d$. Artı-değer oranı, a', belli olduğu zaman d de bellidir; a/d'nin de değişmeyen bir değer olduğu varsayılmıştır. Bu nedenle $a / s+d$'nin büyüklüğü, ancak $s+d$ değiştiği zaman değişebilir; d belli olduğuna göre, bu büyüklük, ancak s artar ya da eksilirse, büyür ya da küçülür. Bundan başka $a / s+d$, $s{:}d$'nin oranında değil, s'nin $s+d$ toplamıyla ilişkisi çerçevesinde büyür ya da küçülür. Eğer s sıfıra eşitse o zaman $a / s+d = a/d$ olur. Bu durumda kâr oranı artı-değer oranına eşitlenir. Ve bu olabilecek en yüksek miktardır, çünkü hiçbir tür hesaplama a ve d büyüklüklerini değiştiremez. Diyelim ki d = 100 ve a = 50'dir. Bu durumda a/d = 50/100 = 1/2 = %50'dir. Eğer 100'lük bir

değişmeyen sermaye eklenseydi o zaman kâr oranı 50/ 100+100 = 50/200 = 1/4 = %25 [olurdu]. Kâr oranı yarı yarıya azalırdı. Eğer 100 *d*'ye 150 *s* eklenseydi o zaman kâr oranı 50 / 150+100 = 50/250 = 1/5 = %20 olurdu. Birinci durumda toplam sermaye *d*'ye eşittir. Yani değişen sermayeye eşittir, böylece kâr oranı artı-değer oranına eşit olur. İkinci durumda toplam sermaye 2 × *d*'ye eşittir, bu nedenle kâr oranı artı-değer oranının yarısı kadardır. Üçüncü durumda toplam $2^1/_2$ × 100 yani $2^1/_2$ × *d*'dir, yani 5/2 *d*'dir; böylece *d* şimdi artık toplam sermayenin yalnızca 2/5'i kadardır. Artı-değer *d*'nin yarısına eşit olur, yani 100'ün yarısına eşit olur; demek ki toplam sermayenin 2/5'inin yalnızca yarısıdır ya da toplam sermayenin 2/10'udur. 250/10 = 25'tir ve 250'nin 2/10'u = 50'dir. Ancak 2/10 = %20'dir.

Başlangıç olarak şimdilik bu kadarlık bir saptama yeterlidir. Eğer *d* değişmeden kalırsa ve *a*/*d* de aynı kalırsa, o zaman *s*'nin nasıl oluştuğu önemli değildir. Eğer *s* belli bir büyüklükte ise, diyelim 100 ise, o zaman 50 birim hammaddeden, 50 birim makineden mi, ya da 10 birim hammaddeden 90 birim makineden mi oluştuğu, yoksa hiç hammadde olmaksızın tamamının makineden mi oluştuğu ya da bunun tersi hiç farketmez. Çünkü kâr oranını *a* / *s*+*d* ilişkisi belirlemektedir; *s* içinde yer alan çeşitli üretim öğelerinin göreli değeri, hiç farketmez. Örneğin kömür üretiminde hammaddeler (yardımcı malzeme olarak kullanılan kömür çıkarıldıktan sonra) sıfır kabul edilebilir ve tüm değişmeyen sermayenin (yapılar ve el aletleri dahil) makinelerden ibaret olduğu düşünülebilir. Öte yandan, bir terzi sözkonusu olduğunda, makine sıfır kabul edilebilir — burada değişmeyen sermayenin tümü hammaddelere indirgenebilir (özellikle geniş çapta iş yapan terziler henüz dikiş makinesi kullanmadığına ve öte yandan, zaman zaman Londra'da görüldüğü gibi, işçilerini, fason-çalışanlar şeklinde kullandığı için yapılar bir yana konabileceğine göre. Bu, ikinci işbölümünün, birincinin *biçiminde* yeniden ortaya çıktığı *yeni bir fenomendir*.)[5] Eğer kömür ocağı sahibi 1.000 birim makine ve 1.000 birim emek kullanırsa, terzi de 1.000 [birim –ç.] hammadde ve 1.000 [birim –ç.] emek kullanırsa, artı-değer oranının eşit olması durumunda her ikisinin de kâr oranı eşittir. Eğer artı-değerin %20 olduğu varsayılırsa, o zaman kâr oranı her ikisinde de %10 olur: 200/2.000 = 2/20 = 1/10 = %10. Demek ki *s*'yi oluşturan parçalar yani hammaddelerle makineler arasındaki orantının kâr oranını etkileyebileceği yalnızca iki durum vardır: 1. Eğer bu orantıdaki herhangi bir değişiklik *s*'nin mutlak büyüklüğünü değiştirirse; 2. Eğer *s*'yi oluşturan tamamlayıcı parçalar arasındaki orantı, *d*'nin büyüklüğünü değiştirirse.

Bu, üretimin kendisinde organik **değişiklikler** olduğunu gösterir; yani s'nin belli bir parçası daha küçük bir parça ise öteki parça toplam miktarı tamamlayıcı daha büyük parça olmalıdır biçimindeki totolojik bir ifade değildir.

Bir İngiliz **çiftçinin gerçek hesaplarında ücretler** 1.690 sterlin, **gübre** 686 sterlin, **tohumluk** 150 sterlin, **inekler için yem** 100 sterlin tutuyor. Demek ki "hammaddeler" toplam 936 sterline ulaşıyor; bu [miktar –ç.], ücretlere harcanmış olanın yarısından fazladır. (Bkz: F. W. Newman, *Lectures on Political Economy* [*Ekonomi Politik Konferansları*], Londra, 1851, s. 166.)

> "*Flaman* yöresinde" (*Belçika* kesiminde) "*hayvan gübresi* ve saman Hollanda'dan ithal edilir" (keten vb. üretimi için. Karşılığında keten, keten tohumu yağı vb. ihraç ederler). "Bu nedenle kentlerin atıkları* bir ticaret konusu haline gelmiştir ve düzenli olarak Belçika'ya yüksek fiyatlarla satılır. Anvers'den yaklaşık 20 mil uzaklıkta Schelde'ye kadar, Hollanda'dan getirilmiş gübre rezervuarları görülür. Ticaret, kapitalist bir şirket tarafından ve Felemenk tekneleri ile gerçekleştirilmektedir." (*Banfield*).[6]

Ve böylece kemik tozu, kuş gübresi, potas vb. hadi neyse de hayvan gübresi ve yaş dışkı bile ticari mal haline gelmiştir. Üretim öğelerinin para olarak *hesap ve tahmin edilmesi* yalnızca üretimdeki biçimsel değişikliğin sonucu değildir. Toprakta yeni malzemeler kullanılmaya ve eski malzemeler *üretim* amacıyla satılmaya başlanmıştır. Bu yalnızca, kapitalist üretim tarzı ile daha önceki üretim tarzları arasında beliren biçimsel bir farklılık değildir. Tohumluk ticareti önem kazanmıştır; o ölçüde ki, her yıl değişik ürünlerin tohumluğu sırayla ekilmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde, tarıma ne bizzat tarım [üretimi –ç.] sırasında üretilen ne de dışardan meta olarak satın alınan hiçbir "hammadde" —yani meta olarak hammadde— girmediğini söylemek gülünç olur. Makine imal eden bir yapımcının kullandığı ||449| makinenin, onun sermayesi arasında bir değer olarak hesaba girmeyeceğini söylemek de bir o kadar saçmadır.

Yıllar boyu kendi üretim öğelerini, tohumluğunu, gübresini vb. üreten ve ailesiyle birlikte kendi ürününün bir kısmını tüketen bir Alman köylü (üretim açısından) ancak toprağı ekip-biçmek için gereken bazı araç-gereçleri satın almak ve ücretleri ödemek üzere para harcamak durumundadır. Varsayalım ki, tüm harcamaların değeri [yarısı para olarak ödenmiş] 100'dür. Köylü, [ürününün] yarısını ürün olarak tüketir (üretim maliyeti [dahil olmak üzere yarısı]). Öteki yarısını satar ve diyelim 100 elde eder. Demek ki brüt

* Elyazmasında "kentlerin atıkları bir ticaret konusu haline gelmiştir" yerine "Felemenk kentlerinde atıklar ticaret konusudur" deniyor. *–Ed.*

geliri 100'dür ve 50'lik sermayesine göre bu, yüzde yüz [kâr] demektir. 50'nin üçte-biri rant için, üçte-biri de vergiler için düşülürse (ki bunların toplamı $33^1/_3$ eder) o zaman elinde $16^2/_3$ kalır; 50'ye göre hesaplanırsa bu %$33^1/_3$ demektir. Ama gerçekte onun eline [başlangıçta harcadığı 100'den] kalan yalnızca $16^2/_3$'tür. Köylü hesabı yanlış yapmış ve kendini aldatmıştır. Kapitalist çiftçi bu tür yanlışlıklar yapmaz.

Mathieu de Dombasle, *Annales agricoles*, etc. [*Tarım Tarihi*, vb.], 4. fasikül, Paris 1828'de der ki: (Örneğin Berry [ilinde] *metairie** sözleşmesi çerçevesinde:

> "toprak sahibi toprağı verir, yapıları verir ve genelde tarım için gereken çift hayvanlarının ve araç-gereçlerin tümünü ya da bir bölümünü sağlar; kiracı ise karşılığında, hemen hemen emeğinden başka bir şey koymaz. Toprağın ürünleri eşit olarak paylaşılır" (agy, s. 301). "Kiracılar, genelde dizboyu yoksulluk içindedir." (agy, s. 302). "Eğer yarıcı 1.000 frank harcamışsa, brüt ürününü 1.500 franka çıkarır;" (yani 500 frank brüt kazanç) "bunun yarısını toprak sahibine aktarmak zorundadır; yalnızca 750'sini alıkoyar ve böylece harcamalarından 250 frank kaybı olur" (agy, s. 304). "Daha önceki tarım sisteminde harcamalar ya da üretim maliyetleri, hayvanların tüketimi için ve toprağı ekip-biçen çiftçi ile ailesinin tüketimi için, hemen hemen tümüyle aynı üründen yani kendi türünden ayrılırdı; nakit para pek ödenmezdi. Ancak bu tür belli durumlar, üretim sırasında tüketilmemiş olan ürünü toprak sahibiyle kiracının kendi aralarında bölüştüreceği düşüncesini yaratabilirdi. Ama bu yöntem yalnızca bu tür tarıma, yani *düşük düzeyli tarıma* uygulanabilir. Ama bu düzeyi yükseltme arzusu belirdiği zaman, anlaşılmıştır ki, bu yalnızca belli yatırımların yapılmasıyla olanaklıdır; ertesi yıl yeniden kullanılmak üzere net üründen düşülecek belli yatırımların yapılmasıyla olanaklıdır. Böylece, brüt ürünün bu biçimde bölünmesi, herhangi bir iyileştirme açısından aşılamayacak bir engel olarak belirir" (agy, s. 307).

[3. *Değer ve Tarımda Ortalama Fiyat.*[7] *Mutlak Rant*]

[*a*) *Sanayide Kâr Oranının Eşitlenmesi*]

Öyle görünüyor ki, bay Rodbertus rekabetin, metaları *gerçek değerlerine* indirerek normal kârı ya da ortalama kârı ya da genel kâr oranını sağladığını düşünüyor; yani metaların fiyat ilişkilerini, çeşitli metalarda yer alan emek-zamanı miktarlarının birbirleri karşısındaki değişkenlik bağlantılarını parayla ya da değer ölçüsü ne ise onunla ifade edecek bir biçimde rekabetin düzenlediğini dü-

* Çiftçinin, elde ettiği ürünün bir bölümünü (genelde yarısını) rant olarak toprak sahibine ödediği kiracılık sözleşmesi; yarıcılık. —ç.

şünüyor. Kuşkusuz bunu sağlayan, belli bir anda bir metanın fiyatının değerine eşit olması değildir; eşit olması da gerekmiyor. [Rodbertus'a göre olup bitenler şöyle:] Örneğin meta A'nın fiyatı değerinin üstüne yükseliyor ve bir süre bu yüksek düzeyde kalıyor ya da dahası, yüksekliğini sürdürüyor. Böylece A[nın üreticisi kapitalistin] kârı, ortalama kârın üstüne çıkıyor; öyle ki, [o kapitalist --ç.] yalnızca kendi "ödenmemiş" emek-zamanını sahiplenmekle kalmıyor, ama başka kapitalistlerin "ürettiği" ödenmemiş emek-zamanının bir bölümünü de sahipleniyor. Şimdi öteki metaların fiyatının para olarak değişmemesi koşuluyla şu ya da bu üretim alanında kârın düşmesi suretiyle dengelenmesi gerekiyor. Eğer meta [A --ç.], genelde işçilerin tükettiği bir tüketim malı ise o zaman tüm öteki alanlarda kâr oranını düşürecektir; eğer değişmeyen sermayeye, onu oluşturucu bir parça olarak giriyorsa, o zaman değişmeyen sermayenin parçası olduğu bütün üretim alanlarında kâr oranını aşağı bastıracaktır.

Son olarak, meta [A --ç] ne herhangi bir değişmeyen sermayenin parçasıdır, ne de işçilerin tüketim maddeleri arasında yer alan *zorunlu* bir maddedir (işçi, alıp almamakta seçme olanağına sahip olduğu metaları, işçi olarak değil, genelde tüketici olarak tüketir); yalnızca genel bir bireysel tüketim maddesi, tüketim maddelerinden herhangi biri olabilir. Eğer böyle bir tüketim maddesi sanayi kapitalistince bizzat tüketilirse, fiyatındaki artış, artı-değer miktarını ya da artı-değer oranını hiçbir biçimde etkilemez. Şimdi, eğer kapitalist önceki tüketim standardını sürdürmek isterse, o zaman kârın (artı-değerin), bireysel tüketim için kullandığı bölümü, sınai yeniden-üretim için ayırdığı bölüme göre yükselir; ikinci bölüm azalır. A'daki fiyat artışının sonucu olarak ya da kârda ortalama oranın üstündeki artış sonucu olarak (yeniden-üretimin de belirlediği) belli bir zaman aralığı içinde B'deki, C'deki vb. kâr hacmi düşer. A maddesi, eğer yalnızca sınai olmayan kapitalistlerce tüketilmişse, o zaman onlar, öncesine göre A maddesini, B'yle, C'yle vb. karşılaştırıldığında daha fazla tüketmişler demektir. B, C vb. maddelerine yönelik talep azalır; fiyatları düşer ve bu **durumda** A'daki fiyat artışı ya da ortalama oranın üzerindeki kâr artışı, B'nin, C'nin, vb. (daha önceki durumlarda ||450| değişmeksizin aynı kalmış olan) para olarak fiyatını düşürerek kârını ortalama oranın altına çeker. Kâr oranının, [ortalama] düzeyin altına düştüğü B'deki, C'deki, vb. sermayeler, A'nın üretim alanına göçerler. Bu, piyasaya sürekli olarak giren ve doğaldır ki, daha kârlı A alanına nüfuz etme eğilimini taşıyan yeni sermaye için, özellikle geçerlidir. Sonuçta bir süre sonra, A maddesinin fiyatı değerinin altına düşer ve

hareket tersine dönünceye dek uzun ya da kısa bir zaman süresince düşmeye devam eder. B, C vb. alanlarında ise bir bakıma sermaye göçü nedeniyle, yani bu üretim alanlarında ortaya çıkan organik nedenlerden ötürü arzın az olması sonucu olarak, bir bakıma da A alanında olup-biten ve B, C, vb. alanlarını etkileyen değişiklikler sonucu, tam tersi yönde bir karşı süreç ortaya çıkar.

Yeri gelmişken belirtmeli —para değerinin değişmediği varsayımıyla— B'nin, C'nin vb. para olarak fiyatı gerçi B, C, vb. metalarının değeri üzerine çıkabilir ve böylece bu alanlardaki kâr oranını aşabilir ama, başlangıçtaki düzeyine, hiçbir zaman, yeniden ulaşmayabilir. İyileştirmelere, yeni buluşlara, üretim araçlarından daha fazla tasarrufa vb., fiyatlar ortalamanın üstünde olduğu zaman değil, altına düştüğü zaman, yani kâr normal düzeyinin altına indiği zaman başvurulur. Böylece, B'nin, C'nin, vb. fiyatlarındaki düşme döneminde, *gerçek değerleri* düşebilir; başka deyişle, bu metaların üretimi için gereken en az emek-zamanı azalabilir. Bu durumda, metanın fiyatında, değerinin üstünde gerçekleşen artış, aradaki farka eşit olursa, yani metanın yeni değerini ifade eden fiyatla eski en yüksek değerini ifade eden fiyat arasındaki farka eşit olursa, ancak o zaman eski para-fiyatını yakalayabilir. Burada metanın *fiyatı*, arzı ve üretim maliyetini etkileyerek metanın değerini değiştirebilir.

Yukarda anlatılan hareketin sonucu: Metanın fiyatında, değerinin üstündeki artışların ya da altına düşüşlerin ortalamasını alırsak veya artışların ve eksilişlerin —sürekli yinelenen— eşitlenme dönemlerinin ortalamasını alırsak, o zaman *ortalama fiyat*, malın *değerine* eşittir. Dolayısıyla, belli bir alandaki ortalama kâr da genel kâr oranına eşittir; çünkü her ne kadar fiyatlardaki artış ve düşüş sonucu —ya da fiyat aynı kaldığı halde üretim maliyetindeki yükseliş ya da azalış sonucu— bu alandaki kâr, eski düzeyinin üstüne çıktı ve altına indiyse de belli bir dönemde ortalama olarak, meta kendi *değerinden* satılır. *Bu yüzdendir ki*, sağlanan kâr, genel kâr oranına eşittir. Bu, Adam Smith'in yaklaşımıdır, ve daha çok da *Ricardo*'nun yaklaşımıdır; çünkü gerçek değer kavramına Ricardo daha sıkı sarılır. Bay Rodbertus bunu onlardan almıştır. Ama bu yaklaşım gene de hatalıdır.

Sermayeler arasındaki rekabetin sonucu nedir? Bir eşitleme döneminde metaların *ortalama fiyatı* öyledir ki bu fiyatlar, her alanda meta üreticilerine aynı kârı bırakırlar; diyelim ki %10. Bu, başka ne anlama gelir? Her bir meta fiyatının, kapitalistin üstlendiği maliyet fiyatının yani metayı üretmek üzere harcadığı miktarın onda-bir oranında üzerinde olduğu anlamına gelir. Bu da genel

olarak aynı büyüklükteki sermayeler eşit kâr getirir demektir; her bir metanın fiyatı, o meta için harcanan ve o metada temsil edilen sermayenin fiyatından onda-bir oranında daha yüksek demektir. Ama mutlak işgününün, tüm alanlarda eşit uzunlukta olduğunu varsaysak, yani sabit bir artı-değer oranı bulunduğunu varsaysak bile, çeşitli üretim alanlarındaki sermayelerin, kendi büyüklükleriyle orantılı olarak, aynı artı-değeri ürettiğini söylemek çok yanlıştır. ⟨Burada kapitalistlerden birinin ötekinden daha uzun çalışma saatleri uygulaması olasılığını bir yana bırakıyoruz ve tüm alanlarda belli bir *mutlak* işgünü olduğunu varsayıyoruz. Mutlak işgünündeki farklılıklar, bir ölçüde, emek yoğunluğundaki vb., farklılıklarla dengelenir, bir ölçüde de yalnızca keyfî aşırı kârı ve ayrıksın durumları ifade eder.⟩

Yukardaki varsayımı akıldan çıkarmama koşuluyla, *eşit* büyüklükteki sermayelerin ürettiği artı-değer miktarları, *birinci olarak*, organik yapılarını oluşturan parçaların yani değişen ve değişmeyen sermayelerin karşılıklı oranlarındaki oynamalara göre farklılık gösterir; *ikinci olarak* dolaşım sürelerine göre farklılık gösterir — bu süre, sabit sermayenin döner sermayeye oranıyla ve ayrıca farklı türden sabit sermayelerin çeşitli yeniden-üretim süreleriyle belirlendiği ölçüde farklılık gösterir; *üçüncü olarak*, gerçek üretim zamanının süresine göre farklılık gösterir — ki bu süre, [sermayenin —ç.] üretim dönemiyle dolaşım dönemlerinin uzunluğu arasında esaslı farklılıklara yol açabilecek olan emek-zamanı süresinden[8] farklıdır. (Bu karşılıklı değişim bağlantılarından birincisi, yani değişmeyen ve değişen sermaye kısımları arasındaki değişkenlik bağlantısı, çok farklı nedenlerden ileri gelebilir; örneğin yalnızca biçimsel olabilir — diyelim, bir alanda işlenen hammadde, bir başka alandakinden pahalı olabilir, ya da emeğin, değişkenlik gösteren üretkenlik farkından kaynaklanabilir vb..)

İşte bu çerçevelerde, eğer metalar değerlerinden satılsalardı ya da *ortalama fiyatlar* onların değerine eşit olsaydı, o zaman çeşitli üretim alanlarındaki kâr oranı büyük ölçüde çeşitlilik gösterirdi. Birinde 50, ötekilerde 40, 30, 20, 10 vb. olabilirdi. Örneğin A alanındaki bir yıllık toplam meta oylumunu alırsak, bunların değeri, onlara harcanan sermayeyle, içerdikleri karşılığı ödenmemiş emeğin toplamına eşit olurdu. B ve C alanlarında da aynısı olurdu. A, B ve C'nin içerdiği ödenmemiş emek miktarları ise farklı; örneğin A, B'den, B de C'den daha fazla; A metaları, üreticilerine, diyelim ki 3*A* (*A* = artı-değer) bırakıyor B = 2*A* ve C = *A* bırakıyor. Kâr oranı, artı-değerin yatırılan sermayeye oranıyla belirlendiğine göre ve bizim varsayımımızda bu, A, B, C, vb. için aynı olduğuna göre, bu

durumda ||451| eğer yatırılan sermayeye *S* dersek, farklı kâr oranları *3A/S*, *2A/S*, *A/S* olacaktır. Dolayısıyla sermayelerin rekabeti, ancak kâr oranını eşitleyebilir; yani bizim örneğimizde kâr oranını, A, B, C alanlarında, *2A/S*, *2A/S*, *2A/S*'ye eşitleyebilir. A, kendi metasını, değerinin 1 *A* eksiğine ve C, değerinin 1 *A* fazlasına satar. A alanındaki ortalama fiyat A metasının değerinin altında, C alanındaki ortalama fiyat ise C metasının değerinin üstünde olur.

B örneğinin gösterdiği üzere, gerçekte ortalama fiyat ve metanın değeri, üstüste çakışıyor da *olabilir*. Bu, B alanında yaratılan artı-değer ortalama kâra eşitlenince olur. Başka deyişle yaratıldığı alanlar dikkate alınmaksızın artı-değerin bütününün hesabına temel olan toplam sermaye, yani kapitalist sınıfın sermayesi, tek *büyüklük* olarak görüldüğü zaman, bu sermayeyi oluşturan parçalar [toplam değişmeyen ve toplam değişen sermaye parçaları –ç.] arasındaki ilişki ile B alanındaki sermayeyi oluşturan çeşitli parçalar arasındaki ilişki aynı olduğu zaman, olan budur. Bu toplam sermayede geri dönüş vb. dönemleri eşitlenmiştir; örneğin, bu sermayenin tümünün bir yıl içinde geri döndüğü düşünülebilir. Bu durumda*toplam sermayenin* her kesimi, kendi büyüklüğüyle uyumlu olarak toplam artı-değere katkı yapar ve ondan bu büyüklüğe tekabül eden miktarını çeker. Ve her bir sermaye parçası, bu toplam sermayenin **pay sahibi** sayılacağı için, *birincisi*, bu bireysel sermayenin *kâr oranı*nın, tüm ötekilerin kâr oranıyla aynı olacağını söylemek doğru olur — [çünkü] aynı büyüklükteki sermayeler aynı miktarda kâr bırakır; *ikincisi* —ki bu birinci noktadan otomatik olarak çıkmaktadır— kâr oylumunun sermaye büyüklüğüne, **kapitalistin toplam sermaye içinde sahip olduğu paya** bağlı olduğunu söylemek de doğru olur. Böylece sermayeler arasındaki rekabet, her sermayeye, toplam sermaye içindeki bir pay gibi muamele etmeye ve dolayısıyla bu payın artı-değere ve giderek de kâra katılımını düzenlemeye çalışır. Rekabet, denkleştirme yoluyla, bunu ***şu ya da bu ölçüde*** başarır (rekabetin, belli bazı alanlarda neden bazı engellerle karşılaştığını burada ele almayacağız). Ancak, açık bir ifadeyle söylersek, bunun anlamı şudur: Kapitalistler, işçi sınıfından elde ettikleri ödenmemiş emek miktarını, *belli bir* sermayenin doğrudan ürettiği artı-emeğe göre değil ama *birincisi* toplam sermayenin, belirli bir sermayenin temsil ettiği göreli parçasına tekabül ederek ve *ikincisi* toplam sermayenin ürettiği artı-emek miktarına göre bölüştürülmesi için çabalarlar. Kapitalistler, düşman kardeşler gibi[9] yağmalayarak elkoydukları başka insanların emeğini, kendi aralarında, her birinin ortalama olarak ötekinin aldığı kadar ödenmemiş emek elde etmesini sağlayacak biçimde bölüşürler.

Rekabet bu eşitlemeyi, ortalama fiyatları düzenleyerek sağlar. Ancak bu ortalama fiyatlar, meta değerinin ya üstünde ya altında oluşur — öyle ki hiçbir meta, bir başka metadan daha yüksek bir kâr oranı bırakmaz. Bu nedenle sermayeler arasındaki rekabetin, meta fiyatlarını meta değerleriyle eşitleyerek genel bir kâr oranı yarattığını söylemek yanlıştır. Tam tersine rekabet bunu, *meta değerlerini, artı-değerin bir bölümünü bir metadan ötekine aktaran ortalama fiyatlara dönüştürerek* yapar. Bir metanın *değeri*, o metanın *içerdiği* ödenmiş ve ödenmemiş emek miktarına eşittir. Bir metanın *ortalama fiyatı* ise o metanın *içerdiği* (maddeleşmiş ya da canlı) ödenmiş emek miktarına ve artı, ortalama bir ödenmemiş emek kotasına eşittir. İkincisi, [ödenmemiş emek kotası –ç.] metanın içinde böyle bir miktarın bulunup bulunmayışına ya da şu veya bu miktarının, meta değerinde yer alıp almayışına bağlı değildir.

[*b) Rant Sorununun Formülasyonu*]

Olabilir ki —bunu, bu kitabın[10] konusu dışında kaldığı için daha sonraki bir araştırmaya erteliyorum— belli bazı üretim alanları, değerlerini, *yukardaki* anlamda ortalama fiyatlara indirmelerine engel olan ve rekabetin bu zaferi elde etmesine izin vermeyen koşullar altında çalışırlar. Eğer tarımsal rantta ya da madenlerden sağlanan rantlarda (bazı rantlar vardır ki yalnızca tekel koşullarıyla açıklanabilir; örneğin Lombardiya'daki ve Asya'nın bazı yörelerindeki su kirası ve taşınmaz mal rantını temsil ettiği ölçüde ev kirası) durum böyle olsaydı, şöyle bir sonuç ortaya çıkardı: Bir yanda tüm sınai sermayelerin ürünü, ortalama fiyat düzeyine yükseltilir ya da indirilirken, tarım ürünü, ortalama fiyatın üstünde olan değerine eşitlenir[di]. Bu üretim alanında *yaratılmış artı-değeri* — rekabet yasalarına göre olması gerektiği gibi— bu alanda yatırılmış sermayenin, sermaye kotasına uygun biçimde olması yerine, ondan daha fazlasını, bu alanın mülkü olarak gene bu alanın sahiplenmesini sağlayan engeller burada bulunabilir miydi?

Başka üretim alanlarında eşit büyüklükteki sanayi sermayelerine göre, yalnızca geçici olarak değil, ama *kendi* üretim alanlarının yapısı nedeniyle %10, %20 ya da %30 oranında daha fazla artı-değer üreten sanayi sermayeleri bulunduğunu varsayalım; derim ki, rekabete karşın bu fazla artı-değeri sürdürebildiklerini ve genel kâr oranını belirleyen genel hesaba (dağıtıma) dahil olmasını önleyebildiklerini varsayarsak, o zaman bu olayda, bu sermayelerin üretim alanlarında iki kâr sağlayıcı, birbirinden ayırdedilebilir: **biri genel kâr oranını elde edendir, öteki, bu alana özgü artıyı elde**

eden. Bu ayrıcalıklının, sermayesini buraya yatırması için her kapitalist bu fazlayı ona ödeyebilir, teslim edebilir ve o, **aynı koşullar altında çalışan tüm kapitalistler gibi, genel kâr oranını kendine alıkoyabilir**. Eğer tarımda vb. durum böyle olsaydı, o zaman *artı-değerin*, *kâr* ile *rant* arasında bölüşülmesi, burada emeğin sanayide olduğundan (**artı-değerin** [üretimi anlamında]) gerçekte daha "üretken" olduğunu hiçbir biçimde göstermezdi. Demek ki, toprağa herhangi bir sihirli güç atfedilmesi [gerekmezdi]; kaldı ki bu zaten saçmadır, *değer emeğe eşittir*, *öyleyse artı-değer toprağa eşit olamaz* (ama göreli artı-değer, toprağın doğal verimliliğinden ileri gelebilir, ancak bu durum, hiçbir koşulda, toprağın ürünlerinin *daha yüksek bir fiyat* yakalaması sonucunu vermez. Tam tersi olur.) Ricardo'nun teorisinden medet umulmasına da gerek yoktur; o teori, maltusçu süprüntü ile, onaylanamayacak ölçüde bağlantılıdır, itici sonuçlara yol açıcıdır ve her ne kadar, benim göreli artı-değer konusundaki görüşlerime, teoride karşı değilse de, o görüşleri, pratik değerinden soymaktadır.

Ricardo'nun görüşü şu: Rant (örneğin tarımdaki rant), kapitalist biçimde tarım yapıldığı yerde —ki bu onun önvarsayımıdır— bir *çiftçi*nin bulunduğu yerde, **genel kârın** üzerindeki bir ***fazlalıktan*** başka bir şey olamaz. Burjuva ekonomi anlamında, toprak sahibine verilenin, gerçekte bir ranta eşit olup olmadığının pek önemi yoktur. Yalnızca ücretlerden bir kesinti olabilir (*vide* İrlanda) ya da bir kısmı, çiftçinin kârının, ortalama kâr düzeyinin altına indirilmesinden sağlanmış olabilir. Bu olası öğelerden hangisi işlerse işlesin, sonucu hiçbir biçimde değiştirmez. Burjuva sistemde *rant*, (genel) kârın üstünde ve ötesinde bir fazlalık olduğu ölçüde, artı-değerin özgül ve karakteristik bir biçiminden başka bir şey değildir.

Peki bu nasıl olur? Meta tahıl, başka her meta gibi, [Ricardo'ya göre] *değerinden* satılır, yani öteki metalarla, içerdiği emek-zamanı oranında değişilir. ⟨Bu, sorunu yapay bir biçimde ortaya koyarak karmaşık hale getiren hatalı ilk varsayımdır. Metalar ancak ayrıksın olarak değerlerinden değişilirler. *Ortalama fiyatları* değişik bir yoldan belirlenir. *Vide supra**.⟩ Buğday üreten çiftçi, tüm öteki kapitalistler gibi, aynı kârı elde ediyor. Bu, tüm ötekiler [kapitalistler –*ç*.] gibi onun da işçilerinin emek-zamanının ödenmemiş parçasını sahiplendiğini gösteriyor. Öyleyse rant nereden geliyor? O rantın da zorunlu olarak emek-zamanını temsil etmesi gerekir. Artı-emek sanayide yalnızca kâra dönüşürken, tarımda neden kâra ve ranta ayrışsın? Ve eğer tarımdaki kâr, başka her tür üretim alanındaki

* Yukarıya bakınız. –*ç*

kâra eşitse, o zaman bu nasıl olabilir? ⟨Ricardo'nun kâra hatalı yaklaşımı ve bunu artı-değerle karıştırış biçimi burada da zararlı etkisini gösteriyor. Bu, onun işini daha güçleştiriyor.⟩

Ricardo bu *güçlüğü*, **ilkede** yok sayarak çözüyor. ⟨Gerçekten de ilkeler planında, bir güçlüğün üstesinden gelmenin *tek yolu* budur. Ama bunu yapmanın iki yolu var. Ya kişi, ilkeyle çelişenin, şeyin kendisinin gelişimi sırasında ortaya çıkan bir *yanılsama* olduğunu öne sürer ya da Ricardo'nun yaptığı gibi, *bir noktada* [böyle bir –ç.] güçlüğün varlığını *yadsır*, sonra bir başka aşamada bunu başlangıç noktası alarak güçlüğün varlığını açıklamaya girişir.⟩

Başka herkesinki gibi çiftçinin sermayesinin de yalnızca kâr bıraktığı biçiminde bir görüş öne sürüyor. ⟨Bu sermaye, rant getirmeyen tek bir çiftliğe ya da bir çiftliğin rant getirmeyen bir bölüm toprağına yatırılabilir. Gerçekte rant getirmeyen bir toprağın ekilip-biçilmesinde kullanılan herhangi bir sermaye olabilir⟩. Dahası, bu başlangıç noktasıdır ve şöyle de ifade edilebilir: Başlangıçta çiftçinin sermayesi yalnızca kâr getirir, rant değil. ⟨Her ne kadar bu *sözde tarihsel* biçim önemsizse ve, öteki "yasalar"da, tüm burjuva ekonomistler için ortak biçimse de.⟩ [Çiftçinin sermayesi –ç.] herhangi bir sınai sermayeden farklı değildir. Rant, yalnızca tahıla olan talep arttığı ve sanayinin öteki dallarının tersine, "daha az" verimli topraklara yönelinmesi zorunlu hale geldiği için işin içine girer. Çiftçi (başlangıçta varsayılan çiftçi), yiyecek [fiyatının] artışı nedeniyle işçilerine daha fazla ödeme yaptığı oranda, öteki herhangi bir kapitalist gibi zarar eder. Ama ürettiği metanın fiyatı değerinin üstüne çıktığı için kazançlı çıkar; birincisi, onun değişmeyen sermayesini oluşturan öteki metaların fiyatı, onun metasına göre düştüğü ölçüde kazançlı çıkar, çünkü onları daha ucuza satın alır; ve ikincisi, kendi artı-değerine, kendisine ait daha pahalı meta olarak sahip olduğu ölçüde kazançlı çıkar. Böylece bu çiftçinin kârı, her ne kadar düşerse de ortalama kâr oranının üstüne çıkar. **Bunun sonucunda** bir başka kapitalist, numara II, daha az verimli olan toprağa, bu düşük kâr oranı karşısında, I'in fiyatından ya da biraz daha ucuza ürün sunabilen toprağa gelir. Bu böyle olabilir diyelim. Ama gene de II'de bir kez daha normal durumla karşı karşıyayızdır, yani artı-değer yalnızca kâra dönüşmüştür. Ne var ki, I için rantı, ikiye katlanmış üretim fiyatının varlığıyla açıklamış bulunuyoruz: II'nin üretim fiyatı, aynı zamanda I'in pazar fiyatıdır. Tıpkı daha elverişli koşullarda üretilen bir fabrika metası gibi, [burada da –ç.] geçici bir **fazla kazanç** sağlanmış olmaktadır. Kâra ek olarak rantı da kapsayan tahıl fiyatı, gerçekte yalnızca maddeleşmiş emekten ibarettir ve o emeğin değerine eşittir; ama kendisi içinde somutlaşan değere

değil, II'nin değerine eşittir. [Yanyana] iki pazar fiyatına sahip olmak olanaksızdır. ⟨Ricardo, işin içine II numaralı çiftçiyi kâr oranındaki düşüş nedeniyle sokarken, Stirling[11] aynı şeyi, ücretlerin tahıl fiyatına uyarak artmasıyla değil, *düşmesi* nedeniyle yapar. Ücretlerdeki bu düşme, II numaranın, her ne kadar toprak daha az verimliyse de II numaralı parçayı eski kâr oranıyla ekip-biçmesine olanak tanır.⟩ Rantın varlığı bir kez böylelikle ortaya atıldıktan sonra, artık gerisi kolaydır. Değişen verime vb. göre *rantlar arasındaki farklılık*, kuşkusuz doğru kalır. Bu, zorunlu olarak giderek daha daha az verimli toprağın ekime açılacağı anlamına gelmez.

Ve işte size Ricardo'nun teorisi. I'e fazla kâr sağlayan daha yüksek tahıl fiyatı, II için daha önceki kâr oranı kadar bir miktar bile bırakmaz. Böylece açıktır ki, ürün II, ürün I'e göre daha fazla değer içerir; yani daha fazla emek-zamanının ürünüdür, [içinde – ç.] daha büyük miktarda emeği taşır. Bu nedenle, aynı ürünü diyelim bir quarter buğdayı üretmek için daha fazla emek-zamanı harcamak gerekir. Ve rant toprağın verimindeki bu eksilişe göre ya da diyelim, bir quarter buğday üretmek için kullanılması gereken emek miktarındaki artışa göre yükselecektir. Kuşkusuz yalnızca rantın ödendiği quarterlerin sayısında bir artma sözkonusu olsaydı da *her bir* quarterin fiyatı, diyelim, 30 şilinden 60 şiline çıkmamış olsaydı, Ricardo ranttaki bir "artış"tan söz etmezdi. Doğrudur, **azalan kâr oranına karşın mutlak kâr toplamının** *artabilmesi gibi, düşürülmüş rant oranına karşın mutlak rantın büyüklüğünün artabileceğini*, Ricardo bazan unutuverir.

Başkaları da (**örneğin** Carey) bu güçlüğün varlığını doğrudan yadsıyarak geçiştirmeye çalışırlar. Rant [derler], yalnızca, daha önceki bir aşamada toprağa yatırılmış sermayenin faizidir.[12] Bu nedenle de yalnızca **bir kâr biçimidir**. O zaman burada, tam da *rantın varlığı* yadsınmış ve *baştan savılarak açıklanmış* olur.

Daha başkaları, örneğin *Buchanan*, rantı, tekelin basit bir sonucu sayar. Ayrıca *Hopkins*'e de bakınız.[13] Onlara göre rant yalnızca, *değerin* üstünde basit bir **fazla**dır.

Tipik bir Yankee* olan bay *Opdyke* açısından toprak mülkiyeti ya da rant "**sermayenin meşrulaştırılmış yansıması**"dır.**[14]

Hatalı iki varsayımı nedeniyle Ricardo, incelemesini daha güç hale getirmiştir. ⟨Doğrudur, rant teorisini keşfeden Ricardo değil-

*| |486| (Opdyke toprağı "**sermayenin meşrulaştırılmış yansıması**" diye adlandırdığına göre demek ki "**sermaye başka insanların emeğinin meşrulaştırılmış yansımasıdır**.") |486| |

** Elyazmasında "sermayenin yansıması" yerine "sermaye değerinin yansıması" deniyor. –*Ed.*

dir. Ondan önce West ve Malthus yayınlamıştır. Ancak ***kaynak** Anderson*'dur. Ama Ricardo'yu ayırdeden şey, rantı, kendi değer teorisiyle bağlantılama biçimidir. (Gerçi West de gerçek iç-bağlantıyı tümden atlamış değil.) Ricardo'yla daha sonra rant konusunda giriştiği bir polemiğin açıkça gösterdiği gibi Malthus, Anderson'dan alıp benimsediği teoriyi anlamamıştır.) Metaların değerini, üretimleri için gerekli emek-zamanının belirlediği (ve emeğin genel olarak somutlaşmış toplumsal emek-zamanından başka bir şey olmadığı) şeklindeki doğru ilkeden hareket edersek, o zaman bunu, metaların *ortalama fiyatını* da üretimleri için gereksinilen emek-zamanının belirlediği sonucu izler. *Ortalama fiyatın, değere* eşit olduğu kanıtlanabilseydi, sonuç doğru olurdu. Ama [daha önce -ç.] gösterdiğim gibi, her ne kadar, ortalama fiyatın belirlenmesi, emek-zamanına dayanan değerden çıkarılıyorsa da meta değerini *emek-zamanı* belirliyor diye metaların ortalama fiyatının değerlerine eşit olacağı *asla söylenemez.* (Bu tek bir durumda, belli bir üretim alanındaki bireysel *kâr oranı* denen durumda; yani, o üretim alanında elde edilen artı-değerin belirlediği kârın, toplam sermayenin ortalama kârına eşit olması durumunda olur.)

Öyleyse, ***her şeyden önce***, açıkça görülmektedir ki, (***değişmeyen sermaye**nin* değerini görmezden gelirsek) ortalama fiyatı, yalnızca ücretlerden ve kârdan normal oranlarda oluşan yani ortalama ücretlere ve ortalama kâra dayanacak biçimde oluşan metalar bile, değerlerinin altında ya da üstünde satılabilir. Metanın, kâra ek olarak rant getirmesi olgusu da ||454| bünyesinde taşıdığı değerin *üzerinde* satıldığını kanıtlamaz; bir metanın, normal kâr kategorisinde ifadesini bulan artı-değeri, o metanın, değerine satıldığını ne kadar kanıtlarsa, ancak o kadar kanıtlar. Eğer bir meta, gerçek artı-değerinin belirlediği kendi kâr oranının *altında* bir *ortalama kâr oranı* ya da *sermaye* üzerinden *genel bir kâr oranı* bırakabiliyorsa, o zaman bundan çıkacak sonuç şudur: Eğer *belli bir üretim alanında* metalar, bu ortalama kâr oranının üstünde ayrı bir ad taşıyan, örneğin *rant* [denen –ç.] ikinci bir miktar artı-değer bırakıyorsa, bu durumda, kâr toplamıyla rantın, metanın içerdiği *artı-değer*den yüksek olması gerekmez. Kâr, metanın bünyesindeki artı-değerden ya da içinde taşıdığı ödenmemiş emek miktarından az olabildiğine göre, kârla rant toplamının, metanın bünyesindeki artı-değerden fazla olması gerekmez.

Bunun, başka üretim alanlarının tersine neden *özel* bir üretim alanında olduğunun hâlâ açıklanması gerekiyor. Ama sorun [artık –ç.] basitleştirilmiş bulunuyor. Bu meta [rant sağlayan meta] ötekilerden şu bakımdan ayrılır: Bu öteki metaların bir kısmında or-

talama fiyat, onların içerdikleri değerin *üstünde*dir; ama bu yalnızca kendi kâr oranlarını, genel oran düzeyine *yükseltmek* içindir. Bu öteki metaların bir başka bölümünde ortalama fiyat, içerdikleri değerin *altında* bir düzeyde durur; ama bu yalnızca, kendi kâr oranlarını genel oranla uzlaştıracak noktaya *indirmek* için ve o ölçüde gereklidir. Son olarak öteki metaların bir üçüncü bölümünde ortalama fiyat, içerdikleri değere denktir; ama bu yalnızca, *içerdikleri* değerden satılırlarsa genel kâr oranında [kâr —ç.] bırakacakları *içindir*. Ama rant getiren meta, bu üç durumdan da farklıdır. Koşullar ne olursa olsun, bu meta, sermayenin genel kâr oranıyla belirlenen *ortalama kârdan daha fazlasını* sağlayacak bir fiyattan satılır.

Şimdi ortaya çıkan soru, bu üç durumdan hangisinin ya da kaçının olabilirliği sorusudur. *Metanın içerdiği artı-değerin tümü*nün fiyatında *gerçekleştirildiği*ni varsayalım; böyle bir durumda üçüncü durum, yani yalnızca olağan kâr sağladıkları için, tüm artı-değerleri ortalama fiyatlarında gerçekleştirilen metalar durumu dışlanmış oluyor. Dolayısıyla bunu bir yana bırakabiliriz. Benzer biçimde, *bu* önvarsayım çerçevesinde, birinci durumu da yani metanın fiyatında gerçekleştirilen artı-değerin, metanın içerdiği artı-değerin *üzerinde* olduğu durumu da dışlayabiliriz. Çünkü "içerdiği artı-değerin" metanın fiyatında "gerçekleştirildiği" varsayılmıştır. Bu durum, bünyesinde taşıdığı artı-değerin, ortalama fiyatında gerçekleştirilen artı-değerden yüksek olduğu metalara ilişkin 2 numaralı durumun benzeri bir durumdur. Bu metalarda da kâr, bu artı-değerin bir biçimini —bu durumda kullanılan sermayenin kârını— temsil eder; genel kâr oranı düzeyine indirgenmiştir. Ne var ki, *metanın içerdiği* bu kârı *aşan fazla artı-değer*, *2 numaralı metanın* tersine, bu ayrıksın metalarda da gerçekleştirilir; ancak sermayenin sahibine değil, toprağın, **doğal öğenin**, madenin, vb. sahibine gider.

Ya da fiyatın, *ortalama kâr oranı*ndan daha fazlasını sağlayacak kadar yüksek saptandığını [varsayarsak nasıl bir durum olur]? Örneğin tekel fiyatlarında **durum** budur. *Bu varsayım* —sermayenin ve emeğin **serbestçe** kullanıldığı [ve] ürünü, kullanılan sermayenin oylumuyla ilgili olarak genel yasalara tabi olan her üretim alanına uygulanan bu varsayım— yalnızca *petitio principii** olmakla kalmaz, üstelik [ekonomi] biliminin ve kapitalist üretimin —birincisi ikincinin yalnızca teorik ifadesidir— temelleriyle *doğrudan çelişir*. Çünkü böyle bir varsayım, açıklanacak fenomenin kendisini önceden veri sayar; yani, belli bir üretim alanında, bir meta-

* Tartışılan konunun, hiçbir kanıta dayanmaksızın doğru olduğunu savlamak. —ç.

nın fiyatının, genel kâr oranından daha fazlasını, ortalama kâr oranından daha fazlasını içeriyor olması *zorunluluğunu* ve bunun için de *değerinin üzerinde satılması zorunluluğunu* veri sayar. Bu varsayım, tarımsal ürünlerin, metaların genel değer yasalarına ve kapitalist üretimin genel yasalarına tabi olmadığını veri sayar. Üstelik bunu, rantın, kârın yanındaki varlığı *prima facie** öyleymiş gibi gösterdiği için verili sayar. Dolayısıyla bu bir saçmadır.

Böylece, bu kendine özgü üretim alanında durumu etkileyen ve meta fiyatlarının, metaların içerdiği artı-değerin [tümünü] gerçekleştirmelerine neden olan özel koşulların bulunduğunu varsaymaktan başka çare kalmaz. Bu, öteki metaların 2. [durumuyla] terstir; o [2.] durumda, metaların fiyatı, içerdikleri artı-değeri genel kâr oranının getirisi ölçüsünde gerçekleştirirler; ortalama fiyatları, ancak genel kâr oranını gerçekleştirecekleri noktaya kadar, artı-değerlerinin altına düşer; ya da başka deyişle ortalama kârları sermayenin tüm öteki alanlarındakinden daha büyük değildir.

Böylelikle, sorun, çoktan basitleşmiştir. *Anlaşılan* genel değer yasasından yakayı sıyırarak ve metaların fiyatını *içerdikleri artı-değer*in üzerine yükselterek, belli bir sermaye için *genel kâr oranından fazlasın*ı sağlayarak, artık bir metanın fiyatının nasıl olup da hem rant, hem kâr getirdiğini açıklamak diye bir sorun kalmamıştır. Soru şudur: Metaların ortalama fiyatlarda eşitlenmesi sürecinde, nasıl oluyor da bu belli meta,*içerdiği artı-değer*in yalnızca *ortalama kâr*ı gerçekleştirmesine elverecek ölçüye kadarki miktarını öteki metalara aktarmak zorunda kalmıyor; ama kendi artı-değerinin, ortalama kâr *üzerindeki ve ötesindeki* fazla kısmını gerçekleştirebiliyor; ve böylelikle bu alana sermaye yatırımı yapan bir çiftçi, metayı, [hem –ç.] ona olağan kârı bırakacak, [hem de –ç.] aynı zamanda bu kârın *üstünde* gerçekleştirilen fazla artı-değeri üçüncü kişiye, toprak sahibine ödemesini sağlayacak fiyatlardan satması olanaklı olabiliyor?

||455| Böyle konduğu zaman, sorunun formüle ediliş biçimi kendi çözümünü de kuşkusuz içermiş oluyor.

[c) *Mutlak Rantın Varoluşunun Zorunlu Koşulu: Özel Toprak Mülkiyeti. Tarımdaki Artı-Değerin Kâra ve Ranta Ayrışması*]

Oldukça basit [bir anlatımla –ç.] belli bazı kişilerin, belirli üretim alanlarının, belirli sermaye yatırımı alanlarının metalarında içerilen *kârın* (ortalama kârın, genel kâr oranının belirlediği kârın)

* İlk bakışta. –ç.

*üstündeki fazla artı-değer*i kapmalarına, yolunu kesmelerine ve elkoymalarına ve böylece genel kâr oranını oluşturan sürece girmesini önlemelerine olanak sağlayan topraklardaki, madenlerdeki, sudaki, vb. *özel mülkiyet*tir. Dahası, bu artı-değerin bir kısmı gerçekte, herhangi bir sanayi işletmesinde de elde edilir; (fabrika yapıları, işlikler vb. için) kullanılan toprağın rantı, her yerde, hatta toprağın bedava olduğu yerlerde bile işin içine girdiği için, şöyle ya da böyle bir nüfusu barındıran, iyi ulaşım olanaklarına sahip alanlar dışında hiçbir fabrika kurulmamaktadır.

Varsayalım ki, ekilen en kötü topraktan alınan ürün, yani ortalama fiyatı değerine eşit olan ürün, başka deyişle içerdiği artı-değerin tümü fiyatında gerçekleştirilen, çünkü ancak böylelikle olağan kârı sağlayan ürün 3. kategoriye girer; bu toprağa rant ödenmez ve toprak sahibinin burada yalnızca adı olurdu. [Bu -ç.] toprağın kullanılması karşılığında bir *ödeme* yapılsaydı, bu ancak küçük kapitalistlerin, İngiltere'de kısmen olduğu gibi (Bkz: *Newman*)[15], ortalamanın *altında* bir kârla yetindiklerini kanıtlardı. Rant oranının, bir metanın *içerdiği* artı-değerle *ortalama kâr* oranındaki farktan yüksek olduğu her zaman, aynı şey sözkonusudur. Ekimin ancak ücretleri ödemeye yettiği topraklar bile vardır; buralarda emekçi her ne kadar işgününün tamamında kendisine çalışırsa da emek-zamanı toplumsal bakımdan *gerekli olan* emek-zamanından uzundur. *Bu* çalışma alanında genel olarak geçerli bulunan üretkenliğe oranla [bu emekçinin emeği -ç.] o kadar verimsizdir ki, her ne kadar, kendisi için 12 saat çalışırsa da daha iyi üretim koşullarında bir işçinin 8 saatte ürettiği kadarını bile pek üretemez. Bu, el tezgahında çalışan bir dokumacının, **makineli tezgahta** çalışanla rekabeti türünden bir göreliliktir. El tezgahında çalışan dokumacının ürünü her ne kadar 12 saatlik emeğe eşitse de toplumsal bakımdan *gerekli* olan 8 saatlik ya da daha az emeğe denktir; bu nedenle de gerekli 8 saatlik emeğin değerindedir. Eğer böyle bir durumda, evde çalışan emekçi kira öderse, o zaman bu, onun *gerekli* ücretinden düpedüz bir indirimdir; bırakınız ortalama kârın üstünde bir fazla olmasını, artı-değeri bile temsil etmez.

Varsayalım ki, Birleşik Devletler gibi bir ülkede birbiriyle rekabet eden çiftçilerin sayısı henüz o kadar az ve toprağın mülk edinilmesi o kadar formaliteden ibaret bir şeydir ki herkes, daha önceden toprağı eken mülk sahiplerinden ya da çiftçilerden izin almak gibi bir gerek olmaksızın sermayesini toprağa yatırma ve tarım yapma fırsatına sahiptir. Bu koşullarda —yerleşim yerlerindeki konumu nedeniyle tekel oluşturan toprak dışında— uzunca bir süre çiftçinin, ortalama kârın üzerinde ürettiği artı-değerin, ürü-

nün fiyatında gerçekleştirilmemesi olasıdır; —kâr oranını genel oranın üstüne yükselten tüm metaların artı-değerinde yapıldığı gibi, ona bir fazla-kâr sağlarsa, yani ürünün fiyatında artı-değeri gerçekleştirirse— çiftçi bunu kardeş kapitalistlerle paylaşmak zorunda kalabilir. Bu durumda genel kâr oranı yükselir, çünkü öteki mamul metalar gibi, buğday vb. değerinin altında [bir fiyattan –ç.] satılır. Bu, değerinin *altında* satma, bir istisna yaratmaz, tersine, aynı kategorideki diğer metalara göre buğdayın bir istisna yaratmasını önler.

İkincisi, belli bir ülkede toprağın tümünün tek bir kalitede olduğunu varsayalım; öyle ki metadaki artı-değerin tamamı fiyatta gerçekleştirilirse, sermayeye olağan kârı bırakacak olsun. Bu durumda herhangi bir rant ödenmezdi. Rantın olmayışı, genel kâr oranını hiçbir biçimde etkilemezdi — ne yükseltir ne düşürürdü; tıpkı bu kategoride tarımsal olmayan başka ürünler bulunacağı gerçeğinden etkilenmeyişi gibi. Bu metalar yalnızca *içerdikleri artı-değer, ortalama kâra* eşit olduğu için bu kategoriye girdiğinden, bu kârın düzeyini değiştiremezler; tam tersine onunla uyuşurlar ve her ne kadar kâr onları etkilerse de onlar bu kârı etkileyemezler.

Üçüncüsü, tüm arazinin belli bir toprak türünden oluştuğunu varsayalım; ama [toprak –ç.] o kadar çorak olsun ki, yatırılan sermaye burda verimsiz olsun; ürünlerin artı-değeri, ortalama kârın altında [kalsın]. Tarımın verimsizliği sonucu, ücretler her yerde artacağı için, bu durumda mutlak emek-zamanının uzadığı yerde, demir ve benzeri hammaddelerin, tarımın ürünü olmadığı yerde, ya da dahası, pamuğun, ipeğin, vb. daha verimli bir toprağın ürünü ve ithal malı olduğu yerde, artı-değer hiç kuşkusuz yalnızca daha yüksek olur. Bu durumda [tarımsal] ürünün fiyatı, —olağan bir kâr bırakması için— ürünün içerdiğinden daha yüksek bir artı-değeri içerir. Bunun sonucu olarak rantın bulunmamasına karşın, genel kâr oranı düşer. Ya da 2 numaralı *durum*da, toprağın çok verimsiz olduğunu varsayalım. O zaman, bizzat ortalama kâra eşitliği nedeniyle, bu tarımsal ürünün artı-değeri, ortalama kârın çok düşük olduğunu gösterir; çünkü tarımda 12 iş-saatinin belki 11'i yalnızca ücretleri üretmek için gerekli olacak ve artı-değer yalnızca 1 saate ya da daha azına eşitlenecektir.

||456| Bu değişik örnekler şunu gösterir:

Birinci durumda, *rantın eksikliği ya da yokluğu*, rant fenomeninin geliştiği başka ülkelerle karşılaştırıldığı zaman, *daha yüksek bir kâr oranı* ile bağlantılıdır ya da uyumludur.

İkinci durumda, rantın eksikliği ya da yokluğu, kâr oranını hiç-

bir biçimde etkilemez.

Üçüncü durumda, rantın varolduğu ülkelerle karşılaştırıldığı zaman, *düşük*, *göreli* olarak *düşük* genel kâr oranıyla bağlantılıdır, onun göstergesidir.

Bundan çıkan şudur ki, rantın eksikliği ya da yokluğu, artan, eksilen veya değişmeyen kâr oranıyla yanyana olabileceğine göre, belli bir rantın gelişimi, kendi başına, tarımsal emeğin üretkenliğiyle ilgili değildir.

Sorun, burada, *ortalama kâr üstünde* sağlanan *fazla artıdeğerin* tarımda vb. niçin bulunduğunu bilmek değil, ama tam tersine bu karşıt durumda, hangi nedenlerle kendini göstermesi gerektiğini bilmektir.

Artı-değer ödenmemiş emekten başka bir şey değildir; ortalama ya da normal kâr da, **verili bir değer büyüklüğündeki her sermayenin elde edeceği kabul edilen** bir miktar ödenmemiş emekten başka bir şey değildir. Eğer ortalama kâr %10 dersek, bu, 100'lük bir sermayenin, 10 birim ödenmemiş emeğe komuta ettiğini söylemek demektir; ya da 100 birim somutlaşmış emeğin kendi miktarının onda-biri kadar *ödenmemiş* emeğe komuta ettiğini [söylemekten –ç.] başka bir şey değildir. Böylece, *artı-değerin*, *ortalama kâr üzerindeki fazlası*, bir metanın (fiyatının ya da fiyatının artı-değeri içeren parçasının), ortalama kârı oluşturan ödenmemiş emek miktarından daha büyük miktarda ödenmemiş emek içerdiği ve böylece metaların ortalama fiyatında, *üretim maliyetlerinin üzerindeki fiyat fazlalığını oluşturduğu* anlamına gelir. Her bir metada üretim maliyeti yatırılan sermayeyi temsil eder ve bu üretim maliyetlerinin üzerindeki fazlalık, yatırılan sermayenin komuta ettiği *ödenmemiş emeği* temsil eder; öyleyse, fiyatta üretim maliyetleri üzerindeki bu fazlalığın oransallığı, —metaların üretimi sürecinde kullanılan— belli [miktardaki –ç.] bir sermayenin ödenmemiş emeğe komuta etme *oranını* gösterir; *belli* bir üretim alanındaki metanın içerdiği ödenmemiş emek bu *orana* eşit olsun ya da olmasın fark etmez.

Şimdi, kapitalist bireyi, metalarını, kendisine yalnızca ortalama kârı bırakacak ortalama bir fiyattan satmaya ve kendi metalarına girmiş olandan daha az ödenmemiş emeği gerçekleştirmeye zorlayan nedir? Bu ortalama fiyat ona düpedüz *zorlanmıştır*; hiçbir biçimde onun özgür istencinin sonucu değildir; metayı, değerinin *üstünde* satmayı elbette yeğlerdi. Başka sermayelerin rekabeti, onu buna zorladı. Çünkü aynı büyüklükteki her sermaye, A dalına doluşabilirdi; ödenmemiş emeğin yatırılmış sermayeye, diyelim 100 sterline oranının, —A üretim alanındaki gibi toplumsal bir ge-

reksinimi karşılayan— B, C vb. üretim alanlarındakinden daha büyük olduğu A üretim alanına doluşabilirdi.

İşlenebilir toprak, kömür damarları, demir madenleri, şelaleler, vb. belli bazı doğal üretim koşullarının —onlarsız, üretim sürecinin yerine getirilemeyeceği, o alanda metaların üretilemeyeceği koşulların— somutlaşmış emeğin sahiplerinden, ya da mülk sahiplerinden kapitalistlerden başkalarının elinde olduğu üretim alanları mevcut olduğu zaman, bu ikinci türden *üretim koşullarının sahibi* şöyle diyecektir:

Eğer, bu üretim koşulunu kullanmana izin verirsem, o zaman sen ortalama kâr elde edeceksin; ödenmemiş normal emek miktarının sahibi olacaksın. Ama üretimin, kâr oranının üstünde ödenmemiş emek, fazla bir artı-değer, bir ödenmemiş emek sağlayacak. Ama siz kapitalistlerde alışılageldiği gibi, sen bu fazlalığı ortak hesaba katmayacaksın, onu ben sahipleneceğim. O bana ait. Bu alışverişin sana da uygun düşmesi gerekir; çünkü, sermayen, başka herhangi bir alandakinin aynısını bu üretim alanında da bırakıyor, üstelik bu, çok sağlam bir üretim dalı. Ortalama kârı oluşturan %10 ödenmemiş emekten ayrı olarak, senin sermayen, %20 [oranında –ç.] *ek* ödenmemiş emek daha sağlıyor. Bunu sen, bana ödeyeceksin ve bunu yapabilmek için de ödenmemiş %20 emeği metanın fiyatına ekleyeceksin; öteki kapitalistlere de bunun hesabını vermeyeceksin. Nasıl ki senin, bir üretim koşuluna —sermayeye, somutlaşmış emeğe— sahip olman, işçilerin belli bir miktar ödenmemiş emeğine elkoymana olanak veriyorsa, benim de bir başka üretim koşuluna, toprağa vb., sahip olmam, senin ortalama kârını aşan ödenmemiş emek kısmını senin zararına ve tüm kapitalist sınıfın zararına ele geçirmeme olanak veriyor. Senin yasan gereği, normal koşullar altında, eşit büyüklükteki sermayeler, eşit miktarda ödenmemiş emeği sahiplenirler ve siz kapitalistler birbirinizi ||457| aranızda rekabet ederek bu konuma zorlarsınız. Evet, bu yasayı [şimdi –ç.] ben de sana uyguluyorum. Sen, aynı sermayeyle herhangi bir başka üretim alanında, kendi işçilerinin ödenmemiş emeğinden sahip olabileceğinden daha fazlasına sahip olmayacaksın. Ama yasanın, senin, normal payının üzerinde "üretmiş" olduğun ödenmemiş emeğin fazlasıyla bir alıp veremediği yok. Bu "fazla"yı sahiplenmemi kim önleyecek? Ben neden senin adetine göre hareket edeyim ve [bu fazla –ç.] kapitalist sınıf arasında paylaşılsın ve herkes toplam sermayedeki payına uygun bir miktar çeksin diye sermayenin ortak ***potasına*** atayım? Ben kapitalist değilim. Senin yararlanmana izin verdiğim üretim koşulu, somutlaşmış emek değil, doğal bir fenomen. Toprak ya da su, maden ya da kö-

mür ocağı imal edebilir misin? *Quod non** Senin elkoymayı başardığın artı-emeğin bir bölümünü serbest bırakman için sana uygulanabilecek zorlama araçları bende mevcut değil. Hadi söyle! Senin kardeş kapitalistlerinin yapabileceği tek şey sana karşı rekabet etmektir, bana karşı değil. Eğer bana, elde ettiğin *ek emek-zamanı* ile sermayenin **kuralına** göre, sana ayrılan artı-değer kotası arasındaki farktan daha az bir kâr fazlası ödersen, senin kardeş kapitalistlerin sahneye çıkacak ve **sızdırma gücünde olduğun tam miktarı bana hakça ödemeye zorlamak için** seninle rekabete girişeceklerdir.

Şimdi şu sorunlar ortaya konmalıdır: 1. Feodal toprak sahipliğinden farklı bir biçime, kapitalist üretimin düzenlediği ticari toprak rantına geçiş ya da öte yandan bu feodal toprak mülkiyetinden serbest köylü toprak mülkiyetine geçiş. 2. Amerika Birleşik Devletleri gibi, başlangıçta toprağın sahiplenilmediği ve hiç değilse formel anlamda, ta başından beri burjuva üretim biçiminin egemen olduğu ülkelerde rant nasıl ortaya çıkmaktadır. 3. Henüz varlığını sürdüren toprak sahipliğinin asyatik biçimleri. Ama tüm bunların yeri burası değil.

Bu teoriye göre, öyleyse, toprak, su, madenler, vb. doğa nesnelerinin özel sahipliği, bu üretim koşullarının, doğadan kaynaklanan bu esaslı üretim girdilerinin sahipliği, değerin çıkıp aktığı bir kaynak değildir; çünkü değer, yalnızca somutlaşmış emektir. [Bunların sahipliği –ç.] bir ek artı-değerin yani kârın içerdiği ödenmemiş emeğin üstündeki ödenmemiş bir fazla emekten doğan bir kaynak değildir. Bununla birlikte bu mülkiyet, bir gelir kaynağıdır. Bir hak talebidir, araçtır; kapitalist tarafından sızdırılan ve aksi halde, normal kârın üzerindeki fazlalık olarak, genel sermaye fonuna tıkıştırılacak olan ödenmemiş emek kısmını, mülkiyetin bir üretim koşulu olarak katıldığı üretim alanında mülk sahibinin sahiplenmesini olanaklı kılar. Bu mülkiyet, kapitalist üretim alanının geri kalan kısmında yer alan süreci engelleyen ve bu belirli alanda yaratılan artı-değere el atan bir araçtır; [artı-değerin –ç.] bu alan içindeki kapitalistle toprak sahibi arasında bölüşülmesini sağlar. Toprak mülkiyeti böylece, tıpkı sermaye gibi, ödenmemiş emek, karşılıksız emek üzerinde bir hak oluşturur. Ve işçinin somutlaşmış emeğinin, yani sermayenin, işçi üzerinde bir güç olarak belirişi gibi, toprak mülkiyetinde de, toprak sahibinin, ödenmemiş emeğin bir bölümünü kapitalistlerin elinden çekip almasına olanak sağlayan durum, toprak sahipliğinin bir değer kaynağıymış gibi görünmesine neden olur.

*Elbette hayır. –ç.

Modern toprak rantının varlığını açıklayan, işte bu durumdur. *Belirli bir miktar sermaye yatırımı için*, rant miktarındaki değişiklikler, yalnızca toprağın verimindeki farklılıkla açıklanır. *Belli bir verim eşitliğin*de ise, rant miktarındaki farklılıklar, ancak *yatırılan sermaye miktarındaki farklılık*la açıklanabilir. Birinci durumda rant oranı, kullanılan sermayeye (ve ayrıca toprağın genişliğine) göre arttığı için rant yükselir. İkinci durumda rant oranı artar, çünkü aynı, hatta farklı [sermaye –ç.] oranı nedeniyle (eğer ikinci sermaye dozu aynı ölçüde üretken değilse) rant miktarı artar.

Bu teori açısından, en az verimli toprağın rant ödeyip ödememesinin önemi yoktur. Ayrıca, her ne kadar üretkenlikteki çeşitlilik, eğer yapay biçimde üstesinden gelinmemişse (ki olanaklıdır), sanayi üretimindeki birbirine benzer alanlarda olduğundan çok daha büyük olsa da, tarımdaki verimliliğin gerilemesi için hiç de gerekli değildir. Daha büyük ya da daha az verimlilikten söz ederken *aynı* ürünü kastediyoruz. Değişik ürünlerin birbiriyle ilişkisi ayrı bir konudur.

Toprağın kendisi üzerinden hesaplanan rant kira bedelidir, **rant tutarıdır.** Rant oranında herhangi bir artış olmadan artabilir. Eğer paranın değeri değişmeden kalıyorsa, bu durumda tarımsal ürünlerin göreli değeri, tarım daha az üretken hale geldiği için değil, onun üretkenliği —her ne kadar artıyorsa da— sanayide olduğundan daha yavaş arttığı için yükselebilir. Öte yandan, para değeri aynı kalırken, tarım ürünlerinin para-fiyatında bir artış olması, ancak değerlerinde bir artış olmasıyla, yani tarımın daha az üretken hale gelmesiyle olanaklıdır (kuşkusuz, öteki metalarda olduğu gibi, bu artışa **arz üzerindeki** geçici **talep baskısının** neden olmaması koşuluyla).

Pamuklu sanayisinde, sanayinin gelişmesiyle birlikte hammadde fiyatı sürekli düşmüştür; demirde, kömürde vb. durum aynıdır. Burada, rantın artması, oranı yükseldiği için değil, ama daha fazla sermaye kullanılmasıyla olanaklı olmuştur.

Ricardo şu görüştedir: Hava, ışık, elektrik, buhar, su gibi doğa güçleri bedavadır; toprak değildir çünkü sınırlıdır. İşte yalnızca bu nedenle bile, tarım öteki sanayilere göre daha az üretkendir. Eğer toprak, doğanın öteki öğeleri ve güçleri gibi, istenen her miktarda elde edilebilir, **yaygın** ve **sahiplenilmemiş** olsaydı, o zaman çok daha üretken olurdu.

||458| '***İlkin***, eğer toprağı, herkes, başlangıçta olduğu gibi, serbestçe kullanabilseydi, o zaman *sermaye oluşumunun* özsel öğesi eksik kalırdı. İnsandan ve onun emeğinden ayrı olarak üretimin en önemli öğesi ve üretimin başlangıçtaki tek koşulu elden çıkarıla-

maz ve mülk edinilemezdi. Böylece de bir başkasının mülkü olarak, işçiyle karşı karşıya gelmez ve onu ücretli emekçi haline getiremezdi. Ricardo'nun anladığı anlamda, yani kapitalist anlamda, emeğin üretkenliği, başkasının ödenmemiş emeğinin "üretilmesi" böylece olanaksız hale gelirdi. Ve bu, kapitalist üretimi tümüyle durdururdu.

Ricardo'nun değindiği doğa güçlerine gelince, bunların kısmen hiçbir şey ödemeden elde edilebileceği, kapitaliste herhangi bir maliyeti olmayacağı doğrudur. Kömür [kapitaliste —ç.] bir şeylere malolur, ama, suyu bedava sağladığı takdirde buharın ona bir maliyeti yoktur. Ama şimdi, örneğin buharı ele alalım. Buharın özellikleri her zaman yerli yerinde durur. Onun sınai bakımdan yararlılığı, kapitalistin sahiplendiği yeni bilimsel bir keşiftir. Bu bilimsel keşif sayesinde, emeğin üretkenliği ve onunla birlikte, göreli artı-değer artmıştır. Başka deyişle, emeğin bir günlüğü üzerinden kapitalistin sahiplendiği ödenmemiş emek miktarı, buharın yardımıyla artmıştır. Buharın üretken gücüyle toprağın üretken gücü arasındaki fark öyledir ki, ödenmemiş emeği, biri kapitaliste bırakır, öteki toprak sahibine; toprak sahibi işçiden değil kapitalistten alır. Bu nedenle kapitalist bu öğenin "hiç kimseye ait olmaması" konusunda çok gayretlidir.

Yalnızca şu kadarı doğru: kapitalist üretim tarzında kapitalist, yalnızca gerekli bir görevli olmakla kalmaz, üretimin başat görevlisi olur. Toprak sahibi, bu üretim tarzında, tersine, hayli gereksizdir. Onun için, toprağın **ortak mülk** *olmaması tek gerekliliktir*; toprağın, işçi sınıfıyla, ona *ait olmayan* bir üretim koşulu olarak karşı karşıya gelmesindedir; toprak devlet mülkü haline gelirse yani rantı devlet alırsa, amaca tamamen varılmış olur. Toprak sahibi, eski dünyanın ve ortaçağın üretimdeki bu önemli görevlisi, sanayi dünyasında, **gebe kalmış hayvanın yararsız bir ikinci gebeliği** gibidir. Bu nedenle radikal burjuva ([bir yandan —ç.] **tüm öteki vergilerin ortadan kaldırılmasını gözlerken**) burjuva sınıfın, devlet mülkü biçimiyle, sermayenin ortak mülkü haline dönüştürmeyi arzuladığı toprağın özel sahipliğini yadsıyarak teorik bakımdan daha ileri gider. Ama pratikte, buna cesareti yetmez; çünkü, bir mülkiyet biçimine —çalışma koşullarından birinin özel mülkiyetine— saldırı, öteki biçimin üzerine de ciddi ölçüde kuşku çekebilir. Kaldı ki burjuvanın kendisi de toprak sahibi haline gelmiştir.

[4. Rodbertus'un, Tarımsal Hammaddeler Değer Taşımaz Tezinin Yanıltıcılığı]

Şimdi gelelim bay Rodbertus'a.

Rodbertus'a göre, tarımda hiçbir hammadde hesaplara dahil edilmez, çünkü, Rodbertus bizi temin ediyor ki, Alman köylü, tohumluğun, hayvan yeminin vb. kendisine herhangi bir maliyeti olduğu düşüncesinde değildir. Rodbertus da bunları üretim maliyetleri [arasında –ç.] saymıyor; gerçekte *yanlış* hesap yapıyor. Çiftçinin 150 yılı aşkın bir süredir, hesaplarını doğru yaptığı İngiltere'de bu duruma göre, *herhangi bir* toprak rantı olmaması gerekir. Demek ki, varılacak sonuç, Rodbertus'un çıkardığı sonuç olmamalıdır; yani çiftçi, kâr oranı, imalattaki kâr oranından daha yüksek olduğu için değil, ama, yanlış hesap sonucu, *daha düşük* bir kâr oranıyla yetindiği için rant öder sonucu çıkarılmamalıdır. Kendisi de bir kiracı-çiftçinin oğlu olan ve Fransız tarımını yakından tanıyıp bilen Dr. Quesnay bu düşünceyi hiç de sıcak karşılamazdı herhalde. Quesnay, [*Tableau Economique*'inde], kiracı çiftçinin gereksindiği hammaddeye, ***yıllık*** 1.000 milyonluk —her ne kadar onu ayni olarak yeniden-üretiyorsa da— ***gider*** olarak yer verir.

Her ne kadar bir grup imalatta hemen hemen hiç ***sabit sermaye*** ya da makine bulunmazsa da, bir başka grupta —ulaştırma sanayisinin tümünde, vagonu, demiryolunu, gemiyi vb. [kullanarak] yer değişimi üreten sanayide— tek bir hammadde yoktur, yalnızca üretim gereçleri vardır. Bu tür sanayi dalları kârdan ayrı olarak herhangi bir rant bırakır mı? Bu sanayi kolu, örneğin maden sanayisinden, hangi bakımdan farklıdır? Her ikisinde de yalnızca makineler ve buharlı gemiler, lokomotifler ve madenler için kömür, atlar için yem, vb. ***yardımcı materyal*** kullanılır. Kâr oranı, bir sektörde neden ötekinden farklı hesap edilsin? Köylünün üretime *ayni olarak* yatırdığı ***öndelikler***, koyduğu toplam sermayenin beşte-biriyse; o zaman buna, makine ve emek-gücü alımı için yatırılan ***öndelik*** olarak beşte-dört eklememiz gerekirse, toplam giderler 150 quarter olur. Şimdi eğer köylü %10 kâr ederse, o zaman bu 15 quarterdir, yani brüt ürün 165 quarter olur. Bundan, 30 quartere eşit olan beşte-biri çıkarırsa ve 15 quarteri yalnızca 120'ye göre hesap ederse, kârı %$12^1/_2$ olur.

Bir başka biçimde, [hesabı –ç.] şöyle de yapabiliriz: [köylünün –ç.] ürününün değeri ya da ürünü 165 quartere (330 sterline) eşittir. Öndeliklerini 120 quarter (240 sterlin) hesaplıyor; bunun %10'u 12 quartere (24 sterline) eşittir. Oysa brüt ürünü 165 quarterdir; bundan 132 quarter düşülecektir; geriye 33 quarter kalır. Ama bundan

30 quarter ayni olarak çıkarılacaktır. Böylece 3 quarter (6 sterlin) ek kâr kalır. Toplam kârı 12 quarter (24 sterlin) yerine, 15 quarterdir. (30 sterlin). Böylece 3 quarter ya da 6 sterlin rant ödeyebilir ve öteki her kapitalist gibi %10 kâr ettiğini düşünerek *keyiflenebilir*. Oysa bu %10 yalnızca onun imgeleminde vardır. **Gerçekte** [yatırdığı —ç.] ***öndelikler*** 120 quarter değil 150 quarterdir; bunun %10'u da 15 quarter ya da 30 sterlindir. İşin aslında 3 quarter eksik almıştır, yani 12 quarterin bir çeyreği kadar ya da alması gereken kârın beşte-biri kadar eksik kâr etmiştir; çünkü [üretim —ç.] ***öndeliklerinin*** beşte-birini ***öndelik*** saymamıştır. Bu nedenle, kapitalist yöntemlerle hesap yapmayı öğrenir öğrenmez, *onun* kâr oranıyla normal kâr oranı arasındaki fark olan rantı ödemeye son verecektir.

Başka deyişle, 165 quarter içindeki ödenmemiş emek ürünü 15 quarterdir; 30 sterline eşittir, 30 iş-haftasını temsil eder. Şimdi bu 30 iş-haftası ya da 15 quarter veya 20 sterlin hesap toplam [üretim —ç.] öndelikleri olan 150 quarter üzerinden yapıldığı zaman yalnızca %10'luk bir kâr oluşturur; yalnızca 120 quarter üzerinden hesap edilseydi, daha yüksek bir oranı temsil ederdi; çünkü 120 quarterin %10'u 12 quarterdir ve 15 quarter de 120 quarterin %10'u değil, %$12^1/_2$'sidir. Başka deyişle köylü, [üretim —ç.] ***öndeliklerinden*** bir kısmını, bir kapitalistin yapacağı gibi [yapmayarak —ç.], hesaba katmadığı için, artı-emek birikimini, ***öndeliklerinin*** çok küçük bir bölümü üzerinden hesaplamaktadır. Bu yüzden de biriktirilmiş artı-emek, başka sanayi dallarındakinden daha yüksek bir kâr oranını temsil etmektedir ve bu nedenle, tümden yanlış bir hesaba dayanan bir rant bırakmış olmaktadır. Eğer köylü [üretim —ç.] ***öndeliklerini*** önce *gerçek para*ya çevirmesine, yani onları parayla değerlendirmek için *satmasına* ve böylece onları meta olarak görmesine hiç gerek olmadığını kavrasaydı, oyun sona ererdi.

Bu matematik hata (ki birçok Alman köylü yapabilir ama bir kapitalist asla yapmaz) *olmasaydı*, Rodbertus'un rantı olanaksız hale gelirdi. Olanaklı hale gelmesi, yalnızca hammaddenin üretim maliyetine girdiği *yerde*, üretim maliyetine *sokulmamasın*dan ötürüdür. Yalnızca hammaddenin hesaba *girmeksizin* [üretime] girdiği yerde olabilir. Her ne kadar bay Rodbertus rantın varlığı konusundaki açıklamasını, *yanlış bir hesaplama*dan *değil*, ama gerçek harcama kaleminin *olmayışın*dan çıkarmak istiyorsa da hammaddenin [üretime] girmediği *yerde* bu olanaklı değildir.

Madencilik sanayisini ya da balıkçılığı alalım. Bunlarda, ***yardımcı materyal*** dışında hammadde görülmez; makine kullanımı (pek az ayrıksın durum dışında) her zaman ***yardımcı materyal*** tüketimini, —yani makinelerin gıdasını— gerektirdiği için bunları

görmezden gelebiliriz. Genel kâr oranının %10 olduğunu ve makinelerle ücretler için 100 sterlin yatırıldığını varsayalım; 100 sterlin hammaddeye, makinelere ve ücretlere değil de yalnızca hammaddeye ve ücretlere harcandı diye 100 sterlinin kârı neden 10 sterlinden fazla olmalıdır? Eğer herhangi bir farklılık olacaksa, bu, ancak, *çeşitli durumlar*da değişmeyen sermaye değerlerinin ve değişen sermayenin birbirine oranının gerçekte farklı olmasından kaynaklanabilir. Bu farklı oran, artı-değer *oranı* sabit kabul edilse bile, değişen artı-değerler verir. Ve eğer birbirinden farklılık gösteren bu artı-değerler *eşit büyüklük*teki sermayelerle bağlantılı iseler, kuşkusuz birbirine eşit olmayan kârlar üreteceklerdir. Ama öte yandan, genel kâr oranı, bu eşitsizliklerin eşitlenmesinden, artı-değerin, sermayeyi oluşturan organik parçalardan soyutlanmasından ve eşit büyüklükteki sermayelerin eşit kâr bırakmasını sağlayacak biçimde yeniden dağıtılmasından başka bir şey değildir.

Artı-değer miktarının, *yatırılan sermayenin büyüklüğü*ne bağlı oluşu —genel artı-değer yasalarına göre— *farklı* üretim alanlarındaki sermayeler için geçerli değildir; sermayenin *organik* parçalarının aynı oranda olduğu, *aynı* üretim alanındaki *farklı* [büyüklükteki –ç.] *sermayeler* için geçerlidir. Örneğin, *eğirme işinde* kârın oylumu kullanılan sermayelerin büyüklüğüne bağlıdır denirse (ki, üretkenliğin *sabit* olduğu eklenmedikçe bu ifade de pek doğru değildir), bu, yalnızca, eğirmenleri sömürünün belli bir oranında, toplam sömürü miktarının, sömürülen eğirmenlerin sayısına bağlı olduğu anlamına gelir. Öte yandan, eğer farklı üretim dallarındaki kâr oylumu, kullanılan sermayelerin büyüklüğüne tekabül eder denirse, bu, belli büyüklükteki her bir sermaye için, kâr oranı aynı olur demektir; yani kâr oylumu yalnızca sermayenin büyüklüğüyle değişebilir, demektir. Başka deyişle, kâr oranı belirli bir üretim alanında sermayenin parçaları arasındaki organik orantıdan bağımsızdır; bu belirli üretim alanlarında elde edilen artı-değer miktarından da bütün bütün bağımsızdır.

Madencilik üretimi, daha en başından tarıma değil, sanayiye bağlı kabul edilmek gerekir. Niçin? Çünkü hiçbir maden ürünü bir üretim öğesi olarak ayni olarak kullanılmaz; hiçbir maden ürünü, madenden çıktığı gibi doğruca, maden sanayisinin değişmeyen sermayesine ayni olarak girmez (aynı şey balıkçılık ve avcılık için de geçerlidir; bu alanlarda giderler daha büyük ölçüde emek araçlarından ve ücretlerden oluşur || 460|). Çünkü, bir başka deyişle, madendeki her üretim öğesi —hatta hammaddesi, o madenden çıkıyor olsa bile— yalnızca biçim değiştirmekle kalmaz, ama bir meta haline gelir; yani, bir üretim öğesi olarak madene yeniden girmeden

önce *satın alınması* gerekir. Bunun tek istisnası kömürdür. Ancak bu da, işlemi iki kez kaydeden defter tutma yöntemini kullanan, yani [yatırım —ç.] öndeliklerini kendisine borçlanmakla kalmayan, kendi fonlarını da o fonların borçlusu haline getiren defter tutma yöntemini kullanan maden arayıcının, gelişmenin bir aşamasında kapitaliste terfi ettiği dönemde, kömür yalnızca bir üretim aracı olarak belirir. Böylece, yalnızca burada, yani gerçekte harcamalarda hiçbir hammaddenin görünmediği burada, köylünün yanılgısını daha başından olanaksızlaştıran kapitalist muhasebe usulü egemen olur.

Şimdi, imalatın kendisini ve özellikle de emek sürecinin tüm öğelerinin, aynı zamanda değer yaratma sürecinin de öğesi olduğu kesimini alalım; yani tüm üretim öğelerinin yeni metanın üretimine, gider kalemi olarak, değer taşıyan kullanım-değerleri, *metalar* olarak girdiği kesimi alalım. İlk yarı-mamül ürünü üreten imalatçı ile ikincisini ve tamamlanmış ürüne giden süreçte onları izleyen imalatçılar arasında çok önemli bir fark vardır. İzleyen türden imalatçıların hammaddesi, üretim sürecine yalnızca bir meta olarak girmekle kalmaz, aslında ikinci dereceden bir meta olmuştur artık; doğal biçimi içinde bir ham ürün olan ilk metadan farklı bir biçim almıştır, üretim sürecinin ikinci aşamasından geçmiştir. Örneğin eğirmen: Onun hammaddesi pamuktur, zaten meta haline gelmiş olan bir ham üründür. Ancak dokumacının hammaddesi eğirmenin ürettiği ipliktir; baskıcınınki ya da boyacınınki dokunmuş kumaştır, dokumacının ürünüdür; ve daha ileri üretim aşamalarında hammadde olarak yeniden ortaya çıkan tüm bu ürünler aynı zamanda metadırlar.[16] | 460| |

| | 461| Öyle görünüyor ki, iki başka nedenle, bir seferinde John Stuart Mill tartışırken[17] ve sonra değişmeyen sermaye ile gelir arasındaki ilişkiye ilişkin genel çözümleme sırasında[18] ilgilendiğimiz soruna geri dönmüş bulunuyoruz. Bu sorunun sürekli olarak dönüp-dolaşıp geri gelmesi, bir yerlerde henüz bir pürüz olduğunu gösteriyor. Gerçekte bu konu kâr hakkındaki bölüm III'e aittir.[19] Ama buraya daha uygun görünüyor.

Örneğin:

4.000 pound pamuk 100 sterline eşittir;
4.000 pound iplik 200 sterline eşittir;
4.000 yarda amerikan bezi 400 sterline eşittir.

Bu varsayım temelinde, 1 pound pamuk = 6 şilin, 1 pound iplik = 1 şilin, 1 yarda [amerikan bezi] = 2 şilin.

Şu halde %10 kâr oranı üzerinden

A 100 sterlinde, gider = $90^{10}/_{11}$ sterlin ve kâr = $9^{1}/_{11}$ sterlin;
B 200 sterlinde, gider = $181^{9}/_{11}$ sterlin ve kâr = $18^{2}/_{11}$ sterlin;
C 400 sterlinde, gider = $363^{7}/_{11}$ sterlin ve kâr = $36^{4}/_{11}$ sterlin;

A = *pamuk*, köylünün [ürünü] (I); B = *iplik*, eğirmenin [ürünü] (II); C = dokuma kumaş, dokumacının [ürünü] (III).

Bu varsayım çerçevesinde, A'nın $90^{10}/_{11}$ sterlininin bir kârı içerip içermediği önemli değildir. Eğer, kendini-yerine geri koyan bir ***değişmeyen sermaye*** oluşturuyorsa kârı içermeyecektir. Aynı biçimde 100 sterlinin [A ürününün değerinin], kâr içerip içermediğinin de [konuyla –ç.] ilgisi yoktur ve B ile ilişkin olarak, C için de aynı şey.

P'nin (Pamuk yetiştirici) ya da I'in, E'nin (eğirmen) ya da II'nin ve D'nin (dokumacı) ya da III'ün göreli durumu şudur:

I)	Gider = $90^{10}/_{11}$ sterlin	Kâr = $9^{1}/_{11}$ sterlin	Toplam = 100 sterlin
II)	Gider = 100 (I) + $81^{9}/_{11}$ sterlin	Kâr = $18^{2}/_{11}$ sterlin	Toplam = 200 sterlin
III)	Gider = 200 (II) +$163^{7}/_{11}$ sterlin	Kâr = $36^{4}/_{11}$ sterlin	Toplam = 400 sterlin

Genel toplam 700'e eşittir.
Kâr $9^{1}/_{11}$ sterlin + $18^{2}/_{11}$ sterlin + $36^{4}/_{11}$ sterlin [= $63^{7}/_{11}$ sterlin].
Her üç kesimde yatırılan sermaye: $90^{10}/_{11}$ sterlin + $181^{9}/_{11}$ sterlin + $363^{7}/_{11}$ sterlin = $636^{4}/_{11}$ sterlin
700'ün $636^{4}/_{11}$ üzerindeki fazlası = $63^{7}/_{11}$. Ama [oran] $63^{7}/_{11}$: $636^{4}/_{11}$, 10:100'dür.

Bu saçmayı çözümlemeyi sürdürürsek şuraya varırız:

I)	Gider = $90^{10}/_{11}$ sterlin	Kâr = $9^{1}/_{11}$	Toplam = 100 sterlin
II)	Gider = 100 (I) + $81^{9}/_{11}$ sterlin	Kâr = 10 + $8^{2}/_{11}$	Toplam = 200 sterlin
III)	Gider = 200 (II) + $163^{7}/_{11}$ sterlin	Kâr = 20 + $16^{4}/_{11}$	Toplam = 400 sterlin

I [kimseye –ç.] herhangi bir kâr geri ödemek durumunda değildir; çünkü onun değişmeyen sermayesi olan $90^{10}/_{11}$ sterlinin herhangi bir kâr içermediği, yalnızca ***değişmeyen sermayeyi*** temsil ettiği varsayılmıştır. I'in ürününün tümü, II'nin giderlerinde ***değişmeyen sermaye*** olarak görünür. 100'e eşit olan bu ***değişmeyen sermaye kesimi*** I'e, $9^{1}/_{11}$ sterlin kâr bırakır. II'nin 200 olan ürününün tümü III'ün giderlerine girer ve böylece $18^{2}/_{11}$ sterlin kâr bırakır. Ne var ki, bu durum, I'in, yerine koymak zorunda olduğu sermaye o ölçüde daha küçüktür ve sermayenin kompozisyonu nasıl olursa olsun kârı, sermayenin oylumuna tekabül eder diye I'in kârının II'ninkinden ya da III'ünkinden bir damlacık bile fazla olmayışı gerçeğini hiçbir biçimde değiştirmez.

Şimdi III'ün, her şeyi bizzat ürettiğini varsayalım. O zaman *görünen*, durumun değiştiğidir; çünkü giderleri şöyle belirir:

$90^{10}/_{11}$ pamuk üretiminde; $181^{9}/_{11}$ iplik üretiminde; ve $363^{7}/_{11}$ dokuma kumaş üretiminde. O üç üretim dalını da satın almıştır ve bu nedenle, her üçünde de sürekli olarak belli bir ***değişmeyen sermayeyi*** kullanmak zorundadır. Şimdi bunları toplarsak $90^{10}/_{11}$ + $181^{9}/_{11}$ + $363^{7}/_{11}$ = $636^{4}/_{11}$ elde ederiz. Bunun %10'u tamı tamına yukardaki gibi $63^{7}/_{11}$'dir; ama tümü yalnızca tek bir ceptedir; oysa daha önce $63^{7}/_{11}$ I, II ve III arasında bölüşülmüştü.

||462| Peki ama biraz önceki yanlış izlenim nasıl ortaya çıktı? Ama önce bir başka yorum daha.

400'den dokumacının kârını düşersek —ki o 400'ün içinde yer alır ve $36^{4}/_{11}$'dir— o zaman geriye kalan 400 - $36^{4}/_{11}$ = $363^{7}/_{11}$ onun gideridir. Bu giderin içinde iplik için ödenen 200 de vardır. Bu 200'ün $18^{2}/_{11}$'i eğirmenin kârıdır. Şimdi bu $18^{2}/_{11}$'i, $363^{7}/_{11}$'lik giderden düşersek elde $345^{5}/_{11}$ kalır. Ama eğirmene geri dönebilir olan 200, pamuk üreticisinin kârı olan $9^{1}/_{11}$'i de içerir. Bunu da $345^{5}/_{11}$'den düşersek geriye $336^{4}/_{11}$ kalır. Bu $336^{4}/_{11}$'i de —dokunan kumaşın toplam değeri olan— 400'den düşersek apaçık görünüyor ki, bu miktar $63^{7}/_{11}$'lik bir kârı içermektedir. Ne var ki $336^{4}/_{11}$ üzerinden $63^{7}/_{11}$'lik bir kâr %$18^{34}/_{37}$'ye eşittir. Daha önce bu $63^{7}/_{11}$'i $636^{4}/_{11}$ üzerinden hesaplamıştık ve %10 kâr bulmuştuk. 700'lük toplam değerin $636^{4}/_{11}$ üzerindeki fazlası gerçekte $63^{7}/_{11}$'di.

Bu şimdiki hesaba göre aynı sermayenin 100 [biriminde —ç.] %$18^{34}/_{37}$ kâr edilebilmektedir, oysa daha önceki hesaba göre yalnızca %10'du.

I, II ve III'ün tek ve aynı kişi olduğunu ama bu kişinin biri pamuk yetiştiriminde, biri iplik eğirmede ve biri de dokumada olmak üzere, üç sermayeyi eşzamanlı kullanmadığını varsayalım. Pamuk üretimini bitirdiği zaman, eğirme işine başlasın ve eğirmeyi tamamlar tamamlamaz, dokumaya girişsin.

O zaman hesabı şöyle belirir:

Pamuk üretimine $90^{10}/_{11}$ sterlin yatırır. Bundan 4.000 pound pamuk elde eder. Bunu eğirmek için makineye, ***yardımcı materyale*** ve ücretlere $81^{9}/_{11}$ sterlin daha harcaması gerekir. Bununla 4.000 pound iplik üretir. Son olarak bunu 4.000 yarda kumaş olarak dokur, bu da $163^{7}/_{11}$ sterlin daha yatırımı gerektirir. Şimdi giderlerini, yatırdığı sermayeyi toplarsa $90^{10}/_{11}$ sterlin + $81^{9}/_{11}$ sterlin + $163^{7}/_{11}$ sterlin yani $336^{4}/_{11}$ sterlin. Bunun %10'u $33^{7}/_{11}$'dir; çünkü $336^{4}/_{11}$: $33^{7}/_{11}$, 100:10'dur. Ama $336^{4}/_{11}$ sterlin + $33^{7}/_{11}$ sterlin = 370 sterlin. Şu halde 4.000 yardayı 400 sterlin yerine 370 sterline, yani 30 sterlin eksiğine, önceki fiyattan %$7^{1}/_{2}$ eksiğine

satmalıdır. Eğer değer **gerçekten** 400 sterlin olsaydı, o zaman **olağan** %10 **kârla** satar ve ek olarak 30 sterlinlik rantı ödeyebilirdi; çünkü daha önce gördüğümüz gibi, kârı, yatırdığı $336^4/_{11}$'lik öndelikleri üzerinden $33^7/_{11}$ değil, $63^7/_{11}$ yani %$18^{34}/_{37}$ olurdu. Ve öyle anlaşılıyor ki, bay Rodbertus'un, rant hesabı yaparken, tutumu da budur.

Yanılgı nereden geliyor? Her şeyden önce, açıktır ki, eğirme ve dokuma kombine haline getirilirse [Rodbertus'a göre] bunların bir rant bırakması gerekirdi; tıpkı eğirme işinin, ekimle kombine hale getirilseydi ya da tarım bağımsız olarak yapılsaydı, rant bırakacak olması gibi.

Apaçık ortada ki, burada iki farklı sorun sözkonusu.

Birincisi $63^7/_{11}$ sterlini, $336^4/_{11}$ sterlinlik sermayeye göre hesap ediyoruz, oysa toplam değeri $636^4/_{11}$ sterlin olan üç sermayeye göre hesap etmeliydik.

İkincisi, son sermayede, yani III'ün sermayesinde giderleri $363^7/_{11}$ sterlin yerine $336^4/_{11}$ sterlin hesap ediyoruz.

Bu noktaları ayrı ayrı ele alalım:

Birincisi: Eğer III, II ve I tek kişide birleştirilirse ve o kişi, pamuk ürününün tamamını eğirirse, o zaman bu ürünün herhangi bir parçasını, hiçbir biçimde tarımsal sermayesini yerine geri koymakta kullanmamaktadır. Sermayesinin bir bölümünü ||463| pamuk üretiminde —pamuk yetiştirme harcamalarında, tohumlukta, ücretlerde, makinede— ve bir başka bölümünü de eğirme işinde kullanmamaktadır; [bunun yerine –ç.] önce sermayesinin bir bölümünü pamuk yetiştirme işine yatırmakta, sonra bu bölüm artı ikinci bir bölümü eğirme işine ve ondan sonra da bu ilk iki bölümün, şimdi iplik halinde ortaya çıkan tamamını artı üçüncü bir bölümü dokuma işine yatırmaktadır. Şimdi, 4.000 yarda kumaş dokunduğu zaman, [onu yapan –ç.] öğeleri yerine nasıl geri koyacaktır? Kumaş dokurken iplik eğirmiyordu ve eğirecek malzemesi de yoktu; iplik eğirirken de pamuk üretmemişti. Bu nedenle onun üretim öğeleri *yerine geri konamaz*. Kendimize biraz yardım etmek için şöyle diyelim: Evet, bizim ahbap 4.000 yardayı satar ve 400 sterlinden iplik ve pamuğun [üretim –ç.] öğelerini "satın alır". Bu, bizi nereye götürür? Gerçekte, üç sermayenin eşzamanlı olarak kullanıldığını ve üretime yatırıldığını varsaydığımız bir konuma götürür. Ama piyasada varolmadıkça, iplik satın alınamaz, pamuk satın almak için onun da piyasada varolması gerekir. Ve dokunan iplikle eğirilen pamuğun yerini doldurmak üzere piyasada varolmaları için, dokumada kullanılan sermayeyle **eşzamanlı** olarak, bir yandan iplik dokunmuş kumaşa dönüştürülürken, bir yandan da aynı zamanda pa-

muğa ve ipliğe dönüştürülecek sermayelerin yatırılması gerekir.

Demek ki, III, her üç üretim dalını kombine hale getirse de, üç üretici bunları paylaşsa da, kullanıma hazır, eşzamanlı üç sermaye olmalıdır. Eğer o [III. –ç.] *aynı* düzeyde üretim yapmak isterse, dokuma işinde kullandığı aynı sermayeyle eğirme ve pamuk yetiştirme işini sürdüremez. Bu sermayelerin her biri işe bağlanmıştır ve karşılıklı olarak birbirlerini yerine geri koymaları, tartışılan konuyu etkilemez. [Üretim öğesini –ç.] yerine geri koyan sermayeler, değişmeyen sermayedir; yatırılmış ve bu üç branşın her birinde eşzamanlı işlevselliğini sürdürüyor olmalıdır. Eğer 400 sterlin, $63^7/_{11}$ sterlinlik bir kârı içeriyorsa, o zaman bu yalnızca kendi kârı olan $36^4/_{11}$ sterlinin yanısıra, III'ün, II'ye ve I'e ödemesi gereken ve varsayımımıza göre onun kendi metasında gerçekleştirilen kârları toplamasına izin verdiğimiz içindir. Ancak kâr onun $363^7/_{11}$ sterlini üzerinden yapılmış değildir, köylü ek $90^{10}/_{11}$ sterlininden, eğirmen de $181^9/_{11}$ sterlininden sağlamıştır. O [III –ç.] kendi cebine attığı tüm kârı aynı biçimde dokumaya yatırdığı $363^7/_{11}$ sterlin üzerinden elde etmemiştir; ama hem bu sermaye, hem eğirme ve pamuk yetiştirme işine yatırdığı öteki iki sermaye üzerinden kazanmıştır.

İkincisi: Eğer III'ün giderlerini $363^7/_{11}$ sterlin yerine $336^4/_{11}$ kabul edersek, bu şundan ötürüdür:

Pamuk yetiştirme giderlerini 100 yerine yalnızca $90^{10}/_{11}$ sterlin sayarız. Ama o, ürünün tamamını gereksinmektedir, ki bu da $90^{10}/_{11}$'e değil, 100 sterline eşittir; $9^1/_{11}$'lik kârı da içerir. Böyle olmasaydı o, kendisine *hiçbir kâr* getirmemiş olan $90^{10}/_{11}$ sterlini kullanırdı. Pamuk yetiştirme işi ona bir kâr bırakmazdı, yalnızca $90^{10}/_{11}$ sterlinlik harcamalarını yerine geri koyardı. Aynı biçimde, eğirme işi de ona bir kâr bırakmaz, ürünün tamamı, yalnızca giderlerini karşılardı.

Bu durumda harcamaları $90^{10}/_{11} + 81^9/_{11} + 163^7/_{11} = 336^4/_{11}$'e inerdi. Yatırdığı sermaye bu olurdu. Bunun %10'u da $33^7/_{11}$ yapardı. Ve ürünü 370 sterlin olurdu. Değer bir metelik bile daha yüksek olmazdı; çünkü varsayımımıza göre, I ve II bölümleri, herhangi bir kâr getirmezdi. Bu durumda da III, I ve II'ye dokunamayıp eski üretim yöntemine sarılsa çok daha iyi ederdi. Çünkü daha önce I, II ve III'ün kullanımını bekleyen $63^7/_{11}$ sterlin [kâr –ç.] yerine III şimdi kendi başına yalnızca $33^7/_{11}$ sterline sahip oluyordu; oysa daha önce, öteki dostları ile birlikte [kârı –ç.] $36^4/_{11}$ sterlindi. Bu, iş yaşamında, gerçekten beceriksizlik olurdu. I'de herhangi bir kâr etmediği için yalnızca II'deki $9^1/_{11}$ sterlinlik bir gideri tasarruf etmiş olurdu; II'de herhangi bir kâr etmez ise o zaman da III'te yalnızca $18^1/_{11}$ sterlin tasarruf ederdi. Pamuk üretimindeki $90^{10}/_{11}$ sterlin ve eğir-

me işindeki $81^{9}/_{11}$ + $90^{10}/_{11}$ yalnızca kendilerini, yerlerine geri koyardı. Yalnızca dokuma işine yatırılan $90^{10}/_{11}$ + $81^{9}/_{11}$ + $163^{7}/_{11}$'lik üçüncü sermaye %10'luk bir kâr bırakırdı. Bu şu demekti: Dokumacılıktaki 100 [sterlin] %10 kâr getirirdi, ama eğirme ve pamuk üreticiliği tek metelik bırakmazdı. I ve II, kendisinin dışındaki kişiler olsaydı, bu III için pek keyifli olurdu; ama eğer *bu küçük kârları tasarruf etmek ve kendi cebine atmak* için üç işkolunu bir ve aynı kişide yani kendi değerli kişiliğinde birleştirirse durum hiç de öyle olmaz. Bu nedenle kârı (ya da || 464| bir kapitalistin değişmeyen sermayesinin başkaları için kâr olan parçasını) getirecek giderlerden tasarruf I ve II [nin ürünleri]nin herhangi bir kârı içermesi ve I ve II'nin ortaya bir artı-değer koymamaları, ama kendilerini, yalnızca, *kendi üretim maliyetleri*ni yani ***değişmeyen sermaye*** ve ücretler için yapılan harcamaları yerine geri koymak durumunda olan ücretli emekçiler gibi görmeleri gerçeğinden kaynaklanmıştır. Böylece bu koşullarda —elbette I ve II'nin, III için çalışmaya razı olmamaları halinde; çünkü çalışsalardı kâr *onun* hesabına gidecekti— aslında daha az emek harcanmış olur ve karşılığında ödeme yapılacak çalışmanın, ücretler için mi yoksa ücretler ve kâr için mi olacağı, III açısından pek fark etmezdi. Ürünü, *meta*yı satın alıp parasını ödediği sürece onun için değişen bir şey yoktur.

Sermayenin bütünüyle mi yoksa kısmen mi ayni olarak yerine geri konduğu, başka deyişle, ***değişmeyen sermaye*** olarak hizmet görecek olan metanın üreticileri tarafından yerine geri konup konmadığı [III açısından –ç.] önem taşımaz. ***İlkin*** değişmeyen sermayenin tümü, aynı ürün olarak yenilenmelidir: makine makineyle, hammadde hammaddeyle, ***yardımcı materyal yardımcı materyalle*** yenilenmelidir. Tarımda, değişmeyen sermaye [yeniden-üretime –ç.] bir *meta* olarak, yani doğrudan alım ve satım aracılığıyla girebilir. Organik maddelerin yeniden-üretime girişi ölçüsünde değişmeyen sermaye, kuşkusuz, aynı üretim alanının ürünleriyle yerine geri konmalıdır. Ama bu üretim alanının içindeki üretici bireyler tarafından yerine geri konması da gerekli değildir. Tarım ne kadar gelişirse [değişmeyen sermayenin –ç.] tüm öğeleri, [yeniden-üretime –ç.] formel olarak değil ama gerçekte o kadar çok, *metalar* olarak girerler. Başka deyişle, dışardan gelirler; örneğin tohumluklar, gübreler, sığır, hayvansal özler vb. başka üreticilerin ürünüdür. Örneğin sanayide, demirin makine atelyesine ve makine atelyesinden makinenin de demir madenlerine sürekli hareketi, buğdayın ambardan toprağa ve topraktan çiftçinin ambarına hareketi kadar süreklidir. Tarımdaki ürünler, yerlerine doğrudan geri konurlar. Demir, makineleri yerine doğrudan geri koyamaz. Ama makinenin

değeri kadar demir, birinin makinesini yerine geri koyar [ve makine de] yerine geri konduğu kadarıyla ötekinin demirini.

100 sterlinlik bir ürün için gideri $90^{10}/_{11}$ sterlin olan bir köylü, örneğin 20 sterlin tohumluk için, 20 sterlin makine için ve $50^{10}/_{11}$ sterlin de ücretler için harcamış olduğunu hesaplasaydı bunun kâr oranı üzerinde yapacağı varsayılan farklılığın ne olacağını görmesi güç olurdu. Onun istediği, toplam üzerinden %10 kârdır. Ürünün, tohumluk karşılığı olan 20 sterlini herhangi bir kârı içermez. Gene de %10'luk bir kârı biçimsel olarak içerebilecek olan ve makine için harcanan 20 sterline denk büyüklüktedir. Oysa makine için harcanan 20 sterlin, tohumluk için harcanan 20 sterlin gibi, fiilen tek metelik kâr içermeyebilir. Eğer bu 20 sterlinler makine yapımcısının, örneğin tarımdan karşıladığı değişmeyen sermayenin bileştirenlerini yerine koyuyorsa durum böyledir.

Tüm makinelerin, değişmeyen sermayesi olarak tarıma gittiğini söylemek ne kadar yanlışsa, tüm hammaddelerin imalata gittiğini söylemek de o kadar yanlıştır. Hammaddelerin çok büyük bir bölümü, tarımda olduğu gibi korunur ve yalnızca değişmeyen sermayenin yeniden-üretimini temsil eder. Bir başka bölümü yiyecek biçimiyle doğrudan geliri oluşturur ve meyve, balık, sığır, vb. bir kısmı da hiçbir "imalat süreci"nden geçmez. Bu nedenle tarımda "imal edilen" hammaddelerin tümünün faturasını sanayiye çıkarmak yanlış olur. Hiç kuşku yok ki, ücretlerle makinelerin yanısıra, hammaddenin de bir yatırım öndeliği olarak belirdiği imalat dallarında yatırılan sermayenin, kullanılan hammaddeleri sağlayan tarım *kollarındakinden* büyük olması gerekir. Gene aynı biçimde, eğer bu imalat dalları (genel orandan farklı olarak) *kendi* kâr oranına sahip olsaydı, [bu dallarda –ç.] daha az emek kullanıldığı için bu oranın tarımdakinden düşük olacağı da varsayılabilir. Çünkü, verili bir artı-değer oranı ile, daha fazla değişmeyen sermaye ve daha az değişen sermaye, zorunlu olarak daha düşük bir kâr oranı getirir. Ancak bu, öteki sanayi dalları karşısında, belli bazı sanayi dalları ve öteki tarım dalları karşısında, (ekonomik anlamda) belli bazı tarım dalları için de aynı derecede geçerlidir. Gerçekte bu, sözcüğün tam anlamındaki tarımda, en az olasıdır; çünkü tarım, sanayiye hammadde sağlar ama, kendi gider hesabında hammadde, makine ve ücretlerde farklılık gösterir; ama sanayi, *hammaddeleri* için yani değişmeyen sermayesinin, sınai ürünlerle değişim yoluyla değil kendi içinde yenilediği bölümü için tarıma ödeme yapmaz.

|| 465| Şimdi bay Rodbertus'un kısa bir ***özeti***.

Önce durumu, kendi imgelediği biçimiyle, toprak sahibinin aynı zamanda kapitalist ve köle sahibi olduğu biçimiyle tanımlıyor. Sonra bir ayrışma başlıyor. "Emek ürünü"nün işçilerden elde edilen parçası —"doğal rant olanı"— "toprak rantına ve sermaye kazancına" bölünüyor. ([Rodbertus, *Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief*, Berlin, 1851,] s. 81-82). (Bay *Hopkins* —Bkz: not defteri[20]— bunu daha basit ve keskin ifadelerle açıklar.)

Ardından bay Rodbertus "ham ürün" ile "mamul ürün"ü (s. 89) toprak sahibi ile kapitalist arasında paylaştırıyor — *petitio principii*. Bir kapitalist ham ürünler üretir, bir başka kapitalist mamul ürünler. Toprak sahibi *hiçbir şey* üretmez, "ham ürünlerin sahibi" de değildir. Bu [yani, toprak sahibi "ham ürünlerin sahibidir" düşüncesi] bay Rodbertus gibi bir Alman "toprak mülk sahibi"nin yaklaşımıdır. İngiltere'de, kapitalist üretim, imalatta ve tarımda aynı zamanda başlamıştır.

Bir "sermaye kazancı oranı"nın (kâr oranının) nasıl oluştuğunu bay Rodbertus yalnızca, paranın bir kazanç "ölçüsü" verdiği olgusuyla, yani kazancın sermayeye oranının ifadesini (s. 94) olanaklı hale getirdiği, böylece "sermaye kazançlarının eşitlenmesinde standart bir ölçüt olduğu" (s. 94) olgusuyla açıklıyor. Bu *kârın birörnekliği*nin, her bir üretim dalında, rantın ve ödenmemiş emeğin eşitliğiyle *çelişkili* olduğuna ve bu nedenle metaların değerleriyle ortalama fiyatların farklı olması gerektiğine ilişkin en ufak bir fikri yoktur. Bu kâr oranı tarımda da ölçü haline geliyor, çünkü imalatta "*mülkün getirisi* sermayeden başka bir şeyle hesaplanamıyor" (s. 95) ve imalatta da "ulusal sermayenin çok geniş bir bölümü kullanılıyor" (s. 95). Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte tarımın da yalnızca biçimsel açıdan değil, ama gerçekte tümden değiştiğine ve toprak sahibinin, üretimde yerine getireceği hiçbir işlevi kalmayan bir ***saksıya*** dönüştüğüne dair tek sözcük yok! Rodbertus'a göre

> "imalatta *tüm tarım ürününün değeri, hammadde olarak* sermayenin içindedir; oysa birincil üretimde durum böyle olamaz" (s. 95).

Tümü *yanlış*.

Rodbertus şimdi kendine, sınai kârdan, sermayenin kârından ayrı olarak, ham ürün için "bir rant" kalıp kalmadığını, kaldıysa "hangi nedenlerle" kaldığını soruyor (s. 96).

Hatta

> "mamul ürün gibi ham ürünün de kendi emek maliyetine göre değişildiğini, ham ürünün değerinin yalnızca kendi emek maliyetine

eşit olduğunu" varsayıyor (s. 96).

Doğru, Rodbertus'un dediği gibi, bu Ricardo'nun da varsayımıdır. Ama yanlış, en azından *prima facie* yanlış; çünkü metalar değerlerine göre değişilmezler; değerlerinden farklı olan ortalama fiyatlar üzerinden değişilirler; ve dahası bu, görünüşe göre çelişkili bir yasanın, metaların değerinin "emek-zamanı"yla belirlendiği yasasının sonucudur. Eğer ham ürün, ortalama kârdan ayrı olarak ve onun dışında bir rant taşısaydı, bu, ancak ham ürünün ortalama fiyattan *satılmaması* halinde olanaklı olurdu; ve bunun neden böyle olduğunun da açıklanması gerekirdi. Ama bakalım Rodbertus nasıl yaklaşıyor.

> "Rantın" (*artı-değerin*, ödenmemiş emek-zamanının) "*ham ürünün ve mamul ürünün değerine göre bölündüğünü* ve bu değerin *emek maliyeti*yle" (emek-zamanı) "*belirlendiğini varsayalım*" (s. 96-97).

Her şeyden önce bu *varsayımı* incelemeliyiz. Gerçekte bu, metalardaki *artı-değerler*, *değer*leriyle aynı orandadır ya da bir başka deyişle metaların içerdiği *ödenmemiş* emek, *içerdikleri emek* miktarıyla orantılıdır, demektir. Eğer A ve B metalarının içerdiği emek miktarı 3:1 ise, o zaman bunların içindeki ödenmemiş emek —ya da artı-değer— de 3:1'dir. Hiçbir şey bu kadar yanlış olamaz. Gerekli emek-zamanı, örneğin 10 saat ise, bir meta 30 işçinin, bir başkası 10 işçinin ürünü olabilir. Eğer 30 işçi yalnızca 12 saat çalışırsa o zaman onların yarattığı artı-değer 60 saat[i bulur], ki bu beş gündür (5 × 12); ve [öteki] 10 işçi günde 16 saat çalışırsa, onların yarattığı artı-değer de 60 saattir. Buna göre, A ürününün değeri 30 × 12 = 120 × 3 = 360 [iş-saati] ki 30 işgünü demektir (12 saat 1 işgünü). Ve meta B'nin değeri 160 iş-saatine eşit olur, ki bu da $13^1/_3$ işgünü demektir. A ve B metalarının *değerleri* 360:160, 36:16, 9:4, $3{:}^1/_3$'tür. Ancak bu metalardaki artı-değerler 60:60 = 1:1. Bunlar eşittir, oysa değerler $3{:}1^1/_3$'tür.

|| 466| Demek ki, ***ilkin*** mutlak artı-değerler, emek-zamanının, gerekli emeğin ötesine uzatılması, yani artı-değer oranları farklıysa, metaların artı-değerleri, değerleriyle orantılı değildir.

İkincisi, artı-değer oranının aynı olduğu varsayılır ve dolaşımla ve yeniden-üretim süreciyle ilgili öteki öğeler bir yana konursa, o zaman artı-değerler iki metanın içerdiği göreli emek miktarlarına bağlı değildirler, ama sermayenin ücretlere giden parçasının, değişmeyen sermayenin hammaddeye ve makinelere harcanan parçasına oranına bağlıdırlar. Ve bu oran, eşit değerdeki metalarda çok farklı olabilir; bu metaların "tarım ürünleri" ya da "imalat ürünleri" oluşu hiç farketmez; bu konuyla da hiç ilgisi yoktur, en azından ilk bakışta.

Rodbertus'un ilk varsayımı, yani eğer metaların değerleri emek-zamanıyla belirleniyorsa, o zaman, çeşitli metaların *içerdiği* ödenmemiş emek miktarları —ya da artı-değerleri— değerleriyle doğrudan oranlıdır varsayımı temelden yanlıştır. Dolayısıyla şöyle demek de yanlıştır:

> Eğer "değeri *emek maliyetleri* belirliyorsa, *rant*, ham ürünün ve mamul ürünün *değer*ine göre bölünür" (s. 96-97).
>
> "Kuşkusuz bundan şu çıkar: Bu rant parçalarının büyüklüğünü, *kazancın hesabına* [esas olan –ç.] *sermayenin büyüklüğü* değil, ama —tarımsal emek de olsa, imalatçı emeği de olsa— *doğrudan emek* + gereçlerin ve makinelerin aşınmasına karşılık eklenmesi gereken emek belirler" (s. 97).

Gene yanlış. Artı-değerin oylumu (ve bu olayda artı-değer *rant*tır; çünkü burada rant, kârdan ve toprak rantından farklı olarak genel bir terim kabul edilmektedir), yalnızca içerilen dolayımsız emeğe bağlıdır, ***sabit sermayenin aşınmasına*** değil. Tıpkı, hammaddenin değerine ya da değişmeyen sermayenin herhangi bir parçasına bağlı olmayışı gibi.

Aşınma, kuşkusuz, ***sabit sermayenin*** yeniden-üretilmesi gereken oranını belirler. (Aynı zamanda, sabit sermayenin üretilmesi, yeni sermaye oluşumuna, sermaye birikimine bağlıdır.) Ama sabit sermayenin üretilmesinde ortaya konan artı-değer, ***sabit sermayenin sabit sermaye*** olarak içine gireceği üretim alanını, örneğin hammaddelerin üretilmesine giren artı-değerin etkilediğinden daha fazla etkilemez. Tersine, tarım olsun, makinelerin üretimi olsun, imalat olsun, hepsi için eşit biçimde geçerli olan şey, artı-değerlerini, eğer artı-değer oranı belirli ise, yalnızca kullanılan emek miktarının ve eğer kullanılan emek miktarı belirli ise, artı-değer oranının belirlediğidir. Bay Rodbertus, "hammaddeleri" başından defedebilmek için ***aşınmayı*** işin içine "sokmaya" çalışıyor.

> Öte yandan bay Rodbertus, rantın büyüklüğünü, "sermayenin, materyal değeri içeren bölümü"nün etkilemediğinde ısrarlı; çünkü "örneğin, hammadde olarak yünün emek maliyeti, belli bir ürünün, örneğin ipliğin ya da kumaşın emek maliyetini etkileyemez" (s. 97).

Eğirme ya da dokuma için gerek duyulan emek-zamanı, hammaddenin malolduğu emek-zamanına ne ölçüde, daha doğrusu ne kadar az bağlıysa makinenin emek-zamanına da —yani *değer*ine de— o kadar bağlıdır. Hem makine, hem hammadde, çalışma sürecine girer; hiçbiri artı-değer yaratma sürecine girmez.

> "Öte yandan, birincil ürünün değeri ya da materyalin değeri, sermayede, *sermaye harcaması* olarak belirir; [sermaye –ç.] sahibi kazancını, mamul ürüne isabet eden rant bölümünü, onun üzerinden

yapmak durumundadır. *Ama tarım sermayesinde bu sermaye kısmı yoktur.* Tarım, *daha önceki bir üretimin ürünü olan herhangi bir materyal gerektirmez, gerçekte* [*materyal* –ç.] *o üretimle başlar ve* tarımda mülkün, materyale benzeş olan parçası, toprağın kendisi olabilir ki onun da maliyeti olmadığı kabul edilir" (s. 97-98).

Bu, Alman köylüsünün anlayışıdır. Tarımda (madencilik, balıkçılık, avcılık hariç, ama *kesinlikle hayvancılık değil*) tohumluk, hayvan yemi, sığır, mineral gübre vb. imalatın materyalini oluşturur ve bu materyal ||467| *emek* ürünüdür. Bu "harcama", sanayileşen tarımın gelişmesiyle orantılı olarak büyür. Artık almak ve elkoymak, konumuz olmaktan bir kez çıktıktan sonra — tüm üretim, yeniden-üretimdir ve bundan ötürü de "materyal olarak, daha önceki bir üretimin ürününü" gerektirir. Üretimin sonucu olan her şey aynı zamanda üretimin ön-gereğidir. Ve geniş-ölçekli tarım ne ölçüde gelişirse, "daha önceki bir üretim"in ürünlerini, o ölçüde daha çok satın alır ve kendininkilerini o ölçüde çok satar. Tarımda, bu harcamalar, çiftçi kendi ürününü satmaya tamamen bağımlı hale gelir gelmez, biçimsel olarak, meta halinde belirirler — parayla hesaplanarak metaya dönüştürülürler; çeşitli tarım ürünlerinin (örneğin saman gibi) fiyatları oturur oturmaz, üretim alanlarının bölünüşü tarımda da ortaya çıkar. Bir çiftçi sattığı bir quarter buğdayı *gelir* sayar da toprağa attığı bir quarter buğdayı *harcama* saymazsa, zihninde garip bir şeyler olmalıdır. Bu arada, bay Rodbertus, "daha önceki bir üretimin ürünleri" olmadan, örneğin keten ya da ipek "üretimini başlatmayı" bir yerlerde denese iyi eder. Bu kesinlikle saçmadır.

Ve tabii Rodbertus'un vardığı sonuçların geri kalanı da öyle:

> "Sermayenin *rant* büyüklüğünü etkileyen iki parçası, böylece tarım ve sanayide ortaktır. Ancak sermayenin, rant büyüklüğünü etkilemeyen parçası —ama kazancı yani rantı belirleyen sermaye parçalarının hesaplanınasına temel alınan sermaye parçası— yalnızca sınai sermayede vardır. Varsayıma göre, ham ürünün değeri, tıpkı mamul ürünün değeri gibi, emek maliyetine bağlıdır ve rant böylece, birincil ürünle mamul ürünün sahiplerine, bu değerle orantılı olarak bölünür. Bu nedenle *hammaddenin üretiminde ve sınai üretimde elde edilen rant, bu maddelerin malolduğu emek maliyetiyle orantılıdır*; *ama tarımda ve sanayide kullanılan ve rantın bir kazanç olarak dağıtılmasına* —imalatta tamamen, tarımda ise, sanayide egemen olan kazanç oranına göre— *temel olan sermayeler*, emek miktarları ve onların belirlediği rant oranında değildirler. Her ne kadar *birincil ürüne ve sanayi ürününe eşit miktarda rant düşerse de* sanayi sermayesi, içerdiği tüm hammadde değeri ölçüsünde, tarım sermayesinden büyüktür. Bu hammaddenin değeri *mevcut rantın bir kazanç olarak hesabına temel olan sanayi serma-*

yesini —*kazancın kendisini değil— artırırsa da* ve aynı zamanda *tarımda* egemen olan *sermaye kazancı oranını düşürürse de* tarımda —bu kazanç oranına dayandırılan hesabın emmediği— bir rant parçasının kalmış olması gerekir" (s. 98-99).

Birinci yanlış önerme: *Eğer* sanayi ürünleriyle tarım ürünleri, *değerlerine* göre (yani üretimleri için gerekli emek-zamanına göre) değişilirse, o zaman sahiplerine eşit miktarda *artı-değer* ya da ödenmemiş emek bırakırlar. Artı-değerler, değerlerle orantılı *değildir*.

İkinci yanlış önerme: Rodbertus *bir kâr oranını* (ki o buna sermaye kazancı oranı diyor) önceden varsaydığına göre, metaların *değerleriyle orantılı olarak değişildikleri* varsayımı yanlıştır. Bir varsayım ötekini dışlar. Çünkü (genel) bir *kâr oranının* varolması için metaların *değerleri, ortalama fiyatlara dönüştürülmüş* ya da dönüştürülme sürecinde olmalıdır. Her bir üretim alanında, *artı-değerin yatırılan sermayeye* oranı temelinde, oluşturulan *belirli kâr oranları*, bu genel kâr oranında [birbirine –ç.] eşitlenir. Peki, neden tarımda değil? İşte sorun bu. Ama Rodbertus bu sorunu doğru dürüst formüle bile etmiyor; çünkü *birincisi*, önceden genel bir *kâr oranını* varsayıyor, *ikincisi, belirli* kâr oranlarının (dolayısıyla farklılıklarının da) eşitlen*mediğini* ve böylece metaların *değerleri* üzerinden değişildiğini kabul ediyor.

Üçüncü yanlış önerme: *Hammaddenin değeri, tarıma girmez.* Burada tersine, tohumluk vb. [üretim –ç.] öndelikleri değişmeyen sermayeyi oluşturan parçalardır ve çiftçi tarafından *öyle* hesap edilirler. Tarım, sanayinin bir dalı haline geldiği —yani toprakta kapitalist üretim yerleştiği— ölçüde ||468| tarım pazar için üretir; kendi tüketimi için değil ama satış için metalar üretir — giderlerini de o ölçüde hesaplar ve her harcama kalemini, kendisinden (yani *üretim*den) de satın alsa üçüncü bir kişiden de satın alsa, meta kabul eder. Üretim öğeleri, *ürünler*in yaptığı gibi ve o ölçüde doğal olarak meta haline gelirler; çünkü her şey bir yana bu öğeler, aynı ürünlerdir. Buğday, saman, sığır, her türden tohumluk vb. meta olarak öyle *satıldığı* için —ve gıda maddesi olarak [bizzat çiftçi tarafından –ç.] kullanılmamaları durumunda bu satış önemli olduğu için— bunlar da üretime meta olarak girerler; ve çiftçinin, parayı hesap birimi olarak kullanmaması için **tam bir mankafa** olması gerekir. Bu, ***ilkin***, hesabın yalnızca biçimsel yönüdür. Ama aynı zamanda [durum öyle bir biçimde] *gelişir* ki, çiftçi bir yandan kendi *hasıla*sını satarken [bir yandan –ç.] *harcamaları*nı, tohumluğu, sığırı, gübreleri, mineral özleri, vb. satın alır; öyle ki çiftçi birey için bu [üretim –ç.] öndelikleri biçimsel anlamda öndeliklerdir, *sa-*

*tın alınmış metalar*dır. (Bunlar çiftçi için öteden beri meta olagelmişlerdir, sermayesini yapan parçalar olmuşlardır. Ve o bunları ayni olarak üretime geri döndürdüğü zaman, [hepsini –ç.] üretici kimliğiyle kendisine *satılmış* kabul etmiştir.) Dahası, tarım ilerlediği ölçüde bu [durum –ç.] ortaya çıkar ve sonal ürün giderek daha çok sınai yöntemlerle ve kapitalist üretim biçimine göre üretilir.

Dolayısıyla sermayenin, tarıma *değil*, ama sanayiye giren bir parçası olduğunu söylemek yanlıştır.

Şimdi *Rodbertus'un* (*yanlış*) *önermesi*ne göre, varsayalım ki, tarımsal ürünle sınai ürünün bıraktığı "rant parçaları" (yani artı-değer payları) bellidir ve tarımsal ürünle sınai ürünün *değerleri*yle orantılıdır. Başka deyişle, varsayalım ki, *eşit değerdeki* sınai ürünlerle tarımsal ürünler, sahiplerine, eşit *artı-değer* bırakırlar; yani *eşit miktarlarda ödenmemiş emek* içerirler; o zaman, sanayiye (hammadde için) giren, ama tarıma girmeyen *bir* sermaye parçasından ötürü herhangi bir eşitsizlik ortaya çıkmaz; ve böylece, örneğin aynı artı-değer, sanayide, bu [sermaye parçası –ç.] miktarınca *artmış* bir sermaye üzerinden hesap edilerek daha küçük bir kâr oranı vermek gibi bir sonuç yaratmaz. Çünkü aynı sermaye *kalemi* tarıma girer. Burada yalnızca, *bunu aynı oranda* mı yaptığı sorusu kalır. Ama bu, bizi, yalnızca *nicel* farklılıklara getirir; oysa bay Rodbertus "*nitel*" bir farklılık istemektedir. Bu aynı *nicel* farklılıklar, farklı sınai üretim alanları arasında olur. Genel kâr oranında, karşılıklı olarak birbirlerini götürürler. Peki tarımla sanayi arasında (**eğer böyle farklılıklar varsa**) neden birbirini götürmesin? Bay Rodbertus tarımın, *genel kâr oranı*nda yer almasına izin verdiğine göre, neden bunun oluşumu sürecinde [aynı şey –ç.] olmasın? Ama bu onun savunduğu fikrin sonu demek olurdu.

Dördüncü yanlış önerme: Rodbertus'un, ***değişmeyen sermaye***nin bir öğesi olan *aletlerin **aşınma payı**nı **değişen sermayenin*** yani artı-değeri yaratan ve özellikle artı-değer oranını belirleyen sermaye kesiminin içine sokması, ama aynı zamanda hammaddeyi *katmaması* yanlış ve keyfîdir. Daha en başından, istediği sonuca varabilmek için bu *hesaplama hatası*nı yapmaktadır.

Beşinci yanlış önerme: Eğer bay Rodbertus, tarımla sanayi arasında bir ayrım yapmak istiyorsa, o zaman, makineler ve gereçler gibi, ***sabit sermayeyi*** içeren *sermaye öğesi* tümüyle sanayiye aittir. Bu sermaye öğesi, herhangi bir sermayenin öğesi haline geldiği ölçüde, yalnızca *değişmeyen sermaye*ye girebilir; ve *artı-değeri* hiçbir zaman tek metelik bile çoğaltamaz. Öte yandan bir *sanayi ürünü* olarak, belirli bir üretim alanının hasılasıdır. Fiyatı ya da toplumsal sermayenin bütünü içinde oluşturduğu değer aynı zamanda, *be-*

lirli bir miktarda artı-değeri temsil eder (hammaddede durum böyledir). Şimdi [bu sermaye öğesi –ç.] elbette tarımsal ürüne girer, ama sanayiden kaynaklanır. Eğer bay Rodbertus hammaddeyi sanayi sermayesinin dışardan gelen bir öğesi sayıyorsa, o zaman makineleri, gereçleri, tankları, yapıları, vb. tarımdaki sermayenin dışardan gelen öğesi kabul etmelidir. Böylece, sanayinin yalnızca ücretleri ve hammaddeleri kapsadığını (çünkü ***sabit sermaye*** hammadde olmadığı sürece, bir sanayi ürünüdür, kendi ürünüdür) oysa tarımın yalnızca ücretleri || 469| ve makineleri vb. ***yani sabit*** sermayeyi içine aldığını, çünkü *hammadde*nin, gereçlerin içinde somutlaşmadığı ölçüde tarımın ürünü olduğunu söylemelidir. O zaman, bu "kalem"in eksikliğinin sanayi muhasebesini nasıl etkilediğini incelemek gerekir.

Altıncısı: Doğrudur, madencilik, balıkçılık, avcılık, (ağaçlar insan eliyle dikilmediği ölçüde) ormancılık, vb., kısacası *doğal maddeleri çıkarma sanayileri* —kendi türünden *yeniden-üretilmeyen* hammaddelerin çıkarılmasıyla ilgilenen sanayiler— ***yardımcı materyal*** **dışında** hiçbir *hammadde* kullanmazlar. Tarım için böyle *değildir*. Ama aynı ölçüde [doğrudur] ki, bu, *sanayi*nin çok geniş bir kesimi için, adıyla söylersek, *giderleri*, makineler, ***yardımcı materyal*** ve ücretleri kapsayan *taşımacılık sanayisi* için geçerli değildir.

Son olarak, kuşkusuz terzilik vb., bazı başka *sanayi dalları* vardır ki, ***göreli olarak***, yalnızca hammaddeleri ve ücretleri emerler, ama makineleri, ***sabit sermayeyi*** vb. değil.

Bütün bu durumlarda, *kâr*ın büyüklüğü, yani *artı-değerin yatırılan sermayeye oranı*, —*değişen sermayenin ya da ücretlere harcanan sermaye parçasının* çıkarılmasından sonra kalan— yatırılmış sermayenin makinelerden, hammaddelerden, ya da her ikisinden birden ibaret olup olmadığına değil, ama ücretlere harcanan sermaye kesimi [karşısındaki –ç.] göreli büyüklüğüne bağlıdır. Böylece dolaşımın yarattığı değişiklikler dışında farklı üretim alanlarında, farklı kâr oranları belirir; bunların eşitlenmesinin ürünü, genel kâr oranıdır.

Rodbertus, artı-değer ile onun özel biçimleri, özellikle kâr arasında bir farklılık olduğunu sanmaktadır. Ama, daha en başından başlayarak genel bir yasanın saptanmasıyla değil de *belirli* bir fenomenin (toprak rantının) açıklanmasıyla ilgilendiği için esas noktayı gözden kaçırmaktadır.

Üretimin her dalında *yeniden-üretim* hep olagelir; ama sınai yeniden-üretimin doğal yeniden-üretimle aynı zamana raslayışı yalnızca tarımda olur. *Doğal maddeleri çıkarma sanayileri*nde böyle olmaz. Bu nedenledir ki, bu sanayilerde, ürün, doğal biçimiyle,

kendi yeniden-üretiminde ⟨***yardımcı materyal*** biçimi dışında⟩ bir *öğe* haline gelmez.

Tarımı, hayvancılığı vb., başka sanayilerden ayıran, *birincisi*, bir ürünün üretim aracı haline gelmesi olgusu *değil*dir, çünkü bu, belirli bir yiyecek maddesi biçimine sahip olmayan tüm sınai ürünler için sözkonusudur. Ve o biçimleriyle bile bu ürünler, onları tüketerek kendisini yeniden-üreten ya da emek-gücünü sürdüren *üretici*nin üretim aracı haline gelirler.

İkincisi, fark, tarımsal ürünlerin, üretime *metalar*, yani sermayeyi oluşturan parçalar olarak girmesi olgusu *değil*dir; üretimden çıkar çıkmaz geri dönerler. Üretimden meta olarak çıkar ve ona meta olarak yeniden girerler. Meta, kapitalist üretimin hem öngereği, hem sonucudur.

Ve buradan giderek, üçüncüsü, [ortada –ç.] yalnızca şu gerçek [kalır ki], onlar, ürünü oldukları üretim sürecine, kendilerinin üretim aracı olarak katılırlar. Makineler için de durum budur. Makine, makineyi yapar. Kömür, ocaktan kömürün çıkarılmasına yardım eder. Kömür kömürü taşır, vb.. Tarımda bu, insanın rehberlik ettiği, bir ölçüde nedeni olduğu, doğal bir süreç olarak belirir. Öteki sanayilerde, sanayinin doğrudan sonucu olarak belirir.

Ama bay Rodbertus, *tarımsal ürünler*in, yeniden-üretime (teknik bakımdan) "kullanım-değerleri" olarak garip bir biçimde girmeleri nedeniyle, "*metalar*" olarak girmelerine izin vermemesi gerektiğini düşünüyorsa yanlış yoldadır. Anlaşılan, tarımın henüz bir meslek olmadığı, üreticinin tükettiğinden geri kalan üretim *fazlasının meta* haline geldiği, bu durumda bile bu ürünlerin, üretime girdiklerinde bile *meta* sayılmadığı devirleri düşünüyor. Bu, kapitalist üretim tarzının sanayiye uygulanışını, ciddi ölçüde yanlış anlamaktır. Kapitalist üretim tarzı açısından, değer taşıyan —ve bu nedenle de kendi içinde *meta* olan— her ürün, hesaplarda da meta olarak belirir.

[6. *Sanayi ve Tarımda Ortalama Fiyat ile Değer Arasındaki İlişkiyi Rodbertus'un Anlamayışı. Ortalama Fiyatlar Yasası*]

Örneğin, madencilik sanayisinde, sırf makinelerin oluşturduğu ***değişmeyen sermayenin*** 500 sterlini bulduğunu ve ücretler için konan sermayenin de 500 sterlin olduğunu varsayalım. Bu durumda, eğer artı-değer %40 yani 200 sterlin ise kâr %20 [olur]. Demek ki:

Değişmeyen Sermaye Makineler	Değişen Sermaye	Artı-Değer
500	500	200

Eğer aynı değişen sermaye imalatın (ya da tarımın), hammaddelerin payı bulunan dallarına yatırılsaydı ve ayrıca bu değişen sermayenin kullanılması (yani o belirli sayıdaki işçinin çalıştırılması) 500 sterlin değerinde makineler gerektirseydi, o zaman üçüncü bir öğenin, hammaddeler değerinin, diyelim 500 sterlinin daha eklenmesi zorunlu olacaktı. Böylece bu durumda:

Değişmeyen Sermaye				***Değişen Sermaye***	Artı-Değer
Makineler		Hammadde			
500	+	500	= 1.000	500	200

200 sterlin bu durumda 1.500 sterlin üzerinden hesap edilecek ve [kâr –ç.] yalnızca %13$^{1}/_{3}$ olacaktı. Eğer birinci durumda, konuyu gözler önüne sermek için taşımacılık sanayisi alınsaydı bile, bu [ikinci –ç.] örnek hâlâ geçerli olurdu. Öte yandan, ikinci durumda makinelerin maliyeti 100, hammaddelerin 400 olsaydı bile, kâr oranı aynı kalırdı.

|| 470| Dolayısıyla bay Rodbertus'un düşündüğü şey şudur: Sanayide 100 makineler için, 100 ücretler için ve *x* hammaddeler için yatırılırken tarımda 100 ücretler için ve 100 makineler için yatırılır. O zaman şema şöyle olur:

I. Tarım

Değişmeyen sermaye Makineler	Değişen sermaye	Artı-Değer	Kâr oranı
100	100	50	50/200 = 1/4

II. Sanayi

Değişmeyen sermaye		Değişen sermaye	Artı-Değer	Kâr oranı
Hammadde	Makineler			
x	100[=*x*+100]	100	50	50 / 200+*x*

Bu durumda [sanayideki kâr oranının –ç.] her koşulda 1/4'ten, yani I'deki ranttan az olması gerekir.

Demek ki, *birincisi*, tarımla sanayi arasındaki bu farklılık *hayalî*dir, ***var-değildir***; **tüm ötekileri belirleyen rant üzerinde hiçbir etkisi yoktur.**

İkincisi, bay Rodbertus bu farkı, sanayinin herhangi iki bireysel dalı arasında da bulabilir. Fark, *değişmeyen sermayen ile değişen sermayenin büyüklüğü arasındaki orana orantısına* bağlıdır ve oranı hammaddelerin eklenmesi, bazan belirleyebilir bazan belirleyemez. Makinelerin yanısıra hammaddeler de kullanan sanayi dallarında hammaddelerin değeri yani toplam sermaye içindeki göreli

payları, daha önce belirttiğim gibi kuşkusuz çok önemlidir.[21] [Ancak –ç.] bunun toprak rantıyla bir ilgisi yoktur.

"Yalnızca ham ürünün değeri, emek maliyetinin *altına* düştüğü zaman tarımda da *ham ürünün payına düşen rant parçasını sermaye üzerinden hesaplanan kazanç emer*. Çünkü o zaman bu rant parçası öyle azalmış olabilir ki, her ne kadar tarım sermayesi hammaddenin değerini kapsamıyorsa da bu ikisi [tarım sermayesi ile hammadde değeri –ç.] arasındaki orantı, mamul ürünün payına düşen rant kısmıyla —hammaddenin değerini de içeren— imalat sanayisi arasındaki orantıya yakın gelir. Böylece ancak bu koşullarda tarımda da sermaye kazancının yanısıra geriye hiçbir rant kalmaması olasıdır. Ama pratikte kural olarak, koşullar değerin, emek maliyetine eşitlenmesi yasasına yönelik geliştiği ölçüde gene kural olarak toprak rantı da varlığını sürdürür. Rantın yokluğu ve sermaye kazancından başka bir şeyin varolmayışı, Ricardo'nun ısrarla öne sürdüğü gibi, işin başındaki durum değildir, yalnızca ayrıksın bir durumdur" (s. 100).

Şimdi, yukardaki örneği sürdürerek, somut bir sonuca varmak için hammaddeleri 100 kabul edersek şunu elde ederiz:

I. Tarım

Değişmeyen Sermaye Makineler	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Değer	Fiyat	Kâr
100	100	50	250	$233^1/_3$	$[33^1/_3=]\%16^2/_3$

II. Sanayi

Değişmeyen Sermaye Hammadde	Makine	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Değer	Fiyat	Kâr
100	100	100	50	350	350	$50=\%16^2/_3$

Burada tarımdaki ve sanayideki kâr oranı, aynı olur, dolayısıyla rant için geriye bir şey kalmaz; çünkü tarımsal ürün *değerinin altında* $16^2/_3$ sterlinden satılmıştır. Hatta örnek, *tarım için* yanlış olduğu ölçüde doğru bir örnek olsaydı bile, ham ürün değeri "emek maliyetinin altına" iner savı, yalnızca *ortalama fiyatlar* yasasına uygun düşerdi. Bu nedenle, açıklanması gereken şudur: *Neden "ayrıksın bir* [*durum –ç.*] *olarak*", bu, belli ölçülerde tarımdaki bir olgu *değildir*; ve neden, burada toplam artı-değer, (ya da en azından, sanayinin öteki dallarına göre ortalama kâr oranının üstünde bir *fazlalık* büyük ölçüde) bu belirli üretim dalı ürününün fiyatında *kalır* da **genel kâr oranının** oluşumuna katılmaz. Burada apaçık bir hale geliyor ki, Rodbertus (genel) kâr oranının ve ortalama fiyatın ne olduğunu anlamamaktadır.

Bu *yasa*yı iyice açıklığa kavuşturmak için —ve bu Rodber-

tus'dan çok daha önemli— beş örnek vereceğiz. Artı-değer oranını, hepsinde aynı sayıyoruz.

Eşit değerdeki metaları karşılaştırmak da hiç gerekmiyor; yalnızca *kendi değerleri*yle karşılaştırılacaklar. İşi basitleştirmek için burada karşılaştırılan metaları, eşit büyüklükteki sermayelerin ürettiği kabul edilmiştir.

||471|

	Değişmeyen Sermaye Makine	Hammadde	Değişen sermaye (ücretler)	Artı-Değer	Artı-Değer oranı	Kâr	Kâr oranı	Ürünün değeri
I	100	700	200	100	%50	100	%10	1.100
II	500	100	400	200	%50	200	%20	1.200
III	50	350	600	300	%50	300	%30	1.300
IV	700	–	300	150	%50	150	%15	1.150
V	–	500	500	250	%50	250	%25	1.250

Burada, I, II, III, IV ve V. kategorilerde (beş farklı üretim alanında) *değerleri* sırasıyla 1.100 sterlin, 1.200 sterlin, 1.300 sterlin, 1.150 sterlin ve 1.250 sterlin olan metalar görüyoruz. Bunlar, eğer *değerleri* üzerinden değişilseydi bu metaların değişileceği para fiyatlarıdır. Hepsinde yatırılan sermaye *aynı* büyüklüktedir, 1.000 sterlindir. Eğer bu metalar değerleri üzerinden değişilseydi I'deki kâr oranı %10, II'de bir kat fazlasıyla %20, III'te %30, IV'te %15, V'te %25 olurdu. Eğer bu belirli kâr oranlarını toplarsak %10 + %20 + %30 + %15 + %25, hepsi %100 yapar.

Eğer beş üretim alanının tamamında yatırılan tüm sermayeyi dikkate alırsak, bunun bir bölümü (I) %10, bir bölümü (II) %20 vb. bırakıyor. Toplam sermayenin bıraktığı ortalama, beş parçanın ortalamasına eşittir ve bu da

$$\frac{100 \text{ (kâr oranları toplamı)}}{5 \text{ (farklı kâr oranları sayısı)}}$$

yani %20.

Gerçekte beş alanda yatırılan 5.000 sterlin sermayenin 100 + 200 + 300 + 150 + 250 = 1.000 sterlin kâr bıraktığını görürüz; 5.000'de 1.000, 1/5'tir, ki o da %20 eder. Aynı biçimde eğer *toplam ürünün değeri*ni hesaplarsak 6.000 sterlin buluruz ve, yatırılan 5.000 sterlin sermayenin üstü 1.000 sterlindir, ki bu da *yatırılan sermaye*ye göre %20'dir yani 1/6 ya da *toplam ürün*ün %16$^2/_3$'üdür. (Bu gene başka bir hesaplamadır.) Her ne ise, yatırılan her sermaye, yani I, II, III, vb., —ya da aynı anlama gelmek üzere, *eşit bü-*

yüklükteki sermayeler— toplam sermayenin bıraktığı artı-değerden yalnızca, *kendi büyüklükleriyle orantılı, yeni yatırılan toplam sermaye içinde temsil ettikleri pay ile orantılı* bir parça almalıdırlar; her biri yalnızca %20 kâr almalıdır ve bunu almaları gerekir. ||472| Ama bunun olanaklı olabilmesi için çeşitli alanların ürünleri, bazı hallerde değerlerinin *üstünde* bazı başka hallerde az ya da çok, değerlerinin *altında* satılmalıdır. Başka deyişle, toplam artı-değer, onlar arasında [her bir —ç.] belirli üretim alanında yaratıldığı oranda değil, ama yatırılan sermayelerin *büyüklüğü*ne oranla dağıtılmalıdır. Hepsi ürününü 1.200 sterline satmalıdır ki, ürünün, yatırılan sermayenin üzerindeki değer fazlası, sermayenin 1/5'i kadar yani %20 olsun.

Bu oranlamaya göre:

	Ürün değeri	Artı-değer	Ortalama fiyat	[Ortalama fiyatın değerle ilişkisi]	[Kârın artı-değerle ilişkisi %]	Hesaplanan kâr
				Değer üzerindeki ortalama fiyat fazlası	Artı-değer üzerindeki fazla kâr	
I	1.100	100	1.200	100	%100	200
				Değer fiyata eşit		
II	1.200	200	1.200	0	0	200
				Ortalama fiyatın değere göre eksiği	Kârın artı-değer altına düşme oranı	
III	1.300	300	1.200	100	%33 1/3	200
				Değer üzerindeki fiyat fazlası	Artı-değer üzerindeki kâr fazlası	
IV	1.150	150	1.200	50	%33 1/3	200
				Fiyatı aşan fazladan değer	Kâr üzerindeki fazladan artı-değer	
V	1.250	250	1.200	50	%25	200
					Kârın artı-değer altına düşme oranı %20	

Bu gösteriyor ki, yalnızca bir durumda (II) ortalama fiyat metanın değerine eşittir; çünkü bir raslantı olarak, *artı-değer, normal ortalama kâr* olan *200*'e eşittir. Öteki durumların hepsinde daha

çok ya da daha az miktarda artı-değer bir [alandan] çekilip, bir başkasına verilmiştir vb..

Bay Rodbertus'un açıklaması gereken şey, neden *tarımda* durumun böyle *olmadığı* ve [tarım] ürünlerinin [neden] *ortalama fiyat*tan değil de *değer*lerinden satıldığıdır.

Rekabet, kârların eşitlenmesini yani meta *değerlerinin ortalama fiyatlara* indirilmesini sağlar. Malthus'a göre, kapitalist birey, *kendi* sermayesinin her parçasından eşit kâr bekler[22] — başka deyişle, bu, sermayesinin her parçasını (*organik* işleyişinden ayrı olarak) bağımsız bir kâr kaynağı olarak görmesi demektir, yani, [sermayesi –ç.] ona böyle *görünür*. Aynı biçimde, kapitalistler sınıfıyla ilgili olarak, her kapitalist, kendi *sermaye*sini, *eşit büyüklük*te öteki her sermayenin getirdiğine *eşit* oylumda bir kâr kaynağı olarak görür. Bunun anlamı şudur: Belli bir üretim alanındaki her bir sermaye yalnızca, bir bütün olarak *üretime yatırılmış toplam sermayenin* parçası kabul edilir ve —kendi büyüklüğüyle, kendi stokuyla orantılı olarak— oluşumuna katıldığı toplam sermaye içindeki oranına göre, toplam artı-değerdeki [yani –ç.] toplam ödenmemiş emekteki ya da emek ürünlerindeki payını ister. Tek tek her üretim alanındaki sermayenin sağladığı kârı, asla ve asla tek başına ödenmemiş emeğin belirlemediği; kârın, kapitalistler toplam sermayedeki paylarına uygun oranlardaki kotalarını çeksinler diye, yalnızca o ödenmemiş emeğin "*ürettiği*" ve toplam kârlar potasına attığı bir şey olmadığı; sermayenin emekten *bağımsız* bir gelir kaynağı olduğu; [evet –ç.] —rekabette her şeyi tersinden *gören*— kapitalistin bu anlayışını ve üstelik yalnızca onun değil, en sadık yazarlarıyla tarikat müritlerinin de [paylaştığı –ç.] bu anlayışı [işte Rodbertus'un –ç.] bu *yanılsaması* doğrulamaktadır.

İşte Rodbertus'un saçmaları. Bu arada [belirteyim –ç.] tarımın —hayvancılık gibi— bazı dallarında, değişen sermaye, yani ücretlere ayrılan kısmı, sermayenin değişmeyen kısmıyla karşılaştırılırsa, aşırı ölçüde küçüktür.

"*Rant*, doğası gereği, her zaman *toprak rantıdır*" (s. 113).

Yanlış. Rant her zaman toprak sahibine ödenir; ***hepsi bu***. Ancak eğer pratikte sık sık olduğu gibi, normal kârdan kısmen ya da bütünüyle bir kesinti ise ya da normal ücretlerden bir kesinti ise ⟨doğrudur, artı-değer yani kâr artı rant, hiçbir zaman ücretler*den* bir *kesinti* değildir, ancak işçinin ürününün, bu ürün*den* ücretin *indirilmesinden sonra* kalan parçasıdır⟩ o zaman, ekonomik bakış açısından, toprak rantı değildir. Pratikte bu, || 473| rekabet normal ücretleri ve normal kârı yeniden sağlar sağlamaz kanıtlanır.

Rekabetin, meta *değerlerini* sürekli olarak [düzeyine –ç.] indir-

geme eğiliminde olduğu *ortalama fiyatlar*, *genel kâr oranına ulaşılması için* bir üretim alanındaki ürünün *değer*ine sürekli *eklemeler* yapılması ve bir başka alanın ürününün —yukardaki çizelgede II dışında— *değerinden indirimler* yapılması yoluyla elde edilir. Değişen sermayenin, yatırılan toplam sermayeye oranının (artı-değer oranının belli olduğunu varsayarak) toplumsal sermayenin ortalama oranına tekabül ettiği belli üretim alanlarının metalarında, değer ortalama fiyata eşittir; bu nedenle, *değerden ne bir indirim*, ne *değere bir ekleme* yapılması gerekir. Ne var ki, burada [ayrıntısına girmeyeceğimiz —ç.] bazı özel durumlardan ötürü, belli üretim alanlarındaki metaların değerinden (geçici bir süre değil, ama genel olarak, ortalama fiyatın *üstünde* durduğu halde) bir *indirim* yapılmıyorsa, o zaman, bu belli üretim alanındaki *tüm artı-değer*in alıkonması —her ne kadar meta *değer*i *ortalama fiyat*ın üstündeyse ve bu nedenle ortalamadan daha yüksek bir kâr bırakıyorsa da— bu, o alanın ayrıcalığı kabul edilecektir. Burada bizi ilgilendiren ve [bu duruma —ç.] *özgü bir özellik* olarak, bir istisna olarak açıklamak zorunda kaldığımız şey, metaların *ortalama fiyat*ının, *değerler*inin *altına* inişi değildir —bu genel bir fenomendir ve eşitlemenin zorunlu önkoşuludur— ama öteki metaların tersine, belli metaların neden ortalama fiyatın üzerinde, değerlerin*den* satıldığıdır.

Bir metanın ortalama fiyatı *üretim maliyet*ine (ona yatırılan sermayeye, diyelim ücretler, hammadde, makineler ya da başka her ne ise) ve + ortalama kâra eşittir. Böylece, eğer, yukardaki örnekte olduğu gibi, ortalama kâr %20, yani 1/5 ise, o zaman her bir metanın ortalama fiyatı, *C* (sermaye yatırımı) + *P/C* 'dir (ortalama kâr oranı). Eğer *C* + *P/C* metanın *değer*ine eşitse, yani eğer bu üretim alanında yaratılan artı-değer *S*, *P*'ye eşitse, o zaman metanın değeri, ortalama fiyatına eşit olur. Eğer *C* + *P/C* metanın *değer*inden küçükse, yani bu alanda yaratılan artı-değer *S*, *P*'den büyükse o zaman metanın değeri, ortalama fiyatına *indirilir* ve artı-değerinin bir kısmı öteki metaların değerine eklenir. Son olarak, eğer *C* + *P/C* meta *değer*inden büyükse, yani *S*, *P*'den küçükse, o zaman, metanın *değer*i ortalama fiyatına yükseltilir ve başka üretim alanlarında yaratılan artı-değer ona eklenir.

Ve ensonu, değerleri *C* + *P/C*'den büyük olduğu halde değerlerinden satılan metalar varsa, ya da değeri, her nasılsa, normal ortalama fiyata *C* + *P/C*'ye gelecek biçimde indirilmemişse, o zaman bu metaları ayrıksın bir duruma koyan bazı ayrıksın koşulların işliyor olması gerekir. Bu durumda, bu üretim alanlarında elde edilen kâr, genel kâr oranının *üstünde* olur. Eğer kapitalist burada

genel kâr oranını elde ederse, fazla kârı, rant biçiminde *toprak sahibi* alır.

[7. *Kâr Oranını ve Rant Oranını Belirleyen Öğeler Konusunda Rodbertus'un Hatalı Görüşleri*]

Benim kâr oranı ve faiz oranı ya da rant oranı dediğim şeye Rodbertus "*sermayenin kâr düzeyi ve faiz*" (s. 113) diyor.

> Bu düzey "bunların sermayeye oranına bağlıdır. ... Bütün uygar uluslarda, 100'lük bir sermaye bir birim sayılır; düzeyin hesaplanmasında standart ölçüyü sağlar. Şu halde, 100'lük sermaye başına düşen kazancın ya da faizin ilişkisini ifade eden sayı ne kadar büyükse, yani bir sermaye ne kadar 'fazla yüzde bırakıyorsa, kâr ve faiz o kadar *yüksektir*" (s. 113-114).
>
> "*Toprak rantının ve kirasının* düzeyi, bunların belli bir toprak parçasına oranından çıkar" (s. 114).

Bu fena. Rant oranı, her şeyden önce sermaye üzerinden hesaplanır; yani *meta fiyatının üretim maliyeti* üzerindeki ve *fiyat*ın, *kâr*ı oluşturan parçası üzerindeki *fazla* olarak hesaplanır. Bazı olayları anlamasına yardım ettiği için bay Rodbertus, hesabı bir acre ya da bir morgen* ile yani şeyin görünen biçimiyle || 474| yapıyor, böylece onun içindeki içsel bağlantı da yitiriliyor. Bir acre'ın bıraktığı rant, kiradır, **rantın mutlak miktarıdır. Rant oranı aynı kalsa ya da düşürülse bile kira artabilir.**

> "*Toprak değerinin düzeyi*, belirli bir toprak parçasının rantının, sermayeleştirilmesinden çıkar. Belli bir yöredeki bir toprak parçasının rantının sermayeleştirilmesinden elde edilen sermaye miktarı ne kadar büyükse, toprağın değeri o kadar *yüksek*tir" (s. 114).

Buradaki "düzey" sözcüğü saçmadır. Çünkü neye göre bir ilişki ifade ediyor? %10'un 20'den fazla bırakması aşikardır; ama burada ölçü birimi 100'dür. "Toprak değerinin düzeyi" tümüyle genel meta fiyatlarının *yüksek* ya da *düşük düzeyi* gibi genel bir ifadeden farklı değildir.

Şimdi, bay Rodbertus şunu araştırmak istiyor:

> "*Peki öyleyse, sermaye kârının ve toprak rantının düzeyini ne belirler*? (s. 115.)

[*a*) *Rodbertus'un Birinci Tezi*]

Her şeyden önce şunu araştırıyor: "*genel olarak rant düzeyi*"ni

* Bir sabah süresince sürülebilecek arazi büyüklüğü. Hollanda'da ve sömürgelerinde, yaklaşık iki acre büyüklüğünde arazi birimi. Prusya, Norveç ve Danimarka'da bir acre'in üçte-ikisi büyüklüğünde arazi ölçüsü. —ç.

ne belirler, yani *artı-değer oranını* ne düzenler?

"I) Belirli değerdeki bir ürün ya da belirli bir emek miktarındaki ürün veya aynı şey demek olan belirli bir ulusal ürün çerçevesinde genel rant düzeyi, ücretler düzeyiyle ters orantılı, emeğin genel üretkenlik düzeyiyle doğru orantılıdır. Ücretler ne kadar düşükse rant o kadar yüksektir; emeğin genel üretkenlik düzeyi ne kadar yüksekse ücretler o kadar düşük ve rant o kadar yüksektir" (s. 115-116).

Rant "*düzeyi*" —artı-değer oranı— diyor Rodbertus, "rant için bırakılan parçanın *büyüklüğüne*" (s. 117) yani toplam üründen ücretleri düştükten sonraki [parçanın büyüklüğüne —ç.] bağlıdır; o parçanın içinden "sermayenin *yerine geri konmasına* yarayan değer kısmı ... ihmal edilebilir" (s. 117).

Aman ne güzel (yani, artı-değerin incelenişinde sermayenin değişmeyen kısmının "ihmal edilmesi"ni kastediyorum).

Şu da bir bakıma garip bir kavrayış:

"ücretler düştüğü zaman, yani toplam ürün değerinin daha küçük bölümünü oluşturduktan itibaren *rantın öteki parçasının*" (yani sınai kârın) "kâr olarak hesaplanmasında esas alınacak olan *toplam* sermaye azalır. Ancak şimdi sorun artık yalnızca, sermayenin kârı ya da toprak rantı haline gelen değerle, *hesaba* esas olan ve kârın ve rantın *düzey*ini belirleyen sermaye ya da toprak alanı arasındaki bir orantı sorunudur. Demek ki, eğer ücretler rant için daha büyük bir değer bırakmaya elverirse, *daha azalmış bir sermaye*ye ve aynı toprak alanına karşın kâr ve toprak rantı olarak daha büyük bir değer hesaba esas alınacaktır. Bunun sonucu olarak her ikisinin oranı artar ve bundan ötürü, ikisi birlikte ya da genel olarak rant artar. ... Ürün değerinin aynı kaldığı varsayılmaktadır. ... Emeğin malolduğu ücret *azaldığı için, ürünün malolduğu emeğin mutlaka azalması gerekmez.*" (s. 117-118.)

Son kısım güzel. Ama ücretlere giden *değişen* sermaye azaldığı zaman, *değişmeyen sermaye*nin *küçülmesi* gerektiğini söylemek yanlıştır. Başka deyişle, *artı-değer oranı artıyor* diye *kâr oranı*nın (toprak alanı vb. türden uygun düşmeyen göndermeleri bir yana koyuyoruz) artması gerektiğini söylemek doğru değildir. Örneğin, ücretler, emek daha üretken hale geldiği için düşer ve her durumda bu, aynı işçinin aynı zaman süresi içinde daha çok hammadde kullanmasında kendini gösterir; bu nedenle değişmeyen sermayenin bu parçası büyür; makine ve değeri de öyle. Öyleyse ücretlerdeki azalmayla kâr oranı düşebilir. *Kâr oranı*, yalnızca artı-değer oranına değil, ama aynı zamanda istihdam edilen işçi sayısının be-

lirlediği *artı-değer miktarı*na da bağlıdır.

Rodbertus, gerekli ücreti doğru biçimde "*gerekli tüketim maddeleri miktarı*, yani belli bir ülke, belli bir dönem için oldukça istikrarlı, belirli miktarda maddi ürünler" (s. 118) diye tanımlıyor.

||475| Ondan sonra, bay Rodbertus, kârla ücretlerin ters orantılı ilişkileri ve bu ilişkinin emek üretkenliğiyle belirlenişi konusunda Ricardo'nun ortaya koyduğu önermeleri en *anlaşılmaz bir kargaşa*, karmaşıklık ve sakarlık içinde öne sürüyor. Kargaşa bir bakıma, ölçü olarak emek-zamanını alacak yerde, budalaca [bir yaklaşımla –ç.] *ürün miktarları*nı almasından ve "*ürün değerinin düzeyi*" ile "*ürün değerinin büyüklüğü*" arasında anlamsız farklılıklar yapmasından ileri geliyor.

"*Ürün değerinin düzeyi*" derken, bu delikanlı, ürünün emek-zamanıyla göreli ilişkisinden başka bir şeyi kastetmiyor. Eğer *aynı* emek-zamanı miktarı, birçok ürün veriyorsa, o zaman *ürün değeri* yani ürünün ayrı parçalarının değeri düşüktür, yok eğer tersiyse o zaman da bunun tersidir. Eğer bir işgünü 100 pound iplik ve daha sonra 200 pound [iplik –ç.] ürettiyse, ikinci durumda ipliğin değeri, birincide ne idiyse onun yarısı olur. Birinci durumda değeri 1/100 işgünüdür; ikincide, bir pound ipliğin değeri 1/200 işgünüdür. *Değerinin yüksek ya da düşük* olmasının yani daha çok ya da daha az emek içermesine bakmaksızın, işçi aynı miktarda ürün aldığına göre, ücretler ile kâr, ters orantılı hareket eder ve ücretler, emeğin üretkenliğine göre, toplam ürünün daha çoğunu ya da azını alırlar. Rodbertus bunu aşağıdaki anlaşılmaz tümcelerle ifade ediyor:

> "Eğer ücret gerekli geçim maddesi olarak, belirli miktarda maddi ürün miktarı ise, o zaman, eğer ürünün değeri yüksek ise, ücretin yüksek bir değerde olması gerekir; eğer düşük ise, düşük bir değer oluşturmalıdır; ve dağıtım için elde hazır ürünün değeri sabit varsayıldığı zaman, ürün değeri yüksekse ücret onun geniş bir bölümünü, değeri düşükse küçük bir bölümünü emecektir; bu nedenle de rant için ya büyük ya küçük bir pay bırakacaktır. Ancak, bir insan, ürün değeri, malolduğu emek miktarına eşittir kuralını kabul ederse, o zaman, *ürün değerinin düzeyi*ni bir kez daha, yalnızca *emeğin üretkenliği ya da* ürün miktarı ile onun üretimi için kullanılan emeğin miktarı arasındaki *göreli ilişki* belirler ... eğer aynı miktarda emek daha fazla ürün çıkarırsa, başka deyişle, üretkenlik artarsa, o zaman aynı miktarda ürün daha az emek içerir ve tersine, aynı miktarda emek daha az ürün çıkarırsa, başka deyişle eğer üretkenlik düşerse, o zaman aynı miktarda ürün daha çok emek içerir. Ancak *ürün değerini emek miktarı* belirler ve *ürün değerinin düzeyi*ni de *belli bir ürün miktarının göreli değeri* belirler. ..." Dolayısıyla "genel olarak emeğin üretkenliği ne kadar yüksekse "genel olarak kâr da o kadar yüksek" olmalıdır (s. 119-120).

Ama bu, üretimi için işçi istihdam edilen, ürün —geleneğe ya da gereksinime göre— bu işçinin tüketiminde, bir geçim aracı olarak görünen **türlerin** içinde yer alıyorsa doğrudur. Eğer durum böyle değilse, o zaman bu emeğin üretkenliği, ücretlerin ve kârın göreli yüksekliği üzerinde ya da genel olarak *artı-değer miktarı* üzerinde herhangi bir etki yapmaz. Toplam ürünün *değerindeki aynı pay*, bu pay ister ürünlerin sayısıyla ister ürün miktarıyla ifade edilsin, buna bakmaksızın, işçiye ücret olarak gider. Bu durumda emek üretkenliğindeki herhangi bir değişiklik *ürün değerinin bölünüşünü* değiştirmez.

[*b*) *Rodbertus'un İkinci Tezi*]

"II) Eğer belli bir ürün değerinde, genel rant düzeyi veri ise, o zaman toprak rantının ve sermaye kârının düzeyi birbiriyle ters orantılıdır, ayrıca doğal madenleri çıkaran emeğin ve imalat emeğinin üretkenliğiyle ters orantılıdır. Rant ne kadar yüksek ya da düşük ise sermaye kazancı o kadar düşük ya da yüksek olur, ve bunun tersi; doğal madenleri çıkaran emeğin ya da imalat emeğinin üretkenliği ne kadar yüksek ya da düşük olursa, rant ya da sermaye kârı o kadar düşük ya da yüksek olur; ve ayrıca sermaye kârı ya da rant da, değişe değişe, bir kez o bir kez öteki, daha yüksek ya da daha düşük olur." (s. 116).

Birincisi, ([Tez] I'de) ücretler ile kârın birbiriyle *ters orantı* ilişkisi içinde olduğu biçimindeki rikardocu [yasa] vardı.

Şimdi, —farklı biçimde geliştirilen ya da **daha doğrusu** "işe katılan"— rikardocu ikinci [yasa]: kâr ve rant ters orantı ilişkisindedir.

Açıktır ki, *belli bir artı-değer* kapitalistle toprak sahibi arasında bölündüğü zaman, birinin payı ne kadar büyükse ikincininki o kadar küçük olacaktır ve *vice versa*. Ama bay Rodbertus **kendisinden** başka şeyler daha ekliyor ki, bunların daha yakından incelenmesi gerek.

Her şeyden önce, *genel olarak artı-değer*in ("emek ürününün, rant olarak paylaşılmaya hazır olan *değer*inin") kapitalist tarafından çalıp çırpılan tüm *artı-değer*in "ham ürünün değeri ve + mamul ürünün değerinden oluşması"nı yeni bir keşif sayıyor (s. 120).

Bay Rodbertus önce, tarımda "hammaddenin değeri"nin varolmadığı konusundaki "keşfi"ni yineliyor. ||476|. Bu kez aşağıdaki sözcük selinde:

"Mamul ürüne payına düşen ve sermaye kârının oranını belirleyen rant parçası, yalnızca bu ürünün üretilmesinde fiilen kullanılan sermayenin kârı değil, ama onun yanısıra, imalatçının sermaye

fonundaki *hammaddenin değeri* olarak beliren tüm ham ürünün de kârı sayılır. Öte yandan, hammaddenin payına düşen ve toprak rantı için bir artık bırakarak, *hammadde üretiminde kullanılan sermayenin kârını, imalattaki belirli kâr oranına göre*" (evet! belli kâr oranı) hesaplamaya esas olan rant parçası, böyle bir hammadde değeri yoktur" (s. 121).

Yineliyoruz: *quod non*!*

Bay Rodbertus'un *kanıtlamadığı* ve kendi yöntemiyle kanıtlayamayacağı bir *toprak rantının var olduğunu*, yani ham ürünün artı-değerinin belirli bir parçasının toprak sahibinin payına düştüğünü varsayalım.

Ayrıca "belirli bir ürün değerinde, genel rant düzeyi"nin (*artı-değer oranı*nın) "veri olduğunu" da (s. 121) varsayalım. Bu, şuna varır: örneğin 100 sterlinlik bir metada, diyelim yarısı, 50 sterlin ödenmemiş emektir; o zaman bu, artı-değerin tüm kategorilerinin rantın, kârın vb. içinden ödeneceği fonu oluşturur. Öyleyse, açıkça ortadadır ki, 50 sterlindeki bir **pay sahibi**, öteki ne kadar daha az çekerse, o kadar fazlasını çekecektir ve *vice versa*; ya da, kâr ve rant ters orantılıdır. Şimdi soru şu: ikisi arasındaki oranlamayı belirleyen nedir?

Her durumda, şu bir gerçektir ki, imalatçının (ister tarımcı ister sanayici olsun) geliri, mamul ürününün satışından sağladığı artı-değere (ki, bunu kendi üretim alanındaki işçilerden sızdırmıştır) eşittir ve (sanayiciye satılan *çavlanda* olduğu gibi, ya da *ham ürün* sayılması neredeyse olanaksız olan *ev*in vb. rantında olduğu gibi, *mamul ürün*den doğrudan hasıl olmayan) toprak rantı, yalnızca, kâr fazlasından (genel kâr oranına girmeyen artı-değer parçasından) ortaya çıkar ki, ham ürünlerde içerilir ve çiftçi tarafından toprak sahibine ödenir.

Şu da çok doğrudur ki, ham ürünün değeri yükseldiği [ya da düştüğü] zaman, ham ürünü kullanan sanayi dallarının kâr oranı ham ürünün değeriyle ters orantılı olarak yükselir ya da düşer. Önceki bir başka örnekte[23] gösterdiğim gibi, eğer pamuğun değeri bir kat artarsa, o zaman belli bir ücrette ve belli bir artı-değer oranında, kâr oranı düşecektir. Ancak aynı şey tarımda da geçerlidir. Eğer hasat kötüyse ve üretim aynı düzeyde sürdürülecekse (burada metaların *değer*lerine satıldığını varsayıyoruz) o zaman toplam ürünün ya da değerinin daha büyük bir bölümünün toprağa döndürülmesi gerekir ve ücretler çıkarıldıktan sonra, elbette eğer [ücretler –ç.] durağan kalırsa, çiftçinin artı-değeri ürünün daha küçük bir bölümünü kapsar; bunun sonucu, kendisiyle toprak sahibi ara-

* Bundan daha fazla değil. –ç.

sında paylaşılmaya hazır daha küçük bir parça kalır. Bireysel ürün, eskisine göre daha yüksek bir değere sahip olabilirse de yalnızca ürün miktarı değil, ama aynı zamanda geri kalan *değer kısmı* da küçük olabilir. Talep sonucu, eğer ürün, değerinin *üstüne* çıkarsa ve daha az ürün miktarı, önceki daha fazla ürün miktarından yüksek bir *fiyat* elde ederse, bu farklı bir konudur. Ancak bu ürünlerin değerlerinden satıldığı biçimindeki koşulumuza *ters* düşer.

Tersini varsayalım. Pamuk hasadının bir kat daha bol olduğunu ve örneğin tohumluk bir gübre olarak doğrudan toprağa döndürülecek parçasının, eskiye göre daha düşük maliyette olduğunu varsayalım. Bu durumda ücretler düşüldükten sonra pamuk yetiştiricisine kalan değer kısmı, öncekine göre daha büyüktür. Pamuk sanayisinde olduğu gibi burada da kâr oranı artar. Doğrudur, 1 yarda amerikan bezinde, ham ürünün yarattığı değerin oranı eskisine göre daha küçük, imalat sürecinin yarattığı değerin oranı ise daha büyük olur. Varsayalım ki, içerdiği pamuğun değeri 1 şilin olduğu zaman amerikan bezinin 1 yardası 2 şiline malolmaktadır. Şimdi pamuk 1 şilinden 6 peniye inerse (ki, *değer*inin fiyatına eşit olduğu varsayımı çerçevesinde bu ancak, ekiminin daha üretken hale gelmesiyle olasıdır) o zaman bir yarda amerikan bezinin değeri 18 penidir.* Değer dörtte-bir oranında, %25 azalmıştır. Ama pamuk üreticisi daha önce 100 poundu 1 şilinden satarken, şimdi 200 [poundu —ç.] 6 peniden satması gerekir. Daha önce değer 100 şilin [di]; şimdi de 100 şilindir. Her ne kadar daha önce pamuk, ürünün [amerikan bezinin —ç.] değerinin daha büyük bir kısmını oluşturduysa —ve pamuk üretiminde artı-değer oranının kendisi aynı zamanda azaldıysa— pamuk üreticisi poundu 1 şilinden kendi 100 şilinlik pamuğu için şimdi yalnızca 50 yarda amerikan bezi elde etmiştir; şimdi 1 pound [pamuk —ç.] 6 peniden [satılır], 100 şilini için $66^2/_3$ yarda elde eder.

Metaların *değerler*inden satıldığı varsayımı çerçevesinde, ürünün üretimine katılan üreticilerin gelirinin, || 477| ürünün *toplam değer*inde temsil edilen değer parçasına *zorunlu olarak* bağlı olduğunu söylemek yanlıştır.

Makine dahil, imal edilen tüm metaların toplam değerinin bir dalda 300 sterlin, bir başkasında 900 ve üçüncüde 1.800 olduğunu kabul edelim.

Eğer, tüm ürün değerinin, ham ürünün değeriyle mamul ürünün değeri arasında bölünmesi oranı, artı-değerin —Rodbertus'un deyişiyle rantın— kâra ve toprak rantına bölünmesi oranını belirliyorsa, o zaman bu, ham ürünlerle mamul ürünlerin üretime deği-

* 1 şilin = 12 peni —ç.

şen oranlarda katıldığı farklı üretim alanlarındaki farklı ürünler için de doğru olmalıdır.

900 sterlinlik bir değerden 300 sterlinin mamul ürünü, 600 sterlinin hammaddeyi karşıladığı ve 1 sterlinin 1 işgününe eşit olduğunu varsayalım. Ayrıca *artı-değer oranı* da 12 saatlik normal bir işgününde, diyelim, 10 saatte ek 2 saat olsun. O zaman 300 sterlin [mamul ürün] 300 işgününü ve 600 sterlin [ham ürün] bir kat fazlasıyla 2 × 300 işgününü kapsar. Artı-değer miktarı birinde 600, ötekinde 1.200 saattir. Bu, yalnızca, belli bir artı-değer oranında, artı-değer *oylumu*nun işçi sayısına ya da aynı zamanda istihdam edilen işçi sayısına bağlı olduğu anlamına gelir. Ayrıca, tarımsal üretimin değerine giren artı-değerden bir bölümün rant olarak toprak sahibine gittiği *varsayıldığına* (ve kanıtlanmadığına) göre, demek ki, *toprak rantı miktarı*, "mamul ürün"e ***göre*** tarımsal ürün değerindeki artışla orantılı olarak büyür.

Yukardaki örnekte tarımsal ürünün mamul ürüne oranı 2:1, yani 600:300'dür. [Bir başka durumda] 300:600 olduğunu varsayalım. Rant, tarımsal ürünün içerdiği artı-değere bağlı olduğuna göre, açıktır ki, bu birinci durumda 1.200 saatken, ikinci durumda 600 saate ulaşıyorsa ve rant, bu artı-değerin *belirli* bir parçasını oluşturuyorsa, birinci durumda, ikincidekinden fazla olması gerekir. Ya da toplam ürün değerinde, tarımsal ürünün oluşturduğu *değer parçası ne kadar büyük olursa, tüm ürünün artı-değerindeki* payı o kadar büyük olacaktır; çünkü ürün değerinin her bir parçası, artı-değerin belirli bir parçasını içerecektir ve *tüm ürün*ün artı-değerinde tarım ürününün payına düşen ne kadar büyük olursa, rant o kadar büyük olacaktır; çünkü *rant*, tarımsal ürünün *artı*-değerinin belli bir kısmını temsil eder.

Rant, diyelim, tarımsal artı-değerin onda-biri olsun; o zaman tarımsal ürünün değeri, eğer 900 sterlinin 600 sterlini ise rant 120 [saat], ve eğer 300 sterlin ise yalnızca 60 [saat]tir. Buna göre, rantın *oylumu*, gerçekte tarımsal ürünün miktarıyla birlikte değişir, buradan giderek de tarımsal ürünün, mamul ürünle ilişkisi içindeki göreli değeriyle birlikte de değişir. Ancak, rantla kârın "*düzeyi*"nin —oranlarının— *bununla, kesin olarak hiçbir ilgisi yoktur*. Birinci durumda, ürünün değeri 900 sterlindir, bunun 300 sterlini mamul ürün, 600 sterlini tarımsal üründür. Bunun 600 saatlik artı-değeri mamul ürünün payıdır, 1.200 tarımsal ürünün. Toplam 1.800 saat. Bunun 120'si ranta, 1.680'i kâra gider. İkinci durumda ürün değeri 900 sterlindir, bunun 600 sterlini mamul ürün ve 300 sterlini tarımsal üründür. Demek ki 1.200 [saat] artı-değer mamul ürünün, 600 tarımındır. Toplam 1.800. Bunun 60'ı ranta, 1.200'ü

imalat için kâra ve 540'ı tarım için [kâra –ç.] gider. Toplam 1.740. İkinci durumda mamul ürün (değer olarak) tarımsal üründen bir kat fazladır. Birinci durumda, konum tersinedir. İkinci durumda rant 60'tır, birincide 120. [Rant –ç.] tarımsal ürün değeriyle aynı oranda büyümüştür. Tarımsal ürünün oylumu arttığı ölçüde, rantın oylumu da artmıştır. Eğer toplam artı-değeri 1.800'ü düşünürsek, birinci durumda rant 1/15 ikinci durumda 1/30'dur.

Eğer burada, tarımsal ürünün payına düşen *değer kısmı artışı* ile birlikte *rant oylumu* da büyüyorsa ve *bununla* da *oylumu, toplam artı-değerdeki oransal payını* artırıyorsa, yani artı-değerin ranta gitme oranı da kâra gitme oranına göre artıyorsa — o zaman, bu yalnızca, Rodbertus, rantın, *tarımsal ürünün artı-değerinde belirli bir oranda* yer aldığını varsaydığı *için*dir. Gerçekten de bu olgu, bir *veri* ya da *önvarsayım* ise, böyle olmalıdır. Ne var ki Rodbertus'un "hammaddenin değeri" konusunda ortaya attığı ve benim *476. sayfanın başında** esasen değindiğim saçmalardan böyle bir olgu hiçbir biçimde çıkmaz.

Ancak rant *düzeyi*, katıldığı ürünün [artı-değeri ile] *orantılı olarak* artmaz, çünkü şimdi, daha önce olduğu gibi [orantı] onda-bir[dir]; rantın *oylumu* büyür, çünkü *ürün artar* ve "düzeyi"nde bir artış olmaksızın oylumu arttığı için, "düzey"i, kâr oranına göre ya da toplam ürünün ||478| değerindeki kârın payına göre artar. Toplam ürün değerinin daha büyük bir kısmının bir *rant* sağladığı, bir *ön-gerekirlik* sayıldığı, yani *artı-değer*in daha büyük kısmı ***ranta*** dönüştürüldüğü için, artı-değerin ranta çevrilen kısmı, doğal ki büyüktür. Bunun "hammaddenin değeri" ile hiçbir ilgisi yoktur. Ancak "*daha büyük* rant" aynı zamanda "*daha yüksek* rant"ı temsil ettiği, "çünkü, [rantın –ç.] hesaplanmasına esas olan alan ya da acre sayısının aynı kaldığı, böylece her bir acre başına daha büyük bir değer düştüğü" (s. 122) gülünçtür. Bu, rant "düzeyi"ni, sorunun güçlüklerinin önüne set çeken bir "standart ölçü" ile ölçmeye varır.

Henüz rantın ne olduğunu bilmediğimiz için, yukardaki örneği farklı biçimde ortaya attık ve tarımsal ürünün *kâr oranını* mamul ürün için olanla aynı tuttuk, yalnızca *aynı* kâr oranı varsayıldığından, rant için zorunlu olarak, onda-bir ekledik; böylece şimdi tüm sorun daha farklı bir görünüm alıyor ve daha açık duruma geliyor.

* Bkz: Bu cilt, s. 66-67. –*Ed.*

Mamul ürün	Tarımsal ürün	
I 600 sterlin [7.200 saat]	300 sterlin [3.600 saat]	İmalat için 1.200 [saat], tarım için 600 ve rant için 60. Toplam 1.860 [saat; bunun] 1.800'ü kâr
II 300 sterlin [3.600 saat]	600 sterlin [7.200 saat]	İmalat için 600 [saat], tarım için 1.200, rant için 120. Toplam: 1.920 [saat; bunun] 1.800'ü kâr

II numaralı **durumda** rant I'dekinin iki katıdır; çünkü üründen emdiği değer payı, yani tarımsal ürün [parçası —ç.] sınai ürüne oranla büyümüştür. Her iki durumda da kâr oylumu aynıdır, yani 1.800'dür: Birinci durumda [rant], toplam artı-değerin 1/31'i, ikincisinde 1/16'sıdır.

Eğer Rodbertus "hammaddenin değeri"ni özellikle sanayiye yüklemek istiyorsa, o zaman her şeyden önce, değişmeyen sermayenin, makineleri, vb. içeren kısmını tarıma bindirmek görevi olmalıydı. Sermayenin bu parçası tarıma, sanayinin sağladığı bir ürün olarak —"ham ürün" için üretim aracını oluşturan "mamul ürün" olarak— girer.

Burada iki firma arasında bir hesap işini ele aldığımıza göre, sanayi sözkonusu olduğu ölçüde, makinelerin "hammadde"yi içeren değer kısmı "hammadde" ya da "materyalin değeri" başlığı altında daha önceden *borç yazılmıştı*. Bu nedenle, bunu iki kez kaydedemeyiz. *Makine değerinin* imalatta kullanılan öteki *kısmı* eklenmiş "imalat emeği"ni (geçmiş ve şimdiki [emeği —ç.]) içerir ve ücretlerle kâra (ödenmiş ve ödenmemiş emeğe) ayrışır. Burada (makinelerin hammaddesinin içerdiği kısmından ayrı olarak) yatırılmış olan sermaye kısmı, o nedenle *yalnızca* ücretleri içerir. Böylece yalnızca yatırılmış sermaye miktarını artırmakla kalmaz, ama kârı, bu sermaye üzerinden hesaplanacak artı-değer oylumunu da artırır.

(Bu hesaplamalarda genellikle yapılan hata, örneğin kullanılan makinelerin ya da gereçlerin ***aşınma*** payının makinelerin içine, onun değerine konmasıdır ve her ne kadar, son çözümlemede bu aşınma payı *emeğe* —ya hammaddenin içerdiği emeğe ya da hammaddeyi makineye dönüştüren emeğe, vb.— indirgenebilirse de bu *geçmiş emek*, artık hiçbir zaman kâra ya da ücretlere katılmaz, yalnızca, üretilmiş üretim koşulu olarak (yeniden-üretimi için gereken gerekli emek-zamanı değişmediği ölçüde) iş görür — ki, emek-zamanındaki kullanım-değeri ne olursa olsun, artı-değer yaratılması sürecinde yalnızca değişmeyen sermayenin değeri olarak gö-

rünür. Bu çok büyük önem taşımaktadır ve değişmeyen sermaye ile gelirin değişimini incelediğim yerde açıklanmıştır.[24] Ancak, ondan ayrı olarak, sermaye birikimi bölümünde daha da geliştirilmesi gerekecektir.)

Tarım —yani salt ham ürünlerin ya da birincil denen [maddelerin —ç.] üretimi— sözkonusu olduğu zaman, *firmaların "birincil üretimi" ve "imalat"ı arasında hesabı dengeye getirmekte* değişmeyen sermayenin makineleri, araç-gereçleri vb. temsil eden kısmı, hiçbir nedenle, tarımsal sermayeye onun *artı-değerini* artırmaksızın giren bir kalem olmaktan başka bir biçimde görülemez. Eğer makine vb. kullanılması sonucu, tarım emeği daha üretken hale gelirse, bu makinenin vb. fiyatı ne kadar yüksek olursa, üretkenlikteki artış o kadar küçük kalacaktır. Tarımsal emeğin ya da herhangi tür emeğin üretkenliğini artıran şey, makinenin *değeri* değil, kullanım-değeridir. Yoksa, sınai emeğin üretkenliğinin, her şeyden önce, hammaddelerin ve onun özelliklerinin işe sokulmasından ileri geldiği de söylenebilirdi. Ama bir kez daha, sanayi için bir üretim koşulu oluşturan şey, hammaddelerin değeri değil, kullanım-değeridir. Değeri, tam tersine, bir indirimdir. Dolayısıyla, bay Rodbertus'un, **sınai sermaye ile ilgili olarak** "materyalin değeri" konusunda söyledikleri, harfi harfine || 479| *mutatis mutandis**, makineler vb., için geçerlidir.

> "Söz gelişi, belli bir ürünün diyelim buğdayın ya da pamuğun *emek maliyeti*, makine olarak sabanın ya da çırçırın" (ya da drenaj kanalının veya ahırların) "emek maliyetinden etkilenmez. Öte yandan, makinenin değeri ya da makine karşılığı, sahibinin, kârını, yani ham ürünün payına düşen rantı hesaplamasına esas olan sermaye miktarında elbette görünür" (karşılaştır: Rodbertus, s. 97).[25]

Başka deyişle: Buğdayda ve pamukta sabanla çırçırın aşınma payı değerini temsil eden değer kısmı, tarlayı sürme ya da çiğidi pamuktan ayırma işinin sonucu değildir, sabanı ve çırçırı imal eden emeğin sonucudur. Değerin bu tamamlayıcı kısmı, tarımda üretilmeksizin tarımsal ürünün içine girer. O yalnızca tarımın içinden geçer; tarım [bu değer kısmını—ç.] yalnızca, makine yapımcılarından yenilerini alarak, sabanları ve çırçırları yenilemek üzere kullanır.

Tarımda gereksinilen makineler, gereçler, yapılar ve öteki mamul ürünler iki tamamlayıcı parçadan oluşur: 1. Bu mamul ürünlerin hammaddeleri [2. hammaddelere eklenen emek.] Bu hammaddeler tarımın ürünü olmakla brlikte, tarım ürününün, ücretlere ve

* Gerekli değişiklikler ve düzeltmeler yapıldıktan sonra. —ç.

kâra asla girmeyen bir parçasıdırlar. Hiçbir kapitalist varolmasaydı bile, çiftçi gene de ürününün bu parçasını kendi ücreti olarak kazanamazdı. [O parçayı –ç.] kendisine, ondan bir makine yapsın diye makine üreticisine *bedava* vermek zorunda kalırdı, ayrıca bu hammadeye eklenen (ücretlere ve kâra eşit) emek için de ödeme yapması gerekirdi. Gerçekte, olan budur. Makine yapımcısı hammaddeyi satın alır, ama makineyi satın alırken, tarımsal üretici, hammaddeyi geri satın almak zorundadır. Sanki onu hiç satmamış, makine biçimine soksun diye ona ödünç vermiş gibidir. Böylece, *tarımda* kullanılan makinenin değerinin, hammaddeye indirgenen parçası her ne kadar tarımsal emeğin ürünüyse ve onun değerinin bir parçasını oluşturursa da üreticiye değil, üretime aittir; dolayısıyla, tohum gibi, onun giderleri arasına girer. Ancak öteki parça, makinede somutlaşan imalat emeğini temsil eder ve tarıma üretim aracı olarak giren "imalat ürünü"dür; tıpkı hammaddenin, sanayiye bir üretim aracı olarak girmesi gibi.

Böylece, eğer "birincil [maddeler -ç.] üretimi" firmasının, "imalat sanayisi" firmasına, sanayicinin sermayesine bir kalem olarak giren "hammadde değeri"ni sağladığı doğruysa, ondan daha az doğru olmayan şey, "imalat sanayisi" firmasının, "birincil [maddeler – ç.] üretimi" firmasına, çifçinin sermayesine (*hammaddeyi içeren parçası* **dahil** *olmak üzere*) bu "tamamlayıcı değer parçası" ona herhangi bir artı-değer getirmeksizin dahil olan makinenin değerini sağladığıdır. İngilizlerin deyişiyle "**yüksek tarım**"da her ne kadar artı-değer oranı daha büyükse de kâr oranının ilkel tarımınkinden daha küçük *çıkmasının* nedeni budur.

Bu durum, aynı zamanda bay Rodbertus'un eline çok çarpıcı bir kanıt da verir: Değişmeyen sermayede yer alan ürün parçasının, yerine ayni olarak mı geri konduğunun ve, dolayısıyla, yalnızca hesaba bir meta olarak —para-değer olarak— mı geçirildiğinin, yoksa gerçekten devredilip alım-satım sürecine mi girdiğinin *sermaye yatırımının* doğasıyla hiç mi hiç ilgisi yoktur [denebilir –ç.]. Varsayalım ki, hammaddeler üreticisi, makine yapımcısına kendi makinesinde somutlaşan demiri, bakırı, keresteyi vb. parasız vermiştir, böylece makine yapımcısı ona makineyi satarken ondan yalnızca katma-emeğinin ve kendi makinesinin aşınma payının karşılığını isteyecektir, o durumda bu makine, tarımcıya şimdi kaça maloluyorsa o zaman da o kadara malolur ve aynı *tamamlayıcı değer kısmı*, onun üretiminde, değişmeyen sermaye olarak, bir yatırım olarak görünür. Tıpkı, bir çiftçinin, hasadın tümünü satması ve hasat değerinin, tohumluğu (hammaddeyi) temsil eden parçasıyla başka yerden —belki de tohumluk türünde bir **değişiklik** arzu ederek ve

aynı türden ekimin dejenerasyonunu önlemek için— tohumluk alması ya da bu tamamlayıcı değer parçasını doğrudan ürününden çıkararak toprağa geri döndürmesinin aynı kapıya çıkması gibi.

Ama bu sonuçlara varmak için bay Rodbertus, makineleri içeren değişmeyen sermaye parçasını yanlış yorumluyor.

Bay Rodbertus'un [durum] II'siyle bağlantılı olarak incelenmesi gereken ikinci yön şudur: O *toplam yıllık geliri* meydana getiren mamul ve tarımsal ürünlerden oldukça farklı bir şey olan *geliri* oluşturan mamul ve tarımsal ürünlerden söz ediyor. Şimdi, toplam yıllık üründen söz ederken tarımsal ürünün, makineleri içeren bölümünün tümünü ||480| ve tarımsal ürünün doğrudan tarımsal üretime geri döndürülen parçası düşüldükten sonra, *artı-değer*in, çiftçi ve imalatçı arasındaki dağıtılma oranını —ve dolayısıyla, çiftçinin payına düşen artı-değer kısmının onunla toprak sahibi arasında dağıtılma oranını— imalat ile tarımın, ürünlerin toplam değerindeki payının belirlediğini söylemenin doğru olduğunu varsayalım; o zaman bile, eğer *ortak gelir fonu*nu oluşturan ürünlerden konuşuyorsak bunun doğru olup olmadığı hayli kuşkuludur. Gelir (burada *yeni* sermayeye çevrilen kısmı dışarda bırakıyoruz) bireysel tüketime giden parçaları içerir ve soru, kapitalistlerin, çiftçilerin ve toprak sahiplerinin bu potadan ne kadar çekip aldıkları sorusudur. Bu kotayı, mamul ve ham ürünün, geliri oluşturan ürün *değer*indeki payları mı belirlemektedir? Ya da toplam gelir değerinin tarımsal emekle imalat emeğine bölündüğü kotalar mı [belirlemektedir –ç.]?

Geliri oluşturan ürünler kitlesi, daha önce gösterdiğim gibi,[26] iş araçları (makine) olarak üretime giren ürünlerin hiçbirini, ***yardımcı materyali***, yarı-tamamlanmış maddeleri ve yarı-tamamlanmış maddelerin yıllık emek ürününün parçasını oluşturan hammaddelerini kapsamaz. [Gelirin -ç.] dışında bırakılan, yalnızca birincil [ürün –ç.] üretiminin ***değişmeyen sermayesi*** değildir; onun yanısıra makine yapımcılarının değişmeyen sermayesi ve kapitalistle çiftçinin, çalışma sürecine girmekle birlikte değer yaratma sürecine *girmeyen* tüm ***değişmeyen sermaye***leri de dışarda bırakılır. Bundan başka, gelir, yalnızca değişmeyen sermayeyi değil, ama onun yanısıra, üreticilerinin *gelir*ini temsil eden ve gelir olarak tüketilebilir ürünlerin üreticilerinin sermayesine, kullanılmış ***değişmeyen sermayeyi*** yenilemek üzere giren tüketilebilir-olmayan ürün kısmını da kapsamaz.

Gelirin harcanmasına konu olan ve **gerçekte** zenginliğin geliri oluşturan parçasını, hem *kullanım-değeri*, hem *değişim-değeri* çerçevesinde temsil eden *ürünler kitlesi* —daha önce gösterdiğim

gibi[27]— yalnızca (yıl boyunca) *yeni-eklenmiş emek*ten oluşur denebilir. Demek ki, yalnızca gelire yani ücretlerle kâra (ki bu da yeniden *kâra*, *ranta*, *vergilere* vb. bölünür) indirgenebilir; çünkü, hiçbir zerresi, üretime giden herhangi bir hammadde değerini, üretime giden makinelerin aşınma payını, tek sözcükle üretim araçları değerinin hiçbirini içermez. Gelirin türevsel biçimlerini —yalnızca gelir sahibinin sözkonusu ürünlerdeki kendi göreli payından, diyelim hizmetler için ya da borç [ödemek –ç.] için, vb. vazgeçtiğini gösteren [biçimler olarak –ç.]— bir yana bırakalım ve bu geliri gözden geçirelim; ve üçte-birini ücretlerin, üçte-birini kârın, üçte-birini rantın oluşturduğunu ve ürünün de 90 sterlin olduğunu varsayalım. Bu durumda her biri, toplam miktardan 30 sterlin değerinde ürün çekebilecektir.

Geliri oluşturan ürün miktarı yalnızca *yeni-katılmış* (yani yıl boyunca katılmış) emeği içerdiğine göre, eğer ürün üçte-iki tarımsal emekten ve üçte-bir imalatçı emeğinden oluşuyorsa, kolayca görünen o ki, imalatçılar ve tarımcılar ürünü bu oranda paylaşacaklardır. Değerin üçte-biri imalatçıların, üçte-ikisi tarımcıların payına düşecek ve imalat ile tarımda (her ikisinde de aynı artı-değer oranı varsayılarak) gerçekleştirilen artı-değer miktarı, toplam ürün değerinden imalat ile tarımın aldığı bu paylara oransal olarak denk düşecektir. Ancak rant, çiftçinin kâr oylumuna oranla büyüyecektir, çünkü bir asalak gibi ona yapışmıştır. Ve bununla birlikte bu yanlıştır. Çünkü değerin, tarımsal emeği içeren bir kısmı, tarımda aşınıp eskiyen ***sabit sermayeyi*** yenileyen sabit sermayenin, vb. imalatçısının *gelir*ini oluşturur. Dolayısıyla, *geliri oluşturan ürünlerin değer kısımlarındaki* tarımsal emekle imalatçı emeğin birbirine oranı, bu ürünler kitlesi değerinin ya da bu ürünler kitlesinin kendisinin imalatçılarla tarımcılar arasında dağıtıldığı *oranı* hiçbir biçimde ifade etmez; imalatla tarımın toplam üretimde yer aldığı *oranı* da göstermez.

Rodbertus sözü sürdürüyor:

> "Ancak, bir kez daha [söyleyelim ki –ç.], birincil ürünlerle mamul ürünlerin göreli değer düzeyini ya da toplam ürün değerindeki paylarını belirleyen, yalnızca ve yalnızca birincil [ürünler –ç.] üretimindeki ya da imalattaki üretkenliktir. Birincil [ürünler –ç.] üretimindeki emeğin üretkenliği ne kadar düşükse birincil ürünlerin değeri o kadar yüksek olacaktır; tersi de öyle. Aynı biçimde, imalatta üretkenlik ne kadar düşükse, mamul ürünün değeri o kadar yüksek olacaktır; tersi de öyle. Ham ürünün yüksek değeri, yüksek toprak rantına ve düşük sermaye kazancına, ve yüksek mamul ürün değeri ise yüksek sermaye kazancına ama düşük toprak rantına yol açacağı için eğer genel rant düzeyi belliyse, toprak rantıyla sermaye ka-

zancının yalnızca birbiriyle ters orantılı olmakla kalmaması, ama birincil [ürün –ç.] üretimindeki ve imalattaki kendi emek üretkenlikleriyle de ters orantılı olması gerekir" (s. 123).

İki *farklı* üretim alanının üretkenliği karşılaştırılacaksa, bu ancak göreli olarak yapılabilir. Başka deyişle, tamamen keyfî bir noktadan, örneğin, kenevir ve ketenin değeri, yani bunlarda somutlaşan, birbiriyle değişkenlik bağlantısı içindeki emek-zamanı miktarları, diyelim 1:3 iken başlanır. Eğer bu orantı değişirse, o zaman, bu iki farklı emek üretkenliğinin değiştiğini söylemek doğrudur. Ama bir ons altın üretimi için gereken emek-zamanı ||481| üçe eşit olduğu, bir ton demir için gereken de üçe eşit olduğu için, altın üretiminin, demir üretiminden "daha az üretken" olduğunu söylemek yanlıştır.

İki metanın göreli değeri, birinin, ötekine göre daha fazla emek-zamanına malolduğunu gösterir; ama bundan ötürü, bir dalın ötekinden "daha üretken" olduğu söylenemez. Bu yalnızca, her iki durumda da, emek-zamanı, *aynı* kullanım-değerlerinin üretimi için kullanıldıysa doğru olabilir.

Eğer ham ürün değeri mamul ürününkine göre 3:1 ise, imalat tarıma göre üç kat üretkendir demek tamamen yanlıştır. Yalnızca orantı değişirse, diyelim, 4:1'e, 3:2'ye ya da 2:1'e değişirse yani yükselir ya da düşerse, o zaman iki daldaki göreli üretkenliğin değiştiği söylenebilir.

[c) *Rodbertus'un Üçüncü Tezi*]

> III) "*Sermaye kazancının düzeyi*ni yalnızca genel olarak *ürün değerinin düzeyi* ve özel olarak ham ürünle mamul ürün değerinin düzeyi belirler; ya da genel olarak emeğin üretkenliği ve özel olarak hammadde ve mamul madde üretiminde kullanılan emeğin üretkenliği belirler. Bundan ayrı olarak, toprak rantının *düzeyi*, *ürün değerinin büyüklüğü*ne ya da *belli bir üretkenlik* halinde üretim için kullanılan *emek miktarı*na veya *üretken güce* de bağlıdır" (s. 116-117.)

Başka deyişle: *Kâr oranı* yalnızca *artı-değer oranı*na bağlıdır, bunu belirleyen de yalnızca *emeğin üretkenliği*dir. Öte yandan, emeğin üretkenliği belli ise, *toprak rantı oranı* ayrıca, kullanılan emek *miktarı*na (işçilerin sayısına) bağlıdır.

Bu savda ne kadar sözcük varsa, neredeyse bir o kadar da yanlışlık var.

Birincisi, *kâr oranı*nı, hiçbir biçimde yalnızca *artı-değer oranı* belirlemez. Bu konuya biraz sonra daha geniş değineceğiz. Ama her şeyden önce, *artı-değer oranı* yalnızca emeğin üretkenliğine

bağlıdır demek yanlıştır. Emeğin *belli bir üretkenlik* [düzeyinde – ç.] artı-değer oranı, *artı-emek-zamanının uzunluğu*na göre değişir. Demek ki, artı-değer oranı, yalnızca emek üretkenliğine değil, ama onun yanısıra, istihdam edilen emek *miktarı*na da bağlıdır; çünkü (bir yandan üretkenlik sabit kalırken) *ödenmiş* emek, yani sermayenin ücretlere giden kısmı artmaksızın, *ödenmemiş* emek artabilir. Artı-değer —mutlak olsun, göreli olsun (ve Rodbertus, Ricardo'dan, yalnızca ikinciyi öğrenmiş)— emek, işçinin kendisini yeniden-üretmesi için gerekenin üzerinde, hiç değilse bir miktar artı-emek-zamanı bırakacak yeterlikte üretken olmadıkça, artı-değer varolamaz. Ama durumun bu olduğunu varsayarsak *belli bir asgari üretkenlik*te, artı-değer oranı, artı-emek-zamanının uzunluğuna göre değişir.

Bu nedenle, *birincisi*, artı-değer oranını, yalnızca sermayenin sömürdüğü emeğin üretkenliği belirlediğine göre, kâr oranı ya da "sermaye kazancı *düzeyi*" de böyle belirlenir demek *yanlış*tır. *İkincisi*: Emeğin üretkenliği belliyse, işgününün *uzunluğu*na göre ve normal işgünü veri ise *emeğin üretkenliği*ne göre değişen *artı-değer oranını* [Rodbertus, burada –ç.] belirli saymıştır. Öyleyse *artı-değer*in kendisi, her işgünü kendilerinden belirli bir miktar artı-değer sızdırılan işçilerin *sayı*sına göre ya da ücretlere harcanan değişen sermayenin *oylum*una göre değişecektir. Öte yandan *kâr oranı*, değişen sermayeye ve + değişmeyen sermayeye, *bu artı-değerin oranı*na bağlıdır. Eğer *artı-değer oranı belli* ise, *artı-değer miktarı* gerçekten de değişen sermaye miktarına bağlıdır, ama *kâr düzeyi*, *kâr oranı*, artı-değerin yatırılmış toplam sermayeye oranına bağlıdır. Bu durumda kâr oranını, demek ki, hammaddenin (eğer bu sanayi dalında ***varsa***) fiyatı ve belli bir **etkinlikteki** makinelerin değeri belirleyecektir.

Şu halde Rodbertus'un söylediği yanlıştır:

> "Demek ki, *ürün değerindeki artış*ın sonucu olarak, sermaye kazancı arttıkça, kazanç hesabının dayandığı sermaye değerinin miktarı da aynı oranda artar ve o zamana kadar kazançla sermaye arasında varolagelen oran, sermaye kazancındaki bu artıştan ötürü değişmez" (s. 125).

Bu yalnızca, şu *gereksiz yinelemeyi* [imliyorsa] geçerlidir: (Artı-değer oranından ve artı-değerin kendisinden çok farklı [bir şey olan –ç.]) *kâr oranı belli ise*, işte tam da bu nedenle kâr oranı *değişmez* varsayıldığı için *kullanılan sermaye miktarının esamisi* okunmaz. Ama emek *üretkenliği değişmediği* halde, kural olarak, kâr oranı artabilir ya da emek üretkenliği artsa da ve dahası, her kesimde artsa da *düşebilir*.

Ve şimdi bir kez daha, toprak rantı konusundaki budalaca ifade (s. 125-126), salt bir rant artışının, rant oranını da artıracağı, çünkü her ülkede "değişmeyen bir acre sayısı" temelinde hesaplandığı yolundaki inatçı iddia (s. 126). Eğer (belli bir kâr oranında) kâr oylumu artıyorsa, o zaman, içinden çıkıp geldiği sermaye *miktarı* büyüyor [demektir —ç.]. Öte yandan, eğer rant artıyorsa, o zaman [Rodbertus'a göre] ölçüm standardı "acre sayısı" değişmeksizin sabit kalırken yalnızca bir öğe, yani rantın kendisi değişir.

> ||482| "Böylece rant, her yerde toplumun ekonomik gelişmesine katkı yapan bir nedenden, adıyla söylersek, üretim için kullanılan emekteki artıştan ötürü, başka bir deyişle *artan nüfus*tan ötürü yükselebilir. Bunu mutlaka, ham ürün değerinde bir *artışın* izlemesi gerekmez, çünkü rantın, daha *büyük miktar*da birincil üründen alınmış olması zaten bu etkiyi yapmalıdır" (s. 127).

128. sayfada Rodbertus garip bir keşif yapar: Ham ürün değeri normal düzeyinin *altı*na düşerek, rantın tümden ortadan kaybolmasına yol açsa bile

> "sermaye kazancının %100'e yükselmesi" (yani meta değerinden satılırsa) olanaksızdır; "ne kadar yüksek olursa olsun [sermaye kazancı %100'den —ç.] çok daha aşağıda olmak zorundadır" (s. 128).

Peki niçin?

> "Çünkü" (sermaye kazancı) "yalnızca ürün değerinin bölünmesinin bir sonucudur. Bu nedenle bu birimin, her zaman bir *kesiri* olmak zorundadır" (s. 127-128).

Bay Rodbertus, bu, tamamen *sizin* nasıl hesap yaptığınıza bakar.

Diyelim ki, yatırılan sermaye 100'dür, yatırılan ücretler 50'dir ve diyelim ki emek ürünü, bu 50'nin üstünde ve ötesinde 150'dir. O zaman şu hesapla karşılaşırız:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Değer	Üretim Maliyeti	Kâr	Yüzdesi
100	50	150	300	150	150	100

Bu durumu yaratmanın tek koşulu, işçinin, kendi işgününün dörtte-üçünde patronu için çalışmasıdır; dolayısıyla, emekzamanının yalnızca bir çeyreğinin onun kendini yenidenüretmesine yeteceği varsayılmıştır. Kuşkusuz, eğer bay Rodbertus, 300'e eşit olan toplam ürün değerini alır ve üretim maliyeti üzerindeki fazlayı dikkate almazsa ve bu *ürün* kapitalistle işçi arasında bölünecek derse, o zaman kapitalistin payı, yalnızca bu ürünün bir bölümüne kadar çıkabilir, hatta 999/1.000'e kadar çıksa bile. Ama

bu hesaplama doğru değildir, ya da en azından, her bakımdan yararsızdır. Eğer bir insan 150 koyar ve 300 elde ederse, o 150'de 150 yerine, 300'de 150 hesabıyla %50 kâr ettiğini söylemez.

Yukardaki örnekte, varsayalım ki, işçi 3 saati kendisi için 9 saati kapitalist için 12 saat çalışmıştır. Şimdi diyelim 15 saat çalışsın, yani 3 kendisi için 12 kapitalist için. O zaman, daha önceki üretim oranına göre, değişmeyen sermayeye 25'lik bir harcama eklenmesi gerekir (aslında daha az, çünkü makine gideri emek miktarıyla aynı derecede büyümez). Bu durumda:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Değer	Üretim Maliyeti	Kâr	Yüzdesi
125	50	200	375	175	200	$114^2/_7$

O zaman, bir kez daha "*rantın sonsuza doğru*" büyüdüğü [fikrini –ç.] ortaya atar, çünkü birincisi, rantın yalnız oylum olarak artmasını bir büyüme olarak yorumlar ve bu nedenle, daha büyük miktardaki ürün üzerinden aynı oranda rant ödendiği zaman, bir artıştan sözeder. İkincisi, çünkü hesabı, standart ölçüt olarak "bir acre" üzerinden yapar. Ortak yanı olmayan iki şey.

*

Aşağıdaki noktalara kısaca değineceğim, çünkü benim amacımla bir ilgileri yok.

"*Toprağın değeri*", "*sermayeleşmiş toprak rantı*"dır. Bu nedenle, para olarak ifadesi, geçerli faiz oranının düzeyine bağlıdır. %4'ten sermayeleşmiş ise 25 ile çarpılması gerekir (çünkü %4, 100'ün 1/25'idir); %5 dense 20 ile çarpılmalıdır (çünkü %5, 100'ün 1/20'sidir). Bu, toprak değerinde %20'lik bir farklılık demek olur (s. 131). Para değerindeki bir düşüşte bile, *toprak rantı* ve dolayısıyla *toprağın değeri* nominal olarak artabilir, çünkü —faizdeki ya da kârdaki artıştan (parayla ifade edilen artıştan) farklı olarak— sermayenin parasal ifadesi dengeli bir biçimde artmaz. Ne var ki, parasal olarak artan rant ise "bir toprak parçasının değişmeyen acre sayısı" ile ilintilendirilmek zorundadır (s. 132).

Bay Rodbertus, Avrupa konusundaki bilgeliğini şöyle derleyip toparlıyor:

> 1. "... Avrupa uluslarında genel olarak emeğin —birincil [maddeler –ç.] üretiminde ve imalatta istihdam edilen emeğin— üretkenliği arttı ... bunun sonucu, ulusal ürünün ücretler için kullanılan parçası azaldı, geriye rant için kalan parçası arttı ... böylece *rant genel olarak arttı*" (s. 138-139).

2. "... üretkenlik artışı, birincil [maddeler –ç.] üretimine oranla imalatta *göreli olarak daha fazla*dır ... bu nedenle, eşdeğer bir ulusal ürün bugün, ham ürün için, mamul ürün için olduğundan daha fazla rant payı bırakacaktır. O yüzdendir ki, genel rant artışı ne olursa olsun, gerçekte, *sermaye kazancı* düşerken *yalnızca toprak rantı arttı*" (s. 139).

Bay Rodbertus, tıpkı Ricardo gibi rantın artışı ile kârın düşüşünü birbiriyle açıklıyor; birinin düşüşü ötekinin artışına eşittir, ve ikincinin artışı, *tarımın* ||483| *göreli verim eksikliğiyle* açıklanır. Gerçekten de Ricardo, bir yerlerde çok açık bir biçimde, bunun mutlak değil, ama "göreli" bir verim-eksikliği* olduğunu söyler. Ama tersini söyleseydi bile, rikardocu kavramı ilk ortaya koyan *Anderson* her bir toprak parçasının mutlak olarak ıslah edilebileceğini açıkça belirttiğine göre, [Ricardo'nun –ç.] böyle söylemesi, kendi koyduğu ilkeye uygun düşmezdi.

Eğer genel olarak "artı-değer" (kâr ve rant) çoğalmışsa bu yalnızca toplam rant oranının, ***değişmeyen sermayeye*** oranla düşmesinin bir sonucu olarak olanaklı değildir, ama üretkenlik artışı nedeniyle düşmesinin sonucu olarak olanaklıdır. Sömürü oranlarının artmasına ve istihdam edilen işçi sayısının artmasına karşın bir bütün olarak, ücretlere harcanan sermaye miktarı, mutlak olarak artsa da *göreli olarak* düşmüştür; çünkü, bir yatırım olarak — geçmişin ürünü [olarak –ç.]— bu sermaye, işçiler sayesinde harekete sokulur ve üretimin bir *ön-gereği* olarak toplam sermayede sürekli olarak büyüyen payı oluşturur. Böylece kâr oranı ve rant birarada düşünüldüğü zaman —her ne kadar yalnızca oylumu (mutlak miktarı) değil, ama emeğin sömürülme oranı arttıysa da— düşmüştür. Bay Rodbertus bunu göremiyor, çünkü onun gözünde, değişmeyen sermaye sanayinin icadıdır; tarım ondan habersizdir.

Ancak, kârla rantın *göreli* büyüklüğü sözkonusu olduğu ölçüde, tarımın sanayiden daha az üretken oluşu nedeniyle *kâr oranı*nın mutlak olarak düştüğü öne sürülemez. Örneğin, eğer, kâr oranının ranta oranı daha önce 2:3 iken şimdi 1:3 ise o zaman, daha önce rantın üçte-ikisini oluşturuyorduysa, şimdi üçte-biridir; ya da daha önce [kâr], toplam artı-değerin beşte-ikisi olduğu halde şimdi yalnızca bir çeyreğidir; ya da eskiden 8/20 iken 5/20'dir; 3/20 ya da %15 oranında düşmüştür.

Varsayalım ki 1 pound pamuğun değeri 2 şilindi. 1 şiline düşer. Daha önce bir günde 100 pound pamuk eğiren 100 işçi şimdi 300 pound eğirmektedir.

Daha önce 300 pound pamuk için yapılan harcama 600 şiline

* Bkz: Bu cilt, s. 320-321. –*Ed.*

ulaşıyordu, şimdi yalnızca 300 şilindir. Ayrıca, her iki durumda da makinelerin 1/10 ya da 60 şilin olduğunu varsayalım. Son olarak, 300 işçi için yapılan harcama, 300 pound pamuk için 300 şilindi, şimdi 100 [işçi] için 100 şilindir. İşçilerin üretkenliği "artmış olduğu" için —ve varsayalım ki burada [ücret —ç.] ödemesi kendi ürünleriyle yapılıyor— eskiden artı-değer ücretlerin %20'siyken şimdi %40'ıdır.

Dolayısıyla 300 poundun maliyeti şudur:

Birinci durum:

Hammadde 600, makine 60, ücretler 300, artı-değer 60, toplam 1.020 şilin.

İkinci durum:

Hammadde 300, makine 60, ücretler 100, artı-değer 40, toplam 500 şilin.

Birinci durumda: *Üretim maliyeti* 960, ***kâr*** 60, ***kâr oranı*** [yüzde] $6^1/_4$.

İkinci durumda: [*Üretim maliyeti*] 460, ***kâr*** 40, ***kâr oranı*** [yüzde] $8^{16}/_{23}$

Rantın, 1 pound [pamuğun —ç.] üçte-biri olduğunu varsayalım; o zaman, birinci durumda 200 şiline yani 10 sterline, ikincide 100 şiline yani 5 sterline eşittir. Burada rant düşmüştür, çünkü ham ürün %50 ucuzlamıştır. Ama ürünün tümü %50'den daha fazla ucuzlamıştır. I'de [hammaddenin değerine] eklenen katma-sınai emek 360:600 - 6:10 = $1:1^2/_3$; II'de 140:300 = $1:2^1/_7$'dir. Sınai emek, tarım emeğinden göreli olarak daha fazla üretken hale gelmiştir; gene de birinci durumda ikinci durumla karşılaştırıldığında, kâr oranı daha düşük, rant ise yüksektir. Her iki durumda da rant, hammaddelerin üçte-biri kadardır.

Varsayalım ki II'de hammadde miktarı bir kat artar ve 600 pound [pamuk —ç.] eğrilir; o zaman oran:

II. 600 pound [pamuk]= 600 şilin hammadde, 120 şilin makine, 200 şilin ücretler, 80 şilin artı-değer. Toplam 920 şilin üretim maliyeti, 80 şilin kâr, kâr oranı %$8^{16}/_{23}$.

I'le karşılaştırıldığı zaman kâr oranı artmıştır. Rant I'dekinin aynı olur. 600 pound, 1.000'e malolur, oysa önce 2.040 idi.

||484| Tarımsal ürünün göreli pahalılığından, mutlaka [daha yüksek] rant getireceği sonucu çıkmaz. Ancak, rantın, bir %'de olarak, tarımsal ürünün her bir değer zerresine sıkı sıkıya sarıldığı varsayılırsa —ki Rodbertus'un bunu varsaydığı söylenebilir, çünkü kanıt dediği şey saçmadır— o zaman, gerçekten, tarımsal ürünün giderek pahalılaşmasıyla rantın arttığı sonucuna varılabilir.

> "... artan nüfusun sonucu olarak, toplam ulusal ürünün değeri de müthiş ölçüde artmış bulunuyor ... bu nedenle bugün, ulus *daha çok* ücret, *daha çok* kâr, *daha çok* toprak rantı elde ediyor ... ayrıca, bu

artmış topak-rantı miktarı [toplam ulusal ürünü –ç.] çoğaltmıştır, oysa artmış ücret ve kâr miktarı, benzer bir sonuç yaratamaz" (s. 139).

[*8. Rodbertus'un Çarpıttığı Yasanın Gerçek Özü*]

Bay Rodbertus'un (yukarda ayrıntılarıyla geniş biçimde değindiğim gibi, örneğin artı-değer oranı ("*rantın düzeyi*") yalnızca, *emek daha üretken* hale geldiği zaman artabilir türünden, yani *mutlak artı-değeri gözden kaçıran* vb. hatalı yaklaşımları şöyle dursun) tüm saçmalıklarını bir kenara koyalım; özellikle "*materyalin değeri*", sözcüğün tam kastettiği anlamdaki (kapitalist) tarımda harcamaların parçası olmaz şeklindeki zırva anlayışı [bir kenara koyalım –ç.].

İkinci saçmalık: Tarım ve imalatın değişmeyen sermayesindeki ikinci parçayı, yani —tıpkı "materyalin değeri" gibi— makine olarak üretimine katıldığı üretim alanının emeğinden kaynaklanmayan makineleri, vb. "değerin tamamlayıcı parçası" saymama saçmalığını —her ne kadar hem makine hem materyal üretim aracı olduğu ve üretim sürecine bu özelliğiyle katıldığı halde, makinelerin *değeri* kâra, materyalin değeri kadar "ufak" bir metelik değer katmasa bile, hem tarımda hem sanayide, kârın hesabında ölçü alınan "değerin tamamlayıcı parçası" saymama saçmalığını— [bir kenara koyalım –ç.].

Üçüncü saçmalık: Tarıma giren "makine"nin vb. *tüm* "değer"ini bir harcama kalemi olarak kaydetmemesi ve onun hammaddeyi içermeyen öğesini tarımın sanayiye borcu saymaması, bu yüzden de bir bütün olarak sanayi kesiminin harcamalarına katmaması ve bunun ödenmesi için tarımdaki ham ürünün bir bölümünün sanayi kesimine *bedava* verilmesi gereğini [anlamaması saçmalığını bir kenara koyalım –ç.].

Dördüncü saçmalık: Makinelere ve onların ***yardımcı materyallerine*** ek olarak "materyalin değeri"nin, sanayinin tüm dallarına [harcama kalemleri olarak –ç.] girmesine karşılık, doğal madenleri çıkarma sanayisinde olduğu kadar taşımacılık sanayisinde de durumun böyle olmadığına inanması [saçmalığını bir kenara koyalım –ç.].

Beşinci saçmalık: Her ne kadar, değişen sermayenin yanısıra "hammadde" gerçekten birçok imalat dalına giriyorsa da (ve ne kadar daha fazla **tamamlanmış ürün** tüketime sunulursa o kadar daha çok böyle oluyorsa da) değişmeyen sermayenin öteki parçasının neredeyse tümden ortadan kaybolduğunu ya da çok küçük ol-

duğunu, geniş-ölçekli sanayidekiyle ve tarımdakiyle karşılaştırılamayacak kadar küçük olduğunu görememesi [saçmalığını bir kenara koyalım –ç.].

Altıncı saçmalık: Metaların ortalama fiyatlarını değerleriyle karıştırması [saçmalığını bir kenara koyalım –ç.].

Rant açıklamalarını çiftçinin *yanlış hesabı*na ve kendi yanlış hesabına dayandıran, öyle ki, çiftçi *giderlerini doğruca hesap ettiği* ölçüde rantın ortadan kalkmasını gerektirecek olan tüm bu saçmalıkları bir kenara koyarsak, ortada işin özünde, yalnızca şu sav kalır:

Ham ürünler *değerleri*nden satıldığı zaman, değerleri, öteki metaların *ortalama fiyatları*nın ya da *kendi ortalama fiyatları*nın üzerindedir; bunun anlamı şudur: [Ham ürünlerin –ç.] değerleri, üretim maliyetleriyle ortalama kâr [toplamından –ç.] daha yüksektir; yani *rantı* oluşturan bir *fazladan kâr* bırakır. Dahası, bu şu anlama da gelir: Artı-değer *oranı*nın aynı olduğu varsayılırsa, tarımda değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, sanayiye ait olan bazı üretim alanlarındakinden, ortalama olarak daha büyüktür (sanayi, bu oranın bazı sanayi dallarında tarımdakinden daha yüksek olmasını engellemez). Ya da daha genel biçimde söylemek gerekirse, tarım, değişen sermayesi oransal olarak değişmeyen sermayesinden ortalamada daha büyük olan sanayiler sınıfına aittir. Bu yüzden, üretim maliyeti üzerinden hesaplanan artı-değeri, sanayi alanındakinden, ortalama olarak, daha büyük olmak durumundadır. Ki bu da bir kez daha, tarıma *özgü* kâr oranının, *ortalama kâr oranı*nın ya da *genel kâr oranı*nın üstünde olduğunu söylemektir. Ki bu da bir kez daha şu demektir: Artı-değer oranı aynı olduğu zaman ve artı-değerin kendisi belli ise o zaman, her üretim alanındaki bu belirli kâr oranı, değişen sermayenin, bu belli alandaki değişmeyen sermayeye oranına bağlıdır.

Dolayısıyla bu, benim geliştirdiğim yasanın *genel* bir biçimde, yalnızca belirli bir üretim dalına uygulanması demektir.*

||485| Sonuç olarak:

1. Demek ki kanıtlanması gereken şudur: tarım, *meta değerleri*, *ortalama fiyatları*n üzerinde bulunan, kârına bizzat [o üretim alanında –ç.] elkonduğu ve genel kâr oranının eşitlenmesi için devredilmediği ölçüde kâr oranı *ortalama kâr*ın üzerinde bulunan, bu nedenle de onlara *fazladan bir kâr* sağlayan belli bazı üretim alanlarındandır.

Bu birinci nokta, ortalama olarak tarıma kesinlikle uyar görünüyor; çünkü kol emeği, tarımda henüz göreli olarak başattır ve imalatı tarımdan daha hızlı geliştirmek burjuva üretim tarzının

* Bkz: Bu cilt, s. 58-63. –*Ed.*

karakteristiğidir. Ancak bu, ortadan kalkabilecek olan *tarihsel* bir fark. Bu aynı zamanda, işin genelinde sanayinin tarıma sağladığı üretim araçları değer bakımından düşerken, tarımın sanayiye sağladığı hammaddelerin genel olarak değerinde artış olduğu, sonuçta da imalat sanayisinin geniş bir kesiminde değişmeyen sermayenin tarıma göre, oransal olarak daha büyük bir değer taşıdığı anlamına geliyor. Ama bu, doğal madenleri çıkarma sanayisinin büyük bölümüne uygun düşmeyebilir gibi görünüyor.

2. Rodbertus gibi şöyle demek yanlıştır: eğer —genel yasaya göre— tarımsal ürün ortalama olarak *değer*inden satılırsa o zaman, fazladan bir kâr, *öteki adıyla* rant bırakması gerekir; sanki şu metayı *değer*inden, ortalama fiyatının *üzerinde* satmak kapitalist üretimin genel yasasıymış gibi. *Tam tersine*, neden birincil [maddeler –ç.] üretiminde *—istisna olarak* ve değeri, *benzer biçimde ortalama fiyatının üzerinde olan sınai ürünler sınıfının tersine—* değerlerin neden ortalama fiyatlara *indirilmediği* ve dolayısıyla bir artı-kâr, *öteki adıyla* rant yaratıldığı gösterilmelidir. Bu basit bir biçimde *toprak mülkiyeti* ile açıklanacaktır. Eşitleme yalnızca sermayeler arasında gerçekleşir, çünkü yalnızca sermayelerin birbirine karşı eylemi, sermayenin yapısında varolan yasayı vurgulama gücündedir. Bu açıdan, rantı [toprak –ç.] tekelinden çıkaranlar haklıdır. Çünkü, kapitalistin işçiden artı-değeri söküp almasını nasıl ki yalnızca sermayenin *tekeli* olanaklı kılıyorsa, sürekli bir *artı-kâr* oluşturan artı-emek parçasını toprak sahibinin kapitalistten söküp almasını olanaklı kılan da toprak sahipliği tekelidir. Ancak rantı tekelden çıkaranlar, tekelin, toprak sahibine, *meta fiyatını değerinin üzerine* [çıkmaya –ç.] zorlama gücünü verdiğini düşlerken yanılıyorlar. Tam tersine [tekel –ç.], *meta değerini ortalama fiyatının üzerinde* tutmasını, metayı değerinin üzerinde değil, değerinden satmasını olanaklı hale getirir.

Böyle değiştirilirse önerme doğrudur. Bu, *rantın varlığı*nı açıklar, oysa Ricardo yalnızca *farklılık rantının varlığı*nı açıklar ve aslında, *toprak sahipliği*ne de herhangi bir *ekonomik* etki atfetmez. Dahası, [bu önerme –ç.] üstyapıyı başımızdan atar, ki bu Ricardo'da, onun sunumunda yani tarımsal sanayinin aşama aşama daha az üretken hale geldiği şeklindeki sunumunda ihtiyaridir, zorunlu değildir. [Önerme ise –ç.] tam tersine [tarımın –ç.] giderek daha üretken hale geldiği [savına –ç.] kapıları açar. Ancak burjuva temelde tarım, *göreli olarak daha az üretken*dir, ya da emeğin üretkenlik gücünü geliştirmekte sanayiye göre daha yavaştır. Ricardo, kendi "ek artı-değer"ini daha büyük üretkenlikten değil, daha küçük üretkenlikten çıkarırken haklıdır.

|9. Farklılık Rantı ile Mutlak Rant Arasındaki Karşılıklılık İlişkisi. Tarihsel Bir Kategori Olarak Rant. Smith ile Ricardo'nun Araştırma Yöntemi]

Rantlardaki fark sözkonusu olduğu ölçüde, eşit büyüklükteki toprak alanlarında eşit sermaye yatırılmış olması koşuluyla, özellikle temel besin olan ekmeğin yapımında kullanılan ürünlerle ilgili olarak fark, *doğal verimlilikteki farklılık*tan kaynaklanır; eğer toprağın büyüklüğü ve verimi eşitse, ranttaki farklılıklar *eşit olmayan sermaye yatırımı*ndan ileri gelir. Birincisi, yani *doğal* farklılık, yalnızca rantın büyüklüğünde değil, ama yatırılmış sermayeye göre, düzeyinde ya da oranında da farklılığa neden olur. İkincisi, yani *sınai farklılık* yalnızca yatırılmış sermayenin oylumuna oranla *daha büyük rant* yaratır. Aynı toprakta ardarda gelen sermaye yatırımları farklı sonuçlar da *verebilir*. Verimi çeşitlilik gösteren topraktaki *farklı artı-kâr* ya da *farklı rantlar*, tarımı sanayiden farklılaştırmaz. Farklılaşmayı sağlayan şey, şudur: Bu artı-kârlar tarımda sürekli bir *fikstür* haline gelir, çünkü doğal bir temele dayanırlar (kuşkusuz, bir ölçüde düzeylerinin *eşitlenebileceği* de doğrudur). Öte yandan sanayide, —aynı ortalama kâr bağlamında— bu artı-kârlar, yalnızca *çarçabuk gelip-geçer* türden olurlar ve *yalnızca*, daha üretken makinelere ve çalışma düzenlerine geçiş nedeniyle ortaya çıkarlar. Sanayide ortalama fiyatları *indirerek* fazladan kâr bırakan şey, her zaman en son eklenen *en üretken* sermayedir. Tarımda artı-kâr, en iyi tarlaların verimliliğindeki mutlak artışın değil ama *daha az üretken* topraklar ekilip-biçildiği için, o tarlaların verimliliğindeki göreli artışın sonucu *olabilir* ve *sıklıkla* da sonucun böyle olması *gerekir*. Sanayide daha üst düzeydeki *göreli* üretkenlik ve artı-kâr (ki [sonra –ç.] ortadan kalkar) *her zaman* eski sermayeyle karşılaştırıldığında yeni yatırılmış sermayenin üretim gücündeki ya da üretkenliğindeki mutlak artışın sonucudur. Sanayide hiçbir sermaye, sanayinin bir koluna daha az üretken sermayeler *yeni* girdi *diye artı-kâr* üretemez (burada, talepteki anlık artışlarla ilgilenmiyoruz).

||486| Ne var ki, tarımda da daha sonraki bir aşamada daha verimli bir toprağın —ya doğal olarak ya da teknikteki yeni gelişmeler sonucu, eski [koşullarla] işletilen eski toprağa göre daha verimli hale gelen toprağın— kullanıma girmesiyle (bunu Ricardo da kabul eder) ve hatta eski toprağın bir bölümünü *ekim-dışı* bırakması (madencilikteki ve kolonyal ürünlerdeki gibi) ya da farklı ürün üreten başka *tür* tarımın zorlamasıyla da aynı şey olabilir.

Tarımı sanayiden ayıran şey, rantlardaki *farklılıkların* (artı-kârların) hemen hemen *süreğenleşmiş* olması olgusudur. Ancak, *pazar fiyatı*nın ortalama üretim koşullarından kaynaklanması ve böylece, ortalamanın altındaki ürünün fiyatını, bu*fiyat*ın üstüne hatta *değer*inin üstüne çıkarması — bu olgu topraktan kaynaklanmaz, *rekabet*ten, *kapitalist üretim*den kaynaklanır. Demek ki bu, doğal bir yasa değil, toplumsal bir yasadır.

Bu teoriye göre, ne en kötü toprak için *rant* ödenmesi gereklidir, ne rantın *ödenmemesi*. Gene benzer biçimde, *rant bırakmayan*, yalnızca alışılmış kâr bırakan, hatta *onu bile* bırakmayan yerde [*uzun süreli* —ç.] *kira rant* ödenmesi olasılığı da vardır. Burada *ekonomik olarak rant bulunmadığı halde* toprak sahibi rant elde eder.

Rant (*artı-kâr*), *yalnızca daha iyi* (*daha verimli*) *toprak için ödenir*. Burada rant, "rant olarak" yoktur. Bu durumlarda artı-kâr —sanayideki artı-kâr gibi— pek seyrek olarak rant biçiminde sabitleşir (Kuzey Amerika'da *ABD'nin doğusu*nda olduğu gibi).[28]

|| 486| Bir yandan, **kullanılabilir toprağın** *özel mülk haline gelmemiş* **göreli olarak** büyük alanlarında olduğu yerlerde, öte yandan, doğal verim çok fazla olduğu için kapitalist üretimin *yetersiz* gelişimine ve bu nedenle, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranının yüksek olmasına karşın tarım ürünü **değerlerinin**, *ortalama fiyatları*na eşitlendiği (bazan da *altına* düştüğü) yerlerde durum böyledir. Eğer [bu ürünlerin —ç.] değeri daha yüksek olsaydı, rekabet, onları bu düzeye indirirdi. Ama Rodbertus gibi, devletin [toprak rantını sahiplendiğini, çünkü] **acre başına, örneğin bir dolar** ya da buna yakın vergi, düşük, neredeyse **nominal bir fiyat** belirlediğini söylemek zırvadır.* İnsan, aynı biçimde devletin, her sanayi dalının işletmesi için bir "iş vergisi" koyduğunu da söyleyebilir. *Bu durumda* Ricardo'nun yasası varlık kazanır. Rant yalnızca, göreli olarak verimli toprakta mevcuttur — ancak çoğu zaman sabit değil, sanayideki artı-kâr gibi değişken bir durumdadır. Rant *bırakmayan* toprak, düşük veriminden değil, *yüksek veriminden ötürü* rant vermez. Toprağın daha iyi türleri rant öder, çünkü *göreli olarak daha yüksek* verimlilikleri nedeniyle ortalama verimlilikten *daha* fazlasına sahiptirler.

Ancak, *toprak mülkiyetinin varolduğu yerlerde* aynı durum, yani ekilen son toprağın *rant* getirmemesi durumu *tersi* nedenlerle de ortaya çıkabilir. Örneğin, tahıl hasadı *değer*inin çok düşük olduğunu (ve bu düşüklüğün *rant* ödemekle hiçbir bağlantısı olmadığını), ekilen son toprağın göreli düşük veriminden ötürü, bu topraktan alınan hasadın yalnızca *ortalama fiyat*a eşit olduğunu varsa-

* Bkz: Bu cilt, s. 144.–*Ed.*

yarsak, bu, o toprağa rant bırakan toprak kadar emek harcansaydı *quarter sayısı*, (yatırılan sermayeye göre) o kadar az olurdu ki, ekmek ürünlerinin ortalama fiyatı çerçevesinde, buğdayın yalnızca *ortalama fiyatı* sağlanabilirdi, demekten başka bir şey değildir.

||487| Örneğin varsayalım ki, *rant* bırakan sonuncu toprak (ve *en küçük rantı* bırakan toprak *saf* rantı, ötekiler farklılık rantını temsil eder) 100 sterlinlik bir sermaye yatırımıyla 120 sterline eşit [ürün] ya da 1/3 sterlinden 360 quarter buğday üretmektedir. Bu durumda 3 quarter 1 sterline eşittir. Diyelim 1 sterlin, 1 haftalık emeğe eşit olsun. 100 sterlin 100 haftalık emektir ve 120 sterlin de 120 haftalık emek. 1 quarter 1/3 haftadır, yani 2 gündür ve bu 2 günden ya da (**normal işgünü 12 saat ise**) 24 saatten 1/5'i ya da $4^4/_5$ saati ödenmemiş emektir, yani her bir quarterde somutlaşan artı-değere eşittir. 1 quarter 1/3 sterline eşittir, yani $6^2/_3$ şilin ya da $6^6/_9$ şilindir.

Eğer quarter, değerinden satılırsa ve ortalama kâr %10 ise, o zaman 360 quarterin *ortalama fiyatı* 110 sterlin, quarter başına ortalama fiyat da $6^1/_9$ şilin olur. Değer, ortalama fiyatın 10 sterlin üstündedir. Ve ortalama kâr %10 olduğuna göre, rant artı-değerin yarısına yani 10 sterline ya da quarter başına 5/9 şiline eşit olur. 120 iş-haftalık (oysa bunun yalnızca 100 haftası maddileşmiş ya da canlı, ödenmiş emektir) aynı harcama karşılığında daha çok quarter veren daha iyi türden bir toprak, quarter başına $6^6/_9$ şilin fiyattan, daha yüksek bir rant bırakır. Ama en kötü tarımın yapıldığı toprak 100 sterlinlik sermayede 10 sterlinlik, ya da bir quarter buğday başına 5/9 şilinlik rant bırakır.

120 iş-haftasında yalnızca 330 quarter [ürün –ç.] veren yeni bir toprak parçasının ekime açıldığını varsayalım. Eğer 3 quarterin değeri 1 sterlin ise, o zaman 330 quarterinki 110 sterlin olur. Ama 1 quarter şimdi artık *2 gün ve $2^2/_{11}$ saat*e eşittir, daha önce ise yalnızca 2 güne eşitti. Daha önce 1 quarter $6^6/_9$ şiline eşitti ya da 1 quarter 6 şilin 8 peniydi; şimdi 1 sterlin 6 güne eşit olduğuna göre, 1 quarter 7 şilin 3 peni $1^1/_{11}$ farthinge* eşit olur. *Değer*inden satılacaksa quarter şimdi 7 peni $1^1/_{11}$ farthing fazlasına satılmalıdır, bu fiyattan o da quarter başına 5/9 şilin rant bırakır. Daha iyi toprakta üretilen buğdayın *değer*i, burada, daha kötü toprakta üretilenin *değer*inin *altında*dır. Eğer bu en kötü toprağın ürünü, bir kalite üstündeki toprağın ya da rant getiren toprağın ürününün fiyatından satılırsa, o zaman kendi değerinin *altında* ama *ortalama fiyatın*dan, yani normal %10 kârı bırakan fiyattan satılmış olur. Dolayısıyla ekilebilir ve kapitaliste normal ortalama kârı bırakır.

* Çeyrek peni –ç.

En kötü toprağın, kârdan ayrı olarak rant bıraktığı iki durum vardır.

Birincisi, bir quarter buğdayın *değeri* $6^6/_9$ şilinin üstünde olsaydı (*fiyatı* talep nedeniyle $6^6/_9$ şilinin üstünde yani değerinin üstünde olabilirdi; ama burada bu bizi ilgilendirmiyor. Daha önce ekim yapılan en kötü toprakta 10 sterlin rant bırakan quarter başına $6^6/_9$ şilinlik fiyat, *bu* toprakta yetiştirilen ve farklılık rantı bırakan buğday *değer*ine eşitti), yani [eğer] daha önce ekim yapılan en kötü toprak ve tüm öteki topraklar, bir yandan *aynı* rantı bırakırken, oransal olarak daha az verimli olsalardı ve böylece değerleri kendi ortalama fiyatlarının ve öteki metaların ortalama fiyatının üstünde olsaydı. Dolayısıyla *yeni* en kötü toprağın rant *bırakmayışı*, onun düşük veriminden ötürü değil, *öteki toprağın*, *göreli yüksek verim*inden ötürü olurdu. Yeni sermaye yatırımı yapılmış yeni tür toprağa karşı, [daha önce] ekilen ve rant bırakan en kötü toprak *genel rantı*, *farklılık rantı* olmayan rantı temsil eder. Ve onun rantının yüksek olmayışı rant bırakan toprağın [yüksek] veriminden dolayıdır.

Rant bırakan son toprağın yanısıra üç başka toprak sınıfı daha olduğunu varsayalım. Sınıf II (yukardaki I, rant bırakan toprak) beşte-bir daha fazla rant getiriyor, çünkü bu toprak sınıf I'den beşte-bir daha fazla verimli; sınıf III de aynı biçimde beşte-bir [daha fazla rant bırakıyor –ç.], çünkü sınıf II'den beşte-bir daha fazla verimli; ve sınıf IV için de aynısı, çünkü o da sınıf III'ten beşte-bir daha verimli. Sınıf I'de rant 10 sterline eşit olduğuna göre, sınıf II'de 10+1/5 = 12 sterlin, sınıf III'te 12+1/5 = $14^2/_5$ sterlin ve sınıf IV'te $14^2/_5$ + 1/5 = $17^7/_{25}$ olur.[29]

Eğer IV daha az verimli olsaydı III-I [sınıflarının –ç.] rantı ||488| daha büyük olurdu ve IV'ün rantı da mutlak olarak daha fazla olurdu (ama oran aynı olur muydu?). Bu iki doğrultuda alınabilir. ***Eğer I daha verimli olsaydı o zaman II, III ve IV'ün rantı oransal olarak daha küçük olurdu.*** Öte yandan yeni eklenmiş, rant bırakmayan toprak I'e göre ne ise, I II için, II III için ve III de IV için odur. Yeni tür toprak rant bırakmaz, çünkü I'den [alınan –ç.] buğdayın *değeri*, yeni topraktan [alınanın] ortalama fiyatının üstünde değildir. Eğer I daha az verimli olsaydı, onun üstünde olurdu. O zaman yeni toprak da aynı biçimde rant bırakırdı. Ama aynı şey I için de geçerlidir. Eğer II, daha verimli olsaydı, o zaman I ya rant bırakmaz, ya daha küçük bir rant bırakırdı. Ve II ile III ve III ile IV için de aynı. Son olarak bir de tersi var: IV'ün mutlak verimi II'nin rantını belirler. Eğer IV daha da verimli olsaydı, III, II ve I ya daha az rant bırakırdı, ya hiç bırakmazdı. Öyleyse, I'in bıraktığı

rantı, yani farklılık rantı olmayan rantı, IV'ün verimliliği belirler, tıpkı, yeni toprağın rant bırakmamasının koşullarını I'in veriminin belirleyişi gibi. Dolayısıyla *Storch'un yasası*, yani *en verimli* toprağın rantı, herhangi bir rant bırakacak son toprağın rantını ve bundan ötürü de farklılık rantı olmayan rant bırakan toprakla, hiç rant bırakmayan toprak arasındaki farkı belirler yasası burada geçerlidir.[30]

Demek ki, burada beşinci sınıf, yeni ekime açılan toprak I´'nün (I karşısında) *herhangi bir rant* bırakmaması olgusu, *kendi verimsizliğine* bağlanmamalıdır, ama I ile karşılaştırıldığında [gösterdiği -ç.] *göreli* verim eksikliğiyle, dolayısıyla da I´ karşısında I'in göreli verimliliği ile açıklanacaktır.

[İkincisi.] Rant bırakan toprak türleri I, II, III ve IV'ün [ürününün] değeri, yani quarter başına (daha gerçekçi olması için quarter yerine *bushel** denebilir) 6 şilin 8 peni, I´'nün *ortalama fiyat*ına eşittir ve onun kendi değerinin *altında*dır. Şimdi birçok ara aşama olasıdır. 100 sterlinlik bir sermaye yatırımı ile I´'nün kendi verdiği gerçek ürün olan 330 bushel ile I'in verdiği 360 bushel arasında diyelim 333, 340, 350 ve 360'a kadar x miktarında ürün verdiğini varsayalım. O zaman, bir quarterin 6 şilin 8 peni olan değeri, I´'nün (bushel başına) ortalama fiyatının üstünde olur ve ekime açılan son toprak rant bırakır. Hiç değilse *ortalama kârı* üretmesini, I'in ve dolayısıyla da I-IV arasındakilerin *göreli* düşük verimine borçludur. *Hiçbir* rant bırakmaması, I'in göreli yüksek veriminin ve onun kendi düşük veriminin sonucudur. Ekime açılan son toprak I´, eğer bir bushelin değeri 6 şilin 8 peninin *üzerinde* olsaydı, yani I, II, III ve IV daha az verimli olsaydı, rant bırakabilirdi, çünkü o zaman buğdayın değeri daha büyük olurdu. Ancak, değer 6 şilin 8 peni olarak verilseydi, yani I, II, III ve IV'ün verimi aynı olsaydı, o zaman da bir rant bırakabilirdi. Eğer kendisi daha verimli olsaydı, 330 bushelden fazla üretseydi ve *böylece* bushel başına 6 şilin 8 penilik değer onun *ortalama fiyat*ının üstünde olsaydı, durum bu olurdu; başka deyişle, onun kendi ortalama fiyatı, 6 şilin 8 peninin *altında* olurdu ve dolayısıyla I, II, III ve IV'te üretilen buğdayın değerinin *altında* olurdu. Eğer değer, ortalama fiyatın üzerinde ise, o zaman, ortalama kârın üzerinde bir fazladan kâr ve dolayısıyla bir *rant* olasılığı var demektir.

Bu gösteriyor ki, *farklı* üretim alanlarını —örneğin tarımı ve sanayiyi— karşılaştırırken, değer ortalama fiyatların üzerinde ise, bu, artı-kâr bırakan yani ortalama fiyat üzerinde bir değer fazlalığı sağlayan üretim alanında *üretkenliğin düşük* olduğunun işaretidir.

* 4/5 kile -ç.

Öte yandan, bu, *aynı* alandaki bir sermayenin, aynı üretim alanındaki başka sermayeler ile karşılaştırıldığında *daha büyük üretkenlik*te olduğunun da [işaretidir]. Yukardaki örnekte, I rant bırakır, çünkü tarımda değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, sanayidekinden daha büyüktür; yani maddeleşmiş emeğe daha çok yeni emek katılması gerekir — ve toprak mülkiyetinin varlığı nedeniyle, ortalama fiyatın *üzerindeki* bu değer fazlası, kapitalistlerarası rekabet sonucu olarak eş-düzeye gelmez. Ama I'in, yine de bir rant bırakması, bushel başına 6 şilin 8 penilik değerin, onun ortalama fiyatının *altında* olmamasından ve verimliliğinin de kendi [ürün —ç.] değerini bushel başına 6 şilin 8 peninin üzerine çıkaracak ölçüde düşük bulunmamasından ötürüdür. Dahası, I'in *fiyatını, kendi değeri belirlemez*, ama II, III ve IV'te yetiştirilen buğdayın değeri, daha kesin olmak gerekirse II'de yetiştirilenin değeri belirler. *Pazar fiyatı*nın yalnızca *kendi ortalama fiyatı*na eşit olup olmaması, ya da onun üstünde olması ve *değerinin, ortalama fiyatının üzerinde olup olmaması* kendi üretkenliğine bağlıdır.

Demek ki, Rodbertus'un, tarımda ortalama kâr getiren her sermayenin rant bırakması *gerekir* görüşü yanlıştır. Bu yanlış vargı onun ||489| yanlış temele [dayanmasının —ç.] sonucudur. Onun mantığı şöyle: Tarımdaki sermaye, diyelim 10 sterlin bırakıyor. Ama, sanayinin tersine, hammaddeler [bu sermayeye —ç.] dahil *olmaz*; 10 sterlin, daha küçük bir toplam üzerinden hesaplanmıştır. Bu nedenle [10 sterlin —ç.] %10'dan daha fazlasını temsil eder. Ama sorun şu: Tarımsal ürünlerin değerini *ortalama fiyat*ın (yani kendi ürünlerinin ve öteki metaların fiyatının) üzerine yükselten şey hammaddelerin yokluğu değildir (tam tersine, hammaddeler gerçek tarıma girer; *girmeselerdi* de pek bir önemi olmazdı, yeter ki *makineler* vb., oransal olarak artsın). Tersine, sınai *üretim*in *belirli alanlarında* değil ama, genelde sanayide *ortalama olarak* mevcut bulunan oranla karşılaştırıldığında [tarımdaki —ç.] değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranının yüksek olmasından ötürüdür. Numara I'deki rantın varlığını ve miktarını, farklılık rantı olmayan mutlak rantı, dolayısıyla *en küçük* rantı belirleyen işte bu *genel* farkın büyüklüğüdür. Ancak ekime yeni açılan ve rant bırakmayan toprak I'nde yetiştirilen buğdayın fiyatını belirleyen şey ise kendi ürününün *değeri değil*dir, I'in değeridir ve dolayısıyla da I, II, III ve IV'ün sağladığı buğdayın ortalama *piyasa fiyatı*dır.

Tarımın (toprak mülkiyetinden kaynaklanan) ayrıcalığı, yani ürününü, *ortalama fiyat*tan değil, ama değeri ortalama fiyatın üstündeyse *değer*inden satması, farklı toprak türlerinde birbirine karşı yetiştirilen ürünler için olduğu kadar *aynı* üretim alanında

üretilen farklı değerdeki ürünler için de geçerli değildir. Sınai ürünler karşısında olduğu gibi, yalnızca değerlerinden satılma isteminde bulunabilirler. Aynı alanın öteki ürünlerine karşı, pazar fiyatı tarafından belirlenirler ve —burada ortalama pazar fiyatına eşit olan— değerin yeterince yüksek mi yoksa düşük mü olduğu I'in verimine bağlıdır; yani I''nün eğer *bu* değerden satılırsa buğdayın değeriyle ortalama fiyatı arasındaki genel farkta az mı çok mu yer alacağı, yoksa hiç mi yer almayacağı I'in veriminin yeterince yüksek ya da düşük olmasına bağlıdır. Ancak bay Rodbertus değerlerle ortalama fiyatlar arasında hiçbir ayrım yapmadığı ve metaların kendi değerlerinden satılmasını tüm metalar için genel bir yasa saydığı, tarımsal ürünlerin ayrıcalığı saymadığı için, kuşkusuz, en az verimli toprağın ürününün de *kendi* bireysel değerinden satılması gerekeceğine inanıyor olmalıdır. Ne var ki, o [ürün –ç.] *aynı* türden ürünlerle rekabetinde bu ayrıcalığını yitirir.

Şimdi I''nün ortalama fiyatının, bushel başına, I'in değeri olan 6 şilin 8 peninin üzerinde olması olanaklıdır. Toprak I''nün ekilip-biçilmesi için talebin artması gerektiği (her ne kadar doğru olmazsa da) düşünülebilir. Bunun için I'den alınan buğdayın fiyatı *değerinin üstüne*, yani 6 şilin 8 peninin üstüne çıkmalıdır ve bu kalıcı olmalıdır. Bu durumda toprak I' ekilip-biçilecektir. Eğer değeri 6 şilin 8 peninin *üzerinde* olduğu halde 6 şilin 8 penide ortalama kârı elde edebilirse ve talebi karşılayabilirse o zaman fiyat 6 şilin 8 peniye inecektir; çünkü şimdi artık arz talebe uygun düşmektedir ve böylece I'in yeniden 6 şilin 8 peniden satması gerekir, II, III ve IV için de aynı; böylece I' için de öyle. Öte yandan, eğer I''de *ortalama fiyat* 7 şilin 8 peniye çıkarsa, yani o normal kârı ancak bu fiyatta yapabiliyorsa (ki bu fiyat onun bireysel değerinin çok altında olabilir) ve talep başka türlü karşılanamıyorsa, o zaman bir bushelin değeri 7 şilin 8 penide istikrar bulur ve I'in talep fiyatı, değerinin üstüne çıkar. II, III ve IV'ün, zaten *kendi* münferit değerinin üstünde olan talep fiyatı ise daha da artar. Öte yandan, böyle bir istikrara izin vermeyecek bir tahıl ithali olasılığı varsa, o zaman I' gene de ekilebilir, eğer küçük çiftçiler ortalama kârdan daha azıyla yetinmeye yanaşırlarsa. Bu hem tarımda hem sanayide sürekli olagelmektedir. Bu durumda, rant, I' ortalama kârı elde ettiği zaman ödenir, ama bu, yalnızca çiftçinin kârından bir indirim olur. Eğer bu da yapılamazsa o zaman toprak sahibi toprağı, esas amacı, tıpkı el-tezgahında çalışan dokumacınınki gibi, ücretini çıkarmak ve az ya da çok olsun, fazlasını rant biçiminde toprak sahibine vermek olan rençbere uzun süreli kiralayabilir. El-tezgahı dokumacısı örneğinde olduğu gibi, bu fazlalık, emeğin ürününden değil, ama

*emeğin ücreti*nden bir indirimden de olabilir. Bütün bu durumlarda rant ödenebilir. Bir durumda, kapitalistin kârından bir indirim olabilir. Bir başka durumda toprak sahibi, kapitalistin sahiplenebileceği işçinin artı-emeğine elkoyabilir. Ve son bir durumda da, kapitalistlerin sık sık yapma eğiliminde oldukları gibi işçinin ücretinden geçinir. Ancak geniş-ölçekli *kapitalist üretim* yalnızca ekilen sonuncu toprağın en azından ortalama kâr bıraktığı, yani I'in değerinin I''nün en azından ortalama fiyatı yakalamasına elverdiği durumlarda olabilir.

İnsan, *değer* ile *ortalama fiyat* arasında ayrım yapmanın, sorunu nasıl şaşırtıcı bir biçimde çözüverdiğini ve Ricardo'nun da karşıtlarının da haklı olduklarını nasıl gösteriverdiğini [kolayca –ç.] görebilir.[31]

||XI-490| Eğer mutlak rant bırakan toprak, yani I, tarım yapılan tek toprak olsaydı, o zaman, bir bushel buğdayı *değeri*nden, 6 şilin 8 peniye ya da $6^6/_9$ şiline satabilirdi, ortalama fiyata, $6^1/_9$ şiline ya da 6 şilin $1^1/_3$ peniye indirmezdi. Eğer bütün topraklar aynı türden olsaydı ve talep arttığı için, tarım yapılan alan 10 kat artsaydı, o zaman I, 100 sterlin başına 10 sterlin rant bıraktığına göre, her ne kadar yalnızca *tek tür toprak* bulunuyorsa da rant, 100 sterline çıkardı. Ancak rant oranı ya da düzeyi, ne *yatırılan sermaye*ye oranla, ne *tarım yapılan toprak* alanına oranla artardı. On kat acre ekilir ve on kat sermaye yatırımı yapılırdı. Demek ki bu yalnızca kiranın artışı, rant oylumunun artışı olurdu, rant düzeyinin artışı değil. Kâr oranı düşmezdi, çünkü tarımsal ürünlerin değeri ve fiyatı aynı kalırdı. On kat daha büyük olan bir sermaye, doğaldır ki, kendisinin onda-biri kadar olan bir sermayeye göre on kat daha fazla rant bırakır. Öte yandan aynı toprak alanında on kat fazla sermaye kullanıldıysa ve aynı sonuç elde edildiyse, o zaman yatırılan sermayeye göre, rant oranı *aynı* kalır; toprak alanıyla orantılı olarak rant [miktarı –ç.] artabilir ama, kâr oranını hiçbir biçimde değiştirmez.

Şimdi, toprak değiştiği için değil, ama daha çok değişmeyen sermaye ve daha az değişen sermaye yatırıldığı için yani makineye, atlara, mineral gübrelere, vb. daha fazla, ücretlere daha az sermaye harcandığı için I'de daha verimli bir tarım yapıldığını varsayalım; o zaman, buğdayın değeri kendi ortalama fiyatına ve sınai ürünlerin ortalama fiyatına yaklaşır, çünkü değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranında [sınai sermayeye göre, varolan –ç.] fazlalık azalmıştır. Bu durumda rant düşer ve kâr oranı değişmeden aynı kalır. Eğer üretim tarzı, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını sanayideki ortalama oranla aynı [dü-

zeye –ç.] getirecek biçimde değişmişse, o zaman buğdayın ortalama fiyatının üzerindeki değer fazlası ve onunla birlikte rant, yani artı-kâr da ortadan kalkar. Kategori I artık rant bırakmaz ve (değiştirilen üretim tarzına, uzun dönemli kira sözleşmesinin sonunda toprak sahibinin bizzat yatırmamış olduğu sermayeden faiz elde edebileceği gibi fiilî olarak toprakta somutlaşmış ek sermaye eşlik etmemişse (ki bu gerçekte, toprak sahiplerinin, kendilerini zengin etmedeki başlıca yoldur ve İrlanda'da **kiracılık haklarına** ilişkin anlaşmazlık tam bu nokta üzerindedir) o zaman topraktaki mülkiyet yalnızca ismen mevcut hale gelir. Şimdi eğer I'in yanısıra varolan II, III ve IV'ün hepsinde bu üretim tarzı uygulansaydı o zaman bu topraklar, daha fazla olan doğal verimlilikleri dolayısıyla hâlâ rant bırakırlardı ve bu rant, verimlilik dereceleriyle orantılı olurdu. Bu durumda kategori I rant bırakmaz duruma gelirdi ve buna uyarak II, III ve IV'ün rantları da tarımdaki genel üretkenlik oranı, sanayide başat olan oranla eşitlendiği için düşerdi. II, III ve IV'ün rantı rikardocu yasaya uygun duruma gelirdi; daha verimli toprağın daha az verimli toprağa göre, artı-kârı olarak *varolur* ve onun dengi haline gelirdi; sanayide yerleşip yerini sağlamlaştırmasına yarayacak doğal bir temelden yoksun olması dışında, tıpkı sanayideki artı-kârlar gibi.

Toprak mülkiyeti varolmasaydı bile rikardocu yasa gene de hükmünü yürütürdü. Toprak mülkiyetinin kaldırılması, kapitalist üretimin ise sürdürülmesi durumunda, verimlilik farkından kaynaklanan bu fazladan kâr yerli yerinde kalırdı. Eğer toprağa devlet elkoysaydı ve kapitalist üretim sürseydi, o zaman II, III ve IV'ün rantı devlete ödenirdi, ama rant olarak rant kalırdı. Eğer toprak mülkiyeti, *halkın mülkiyeti* haline gelseydi o zaman, kapitalist üretimin tüm temeli, işçinin, bağımsız bir güç olarak, çalışma koşullarıyla karşı karşıya geldiği temel ortadan kalkardı.

Rantla ilgili olarak daha sonra ele alınıp incelenecek bir soru: Daha yoğun tarımda, yatırılan sermayeyle bağlantılı olarak rant oranı her ne kadar düşüyorsa da nasıl oluyor da rant *değer* ve *miktar* olarak artıyor? Apaçık görünen o ki, bu, yalnızca, *yatırılan sermaye miktarı* arttığı için olanaklı olabilir.

Eğer rant [oranı –ç.] 1/5 ise ve 1/10 olursa, o zaman 20 × 1/5 = 4 ve 50 × 1/10 = 5 olur. Hepsi bu. Ama eğer, yoğun tarımda üretim koşulları, ortalama sanayide geçerli koşullarla aynı olursa, yalnızca onlara *uyarlanmak* yerine en verimsiz toprağın rantı ortadan kalkar, en verimlisi için de toprağın farklılığına indirgenir. *Mutlak* rant artık varolmaz.

Şimdi, talepteki bir artışı izleyerek, yeni toprağın, II'nin, I'e ek

olarak tarıma açıldığını varsayalım. Kategori I mutlak rantı öder, II farklılık rantını öder; ama buğdayın *fiyatı* (I'de değer, II'de değer fazlası) aynı kalır. Kâr oranı da etkilenmeyecektir. Ve IV'e gelinceye kadar, bu böyle sürer. Böylece, I, II, III ve IV'e yatırılan toplam sermayeyi dikkate alırsak, rant *düzeyi*, rant oranı da artmaktadır. Ama II, III ve IV'ün ortalama kâr oranı, I'dekiyle, sanayidekine eşit olanıyla yani genel kâr oranıyla aynı kalır. Dolayısıyla ||491| eğer daha verimli toprakla devam edersek, gerçi kâr oranı değişmeksizin ve buğday fiyatı da sabit kalır ama, **rant miktarı ve oranı** artabilir. Rantın düzeyindeki ve miktarındaki artış, I'deki sermayenin azalan üretkenliğinden ötürü değil, II, III ve IV'te sermayenin artan üretkenliğinden ötürüdür. Ama artan üretkenlik, sanayide ister-istemez olduğu gibi, kârlarda bir artışa ve hem meta fiyatında hem ücretlerde bir düşüşe neden olmaz.

Ancak, IV'ten III, II ve I'e ters sürecin gerçekleştiğini varsayalım. O zaman, fiyat 6 şilin 8 peniye çıkar; [bu düzeyde –ç.] henüz I'de 100 sterlinde 10 sterlin rant bırakmaya devam eder. Çünkü IV'te buğdayın rantı 100 sterlinde $17^{7}/_{25}$ sterline [erişir]; ancak bunun $7^{7}/_{25}$'i, fiyatının, I'deki değerin üzerinde kalan fazlasıdır. Kategori I 100 sterline (10 sterlin rant ve *bushel değeri 6 şilin 8 peni* olmak üzere) 360 bushel vermişti. II-432 bushel. III-$518^{2}/_{5}$ bushel ve IV-$622^{2}/_{25}$ bushel. Ancak bushel başına 6 şilin 8 peni fiyat, her bir 100 [sterlin –ç.] için IV'e $7^{7}/_{25}$ fazladan rant bıraktı. IV, 3 busheli 1 sterline ya da $622^{2}/_{25}$ busheli $207^{9}/_{25}$ sterline satar, ama değeri, I'deki gibi yalnızca 120 sterlindir; bu miktarın üzerinde kalan her ne ise, onun fiyatının, değeri üstündeki fazlasıdır.[32] IV, busheli 3 şilin $10^{8}/_{27}$ peniden satsaydı, değerinden satmış olurdu ve bu fiyattan, 100 sterlinde 10 sterlin rant elde ederdi. IV'ten III'e, III'ten II'ye ve II'den I'e doğru olan hareket, bushel fiyatını (ve onunla birlikte rantı), I'e gelince 6 şilin 8 peniye ulaşacak biçimde artırır; I'de bu fiyat şimdi daha önce IV'te bıraktığı rantın aynısını bırakır. Kısmen, yiyecek maddelerinin ve hammaddelerin değerindeki artıştan ileri gelen fiyat artışı nedeniyle kâr oranı düşer. IV'ten III'e geçiş şöyle olabilir: Talep[teki artış –ç.] nedeniyle IV'ün fiyatı değerinin üstüne yükselir, böylece yalnızca rant bırakmakla kalmaz, ama bir rant fazlası bırakır. Bunun sonucunda, bu fiyattan normal ortalama bir kârla [herhangi bir –ç.] rant bırakacağı umulmayan III tarıma açılır. IV'ün fiyatındaki artış dolayısıyla eğer kâr oranı düşmez de ücretler düşerse, o zaman III, ortalama kâr bırakacaktır. Ancak III'ten [ek] arz nedeniyle, ücretlerin yeniden normal düzeye yükselmesi gerekir; [o zaman] III'teki kâr oranı düşer, vb..

Böylece, *bizim yaptığımız varsayım* çerçevesinde, yani IV'ün fi-

yatı üzerinden III'ün herhangi bir rant bırakamayacağı ve III'ün ancak eski kâr oranı üzerinden tarıma açılabileceği, çünkü ücretlerin bir süre için [normal] seviyenin altına düştüğü varsayımımız çerçevesinde, bu aşağı doğru hareketle kâr oranı düşer.

Bu koşullarda [bir kez daha] rikardocu yasa[nın geçerliliği olasıdır]; ama [Ricardo'nun –ç.] yorumuna göre bile zorunlu değildir. Yalnızca **belli** koşullarda *olanaklı*dır. Gerçekte hareketler çelişkin olur.

Bu, rant teorisini, özünden yoksunlaştırmıştır.

Bay Rodbertus'ta rant, önsüz-sonsuz doğadan, en azından da onun "materyalin değeri" [yaklaşımı dolayısıyla –ç.] kapitalist üretimden kaynaklanır. Bizim görüşümüze göre rant, sermayenin tamamlayıcı organik parçalarındaki *tarihsel farklılık*tan, kısmen giderilebilecek ve gerçekten de tarımın gelişmesiyle tamamen ortadan kaldırılabilecek tarihsel farklılıktan kaynaklanır. Doğrudur, eğer *mutlak* rant ortadan kalksa bile, toprağın fiilî verimindeki varyasyonlardan ileri geldiği ölçüde farklılık yerli yerinde kalır. Ancak —doğal varyasyonların bir olasılıkla giderilmesinden hayli farklı olarak— *farklılık rantı* pazar fiyatının düzenlenmesiyle bağlantılıdır ve bu nedenle, fiyatla ve kapitalist üretimle birlikte ortadan kalkar. Geride yalnızca şu olgu kalır: *değişik verimlilikteki toprak toplumsal emek tarafından ekilir* ve istihdam edilen emek miktarındaki farklılığa karşın, emek her tür toprakta daha üretken hale gelebilir. Ancak, en kötü toprakta kullanılan emek miktarı, hiçbir biçimde, şimdi burjuvanın yaptığı gibi, daha iyi toprağın [ürünü] için daha fazla emeğe ödeme yapılması sonucunu vermez. Tersine, IV'te tasarruf edilen emek, III'ün iyileştirilmesi için, III'ten tasarruf edilen emek II'nin iyileştirilmesi için ve son olarak II'den tasarruf edilen I'in iyileştirilmesi için kullanılabilir. Böylece, toprak sahiplerince kemirilen sermayenin tamamı, toprağın ekilmesinde kullanılan emeğin dengelenmesine ve tarımda bir bütün olarak emek miktarının azaltılmasına hizmet eder.

||492| [Yukarda gördüğümüz gibi[33] Adam Smith önce değeri ve bu değerin birleştirenleri olarak kâr, ücret vb. arasında varolan ilişkiyi doğru kavrar ve ondan sonra yola tersine devam eder; ücretlerin fiyatını, kârı ve rantı ön-gelen öğeler sayar ve *metanın fiyatını*, onlardan oluşturmak için, hepsini [değerden –ç.] bağımsız biçimde belirlemeye çalışır. Bu yaklaşım değişikliğinin anlamı şudur: İlkin sorunu *içsel ilişkileri* içinde kavrar ve sonra işi, *rekabette göründüğü biçimiyle tersinden* tutar. Onun bu iki yaklaşımı, bu çelişkinin bilincinde olmadan, yapıtında, naif bir biçimde birbirine ters düşer. Öte yandan, Ricardo, *yasaları oldukları gibi* kavramak

için, bilinçli olarak rekabet biçiminden, rekabet görünümünden *soyutlar*. Bir yandan, yeterince ileri gitmediği, soyutlamasını tamama erdirmediği için ayıplanmalıdır; örneğin, metanın *değer*ini çözümlerken bir anda, her tür somut koşulu dikkate alma düşüncesinin kendini etkilemesine izin verir. Öte yandan da, olağandışı biçimleri, genel yasaların *doğrudan*, *aracısız* kanıtları sayması ve onları *yorumlamayı* başaramayışı nedeniyle de ayıplanmalıdır. Birincisiyle ilgili olarak [şu söylenebilir –ç.], soyutlaması çok eksiktir; ikincisine gelince o biçimsel bir soyutlamadır, kendi içinde yanlıştır.]

[*10. Rant Oranı ve Kâr Oranı. Tarihsel Gelişmenin Değişik Evrelerinde Tarım ve Sanayinin Üretkenliği Arasındaki İlişki*]

Şimdi kısaca, Rodbertus'un geri kalanına dönelim.

> "Sırasıyla ücretlerde, sermaye kazancında ve toprak rantında, ulusal ürün değerindeki *artış*tan kaynaklanan *artış* [gerçekte –ç.] ulusun ne ücretlerini *yükseltir*, ne sermaye kazancını; çünkü [şimdi artık –ç.] daha fazla ücret daha çok işçi arasında bölüştürülmekte ve daha büyük miktardaki sermaye kazancı aynı oranda artan sermayenin payına düşmektedir; ama öte yandan toprak rantının *artması gerekir*, çünkü her zaman *alanı aynı kalan* toprağın payını oluşturur. Tarımsal emeğin üretkenliğinde, insan topluluğunun yetkinleştirilmesi fikrine ve tarımsal ve istatistik gerçeklere taban tabana ters olan bir düşüşe yol açmaksızın, normal faiz oranında, sermayeleşmiş toprak rantı demek olan *toprak değer*inde [görülen –ç.] büyük *artışı* doyurucu bir biçimde açıklamak ancak böylelikle olanaklıdır." (s. 160-161.)

İlkin not edilmelidir ki, [bu parçanın hedef aldığı] Ricardo, *hiçbir* yerde, "*toprak değerinden büyük artış*"ı açıklamaya çalışmamıştır. Bu onun açısından hiçbir biçimde *sorun değil*dir. Ayrıca der ki —ve Ricardo bunu açıkça belirtmiştir (Bkz: daha ilerde Ricardo ile ilgili bölüm*)— rant oranı verili iken, tahılın ya da tarımsal ürünün değeri sabit kaldığında rant *artabilir*. Bu artış da onun için bir sorun yaratmaz. Rant oranı aynı kalırken kirada artış olması da onun açısından sorun yaratmaz. Onun sorunu, *rant oranı*ndaki artıştadır, yani yatırılan tarımsal sermayenin [belli bir –ç.] oranı olarak ranttır, ve buradan giderek de tarımsal ürün *miktarı*nın değil ama değerinin, örneğin bir quarter buğdayın değerinin yani aynı miktardaki tarımsal ürün değerinin artışıdır; bunun sonucu olarak, ortalama fiyatın üstündeki değerin fazlası artar ve dolayısıyla

* Bkz: Bu cilt, s. 299-300. –*Ed.*

kâr oranının üstündeki rant fazlası artar. Burada Rodbertus (hatalı "birincil materyalin değeri" görüşü bir yana) rikardoculuğun sorunundan uzaklaşmaktadır.

Rant oranı, yatırılan sermayeye göre, gerçekten de artabilir; başka deyişle tarım sürekli olarak *daha üretken* hale gelmekteyse de tarımsal ürünün göreli değeri, sınai ürüne oranla artabilir. Ve bu, iki nedenden ileri gelebilir.

Birincisi, yukardaki örneği, I'den II'ye, III'e ve IV'e yani giderek daha verimli toprağa geçişi (ama ek arzın, I'i ekim-dışı bırakmaya yetecek kadar büyük olmadığı ya da değer ile ortalama fiyat arasındaki farkı IV'ün, III'ün ve II'nin göreli düşük rant ödeyeceği I'in de hiç ödemeyeceği bir düzeye indirmeye yetecek kadar büyük olmadığı toprağa geçişi) alalım. Eğer I'in rantı 10 olursa, II'ninki 20, III'ünkü 30 ve IV'ünkü 40 ve her dört tür toprakta 100 sterlin yatırım yapıldıysa, o zaman I'in rantı yatırılan sermayeye göre 1/10 ya da %10, II'ninki 2/10 ya da %20, III'ünkü 3/10 ya da %30 ve IV'ün rantı 4/10 ya da %40 olur. Yatırılan 400 [sterlin –ç.] sermayeye karşı toplam 100 sterlin ki bu da 100/4 = %25 ortalama rant verir. Tarımda yatırılan tüm sermayeyi aldığımız zaman rant %25'e varır. Yalnızca toprak I'de (verimsiz toprakta) yapılan tarım geliştirilseydi, o zaman rant 400'de 40, yani eskisi gibi %10 olurdu; %15 ölçüsünde artmazdı. Ancak, birinci durumda (eğer I'e yapılan 100 sterlinlik yatırım 330 bushel verdiyse), bushel başına 6 şilin 8 peniden yalnızca *1.320* bushel üretilirdi. İkinci durumda [yani dört sınıf toprağın hepsi ekildiği zaman] aynı fiyattan 1.500 bushel üretilmiş olur. Her iki durumda da aynı [miktarda –ç.] sermaye yatırılmıştır.[34]

Ancak burada rant *düzeyi*ndeki artış yalnızca görünüştedir. Çünkü, sermaye harcamalarını ürüne göre hesap edersek, I'de 330 bushel üretmek için 100 ve 1.320 bushel üretmek için 400 [sterlin –ç.] gereksinilirdi. Ama şimdi [I-IV'te –ç.] 1.320 bushel üretmek için 100 + 90 + 80 + 70 yani 340 sterlin[35] gereklidir. II'deki 90 sterlin, I'deki 100 kadar; III'teki 80, II'deki 90 kadar; ve IV'teki 70, III'teki 80 [sterlin –ç.] kadar üretmektedir. I ile karşılaştırıldığında rant oranı II, III ve IV'te yükselmiştir.

Eğer toplumu bir bütün halinde alırsak, bunun anlamı şudur: *aynı* ürünü kaldırmak için 400'lük bir sermaye yerine 340'lık bir sermaye, yani [öncekine göre] %85'lik bir sermaye kullanılmıştır.

||493| 1.320 bushel, birinci durumdakine göre yalnızca farklı bir biçimde dağıtılmış olur. Çiftçi 90'da, eski 100'de olduğu kadar, 80'de eski 90'da olduğu kadar ve 70'te eski 80'de olduğu kadar [ürün –ç.] teslim etmelidir. Ancak 90'lık, 80'lik ve 70'lik sermaye

harcamaları, eskiden 100'lük sermaye harcamasıyla elde ettiği miktar kadar ürün bırakmaktadır. O daha fazlasını teslim eder, aynı ürünü sunmak için daha fazla sermaye kullanmak durumunda kaldığı için değil, ama daha az sermaye kullandığı için; sermayesi daha az üretken hale geldiği için değil, ama daha üretken hale geldiği için; ve o gene de sanki aynı miktar ürünü üretmek için, aynı eski sermayeye gerek duyuyormuş gibi, [ürününü –ç.] I'in fiyatından satar.

[*İkincisi*.] *Rant oranı*ndaki bu artıştan —ki burada her ne kadar yerleşik hale gelmemiş ise de, sanayinin farklı dallarındaki dengesiz, artı-kârın eşit olmayan artışıyla örtüşen bir artıştır bu— ayrı olarak, ürün değeri aynı kalınakla birlikte, yani emek daha az üretken duruma gelmediği halde, *rant oranı*nın arttığı yalnızca bir başka olasılık vardır. Bu, yatırımdaki üretkenlik eskisi gibi *aynı* kalırken, sanayideki üretkenlik artarsa ve bu artış kâr oranındaki bir düşüşte kendini ifade ederse, başka deyişle değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı azalırsa ortaya çıkar. Ya da bir başka biçimiyle yani tarımda da üretkenlik artarken ama sanayideki oranda değil, daha düşük bir oranda artarken ortaya çıkar. Eğer tarımdaki üretkenlik 1:2 artarken, sanayideki 1:4 olursa, o zaman *göreli olarak* aynıdır, sanki tarımda 1'de kalmış, sanayide katlanmıştır. Bu durumda değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, tarımdakine göre sanayide bir kat daha hızlı azalıyor demektir.

Her iki durumda da sanayide kâr oranı düşer ve o *düştüğü* için de rant *oranı* artar. Öteki durumlarda kâr oranı mutlak olarak düşmez (hatta *sabit* kalır), ama ranta göre düşer. Böyle olması, [kâr oranının –ç.] *kendisi* azaldığı için değil, rant ve yatırılan sermayeye göre rant oranı arttığı içindir.

Ricardo bu durumlar arasında ayrım yapmıyor. Bu durumlar dışında (yani kâr oranının, her ne kadar sabitse de, daha verimli türden topraklarda kullanılan sermayenin farklılık rantına göre düştüğü durum dışında ya da sanayide artan üretkenlik sonucu değişmeyen sermayenin değişen sermayeye genel oranının değiştiği ve *böylece* tarımsal ürünlerin değerinin fazlasını ortalama fiyatının üzerine çıkardığı durum dışında) sanayi daha üretken hale gelmeden kâr oranı düşerse, rant oranı ancak o zaman artabilir. Ne var ki, bu, yalnızca, tarımın düşük üretkenliği sonucu, eğer ücretler artarsa ya da hammadde değeri artarsa ya da olasıdır. Bu durumda kâr oranındaki düşüşle rant oranındaki artışı, her ikisini birden aynı neden ortaya çıkarır; yani tarımın üretkenliğindeki ve tarımda uygulanan sermayedeki azalma ortaya çıkarır. Ricardo işte böyle görüyor. Para değeri *aynı kalıyorsa*, o zaman bu durum kendini,

ham ürünlerin fiyatında artış olarak gösterir. Eğer bu artış yukardaki gibi *göreli* bir artış ise, o zaman paranın fiyatındaki hiçbir değişiklik, sınai ürünler karşısında tarım ürünlerinin para-fiyatını artıramaz. Eğer para %50 oranında düşerse, o zaman, daha önce 3 sterlin değerinde olan bir quarter artık 6 sterlin değerindedir, ancak eskiden 1 şilin değerinde olan 1 pound iplik bu kez 2 şilin değerinde olur. Bu nedenledir ki, sınai ürünlere göre, tarım ürünlerinin para fiyatlarındaki *mutlak* artış, hiçbir zaman, para [değerindeki] değişikliklerle açıklanamaz.

Genelde, ilkel, kapitalist-öncesi üretim tarzında tarımın sanayiden *daha üretken* olduğu düşünülebilir, çünkü doğa makine ve organizına olarak yardım eder; oysa sanayide, doğa güçlerinin yerinde hemen hemen neredeyse tümüyle, henüz insan edimi vardır (zanaat türü sanayide vb. olduğu gibi). Kapitalist üretimin o fırtınalı büyüme döneminde —her ne kadar kapitalizmin gelişmesi, tarımda ***değişmeyen sermaye ile değişen sermaye*** oranının önemli ölçüde değşmesinin esasen gerçekleşmiş *olmasını*, yani çok sayıda insanın topraktan sürülüp çıkarılmış olmasını *ön-koşul* sayarsa da— sanayideki üretkenlik tarımla karşılaştırıldığı zaman, hızla gelişir. Daha sonra, üretkenlik her ikisinde de, ama eşit olmayan biçimde ilerler. Bununla birlikte sanayi belli bir düzeye eriştikten sonra oransızlığın azalması gerekir; başka deyişle, tarımdaki üretkenlik, sanayidekinden, göreli olarak daha hızlı artmalıdır. Bu: 1. İşi oluruna bırakan çiftçinin yerini **işadamı tarımcı kapitalistin** almasını; çiftçinin katıksız bir ücretli-emekçiye dönüşmesini; geniş-ölçekli tarımı, yani yoğunlaşmış sermayeyle tarım yapılmasını gerektirir. 2. Ancak özellikle, geniş-ölçekli sanayinin gerçekten bilimsel temeli olan mekanik [bilimi –ç.], 18. yüzyıl içinde belli bir yetkinlik derecesine erişmiştir. Kimya, jeoloji ve fizyoloji, sanayiden çok tarımın özgül *doğrudan* temelini oluşturan bu bilimler| |494| 19. yüzyıla gelinceye ve özellikle de son dönemlerine kadar gelişmemiştir.

Yalnızca metaların değerini karşılaştırarak, sanayinin iki *farklı* dalının daha az ya da daha çok üretken olduğundan söz etmek saçmadır. Eğer 1800'de bir pound pamuğun değeri 2 şilin, bir pound ipliğinki 4 şilin idiyse ve 1830'da pamuğun değeri, 2 şilin ya da 18 peni ve ipliğinki de 3 şilin ya da 1 şilin 8 peni olmuşsa, o zaman, her iki daldaki üretkenlik artışı oransal olarak birbiriyle karşılaştırılabilir — ama bu yalnızca 1800 oranı başlangıç noktası alındığı için. Öte yandan, pamuğun bir poundu 2 şilin, ipliğinki 3 şilin olduğu için ve dolayısıyla pamuğu üreten emek, eğirmenin [yeni katma-emeği] kadar büyük olduğu için birinin, ötekinden bir

kat daha üretken olduğunu söylemek zırvadır. Tuval, o tuvali kullanan ressamın resminden daha ucuza yapılabilir diye, ressamın emeği, tuvali yapanınkinden daha az üretkendir demek ne kadar saçma ise, işte bu da o kadar saçmadır.

Üretken sözcüğünü kapitalist anlamda — ürünün göreli kitlesiyle aynı zamanda, artı-değerin üretkenliği anlamını da, içeriyorsa bile, doğru olan yalnızca şudur:

Eğer, ortalama üretim koşullarına göre, ⟨belli değerler üzerinden⟩ pamuk sanayisindeki [ücretleri] 100 sterline varan 100 işçiyi istihdam etmek için hammadde ve makine vb. formunda 500 sterline gerek duyuluyorsa ve öte yandan, buğday ekiminde [ücretleri] 100 sterline varan 100 işçi istihdam etmek için hammadde ve makineler formunda 150 sterline gerek görülüyorsa, I'de değişen sermaye 600 sterlinlik toplam sermayenin 1/6'sını ve değişmeyen sermayenin 1/5'ini oluşturur; II'de ise değişen sermaye toplam sermayenin 2/5'ini ve değişmeyen sermayenin de 2/3'ünü oluşturur. Demek ki I'de yatırılan her 100 sterlin yalnızca $16^2/_3$ sterlin değişen sermaye ve $83^1/_3$ sterlin değişmeyen sermaye içerecektir; buna karşılık II'de [yatırılan her 100 sterlin –ç.] 40 sterlin değişen, 60 sterlin değişmeyen sermaye içerir. I'de değişen sermaye 1/6 ya da %$16^2/_3$'tür, II'de %40. Açıktır ki, fiyatların tarihçesi, bugün için çok zavallıcadır. Ve teori neyin araştırılması gerektiğini gösterinceye kadar da zavallılıktan kurtulamayacaktır. Eğer artı-değer oranı, diyelim %20 olsaydı, I'deki artı-değer $3^1/_3$ sterlin olurdu (böylece kâr %$3^1/_3$). II'de ise 8 sterlin (böylece kâr da %8). I'deki emek daha üretkendir diye, II'deki kadar üretken olamazdı (başka deyişle, **daha fazla ürün üretkeni** diye, daha fazla **artı-değer** üretkeni olamazdı). Bu arada yeri gelmişken söyleyelim, örneğin pamuk sanayisinde, açıktır ki, 1:1/6 oranı ancak 10.000 sterlinlik bir değişmeyen sermaye (bu makinelere vb. bağlıdır) yatırılsaydı ve ücretler de 2.000 sterline vararak toplam 12.000 sterlin olsaydı, olanaklı olabilirdi. Eğer 1.000'i ücretler olmak üzere yalnızca 6.000 yatırılsaydı o zaman makineler daha az üretken olurdu vb., 100'de ise hiç yapılamazdı. Öte yandan, olanaklıdır ki eğer 23.000 sterlin yatırılsa, bunun sonucu olarak makinelerin **etkinliğindeki** artış ve diğer başka tasarruflar öylesine büyük olabilir ki, $19.166^2/_3$ sterlinin tamamı ***değişmeyen sermayeye*** ayrılmaz, aynı miktardaki emek, daha fazla hammadde ve (değer [olarak]) eskisine göre 1.000 sterlin daha azına malolacağı varsayılan daha az makineye vb. gerek duyardı. O zaman, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı yeniden artar, ama bu yalnızca mutlak sermaye [miktarı] arttığı içindir. Bu, kâr oranındaki düşüşe karşı bir **engeldir**. 12.000'erlik iki ser-

maye 23.000'lik bir sermayenin ürettiği miktar kadar meta üretebilir; ama birincisi, metalar daha pahalı olabilir, çünkü 1.000'lik bir harcamayı daha gerektirirler; ikincisi kâr oranı daha küçük olabilir, çünkü 23.000 sterlinlik sermayenin içinde değişen sermaye, toplam sermayenin 1/6'sından daha fazladır yani 12.000'er sterlinlik iki sermayenin toplamındakinden daha fazladır. | 494| | .

| | 494| (Öte yandan, sanayinin ilerlemesiyle makineler daha etkinleşir ve daha ucuzlar; demek ki, eskiden olduğu gibi *aynı miktarda* makine kullanılsaydı tarımdaki değişmeyen sermayenin bu kısmı azalırdı; ama makine miktarı, fiyatındaki azalmadan daha hızlı büyür, çünkü bu öğe, tarımda henüz pek az gelişmiştir. Öte yandan, tarımın daha fazla üretkenliğiyle birlikte, hammadde fiyatı —pamuğa bakın— düşer; öyle ki hammadde, değer yaratma sürecinin tamamlayıcı bir parçası olarak, emek sürecinin tamamlayıcı bir parçası olarak arttığı derecede artmaz.)[36] | 494| |

*

| | 494| *Petty* bize, kendi zamanındaki toprak sahibinin, tarımsal ürünlerin fiyatının ve rant (düzeyinin) düşmesine neden olur diye, tarımda iyileştirmeler yapmaktan korktuğunu söylüyor; ekilen toprakların *genişletilmesi* ve ekilmiş toprakların genişletilmesiyle aynı şey olan daha önceleri kullanılmamış toprağın tarıma açılması. (Hollanda'da bu toprak genişletme, daha da doğrudan bir biçimde anlaşılıyor.) Petty diyor ki:

> "... bataklıkların kurutulmasına, ormanların* ıslahına, orta malı toprakların kapatılıp mülk edinilmesine, St. Foyne ve Clovergrass'da ekim yapılmasına karşı toprak sahipleri, erzak fiyatını düşürecek diye homurdanıyorlar ..." ([William Petty], "Political Arithmetick" [*Several Essays in Political Arithmetick*'ten], Londra, 1699, s. 230.)
>
> ("... tüm İngiltere'nin [...] Galler'in ve İskoçya **ovalarının** rantı, yıllık dokuz milyon dolayında ...") (agy, s. 231).

Petty bu görüşe karşı savaşır; D'Avenant | | 495| daha da ileri gider, rant ya da kira artarken, *rant düzeyi*nin nasıl düşebileceğini gösterir. Şöyle der:

> "Bazı yerlerde ve illerde rantlar düşebilir ama gene de ulusun toprağı" (toprağın değerini kastediyor) "bu sürede gelişebilir: Örneğin parklar, park olmaktan çıkarıldığı, ormanlar ve orta malı topraklar kapatılıp elkonduğu zaman, bataklık topraklar kurutulduğu ve" (ülkenin) "birçok yeri emekle ve gübrelemeyle** ıslah edildiği zaman,

* Elyazmasında "koruların" –*Ed.*
** Elyazmasında "gübreleme" yerine "imalat". –*Ed.*

hiç kuşku yok ki, daha önce azami ölçüde iyileştirilmiş olan ya da* daha fazla iyileştirilemeyecek olan toprakların değer yitirmesi kaçınılmazdır. [...] bundan ötürü, tek tek insanların kirası**, düşer, ama krallığın genel kirası*** bu tür iyileştirmeler nedeniyle artar." (Charles D'Avenant, *Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England*, Kısım II, Londra, 1698, s. 26-27.) "... özel rantlarda 1666'dan 1688'e kadar düşüş [...] ama krallığın genel kirasındaki artış bu süre içinde, önceki yıllardakinden oran olarak daha fazlaydı, çünkü topraktaki iyileştirmeler bu iki dönem arasında, daha önceki herhangi bir döneme göre çok daha büyük ve daha yaygındı..." (agy, s. 28).

Burada da belli ki, İngiliz, rant düzeyini her zaman **krallıktaki** *toplam toprak*la (ya da bay Rodbertus gibi genel olarak acre ile değil) sermayeyle ilintili rant olarak algılamaktadır.

* Elyazmasında "ya da" yerine "ve" *–Ed.*
** Elyazmasında "kira" yerine "rant geliri" *–Ed.*
*** Elyazmasında "kira" yerine "rant" *–Ed.*

RİKARDOCU RANT YASASI DENEN YASANIN KEŞFİ KONUSU ÜZERİNE NOTLAR. [RODBERTUS KONUSUNDA TAMAMLAYICI NOTLAR] (ARA AÇIKLAMA)

[*1. Anderson'un Farklılık Rantı Yasasını Bulması. Anderson'un Görüşlerinin, Ondan Hırsızlama Yapan Malthus Tarafından, Toprak Sahiplerinin Çıkarına Çarpıtılması*]

Anderson gündelik yaşamında bir çiftçiydi. Rantın yapısına şöyle *söz arasında* değindiği ilk yapıtı 1777'de[37] yayınlandı; o sıralar, kamuoyunun genişçe bir kesimi için önde gelen ekonomist henüz Sir James Steuart'tı; ve herkes dikkatini bir yıl önce yayınlanan *Wealth of Nations*'a [*Ulusların Zenginliği*] çevirmişti.[38] Bu ortamda İskoç çiftçinin, güncel pratik bir tartışmanın eseri olan ve rantı *ex professo** incelemeyen, ama yalnızca yeri geldiği için açıklayan yapıtı, hiç kimsenin dikkatini çekmemişti. Bu yapıtında Anderson, rantla, yalnızca bir raslantı olarak ilgilendi, *ex professo* değil. Onun bu teorisi, *Essays Relating to Agriculture and Rural Affairs* [*Tarıma ve Kırsal İşlere İlişkin Denemeler*], 3 cilt, Edinburgh, 1775-1796, başlığı altında bizzat yayınladığı tüm yapıtlarının bir ya da ikisinde, gene böyle salt bir raslantı sonucu yer alır. Gene benzer biçimde, 1799-1802 arasında yayınlanan *Recreations in Agriculture, Natural History, Arts, etc.* [*Tarım, Doğa Tarihi, Sa-*

* Mesleki olarak –ç.

nat, vb. Üzerinde Yeni Baştan Düşünmek], Londra, (British Museum'da bakılacak) adlı yapıtında da böyle; tüm bu yazılar doğrudan çiftçileri ve tarımcıları hedef almıştı. Buluşunun önemi hakkında Anderson'un en ufak bir sezgisi olsaydı ve kamuoyuna bunu "**Rantın Doğası Üzerine Bir Araştırma**" olarak ayrıca sunsaydı, ya da başkalarının fikrini başarıyla ortaya çıkaran hemşehrisi McCulloch gibi, kendi fikirlerini piyasaya sürmekte en ufak yeteneği olsaydı iş çok farklı [olurdu]. Onun teorisinin kopyaları, West ve Malthus'un 1815'te yayınlanan çalışmalarında gösterildiği gibi, bağımsız *teorik* araştırmalar biçiminde basıldı:

Malthus: *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent* [*Rantın Doğası ve Gelişimi Üzerinde Bir Araştırma*]; West: *Essay on the Application of Capital to Land* [*Sermayenin Toprağa Uygulanması Üzerine Deneme*].

Dahası var, Anderson'un rant teorisini, Malthus kendi nüfus yasasına, ilk kez, ekonomik ve gerçek (doğal-tarihsel) bir temel vermek için kullandı; daha önceki başka yazarlardan ödünç aldığı geometrik ve aritmetik büyüme saçmalığı salt hayalî bir hipotezden başka bir şey değildi. Bay Malthus [bu teori sayesinde –ç.] **sorunu bir çırpıda "geliştiriverdi"**. Ricardo ise bu rant öğretisini, kendi önsözünde[39] belirttiği gibi, —pratik yönünden ayrı olarak— ekonomi politiğin tüm sistemi içindeki en önemli **bağlantılardan** biri haline getirdi; ona yepyeni bir teorik önem kazandırdı.

Ricardo, Principles of Political Economy'nin [*Ekonomi Politiğin İlkeleri*] önsözünde, West'le Malthus'u teoriyi ilk ortaya atanlar olarak ele aldığına göre, anlaşılan Anderson'u bilmiyordu. Yasayı sunduğu özgün biçime bakılırsa West de, ola ki, —Tooke, Steuart'ı ne kadar biliyorsa— Anderson'u ancak o kadar biliyordu. Malthus ise farklı. Yazılarının dikkatle karşılaştırılması, Anderson'u bildiğini ve kullandığını gösteriyor. Gerçekte o meslekten bir *fikir hırsızı* idi. ||486| Onun nüfus konusundaki kitabının *birinci baskı*sını,[40] din adamı Townsend'in daha önce alıntıladığım çalışmasıyla[41] karşılaştırmak, onu gerçekte bağımsız bir yazar olarak ele almadığına, hiçbir satırında adını anmaksızın ve varlığını *gizleyerek* ondan yalnızca kopya yaptığını, kölece sadık bir fikir hırsızı gibi onun ifadelerini biraz değiştirip kullandığını anlamak için yeter de artar bile.

Malthus'un Anderson'u kullanış tarzı tipiktir. Anderson, tahıl ihracına prim verilmesini, tahıl ithalinden vergi alınmasını savunuyordu; bunu toprak sahiplerine herhangi bir çıkar sağlama düşüncesiyle yapmamıştı, ama bu tür bir yasamanın "ortalama tahıl fiyatını indireceği"ne ve tarımdaki üretici güçlerin dengeli gelişimini güvenceye alacağına inandığı için yapmıştı. Malthus, Ander-

son'un bu [önerisinin –ç.] pratiğe geçirilmesini kabul etmiştir; çünkü —**Anglikan Kilisesinin sadık bir üyesi** olarak— rantlarını, arpalıklarını, israflarını, kalpsizliğini vb. *ekonomik açıdan* haklı gösterdiği toprak aristokrasisinin profesyonel dalkavuğuydu. Malthus, sanayi burjuvazisinin çıkarlarını, toprak mülkiyetinin, aristokrasinin çıkarlarıyla özdeş olduğu, yani halk kitlesine, proletaryaya *karşı* olduğu ölçüde desteklemiştir. Ama bu çıkarların birbirinden farklı olduğu, birbiriyle çatıştığı durumlarda, burjuvaziye karşı aristokrasinin yanında yer alır. "*Üretken olmayan emekçileri*", aşırı-tüketimi vb. savunması bunun içindir.

Öte yandan Anderson, rant getiren toprakla rant getirmeyen toprak arasındaki ya da değişik rantlar getiren topraklar arasındaki farkı, rant getiren ya da daha büyük rant getiren toprakla karşılaştırıldığında rant *getirmeyen ya da çok küçük bir rant getiren* toprağın *göreli* düşük verimiyle açıklar. Ama, *farklı* toprak türlerinin bu göreli üretkenlik derecelerinin, yani daha iyi olanla karşılaştırıldığında, daha kötü toprak türlerinin göreli düşük üretkenliğinin, tarımın *mutlak* üretkenliğiyle hiçbir ilişkisi olmadığını açıkça belirtmiştir. *Tam tersine*, yalnızca *her* tür toprağın mutlak üretkenliğinin sürekli iyileştirilebileceğini ve nüfus artışıyla birlikte iyileştirilmesi gerektiğini vurgulamakla kalmamıştır; aynı zamanda, daha ileri gitmiş, değişik tür toprakların *üretkenliğindeki farklılıkların* aşama aşama *azaltılabileceğini* ısrarla savunmuştur. İngiltere'de tarımın o sıralardaki gelişme derecesinin, [tarımın potansiyel –ç.] *olanakları* konusunda hiçbir ipucu vermediğini söylemiştir. Bir ülkede tahıl fiyatlarının yüksek ama rantın düşük, bir başka ülkede ise tahıl fiyatlarının düşük, ama rantın yüksek olabileceğini söylemesi bundan ötürüdür; ve bu onun [ortaya attığı –ç.] ilkeyle tutarlıdır, çünkü her iki ülkede de rantın düzeyini ve varlığını verimli ve verimsiz toprak arasındaki *farklılık* belirlemektedir — ne birinde ne ötekinde mutlak verimlilik belirlemektedir; her birinde mevcut bu toprak türlerinin ortalama verimliliği değil, ama verimlilik dereceleri farkı belirlemektedir. Bundan, tarımın mutlak veriminin rantla hiçbir ilgisi olmadığı sonucunu çıkarmıştır. Böylece daha sonra, ilerde göreceğimiz gibi,* kendini maltusçu nüfus teorisinin hasmı ilan etmiş ve kendi rant teorisinin, bu ucubeye temel olma hizmetini göreceği aklından bile geçmemiştir. Anderson'un mantığı şuydu: 1700-1750 yıllarıyla karşılaştırıldığında, 1750-1801 arasında İngiltere'de tahıl fiyatlarının artması, giderek daha az verimli toprak türlerinin tarıma açılmasından ötürü değil, bu iki dönemdeki tarım yasalarının etkisinden ötürüdür.

* Bkz: Bu cilt, s. 133-134. –*Ed.*

Peki Malthus ne yaptı?

Geometrik ve aritmetik dizi [biçimindeki –ç.] (o da çalıntı olan) kuruntusunu her ne kadar bir "formül" olarak sürdürdüyse de, bunun yerine Anderson'un teorisini, kendi nüfus teorisinin doğrulanması için kullandı. Anderson teorisinin pratiğe geçirilişini, toprak sahiplerinin çıkarına olduğu kadarıyla sürdürdü — yalnızca bu gerçek bile, bu teorinin burjuva ekonomiyle bağlantısını, Anderson gibi onun da çok az anladığını kanıtlar. Teoriyi öne sürenin ortaya koyduğu karşı-kanıtı iyice araştırmadan, bu kanıtı proletaryaya yöneltti. Oysa bu teoriden çıkarılabilecek teorik ve pratik yararlar şunlar olabilirdi: Teorik olarak, metanın vb. *değer*inin belirlenmesi ve toprak sahipliğinin doğasına nüfuz etmek; pratik olarak, *burjuva üretim temelinde* toprağın özel mülkiyetinin gerekliliğine karşıtlık ve daha da ivecenlikle, bu toprak sahipliğini güçlendiren **tahıl yasaları** gibi tüm devlet düzenlemelerine karşıtlık. Anderson teorisinin bu yararlarını Malthus Ricardo'ya bıraktı. Bu teoriden çıkardığı tek pratik sonuç, 1815'te toprak sahiplerinin istediği koruyucu gümrük tarifelerini savunmasıydı — aristokrasiye bir dalkavukluk hizmeti ve zenginlik üretenlerin yoksulluğuna yeni bir *kulp takmak*; emeği sömürenler için de yeni bir mazeret. Bu açıdan, sanayi kapitalistlerine de bir dalkavukluk hizmetiydi.

Azamisinden alçaklık, Malthus'un ayırıcı özelliğiydi — ancak bir rahibin tutkunu olabileceği bir alçaklık ||497| , insanların çektiği acıyı günahın cezalandırılması olarak gören ve ne de olsa "yeryüzündeki gözyaşı dereleri"ne gereksinimi olan, ama aynı zamanda geçimini sağlayış biçimi nedeniyle ve takdir-i ilahi dogmasının payandası sayesinde, egemen sınıfların, gözyaşı vadisindeki konukluğunu "keyifli hale getirme"yi yararlı bulan bir rahibin tutkunu olabileceği bir alçaklık. Bu zihniyetin "alçaklığı" onun bilimsel çalışmasında da aşikardır. *Birincisi* utanmasız mekanik fikir *hırsızlığında*. *İkincisi*, bilimsel önermelerden çıkardığı *radikal* olmayan *ihtiyatlı* sonuçlarda.

[2. *Ekonomik Fenomenleri Değerlendirmede Ricardo'nun Temel İlkesi: Üretici Güçlerin Gelişimi. Malthus'un Egemen Sınıfların En Gerici Öğelerini Savunması. Malthus'un Nüfus Teorisinin Darwin Tarafından Pratik Olarak Yadsınması*]

Ricardo, kendi zamanına göre haklı olarak, kapitalist üretim tarzını, genel üretim açısından ve zenginlik yaratılması açısından en yararlı [tarz –ç.] sayar. *Üretim için üretim* ister; ve bunun için

iyi bir nedeni de vardır. Ricardo'nun duygusal muhaliflerinin yaptığı gibi, üretimin kendi başına bir amaç olmadığını vurgulamak, üretim için üretim [demenin], insanal üretici güçleri geliştirmekten, yani *kendinde amaç olarak insan doğasının zenginliğini geliştirmekten* başka bir şey değildir anlamına geldiğini unutmaktır. Bireyin gönencinin bu amaca [yönelmesine –ç.] Sismondi'nin yaptığı gibi karşı çıkmak, bireyin gönencini güvenceye almak için türlerin gelişmesini *durdurmak* gerektiğini vurgulamak demektir, öyle ki, örneğin şöyle ya da böyle bazı bireylerin mutlaka yok olacağı herhangi bir savaşa girişilemez [demek gibi bir şeydir –ç.]. (Sismondi, yalnızca, bu çelişkiyi *gizleyen* ya da yadsıyan ekonomistlere karşı haklıdır.) Böyle terbiye edici düşünceler, kısırlıkları bir yana, her ne kadar *insan* türlerinin yeteneklerini geliştirmelerinin, ilkin, bireysel insanların çoğunluğunun ve bütün insan sınıflarının sırtından olsa da, sonunda bu çelişkiyi kırarak bireyin gelişmesiyle üst üste çakıştığı gerçeğini anlamayı beceremediklerini gösterir; böylece, bireyliğin daha yüksek [düzeyde –ç.] gelişimi, tıpkı hayvan ve bitki krallıklarında olduğu gibi insan krallığında, türlerin çıkarları uğruna ilkin bireyi gözden çıkaran tarihsel bir süreçle başarılır; türlerin bu çıkarları yalnızca *belli bazı bireylerin çıkarları*yla uyumlu olduğu için, kendilerini ancak bireylerin çıkarlarının sırtından ortaya koyarlar; ve ayrıcalıklı bireylerin gücünü oluşturan şey de işte bu uyumdur.

Böylece, Ricardo'nun kaba sertliği, yalnızca *bilimsel açıdan dürüst* olmakla kalmamıştır, ama onun bakış açısından, aynı zamanda *bilimsel bir gerekirliktir*. Ancak, böyle olduğu içindir ki, onun gözünde üretici güçlerin gelişmesinin, toprak mülkiyetini ya da işçileri yoketmesi hiç fark etmez. Bu gelişme sanayi burjuvazisinin sermayesinin değerini düşürürse onu da aynı hoşnutlukla karşılar. Eğer emeğin üretkenlik gücünün gelişmesi, *varolan* ***sabit sermayenin*** değerini yarıya indirse elden ne gelir, diyor Ricardo. İnsan emeğinin üretkenliği bir kat artıyor ya. İşte *bilimsel dürüstlük* burada. Ricardo'nun yaklaşımı, bir bütün olarak, *sanayi burjuvazisinin* çıkarınadır; ama yalnızca onların çıkarı üretimin çıkarıyla ya da insan emeğinin üretken gelişimiyle çakıştığı *için* ve çakıştığı *ölçüde*. Burjuvazi bununla çatışmaya düştüğü anda, ona karşı da başka zamanlar proletaryaya ve aristokrasiye karşı olduğu kadar *acımasız*dır.

Peki, ya *Malthus*! Bu ***habis***, yalnızca belli bilimsel önermelerden (ki her zaman *çalmaktadır*) yalnızca, burjuvaziye ve proletaryaya, her ikisine *karşı* aristokrasiye "uygun gelen" (yararlı) sonuçları seçer alır. Bu yüzden de *üretim için üretim istemez*; *yalnızca*

status quo'yu koruduğu ya da geliştirdiği ve egemen sınıfların çıkarına hizmet ettiği ölçüde ister.

Onun daha ilk çalışması,[42] özgün yapıtın zararına yapılan fikir hırsızlığının en başarılı yazınsal örneklerinden biri olan çalışması, *mevcut* İngiliz hükümetinin ve *toprak aristokrasisi*nin çıkarı için, Fransız Devriminin ve *onun İngiltere'deki yandaşlarının*, sorunları olgunlaştırma eğiliminin ütopik olduğunu gösterecek "ekonomik" kanıt sağlamak gibi *pratik* bir amaç taşıyordu. Başka deyişle tarihsel gelişmeye karşı, varolan koşullara övgüler yağdıran ve dahası devrimci Fransa'ya karşı savaşı haklı gösteren bir broşürdü.

Koruyucu gümrük tarifeleri ve rant konusunda 1815'teki yazıları[43] bir ölçüde, üreticilerin yoksulluğuna mazeret bulucu daha önceki [yazılarını –ç.] haklı çıkarma aracıydı; ancak özellikle de "aydınlanmış", "liberal" ve "ilerleme yanlısı" sermaye karşıtı, gerici toprak mülkiyetini savunma aracıydı ve özellikle İngiliz yasalarında aristokrasi yararına sanayi burjuvazisine karşı yayılmaya niyetlenilen değişiklikleri haklı göstermenin aracıydı.[44] Son olarak ||498| Ricardo'yu *hedef alan Ekonomi Politiğin İlkeleri* [adlı yapıtı –ç.] esas olarak, "sınai sermaye"nin vazgeçilmez istemlerini ve üretkenliğinin gelişmesine temel olan yasaları, toprak aristokrasisinin mevcut çıkarlarına, "**Yerleşik Kilise**"ye (Malthus o kiliseye mensuptu), devlet emeklilerine ve vergi tüketicilerine "yararı olan" "arzulanır sınırlar"a geriletme amacını taşıyordu. Ancak, bir insan, (ne kadar hatalı olursa olsun) bilimin kendisinden değil, *dışardan, yabancı, dış çıkarlardan* türetilen bir bakış açısını bilimle *bağdaştırmaya* çalışırsa, ben ona "*alçak*" derim.

Ricardo, proletaryayı makinelerle ya da yük hayvanlarıyla ya da metalarla aynı kefeye koyduğu zaman, bu alçakça bir hareket değildir; çünkü (onun görüşünce) onların makine ya da yük hayvanı olmaları, sırf "üretime" neden oluşlarıyla ilgilidir, ya da burjuva üretimde yalnızca meta oldukları içindir. Bu yansızdır, nesneldir, bilimseldir. Onun bilimine karşı *günah işlemeye* yol açmadığı ölçüde Ricardo her zaman bir insan-severdir, *pratikte* de olduğu gibi.

Öte yandan rahip Malthus, işçiyi, üretim uğruna bir yük hayvanına indirger ve hatta onu açlıktan ölüme ve bekarlığa mahkum eder. Ama bu aynı üretim istemleri toprak sahibinin rantını köstekler ya da **Yerleşik Kilisenin** "ondalık"ına ya da "vergi tüketicileri"nin çıkarına el uzatırsa; ve ayrıca sanayi burjuvazisinde, çıkarı, gelişmenin önünde engel hale gelen kesimi, üretimin ilerlemesini temsil eden kesime kurban edilirse —ve bu nedenle her ne zaman sorun, aristokrasinin, burjuvazi karşısındaki çıkarları ya da tutucu

durağan burjuvazinin ilerlemeci burjuvazi karşısındaki çıkarları ise— tüm bu durumlarda "rahip" Malthus, o belirli çıkarları üretime kurban etmez; ancak yapabildiği kadarıyla, üretim istemlerini mevcut egemen sınıfların ya da sınıf kesimlerinin belli başlı çıkarlarına kurban etmenin yolunu *arar*. Bu sonuca ulaşmak için de bilimsel vargılarını *çarpıtır*. Bu onun *bilimsel* alçaklığıdır, utanmaz ve mekanik fikir hırsızlığından ayrı olarak bilime karşı günahıdır. Malthus'un bilimsel vargıları, egemen sınıflara karşı **genel** olarak ve egemen sınıfların gerici öğelerine karşı **özel** olarak "*saygılı*"dır; başka deyişle bu çıkarlar için bilimi *çarpıtır*. Ancak, vargıları, boyun eğdirilmiş sınıflara ilişkin olduğu ölçüde *acımasız*dır. Yalnızca *acımasız* değildir; acımasızlık *taslar*; bundan hınzırca bir haz alır ve ***sefilleri*** hedef aldığı ölçüde de vargılarını, onun görüş açısından bilimsel olarak haklı olabilecek noktanın *ötesine* geçecek ölçüde *abartır*.*

İngiliz işçi sınıfının Malthus'a karşı duyduğu nefret —Cobbett ona *kaba bir biçimde* "**şarlatan rahip**" diye ad takmıştı (Cobbett, gerçi İngiltere'nin bu yüzyıldaki en büyük *siyaset* yazarıydı ama, Leipzig profesörlüğünden[45] yoksundu ve "**okumuşların dili**"nin açık düşmanıydı)— çok haklıydı ve halkın güdüsü doğruydu; Malthus'un bir ***bilim adamı*** olmadığını, ama karşıtlarının satın alınmış avukatı, egemen sınıfların utanmaz dalkavuğu olduğunu hissediyorlardı.

Bir fikrin mucidi, onu tüm dürüstlüğü içinde abartabilir; fikir hırsızı abarttığı zaman, böyle bir abartmayı "iş" edinir.

Malthus'un *Nüfus Üzerine* çalışmasının ilk baskısı, *yeni* bilimsel tek *sözcük* içermediği için, davetsiz Capuchin'in** vaazı, Townsend'in, Steuart'ın Wallace'ın Herbert'ın vb. buluşlarının bir Abraham a Santa Clara[46] versiyonu sayılsa yeridir. Gerçekte [Malthus'un kitabı –ç.] *popüler* biçimiyle etki yapmak istediği için, haklı olarak *popüler* nefreti çekmiştir.

Uyum vaazı veren sefil burjuva ekonomistlerle karşılaştırıldığı zaman Malthus'un tek marifeti uyumsuzluklar üzerindeki keskin vurgusudur; gerçi o uyumsuzlukların hiçbirini o *keşfetmiş* değildir ama hepsini müstehzi rahip rahatlığıyla o vurgulamış, o abartmış, o yaymıştır.

*

* ||499| Örneğin, Ricardo'nun teorisi (yukarı bakınız) ücretlerin, asgarinin üzerine yükselmesinin, metaların *değer*ini yükseltmeyeceğine onu inandırdığı zaman, bunu, sözünü eğip bükmeden dosdoğru söyler. Malthus ücretleri **aşağıda** tutma isteğindedir ki burjuva kâr edebilsin. |499||

** Fransisken gezici rahip. –ç.

||499| *Charles Darwin, On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*'ta [*Doğal Seçme Yoluyla Türlerin Kökeni ya da Yaşam Savaşımında Uygun Türlerin Korunması Hakkında*] (5. bin), Londra 1860, şöyle der:

> "İzleyen bölümde, dünyanın her bir yanındaki tüm organik varlıklar arasında, kaçınılmaz olarak yüksek geometrik artış dizisini izleyen *Varolma Savaşımı* ele alınacaktır. Bu Malthus'un öğretisidir, tüm hayvan ve bitki krallıklarına uygulanmıştır" (s. 4-5).

O şahane kitabında *Darwin*, hayvan ve bitki krallığındaki "geometrik" ilerlemeyi keşfederek, Malthus'un teorisini *devirdiğini* farketmedi. Malthus teorisini, Wallace'ın, insanın geometrik ilerlemesini hayvanların ve bitkilerin hayalî "aritmetik" ilerleyişiyle karşılaştırması üzerine dayandırmıştı. Darwin'in çalışmasında, örneğin türlerin soyunun tükenmesinde (temel ilkesinden oldukça farklı olarak) Malthus'un teorisinin, doğal tarihe dayanarak ayrıntılı biçimde yadsındığını görüyoruz. Ama Malthus'un teorisi Anderson'un rant teorisine dayandığı ölçüde de *bizzat Anderson* tarafından yadsınmıştır.[47] |499||

[*3. Toprak Rantı Konusundaki Görüşler Tarihini Roscher'in Saptırması. Ricardo'nun Bilimsel Yansızlığının Örnekleri. Toprakta Sermaye Yatırımından Sağlanan Rant ve Doğanın Öteki Öğelerinin Sömürülmesinden Sağlanan Rant. Rekabetin Çifte Etkisi*]

||499| Anderson'un bir yan ürün olarak rant teorisini geliştirdiği ilk yayını, rant konusunda değil ama koruma konusunda *pratik* bir polemikti. 1777'de yayınlandı; başlığı *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws, with a View to the New Corn Bill Proposed for Scotland* [*Tahıl Yasalarının Doğası Hakkında Bir Araştırma ve İskoçya İçin Önerilen Yeni Tahıl Yasa Tasarısı Hakkında Bir Görüş*], Edinburgh, 1777, her şeyden önce pratik bir amaca yönelik olduğunu gösteriyor, ikincisi imalatçılarla toprak sahiplerinin çıkarlarının taban tabana zıt düştüğü [bir konuda –ç.] beklenen bir yasama girişimiyle ilgili görünüyor.

(İngiltere için olan) 1773 [tarihli –ç.] yasa (bkz: McCulloch *Kataloğu*,[48]) (öyle görünüyor ki) 1777'de İskoçya'ya da genişletilecek (British Museum'da araştır).

> "1773 yasası" diyor Anderson, "yurt dışından tahıl ithalini teşvik ederek* kendi halkımızı daha ucuz bir fiyattan doyurmak** amacıy-

la imalatçılarımız için tahıl fiyatını düşürmek gibi açıkça dile getirilen bir niyetle yapılmıştır." (James Anderson, *A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain* [*Britanya'da Şimdiki Tahıl Kıtlığına Yol Açan Koşullar Hakkında Serinkanlı Bir Soruşturma*], Londra, 1801, s. 50.)

Burada açıkça görünüyor ki, Anderson'un yayını tarımcıların (toprak sahipleri dahil) çıkarını (koruma) adına, imalatçıların çıkarına karşı girişilmiş bir polemiktir. Ve Anderson [kitabını –ç.], partizan bir yapıt olduğunu "**açıkça belirterek**" yayınlamıştır. Rant teorisi, bu kitapta yalnızca bir raslantı olarak, lafın gelişi, yer almıştır. *Çıkar çatışmasını* şu ya da bu ölçüde sürekli konu edinen daha sonraki yazılarında, Anderson, rant teorisini, yalnızca laf arasında, bir ya da iki kez daha yineler. Bu konuya bilimsel bir ilgi duyduğu gibi bir havaya hiçbir zaman girmez; konu onun sunumunda, *bağımsız*, ayrı bir konu haline bile gelmez.

Bu durumda, anlaşılan, Anderson'un yazılarından haberi *olmayan Wilhelm Thukydides Roscher*'in[49] şu ifadesinin ne kadar doğru olduğu söz götürür:

> "1777'de *hemen hemen* hiç dikkat çekmeyen ama [aradan geçen zaman içinde –ç.] **paranın ve toprağın çıkarları** arasında çok keskinleşerek gelişen çelişkiye değinen bir öğretinin 1815'te ve izleyen yıllarda büyük bir ligiyle hemen savunulması ve saldırıya uğraması dikkat çekicidir." (*Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. baskı, 1858, s. 297-298.)

Bu tümcede ne kadar sözcük varsa, o kadar yanlış var. *Birincisi*, West'in, Malthus'un ve Ricardo'nun aksine, Anderson, düşüncesini bir "*öğreti*" olarak öne sürmüş değildir. İkincisi, "*hemen hemen*" hiç dikkat çekmemiş değil, "*hiç ama hiç*" dikkat çekmemiştir. *Üçüncüsü*, *tek amacı* imalatçılarla toprak sahipleri arasındaki karşıtlığı ele almak olan bir çalışmada bir raslantıyla, laf arasında ortaya atılmıştır; bu karşıtlık 1777'de ciddi biçimde ilerletilmişti ve [sözkonusu –ç.] çalışma, bu fiilî çıkar savaşımına yalnızca "değinmiş" ve ekonomi politiğin genel ||500| teorisine "dokunmamış"tır. *Dördüncüsü*, 1815'te bu teoriyi yeniden-üretenlerden biri, Malthus, [bu görüşü –ç.] Anderson ölçüsünde tahıl yasalarını destekleyici bir görüş olarak yorumlamıştır. *Aynı* öğretiyi hem kaşifi, hem Malthus, toprak mülkiyetine *destek olmak* için kullanmışlardır; onu ancak Ricardo toprak sahiplerine *karşı* hale getirmiştir. Demek ki, olsa olsa: bu öğretiyi öne sürenlerden bazıları toprak mülkiyetinin çıkarlarını savunurken gene öne sürenlerden bazıları bu aynı *çı-*

* Elyazmasında "yurtdışından tahıl ithalini teşvik ederek" yerine "yabancı ithalatın teşviki" deniyor. –*Ed.*

** Elyazmasında "doyurmak amacıyla" yerine "sunmak" deniyor. –*Ed.*

karlara karşı savaştılar, denebilir; ama toprak mülkiyetini savunanlar 1815' te bu teoriye karşı saldırıya geçtiler de denemez (çünkü *Ricardo'dan önce* Malthus bu öğretiyi savunmuştur), toprak mülkiyetine saldıranlar bu öğretiyi *savunmuştur* da denemez (çünkü Ricardo bu teoriyi Malthus'a karşı "savunmak" zorunda değildi, çünkü Malthus'u, bu teoriyi keşfedenlerden biri, yani kendi öncülü sayıyordu. Ricardo, yalnızca Malthus'un bu teoriden çıkardığı pratik sonuçlara karşı "savaşmak" durumunda kalacaktı.) *Beşincisi* Wilhelm Thukydides Roscher'in "değindiği" "*para*" ve "*toprak çıkarı*" arasındaki karşıtlığın, o ana kadar ne Anderson'un rant teorisiyle, ne o teorinin yeniden-üretilmesi, savunulması ya da saldırısı ile *kesinlikle hiçbir ilgisi* olmamıştır. Wilhelm Thukydides'in, John Stuart Mill'den —(*Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin Henüz Çözüme Bağlanamamış Bazı Sorunları Hakkında Denemeler*] Londra, 1844, s. 109-110)— öğrenebileceği gibi "**para sınıfı**" deyiminden İngiliz 1. faizcileri ve 2. bu faizcilerden de ya salt faizle yaşayanları ya bankerler, senet kıran simsarlar gibi *mesleği ödünç para vermek olan* insanları anlar. Mill ayrıca, "**para sınıf**"ını oluşturan bu insanların, "**üretici sınıf**"ın (bundan da Mill "sanayi kapitalistleri"ni ve yanısıra **çalışan insanları** anlar) karşısında ya da ondan farklı olduğunu gözlemlemiştir. Demek ki Wilhelm Thukydides, imalatçılar, sanayi kapitalistleri dahil olmak üzere "**üretici sınıf**"ın çıkarı ile **para sınıfının** çıkarının iki ayrı sorun olduğunu ve bu sınıfların ayrı sınıflar olduğunu bilmek durumundaydı. Ayrıca Wilhelm Thukydides'in gene görmesi gereken şeylerden biri de sanayi kapitalistleri ile toprak sahipleri arasındaki çatışmanın, hiçbir biçimde "*para sınıfı*"nın çıkarı ile "**toprağın çıkarı**" arasındaki bir çatışma olmadığıydı. Eğer Wilhelm Thukydides 1815 tahıl yasalarının tarihini ve bu yasalarla ilgili savaşımı bilseydi, o zaman **taşra eşrafı** (**toprağın** çıkarı) ile **para ticareti yapanların (paranın çıkarının) sınai çıkara** karşı birleşmiş olduğunu Cobbett'i [okuyarak -ç.] öğrenebilirdi. Ama Cobbett "kaba-saba"dır. Dahası, Wilhelm Thukydides'in 1815-1847 arasının tarihinden şunu da bilmesi gerekirdi: tahıl yasalarıyla ilgili kavgada, paranın çıkarının çoğunluğu ve hatta **ticari çıkarın** bir bölümü (örneğin Liverpool), *imalatın çıkarına* karşı toprağın çıkarıyla *müttefik olanlar* arasında yer alıyordu. |500||

||502| (*Aynı* "öğreti"nin 1777'de "toprağın çıkarı" *lehine*, 1815'te ise o çıkara *karşı* hizmet ettiğini ve ancak *ondan sonra* ortalığı karıştırdığını [öğrendiği zaman –ç.] bay Roscher, olsa olsa şaşkınlık duyardı.[50] |502||

||500| Eğer Wilhelm Thukydides'in yazınsal-tarihsel notların-

da yaptığı benzer vahim çarpıtmalar üzerinde aynı biçimde ayrıntılı açıklamalar yapmaya kalkışsaydım, onun *Grundlagen*'i kadar kalın bir cilt yazmam gerekirdi; ve aslında böyle bir çalışma, "**üzerine yazıldığı kağıt kadar bile değer taşımazdı**". Ama, Wilhelm Thukydides'inki türünden bilgince cehaletin, başka bilgi alanlarındaki araştırmacılar üzerinde yaptığı zararlı etkiler, bay *Adolf Bastian* örneğinde görülebilir. *Der Mensch in der Geschichte*, 1860, c. I, s. 374, notta bay Adolf Bastian, Wilhelm Thukydides'in yukardaki tümceyi "psikolojik" bir savın belgesel kanıtı olarak alıntılıyor. Yeri gelmişken söyleyeyim, Bastian hakkında "*materiam superabat opus*"* denemez. Tersine, bu örnekte "eser" kendi hammaddesinin efendisi olamamıştır. Bundan da öte, "bildiğim" birkaç bilim aracılığıyla anladım ki, "*bütün*" bilimleri bilen bay *Bastian* sık sık, Wilhelm Thukydides gibi otoritelere dayanmaktadır ki, bu da bir "pantolojist"te** kaçınılmaz bir şeydir.

||501| Umarım, Wilhelm Thukydides'e "kaba" davranmış olmakla suçlanmam. Bu bilgiçin, bilime nasıl "kaba" davrandığını akıldan çıkarmayın! Her ne ise, o kendinden emin bir biçimde ve alçakgönüllü gösterir bir eda ile Ricardo'nun "yarı-doğru"larından söz etmek zorundaysa, benim de onun "tepeden tırnağa yanlışları"ndan söz etme hakkım var.[51] Kaldı ki, Wilhelm Thukydides araştırmasında ve kataloglamasında da hiçbir biçimde "dürüst" değil. "Saygı-değer" olmayan hiç kimse onun açısından tarihsel olarak da mevcut değildir. Örneğin, Rodbertus onun açısından, bir rant teorisyeni olarak mevcut değildir, çünkü o bir "komünist"tir. Kaldı ki, sıra "**saygı-değer yazarlar**"a gelince de Thukydides kusursuz değil. Örneğin McCulloch'un gözünde Bailey diye biri vardır, hatta McCulloch onun yapıtını çağ-açıcı sayar. Wilhelm Thukydides içinse böyle biri yaşamamıştır. Eğer ||502| ekonomi politik *bilimi* Almanya'da daha ileri gidecek ve yaygınlaştırılacaksa Rodbertus gibi insanlar, esas amacı bilimin kendisindeki ve tarihindeki uzmanların cehaletini göstermek olan ve tüm araştırmacılara (bilgiçlere, fikir hırsızlarına ve bayağı kişilere değil) açık bir dergi çıkarmalıdırlar. |502||

*

||501| Anderson, kendi rant teorisinin, ekonomi politik sistemle ilişkisi konusunda herhangi bir araştırma yapmaya ilgi göster-

* "Eser, malzemeye ağır basar" (Ovid). *–Ed.*

** Pantoloji: Tüm bilim dallarına sistemli bakış bilimi; pantolojist genelde, istihza amacıyla ve Türkçedeki "allame-i kül'i şey, vakıf-ı hiçbir şey" — (her şeyi bilir ama, hiçbir şey bilmez) anlamında kullanılır. –ç.

memiştir. Bu hiç şaşırtıcı sayılmaz, çünkü onun ilk kitabı, Adam Smith'in *Wealth of Nations*'ından [*Ulusların Zenginliği*] bir yıl sonra, yani "ekonomi politik sistem"in ilk kez yerine oturduğu bir sırada yayınlanmıştır; Steuart'ın sistemi de ondan yalnızca birkaç yıl önce ortaya çıkmıştır. Ancak Anderson'un, *üzerinde çalıştığı özgül konunun sınırları çerçevesinde incelediği materyal* açısından düşünülürse, bu materyal *Ricardo'nunkinden kesinlikle daha genişti*. Ricardo, Hume'un teorisinin yeniden-üretimi olan para teorisinde, yalnızca 1797-1809 arasındaki olayları dikkate alışı gibi, Anderson'un rant teorisinin yeniden-üretimi olan kendi rant teorisinde de yalnızca 1800-1815 arasında tahıl fiyatlarındaki artışla ilgili ekonomik fenomenleri dikkate almıştır.

*

Aşağıdaki paragraflar çok önemlidir, Ricardo'nun karakterini açıklıkla yansıtıyor:

> "*Hangisi için olursa olsun, belli bir sınıfla ilgili kaygıların*, zenginliğin ve ülke nüfusunun gelişmesini frenlemesine izin verilmesini büyük bir üzüntüyle [...] karşılayacağım." (David Ricardo, *An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock* [*Düşük Tahıl Fiyatının Sermaye Kârları Üzerindeki Etkisi konusunda Bir Deneme*], 2. baskı, Londra, 1815, s. 49.)

Serbest tahıl ithali nedeniyle "**toprak terk edildi**" (agy, s. 46). Başka deyişle üretimin gelişmesi için toprak mülkiyeti kurban edildi.

Ne var ki, serbest tahıl ithaliyle ilgili olarak [şöyle yazar]:

> "*Bir miktar sermayenin yitirilebileceği* düşüncesine karşı çıkılamaz, ancak *sermayeyi sahiplenmek ya da korumak* bir amaç mıdır, yoksa araç mı? Araçtır kuşkusuz. Bizim istediğimiz şey bir *meta bolluğudur*" (genel olarak zenginlik) "ve sermayemizin bir kısmını feda ederek, keyif ve mutluluğumuza katkısı olan nesnelerin yıllık ürününü arttıracağımız kanıtlanabilirse [...] *bir kısım sermayemizi yitirmekten ötürü* üzüntü duymamamız [...] gerekir." (David Ricardo, *On Protection to Agriculture* [*Tarımın Korunması Hakkında*], 4. baskı, Londra, 1822, s. 60.)

Ricardo, ne *bize*, ne *ona* ait olan, ancak *kapitalistlerce* toprağa sürekli biçimde yatırılmış sermayeden "**sermayemiz**" diye söz ediyor. Ama oradaki *biz*, bir ulus kesitini imliyor. "Bizim" zenginliğimizdeki artış, bu zenginliği kimlerin paylaştığına bakmaksızın, *toplumsal* zenginlikteki artıştır!

> "Yılda 2.000 sterlin kâr getiren 20.000 sterlinlik bir sermayesi olan kişi için, bu kâr 2.000 sterlinin altına düşmediği sürece, serma-

yesi 100 ya da 1.000 kişiyi istihdam etmiş ya da üretilen metalar 10.000 ya da 20.000 sterline satılmış, hiçbir şey fark etmez. Bir ulusun gerçek çıkarı da buna benzer değil mi? Net gerçek geliri, rantı ve kârı aynı olduğu sürece, bir ulusun on milyon mu, yoksa oniki milyon mu insandan oluştuğunun hiç önemi yoktur." (David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. baskı, Londra, 1821, s. 416.)

Burada "proletarya" zenginliğe feda ediliyor. Zenginliğin varlığı açısından gereksinilmediği sürece, proletaryanın varlığı, zenginlik açısından hiç fark etmez. Burada kitle —insan kitlesi— **hiçbir değer taşımıyor**. Bu üç örnek, || 502| Ricardo'nun bilimsel **yansızlığını gösterir**.

*

{Tarımda kullanılan sermayenin yatırıldığı öğe topraktır (doğadır) vb.. Dolayısıyla burada rant, bu öğenin içinde yaratılan emek ürününün, ortalama fiyatının *üstündeki* fazla *değere* eşittir. Öte yandan, bir bireyin özel olarak sahibi bulunduğu bir doğa (ya da materyal) öğesi (maddi) temelini oluşturmadığı bir başka üretim alanında kullanılırsa, o zaman rant, eğer salt bu öğenin kullanılması dolayısıyla ortaya çıkıyorsa, bu ürünün ortalama fiyatının üstündeki *değer* fazlasını oluşturmaz, yalnızca bu ürünün *kendi ortalama fiyatının* üstündeki *genel* ortalama fiyatın fazlasını oluşturur. Örneğin, bir şelale, bir imalatçı için **buhar motorunun** yerini tutabilir ve kömürden tasarruf etmesine yarayabilir. Bu şelalenin mülkiyetine sahip olduğu sürece, o imalatçı, örneğin ipliği sürekli olarak *ortalama fiyatının* üstünde satar ve artı-kâr elde eder. Eğer şelale bir toprak sahibininse, bu artı-kâr, rant olarak ona gider. Rantla ilgili kitabında bay Hopkins, Lancashire'de şelalelerin yalnızca rant getirmekle kalmadığını, ancak doğal hareket [yaratma – ç.] gücünün derecesine göre *farklılık rantı* da getirdiğini gözlemler.[52] Burada rant, ürünün *bireysel ortalama fiyatının* üstünde *ortalama pazar fiyatının* fazlasıdır.} | 502||

*

|| 502| {*Rekabette* eşitlemeye yönelik iki farklı hareket vardır. Aynı üretim alanı *içindeki* sermayeler, bu alan *içinde* üretilen metaların fiyatını, bu metaların değerinin pazar fiyatına göre bir ve aynı *pazar fiyatına* eşitlerler. *Farklı* üretim alanları arasındaki eşitleme olmasa, *ortalama pazar fiyatının*, metanın *değerine eşit*

olması gerekir. Bu farklı üretim alanları arasındaki rekabet ise, sermayelerin karşılıklı hareketlerini üçüncü bir öğe —toprak sahipliği, vb.— engellemediği, kesintiye uğratmadığı ölçüde, değerleri *ortalama fiyatlara* eşitler.

[4. *Üretim Maliyetlerinin Arttığı Durumda Değer ve Artı-Değer Arasındaki İlişki Konusunda Rodbertus'un Yaptığı Yanlışlık*]

Rodbertus, bir meta ötekinden *daha pahalı* olduğu, böylece içinde daha fazla emek-zamanını somutlaştırdığı için —*farklı alanlarda artı-değer oranı* aynı ise ya da *işçiler eşit sömürülüyorsa*— bu metanın daha fazla *ödenmemiş emek-zamanını, artı-emek-zamanını* da içermesi gerektiğini düşünürken hatalıdır. Eğer *aynı* emek verimsiz toprakta 1 quarter, verimli toprakta 3 [quarter —ç.] ürün veriyorsa (iyi ya da kötü yılda da aynı biçimde); aynı emek, altın bakımından çok zengin olan toprakta 1 ons, daha az zengin ya da tükenmiş toprakta 1/3 ons altın veriyorsa; eğer 1 pound yün üreten aynı emek-zamanı 3 pound yün eğiriyorsa, o zaman ***ilkin***, 1 quarter ve 3 quarter [ürünün —ç.], 1 ons ve 1/3 ons altının, 1 pound yünle 3 pound ipliğin değeri (eksi içerdiği yünün değeri) eşit büyüklüktedir. Bunlar eşit miktarda emek-zamanı içermektedirler; *ergo** varsayım gereği, artı-emek-zamanını da *eşit miktarlarda* içermektedirler. Doğrudur, [verimsiz toprakta yetişen] 1 quarter [üründe —ç.] somutlaşan artı-emek miktarı daha fazladır, ama, o yalnızca 1 quarterdir, oysa öteki durumda 3 quarterdir; ya da 1 pound yündür ama öteki durumda 3 pound yün iplik (eksi materyalin değeri)dir. [Artı-emeğin] *oylumu* bu nedenle aynıdır ve *artı-değerin oransal miktarı* da bireysel metaları birbiriyle karşılaştırırsak aynı[dır]. Varsayıma göre, 1 quarter [ürün —ç.]deki ya da 1 pound yündeki emek miktarı, 3 quarter [üründeki —ç.] ya da 3 pound iplíktekiyle aynıdır. Ücretlere harcanan sermaye de bu nedenle, tam artı-değer kadar daha büyüktür. 1 pound yün, 1 pound ipliktekinden 3 kat fazla emek içerir. Artı-değer üç kat daha büyüktür ama, dayanağı olan ücretlere harcanmış sermaye de üç kat fazladır. Bu nedenle oran *aynı* kalır.

Rodbertus burada epey yanlış bir hesap yapıyor ya da *ücretlere* harcanan sermayeyi || 503| yanlış biçimde, bu ücretlerin temsil ettiği metaların daha çok ya da daha az miktarıyla karşılaştırıyor. Ama, eğer, onun *önceden varsaydığı* gibi, *ücretler* ya da *artı-değer oranı belli* ise bu hesap tamamen yanlıştır. Aynı *emek miktarı*, diyelim 12 saat, x ya da $3x$ ürün versin. Bir durumda $1x$ metalar, öte-

* Öyleyse. —ç.

ki durumdaki 3*x* kadar emek ve artı-emek içerirler; ama *hiçbir* durumda 1 işgününden fazlası harcanmamıştır ve hiçbir durumda artı-değer oranı, diyelim 1/5'ten fazla olamaz. Birinci durumda 1*x*'in 1/5'inin *x*'e oranı, ikinci durumda 3*x*'in 1/5'inin 3*x*'e oranı aynı olacaktır. Ve eğer 3*x*'e x', x'', x''' dersek bu x', x'', x''''nün her birinde 4/5 ödenmiş ve 1/5 ödenmemiş emek yer alacaktır. Öte yandan, üretken olmayan koşullarda *daha üretken* koşullardaki *kadar meta* üretilebilseydi, metanın daha fazla emek ve dolayısıyla daha fazla artı-emek içereceği de doğrudur. Ama o zaman oransal olarak, daha büyük bir sermaye konması gerekecekti. 3*x* üretmek için (ücretlere), 1*x* üretmek için gerekenden üç kat fazla sermaye harcanması gerekecekti.

Şimdi, doğrudur, imalat, tarımın sağladığından daha fazla hammadde işleyemez. Dolayısıyla, örneğin, üretilmiş yünden daha fazlasını eğiremez. Eğer yün eğirmekte üretkenlik üç katına çıkarsa, o zaman, yün üretimi koşullarının *aynı* kalması durumunda, yün üretimindeki emeğe, eskiden harcandığından üç kat daha fazla emek-zamanı harcanması, üç kat daha fazla sermaye harcanması gerekecektir, oysa bu üçe katlanmış yün miktarını eğirmek için yalnızca *aynı* miktar eğirmen emek-zamanı gerekecektir. Ama [artı-değer] *oranı* aynı kalacaktır. Aynı eğirmen emeği, eskisi kadar değere sahiptir ve aynı artı-değeri içerir. Yün üreten emek, üçe katlanmış bir artı-değere sahip olur ama onun içerdiği emek, ya da ücretlere harcanan sermaye de aynı biçimde *üçe katlanır*. Böylece üç kat büyük artı-değer, üç kat büyük sermaye üzerinden hesaplanır. Ama buna bakarak, eğirme işinde, yün üretimine göre, artı-değer oranı düşüktür demenin *mantığı olamaz*. Yalnızca ücretlere harcanan sermayenin, birinde, ötekinden üç kat fazla olduğu söylenebilir (çünkü burada, eğirme işindeki ve yün üretimindeki değişiklerin, değişmeyen sermayelerindeki bir değişiklikten kaynaklanmadığı varsayılmıştır).

Burada bir ayrım yapmak gerekiyor. Aynı emek, artı, ***değişmeyen sermaye***, elverişli olmayan bir **mevsimde** elverişli, verimli olmayan toprakta verimli olandan ve verimsiz madende zengin madendekinden daha az *ürün* verir. Birinci durumda, *ürün*, dolayısıyla, daha pahalıdır; *aynı* ürün sayısında, *daha fazla* emek ve daha fazla *artı-emek* vardır. Ama ikinci durumda, bu ürünlerin *sayısı* daha çoktur. Ayrıca, iki kategorideki her bir üründe bulunan ödenmiş ve ödenmemiş emek *oranı* bundan etkilenmez; çünkü her ne kadar, bireysel ürün, daha az ödenmemiş emek içeriyorsa da varsayıma göre, ödenmiş emeği de aynı oranda daha az içermektedir. Çünkü burada, sermayenin organik bileşenlerinin —değişen ve de-

ğişmeyen sermaye kısımlarının— oranlarında herhangi bir **değişiklik** olmadığı varsayılmıştır. *Aynı miktarda değişen ve değişmeyen sermayenin*, değişen koşullarda, *değişen, daha çok ya da daha az miktarda ürün sağladığı* varsayılmıştır.

Bay Rodbertus'un bunu her zaman karıştırdığı ve kuşkusuz böylece de yalnızca ürünün fiyatındaki artışa bakarak *daha büyük artı-değer* içerdiği sonucuna vardığı görülüyor. Orana gelince, bu varsayıma göre bile yanlış. Ancak toplama gelince, eğer iki durumdan birinde ötekine göre daha fazla sermaye yatırıldıysa, yani eğer pahalı üründen, eski daha ucuz ürün kadar üretildiyse ya da daha ucuz ürünün miktarındaki artışa denk bir artış (yukardaki eğirme işinde olduğu gibi) daha pahalı ürünün miktarında da sağlandıysa ancak böyle bir durum varsayılırsa doğrudur.

[5. *Ricardo'nun Mutlak Rantı Yadsıması: Değer Teorisindeki Yanılgısının Bir Sonucu*]

||504| *Rant oranı* aynı kaldığı hatta azaldığı halde rantın ve dolayısıyla toprağın değerinin artabileceğini ve bundan ötürü tarımın üretkenliğinin de artabileceğini, Ricardo biliyor bilmesine de, bazan unutuyor. Her ne ise, bunu Anderson biliyor; Petty ve D'Avenant da biliyordu. Sorun bu değil.

Ricardo *yanlış* varsayımdan yola çıktığı için *teorik temellerde yadsıdığı mutlak rant sorunu*ndan, *eğer* metaların değeri emekzamanıyla belirleniyorsa, *metaların ortalama fiyatları değerlerine eşit olmalıdır* sonucunu çıkarıyor (ki daha verimli toprak türlerinden gelen rekabetin, daha az verimli olanları, daha önce rant bırakmış olsalar bile, ekim-dışı bırakması gerektiği gibi pratikte yanlış olan bir sonuca varmasının nedeni de bu). Eğer metaların *değerleri* ile *ortalama fiyatları* özdeş olsaydı, o zaman mutlak rant, yani tarım yapılan en kötü toprağın rantı ya da *başlangıçta* tarım yapılmış olanın rantı — o ölçüde olanaksızlaşırdı. Metanın *ortalama fiyatı* nedir?

Metanın üretimi için yatırılan toplam sermaye (değişmeyen ve değişen) + diyelim %10'luk ortalama kârın içerdiği emek-zamanı. Bir sermayenin, *belirli bir* ortam, bir doğa ortamı içinde, diyelim toprakta iş gördüğü için *ortalama fiyat*tan *daha yüksek bir değer* ürettiği varsayılırsa, o zaman bu metanın değeri, kendi değerinin *üstünde* olur ve bu *fazladan değer*, belirli bir miktar emekzamanına eşit oluşundan ötürü değer kavramıyla çelişir. Bir doğa öğesi, [yani —ç.] toplumsal emek-zamanından farklı bir şey, değer *yaratmış* olur. Ama böyle bir şey olamaz. Demek ki, salt çıplak, tek

başına bir toprağa yatırılan sermaye *rant getiremez*. En kötü toprak, *salt çıplak*, *tek başına* bir topraktır. Eğer *daha iyi* toprak rant bırakırsa, bu yalnızca *bireysel olarak gerekli* emek ile *toplumsal olarak gerekli* emek arasındaki farkın, sanayide giderek ortadan kalkarken, tarımda doğal bir temele sahip olduğu için sürekli hale geldiğini gösterir.

*Mutlak rant*ın varlığına izin verilemez, yalnızca *farklılık rantı* kalabilir. Mutlak rantın varlığını kabul etmek, aynı miktar emeğin (maddeleşmiş, ***değişmeyen sermaye*** olarak gelişmiş ve ücretlerle satın alınmış emeğin) içinde [emek harcanmış] öğeye ya da üzerinde çalıştığı materyale göre *değişen değerler* yarattığını kabul etmek demek olur. Ama bu *değer farklılığı* bir kez itiraf ve kabul edilirse, her ne kadar her bir üretim alanında aynı emek-zamanı kendini üründe maddeleştiriyorsa da *değerin emek-zamanıyla belirlenmediği*, ama farklı başka bir şey tarafından belirlendiği de kabul edilmiş olur. Bu farklı *değer büyüklükleri* değer kavramını geçersizleştirmiş olur; değerin özü toplumsal emek-zamanıdır önermesini geçersizleştirmiş olur; böylece [değer –ç.] farklılıkları yalnızca nicel olabilir ve bu nicel farklılıklar da yalnızca uygulanabilen toplumsal emek-zamanı miktarlarındaki farka eşit olur.

*Değer*in korunması —yalnızca değer miktarının değişen emek-zamanı miktarıyla belirlenmesi değil, ama aynı zamanda değerin özünün toplumsal emekle belirlenmesi— demek ki, *mutlak rantın yadsınması*nı gerektirir. Ne var ki, mutlak rantın yadsınması, iki biçimde ifade edilebilir.

Birincisi. En kötü toprak rant veremez. Daha iyi tür toprakların rantı, daha yararlı topraklarda üretilen ürün fiyatının, daha yararsız topraklarınkiyle aynı olan pazar fiyatlarından kaynaklanmasıyla açıklanabilir. Ama en kötü toprak, *salt çıplak* bir topraktır. Kendi içinde farklılaşmamıştır. Sınai sermaye yatırımından, yalnızca *özel* bir sermaye yatırımı alanı oluşuyla fark gösterir. Bu durumda eğer rant getiriyorsa, bu, *aynı miktar emeğin*, eğer farklı *üretim alanlarına uygulansaydı farklı değerler* üretecek olmasından kaynaklanır; bu, emek miktarı kendi başına değeri belirlemez ve aynı miktar emek içeren ürünler [değer bakımından] eşit değildir, demek olur.

||505| *İkincisi*. Ya da *ilk başta üzerinde tarım yapılan toprağın* rant bırakmaması gerekir denebilir. Çünkü, ilk başta ekilen toprak nedir? "Başlangıçta" ekilen toprak ne daha iyidir, ne daha kötüdür; salt çıplak, bir topraktır. Farklılaşmamıştır. Başlangıçta tarımdaki sermaye yatırımı, sanayi yatırımından, yalnızca bu sermayelerin yatırıldığı *alanlar* açısından farklı olabilir. Ama eşit emek miktar-

ları *eşit değerler*de temsil edildiğine göre, toprağa yatırılan sermayenin, bu *alan*da kullanılan *aynı* miktar emek *daha yüksek* bir değer üretmedikçe, kâra ek bir rant bırakması için kesinlikle hiçbir neden yoktur; öyle ki bu değerin, imalatta elde edilen değeri aşan fazlası, ranta eşit fazladan bir kâr oluşturmalıdır. Ama bu da toprağın, toprak olarak değer yarattığını söylemekle birdir. Ve değer kavramının kendisini geçersizleştirir.

Demek ki tüm değer teorisi bir yana atılmayacaksa, *ilk başta* ekilen toprağın rant bırakmaması gerekir. Ayrıca bu, insanların ekmek için *ilk başta* en kötü değil, hatta en iyi toprağı seçtikleri [fikriyle –ç.] kolaylıkla (ama Anderson'un belirttiği gibi *zorunlu olarak değil*) bağdaşır. Uygarlığın ve nüfusun ilerlemesiyle, ilk başta rant bırakmayan toprak daha geç bir aşamada rant getirir, çünkü insanlar daha kötü tür topraklara inmeye zorlanırlar ve böylece Avernus'a*, bu en kötüye doğru inişte *ilk ekilen en verimli* toprakta rant ortaya çıkar. Ve ondan sonra adım adım, izleyen toprakta [rant oluşur –ç.]; yalnızca toprağı —belli bir sermaye yatırım alanını— temsil eden *en kötü toprak* ise *hiçbir zaman* rant bırakmaz. Bunun, az ya da çok bir mantıksal tutarlılığı var.

Öte yandan, ortalama fiyatlarla değerlerin özdeş olmadığı, bir metanın ortalama fiyatının, değerine eşit olabileceği gibi daha büyük ya da daha küçük olabileceği düşünülürse, o zaman sorun da ortadan kalkar, sorunun çözümüne ilişkin *hipotezler* de. Geri kalan tek soru, tarımda *meta değeri*nin ya da durumda *fiyat*ının, *değerinin üstünde* olmamakla birlikte neden *ortalama fiyatının üstünde* olduğu sorusudur. Ama soru bu haliyle, teorinin temel esaslarıyla, değerin belirlenmesine [ilişkin esaslarıyla –ç.] artık ilişkili değildir.

Ricardo, metaların "*göreli* değerleri"nin, üretimlerine giren ***sabit sermaye*** ile ücretlere yatırılan sermaye [arasındaki –ç.] değişen oranlar çerçevesinde farklılık gösterdiğini hiç kuşku yok biliyor. ⟨Ama bunlar [sabit sermaye ile ücretlere ödenen sermaye –ç.] karşıt değildir; ***sabit sermaye*** ile ***döner sermaye*** karşıttır; ve ***döner sermaye*** yalnızca ücretleri değil, hammaddelerle, ***ikincil maddeleri*** de kapsar. Örneğin, madencilik ve balıkçılık sanayilerinde ücretlere ödenen sermaye ile sabit sermaye arasındaki oranın terzilikte ücretlere ödenenle hammaddelere yatırılan arasındaki oranla aynı olabilir.⟩ Ancak Ricardo, bu göreli değerlerin, rekabetle eşitlendiğini de biliyor. Gerçekte Ricardo, farklılaştırmayı, yalnızca, bu farklı sermaye yatırımlarının *aynı ortalama kârı* bıraktığını göstermek için yapar. Başka deyişle onun sözünü ettiği bu *göreli* değerler, yal-

*Cehennemi bölgeler, ölülerin ruhlarının bulunduğu yerler; Latincede kuşsuz (göl), yaydığı kötü kokuyla üstünden uçan kuşları öldüren göl. –ç.

nızca *ortalama fiyatlar*dır. *Değer*in ve *ortalama fiyat*ın farklı şeyler olduğu aklına bile gelmez. O, yalnızca, onlar nereye kadar *özdeş* ise oraya kadar gider. Ne var ki, sermayenin organik parçaları arasındaki oran değişmeye başlayınca bu özdeşliğin artık *varolmamasını*, rekabetin yarattığı, bilinmeyen bir gerçek sayar. Bu nedenle, tarım ürünlerinin değerleri neden ortalama fiyatlara eşitlenmiyor sorusuyla da yüzleşmez? ||506| Tam tersine, *öyle olduklarını* varsayar ve sorunu bu açıdan ortaya koyar.

Wilhelm Thukydides'vari adamların, Ricardo'nun rant teorisini neden bunca şevkle savunduklarını anlamak pek olanaklı değildir. *Onların* görüşü açısından, Thukydides'in tenezzülen Ricardo'nun "yarı doğrular"ı diye nitelediği görüşleri değerden *tümüyle* yoksundur.

Çünkü Ricardo için sorun yalnızca, değer, emek-zamanıyla belirlendiği için vardır. Bu adamlar için ise durum öyle değildir. Roscher'e göre, doğa, *doğa olarak*, değere sahiptir. Buna daha sonra değineceğiz.[53] Başka deyişle değerin ne olduğu konusunda kesinlikle hiçbir fikri yoktur. Bu nedenle, *toprağın değer*inin en başından başlayarak, rantı oluşturmak üzere üretim maliyetine girmesinden onu alıkoyan ne ola ki; toprağın değerini yani rantı, rantın açıklaması varsaymaktan onu alıkoyan ne ola ki?

Bu adamlar için "üretim maliyetleri" terimi anlam taşımıyor. Bunu Say'de görüyoruz. Metanın değerini üretim maliyetleri, sermaye, toprak, emek belirler. Ama bunları belirleyen talep ve arzdır. Başka deyişle herhangi bir belirleme cereyan etmiyor. Toprak "üretken hizmetler" gördüğüne göre, bu "hizmetler"in fiyatını, tıpkı emekle sermayenin hizmetleri gibi neden talep ve arz belirlemesin? Ve "toprak hizmetleri" belli satıcıların mülkiyetinde olduğuna göre, neden onların malının bir pazar fiyatı olmasın, yani başka deyişle rant neden bir fiyat öğesi şeklinde mevcut olmasın?

Wilhelm Thukydides'in, rikardocu teoriye duyduğu iyi niyetle "sinirliliği" için ne kadar da az nedeni var, değil mi?

[6. *Ricardo'nun, Tahıl Fiyatlarının Sürekli Artışına İlişkin Tezi. 1641 Yılından 1859'a Kadar Tahıl Fiyatlarının Yıllık Ortalama Artış Tablosu*]

Mutlak ranttan ayrı olarak, Ricardo için bir de şu soru var ortada:

Nüfus artıyor ve onunla birlikte tarımsal ürünlere yönelik talep de artıyor. Bunun sonucu olarak, benzer durumlarda sanayide olduğu gibi, ürün fiyatları da artıyor. Ne var ki sanayide, talep fiilî

etkisini gösterir göstermez ve meta arzında bir artış sağlar sağlamaz fiyat artışları durur. Ürün eski değer düzeyine, hatta onun da altına iner. Ama tarımda bu *ek ürün*, pazara ne aynı fiyattan, ne daha düşük fiyattan sürülür. Bu ürün *daha fazlaya malolur* ve pazar fiyatında süreğen bir artışa yol açar ve onunla birlikte rant artışına da neden olur. Eğer bu durum, giderek daha az verimli tür toprakların kullanıldığı, giderek, aynı ürünü üretmek için daha fazla emeğe gerek olduğu, tarımın artan ölçüde daha kısır hale geldiği olgusuyla açıklanmayacaksa, nasıl açıklanacaktır? [Para] değerindeki aşınmanın etkisinden ayrı olarak, İngiltere'de 1797'den 1815'e kadar nüfusun hızlı artışıyla birlikte tarım ürünleri neden artmıştır? Daha sonra yeniden düşmüş olmaları hiçbir şeyi kanıtlamaz. Dış pazarlardan sağlanan ürün akışının kesilmesi hiçbir şeyi kanıtlamaz. Tam tersine. Bu, gerçekte, rant yasasının, saf durumda etkisini göstermesine *elverişli koşulları* yaratmıştır. Çünkü, ülkeyi, *giderek daha az verimli topraklara* başvurmaya zorlayan şey işte bu dış ürün akışının kesilmesidir. Bu, ranttaki *mutlak artış* ile açıklanamaz, çünkü yalnızca kira artmamış, rant oranı da artmıştır. Buğdayın vb. quarter fiyatı artmıştır. Bu durum, [para değerindeki –ç.] *aşınma* ile de açıklanamaz; çünkü bu, gerçi, sanayideki daha büyük üretkenlik sonucu sanayi ürünlerinin neden düştüğünü ve tarım ürünlerinin, göreli fiyatlarının neden arttığını açıklayabilir ama, bu *göreli artışa ek olarak*, tarım ürünleri fiyatlarının neden mutlak olarak sürekli arttığını açıklayamaz. Gene aynı biçimde bu durum, kâr oranındaki bir düşüşün *sonucu* olarak da açıklanamaz. Bu, *fiyatlar*daki değişikliği *hiçbir zaman* açıklayamaz, yalnızca, değerin ya da *fiyatın* toprak sahibi, imalatçı ve işçi arasında dağıtılmasındaki bir *değişikliği* açıklayabilir.

[Para değerindeki –ç.] *aşınmaya* gelince, varsayalım ki şimdi artık 1 sterlin, 2 sterline denktir. Eskiden 2 sterlin olan bir quarter buğday şimdi 4 sterline eşittir. Eğer sanayi ürünü[nün değeri –ç.] 1/10'una düştüyse ve daha önceki değeri 20 şilin ise, o zaman şimdi 2 şilin olmalıdır. Ama bu 2 şilin şimdi 4 şilindir. Doğrudur, aşınmanın bunda bir ölçüde payı olabilir, ama kötü hasat da aynı şeyi yapar.

|| 507| Ama tüm bunlardan ayrı olarak, *tarımın o yıllardaki durumu* düşünülerek, (buğday için) *verimli olmayan* toprağın ekilmiş olduğu da varsayılabilir. Aynı toprak daha sonra verimli hale gelmiştir, en iyi barometre olan buğday fiyatlarının kanıtladığı üzere, farklılık rantları düşmüştür.

En yüksek fiyatlar 1800, 1801, 1811 ve 1812 yıllarında [görülmüştür –ç.]; ilk ikisi kötü ürün yıllarıydı, son ikisi, aşınmanın doruk yılları. Aynı biçimde 1817 ve 1818 de aşınma yıllarıydı. Ama

bu yıllar hariç tutulursa (daha sonra kontrol edilecek) herhalde geriye kalanlar ortalama fiyatı verecektir.

Farklı dönemlerdeki buğday, vb. fiyatlarını karşılaştırırken, *üretilen miktarları* quarter olarak karşılaştırmak da önemlidir; çünkü bu, **ek** tahıl üretiminin, **fiyatı** ne ölçüde etkilediğini gösterir.

I

Ortalama Tahıl Fiyatları

	Yıllık ortalama fiyat	En yüksek fiyat	En düşük fiyat
1641-1649	60 şilin $5^2/_3$ peni	[75 şilin 6 peni (1645)]	[42 şilin 8 peni (1646)]
1650-1659	45 şilin $8^9/_{10}$ peni	68 şilin 1 peni (1650)	23 şilin 1 peni (1651)
1660-1669	44 şilin 9 peni	65 şilin 9 peni (1662)	32 şilin 0 peni (1666, 1667)
1670-1679	44 şilin $8^9/_{10}$ peni	61 şilin 0 peni (1674)	33 şilin 0 peni (1676)
1680-1689	35 şilin $7^8/_{10}$ peni	41 şilin 5 peni (1681)	22 şilin 4 peni (1687)
1690-1699	50 şilin $^4/_{10}$ peni	63 şilin 1 peni (1695)	30 şilin 2 peni (1691)

Eğer 1650'den 1699'a kadar olan dönemi alırsak, bu 50 yıl için (yıllık) ortalama fiyat 44 şilin $2^1/_5$ penidir.

1641'den 1649'a kadar olan dönem (9 yıl) boyunca **en yüksek yıllık ortalama fiyat**, 1645'te, devrim yılında, 75 şilin 6 penidir, sonra 1649'da 71 şilin 1 peni, 1647'de 65 şilin 5 penidir; en düşük fiyat da 1646'da 42 şilin 8 penidir.

II

	Yıllık ortalama fiyat	Her on yıllık dönemde en yüksek fiyat	en düşük fiyat
1700-1709	35 şilin $^1/_{10}$ peni	69 şilin 9 peni (1709)	25 şilin 4 peni (1707)
1710-1719	43 şilin $6^7/_{10}$ peni	69 şilin 4 peni (1710)	31 şilin 1 peni (1719)
1720-1729	37 şilin $3^7/_{10}$ peni	48 şilin 5 peni (1728)	30 şilin 10 peni (1723)
1730-1739	31 şilin $5^5/_{10}$ peni	58 şilin 2 peni (1735)	23 şilin 8 peni (1732)
1740-1749	31 şilin $7^9/_{10}$ peni	45 şilin 1 peni (1740)	22 şilin 1 peni (1743, 1744)

1700-1749 arası 50 yıl için (yıllık) ortalama fiyat 35 şilin $9^{29}/_{50}$ peni.

||508|

III

	Yıllık ortalama fiyat	Her on yıllık dönemde en yüksek fiyat	en düşük fiyat
1750-1759	36 şilin $4^5/_{10}$ peni	53 şilin 4 peni (1757)	28 şilin 10 peni (1750)
1760-1769	40 şilin $4^9/_{10}$ peni	53 şilin 9 peni (1768)	26 şilin 9 peni (1761)
1770-1779	45 şilin $3^2/_{10}$ peni	52 şilin 8 peni (1774)	33 şilin 8 peni (1779)
1780-1789	46 şilin $9^2/_{10}$ peni	52 şilin 8 peni (1783)	35 şilin 8 peni (1780)
1790-1799	57 şilin $6^5/_{10}$ peni	78 şilin 7 peni (1796)	43 şilin 0 peni (1792)

1750-1799 arası, 50 yıl için yıllık ortalama: 45 şilin $3^{13}/_{50}$ peni.

IV

	Yıllık ortalama fiyat	Her on yıllık dönemde yıllık ortalama fiyatlar en yüksek	en düşük
1800-1809	84 şilin $8^5/_{10}$ peni	119 şilin 6 peni (1801)	58 şilin 10 peni (1803)
		113 şilin 10 peni (1800)	
1810-1819	91 şilin $4^8/_{10}$ peni	126 şilin 6 peni (1812)	65 şilin 7 peni (1815)
		109 şilin 9 peni (1813)	74 şilin 4 peni (1814)
		106 şilin 5 peni (1810)	74 şilin 6 peni (1819)
1820-1829	58 şilin $9^7/_{10}$ peni	68 şilin 6 peni (1825)	44 şilin 7 peni (1822)
1830-1839	56 şilin $8^5/_{10}$ peni	66 şilin 4 peni (1831)	39 şilin 4 peni (1835)
1840-1849	55 şilin $11^4/_{10}$ peni	69 şilin 5 peni (1847)	44 şilin 6 peni (1849)
1850-1859	53 şilin $4^7/_{10}$ peni	74 şilin 9 peni (1855)	40 şilin 4 peni (1850)

1800-1849 arası 50 yıl için **yıllık ortalama**: 69 şilin $6^9/_{50}$ peni.
1800-1859 arası 60 yıl için yıllık ortalama: 66 şilin $9^{14}/_{15}$ peni.
Bu durumda yıllık ortalamalar:

1641-1649 .... 60 şilin $5^2/_3$ peni
1650-1699 .... 44 şilin $2^1/_5$ peni
1700-1749 .... 35 şilin $9^{29}/_{50}$ peni
1750-1799 .... 45 şilin $3^{13}/_{50}$ peni
1800-1849 .... 69 şilin $6^9/_{50}$ peni
1850-1859 .... 53 şilin $4^7/_{10}$ peni

*

West diyor ki:

"... tarımın iyileştirildiği durumda ikinci ya da üçüncü kalite toprakta küçük bir maliyetle, eski sistemde birinci kalite topraktan alınan ürün kadar ürün alınabilir." (Sir Edward West, *Price of Corn and Wages of Labour* [*Tahıl Fiyatları ve Emek Ücretleri*], Londra, 1826, s. 98.)

[7. *Mutlak Rant ile Farklılık Rantı Arasındaki Fark Konusunda Hopkins'in Varsayımı. Rantın, Topraktaki Özel Mülkiyetle Açıklanması*]

Mutlak rant ve *farklılık rantı* arasındaki farkı *Hopkins* doğru kavrıyor:

"aynı ülkede iki kâr oranı olmasını olanaksızlaştıran rekabet ilkesi, [...] onların* [...] göreli rantlarını [...] belirler..." ama rantın genel ortalamasını değil.** (Thomas Hopkins, *On Rent of Land, and Its Influence on Subsistence and Population* [*Toprak Rantı ve Geçim ve Nüfus Üzerindeki Etkisi Hakkında*] Londra, 1828, s. 30.)

|| 508a| *Hopkins*, üretken olan ve olmayan emek arasında ya da kendi deyişiyle birincil ve ikincil [emek –ç.] arasında şu ayrımı yapıyor:

"Eğer *tüm* emekçiler aynı sonuç ya da amaç için, örneğin elmas kesicisi ya da opera şarkıcısı olarak çalıştırılsalardı, kısa süre içinde, onların geçimini sağlayacak *hiçbir zenginlik* kalmazdı; çünkü o zaman, üretilen *zenginliğin hiçbiri sermaye haline gelmezdi*. Önemlice bir kesim böyle çalıştırılsaydı, ücretler düşük olurdu; çünkü üretilenin yalnızca küçük bir bölümü sermaye olarak kullanılırdı; ancak emekçilerin yalnızca küçük bir kısmı böyle çalıştırılsaydı ve kuşkusuz neredeyse tümü çiftçi, ayakkabı yapımcısı, dokumacı, vb. [...] olsaydı, o zaman çok sermaye üretilirdi ve ücretler oransal olarak yüksek olurdu"*** (agy, s. 84-85). "Toprak sahipleri için ya da yıllık ödeneğe bağlananlar için çalışan ve onların gelirinin bir bölümünü ücret olarak alanlar da elmas kesicisi ve şarkıcıyla aynı sınıfa sokulmalıdırlar; gerçekte, sırf toprak sahipleriyle ödenek sahiplerini hoşnut edecek işleri yaptığı anda çalışması *tamamlanan* ve karşılığında toprak sahibinin rantından ya da ödenek sahibinin gelirinden bir parçayı [ücret olarak –ç.] alanlar, aynı sınıfa sokulmalıdırlar. Bunların hepsi üretken emekçilerdir. Ama tüm emekleri, rant ya da ödenek biçiminde zaten varolan zenginliği, toprak ya da ödenek sahibini daha çok memnun edecek başka bir biçime çevirme amacına yöneliktir ve bu nedenle onlar *ikincil* üreticilerdir. Tüm öteki emekçiler *birincil* üreticilerdir" (agy, s. 85.).

* Elyazmasında "onların göreli rantları" yerine "göreli rantları" –*Ed.*

** "Rantın genel ortalamasını değil", ifadesiyle Marx, Hopkins'in kitabından, izleyen paragrafları özetliyor. –*Ed.*

*** Elyazmasında "olurdu" yerine "olabilirdi". –*Ed.*

Elmas ve şarkılar, her ikisi de gerçekleşmiş emektir ve —tüm metalar gibi— *paraya* ve *para olarak* da sermayeye dönüştürülebilir. Ama paranın böylelikle sermayeye çevrilmesinde iki şeyi birbirinden ayırmalıyız. Tüm metalar paraya ve para olarak sermayeye dönüştürülebilirler; çünkü *para* biçiminde, metaların kullanım-değeri ve belirli biçimleri ortadan kalkar. Bu, toplumsal biçim içinde maddeleşmiş emektirler; her gerçek emekle değişilebilir [durumdadırlar –ç.] ve bu çerçevede, her tür emeğe dönüştürülebilirler. Öte yandan, emek ürünü olan metaların, meta olarak, bir kez daha üretken sermayenin öğeleri olabilip olamamaları, onların kullanım-değerlerinin sahip olduğu yapının, üretim sürecine yeniden girmelerine elverişli olup olmamasına bağlıdır — ister emeğin nesnel koşulları (gereçler ve hammadde) olsunlar, ister öznel koşulları (işçinin geçim nesneleri) olsunlar (başka deyişle değişmeyen ve değişen sermayenin öğeleri olsunlar) fark etmez.

İrlanda'da, makul bir tahmine ve 1821 nüfus sayımına göre toprak sahiplerine, hükümete ve aşar hakkı sahiplerine giden net ürün 20$^{3}/_{4}$ milyon sterlin, ücretlerin tümü ise yalnızca 14.114.000 sterlindir.*

İtalya'da "ekiciler, orta karar bir tarım üretim yeteneği ve kıt sabit sermayeye karşın, genel olarak ürünün yarısını hatta yarısından çoğunu, rant olarak toprak sahibine bırakıyorlar. Nüfusun daha büyük kısmı [...] ikincil üreticilerden, mülk sahiplerinden** oluşuyor ve birincil üreticiler genelde, yoksuldur ve alt sınıftandır" (agy, s. 101-102).

Louis XIV [XV ve XVI] yönetiminde Fransa'da da durum aynıydı. Young'a göre rant, aşar ve vergiler 140.905.304 sterlini buluyordu. Üstelik tarım da çok zavallıcaydı. "O sıralarda, Fransa nüfusunun 26.363.074 olduğu ifade ediliyor. Şimdi "eğer" emekçi aileler (ki bu çok yüksek bir sayıdır) altı milyon idiyse, her bir aile, doğrudan ya da dolaylı olarak, her yıl toprak sahiplerine, kiliseye ve hükümete ortalama 23 sterlinden fazla net zenginlik sağlıyordu."*** Young'a göre ve başka bazı öğeler de dikkate alındığı zaman, emekçi bir aile "yılda 42 sterlin 10 şilin üretiyordu; bunun 23 sterlini başkalarına ödeniyor, ailenin geçimi için 19 sterlin 10 şilin kalıyordu" (agy, s. 102-104).

Nüfusun Sermayeye Bağımlılığı.

"Bay Malthus'la onu izleyenlerin yanlışı, emekçi nüfusta yapılacak bir azaltmayı *ona denk bir sermaye azalmasının izlemeyeceği* varsayımında aranmalıdır!" (agy, s. 118.) "... bay Malthus, [emekçi] talebinin ücret ödeme araçlarıyla sınırlı olduğunu" unutuyor; "bu

* Marx bu paragrafta, Hopkins'in *On Rent of Land* kitabından uzunca bir paragrafı kendi ifadesiyle özetliyor. *–Ed.*

** Elyazmasında "toprak sahipleri" *–Ed.*

*** Bu paragrafı Marx, bazı ifadeleri çıkararak kısaltmıştır. *–Ed.*

ödeme araçlarının kendi kendine ortaya çıkmadığını, ama her zaman *daha önceden emek tarafından yaratıldığını*" unutuyor (agy, s. 122).

Bu *sermaye birikimi* anlayışı doğru. Ama [sözkonusu –ç.] **araçlar** yani **artı-ürün** ya da **artı-emek** miktarı, emek miktarında oransal bir artış olmaksızın da büyüyebilir.

"*Net* geliri, bir yandan, *net* olduğu için değil, ama || 509| *zenginlik* olduğu için —*emek tarafından var edilmiş* zenginlik olduğu için— emekçi sınıfa *yarar sağlayan*, çünkü [...] onlara iş veren bir şey gibi gösterme eğilimi, öte yandan, aynı zamanda* ek bir emek miktarının, o emek tükettiğinden üç kat fazlasını yarattığı halde, emekçi sınıflar için *zararlı* gösterilmesi olağandışı** bir şeydir" (agy, s. 126).

"Eğer net zenginlik ve kâr 140'ını tutarken, daha iyi makineler kullanarak ham ürünün tümü 200'den 250'ye ya da 300'e yükseltilebilirse, açıktır ki, ham ürün üreticilerinin ücreti için 60 yerine 110 ya da 160 kalır" (agy, s. 128).

"Emekçilerin durumu, ya onların üretici gücünü sakatlayarak ya da ürettiklerini ellerinden alarak *kötü*leştirilir" (agy, s. 129).

"Hayır diyor bay Malthus, çektiğiniz sıkıntının, '*yükünüzün ağırlığıyla* hiçbir ilgisi yoktur; o sıkıntı, *çok fazla insanın o yükü taşımasından* ileri geliyor..'" (agy, s. 134).

"Şu halde, genel ilkeye göre, tüm ürünlerin değişilebilir değerini, başlangıç materyal hariç olmak üzere, *üretim maliyeti* düzenler; ancak bunların *sahipleri*nin ürün üzerindeki hak iddiası, rantın değere girmesine neden olur..." (Thomas Hopkins, *Economical Enquiries Relative to the Laws Which Regulate Rent, Profit, Wages and the Value of Money* [*Rantı, Kârı, Ücretleri ve Para Değerini Düzenleyen Yasalar Çerçevesinde Ekonomik Araştırmalar*], Londra, 1822, s. 11).

"Rant ya da kullanım karşılığı olan bedel, doğaldır ki *sahiplik*ten ya da *mülk üzerinde bir hak* tesis edilmiş olmasından kaynaklanır" (agy, s. 13).

"Herhangi bir şey, eğer aşağıdaki özellikleri taşıyorsa rant getirebilir: — Birincisi, bir kıtlık derecesinde mevcut olmalıdır. İkincisi, büyük üretim çalışmasında emeğe yardım etme gücüne sahip olmalıdır" (agy, s. 14). Kuşkusuz, "toprağın, *üzerinde kullanılan emek ve sermayeyle karşılaştırıldığında* herhangi bir rant bedeli yapılamayacak kadar çok bol miktarda olduğu, kıt olmadığı **durum** ⟨**toprağın bolluğu ya da kıtlığı** doğal ki *göreli*dir, **kullanılabilir emek ve sermaye miktarıyla** ilgilidir⟩ dikkate alınmamalıdır" (agy, s. 21).

"Toprak sahibi [...] bazı ülkelerde %50 elde edebilir [...] bazılarında %10.*** Doğunun bazı verimli bölgelerinde, insan toprağa harcadığı emeğiyle ürettiğinin üçte-biriyle geçimini sağlayabilir; [...] ama İsviçre'nin ve Norveç'in bazı yörelerinde %10'luk bir zorla-

* Elyazmasında "aynı zamanda" yerine "eşzamanlı olarak". *–Ed.*
** Elyazmasında "olağandışı" yerine "ilginç". *–Ed.*
*** Elyazmasında "bazılarında %10" yerine "%10 [bile –ç.] değil" *–Ed.*

ma bile ülkeyi nüfussuz bırakabilir ... biz zorlanabilecek rant için hiçbir *doğal* sınır görmüyoruz, yalnızca ödemeyi yapanların sınırlı yeteneklerini [sınır olarak –ç.] görüyoruz" (agy, s. 31), "ve daha düşük toprağın olduğu yerde*, *o daha düşük toprakların daha üstün olanla rekabetinde* görüyoruz" (agy, s. 33-34).

"İngiltere'de orta malı çok toprak var [...]; bunların doğal verimi, *halen ekilip-biçilen toprakların* geniş bir bölümü, *ekime açılmadan önce ne idiyse ona eşittir*; ama gene de *bu orta malı toprakları ekime açmanın giderleri*, o kadar fazladır ki, getirisi *onları iyileştirmeye harcanacak paranın olağan faizini* bile *karşılamaz* ve geriye *toprağın doğal verimi karşılığı olacak hiçbir rant* bırakmaz: ve bu [...], maharetle kullanılan bir sermayenin yardımcı olduğu ve ucuza üretilmiş mamul maddelerle donatılmış bir emeğin uygulanmasıyla bile böyledir; çok önemli bir koşul olan çevredeki** iyi yollar eklendiği zaman bile ... bugünkü toprak sahipleri, *çok uzun zamandan beri ülkeyi şimdiki üretken duruma getirmek için* harcanagelerek*** birikmiş emeğin de sahipleri sayılabilirler" (agy, s. 35).

Bu nokta, özellikle nüfusun, 1780'den 1815'e kadar olduğu gibi, gelişen sanayi nedeniyle birdenbire ciddi biçimde arttığı ve böylece o zamana kadar ekilmemiş toprakların geniş bir bölümünün *hızla* tarıma açıldığı durumlarda rant bakımından çok önemlidir. Ekime yeni açılan toprak, *yüzlerce yıllık tarımın* üzerinde yığıldığı eski toprağın [önceki düzeyi –ç.] kadar hatta daha da çok verimli olabilir. Ama yeni topraktan istenen şey —eğer [bu ürün] *daha pahalı* bir fiyattan *satılmayacaksa*— veriminin, *her şeyden önce* esasen ekilen toprağın doğal verimine eşit olması ||510| ve *ikincisi*, yapılan tarımın yarattığı ama artık onun *doğal verimi haline gelen yapay* verimine eşit olmasıdır. Bu nedenle yeni toprak, eski toprağın ekime açılmasından *önceki* veriminden daha verimli olmak zorundadır.

Ama denecek ki:

Ekilen toprağın verimi, her şeyden önce, onun doğal veriminden kaynaklanır. Bu durumda, ekime yeni açılan toprağın, doğa nedeniyle ve doğadan kaynaklanan böyle bir verimi olup olmaması, o toprağın doğal koşullarına bağlıdır. Her ikisinde de maliyet sıfırdır. Ekilegelen toprağın veriminin bir bölümü ise orada,tarım yapılmasından, sermaye yatırımından kaynaklanan yapay bir verimdir. Ama üretkenliğin bu yönü, toprağa gömülen sabit sermayenin faizi olarak ödenen bir üretim maliyetini içerir. Rantın bu parçası, toprağa bağlanan sabit sermayenin faizinden başka bir şey değildir. Bu nedenle, daha önce ekilen topraktan alınan ürünün

* Elyazmasında "yerde" yerine "olduğu zaman" –*Ed.*

** Elyazmasında "çok önemli bir koşul olan çevredeki iyi yollar eklendiği zaman" yerine " çevredeki iyi yollara ek olarak" –*Ed.*

*** Elyazmasında "harcanagelerek" yerine "harcanmış" –*Ed.*

üretim maliyetine girer. Dolayısıyla yeni toprağın, verimin bu ikinci parçasını elde etmesi için aynı sermayenin o toprağa yatırılması yeterlidir; ve birincide olduğu gibi, bu verimi sağlamak için kullanılan sermayenin faizi, ürünün fiyatına girecektir. Bu durumda yeni toprağın —daha verimli olmadıkça— ürün fiyatını artırmaksızın, tarıma açılması neden olanaksız olsun? Eğer doğal verim aynıysa, o zaman farklılığı yalnızca yatırılan sermaye yapmıştır ve her iki durumda da bu sermayenin faizi, aynı ölçüde, üretim maliyetine girmektedir.

Ne var ki bu mantık yanlıştır. Toprağı tarıma açma vb. *maliyetin*in bir bölümü, artık ödenmesi gerekli bir yükümlülük olmaktan çıkmıştır; çünkü *Ricardo*'nun esasen gözlemlemiş olduğu gibi, böylece yaratılan verim, bir noktaya kadar, toprağın *doğal kalitesi* ile bütünleşmiştir (temizleme, drenaj, düzeyleme, sürekli kimyasal [gübre –ç.] uygulama nedeniyle toprağın kimyasal değişiklik geçirmesi, vb. buraya girer). Dolayısıyla ekime yeni açılan toprağın [ürünü], ekilen son toprağın[kiyle] aynı fiyattan satılacaksa, yeni toprağı üretime açmanın maliyetine giren ama artık eski toprağın doğal verimiyle bütünleştiği için onun maliyetine girmeyen *giderleri* bu *fiyat*ın karşılamasına yetecek kadar verimli olmalıdır.

"Yararlı bir konumdaki bir *akarsu* doğanın sahip olunan bir armağanı olarak, akla gelebilecek en özel armağan olarak rant getiren bir örnektir. İmalat yörelerinde bu[nun değeri –ç.] iyi bilinir; oralarda küçük bir akarsu için dikkate değer rantlar ödenir, hele bir de şelalesi iyiyse. Bu akarsulardan elde edilen ve büyük buhar motorlarınınkine denk olan enerji, gerçi ağır bir rant [yüküne–ç.] malolur ama, buhar motorları kurulması ve işletilmesi için çok büyük paralar harcandığı için, çok da yararlıdır. Akarsulardan kimi daha büyüktür, kimi daha küçüktür. İmalat merkezine sınırdaş olması da bir avantajdır, daha büyük bir ranta kumanda eder. York ve Lancaster illerinde en küçük ve en büyük akarsular için ödenen rantlar arasında, orta malı ekim yapılan en verimli 50 acre ile en verimsiz 50 acre arasındakinden herhalde çok daha fazla fark vardır" (agy, s. 37-38).

[*8. Toprağı Tarıma Elverişli Hale Getirmenin Maliyeti. Tahıl Fiyatlarının Artış Dönemleriyle Düşüş Dönemleri (1641-1859)*]

Eğer daha önce* verilen ortalama fiyatları karşılaştırır ve ilkin [para değerindeki –ç.] aşınma payını (1809-1813) düşersek, ikinci olarak da 1800 ve 1801 gibi kötü ürün yılları için gerekli indirimi yaparsak o zaman, [bulacağımız şey] çok önemli bir öğe, belli bir

* Bkz: Bu cilt, s. 123-125. –*Ed.*

anda ya da dönemde ekilen *yeni toprak miktarı*dır. Ekili toprak fiyatındaki artış burada *nüfusta bir artış* olduğunu, [maliyetlerle karşılaştırılırsa] fiyatta bir fazlalık olduğunu gösteriyor; öte yandan, talepteki aynı artış yeni toprakları ekime açıyor. Eğer [ekilen yeni toprak] miktarı *oransal olarak* büyük çapta artarsa, o zaman kısa sürede yükselen fiyat ve *daha yüksek fiyat*, *toprağı tarıma açma maliyeti*nin önemlice bir bölümünün, üretilen ek gıda maddesi fiyatına katıldığını gösterir. Eğer fiyat artmamışsa bu [ek gıda maddesi] üretimi gerçekleşmemiştir. Sonucu, yani fiyatta bir düşüş olması [şeklindeki sonucu –ç.] daha sonra ortaya çıkar; çünkü yakın zamanda üretilen gıda maddesinin fiyatı, bir üretim maliyeti öğesini ya da fiyatını içerir;* daha önce toprağa ya da tarıma açılmış toprağın eski bölümlerine yatırılmış sermayenin bu tür maliyeti ise çoktan ortadan kalkmıştır. Eğer toprağı tarıma elverişli hale getirmenin maliyeti, artan emek üretkenliği sonucu, daha önceki, geçmiş dönemlere ait ekim maliyetine göre büyük ölçüde düşmemişse, fark daha da fazla olabilir.

||511| Eski topraktan daha çok, daha az ya da eşit ölçüde verimli olmasına bakılmaksızın yeni toprağı —ekilen ortalama genişlikteki toprakta emek ve sermaye hangi koşullarda kullanılmışsa o *aynı koşullarda*— sermaye ve emek uygulanmasına elverişli duruma (ve bu durumu, ekilen mevcut toprakta başat olan tarım yapma yöntemlerine genel uyarlama oranı belirler) *getirmek üzere* dönüştürmek — bu uyarlama işi, yaban araziyi tarım alanı haline dönüştürmenin maliyetinden karşılanmalıdır. Yeni ekime açılan toprak bu maliyet farkını yüklenmek zorundadır. Bu maliyet, ürünün fiyatına girmiyorsa, bu yalnızca iki durumda olabilir. *Ya* ekilen yeni toprağın ürünü, *gerçek değeri*ne satılmaz. Fiyatı, değerinin altındadır — [ürünün –ç.] fiyatını, *kendi değeri* değil, ama daha verimli topraklardan alınan ürün değeri oluşturduğu için rant getirmeyen birçok toprakta durum böyledir. *Ya da* ekilen yeni toprak *öylesine verimli* olmalıdır ki, [ürünü –ç.], içerdiği emek miktarına göre kendi taşıdığı değerden satılırsa, daha önce ekime açılmış toprakta yetiştirilen ürünün fiyatından daha düşük bir fiyata satılmış olmalıdır.

[Ürünün] *özündeki değer* ile ekilen toprağın değeri tarafından belirlenen *pazar fiyatı* arasındaki fark, *örneğin %5'e varan* bir farksa, öte yandan, bu toprağı eski toprağın üretkenlik yeteneği düzeyine getirmek için kullanılan sermayenin, ürünün üretim maliyetine giren faizi de % 5 ise o zaman ekime açılan yeni toprak ürün yetiştirir ve eski pazar fiyatından olağan ücretleri, kârları ve rantları

* Buradan itibaren izleyen 4 paragrafı Marx İngilizce yazmıştır. *–Ed.*

karşılayabilir. Eğer kullanılan sermayenin faizi yalnızca %4 ise, [yeni toprağın –ç.] verimlilik derecesi, eski topraklara göre, %4 oranında fazlaysa, yeni toprağa "ekim yapılabilir" duruma getirmek için kullanılan sermayenin %4'lük faizi çıkarıldıktan sonra pazar fiyatı bir fazlalık bırakır, ya da [ürün –ç.], en az verimli *toprağın değeri tarafından belirlenen pazar fiyatı*ndan daha düşük bir fiyatla satılabilir. Bunun sonucu, ürünün pazar fiyatıyla birlikte rantlar da genel olarak indirilir.

Mutlak rant, ham ürünün *ortalama fiyatı* üzerindeki *fazla değer*dir. *Farklılık rantı*, avantajlı topraklarda üretilen ürünün *pazar fiyatı*nın, gene o topraklardan çıkan ürünün *değeri* üzerindeki fazladır.

Bu nedenle, nüfus artışından ötürü gereksinilen göreli büyük ek gıdanın, daha önce ekim yapılmamış ama ekime elverişli duruma getirilmiş topraklarda üretildiği dönemlerde, ham ürünün fiyatı artar ya da sabit kalırsa, bu sabitlik ya da yükselme olgusu, toprağın veriminin azaldığını göstermez; yalnızca daha önce ekilmemiş toprağı —belli bir gelişme düzeyinde— eski topraklardaki tarım için geçerli olan ortak üretim koşullarına getirmek üzere uygulanan sermayenin faizinin oluşturduğu yeni üretim öğesini dengeleyecek kadar artmadığını gösterir.

Ekilen yeni toprağın göreli genişliği, farklı dönemlerde değişiklik gösteriyorsa, o zaman, *sabit kalan ya da artan fiyat* bile, yeni toprağın verimsiz olduğunu ya da *daha az ürün* bıraktığını kanıtlamaz; yalnızca, **eski topraklarda ortadan kalkmış olan** bir maliyet öğesinin, tarıma yeni açılan topraktan alınan ürünlerin değerine girdiğini kanıtlar. Üstelik yeni toprağı tarıma açmanın maliyeti, eski toprağı, **başlangıçtaki doğal veriminden, o andaki durumuna getirmenin** maliyetiyle karşılaştırıldığı zaman, her ne kadar, yeni üretim koşullarında önemli ölçüde düşmüşse de, bu yeni maliyet öğesi, yerli yerinde kalmaya devam eder. Bu nedenle farklı dönemlerde [orta malından koparılıp elkonan –ç.] çiftliklerin* *göreli oranını* saptamak ||512| zorunludur.[54]

Yukardaki liste (s. 507-508)** ayrıca gösteriyor ki: incelenen **onar yıllık dönemlerden** 1641-1649 *dönemi*nin [yıllık ortalama fiyatları –ç.] 1800-1809 ve 1810-1819 hariç, 1860'a kadarki herhangi bir on yıllık dönemle karşılaştırıldığında *en yüksek* düzeye ulaşıyor.

* İngiltere'de *common* denen, devlet mülkiyetinde değil, kamunun (ya da yerel topluluğun) ortak kullanım hakkıyla bağlı bulunan, herkesin yararlandığı orta malı topraklardan, büyük toprak sahiplerinin ayırıp *kapattığı* çiftlikler (ya da otlaklar) –ç.

** Bkz: Bu cilt, s. 123-125. –*Ed*.

Ellişer yıllık dönemlere gelince, 1650-1699 dönemininki 1700-1749 dönemininkinden daha yüksek ve 1750-1799 dönemininki 1700-1749 dönemininkinden daha yüksek, ama 1800-1849 (ya da 1859) dönemininkinden alçak çıkıyor.

1810-1859 döneminde fiyatlar sürekli düşüyor, oysa 1750-1799 döneminde, 50 yılı aşkın bir süre düşük ortalama fiyata karşın yukarı doğru bir hareket [oluyor]; bu yukarı doğru hareket 1810-1859 arasındaki aşağı doğru hareket kadar tutarlı.

Gerçekte, 1641-1649 dönemiyle karşılaştırıldığında, genelde, **onar yıllık ortalama fiyatlarda** sürüp giden bir düşme var; bu düşme, 18. yüzyılın ilk yarısındaki son iki onar yıllık dönemde *tepe noktasına* (*en düşük noktasına*) varıncaya dek sürüyor.

18. yüzyılın ortasından bu yana yukarı doğru bir hareket başlıyor. Hareket 1750-1759 arasının 36 şilin $4^{5}/_{10}$ penilik fiyatından başlıyor; bu fiyat, 17. yüzyılın ikinci yarısındaki 50 yıllık ortalama fiyattan düşük ve 18. yüzyılın ilk yarısının, 1700-1749 arasının ortalama fiyatı (35 şilin $9^{29}/_{50}$ peni) ile yaklaşık aynı düzeyde ya da pek az ölçüde yüksek. Bu yukarı doğru hareket, iki onar yıllık dönemde 1800-1809 ve 1810-1819 dönemlerinde artan bir hızla sürüyor. İkinci dönemde **doruk** noktasına ulaşıyor. O noktadan sonra yeniden sürüp-giden bir aşağı doğru hareket başlıyor. 1750'den 1819'a kadar artış döneminin ortalamasını alırsak, o zaman ortalama fiyat (quarter başına 57 şilinin biraz üstünde) 1820'den bu yana düşüş döneminin başlangıç noktasına [fiyatına –ç.] (yani 1820-1829 on yıllık döneminin 58 şilinin biraz üstündeki fiyatına) eşit bulunuyor; tıpkı 18. yüzyılın ikinci yarısı için başlangıç noktasının [fiyatının –ç.], birinci yarının ortalama fiyatına [eşit olması] gibi.

Herhangi bir matematik örnek, özel koşulların, kötü hasatın, para değerinin düşmesinin, vb. ortalama rakamı nasıl etkilediğini gösterecektir. Örneğin 30 + 20 + 5 + 5 + 5 = 65. Her ne kadar son üç rakam hep 5'e eşitse de ortalama 13'tür. Buna karşılık 12 + 11 + 10 + 9 + 8 = 50 ve ortalama 10'dur, her ne kadar birinci dizideki ayrıksın 30 ve 20 bir yana konunca, ikinci [dizideki] **herhangi üç yılın** ortalaması, [birincidekinden –ç.] daha büyük olsa da.

Yeni toprağı tarıma açmak için ardarda yatırılan ve **belli bir dönem boyunca maliyete giren** sermayenin farklılık maliyetleri düşülürse, o zaman belki de 1820-1859 döneminin fiyatları, daha önceki herhangi bir dönemden daha düşük de çıkabilir. Ve rantı toprağa gömülen sabit sermayenin faizi olarak açıklayan kişilerin kafasındaki belirsizlik, bir noktaya kadar bu [durumdan ileri geliyor da –ç.] olabilir.

[9. Anderson ile Malthus Karşı Karşıya. Anderson'un Rant Tanımı: Tarımsal Üretkenlikteki Artış ve Bu Artışın Farklılık Rantı Üzerinde Yaptığı Etki Konusundaki Tezi]

Anderson, *A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain* [*Britanya'da Şimdiki Tahıl Kıtlığına Yol Açan Koşullar Hakkında Serinkanlı Bir Soruşturma*] Londra, 1801'de şöyle diyor:

> "1700'den 1750'ye kadar **buğdayın** quarter fiyatında [...] 2 sterlin 18 şilin 1 peniden, 1 sterlin 12 şilin 6 peniye düzenli [...] bir gerileme oldu; 1750'den 1800'e kadar ise quarter başına [...] 1 sterlin 12 şilin 6 peniden 5 sterlin 10 şiline düzenli adım adım bir **artış**" (s. 11).

Böylece West'in, Malthus'un ve Ricardo'nun aksine Anderson, (1759'dan 1813'e) artan tahıl fiyatları fenomenini tekyanlı olarak değil, ama ilk yarısı sürekli düşen ikinci yarısı sürekli artan tahıl fiyatlarıyla yüzyılın tümünü ikili bir fenomen olarak dikkate almıştır. Çok kesin bir biçimde şöyle diyor:

> "... bu yüzyılın* son yarısında olduğu gibi ilk yarısında da [...] nüfus artış halindeydi" (agy, s. 12).

Anderson, nüfus teorisinin[55] kararlı bir düşmanıdır ve toprağın artan bir ölçüde ve birden çok yıla yayılacak biçimde iyileştirilebilme yeteneğine sahip olduğunu açıkça belirtir.

> "Toprak kimyasal etkilerle ve tarım yaparak *sürekli iyileştirilebilir*" (agy, s. 38)[56].
>
> ||513| "... akıllı bir yönetim sistemiyle o üretkenliğin** herhangi bir zaman sınırlaması olmaksızın, belli bir üretkenlik derecesi sağlanıncaya dek, yıllar yılı artması sağlanabilir; üretkenlik derecesi için herhalde şimdiden bir şey söylenemez (agy, s. 35-36).
>
> "... kesinlikle söylenebilir ki, bugünkü nüfus", bu adanın besleyebileceğiyle "karşılaştırılırsa, ciddiye alınacak herhangi bir düzeyin çok altında kalacak kadar küçüktür" (agy, s. 37).
>
> "Nüfus her nerede artarsa [...] orada *doğanın ekonomisini rayından çıkaracak bir moral etkene izin verilmeyecekse* ülkenin ürünü o nüfusla birlikte artırılmalıdır" (agy, s. 41).
>
> "Nüfus teorisi, en tehlikeli önyargı"yı temsil ediyor (agy, s. 54). Anderson, "tarımda üretkenliğin" büyüyen bir nüfusla arttığını, azalan bir nüfusla gerilediğini tarihsel olarak kanıtlamanın yollarını arıyor (agy, s. 55, 56, 60, 61 ve devamı).

Rant doğru algılandığı zaman ortaya çıkacak ilk nokta, kuşkusuz, rantın topraktan değil, tarım ürününden, yani emekten, *emek*

* Elyazmasında "bu yüzyılın" yerine "18. yüzyılın" –*Ed.*
** Elyazmasında "o üretkenliğin" yerine "toprağın üretkenliğinin" –*Ed.*

ürününün fiyatından, örneğin buğdayın fiyatından kaynaklandığıdır; başka deyişle tarımsal ürünün *değer*inden, topraktan değil, toprağa uygulanan emekten kaynaklandığıdır; ve Anderson bunu doğru biçimde vurgular.

"Topraktan alınan ürünün fiyatını belirleyen, toprağın rantı [...] değildir; her ne kadar rantın en düşük olduğu ülkelerde çoğu zaman toprağın ürününün fiyatı en yüksek ise de toprağın rantını belirleyen, ürünün fiyatıdır."

⟨Böylece rantın, tarımın mutlak üretkenliğiyle bir ilgisi yoktur.⟩

"Bu. açıklanması gereken bir paradoks gibi görünüyor. Her ülkede çeşit çeşit toprak vardır; verimlilik açısından, biri ötekinden çok farklıdır. Bu noktada, o toprakların, farklı sınıflara ayrıldığını varsayalım ve bunları A, B, C, D, E, F, vb. diye belirtelim; A sınıfı en yüksek verime sahip toprakları kapsasın, öteki harflerden birinciden geriye doğru, verimi derece derece azalan farklı sınıflardan toprakları ifade etsin. Şimdi *en az verimli toprağı ekip biçmenin giderleri, en verimli tarlanınkinden daha fazla olduğuna göre, her tarlanın ürününden eşit miktarda tahıl aynı fiyattan satılabilirse* en verimli toprakta yapılan tarımın getirdiği kârın ötekilerden çok daha fazla olması kaçınılmazdır."

⟨**Özellikle yatırılan sermayenin fiyatının ya da giderlerinin üstündeki fiyat fazlası**⟩

"ve bu," (yani kâr) "verimsizlik arttıkça azalmaya devam ettiğine göre, en sonunda, daha düşük sınıfları *tarıma açma giderlerinin, tüm ürünün değerine eşitlenmesi* gerekir." (James Anderson, *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws* [*Tahıl Yasalarının Doğası Hakkında Bir Araştırma*] Edinburgh, 1777, s. 45-48 [J. R. McCulloch'un *The Literature of Political Economy* [*Ekonomi Politik Yazını*] Londra, 1845, s. 69'dan alıntılandı.]

Sonuncu tarla hiçbir rant getirmez. (Bu, McCulloch'un *The Literature of Political Economy* [*Ekonomi Politik Yazını*] Londra, 1845'te anılıyor. McCulloch burada, *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws*'dan mı yoksa *Recreations in Agriculture*, *Natural History*, *Arts. etc.* [*Tarım*, *Doğa Tarihi*, *Sanat vb. Üzerinde Yeniden Düşünmek vb.*] Londra, 1799-1802'den mi alıntı yapıyor? Müzede buna bakılacak.)[57]

Anderson'un, "**tüm ürünün değeri**" dediği şey, apaçık belli ki, onun kafasındaki *pazar fiyatı* anlayışıdır; iyi toprakta da yetiştirilse, kötü toprakta da yetiştirilse, ürünün satıldığı fiyattır. Toprak daha verimli türdense bu "fiyat" (**değer**), **giderlerin** üzerinde şöyle ya da böyle bir **fazlalık** bırakır. Ama bu sonuncu ürün için sözkonusu değildir. Orada, *ortalama fiyat* —yani üretim maliyeti + ortala-

ma kârın oluşturduğu fiyat— ürünün pazar fiyatına denk düşer. Demek ki, rantı oluşturacak hiçbir artı-kâr bırakmaz. Anderson'a göre rant, ürünün *ortalama fiyatının* üstündeki *pazar fiyatını* aşan fazlalığa eşittir. (Değer teorisi konusunda Anderson henüz herhangi bir kaygı taşımamaktadır.) Demek ki, toprağın düşük verimi nedeniyle, eğer, o topraktan alınan ürünün *ortalama fiyatı*, ürünün *pazar fiyatıyla* örtüşürse, o zaman bir fazla olmayacak ve bundan ötürü de **rant oluşumu için bir fon** ortaya çıkmayacaktır. Anderson, ekilen son toprak *rant bırakamaz* demiyor. Dediği yalnızca şudur: Eğer, giderler (üretim maliyeti + ortalama kâr) "**olur** da" ürünün pazar fiyatıyla ortalama fiyatı arasındaki farkı ortadan kaldıracak kadar büyük çıkarsa, rant da ortadan kalkar; ve [toprağın verimi bakımından —ç.] derece derece aşağı inilirse olması gereken budur. Anderson, açıkça şunu söylüyor: Daha çok ya da daha az lehte üretim koşullarında üretilen aynı miktarda ürün için *eşit*, belirli bir *pazar fiyatı*, rantın oluşumu için ön-gerekirliktir. "**Eğer, her bir tarlanın ürününden aynı miktardaki buğday, aynı fiyattan satılabilirse**" yani genel bir piyasa fiyatı öngörülürse, daha iyi tür toprağın ürünü, daha kötü olana göre, ister-istemez bir artı-kâr ya da fazla kâr bırakır.

||514| Anderson, önceki paragrafa bakarak sanılabileceği üzere, asla, farklı **verimlilik dereceleri**, doğanın ürünüdür gibi bir şey söylemiyor. Tam tersine

> "... topraktaki sonsuz çeşitlilik, bu toprakların [...], gübre kullanımı, vb. nedeniyle daha önce yüzyüze bırakıldıkları tarım yapma tarzı sonucu, ilk durumlarından çok farklı hale değişmiş olmaları"ndan kaynaklanıyor olabilir... (*An Inquiry into the Causes that have hitherto Retarded the Advancement of Agriculture in Europe* [*Avrupa'da Tarımın İlerlemesini Şimdiye Dek Gerileten Nedenler Hakkında Bir Araştırma*], Edinburgh, 1779, s. 5).

Bir yandan, **genel olarak emek** üretkenliğinde sağlanan aşamalar, **toprağın** ekilip-biçilmesini kolaylaştırıyor, öte yandan tarım, toprağın çeşitliliğini artırıyor; öyle ki, A'nın verimliliğinden, kendi yapısında varolmayan, ama bir süre önce, [tarım sonucu —ç.], o yapıya *yapay biçimde* eklenen kısmı çıkarırsak, üzerinde tarım yapılan A ile tarım yapılmayan B'nin **ilk baştaki verimlilik** derecesi aynı olabilir. Demek ki, **tarım yapılan toprakla yabanıl toprak arasındaki doğal verimlilik çeşitliliğini**, tarımın kendisi de artırmaktadır.

Anderson, ürününün ortalama fiyatı ile pazar fiyatı bir ve aynı olan toprağın, *herhangi bir* rant *bırakamayacağını* açıklıkla belirtiyor:

"Ürünleri, yaklaşık yukarda anıldığı gibi olan" (yani biri, maliyeti karşılayan 12 bushel, ikincisi 20 bushel veren), "*iyileştirilmeleri için ivedi bir gidere gerek olmayan* iki tarlada çiftçi [...] örneğin ikinci tarla için" 6 bushelden daha fazla rant ödeyebilirken, birinci için hiçbir şey [ödemez]. Eğer "oniki bushel yalnızca ekim giderlerine yetecek kadarsa [...] ancak oniki bushel ürün bırakan toprakta yapılan tarım hiçbir rantı kaldıramaz" (James Anderson, *Essays Relating to Agriculture and Rural Affairs* [*Tarıma ve Kırsal İşlere İlişkin Denemeler*], c. III, Edinburgh 1796, s. 107-109).

Ve hemen arkasından şöyle diyor:

"Gene de daha üstün ürün, çiftçinin kendi sermaye harcamalarının ve sınai gayretlerin *doğrudan sonucu* ise, o üründen aynı *orana* yakın rant ödeyebilmesi beklenemez:' ancak, toprak, *bir süre, o oranda sürekli bir verimlilik* gösterirse —her ne kadar, o verimliliği *ilkin çiftçinin kendi çalışması sonucu* sağladıysa bile— çiftçi burada belirtilen rantı gönül huzuru içinde ödeyebilecektir..." (agy, s. 109-110).

Dolayısıyla, ekilen en iyi toprağın acre başına 20 bushel ürün verdiğini varsayalım. Bunun 12 busheli, gene varsayıma göre giderleri (**yatırım öndelikleri** + ortalama kâr) karşılıyor. O zaman bu toprak, rant olarak 8 bushel *ödeyebilir*. Diyelim bir bushel 5 şilin olsun, o zaman 8 bushel ya da 1 quarter 40 şilin veya 2 sterlin ve 20 bushel de 5 sterlin ($2^1/_2$ quarter) eder. Bu 5 sterlinden 12 bushel ya da 60 şilin, yani 3 sterlin giderlerdir. Öyleyse 2 sterlin ya da 8 bushel rant öder. Eğer kâr oranı %10 ise o zaman 3 sterlin giderden yapılan ödeme $54^6/_{11}$ şilin ve kâr $5^5/_{11}$ şilin olur. ($54^6/_{11} : 5^5/_{11}$ = 100:10). Şimdi varsayalım ki, çiftçi **yabanıl toprağı, tarımın genel durumuna uyacak bir ekim konumuna getirmek için** o toprakta, 20 bushel ürün veren toprak *ilk başta* ne ölçüde verimli ise o kadar verimli olmasına yetecek iyileştirmeler yapmak zorunda kalmıştır. $54^6/_{11}$ şilinlik ya da kârı da harcamalar içinde sayarsak 60 şilinlik giderden ayrı olarak, bu iyileştirme $36^4/_{11}$'lik bir harcamayı içeriyor olabilir; o zaman bunun da %10'u $3^7/_{11}$ şilindir ve eğer çiftçi 20 busheli her zaman 5 şilinden satıyorsa, ancak 10 yıldan, yani sermayesini yeniden-ürettikten sonra rant ödeyebilir. Ondan sonra, toprağın yapay olarak yaratılmış olan verimi, orijinal verimi sayılabilir ve toprağın sahibine ait olur.

Her ne kadar, ekilen yeni toprak, en iyi verim alınan toprağın ilk başlarda olduğu ölçüde verimliyse de o topraktan alınan ürünün piyasa fiyatı ile ortalama fiyat henüz gene de bir ve aynı olur; çünkü en iyi toprak için, yani yapay olarak yaratılan verimi ile doğal verimi **bir ölçüde** birbiriyle denk düşen toprak için artık olmayan bir maliyet kalemi, yeni ekilen topraktan alınan ürün fiyatın-

da yer almaktadır. Ekime yeni açılan topraktaki verimin, sermaye yatırımıyla yapay olarak sağlanan bölümü, toprağın doğal veriminden henüz tamamen **ayrıdır**. Ekime yeni açılan toprağın başlangıçtaki verimi, her ne kadar, ekim yapılan en iyi toprağınkiyle aynı ise de [henüz –ç.] *hiçbir* rant ödeyemez. Ancak on yıldan sonra, yalnızca rant ödeyebilir olmakla kalmaz, ama daha önce *ekime açılmış* toprak kadar rant ödeyebilir. Böylece Anderson her iki fenomeni birlikte kavrar:

1. Toprak sahiplerinin [elde ettiği –ç.] farklılık rantı, kısmen, çiftçinin toprağa yapay olarak kazandırdığı verimin sonucudur.

2. Belli bir **zaman geçtikten sonra** bu yapay verim, o **toprağın** dönüştürüldüğü şekil içinde ve dönüşüm süreci tamamlandıktan sonra, **orijinal üretkenliği** gibi görünmeye başlar, artık [yapay verim –ç.] ortadan kalkmıştır, ayırdedilemez.

||515| Eğer bugün 100.000 sterline bir **pamuklu dokuma** fabrikası kurarsam, on yıl önce kurandan **daha etkin bir fabrikam** olur. Makine yapımında, genel olarak yapımda elde edilen üretkenlikte bugünle on yıl öncesi arasındaki fark için herhangi bir ödeme yapmam; tam tersine. Aynı **etkinlikteki** bir fabrika için *daha az* öderim, ya da daha etkin bir fabrika için *aynını*. Tarımda durum farklıdır. Toprakların orijinal verimlilikleri arasındaki farkı, **daha önce insanlar tarafından üretilen ama şimdi artık toprakla bütünleşen ve orijinal veriminden artık ayırdedilemeyen sözde doğal verimi abartır**. Genel olarak emeğin üretim gücündeki gelişmeden ötürü, aynı orijinal verimliliğe sahip, ekilmemiş toprağı *geliştirilmiş* verimlilik düzeyine yükseltmek, **ekilen toprağın orijinal verimliliğini şimdiki görünür orijinal üretkenliğine getirmekten daha azına malolur; ancak gene de bu eşitliği sağlamak için bir miktar harcama gereklidir**. Bunun sonucu olarak, yeni ürünün ortalama fiyatı eski [toprağın –ç.] ürününkinden daha yüksektir; bu nedenle de pazar fiyatıyla ortalama fiyat arasındaki fark daha küçüktür ve hatta tümüyle ortadan kalkabilir. Ama yukardaki örnekte, ekilen yeni toprağın, 40 şilinlik (kâr dahil) ek harcamadan sonra, 20 bushel yerine 28 bushel ürün verecek ölçüde verimli olduğunu varsayalım. Bu durumda çiftçi, 8 bushel ya da 2 sterlin rant ödeyebilir. Peki neden? Çünkü ekilen yeni toprak eskisinden 8 bushel daha fazla verir; böylece, daha yüksek ortalama fiyata karşın, aynı pazar fiyatıyla, **fiyatın** üstünde o kadarlık bir **fazlalık** sağlar. Eğer fazladan hiçbir harcamaya yol açmasaydı, verimi, eski topraktan bir kat fazla olurdu. Bu harcamayla, eski toprağınkiyle aynıdır.

[10. *Ricardo'nun Rant Teorisine Rodbertus'un Yöneltt iği Eleştirinin Savunulamazlığı. Rodbertus'ta, Kapitalist Tarıma İlişkin Özellikleri Kavrayış Eksikliği*]

Şimdi kesinlikle ve son kez Rodbertus'a dönelim.

Rodbertus'un rant teorisi "tüm ücret, rant vb. fenomenlerini ... *emek ürününün bir tür bölüşümü ile* açıklar; sermaye ile toprak ve bir de emeğin üretkenliği gibi iki ön-gereksinim mevcut ise, bu bölüşüm ister-istemez olacaktır. [Bu teori —ç.] *böyle bir bölüşümü*, yalnızca yeterli emek üretkenliğinin, *ekonomik bir olabilirlik* haline getirdiğini söyler; bu üretkenlik, ürünün değerine öyle bir fiilî içerik katar ki, çalışmayan başka insanlar da geçimlerini oradan sağlayabilirler. Ve [bu teori —ç.] *böyle bir bölüşümün yasal gerçekliği*nin yalnızca toprak mülkiyeti ile sermaye mülkiyetinden çıktığını, işçileri, toprağın ve sermayenin, çalışmayan sahipleriyle, *ürünlerini paylaşmaya* zorladığını, üstelik onları, işçileri, yalnızca yaşamalarına yetecek bir oranda, paylaşmaya zorladığını söyler." (Rodbertus [*Sociale Briefe an von Kirchmann, Dritter Brief*, Berlin, 1851], s. 156-157.)

Adam Smith bu sorunu iki biçimde ortaya koymuştur. [Birinci yaklaşım:] *Emek ürününün bölüşümü*nün veri kabul edilmesi; gerçekte Adam Smith burada yalnızca *kullanım-değerinin dağılımıyla* ilgilenir. Bay Rodbertus'un anlayışı da budur. Aynı şey Ricardo'da da vardır. Üstelik bu konudaki tüm eleştiri de ona yönelmiştir; çünkü o yalnızca genel birkaç sözle yetinmez, *değeri emek-zamanı ile belirlemeye* ciddi olarak çalışır. Bu yaklaşım *mutatis mutandis**, işçilerle, nesnel çalışma koşulları sahiplerinin ayrı sınıflar oluşturdukları tüm üretim biçimleri için ***az ya da çok*** geçerlidir.

Öte yandan, Smith'in ikinci yaklaşımı kapitalist üretim tarzına özgüdür. Teorik bakımdan verimli tek formül oluşu da bundan ötürüdür. Çünkü bu formülde Smith, kârla rantı, işçinin, yalnızca kendi ücretini ürettiği çalışmadan ayrı olarak üzerinde çalıştığı nesneye kattığı *artı-emek*ten kaynaklanan şeyler olarak algılar. Üretimin yalnızca değişim-değerine dayandığı yerde, tek doğru bakış budur. Bu kavram, gelişme sürecini kapsar; oysa birinci kavram *emek-zamanı*nı sabit sayar.

Ricardo'nun tek yanlı yaklaşımı, genelde çeşitli ekonomik kategorilerin ya da ilişkilerin *değer teorisiyle çatışmadığı*nı göstermek istemesinden kaynaklanır; bu ilişkilerin, apaçık ortada olan çelişkileriyle bu temelden çıktığını ya da *gelişmesi*nin bu temelde olduğunu gösterecek yerde tam tersini yapar.

||516| "Sizin** de bildiğiniz gibi. Adam Smith'ten bu yana *tüm*

* Gerekli düzeltmeler yapılarak —ç.

ekonomistler, ürün değerini ücretlere, toprak rantına ve sermaye kazancına bölüştürürler; bu nedenle, farklı sınıfların gelirlerini ve özellikle de rantı, *ürünün bölüşümüne* dayandırma düşüncesi yeni değildir." (Kuşkusuz değildir!) "Ne var ki [o noktadan itibaren de – ç.] tüm ekonomistler hemen yanlış yollara saparlar. Hepsi — rikardocu ekol bile bundan hariç değildir— *her şeyden önce tüm* ürünü, *zenginliğin tamamını*, *toplam ulusal ürünü*, içinde işçilerin, toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin payı olan bir birim olarak görmeme hatasına düşerler. Tam tersine *ham ürünün bölüşümünü, üç katılımcının*, mamul ürünün bölüşümünü de, *yalnızca iki katılımcının* pay aldığı, belirli birer bölüşüm gözüyle görürler. Böylece bu sistemler yalnızca ham ürünü ve yalnızca mamul ürünü kendi başına, geliri oluşturan özgül bir zenginlik sayarlar" (agy, s. 162).

Her şeyden önce, "*tüm* ürün değerini ücretlere, toprak rantına ve sermaye kazancı"na [s. 162] ayırarak ve böylece, değerin bir kısmını oluşturan değişmeyen sermayeyi unutarak Adam Smith aslında, daha sonraki *bütün* ekonomistleri, Ricardo dahil, Rodbertus dahil, yanlış yola "*sürüklemiş*"tir. Benim açıklamalarımın gösterdiği gibi, bu ayrımın yapılmamış olması, herhangi bir bilimsel bildiriyi olanaksız hale getirmiştir.[58] Bu açıdan Fizyokratlar daha ilerdedir. Onların "***başlangıç ve yıllık yatırım öndelikleri***," yıllık ürün değerinin ya da yıllık ürünün bir parçası olarak tanımlanır; ne ulusun, ne bireyin ücretine, kârına, rantına ayrıştırılır. Fizyokratlara göre, tarımcının hammaddesi kısır sınıfın yatırım öndeliklerini yerine geri koyar (bu hammaddenin makinelere dönüştürülmesi, kuşkusuz ***kısır*** sınıfa bırakılır), öte yandan bu arada tarımcılar, kendi yatırım ***öndeliklerinin*** bir parçasını da (tohumluk, çiftleştirmek ve çift için sığır, gübre, vb.) kendi ürünlerinden karşılayarak yerine geri koyarlar, öteki parçasını, makineyi vb. hammadde karşılığı ***kısır*** sınıftan sağlayarak yenilerler.

İkincisi, bay Rodbertus, *değerin bölüşümünü*, *ürünün bölüşümü* ile özdeşleyerek yanlış yapıyor. "*Geliri oluşturan zenginliğin*" ürün *değerinin bölüşümü* ile doğrudan hiçbir ilgisi yoktur. Değerin, örneğin **iplik** üreticilerinin payına düşen ve belirli miktarda altınla temsil edilen parçalarının her türden tarımsal ve mamul ürünler biçiminde varolduğunu, tüm ekonomistler kadar Rodbertus da çok iyi bilir. Bu *başka türlü olamayacak kadar öyledir* diye kabul edilir; çünkü, üreticilerin **doğrudan tüketimi** için ürünler değil, *metalar* üretilir. Dağıtılmaya elverişli hale gelen değer, yani değerin geliri oluşturan parçası, her bir üretim alanında, ötekilerden bağımsız olarak —her ne kadar, emeğin bölüştürülmesinde ötekileri bir ön-gerekirlik sayıyorsa da— yaratıldığı için Rodbertus

** Von Kirchmann –*Ed.*

geri adım atıyor ve bu değerin yaratılışını kendi çerçevesi içinde incelemeyerek ama, en baştan başlayarak, ulusun elde mevcut toplam üründen, onun sahiplerinin ne miktar elde ettiğini sorup [değerin bölüşümünü ürünün bölüşümüyle –ç.] birbirine karıştırarak, karışıklık yaratıyor. Rodbertus'da *ürün değeri*nin dağılışı, bir çırpıda *kullanım-değerlerinin dağılışı* haline geliveriyor. Bu karıştırmayı başka ekonomistlerin sırtına yüklediği için, onun işi düzeltmesi gerekiyor, yani mamul ve ham ürünlerin ***bir bütün olarak*** düşünülmesi gereği ortaya çıkıyor — oysa bu, değerin yaratılmasıyla hiçbir ilgisi olmayan bir biçim sorunudur ve değerin yaratılmasını açıklayacaksa yanlıştır.

Mamul ürünün *değer*inden pay alanlar, gelir sözkonusu olduğu ölçüde ve imalatçının, ister üzerinde yapıların yükseldiği toprak için olsun, ister şelale vb. için olsun, rant ödeme durumunda olmaması ölçüsünde yalnızca *kapitalist ile ücretli emekçi*dir. *Tarımsal ürünün değeri* ise, genel olarak üç kişi arasında bölüşülür. Bunu, bay Rodbertus da itiraf ediyor. Bu fenomeni açıklayış biçimi, bu **gerçeği** hiçbir biçimde değiştirmez. Öteki ekonomistlerin, özellikle *Ricardo*'nun, kapitalist ile ücretli emekçi arasında *ikiye bölerek* başlamaları ve rant elde eden toprak sahibini, daha ileri bir aşamada özel bir **ur** gibi bölüşüme katmaları, kapitalist üretim anlayışına tamamen uygundur. Kapitalist üretim iki öğenin, || 517| maddeleşmiş emekle canlı emeğin antitezine dayanır. Kapitalist ve ücretli emekçi, üretimin tek icracıları ve faktörleridirler; aralarındaki ilişki ve karşıtlık, kapitalist üretim tarzından kaynaklanır.

Artı-emeğin ya da artı-değerin ele geçirdiği parçasını, kapitalistin çalışmayan bir üçüncü kişiyle paylaşmak durumunda kaldığı koşullar, yalnızca ikincil önem taşır. Değişmeyen sermayeye eşit değer parçası düşüldükten sonra, ürün değerinin ücret olarak ödenen parçası hariç *tüm artı-değer işçinin elinden doğrudan kapitalistin eline geçer*. Kapitalist, daha sonra, ödünç para veren kapitalistle, toprak sahibiyle vb., ne biçimde paylaşırsa paylaşsın, işçiyle tüm artı-değerin *doğrudan* sahibi olarak karşı karşıya gelir. James Mill'in gözlemlediği gibi,[59] eğer toprak sahibi ortadan kalksa ve onun yerini devlet alsa, üretim hiç aksamaksızın sürebilir. Kapitalist üretim, her ne kadar toprağın, işçi olmaması koşuluyla, birine ait olmasına gerek gösteriyorsa da, özel toprak sahibi, kapitalist üretimin zorunlu etkeni değildir; toprağın sahibi, örneğin devlet de olabilir. Üretime doğrudan katılan, dolayısıyla üretilen ürünün değerine ve bu değerin somutlaştığı ürüne katılan sınıfların *kapitalistler ile ücretli emekçilere indirgenmesi* ve *toprak sahiplerinin bundan dışlanması* (onlar, kapitalist üretim tarzından *kaynaklan-*

mayan, ama bu tarza *aktarılan*, doğal güçlerin sahibi oluşlarının sonucu olarak [paylaşıma –ç.] *post festum** katılırlar), Ricardo'nun vb. hatası falan olmak şöyle dursun, feodal eski, vb. üretim biçiminden farklı olarak *kapitalist üretim biçiminin doğası*nda yer alır. Bu indirgeme, kapitalist üretim biçiminin yeterli teorik ifadesidir ve o biçimin *differentia specifica*'sını** açıklıkla ortaya koyar. Bay Rodbertus henüz bunu anlayamayacak kadar, eski bir Prusyalı "toprak sahibi"dir. Dahası var; bu durum, tarımı kapitalist elegeçirdiği zaman ve her yerde, genelde İngiltere'de olduğu gibi, sanayinin yanısıra, tarımın yönetimine elkoyduğu zaman ve *toprak sahibi*ni üretim sürecine doğrudan katılmaktan *dışladığı* zaman, evet ancak o zaman kavranabilir ve açık duruma gelir. Bu nedenledir ki, Rodbertus'un "sapma" saydığı şey, [aslında –ç.] doğru yoldur; ne var ki, o bunu anlayamaz, çünkü kafası henüz, kapitalizmöncesi üretim tarzının ortaya çıkardığı görüşlerle yüklüdür.

> "O da" (Ricardo) "*tamamlanmış* ürünü ilgili taraflar arasında bölüştürmez, ama öteki ekonomistler gibi, mamul ürünü olduğu kadar tarımsal ürünü de bölüştürülmesi gereken ayrı bir ürün sayar" (agy, s. 167).

Ürün değil bay Rodbertus, ürünün *değeri*; ve bu çok doğru. Sizin "tamamlanmış" ürününüzün ve onun bölüştürülmesinin, şu değerin bölüştürülmesiyle hiçbir ilgisi yok.

> "O" (Ricardo) "sermaye mülkiyetini verili sayar ve *hatta* toprak mülkiyetinden de *daha önce*. ... Bu nedenle ürünün bölünüşünün mantığından değil, *gerçeğ*inden hareket eder; ve [bundan ötürü –ç.] teorisinin tamamı, *pay oranlarını* belirleyen ve değiştiren nedenlerle sınırlıdır. ... Ürünün yalnızca *ücretler*e ve *sermaye kazancı*na bölüştürülmesi, onun açısından *orijinal*dir ve ayrıca *orijinal olan* tek şeydir" (agy, s. 167).

Bunu da anlayamamışsınız bay Rodbertus. Kapitalist üretim [in mantığı –ç.] açısından, *sermaye mülkiyeti* gerçekten de "orijinal"dir, çünkü kapitalist üretim bu tür bir mülkiyet üzerinde temellenmiştir; [sermaye mülkiyeti –ç.] *kapitalist üretim*de bir faktördür ve bir işlevi vardır; toprak mülkiyeti için bu geçerli değildir. Toprak mülkiyeti türevsel olarak *ortaya çıkmıştır*; çünkü modern toprak mülkiyeti, işin aslında *feodal* mülkiyettir, ancak sermayenin etkisiyle dönüştürülmüştür; bu nedenle, modern toprak mülkiyeti kılığında, kapitalist üretimin sonucudur ve ondan *türemiştir*. Ricardo'nun, bugün olduğu durumuyla, modern toplumda göründüğü biçimiyle ele aldığı durumun *tarihsel olarak* da orijinal durum

* İş tamamlandıktan sonra –ç.
** Özgül farklılığın. –ç.

olduğu [savı –ç.] bir yanılgıdır — burjuva ekonomistler, burjuva ekonominin yasaları sözkonusu olduğu zaman, bu yanılgının ceremesini çekmektedirler; (siz ise [Ricardo gibi –ç.] modern toprak mülkiyeti biçimini bu durumuyla ele almak varken, toprak sahipliği anılarınızdan yakanızı kurtaramıyorsunuz). Burjuva ekonominin yasaları onlara "doğal yasalar" ve bundan ötürü de tarihsel bakımdan "ilksel" görünüyor.

||518| Kaldı ki bay Rodbertus, Ricardo'nun Önsöz'ünün daha ilk tümcesinden de görebilir ki, sözkonusu olan şey, ürünün *değeri* değil, ancak *ürünün kendisi* olduğu zaman, Ricardo, "tamamlanmış" ürünün *tümü*nün dağıtımına izin vermektedir.

> "*Toprağın ürünü* — toprağın yüzeyinden emeğin, makinenin ve sermayenin birleşik girişimiyle elde edilenin tamamı toplumun üç sınıfı arasında bölüşülür; yani toprak sahibi, o toprağın ekilmesi için gerekli olan sermaye stokunun sahibi ve çalışmalarıyla ekimi yapan emekçiler." (David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*, Londra, 1821, 3. baskı, Önsöz, s. V.)

Hemen ardından da şöyle diyor:

> "Ancak toplumun farklı aşamalarında, toprağın *tüm ürünü*nün, bu sınıflara, rant, kâr ve ücret adı altında tahsis edilecek oranları, esaslı farklılık gösterecektir" (agy, s. V).

Ricardo, burada, mamul ürünün ya da ham ürünün değil "**tüm ürün**"ün dağıtımından söz ediyor. Eğer bu "tüm ürün" belli ise, o "tüm ürün" içindeki bu payları, yalnızca, her bir üretim alanında, **pay sahibinin** kendi ürününün "*değeri*" içindeki payı belirliyor. Bu "değer", "**tüm ürün"ün belli bir oranıyla ifade edilebilir** ve ona çevirilebilir. Burada, Adam Smith'i izleyerek Ricardo'nun yaptığı tek hata, "**tüm ürün"ün ranta, kâra ve ücretlere bölünmediğini, ama bir bölümünün, sermaye biçiminde, bu üç sınıftan birine ya da bazılarına "tahsis edilecek" olduğunu** unutmasıdır.

> "*Başlangıçta* —daha verimli toprakla daha az verimli toprak arasındaki verim farkından ötürü, fiyatlardaki artış sonucu toprak rantı yeniden yaratılmadan önce— eşit sermaye kazançları yasasının ürün fiyatlarını, rant ortadan kalkıncaya kadar bastırmak zorunda olduğunu vurgulamak isteyebilirsiniz; *böylece bugün*, olağan sermaye kazancının yanısıra rant elde etmenin avantajları, kapitalisti yeni ekim ve iyileştirmeler için sermaye harcamalarına ikna edebilir — ta ki, bu durumun sonucu olarak piyasaların [mala –ç.] boğulması, en az yararlı olan sermaye yatırımlarının rant sağlamasını durduracak ölçüde fiyat düşüşlerine yol açsın. *Başka deyişle, bu şunu vurgulamak olur: Ham ürün sözkonusu olduğu ölçüde, sermaye kazançlarını eşitleme yasası, bir başka yasayı, ürünlerin değerini emek maliyetleri yönetir şeklindeki yasayı geçersiz hale getirir*; oysa,

yapıtının ilk bölümünde, ikinci yasayı kanıtlamak için birinci yasayı kullanan *Ricardo*'nun kendisidir" (Rodbertus, agy, s. 174).

Gerçekten öyle bay Rodbertus! "*Sermaye kazançlarını eşitleme*" yasası, ürün "*değeri*"ni, "emek maliyeti" yönetir biçimindeki yasayı geçersiz hale getirmez. Ama Ricardo'nun, ürünlerin *ortalama* fiyatı onların "değeri"ne eşittir biçimindeki varsayımını geçersiz kılar. Ama burada da bir kez daha [söyleyelim ki —ç.] değeri, ortalama fiyata inen "ham ürün" değildir, *tam tersine*. Toprak mülkiyeti nedeniyle, "ham ürün", değerinin ortalama fiyata *gerilememesi* gibi bir ayrıcalıkla, seçkin bir yer edinmiştir. Gerçekten de eğer *değeri* — ki, sizin "materyalin değeri" [anlayışınıza —ç.] karşın bu bir olasılıktır— metaların ortalama fiyatı **seviyesine** gerileseydi, rant ortadan kalkardı. Bugün olasılıkla rant ödemeyen toprak türleri, ham ürünlerin *pazar fiyatı* onlar için kendi *ortalama fiyatlarına* eşit olduğu için, ve daha verimli toprakların rekabeti, onların ürünlerini "değer"inden satma ayrıcalığından *yoksun bıraktığı* için rant ödemez.

"Herhangi bir tarım yapılmadan *önce*, bir kâr elde eden ve sermayesini, kârın eşitlenmesi yasası çerçevesinde yatıran kapitalistlerin varlığı doğru olabilir mi?" (**Ne kadar ahmakça!**) "... Eğer bugün uygar ülkelerden || 519| yeni, tarıma henüz açılmamış bir toprağa sefer yapılsa, daha zengin olanların, eski yerleşik bir kültürün varlıklarıyla ve araçlarıyla —sermayeyle— donatıldığı ve daha yoksul olanların da, zenginlerin hizmetinde yüksek bir ücret elde etme düşüncesiyle katıldığı bir sefer yapılsa, kabul ederim ki kapitalistler, işçi ücretlerinin üstünde ve ötesinde, ellerinde kalanı, kazançları olarak görürler; çünkü anavatanlarından, orada uzun süredir varolan şeyleri ve fikirleri kendileriyle birlikte oraya taşırlar" (agy, s. 174-175.)

Ve işte başardınız bay Rodbertus. Ricardo'nun tüm yaklaşımı, yalnızca kapitalist üretim tarzının başat tarz olduğunun önceden varsayılmasına uygun düşer. Burada tarihsel bir *hysteron proteron** yapsa da yapmasa da, Ricardo'nun bu *varsayımı* nasıl ifade ettiği, teori açısından herhangi bir önem taşımamaktadır. Bu *varsayım*ın yapılması gereklidir, bu nedenle de —sizin yaptığınız gibi— kapitalist defter tutma ne demektir bilmeyen ve bu yüzden de, tohumu, vb. yatırılan sermayenin parçası saymayan bir köylünün varlığını düşünmek olanaksızdır! "Saçmalığı" yapan Ricardo değildir, "toprağın ekilmesinden *önce*" kapitalistlerle işçilerin varolduğunu düşünen Rodbertus'tur (agy, s. 176).

"Rikardocu yaklaşımda, toprağın ekilip-biçilmesinin ... ancak ... bir toplumda sermayenin yaratıldığı ve sermaye kazancının bilinip

*Takdim tehir, bir şeyi ötekinin önüne alma. —ç.

> ödendiği zaman başladığı varsayılmıştır" (agy, s. 178).

Saçmanın bu kadarına pes doğrusu! Bir kapitalist —bu, ister, bir yolunu bularak kapitalist tarımcı haline gelen eski kiracı olsun, ister sermayesini imalat yerine tarıma yatıran bir sanayici olsun— çiftçi ile toprak sahibi arasında, bir tarımcı olarak yer açtığı zaman, ancak o zaman başlayan şey, asla ve asla "toprağın ekilmesi" değildir, kapitalist [yöntemle –ç.] tarım yapmaktır ki, hem biçim hem içerik olarak, daha önceki tarımdan çok farklıdır.

> "Her ülkede toprağın büyükçe bir bölümü, o toprak ekilip-biçilmeden çok önce zaten birinin mülkiyeti altına girmiştir; ve hiç kuşkusuz, sanayide bir sermaye kârı oranı yerleşik hale gelmeden çok önce" (agy, s. 179).

Ricardo'nun yaklaşımını kavrayabilmek için Rodbertus'un Pomeranyalı bir toprak sahibi değil, bir İngiliz olması ve **orta malı topraklarla yabanıl topraklara elkonmasının** tarihini anlaması gerekirdi. Rodbertus Amerika'dan örnek veriyor. Orada toprakları devlet

> "parseller halinde, düşük bir fiyattan, ilkin, tarım yapacak olanlara" satıyor, "doğru, ama *her durumda* rant bırakacak [toprakları – ç.]" (agy, s. 179-180).

Asla öyle değil. Genel bir ticaret vergisi, bir *ticaret rantı*na, ya da herhangi bir vergi "rant"a ne kadar elverirse, bu fiyat da bir toprak rantına ancak o kadar elverir.

> "b maddesi çerçevesindeki artışa" (nüfustaki ya da *istihdam edilen emek miktarındaki* artışa) "gelince, inanıyorum ki, rant, sermaye kazancından önce gelir. Sermaye kazancı [yani kâr oranı –ç.] *hiçbir zaman* artmaz; çünkü, ulusal ürün değerindeki artış sonucu —üretkenlik aynı kalır ama üretken güç artarsa (nüfus artışı)— ulusun elinde *daha fazla* sermaye kazancı toplanır; *daha fazla* sermaye kazancı her zaman *oranca daha büyük* olan *sermaye*nin payına düşer; bu nedenle, kâr oranı, aynı kalır" (agy, s. 184-185).

Bu yanlış. Örneğin 2 saat yerine 3, 4, 5 saat artı-emek harcanırsa ödenmemiş artı-emek miktarı çoğalır. Yatırılan sermayenin oylumu, bu *ödenmemiş* artı-emek oylumu [ölçüsünde] büyümez; büyümez, çünkü ***ilkin***, bu fazla artı-emek için bir ödeme yapılmamıştır — o nedenle bir sermaye harcamasını gerektirmez; ikincisi, ***sabit sermaye*** giderleri, bu örnekte olduğu gibi, o sermayeden yararlanınayla aynı oranda artmaz. Daha fazla iğ, vb. gerekmez. Doğrudur, daha çabuk aşınırlar, ama kullanışlarındaki *artış* oranında değil. Demek ki, belli bir üretkenlikte, bu örnekte kâr artar, çünkü yalnızca artı-değer çoğalmakla kalmaz, *artı-değer oranı* da çoğalır. Tarımda, doğal koşullar nedeniyle bu pratik değildir. Öte yandan,

sermaye harcamaları artırılarak, *üretkenlik* kolayca değiştirilebilir. Gerçi mutlak olarak büyük bir sermaye yatırılmış olabilir, ama, emek ve makinedeki işbölümünden ayrı olarak, üretim koşullarında sağlanan tasarruftan ötürü, bu büyüklük, göreli olarak, o kadar da büyük olmaz. Demek ki, (yalnızca *oranı* değil) artı-değer[in kendisi de –ç.] aynı kalsa bile *kâr oranı* büyüyebilir.

|| 520| Rodbertus, aşağıdaki lafları ederken, kesinlikle hatalıdır ve tam bir Pomeranyalı toprak sahibidir:

> "Bu otuz yıl" (1800-1830) "içinde toprağın dağıtılması ya da *hatta yeni toprakların ekime açılması sonucu, daha fazla* mülkün varlık kazanmış olması, artan rantın, bundan ötürü *daha çok* sayıda toprak sahibi arasında bölünmüş olması olasıdır; ama rant *1800'e göre, 1830'da daha çok acre arasında dağıtılmış değildir.* Önceleri *daha eski mülkler*, yeni bölünüp ayrılan ya da ekime yeni açılan mülkleri de kapsıyordu ve 1800'ün düşük rantının *hesabında* onlar da vardı; bu 1830'un yüksek rantı gibi, o günlerdeki İngiliz rantının düzeyini de genel olarak etkilemişti" (agy, s. 186).

Kıymetli Pomeranyalı! Senin Prusya'ndaki durumu, neden her zaman, hafife alır bir edayla İngiltere'ye aktarıyorsun? Eğer durum böyle ise (bu nokta ayrıca araştırılacak) yani üç milyonla dört milyon acre dolayında bir orta malı toprağa 1800-1830 arasında "**elkondu**"ysa bile İngiliz, rantın 1800'de olduğu gibi 1830'dan önce de bu dört milyon acre[60] üzerinden hesap edildiğini sanıyor. Bu topraklar daha çok yabanıl topraklardı ya da kimseye ait olmayan ve rant bırakmayan **orta malı topraklardı**.

Rodbertus, Carey gibi (o farklı biçimde yapsa bile) fizik ve başka nedenlerle, "en verimli" toprağın genelde ilk tarım yapılan toprak olmadığını Ricardo'ya ille de kanıtlamak istiyorsa, bunun Ricardo'yla bir ilgisi yoktur ki; "en verimli" toprak, her zaman, mevcut üretim koşullarında "en verimli" olan topraktır.

Rodbertus'un, Ricardo'ya karşı ortaya attığı itirazların büyük bir bölümü, onun, "Pomeranya'ya ilişkin" üretim koşullarını bönce, "İngiliz" [üretim koşulları ile –ç.] özdeşlemesinden ileri gelmektedir. Ricardo kapitalist üretimi ön-gerekirlik sayar; bu tür üretim her nerede gerçekleştirilirse, İngiltere'de olduğu gibi, tarımcı kapitalistin toprak sahibinden ayrışmasına denk düşer. Rodbertus ise, kendi içinde, kapitalist üretim tarzına yabancı konumlar ve o konumlara dayandırılmış bir kapitalizm sunar. Örneğin, bay Rodbertus'un, ekonomik komplekslerdeki ekonomik merkezlerin konumu hakkında söyledikleri, Pomeranya'ya pek güzel uyar da İngiltere'ye uymaz; kapitalist üretim tarzının, 16. yüzyılın sonuncu üçtebirinden bu yana giderek başat hale geldiği, bütün [üretim –ç.] koşullarını özümlediği ve farklı dönemlerde tarihsel önkoşulları, köy-

leri, yapıları ve halkı, sermaye için "en üretken" yatırımı güvenceye alabilmek için adım adım cehenneme uğurlayan İngiltere'ye uymaz.

Rodbertus'un "sermaye yatırımı" konusunda söyledikleri de aynı ölçüde yanlıştır.

> "Ricardo rantı, *toprağın orijinal, doğal ve tahrip edilemez niteliklerinin* kullanılması karşılığında toprak sahibine ödenenle sınırlar. Böylece, zaten ekilip-biçilen toprakta, sermayeye atfedilebilecek her şeyin ranttan indirilmiş olduğunu sağlama bağlamak ister. Ama aşikardır ki, bir toprak parçasından elde edilen hasattan, sermayeye, *bir ülkede alışılmış faizden* daha fazlasını hiçbir biçimde tahsis etmemesi gerekir. Çünkü aksi takdirde, bir ülkenin ekonomik gelişmesinde iki farklı kazanç oranı olduğunu varsaymak zorunda kalır: Biri, imalatta geçerli olandan daha büyük olan tarımsal [kazanç oranı-ç.] ve ikincisi imalattaki [kazanç oranı -ç]. Bu varsayım, onun, kazanç oranının eşitliğine dayanan sistemini alaşağı ederdi." (agy, s. 215-216.)

Bir kez daha, mülk[iyetindeki toprağı -ç.] iyileştirmek için ödünç para bulan, ama teorik ve pratik nedenlerle, alacaklısına yalnızca "alışılmış faiz"i ödemek isteyen Pomeranyalı toprak sahibi kafası. Ama İngiltere'de durum farklıdır. Toprağı geliştirmek için sermaye koyan tarımcıdır, tarımcı kapitalisttir. Doğrudan üretim için yatırdığı sermayeden olduğu kadar [geliştirmeye yatırdığı -ç.] bu sermayeden alışılmış faizi istemez, *alışılmış kârı* ister. O toprak sahibine, kendisine "alışılmış" faizi ödesin diye herhangi bir ödünç vermez. Kendisi sermaye ödünç alabilir ya da artı-sermayesini kullanır; o sermaye de ona alışılmış faizden en az bir kat fazla olan "alışılmış" sınai kârı getirir.

Bu arada yeri gelmişken söyleyelim, Anderson'un bildiklerini Ricardo bilmektedir ve üstelik, açıkça belirtir ki, ||521| sermayenin böylece toprakta hasıl ettiği üretkenlik, bir süre sonra, o toprağın "doğal" üretkenliğine dönüşür ve rantı çoğaltır. Rodbertus bunların hiçbirini bilmiyor ve lafı rasgele ağzında geveliyor.

Daha önce modern toprak mülkiyetinin doğru bir açıklamasını yapmıştım:

> "Rikardocu anlamda rant, burjuva konumundaki toprak mülkiyetidir; yani burjuva üretim koşullarına tabi hale gelen feodal mülkiyettir." (*Misère de la Philosophie* [*Felsefenin Sefaleti*], Paris, 1847, s. 156.)[61]

Gene bunun gibi, daha önce şu doğru gözlemi yaptım:

> "Ricardo, rantı belirlemede burjuva üretim [tarzının -ç.] gerekliliğini varsaydıktan sonra, rant kavramını gene de tüm çağların ve tüm ülkelerin toprak mülkiyetine uygular. Bu, burjuva üretim iliş-

kilerini önsüz-sonsuz kategoriler olarak sunan tüm ekonomistlerin ortak yanılgısıdır." (agy, s. 160).[62]

Ayrıca, "***sermaye olarak toprağın***" tüm öteki sermayeler gibi artırabileceğine, doğru bir biçimde işaret ettim:

> "Sermaye olarak toprak, tüm öteki üretim araçları gibi *artırılabilir*. Bay Proudhon'un diliyle söylersek, onun maddesine hiçbir şey eklenmemiştir, ama, *üretim araçları olarak hizmet eden topraklar çoğaltılmıştır*. Zaten üretim aracına dönüştürülmüş olan toprağa, yeni yeni sermaye harcamaları yapılması, maddesine, yani toprağın genişliğine herhangi bir şey eklemeksizin toprağı bir sermaye olarak artırır" (agy, s. 165).[63]

İmalatla tarım arasında, o sıralarda işaret ettiğim farklılık doğru olmaya devam ediyor:

> "Her şeyden önce, insan, imalat sanayisinde olduğu gibi, *canı istediği zaman, aynı üretkenlik derecesindeki üretim araçlarını* yani aynı verimlilik derecesine sahip toprakları çoğaltamaz. Sonra, nüfus arttıkça, daha düşük kalitedeki topraklar işlenmeye başlar, ya da aynı toprak parçasına, oransal olarak eskisinden daha az üretken yeni sermaye harcamaları yapılır" (agy, s. 157).[64]

Rodbertus ise şöyle diyor:

> "Ancak, en kötü tarımsal makineleri daha iyiye dönüştüren — itiraf etmeli— çok yavaş ama çok yaygın bir başka duruma dikkat çekmeliyim.[65] Bu, herhangi bir özel sermaye yatırımı yapmaksızın, bir toprak parçasının rasyonel bir sistem uyarınca *süregiden* yönetimidir." ([*Sociale Briefe an von Kirchmann, Dritter Brief*], s. 222.)

Anderson, ekip-biçmenin toprağı geliştirdiğini zaten daha önce söylemişti. [Rodbertus sözü sürdürüyor:]

> "Tarımda çalışan nüfusun, zaman içinde, gıda üretiminden daha fazla ölçüde arttığını ya da ülke nüfusunun geri kalan kısmına göre daha çok arttığını kanıtlamanız gerekirdi. Yalnızca bu [kanıtlama – ç.], artan tarımsal üretimin de giderek daha fazla emeğin o üretime harcanmasını gereksindiğini yadsınamaz biçimde ortaya koyardı. Ama burada istatistikler sizinle çelişiyor" (agy, s. 274). "Gerçekte sizin de bildiğiniz gibi, bir ülkenin nüfusu ne kadar yoğunlaşırsa, kural olarak, tarımda çalışan halkın oranı o kadar küçük olacaktır. ... Aynı fenomen, bir ülkenin nüfusu arttığı zaman gözlemlenebilir: tarımda *çalışmayan* nüfus kesimi, hemen her yerde büyük ölçüde artacaktır" (agy, s. 275).

Ama bu, bir ölçüde, daha çok tarım arazisinin sığır ve koyun otlatmak üzere [otlağa –ç.] dönüştürülmesinden ileri gelir; bir ölçüde de daha yüksek üretim aşaması —büyük ölçekli tarım— nedeniyle, emeğin daha üretken hale gelişinden ötürüdür. *Ama ayrıca* —ve

bu, bay Rodbertus'un tamamen gözden kaçırdığı bir durumdur— *tarımcı olmayan* daha fazla sayıda *insanın* —tarımın ilerlemesiyle artan ölçüde— ***değişmeyen sermaye*** sağlamasından, örneğin mineral gübreler, başka ülkelerden tohumluk ve her tür makine sağlamasından ötürüdür.

Bay Rodbertus'a göre (agy, s. 78):

> "Hali hazırda tarımcı" (Pomeranya'da) "çift hayvanlarının yemini, kendi tesisinde yetiştiriyorsa, sermaye" saymamaktadır. ...
>
> ||522| "Sermaye kendi içinde ya da ekonomik bakış açısından, üretim için kullanılmasına devam edilen bir üründür. ... Ama, getireceği belli bir kazanç yönünden ya da bugünün girişimcilerinin gözünde sermaye olabilmesi için bir 'gider' olarak belirmelidir" (agy, s. 77).

Ne var ki, bu "gider" kavramı, Rodbertus'un sandığı gibi, onun bir meta olarak satın alınmış olmasını gerektirmez. Ürünün bir bölümü, meta olarak *satılmak* yerine, yeniden-üretime girerse, bunu bir *meta* olarak yapar. Daha önce "para" olarak tahmin edilmiştir; tarımda da tüm bu "giderler", "meta" olarak, yani sığır, hayvan yemi, gübre, toprağa ekilmek üzere tahıl, her türden tohumluk olarak piyasada bulunduğu için, bu kolaylıkla yapılabiliyor. Ama öyle görünüyor ki, "Pomeranya'da", "gider" sayılmıyor.

> "Bu farklı tür işlerin" (imalat ve birincil maddeler üretiminin) "belirgin ürünlerinin *değeri*, sahibinin payına düşen gelir değildir, yalnızca paraya çevrilmesinin ölçüsüdür. Bu belli gelirin kendisi de yalnızca, tarımdaki ve imalattaki birbirine eklenmiş emek tarafından üretilmiş toplumsal gelirin parçasıdır ve onun *öğeleri* de gene yalnızca bu kombine çabayla üretilir". (agy, s. 36.)

Bunun konuyla hiç ilgisi yok. Bu *değer*in somutlaşması, onun yalnızca bir kullanım-değerinde somutlaşması olabilir. Ama o burada bizi hiç ilgilendirmiyor. Ayrıca, *zorunlu ücret*, işçinin, yaşamak için gerek duyduğu geçim araçlarının içinde, tarımsal ve sanayi ürünü biçiminde ne kadar değer bulunması gerektiğini ifade eder.

Bu yapıldı.

[ONUNCU BÖLÜM]

RICARDO'NUN VE ADAM SMITH'İN MALİYET FİYATI TEORİSİ (YADSIMA)

[A. RICARDO'NUN MALİYET FİYATI TEORİSİ]

[*1. Fizyokrat Teorinin Çöküşü ve Rant Teorisinde Gözlenen Sonraki Gelişmeler*]

Anderson'un (kısmen Adam Smith'te de gördüğümüz) teziyle, yani "ürünün *fiyatını* belirleyen toprak rantı değildir, toprak rantını belirleyen ürünün *fiyatıdır*..."* [teziyle –ç.] fizyokratların öğretisi devrilmiştir. Ne tarımsal ürün, ne de topak, ama tarımsal ürünün *fiyatı*, böylece, rantın kaynağı olmuştur. Rant tarımın eşsiz üretkenliğinin, *tarımın* eşsiz *üretkenliği* de **toprağın** özgül **veriminin sonucudur** anlayışı böylece sona ermiştir. Çünkü, belli bir üretkenlikteki bir [üretim –ç.] öğesine *aynı miktar emek* harcanırsa ve bu öğenin kendisi böylece eşsiz bir üretkenlik gösterirse, o zaman, bu emek kendini, göreli *fazla* bir ürün *miktarı*nda ortaya koyar ve özel ürün fiyatı da göreli olarak düşük olur; ama sonuç, hiçbir zaman bunun tersi olamaz — yani bu emek ürününün fiyatı, aynı miktar emeği içeren başka ürünlerin fiyatından *daha yüksek* olamaz, ve bunun sonucu olarak bu *fiyat*ın öteki metaların fiyatından farklı olarak, kâra ve ücretlere *ek* bir *rant* bırakması sözkonusu olamaz. (Adam Smith ise rantı incelerken, fizyokrat görüşe geri gitmiştir, oysa rantı artı-emeğin bir parçası sayan ilk görüşüyle fiz-

* Bkz: Bu cilt, s. 134. –*Ed.*

yokrat rant görüşünü çürütmüş ya da en azından reddetmişti.)

Buchanan, fizyokrat görüşü dışlayarak varılan noktayı şu sözlerle toparlar:

> "Doğanın insan çabasıyla uyuşması sonucu, tarımsal süreç içinde, tarımın ürün verdiği ve dolayısıyla rant bıraktığı görüşü yalnızca bir fantezidir. Rant üründen değil, ürünün satıldığı fiyattan çıkar; ve bu fiyat, doğa üretime yardım ettiği için değil, ama tüketimi arzla uyuşturduğu için elde edilen fiyattır." [David Buchanan, Adam Smith'in *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme*], c. II, Edinburgh, 1814, s. 55'teki nottan ve David Ricardo'nun *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3. baskı, Londra, 1821, s. 66'daki notundan.)

Fizyokratların —rantı tek fazlalık ve **kapitalistler ile emekçileri** de, toprak sahibinin biricik **ücretlileri** olarak algıladığı için **özünde tümüyle** haklı olan— görüşünün böylece yadsınmasından sonra geriye yalnızca şu görüşlerin olabilirliği kalıyordu:

||523| [Birincisi:] *Rant*ın, tarımsal ürünlerin *tekel fiyatı*ndan, toprak sahiplerinin toprak *tekeli*ne sahip olmalarından ileri gelen tekel fiyatından çıktığı görüşü. Bu anlayışa göre, tarımsal ürünün *fiyatı* sürekli olarak *değeri*nin *üstünde*dir. Bir **fiyat fazlası** vardır ve toprak mülkiyeti *tekeli*, metaların değeri yasasında [sürekli -ç.] gedik açmaktadır.

Rant, tarımsal ürünlerin *tekel fiyatı*ndan çıkar, çünkü arz, sürekli olarak talep **düzeyinin** *altında*dır ya da talep sürekli olarak arz düzeyinin *üstünde*dir. Peki ama arz, neden talep *düzeyi*ne yükselmemektedir? Neden **ek** bir arz bu ilişkiyi dengeye getirmemekte ve bu teori çerçevesinde, *tüm* rantı ortadan kaldırmamaktadır? Bunu açıklamak için Malthus bir yandan, tarımsal ürünlerin, [aracısız -ç.] doğrudan müşterilerinin hazır olduğu kurgusuna sığınır (bu konuya daha sonra onun Ricardo'yla tartışmasına değinirken yeniden döneceğiz); öte yandan **ek arz** daha fazla emeğe malolduğu için tarımın daha az üretken hale geldiği biçimindeki andersoncu teoriye sığınır. Bu [ikinci -ç.] görüş, yalnızca kurguya dayanmadığı ölçüde rikardocu teoriye yakın gelir. Burada da [rikardocu teoride -ç.] fiyat değerin *üzerinde*dir, **yüksek fiyattır**.

[İkincisi:] *Rikardocu Teori*: *Mutlak rant yoktur*, yalnızca *farklılık rantı* [vardır -ç.]. Burada da rant bırakan tarımsal ürün fiyatı, ürünün bireysel değerinin *üstünde*dir ve rant varsa, bu, *tarımsal ürünlerin, değerlerinin üstündeki fiyat fazlası* sayesinde *olur*. (Her ne kadar gerçek) her bir üretim alanında o alana ait metaların *değeri*ni, metanın bireysel değerinin değil, ama o alandaki *genel* üretim koşullarının değişikliğe uğrattığı değerinin belirlediği (gerçeği

ise de) yalnızca burada değer *üzerindeki* fiyat fazlası genel değer teorisiyle çelişmez. Burada da rant getiren ürünlerin fiyatı bir *tekel* fiyatıdır — her üretim alanında olabilen, ama yalnızca bu alanda sürekli duruma gelen ve böylece, artı-kârdan farklı olarak rant biçimini alan bir tekel. Burada da bu, *arzın üzerindeki talep* fazlasıdır ya da aynı anlama gelmek üzere, arzı aşan talebin fiyatları yukarı doğru itmesinden önce, **başlangıçtaki arza** tekabül eden bir fiyat üzerinden yapılacak ek bir arz ile karşılanamayan ek taleptir. Burada da *rant* (farklılık rantı), daha iyi topraktaki fiyatların, ürün değerinin *üzerine* yükselmesinin [sonucu olan] *değeri aşan fazla fiyat* nedeniyle ortaya çıkar ve bu, ek arza yol açar.

[Üçüncüsü:] *Rant, toprağa gömülmüş sermayenin faizinden başka bir şey değildir.** Bu görüşün, rikardocu görüşle ortak yanı şudur: *mutlak rant*ın varlığını yadsır. Eşit miktarda sermayenin yatırıldığı toprak parçaları, farklı büyüklüklerde rant bıraktığı zaman, [bu görüş –ç.] *farklılık rantı*nın varlığını itiraf etmek zorunda kalır. Böylece işin aslında, bazı toprakların *hiç rant* bırakmadığı ve *fiilî* rantın kaldığı yerde, bu rantın farklılık rantı olduğu biçimindeki rikardocu görüşe gelip dayanır. Ama [bu görüşün –ç.], *herhangi* bir sermaye yatırımının *yapılmadığı* toprağın, şelalelerin, madenlerin, vb. rantını açıklaması kesinlikle olanaklı değildir. İşin aslında bu, Ricardo'ya karşın, *faiz* adı altında rantı, *kapitalist bir görüşle* kurtarma çabasından başka bir şey değildir.

Son olarak [dördüncüsü:] Ricardo, rant bırakmayan toprakta ürün fiyatının değerine eşit olduğunu, çünkü değerin *ortalama fiyat*a yani sermaye harcaması + kâra eşit olduğunu varsayar. Böylece yanlış bir biçimde, metanın değerinin, metanın ortalama fiyatına eşitlendiğini varsaymış olur. Eğer bu yanlış varsayım bir yana konursa o zaman mutlak rant olanaklı duruma gelir; çünkü tarımsal ürünlerin *değeri*, tüm öteki birçok meta kategorilerinin değeri gibi, ortalama fiyatın *üzerinde*dir, ama toprak mülkiyetinden ötürü, tarım ürünlerinin değeri, öteki metaların değerinin tersine, ortalama fiyatta dengeye gelmez. Böylece bu görüş de tekel teorisi gibi, toprak mülkiyetinin, bu niteliğiyle, rantla bir bağlantısı olduğunu varsayar; Ricardo'ya koşut olarak farklılık rantını kabul eder ve mutlak rantın da değer yasasını hiçbir biçimde ihlal etmediğini benimser.

* Bkz: Bu cilt, s. 28-29, 128-129, 132-133. –*Ed.*

*|2. Değerin Emek-Zamanıyla Belirlenmesi —
Ricardo Teorisinin Temeli.
Bazı Eksikliklerine Karşın Ekonomi Politiğin Gelişiminde
Gerekli Bir Aşama Olan Rikardocu Araştırma Yöntemi]*

Ricardo işe, **metaların göreli değerlerini (ya da değişilebilirlik değerlerini)** "**emek miktarı**"nın belirleyişiyle başlar. (Ricardo'nun **değer** sözcüğüne verdiği çeşitli anlamları daha sonra inceleyebiliriz. Bailey'in [Ricardo'ya yönelttiği —ç.] eleştiriler bu temeldedir ve aynı zamanda Ricardo'nun *eksik kaldığı* [nokta da —ç.] budur.) Bu "**emeğin**" karakteri ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Eğer iki meta birbirinin dengi ise — ya da birbirine göre *belli bir orana* sahipse, ki içerdikleri ||524| "*emek*" *miktarı*na göre *büyüklükleri farklılık gösteriyorsa* bu da aynı şey demektir — o zaman apaçık ortadadır ki, değişim-değeri olarak görüldüklerine göre, *özleri* aynı olmalıdır. Özleri emektir. "Değer" olmalarının nedeni budur. Bu özden daha çok ya da daha az içermelerine göre büyüklükleri farklılık gösterir. Ne var ki *Ricardo* bu emeğin *doğasını*, biçimini —değişim-değerini yaratan ya da kendini değişim-değeri olarak ortaya koyan özgül karakterini— *incelemez*. Bu yüzdendir ki, *bu emeğin para* ile bağlantısını ya da *para* biçimi almasının gereğini kavrayamaz. Bu yüzdendir ki, metanın değişim-değerini emek-zamanının belirleyişindeki bağlantıyı ve metaların gelişmesinin ister-istemez paranın oluşmasına yol açışı gerçeğini kavramayı kesinkes başaramaz. Bu yüzdendir ki, para teorisi yanlıştır. İşin en başından başlayarak, yalnızca *değerin büyüklüğü* ile yani metaların değer büyüklüklerinin, üretilmeleri için gereken emek miktarlarıyla orantılı olması olgusuyla ilgilenmiştir. Ricardo işe buradan başlar ve başlangıç noktasının Adam Smith olduğunu açıkça belirtir (bölüm I, kesim I).

Ricardo'nun yöntemi şudur: Metanın değer büyüklüğünü emek-zamanının belirlediği [görüşüyle —ç.] başlar ve öteki ekonomik ilişkilerle kategorilerin değerin böylece belirlenişiyle *çatışıp çatışmadığını* ya da değerin belirlenişini ne ölçüde değiştirdiğini *inceler*. Böyle ilerleme biçiminin tarihsel haklılığı, ekonomi tarihindeki bilimsel gerekirliği daha ilk bakışta görülür, ama aynı zamanda bilimsel yetersizliği de daha ilk bakışta görülür. Bu yetersizlik kendini yalnızca, [sorunu —ç.] ortaya koyma yönteminde (ortaya koymanın biçimselliğinde) göstermekle kalmaz, ama bazı esaslı bağlantıları atladığı ve *doğrudan* ekonomik kategorilerin birbiriyle uyumluluğunu kanıtlamaya çalıştığı için hatalı sonuçlara götürür.

Tarihsel olarak bu araştırma yöntemi haklıdır, gereklidir. Eko-

nomi politik, Adam Smith sayesinde, anlaşılır bir bütünlük kazanmıştır; Adam Smith, ekonomi politiğin tüm hükümranlık alanını, bir ölçüye kadar incelemiştir, öyle ki Say, yapay da olsa sistemli bir biçimde [Smith'in tüm yazdıklarını –ç.] bir ders kitabında özetleyebilmiştir. Smith ile Ricardo arasındaki dönemde yapılan araştırmalar üretken olan ve olmayan emek, para sistemi, nüfus teorisi, toprak mülkiyeti ve vergiler konularında ayrıntıya ilişkin araştırmalardır. Smith'in kendisi ise büyük bir naiflikle sürekli çelişkiler içinde yuvarlanmıştır. Bir yandan ekonomik kategoriler arasında varolan iç bağlantıların ya da burjuva ekonomik sistemin belirsiz yapısının izini sürer. Öte yandan, bununla eşzamanlı olarak bu bağlantıyı, rekabete ilişkin olgularda, burjuva üretim süreciyle ilgilenen ve kendini bu işe veren Adam Smith gibi birine olduğu gibi bilimle ilgisi olmayanlara da göründüğü ve kendini ortaya koyduğu kadarıyla açıklamakla yetinir. Bu yaklaşımlardan biri burjuva sistemin iç bağlantısını, ve deyim yerindeyse fizyolojisini iskandil eder; buna karşılık ikincisi, yaşamın olgularını dışsal görünümleriyle ve göründükleri kadarıyla alır ve onları yalnızca tanımlar, sınıflandırır, oluşumlarını yeniden hikaye eder ve formel tanımlar altında bir düzene sokar. Smith'te bu yöntemlerin her ikisi birbiriyle kavgasız-gürültüsüz yanyana yer almakla kalmaz, ama aynı zamanda birbirine dolanır ve biri ötekiyle çelişir. Onun gözünde böyle şeyler (bazı araştırmalar, [örneğin] paraya ilişkin araştırma dışında) haklı olabilir, çünkü onun görevi gerçekten de iki amaçlıdır. Bir yandan, burjuva toplumun içsel fizyolojisine nüfuz etmeye çalışmıştır, ama öte yandan, kısmen bu toplumun, dışardan görünen yaşam biçimlerini ilk kez tanımlamaya dışardan göründüğü kadarıyla ilişkilerini ortaya koymaya ve kısmen de bu olgulara uygun terimler ve zihinsel kavramlar bulmaya yani bu olguları ilk kez dilde ve düşünme sürecinde yeniden-üretmeye çalışmıştır. Bu amaçlardan her biri onun ilgisini, ötekisi kadar çekmiştir; her ikisi de birbirinden bağımsız biçimde kendi yolunda yürüdüğü için, bu, birbiriyle tamamen çelişik sunumlara yol açmıştır: biri, iç bağlantıları aşağı yukarı doğru biçimde ifade etmiştir, ötekisi, aynı haklılık mantığıyla —ve ilk yaklaşım yöntemiyle herhangi bir bağlantısı olmaksızın— *görünen* bağlantıları, iç ilişkiye değinmeksizin ortaya koymuştur. Adam Smith'in ardılları, ona karşı eski ve modası geçmiş yaklaşım yöntemlerini temsil etmiyorlarsa, araştırmalarını ve gözlemlerini, rahatsız edilmeksizin sürdürebilmişler ve her zaman Adam Smith'i temel alabilmişlerdir; onun çalışmasının, içseli araştıran ya da yüzeydekiyle yetinen parçalarından hangisini izlerlerse izlesinler ya da hemen hemen her zaman

olduğu gibi, ikisini birbirine dolandırsalar da Adam Smith'i temel alabilmişlerdir. Ama en sonunda Ricardo çıkagelmiş ve bilime dur demiştir! Burjuva sistemin fizyolojisi için —o sistemin iç organik tutarlılığını ve yaşam sürecini anlamak için— başlangıç noktası, temel, *değerin emek-zamanı ile* belirlenişidir. Ricardo bununla başlar ve öteki kategorilerin —üretim ilişkilerinin ve ticaretin— ne ölçüde bu başlangıç temel üzerinde oluştuğunu ve tanımlandığını, ne ölçüde ona uyduğunu ya da onunla çeliştiğini göstermesi için, bilimi, eski alışkanlıklarından sıyrılmaya zorlar; sürecin yalnızca görünen biçimlerini yansıtan ve yeniden-üreten bir bilimin ve burjuva toplumun iç tutarlılığının ve gerçek fizyolojisinin dayandığı o başlangıç temele, başlangıç noktasını oluşturan o temele bu görünen biçimlerin ne ölçüde uyduğunu açıklamaya zorlar; ve genel olarak, sistemin görünür ve gerçek hareketi arasındaki çelişkide, neyin hangi konumda olduğunu incelemeye zorlar. İşte Ricardo'nun ||525| bilim için büyük tarihsel önemi budur. Bu nedene ahmak Say, Ricardo, ayaklarının altından toprağı çekince, "***genişletme bahanesiyle***" (bilim) "***bir boşluğa itiliyor***" sözüyle[66] öfkesini açığa vurmuştur. Bu bilimsel başarıyla yakından ilgili olan şey, Ricardo'nun —iç bağlantıların ortaya koyduğu biçimiyle— sınıflar arasındaki ekonomik karşıtlıkları açığa çıkararak tanımlaması ve bunun sonucu olarak tarihsel savaşımın ve gelişmenin kökünü keşfetmesi ve algılaması gerçeğidir. Bu nedenledir ki *Carey* (paragraf daha sonra kontrol edilecek) Ricardo'yu, komünizmin babası diye suçlar.

> "Bay Ricardo'nun sistemi, uyuşmazlıklar sistemidir ... bütünüyle, uluslar ve *sınıflar arasında düşmanlk* üretme eğilimindedir. ... Kitabı, çiftçi yandaşlığı, savaş ve yağma yoluyla güç elde etmek isteyen demagogun gerçek elkitabıdır." (H. C. Carey, *The Past, the Present and the Future* [*Geçmiş, Günümüz ve Gelecek*] Philadelphia, 1848, s. 74-75.)

Bu çerçevede, bir yandan rikardocu araştırma yöntemi bilimsel açıdan geçerlidir ve büyük bir tarihsel değer taşımaktadır, öte yandan bu ilerleme biçiminin bilimsel eksiklikleri apaçık ortadadır ve ilerde daha da belirgin hale gelecektir.

Yapıtının çok garip ve ister-istemez hatalı olan mimarisinin nedeni de bundan ileri gelmektedir. Yapıtının tümü (üçüncü baskıda) 32 bölümden oluşmaktadır. Bunun 14 bölümü *vergiler*le ilgilidir, teorik ilkelerin *uygulanışı*na ilişkindir.[67] Yirminci bölüm, "Değer ve Zenginlik, Bunların Ayırdedici Özellikleri" kullanım-değeri ile değişim-değeri arasındaki farklılıkların incelenmesinden başka bir şey değildir, yani "Değer Hakkında"ki birinci bölümü tamamlayıcı

bir ektir. Yirmidördüncü bölüm, "Adam Smith'in Toprak Rantıyla İlgili Öğretisi", "Altının, Tahılın ve Emeğin Karşılaştırmalı Değeri Hakkında"ki yirmisekizinci bölüm ve "Bay Malthus'un Rant Konusundaki Görüşü"ne ilişkin otuzikinci bölüm gibi, rantla ilgili II. ve III. bölümleri tamamlayıcı birer ekten ibarettir; kısmen Ricardo'nun rant teorisini kanıtlamaya dönüktür. "Arzın ve Talebin Fiyatlar Üzerindeki Etkisi Hakkında"ki otuzuncu bölüm "Doğal Fiyat ve Pazar Fiyatı Hakkında"ki dördüncü bölüme bir eklentiden başka bir şey değildir. "Ticaret Kanallarındaki Ani Değişiklikler Hakkında"ki ondokuzuncu bölüm, bu bölüme ikinci bir eklenti oluşturur. "Makineler Hakkında"ki otuzbirinci bölüm, "Ücretler Hakkında"ki ve "Kârlar Hakkında"ki beşinci ve altıncı bölümlere yalnızca birer eklentidir. "Dış Ticaret Hakkında"ki yedinci bölüm ve "Sömürgelerle Ticaret Hakkında"ki yirmibeşinci bölüm — vergiler konusundaki bölümler gibi— daha önce ortaya konan ilkelerin uygulanışıyla ilgilidir. "Birikimin Kârlar ve Faiz Üzerindeki Etkileri"ne ilişkin yirmibirinci bölüm, rant, kârlar ve ücretler konusundaki bölümlere bir eklentidir. "Brüt ve Net Gelir Hakkında"ki yirmialtıncı bölüm, ücretlere, kârlara ve ranta ait bölümlere eklentidir. Son olarak, "*Para ve Bankalar Hakkında*"ki yirmiyedinci bölüm, yapıtın geri kalan kısmından hayli farklıdır ve Ricardo'nun daha önce para konusunda yazdıklarının yeni açıklamalarını ya da kısmen görüş değişikliklerini içerir.

Dolayısıyla Ricardo'nun teorisi, yapıtının, özellikle ilk altı bölümünde yer almaktadır. Hatalı mimari terimini yapıtının işte bu bölümüyle ilgili olarak kullanıyorum. Öteki bölüm (para konusundaki bölüm hariç) uygulamayı, açıklamaları ve eklemeleri içermektedir; bunlar da yapıları gereği, birbiriyle karmakarışıktır, sistemli bir düzenlemeden geçtikleri iddiasında da değildirler. Ama teorik bölümün (ilk altı bölümün) hatalı mimarisi bir raslantı değildir, Ricardo'nun araştırma yönteminin ve yapıtında kendisi için öngördüğü belirli görevin ürünüdür.

Bölüm I "*Değer Hakkında*"dır. Yedi alt kesime ayrılmıştır. Birinci kesim, gerçekte, meta değerlerinin, içerdikleri emekzamanıyla belirlenmesinin *ücretlerle çelişip çelişmediğini* inceler. Üçüncü kesimde Ricardo, benim değişmeyen sermaye dediğim şeyin meta değerine girmesinin değerin belirlenmesiyle *çelişmediğini* ve ücretlerdeki artma ya da azalmanın da meta değerlerini etkilemediğini gösterir. Dördüncü kesim, [üretime —ç.] makine ve başka tür sabit ve dayanıklı sermaye uygulanmasının, farklı üretim alanlarında, toplam sermayeye farklı oranlarda girmesinin, [metaların —ç.] **değişilebilirlik değerlerini** emek-zamanıyla belirlemeyi ne öl-

çüde değişikliğe uğrattığını araştırır. Beşinci kesim, farklı üretim alanlarında, dayanıklılığı ve geri dönüş periyodu eşit olmayan sermayeler kullanılırsa, ücretlerdeki bir artma ya da eksilmenin, değeri, emek-zamanıyla belirlemeyi ne ölçüde değişikliğe uğratacağını inceler. Böylece bu ilk bölümde, yalnızca *metalar*ın varlığı ortaya konmakla kalmıyor —ki değeri, böyle ele alınca daha başka bir şeye gerek yoktur— ama aynı zamanda ücretler, sermaye, kâr, genel kâr oranı, ve hatta [daha sonra –ç.] göreceğimiz gibi, dolaşım sürecinde ortaya çıktıkları halleriyle, farklı sermaye biçimleri ve "doğal fiyat ile pazar fiyatı" arasındaki fark da ortaya konuyor. Bu sonuncusu, ayrıca, izleyen bölümlerde, "*Rant Hakkında*"ki ve "Madenlerin Rantı Hakkında"ki bölüm II ve bölüm III'te belirleyici bir rol oynuyor. Ricardo'nun araştırma yöntemi çerçevesinde, "*Rant Hakkında*"ki ikinci bölüm ||526| —"Madenlerin Rantı Hakkında"ki üçüncü [bölüm –ç.] yalnızca, bir eklentiden oluşur— bir kez daha şu soruyla başlar: Toprak mülkiyeti ve rant, meta değerinin emek-zamanıyla belirlenmesiyle *çelişir* mi?

"*Rant Hakkında*"ki ikinci bölüme Ricardo şöyle başlar:

> "Toprağın sahiplenilmesinin ve onun sonucu olarak rant yaratılmasının, üretim için gerekli olan emek miktarından bağımsız olarak, metaların göreli değerinde herhangi bir farklılığa neden olup olmadığının ayrıca incelenmesi gerekir" (*Principles of Political Economy*, 3. baskı, Londra, 1821, s. 53).

Bu araştırmayı yaparken Ricardo, yalnızca "**pazar fiyatı**" ile "**gerçek fiyat" (değerin parasal ifadesi)** arasındaki ilişkiyi *en passant** ortaya koymakla kalmaz; aynı zamanda, kapitalist üretimin bütününü ve ücretler ile kâr arasındaki ilişkiye ilişkin kendi anlayışını da açıklar: "Doğal Fiyat ve Pazar Fiyatı Hakkında"ki dördüncü bölüm, "Ücretler Hakkında"ki beşinci [bölüm –ç.] ve "Kârlar Hakkında"ki altıncı [bölüm –ç.] böylece doğallıkla gereksinilir bölümler olmakla kalmazlar, ama "Değer Hakkında"ki ve "Rant Hakkında"ki ilk iki bölümde ve II'ye eklenti olan bölüm III'te enine-boyuna geliştirilirler. Sonraki üç bölüm, yeni *teorik* noktalar ortaya koymak bakımından, I ve II. [bölümler]de kendi yerlerini almış olan noktalarda daha belirgin tanımlamalar getirir ve şurada-burada açık kalmış boşlukları doldurur.

Demek ki, Ricardo'nun tüm katkısı yapıtının ilk iki bölümünde yer almaktadır. Bu bölümlerde, gelişkin burjuva üretim ilişkileri ve dolayısıyla gelişkin ekonomi politik kategorileri, kendi ilkeleriyle —yani değerin belirlenmesi [ilkesiyle –ç.]— karşı karşıya konmakta ve bu ilkeye doğrudan ne ölçüde uygun düştükleri ve meta-

* Geçerken, söz arasında –ç.

ların değer ilişkilerinde neden oldukları belirgin sapmaları incelenmektedir. Bu bölümler, o ana kadar varolagelen ekonomi politiğe Ricardo'nun yönelttiği tüm eleştiriyi ve Adam Smith'in yapıtına yayılmış olan iki amaçlı yaklaşımdan [ileri gelen —ç.] çelişkilerden kararlı kopuşu içerirler; aynı zamanda, bu eleştiriye dayalı olarak, epey yeni ve çarpıcı vargılar ortaya koyarlar. Bu iki bölümün yarattığı büyük teorik doyumun nedeni budur; çünkü bu iki bölüm, derli-toplu bir kısalık içinde eski, dağınık, döne-dolana yol alan ekonomi politiğine bir eleştiri getirir, tüm burjuva ekonomi sistemini bir temel yasaya bağlı bir sistem olarak sunar ve çeşitli fenomenlerin özünü farklılıklardan ve sapmalardan arındırarak ortaya koyar. Ancak bu iki bölümün orijinalliği, temel yaklaşım bütünlüğü, **sadeliği**, yoğunlaşmışlığı, derinliği, yeniliği ve **kapsamlılığı** nedeniyle verdiği teorik doyum, yapıt ilerledikce ister-istemez yitirilmiştir. O ilerleyen bölümlerde de zaman zaman belli argümanların orijinalliği bizi büyüler. Ama bir bütün olarak, insanı yorar ve sıkar. Çalışma ilerledikçe yeni bir gelişme olmaz. Aynı ilkelerin çeşitli konu-dışı sorunlara tekdüze biçimsel bir yaklaşımla uygulandığını ya da bu ilkelerin teorik açıdan doğrulanmasına dönük polemiği içermediği yerlerde yalnızca yineleme ya da genişleme vardır; en fazlasından, son bölümlerde ara sıra çarpıcı bir uslamlama zinciri göze çarpar.

Ricardo'yu eleştirirken, onun ayırınayı başaramadığını ayırmamız gerekiyor. [Birincisi], yapıtında kuşku yok ki yer alan ama *artı-değer* diye tanımlamadığı *artı-değer teorisi*ni kâr, rant, faiz gibi belli biçimlerinden ayrı olarak. İkincisi onun *kâr teorisi*. Her ne kadar bu bölüme ait değilse ve *kesim III*'ün tarihsel eklentisine [68] ait ise de biz önce ikincisiyle [kâr teorisiyle —ç.] başlayacağız.

[3. *Ricardo'nun "Mutlak" ve "Göreli" Değer Sorunundaki Kafa Karışıklığı. Değer Biçimlerini Kavrama Eksikliği*]

İlkin, Ricardo'nun "değer" tanımlarını nasıl birbirine karıştırdığı konusunda birkaç yorum. Bailey'nin ona yönelttiği polemik buna dayanır; bizim için de önemlidir.

Ricardo, her şeyden önce "**değişimdeki değer**"den sözeder (agy, s. 1) ve Adam Smith gibi, bu [değeri —ç.] "**başka malları satın alma gücü**" diye tanımlar (agy, s. 1). Bu ilk *göründüğü* gibi, değişim-değeridir. Ne var ki, bundan sonra, değerin gerçek belirlenişine geçer:

> "Emeğin ürettiği metaların şimdiki ya da geçmiş *göreli değeri*ni belirleyen, bu metaların birbiriyle karşılaştırılabilir miktarlarıdır"

(agy, s. 9).

Buradaki "göreli değer", emek-zamanının belirlediği değişilebilirlik-değerinden başka bir şey değildir. Ama *göreli değer* başka bir anlama daha gelebilir; yani, bir metanın değişim-değerini, bir başkasının kullanım-değerinden ifade edersem, örneğin şekerin değişim-değerini, kahvenin kullanım-değerinden ifade edersem böyledir.

> "İki meta, *göreli değer*de değişiklik gösterebilir, ve *değişme*nin hangisinde olduğunu [...] bilmek isteriz" (agy, s. 9).

Hangi değişme? Ricardo daha sonra, buna da "göreli değer", "**karşılaştırmalı değer**" der (s. 448 vd.). "Değişme"nin hangi metada olduğunu bilmek isteriz. Bu, yukarda "**göreli değer**" denen "değer"in değişimidir. Örneğin 1 pound şeker 2 pound kahveye eşittir. Daha sonra 1 pound şeker 4 pound kahveye eşitlenmiştir. Bilmek istediğimiz "değişiklik", "*gerekli emek-zamanı*"nın şeker için mi yoksa kahve için mi değiştiğidir; şeker mi eskisine göre bir kat daha fazla emek-zamanına malolmuştur, yoksa kahve mi eskisine göre, yarı yarıya daha az emek-zamanına malolmuştur ve bunların üretimi için gereksinilen emek-zamanındaki bu "değişiklikler"den hangisi, *değişim-ilişkisi*ndeki bu değişikliği gerektirmiştir. Şekerin ve kahvenin bu "göreli ya da karşılaştırmalı değeri" — değişildikleri oran— dolayısıyla, birinci anlamdaki göreli değerden farklıdır. Birinci anlamda, şekerin göreli değeri, belirli emek-zamanında üretilebilen şeker miktarıyla belirlenir ||527|. İkinci durumda ise şekerin [ve kahvenin] göreli değeri, bunların birbiriyle değişildikleri oranı ifade eder; ve kahve ve şekerin ilk anlamdaki "göreli değer"inde oluşan bir değişikliğin sonucu olarak bu oran değişebilir. İlk anlamdaki "göreli değerler"i değiştiği halde, birbirleriyle değişildikleri oran *aynı* kalabilir. Şekerin ve kahvenin üretimi için [gereken —ç.] emek-zamanı bir kat arttığı ya da yarıya düştüğü halde 1 pound şeker, eskisi gibi 2 pound kahveye eşit olabilir. *Karşılaştırmalı değerlerindeki değişiklikler*, yani şekerin değişim-değerinin kahve [ölçüsüyle —ç.] ifade edilmesi ya da *vice versa**, ilk anlamdaki göreli değerleri, yani emek miktarıyla belirlenen değerleri *farklı boyutta değiştiyse* ve dolayısıyla **karşılaştırmalı değişiklikler** olursa ortaya çıkar. Orijinal oranı değiştirmeyen aynı büyüklükte ve aynı yönde olan **mutlak değişiklikler**, karşılaştırmalı değerlerde —ya da bu metaların *para fiyatları*nda— herhangi bir değişikliği gerektirmez; çünkü paranın değeri değişse bile, bu her iki [meta] için aynı derecede geçerlidir. Dolayısıyla, iki metanın değer-

* Tersi. —ç.

leri, karşılıklı olarak kendi kullanım-değerleriyle de ifade edilseler, kendi para fiyatlarıyla da ifade edilseler —her iki metayı üçüncü bir metanın kullanım-değeri biçiminde temsil ederek ifade edilseler— bu *göreli* ya da *karşılaştırmalı* değerler ya da fiyatlar aynıdır, ve bunlardaki değişiklikler, terimin birinci anlamındaki göreli değerlerinde ortaya çıkan değişikliklerden, yani onların *kendi* üretimleri için gereken ve *içlerinde somutlaşan* emek-zamanındaki değişikliklerden ayırdedilmelidir. Öyleyse, ikinci [anlamdaki –ç.] *göreli değer*, birinci anlamdaki, yani bir metanın değişim-değerini ötekinin kullanım-değerinde ya da parada temsil eden göreli değerle karşılaştırıldığında, "*mutlak değer*" olarak belirir. Bu nedenledir ki, Ricardo'nun yapıtında görülen "*mutlak değer*" terimi, birinci anlamdaki "göreli değer"i ifade eder.

Eğer yukardaki örnekte, 1 pound şeker, eskisi gibi aynı emek-zamanına maloluyorsa, o zaman, onun birinci anlamdaki "göreli değeri" değişmemiş demektir. Ancak, kahvenin emek maliyeti yarıya inmişse, o zaman şekerin kahve cinsinden ifade edilen değeri değişmiştir; çünkü, kahvenin birinci anlamdaki "göreli değeri" değişmiştir. Bundan ötürü, şekerin ve kahvenin göreli değerleri, "mutlak değerleri"nden farklılaşırlar ve bu farklılık, örneğin şekerin karşılaştırmalı değeri, mutlak değerleri *değişmeksizin* aynı kalan metalar karşısında değişmediği için [burada, kahve karşısında –ç.] apaçık belirgin hale gelir.

> "Okurun dikkatini çekmek istediğim araştırma, *metaların* mutlak değerinde değil, *göreli değerindeki değişmeler*in etkisine ilişkindir" (agy, s. 15).

Ricardo bu "mutlak" değere, zaman zaman "gerçek değer" ya da yalnızca *değer* de der. (Örneğin s. 16'da.)

Ayrıca Ricardo'ya karşı Bailey'nin tüm polemikleri için bkz: *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions* [*Görüşlerin Oluşumu ve Yayınlanması Hakkında Denemeler Yazarının, Değerin Yapısı, Ölçüleri ve Nedenleri Hakkında Özellikle Bay Ricardo ve Ardıllarıyla Bağlantılı Eleştirel Tezi*], Londra, 1825. (Ayrıca bkz: onun, *A Letter to a Political Economist; occasioned by an article in the Westminster Review, etc.*'si [*Westminster Review'daki Bir Makale Nedeniyle Bir Ekonomi Politikçiye Mektup, vb.*], Londra, 1826.) [Bailey'nin polemiği] kısmen, bu farklı değer tanımları örnekleri üzerinde odaklaşır; *de facto* ortaya çıkan [bu farklı tanımları –ç.] Ricardo açıklamamıştır — [hepsi –ç.] birbiriyle karışmıştır; ve Bailey burada "çelişkiler"den başka bir şey

görmez. İkincisi, [Bailey'nin polemikleri], *karşılaştırmalı değerinden* (ya da ikinci anlamdaki göreli değerden) farklı olarak "mutlak değer"e ya da "gerçek değer"e [yöneltilmiştir].

Yukarda anılan yapıtlardan birincisinde Bailey şöyle der:

> "Değeri iki nesne arasında bir ilişki olarak görmek yerine, onlar" (Ricardo ve ardılları) "belli bir miktar emeğin ürettiği pozitif bir sonuç olarak görürler." (Samuel Bailey, *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value* [*Değerin Yapısı, Ölçüleri ve Nedenleri Hakkında Eleştirel Tez*], Londra, 1825, s. 30.)
>
> "Değeri bünyede varolan mutlak bir şey" olarak görürler. (Agy. s. 8.)

Sonuncu sitem Ricardo'nun yetersiz sunumuna yöneltilmiştir; çünkü Ricardo değerin biçimini — emeğin değer özü olarak kazandığı belirli biçimi bile incelemiş değildir. O yalnızca değer büyüklüklerini, metaların *değer büyüklükleri*ndeki farklılıkları yaratan bu soyut, genel ve o biçimiyle toplumsal olan miktarları inceler. Aksi takdirde Bailey, birer değişim-değeri oldukları ölçüde tüm metaların, toplumsal emek-zamanının *göreli* ifadesi olmaları gerçeğinin, ve göreliliklerinin yalnızca birbirleriyle değişilme oranlarından ibaret olmadığı ama hepsinin, özlerini oluşturan bu toplumsal emeğe oranını da kapsadığı gerçeğinin, değerin göreliliğini asla yadsımadığını kabul ederdi.

Tam tersine, göreceğimiz gibi, Ricardo bu "gerçek" ya da "mutlak değer"i sık sık gözden kaçırdığı ve yalnızca "göreli" ve "karşılaştırmalı değer"i elde tuttuğu için sitemi hak etmektedir.

||528| Öyleyse:

[4.] *Ricardo'nun Kâr, Kâr Oranı, Ortalama Fiyatlar, vb. Tanımı.*

[*a) Ricardo'nun Değişmeyen Sermayeyi Sabit Sermaye ile ve Değişen Sermayeyi Döner Sermaye ile Karıştırması. "Göreli Değerler"deki Değişkenlikler Sorununun Hatalı Tanımlanması ve Bu Değişkenliklerin Nedenleri*]

Ricardo, metanın değerini belirleyen emek-zamanının, yalnızca son üretim sürecinde doğrudan kullanılan emeği içermekle kalmadığını, ama aynı zamanda üretim için gereksinilen hammadde ve araç-gereçlerde yer alan emek-zamanını da içerdiği biçimindeki ifadeyi, birinci bölümün III. kesiminde açıklıyor. Demek ki, [metanın değeri —ç.] yalnızca satın alınmış ve ücreti ödenmiş yeni katma-emekteki emek-zamanına özgü olmakla kalmıyor, ama aynı zamanda metanın, benim ***değişmeyen sermaye*** dediğim kısmında yer alan emek-zamanını da içine alıyor. Bölüm I'in, kesim III başlığı

bile bu açıklamanın yetersizliğini göstermektedir. Şöyle:

> "Metaların değerini yalnızca, doğrudan uygulanan emek değil, ama bu emeğe yardım eden araç-gereçlere, binalara girmiş olan emek de etkiler." (David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, 3. Baskı, Londra, 1821, s. 16.)

Burada hammaddeler atlanmış; oysa hammaddelere giren emek de, "**metalara doğrudan uygulanan emek**"ten, "**araç-gereçlere, binalara**" girmiş olan emek kadar farklıdır. Ama Ricardo, daha bu noktada gelecek kesimi düşünüyor. Kesim III'te, kullanılan çalışma araç-gereçlerinin içerdiği, *değeri oluşturan eşit parçaları*n çeşitli metaların üretimine girdiğini kabul ediyor. İzleyen kesimde de, [metalara] giren ***sabit sermayenin*** *değişik oranlar*da olmasından kaynaklanan farklılıkları inceliyor. Görülüyor ki Ricardo, bir parçası ***sabit sermayeyi***, öteki parçası döner sermayeyi — hammadde ve ikincil madde— içine alan yalnızca değişen sermayeyi değil, ama hammaddeyi, vb. ve yalnızca işçilerin tüketimine değil, ama *genel olarak tüketime*[69] giren her türlü geçim aracını içeren *döner* sermayeyi içine alan ***değişmeyen sermaye*** kavramına ulaşmıyor.

Değişmeyen sermayenin bir metaya girdiği oran, metaların *değerini*, metalarda yer alan göreli emek miktarını etkilemez, ama eşit emek-zamanını kapsayan *artı-değer*i ya da *artı-emeği* doğrudan etkiler. Bu değişen oranın, değerden farklı olan *ortalama fiyat*lara neden oluşu da işte bundan ötürüdür.

Bölüm I'in IV. ve V. kesimleriyle ilgili olarak belirtmemiz gereken ilk şey, *Ricardo'nun artı-değer üretimi*ni *doğrudan* etkileyen çok önemli bir sorunu, adıyla-sanıyla söylersek, farklı üretim alanlarında, aynı oylumdaki sermayenin, değişmeyen ve değişen sermayeyi farklı oranlarda içermesi sorununu incelemediğidir. Bunun yerine Ricardo, yalnızca farklı sermaye biçimleriyle ve aynı sermayenin değişen oranlarda bu farklı biçimleri alışıyla ilgilenir; başka deyişle, *sermaye dolaşımı sürecinden kaynaklanan* yani sabit ve döner sermayenin, şu ya da bu ölçüde sabitleşmiş sermayenin (yani farklı dayanıklılıktaki sabit sermayenin) eşit olmayan dolaşım hızından ya da sermayenin geri dönüş oranından kaynaklanan farklı biçimler alışıyla ilgilenir. Ricardo'nun bu incelemeyi yapış biçimi de şöyledir: Eşit büyüklükteki farklı sermaye yatırımları için ya da eşit büyüklükteki sermayelerin kullanıldığı farklı üretim alanları için *genel bir kâr oranı* ya da *eşit büyüklükte*, *ortalama bir kâr* kabul eder — ya da aynı kapıya çıkan bir anlamda, farklı üretim alanlarında kullanılan sermayenin *büyüklüğü* ile orantılı bir kâr kabul eder. Böyle bir *genel kâr oranını varsaymak* yerine Ri-

cardo'nun, aslında bunun *varlığı*nın, değeri emek-zamanıyla belirlemekle ne ölçüde tutarlı olduğunu araştırması gerekirdi; o zaman tutarlı olmak şöyle dursun, *prima facie,** *çeliştiğini*, bu nedenle de değer yasası çerçevesine sokulmaktan epey farklı bir süreçle bir dizi ara aşama vasıtasıyla açıklanması gerektiğini görürdü. O zaman kârın yapısı konusunda çok farklı bir anlayışa varırdı ve [o kârı –ç.] doğrudan artı-değerle özdeşlemezdi.

*Böyle bir varsayım*dan sonra Ricardo, ***sabit ve döner sermaye*** farklı oranlarda kullanıldığı zaman, ücret artışlarının ya da düşüşlerinin "*göreli değerler*"i nasıl etkileyeceği sorusunu soruyor kendisine. Ya da sorunu böyle ele alabileceği *hayal*ine kapılıyor. Aslında soruna oldukça farklı yaklaşıyor; şöyle: Geri dönüş dönemleri ve oluşum biçimleri, [yani sabit ve döner sermaye parçalarının –ç.] oranları farklı olan sermayelerin *farklı farklı kârları* üzerinde, ücretlerdeki artma ya da eksilmenin nasıl etki yapacağı sorusunu soruyor kendisine. Ve burada kuşkusuz, ***sabit sermayenin***, vb. miktarına bağlı olarak, ***ücretler***deki artış ya da eksilişin, sermayeler üzerinde, değişen sermayeyi yani doğrudan ücretlere harcanan sermayeyi daha büyük ya da daha küçük oranda içermelerine göre, çok değişik etkiler yapması gerektiğini görüyor. Demek ki, farklı üretim alanlarında kârları eşitlemek için ||529| başka deyişle *genel kâr oranı*nı yeniden sağlamak için, —*değerleri*nden ayrı olarak— metaların fiyatının farklı bir doğrultuda düzenlenmesi gerekiyor. *Bu nedenle* bu farklılıkların, ***ücretler*** arttıkça ya da düştükçe "göreli değerleri" de etkilediği sonucuna varıyor. Oysa tam tersine şunu söylemesi gerekirdi: Her ne kadar, bu farklılıkların, değerle, bu durumda herhangi bir ilgisi yoksa da farklı [üretim –ç.] alanlarındaki kâr üzerinde yaptıkları değişik etkiler aracılığıyla ortalama fiyatlara ya da değerden farklı olan ve bizim *maliyet-fiyatları*na yol verirler ve doğrudan metaların değeriyle değil, ama metaların üretilmeleri için yatırılan sermaye + ortalama kârla belirlenirler. Demek ki şöyle demeliydi: Bu ortalama *maliyet fiyatları* metaların *değer*inden farklıdır. Oysa o bunların *özdeş* olduğu sonucuna varıyor ve rantı da bu *hatalı* önermesi çerçevesinde ele alıyor.

Ricardo ayrıca "göreli değerler"de, metaların içerdiği emek-zamanından bağımsız "değişmeler" olduğunu, yalnızca incelediği **durumlardan** üçünde keşfettiğini düşünürken de hatalıdır; o gerçekte maliyet fiyatlarıyla metaların değeri arasındaki farktır. *Genel bir kâr oranı*nı kabul ederken, bu *farkı* zaten [daha başından – ç.] *varsaymıştır*; böylece de sermayeleri oluşturan organik tamamlayıcı parçaların farklı oranlarda olmasına karşın, sermayelerin

* İlk bakışta.

kendi *büyüklükleriyle* orantılı kâr bıraktığını önceden kabul etmiştir; oysa, [sermayelerin —ç.] getirdiği artı-değer, kesinlikle [metaların —ç.] içerdiği ödenmemiş emek-zamanıyla belirlenmektedir; ve belli bir ücrette, bu tamamen, sermayenin, ***ücretlere*** harcanan parçasının oylumuna bağlıdır, sermayenin mutlak büyüklüğüne değil.

Gerçekte Ricardo'nun araştırdığı şudur: Varsayalım ki maliyet fiyatları metaların değerinden *farklıdır* —zaten *genel bir kâr oranının* varsayılması, bu farkı önceden kabul etmektir— bu durumda, şu maliyet fiyatları (ki bir değişiklik olsun diye bunlara "göreli değerler" diyelim) nasıl oluyor da karşılıklı değişiyorlar, ücretlerin artışı ve eksilişiyle orantılı olarak değişiyorlar; ve [bu arada —ç.] aynı zamanda sermayenin organik parçalarının değişen oranlarını da dikkate alıyorlar? Eğer Ricardo bu konuya daha derinden eğilseydi, görürdü ki —kendini ilkin, doğrudan üretim süreci içinde, değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki fark olarak ortaya koyan, daha sonra dolaşım sürecinden kaynaklanan farklarla daha da genişleyen, sermayenin organik bileşimindeki çeşitlilik nedeniyle— *genel kâr oranının* yalnızca varolması bile, *değer*den farklı olan *maliyet fiyatlarını* gerektirmektedir. Görürdü ki, eğer *ücretlerin sabit kaldığı* varsayılsa bile, farklılık aslında vardır ve bu nedenle de ücretlerin artmasından ya da azalmasından *epeyce bağımsız*dır; böylece yeni bir tanıma ulaşırdı. Ayrıca, bu farkı anlamanın, ücretlerdeki iniş ya da çıkış nedeniyle metaların *maliyet fiyatların*da değişiklikler olması üzerine gözlemlerden, tüm teori açısından karşılaştırma kabul etmeyecek kadar önemli ve belirleyici olduğunu görürdü. Yeterli bulduğu sonuç —ve kuşkusuz sonucu yeterli bulması, izlediği araştırma tarzıyla da uyumludur— şöyle: Metaların maliyet fiyatlarında (ya da onun deyişiyle "göreli değerleri"nde) —farklı alanlarda organik bileşimi farklı sermayelerin yatırıldığı bir ortamda, ücretlerdeki **değişikliklerden**, iniş-çıkışlardan ileri geldiği ölçüde— *farklılaşmalar* olduğu bir kez itiraf ve kabul edilir ve dikkate alınırsa [değer —ç] yasası geçerli kalır; metaların "göreli değerleri"nin emek-zamanıyla belirlendiği [görüşü —ç.] yasayla *çelişmez*; çünkü metaların maliyet fiyatlarındaki tüm öteki değişiklikler —gelip-geçici olmayan değişiklikler— yalnızca üretimleri için gereken emek-zamanıyla açıklanabilmektedir.

Öte yandan, Ricardo'nun sabit ve döner sermayedeki farklılıkları, sermayenin geri dönüş dönemindeki farklılıklarla bağlantılı duruma getirmesi ve bu farklılıkları *dolaşımın* değişik dönemlerinden, yani *sermayenin yeniden-üretimi* ya da *dolaşımın*dan düşmesi onun büyük başarısı olarak kabul edilmelidir.

Her şeyden önce, onun (bölüm I) kesim IV'te ortaya koyduğu bu

farkları gözden geçirelim, ve ondan sonra, bunların "göreli değerler"deki değişiklikleri nasıl ortaya çıkardıkları ya da nasıl işledikleri hakkındaki görüşlerini inceleyelim.

> 1."Toplumun her döneminde, farklı mesleklerde kullanılan araç-gereçler, yapılar, makineler, *farklı dayanıklılık derecesinde* olabilirler ve *üretilmeleri için farklı emek miktarını* gerektirebilirler" (agy, s. 25).

"**Üretilmeleri için farklı emek miktarı**" sözkonusu olunca, bundan, daha az dayanıklı olanlar, kısmen **onarılmaları** için, kısmen de yeniden-üretilmeleri için (tekrar tekrar ve doğrudan uygulanan türden) *daha fazla* emeğe gerek gösterirler anlamı çıkarılabilir — ve öyle görünüyor ki, Ricardo'nun da esas kastı budur; ya da bu, **dayanıklılık derecesi** *aynı* olan makineler, vb., daha çok ya da daha az emeğin, daha pahalı ya da daha ucuz ürünü olabilir anlamına da gelebilir. İşin bu ikinci yönü, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye orantısı bakımından önemlidir ama, Ricardo'nun yaklaşımıyla herhangi bir bağlantısı yoktur ve aslında o da buna, başka bir yerde ayrı bir nokta olarak hiç değinmez.

> ||530| 2. "Emeği besleyecek sermayenin" (yani değişen sermayenin) "ve araç-gereçlere, makinelere, yapılara yatırılan sermayenin" (sabit sermayenin) "oranları da değişik değişik olabilir." İşte böylece "*sabit sermayenin dayanıklılık derecesi*nde ve *iki tür sermayenin birleşme* oranlarındaki çeşitlilikte farklılık ortaya çıkar." (agy, s. 25.)

Ricardo'nun, değişmeyen sermayenin hammadde olarak bulunan parçasıyla neden ilgilenmediği bir anda ortaya çıkıveriyor. Hammaddenin kendisi döner sermayenin parçasıdır. Ücretlerdeki bir artış, makineleri içeren ve *yenilenmesi* gerekmeyen ama kullanıma hazır bulunan sermaye parçası için *artan bir harcamaya* neden olmaz; ancak [ücret —ç.] artışı, hammaddeden oluşan [sermaye —ç.] parçası için artan ölçüde bir gidere yol açar; çünkü [bu parçanın —ç.] eksildikçe sürekli olarak tamamlanması, bu nedenle de sürekli olarak yeniden-üretilmesi gerekir.

> "Emekçinin tükettiği gıda ve giyecek eşyası, içinde çalıştığı yapılar, işinde yardımcı olan araç-gereçler, bunların tümü *eskiyip yok olan bir yapıda*dır. Ancak, bu değişik sermayelerin dayanabileceği zaman süreleri, birbirinden çok farklıdır. ... Sermaye, hızla eskiyip yok oluşuna ve dolayısıyla sık sık yenilenmesi gerekmesine ya da yavaş yavaş tüketilmesine göre, döner ya da sabit sermaye adı altında sınıflandırılır" (agy, s. 26).

Böylece sabit ve döner sermaye arasındaki fark, burada, *yeniden-üretim zamanı*na (ki bu da dolaşım sürecine denk düşer) indir-

genmektedir.

3. "Ayrıca, gözlemleneceği üzere, *döner* sermayenin *dolaşımı* ya da *kullanıcısına geri döndürülme süresi*, birbirinden *çok farklı* olabilir. *Bir çiftçinin ekmek için satın aldığı buğday**, bir fırıncının somun yapmak üzere satın aldığı buğdayla karşılaştırılırsa, sabit sermayedir. Biri [tohumluğu –ç.] toprağa atar ve bir yıl boyunca bir geri dönüş beklemez; öteki buğdayı öğüttürür una çevirir, müşterilerine ekmek olarak satar, ve aynı şeyi yeniden yapmak ya da bir hafta içinde başka herhangi bir işe başlamak üzere sermayesi serbest kalır" (agy, s. 26-27).

Farklı döner sermayelerin dolaşım dönemlerindeki *bu* farklılık neye bağlıdır? Durumlardan birinde, aynı sermayenin, *fiilî üretim alanında*, *çalışma süreci* devam etmediği halde, daha uzun süre kalması [olgusuna bağlıdır –ç.]. Aynı şey, örneğin, olgunlaşması ya da belli bir ölçüde tanenlenmesi, renklendirilmesi gibi kimyasal işlemlerden geçirilmesi için mahzende tutulan şarap için de geçerlidir.

"Demek ki iki ayrı işte aynı miktar sermaye kullanılabilir, ama sabit ve döner parçaları bakımından çok farklı bölünmüş olabilir." (agy, s. 27.)

4. "Bir kez daha, iki imalatçı aynı miktarda sabit ve aynı miktarda döner sermaye kullanabilir, ama *sabit* sermayelerinin dayanıklılığı" (ve dolayısıyla yeniden-üretilme süreleri) "birbirinden çok farklı olabilir. Biri 10.000 sterlin değerinde buhar makinelerine, öteki aynı değerde gemilere sahip olabilir." (agy, s. 27-28.)

"Sermayelerin ... farklı dayanıklılık dereceleri, ya da aynı kapıya çıkan bir başka deyişle, bir dizi metanın pazara getirilebilmesi için *geçmesi gereken zamanın* farklılığı" (agy, s. 30).

5. "Söylemeye hiç gerek yok, *üretimleri için harcanan emek miktarı aynı olan* metalar eğer *pazara aynı zamanda* getirilemezlerse, değişilebilirlik değerlerinde farklılık göstereceklerdir." (agy, s. 34.) —

[Demek ki elde şunlar var:] 1. Sabit sermayenin döner sermayeye oranında farklılık. 2. Üretim süreci devam ederken çalışma sürecinde bir kopma olması sonucu, *döner* sermayenin geri dönüş döneminde farklılık. 3. Sabit sermayenin dayanıklılığında farklılık. 4. (Çalışma sürecinde herhangi bir kesilme olmaksızın ya da üretim dönemiyle çalışma dönemi arasında herhangi bir farklılık olmaksızın)[70] bir metanın çalışma sürecine konu edildiği göreli dönemde, fiilî dolaşım sürecine girmesinden önceki farklılık. Son durumu Ricardo şöyle tanımlıyor:

"Varsayalım ki, bir metanın üretimi için, 1.000 sterlinlik bir harcamayla bir yıl boyunca 20 kişi çalıştırıyorum ve yılın bitiminde o

* Bay Rodbertus, İngiltere'de tohumluğun "satın alındığı"nı burada görebilir.

metayı tamamlamak ya da daha yetkinleştirmek için, bir kez daha bir yıl boyunca, gene 1.000 sterlinlik bir harcamayla 20 kişi çalıştırıyorum ve iki yılın sonunda pazara sürüyorum; *kâr %10 olursa*, benim metam 2.310 sterline satılmalıdır; çünkü bir yıl boyunca 1.000 sterlin sermaye kullandım, bir yıl da 2.100 sterlin kullandım. Bir başkası tamı tamına aynı miktar emek kullanıyor, ama yalnızca ilk yıl için kullanıyor; [demek ki –ç.] 2.000 sterlinlik bir harcamayla 40 kişi çalıştırıyor ve ilk yılın sonunda, %10 kârla ya da 2.200 sterline satıyor. İşte size, *aynı miktarda emek harcanmış* iki meta; biri 2.310 sterline satılıyor, öteki 2.200 sterline" (agy, s. 34).

||531| İyi ama, bu **metaların göreli değerlerindeki** değişikliği ortaya çıkaran bu farklılık nerede — **sabit sermayenin dayanıklılık derecesinde mi, yoksa döner sermayenin geri dönüş süresinde mi, ya da iki tür sermayenin oranlarının birleşiminde mi**, yoksa son olarak, [pazara sürülmesi için] **aynı miktar emek verilen farklı metaların gerektirdiği zamanda mı**? ***İlkin*** Ricardo şöyle diyor:

"*Bu farklılık* ... ve [... sermaye kısımlarının –ç.] *oranlarındaki çeşitlilik*" vb. "metaları üretmek için daha çok ya da az emek miktarının gereksinilmesinin yanısıra, göreli değerlerindeki çeşitliliğin *bir başka nedenini daha yaratır — bu neden, emeğin değerindeki artma ya da eksilmedir*" (agy, s. 25-26).

Peki bu nasıl kanıtlanıyor?

"Emeğin ücretindeki artışın, böyle farklı koşullarda üretilen *metaları* farklı biçimde etkilememesi olanaksızdır." (agy, s. 27.)

Daha açık söylemek gerekirse, *farklı* sanayilerde *eşit* büyüklükte sermayenin kullanıldığı ve bir sermayenin esas olarak sabit sermayeden oluştuğu, "**emeğin beslenmesi için** (s. 27) ise yalnızca küçük bir miktar sermayenin **kullanıldığı**, buna karşılık öteki sermayede oranların bunun tam tersi olduğu [koşullarda farklı biçimde etkilenmesi olanaksızdır –ç.]. Her şeyden önce "**metalar**"ın etkilendiğinden sözetmek saçmadır. Metaların *değer*ini kastediyor. Peki ama, bu koşullar değerleri ne kadar etkiliyor? **Hiç** etkilemiyor. Her iki durumda da etkilenen kârdır. Örneğin, sermayesinin 1/5'ini değişen sermayeye ayıran kişi —ücretlerin ve artı-emek oranı sabit olmak koşuluyla— eğer artı-değer oranı %20 ise yüz üzerinden yalnızca 4 [artı-değer] üretebilir. Öte yandan sermayesinin 4/5'ini değişen sermayeye yatıran bir başkası, her 100'de 16 artı-değer üretebilir. Çünkü, birinci örnekte ücretlere ayrılan sermaye 100/5 = 20'dir ve 20'nin 1/5'i ya da %20'si 4'tür. İkinci örnekte 4/5 × 100 = 80'dir. Ve 80'in 1/5'i ya da %20'si = 16'dır. Birinci örnekte kâr 4'tür, ikincide 16. Her ikisi için ortalama kâr 16+4 / 2 ya da 20/2 = %10'dur. Ricardo'nun andığı durum, gerçekte budur. Dolayısıyla, her ikisi de maliyet fiyatından satarsa —ve bu Ricardo'nun *varsa-*

yımıdır — o zaman her biri maptalarını, 110'dan satar. Ücretlerin örneğin %20 arttığını düşünürsek, daha önce 1 sterline malolan işçi şimdi 1 sterlin 4 şiline ya da 24 şiline malolacaktır.* Daha önce olduğu gibi birinci kişi gene değişmeyen sermaye için 80 sterlin (çünkü Ricardo burada hammaddeyi hesaba katmamıştır, biz de aynısını yapabiliriz) ve çalıştırdığı 20 işçi için de 20 sterline ek olarak 80 şilin ya da 4 sterlin koymak zorunda olacaktır. Bu nedenle şimdi sermayesi 104 sterline çıkmıştır; ve işçiler artık daha büyük değil daha küçük bir artı-değer ürettiklerine göre, kendisine 110 sterlinde yalnızca 6 sterlin kâr kalacaktır. 104 sterlinin 6'sı %$5^{10}/_{13}$'tür. 80 işçi çalıştıran öteki kişi ise ek olarak 320 şilin yani 16 sterlin ödeyecektir. Eğer 110 sterlinden satsa, sonuçta, kazanç şöyle dursun 6 sterlin de zarar eder. Ne var ki, ortalama kâr, ücretini ödediği emekle kendisinin ürettiği artı-değer arasındaki ilişkiyi zaten değişikliğe uğratmış olduğu için böyle bir durum ortaya çıkmaktadır.

Demek ki, Ricardo önemli sorunu, yani 100 sterlinlik sermayesinden 80 sterlinini ücretlere yatıranın 100 sterlininden yalnızca 20 sterlinini ücretlere yatıran kişiye göre dört kat fazla kâr etmemesi için ne tür değişikliklerin gerçekleşmesi gerektiğini incelemiyor; onun yerine, belli bir kâr oranıyla, bu büyük farklılığın giderilmesinden ve düzeylerin eşitlenmesinden sonra, örneğin ücret artışları nedeniyle **kâr oranında herhangi bir değişiklik** olmasının, 100 sterliniyle çok sayıda işçi çalıştıran kişinin aynı 100 sterliniyle daha az işçi çalıştıran insana göre, nasıl çok daha fazla etkileneceği gibi ikincil bir sorunu araştırıyor; ve [buradan giderek de —ç.] — kâr oranının aynı olması koşuluyla— eğer kâr oranı ya da *maliyet fiyatları* aynı kalacaksa, nasıl, birinin meta fiyatları artarken ötekinin fiyatlarının düşmesi gerektiğini inceliyor.

Ricardo her ne kadar en başta, "**göreli değerler**"deki tüm değişikliğin "**emek değerindeki artış**"tan kaynaklanmak zorunda olduğunu söylemişse de, [burada —ç.] çizdiği birinci tablonun, bununla ilgisi yoktur. İşte örneği:

> "Varsayalım ki iki kişiden her biri, bir makine yapmak için bir yıl boyunca 100'er kişi çalıştırmıştır, bir başkası da tahıl üretmek için aynı sayıda işçi çalıştırmıştır; yılın sonunda, makinelerin her birinin değeri, tahılın değerinde olacaktır — çünkü her birini, aynı miktarda emek üretecektir. Gene varsayalım ki, makinelerden birinin sahibi, ertesi yıl, yüz işçinin yardımıyla o makineyi kumaş üretiminde ve öteki makine sahibi de aynı biçimde yüz işçinin yardımıyla, kendi makinesini pamuklu ürünleri yapımında kullanmıştır; bu arada çiftçi de tahıl ekimi için, eskisi gibi yüz işçi çalıştırmayı

* Ondalık sistemden önce 1 İngiliz sterlini 20 şilindi. —ç.

sürdürür. İkinci yıl boyunca hepsi aynı miktar emek kullanmış olacaklardır;"

⟨başka deyişle hepsi ücretler için aynı [miktarda —ç.] sermaye koymuş olacaklardır, ama *aynı miktarda emek* kullanmış olmayacaklardır⟩ ,

"ne var ki, kumaş üreticisinin ve aynı biçimde pamuklu imalatçısının malları ve makineleri, topluca, ||532| bir yıl boyunca çalıştırılmış iki yüz kişinin emeğinin ürünü olacaktır; ya da yüz işçinin iki yıllık emeğinin ürünü olacaktır; buna karşılık tahıl yüz kişinin emeğiyle bir yıl için üretilecektir; sonuç olarak, tahıl 500 sterlin değerindeyse, kumaş üreticisinin makinesi ve kumaşının 1.000 sterlin olması gerekecektir, ve elbette pamuklu imalatçısının makinesi ve pamuklu ürünlerinin değerinin de *tahıl değerinin bir kat fazlası olması gerekecektir*. Ama [aslında —ç.] *tahıl değerinin bir katından da fazla olacaklardır*; *çünkü kumaş üreticisinin ve pamuklu imalatçısının birinci yılki sermaye kârları, sermayelerine eklenmiş bulunmaktadır*; oysa çiftçinin [kârı —ç.] harcanmış ve keyfi çıkarılmıştır. Bu durumda, *sermayelerinin farklı dayanıklılık derecesi* çerçevesinde, ya da aynı kapıya çıkacak bir deyişle, bir dizi metanın pazara getirilebilmesi için *geçmesi gereken zaman çerçevesinde* değerli olacaklardır; tamı tamına, *kendileri için harcanmış emek miktarıyla orantılı* olarak değil — yani bire iki değil, ama, *en değerli olanın pazara getirilebilmesi için geçmesi gereken daha fazla zamanı tazmin edecek ölçüde* daha fazla değerli olacaklardır. Varsayalım ki, her işçinin emeği için yıllık 50 sterlin ödenmiştir ya da 5.000 sterlin sermaye kullanılmıştır ve *kârlar da %10'dur*; her bir makinenin olduğu gibi tahılın da değeri ilk yılın sonunda 5.500 sterlin olur. İkinci yıl imalatçılar ve çiftçiler, her biri emek için gene 5.000 sterlin harcayacak ve mallarını gene 5.500 sterline satacaklardır; ama makineleri kullanan [imalatçılar —ç.] *çiftçiyle denk olabilmek için*, emeğe harcanan 5.000 sterlinlik sermayeleri için 5.500 sterlin elde etmekle kalmamalı, bundan ayrı makineler için yatırdıkları 5.500 sterlinin kârı olarak bir *550 sterlin* daha kazanmalıdırlar; ve bunun sonucu olarak" (çünkü, %10'luk bir yıllık kâr oranı bir zorunluluk ve bir yasa sayılıyor) "malları 6.050 sterline satılmalıdır" [agy, s. 29-30].

⟨Yani metaların değerinden *farklı* olan *ortalama fiyatlar* ya da *maliyet-fiyatları*, ortalama kâr —Ricardo'nun varsaydığı *genel kâr oranı*— sonucu ortaya çıkar.⟩

"Şu halde burada, kendi metalarının üretiminde *yıllık olarak* tam da *aynı miktarda emek* çalıştıran kapitalistler var, ama gene de *ürettikleri malların değeri*, her birinin kullandığı *sabit sermaye miktarlarının ya da birikmiş emeğin farklılığı çerçevesinde farklılık gösterir*." [agy, s. 30-31.]

⟨Bu yüzden değil, ama hiçbir işe yaramaz, o hırpani mel'unların her ikisinin de "emeği beslemeye verdikleri destek"ten

aynı miktar yağmalamaları gerektiği biçimindeki sabit fikirleri nedeniyle; ya da metalarının her birinin değerleri ne olursa olsun bu metaların, ortalama fiyatlardan satılması, her birine aynı kâr oranını bırakması nedeniyle.⟩

"Kumaş ve pamuklu ürünleri aynı değerdedir; çünkü eşit miktarda emeğin eşit miktarda sabit sermayenin ürünüdürler; ama tahıl, bu metalarla *aynı değer*de" (bunun **maliyet fiyatı** diye okunması gerekir) "değildir; *çünkü, sabit sermaye sözkonusu olduğu ölçüde*, değişik koşullar altında üretilmiştir." (agy, s. 31.)

Burada basitçe, eşit büyüklükteki sermayeler, organik parçalarının oranı ya da dolaşım dönemi ne olursa olsun, *eşit büyüklükte kâr* bırakır —ki metalar *değerlerin*den satılsaydı bu olanaksız olurdu— burada metaların değerlerinden farklı *maliyet fiyatları* vardır demekten kaçınmak için, çok basit bir sorun, böyle çok beceriksizce **resmedilerek işler** karmakarışık hale getirilmiştir. Ve aslında *genel kâr oranı* kavramıyla amaçlanan da budur.

Bu karmakarışık örneği inceleyelim ve hiç de "karmakarışık" olmayan **gerçek boyutlarına** indirgeyelim. Ricardo'nun, çiftçiyle pamuklu imalatçısının hammadde için hiç harcama yapmadıklarını, üstelik çiftçinin çalışma araçları için hiç sermaye koymadığını ve son olarak da pamuklu imalatçısının yaptığı ***sabit sermaye*** yatırımının hiçbir parçasının ***aşınma payı*** olarak ürüne girmediğini **"varsaydığı" konusunda açıklığa varmak için**, baştan değil, sondan başlayalım. Bu varsayımlar her ne kadar zırvaysa da, çizilen resmi tek başlarına etkilemezler.

Bu varsayımları yaptıktan sonra, Ricardo'nun verdiği örnek, sondan ele alınırsa, şu çıkar: Çiftçi ücretlere 5.000 sterlin yatırmıştır; pamuklucu ahbap 5.000 sterlin ücretler için 5.500 sterlin de makineler için koymuştur. Demek ki birinci 5.000 sterlin, ikinci 10.500 sterlin harcıyor; ikinci ||533| böylece bir kez daha, birincinin harcadığı kadar harcamış oluyor. Bu çerçevede her ikisi de %10 kâr edecekse çiftçi ürününü 5.500 sterline ve pamuklucu ahbap da 6.050 sterline satmalıdır (çünkü makineler için yatırılan 5.500 sterlinin hiçbir parçasının, ***aşınma payı*** olarak ürün değerini oluşturmadığı varsayılmıştır). Meta maliyet fiyatlarının —metalarda vücut bulan değerlerle ve + aynı yıllık kâr oranıyla belirlendiği ölçüde— meta değerlerinden farklı olacağı ve metalar, konan sermayeye göre *aynı kâr oranı*nı bırakacak fiyatlardan satıldığı için bu farkın doğduğu, kısacası, *maliyet fiyatları*yla *değerler* arasındaki bu farkın *genel kâr oranı*yla özdeş olduğu gerçeği bir yana konursa, Ricardo'nun bu örnekle neyi açıklamaya çalıştığını kavramak kesinlikle olanaksızdır. Onun burada, bu örnekte işin içine kattığı ***sa-***

bit sermaye ve ***döner sermaye*** arasındaki fark, çırılçıplak bir dolaptır. Çünkü, örneğin eğer pamuk eğirmeninin kullandığı ek 5.500 sterlin hammaddelerden oluşurken, çiftçi herhangi bir biçimde tohumluğa, vb. gerek duymuyorsa sonuç tıpa tıp aynı olur. Ne de örnek, Ricardo'nun şu vurgulamasındaki gibi

> "Onların" (**pamuklu üreticisi ve çiftçinin**) "ürettiği malların değerlerinin, her birinin kullandığı sabit sermaye miktarlarındaki ya da birikmiş emekteki farklılık çerçevesinde, farklı olduğunu" (agy, s. 31) gösterir.

Çünkü varsayıma göre, pamuklu üreticisi 5.500 sterlinlik sabit sermaye kullanır, çiftçi hiç kullanmaz; biri sabit sermaye kullanır, öteki kullanmaz. Öyleyse, bu ikisi hiçbir biçimde, "farklı miktarlarda" [sabit sermaye –ç.] kullanmıyorlar; bu, bir insan et yiyorsa, öteki hiç et yemiyorsa, "farklı miktarlarda" et yediklerini söylemekten daha değişik değildir. Öte yandan, (["birikmiş emek" –ç.] terimini, başına bir "**ya da**" ekleyerek hilekarca öne sürmek gerçi çok yanlıştır ama) "**birikmiş sermaye**" yani "farklı miktarlarda" maddeleşmiş emek kullandıklarını, daha açıkça söylersek birinin 10.500 sterlin, ötekinin 5.000 sterlin tutarında maddeleşmiş emek kullandıklarını söylemek doğrudur. Ne var ki, "farklı miktarlarda **birikmiş sermaye**" kullanmış olmaları, yalnızca, kendi **iş alanlarında "farklı miktarlarda sermaye**" yatırdıkları, kâr miktarının da, kullandıkları sermayelerin büyüklüğündeki bu farklılıkla orantılı olduğu, çünkü *aynı kâr oranının* varsayıldığı anlamına gelir; ve son olarak da sermayelerin büyüklüğüyle oranlı bu kâr miktarı farklılığının, metaların maliyet fiyatlarında temsil ve ifade edildiği anlamına gelir. Peki ama Ricardo'nun çizdiği resmin **beceriksizliği** nerede?

> "Dolayısıyla burada kendi metalarının üretiminde *yıllık olarak* tam da *aynı miktarda emek kullanan* kapitalistler var, ama gene de ürettikleri malların değeri farklılık gösterir." (agy, s. 30-31).

Bu, —**doğrudan** [canlı –ç.] ve **birikmiş emek birlikte düşünüldüğü zaman— aynı miktarda emek** kullanıldığı anlamına gelmez, aynı miktarda değişen sermaye, yani ücretlere harcanan sermaye, aynı miktarda canlı emek kullanıyorlar demektir. Ve parayla birikmiş emek, yani makine biçiminde varolan metalar, yalnızca meta yasası çerçevesinde değişildiğine göre, *artı-değer* de kullanılan emeğin bir bölümüne, ödeme yapılmaksızın elkonması sonucu ortaya çıktığına göre (makinelerin hiçbir parçasının da ***aşınma*** payı olarak metaya girmediği varsayıldığına göre), apaçık ortadadır ki yalnızca —kâr ve artı-değer özdeş olursa— her ikisi [pamuklu imalatçısı ve çiftçi –ç.] aynı kârı elde edebilir. Pamuklu imalatçısı, çiftçi gibi, her ne kadar bir kattan daha fazla sermaye koyuyorsa da,

ürününü, çiftçininki gibi, 5.500 sterlinden satabilir. Ve makinelerin tümü metaya dönüşse bile, metalarını ancak 11.000 sterline satabilir; %5'ten daha az kâr eder, çiftçininki ise %10'dur. Ancak bu *eşit olmayan* kârlarla, çiftçi ve imalatçı, metaları *değerleri* üzerinden satmış olurlar, kuşkusuz eğer çiftçinin elde ettiği %10, metalarında somutlaşan, fiilen ödenmemiş emeği temsil ediyorsa. Demek ki, metalarını eşit kârla satıyorlarsa, o zaman bu, şu iki nedenden biri dolayısıyladır: Ya imalatçı kendi metalarına keyfî olarak %5 ekler ve imalatçıyla çiftçinin metaları, birlikte düşünülürse, değerlerinin *üstünde* satılır; ya da çiftçinin elde ettiği fiilî artı-değer örneğin %15'tir ve her ikisi, kendi metalarına ortalama %10 eklerler. Bu durumda, bu metaların kendi maliyet fiyatı her ne kadar değerinin ya üstünde ya altındaysa da iki meta *birlikte düşünüldüğünde*, *değerleri üzerinden satılmışlardır* ve kârların eşitlenmesi, içerdikleri toplam artı-değer tarafından gerçekleştirilmiştir. Burada, Ricardo'nun yukardaki önermesi, doğru bir biçime sokulursa, gerçeği ifade eder, şöyle ki: Değişen ve değişmeyen [farklı] sermaye kısımlarından oluşan eşit büyüklükteki sermayeler, eşit olmayan meta değerleri üretirler ve bunun sonucu olarak farklı kâr bırakırlar; bu nedenle bu kârların aynı düzeye gelmesi, metaların değerlerinden *farklı* olan *maliyet fiyatlarına* gelip dayanır.

> "Dolayısıyla burada, kendi metalarının üretiminde yıllık olarak tam da aynı miktarda" (**doğrudan, canlı**) "emek kullanan kapitalist var, ama gene de ürettikleri malların değeri" (**yani değerlerinden farklı maliyet fiyatlarına sahip olmaları**) "her birinin kullandığı ... birikmiş emek miktarlarının farklılığı nedeniyle farklılık gösterir" [agy, s. 30-31].

Ancak bu parçada ima edilen düşünceyi Ricardo, hiçbir zaman açıkça dile getirmemiştir. Bu parça yalnızca [Ricardo'nun çizdiği – ç.] resmin çürüklüğünü ve döne-dolana ilerleyişini açıklar ki, bu resmin de şu ana kadar "kullanılan farklı miktarlardaki *sabit sermaye*" ile herhangi bir ilgisi olmamıştır.

Şimdi bu çözümlememizde biraz daha geriye gidelim. Birinci yıl imalatçı yüz işçiyle bir makine üretir; bu arada çiftçi de gene yüz işçiyle buğday yetiştirir. İkinci yıl imalatçı gene yüz işçi çalıştırarak makineyi pamuklu üretiminde kullanır. Öte yandan çiftçi buğday tarımı için gene yüz kişi çalıştırır. Varsayalım ki, diyor Ricardo, buğdayın değeri yıllık 500 sterlindir. Bunun içindeki ödenmemiş emek, diyelim [ödenmiş emeğin] %25'i olsun, yani 400'ün %25'i = 100 olsun. Demek ki birinci yılın sonunda makine de 500 sterlin değerindedir, bunun 400 sterlini ödenmiş emektir ve 100 sterlin de ödenmemiş emeğin değeridir. Varsayalım ki || 534| ikinci

yılın sonunda makinenin tümü kullanılıp tüketilmiştir ve pamuklunun değerine dönüşmüştür. Gerçekte Ricardo, ikinci yılın sonunda "**buğdayın değeri**" ile yalnızca pamuklu ürünlerinin değerini değil, ama "**pamuklu ürünlerinin ve makinenin değeri**"ni karşılaştırdığına göre, demek ki o da böyle bir varsayımda bulunmaktadır. [agy, s. 29].

Pekala. İkinci yılın sonunda, pamukluların değeri, 1.000 sterline eşit olacaktır, 500 sterlin makinelerin değeri, 500 sterlin de yeni katma-emek. Öte yandan tahılın değeri, 500 sterlindir, 400 sterlin ücretlerin değeri, 100 sterlin de ödenmemiş emek. Bu noktaya kadar, bu durumda *değer yasasıyla çelişen* hiçbir şey yok. Pamuklu imalatçısı, tahıl üreticisi gibi %25 kâr etmektedir. Ama birincinin metaları 1.000 sterline, ikincinin metaları 500 sterline eşittir; çünkü birinci meta 200 işçinin emeğinden vücut bulmaktadır, ikinci ise her yıl yalnızca yüz işçinin emeğinden. Üstelik pamuklu imalatçısının ilk yıl makineden elde ettiği 100 sterlin kârı (artı-değeri) — makineyi yapan işçilerin emeğinin 1/5'ini, karşılığını ödemeksizin emerek elde ettiği kârı— ancak ikinci yıl ve ancak o zaman, pamuğun değerinde, makinenin değeriyle eşzamanlı olarak gerçekleştirmiştir. Ama şimdi esas noktaya geliyoruz. Çiftçi tahılını 500 sterline ve böylece de bizim varsayımımıza göre değerine satarken, pamuklu imalatçısı 1.000 sterlinden fazlaya, yani metasının sahip olduğu değerden daha yükseğine satmıştır. Şimdi eğer, birbiriyle değişime girebilecek olanlar yalnızca bu iki kişi olsaydı, imalatçı çiftçiden tahıl sağlarken, çiftçi imalatçıdan pamuklu alıyor olsaydı, o zaman sanki çiftçi metalarını değerinin *altında* vermiş, %25'ten az [kâr] etmiş ve imalatçı da pamuklusunu değerinin *üstünde* satmış olurdu. İşi, Ricardo'nun burada biraz yapay olarak öne sürdüğü iki kapitalist (**kumaş üreticisi** ve **pamuklu imalatçısı**) olmaksızın ve yalnızca pamuklu üreticisine yer vererek, onun örneğini hafifçe değiştirmek suretiyle sürdürelim. Bu noktada, Ricardo'nun çizdiği resimde, ***çifte hesabın*** hiçbir değeri yok. Dolayısıyla:

> "Ama onlar" (**pamuklu ürünleri**) "*tahıl değerinin bir katından da fazla olacaklardır*; çünkü *pamuklu üreticisinin birinci yılki sermaye ... kârı* sermayesine eklenmiş bulunmaktadır; oysa çiftçinin [kârı – ç.] harcanmış ve keyfi çıkarılmıştır" [agy, s. 30].

(Burjuvayı mazur gösterici son tümce, teorik açıdan anlamsız. Moral düşüncelerin bu konuyla ilgisi yok.)

> "*Bu durumda, sermayelerin farklı dayanıklılık derecesi* çerçevesinde, ya da aynı kapıya çıkacak bir deyişle, *bir dizi metanın pazara getirilebilmesi için geçmesi gereken zaman çerçevesinde* değerleneceklerdir; tamı tamına kendileri için harcanmış emek miktarıyla

orantılı olarak değil — yani bire iki değil, ama, *en değerli olanın pazara getirilebilmesi için geçmesi gereken daha fazla zamanı tazmin edecek ölçüde* daha fazla değerli olacaklardır." (agy, s. 30.)

İmalatçı eğer ürünü değerinden satarsa, 1.000 sterline, tahıl fiyatının bir kat fazlasına satar; çünkü ürünü, bir kat fazla emek içermektedir, 500 sterlini birikmiş emektir (ki onun 100 sterlinlik [bölümü –ç.] için ödeme yapmamıştır) ve 500 sterlini pamuklu üretiminde kullanılmış emektir — onun da 100'ü için aynı biçimde ödeme yapmamıştır. Ama o hesabı şöyle yapar: ilk yıl 400 sterlin yatırdım ve işçileri sömürerek bu [parayla –ç.] 500 sterlin değerinde bir makine ürettim. Böylece %25 kâr ettim. İkinci yıl 900 sterlin yatırdım, yani 500 sterlin anılan makinede ve 400 sterlin gene ücretlere. Bu kez de %25 [kâr –ç.] edeceksem, pamukluyu 1.125 sterline yani değerinin 125 sterlin *üstünde* satmalıyım. Çünkü bu 125 sterlin pamuklu ürünün içerdiği herhangi bir emeği temsil etmiyor, ne de birinci yılın biriktirilmiş emeğini veya ikinci yılın katma-emeğini temsil ediyor. Pamuklu ürünün içerdiği toplam emek yalnızca 1.000 sterline ulaşıyor. Öte yandan, varsayalım ki, iki kişi birbiriyle değişime giriyor ya da kapitalistlerin yarısı kendilerini pamuklu imalatçısının, öteki yarısı da çiftçinin konumunda buluyor. Birinci yarıya 125 sterlin nasıl ödenecek? *Hangi fondan? Apaçık ortada ki yalnızca ikinci yarıdan. İyi güzel de, açıkça görülüyor ki*, bu ikinci yarı %25 kâr etmiyor. Böylece birinci yarı, *genel kâr oranı* bahanesiyle ikinci yarıyı aldatmış oluyor; gerçek ise, kâr oranı imalatçı için %25 oluyor, çiftçi için %25'in altında oluyor. Bu nedenle, farklı bir biçimde oluşmalıdır.

Çizilen resmi daha açık ve daha kusursuz duruma getirmek için, çiftçinin ikinci yıl 900 sterlin kullandığını varsayalım. O zaman %25 kâr ile *birinci yıl* yatırdığı 400 sterlin için 100 sterlin ve ikinci yıl da 225 sterlin olmak üzere toplam 325 sterlin eder. Buna karşılık imalatçı birinci yıl 400 sterlinden 100 sterlin, ama ikinci yıl 900 sterlinden yalnızca 100 sterlin olmak üzere %$11^1/_9$ kâr eder (çünkü yalnızca emek için yatırılan 400 sterlin artı-değer bırakır, makine olarak bulunan 500 sterlin hiçbir [artı-değer –ç.] bırakmaz). Ya da varsayalım ki, çiftçi [ikinci yıl -ç.] gene 400 sterlin yatırır; birinci yıl olduğu gibi ikinci yıl da %25 kâr eder; bu ikisi birlikte, iki yıl içindeki 800 sterlinlik bir harcamada %25 kâr ya da 200 sterlin eder. Buna karşılık imalatçı birinci yıl %25, ikinci yıl %$11^1/_9$ kâr etmiş olacaktır; yani iki yıl içinde, 1.300 sterlinlik bir harcamada 200 sterlin kâr etmiş olacaktır; bu %$15^5/_{13}$ eder. Eğer bunların düzeyi denkleştirilseydi imalatçı da çiftçi de %$20^5/_{26}$ alacaktı.[71] Başka deyişle, bu ortalama kâr olacaktır. Bu, çiftçinin me-

taları için 500 sterlinden az, imalatçının metaları için 1.000 sterlinden fazla bir [fiyat] demek olur.

||535| Her durumda, burada imalatçı birinci yıl 400 sterlin, ikinci yıl 900 sterlin yatırmıştır, buna karşılık çiftçi, her birinde 400 sterlin yatırmıştır. İmalatçı pamuklu üretmek yerine (inşaatçı olsaydı da) bir ev yapsaydı, o zaman birinci yılın sonunda, henüz tamamlanmamış olan ev 500 sterlini içerirdi ve onun evi tamamlamak için emeğe 400 sterlin daha harcaması gerekirdi. Buna karşılık, yıl içinde sermayesi geri dönen çiftçi, 100 sterlin kârının bir parçasını diyelim 50 sterlinini yeniden sermayeye dönüştürür ve bir kez daha emeğe harcardı; varsaydığımız durumda imalatçı bunu yapamazdı. Eğer her iki durumda da kâr oranı *aynı* olacaksa, o zaman birinin metaları değerinin *üstünde*, ötekininki değerinin *altında* satılmak gerekecektir. Rekabet, değerleri maliyet fiyatlarında denkleştirmeye çabaladığı için, olan budur.

Ama Ricardo'nun yaptığı gibi, "**sermayelerin farklı dayanıklılık derecesi çerçevesinde**" (s. 30) ya da "**bir dizi metanın pazara getirilebilmesi için geçmesi gereken zaman nedeniyle**" (s. 30) göreli **değerlerde farklılık** ortaya çıktığını söylemek doğru değildir. Ama değerden *farklı* olan eşit *maliyet fiyatını* doğuran şey, dolaşım sürecinin ortaya çıkardığı farklı değerlere karşın *genel bir kâr oranının* benimsenmesidir, çünkü değeri, yalnızca emek-zamanı belirler.

Ricardo'nun çizdiği resim iki örnekten oluşuyor. **Sermayenin dayanıklılığı** ya da sermayenin sabit sermaye karakteri, ikinci örnekte hiç mi hiç yer almıyor. İkinci örnek yalnızca, farklı büyüklükte olan, ama ücretlere —değişen sermaye olarak— aynı miktarın harcandığı; artı-değerlerin ve değerlerin farklı olmasına karşın, kârların eşit olacağı [bir durumdaki –ç.] sermayelere eğiliyor.

[Sabit sermayenin –ç.] *dayanıklılığı* birinci örnekte de yer almıyor. Birinci örnek, *daha uzun süren bir çalışma süreciyle* ilgileniyor — metanın, *mamul meta haline gelerek* dolaşıma girmesinden önce üretim alanı içinde kalması gereken daha uzun süreyle ilgileniyor. Ricardo'nun bu örneğinde imalatçı, her iki yıl da aynı miktarda değişen sermaye kullanmasına karşın, ikinci yıl, çiftçiden daha fazla sermaye kullanıyor. Ancak çiftçi ikinci yıl daha büyük bir değişen sermaye kullanabilirdi; çünkü onun metaları daha kısa süre çalışma sürecinde kalıyor ve daha çabuk paraya çevriliyor. Bunun yanısıra, kârın gelir olarak tüketilen kısmı, birinci yılın sonunda çiftçinin kullanımına hazır hale gelmiştir; oysa imalatçının kullanımına ancak ikinci yılın sonunda hazır hale gelir. Bu nedenle imalatçı, geçimini sağlamak için kendine *öndelik olarak verdiği* ek bir sermayeyi daha harcamak zorundadır. Bu arada yeri gelmiş-

ken, ikinci durumda bir tazminatın gerçekleşip gerçekleşemeyeceği kârların *eşitlenip eşitlenemeyeceği*, burada tamamıyla, bir yılda geri dönen sermaye kârlarının, yeniden sermayeye dönüştürülme derecesine, başka deyişle, üretilen fiilî kâr miktarına bağlıdır. Hiçbir şey yoksa, eşitlenecek bir şey de yoktur. Bu durumda sermayeler gene değer üretir, dolayısıyla artı-değer üretir, ve dolayısıyla da sermayenin büyüklüğüyle orantılı olmayan kâr üretir. Eğer kârlar onların büyüklüğüyle orantılı olacaksa, o zaman değerden farklı olarak *maliyet fiyatı* olmalıdır.

Ricardo bir üçüncü resim daha çiziyor; ne var ki, o da *tamı tamına*, birinci resimdeki ilk örnek gibi ve hiçbir yenilik taşımıyor.

> "Varsayalım ki, bir metanın üretimi için, 1.000 sterlinlik bir harcamayla bir yıl boyunca 20 kişi çalıştırıyorum ve yılın bitiminde o metayı tamamlamak ya da daha yetkinleştirmek için, bir kez daha bir yıl boyunca, gene 1.000 sterlinlik bir harcamayla 20 kişi çalıştırıyorum ve iki yılın sonunda pazara sürüyorum; kâr %10 olursa, benim metamı 2.310 sterline satılmalıdır; *çünkü* bir yıl boyunca 1.000 sterlin sermaye kullandım, bir yıl da 2.100 sterlin kullandım. Bir başkası tamı tamına aynı miktar emek kullanıyor, ama yalnızca ilk yıl için kullanıyor; [demek ki –ç.] 2.000 sterlinlik bir harcamayla 40 kişi çalıştırıyor ve ilk yılın sonunda, %10 ***kâr***la ya da 2.200 sterline satıyor. İşte size, aynı miktarda emek harcanmış iki meta; biri 2.310 sterline satılıyor, öteki 2.200 sterline. Bu durum, sonuncudan *farklı*ymış gibi görünüyor, ama *gerçekte* aynı" (agy, s. 34-35).

Yalnızca "gerçekte" değil, "görünüşte"de aynı; bir nokta dışında — birisinde metaya "**makine**" deniyor, buradaysa yalnızca "**meta**". Birinci örnekte imalatçı ilk yıl 400 sterlin, ikinci yıl 900 sterlin yatırdı. Bu kez ilk yıl 1.000, ikinci yıl 2.100 sterlin yatırıyor. Çiftçi ilk yıl 400 sterlin, ikinci yıl da 400 sterlin yatırdı. Bu kez ikinci kişi ilk yıl 2.000 sterlin yatırıyor, ikinci yıl hiçbir şey. Tüm fark da burada. Ne var ki her iki durumda da öykü, iki kişiden birinin ikinci yıl, (artı-değer dahil olmak üzere) birinci yıl ürününün tümünü + **ek bir miktarı** yatırması gerçeği üzerinde dönüyor.

Bu örneklerdeki beceriksizlik gösteriyor ki, Ricardo anlamadığı bir güçlükle boğuşuyor ve güçlüğün üstesinden gelmeyi de daha az başarıyor. Beceriksizlik şurada: Çizdiği birinci resimdeki ilk örneğin **amacı** sermayenin *dayanıklılığı*nı işe katmak —ama böyle bir şey yapmıyor; bunu *olanaksız*laştıran Ricardo'nun kendisi— çünkü ***sabit sermayenin*** herhangi bir kısmının ***aşınma*** payı olarak metaya girmesine izin vermiyor, böylece de ***sabit sermayenin*** *kendine özgü dolaşım biçimi*ni ortaya koyacak öğeyi dışlıyor. Ricardo'nun gösterdiği tek şey, daha uzun süren çalışma sürecinde, daha kısa çalışma sürecine göre *daha büyük* sermaye kullanıldığıdır. Üçüncü

örneğin, farklı bir şeyi resmetmesi öngörülüyor ama, gerçekte o da aynı resmi çiziyor. Çizilen birinci ||536| resimdeki *ikinci örnek **sabit sermayenin*** farklı oranları sonucu ne tür farklılıklar ortaya çıktığını göstermeye niyetleniyor. Ama bunun yerine, her ne kadar ücretlere aynı miktar sermaye yatırılıyorsa da, *eşit olmayan* iki sermayenin yarattığı farklılıkları gösteriyor yalnızca. Ve dahası var, imalatçı pamuk ve pamuk ipliği olmaksızın, çiftçi de tohumluğu olmaksızın çalışıyor! Çizilen resmin başından sonuna tutarsızlığı, hatta saçmalığı, işin temelinde açıklık olmayışından kaynaklanıyor.

[b) *Ricardo'nun Maliyet Fiyatını Değerle Karıştırması ve Onun Değer Teorisinde, Bu Karıştırmadan Kaynaklanan Çelişkiler. Kâr Oranının Eşitlenme Sürecini ve Değerin Maliyet Fiyatına Dönüşümü Sürecini Kavrama Eksikliği*]

Ricardo, son olarak çizdiği bütün bu resimlerden çıkarılacak vargıları belirtiyor:

> "Her iki durumda da değerler arasındaki fark, sermaye olarak biriktirilen kârlardan kaynaklanıyor; ve bu fark, *kârların gemlendiği süre için adil bir tazminattır.*" (Sanki buradaki sorun adalet sorunuymuş gibi) (agy, s. 35.)

Bu, *belli bir dolaşım döneminde, örneğin bir yılda,* bir sermaye, ona özgü dolaşım dönemi ne olursa olsun, %10 kâr bırakmalıdır, demekten başka ne anlama gelir; ve **farklı üretim dallarında** *eşit büyüklükteki sermayeler*, dolaşım süreçlerine bakılmaksızın, organik parçaları arasındaki orantıya göre üretmeleri gereken *çeşitli artı-değerler*den bağımsız olarak %10 kâr bırakmalıdır, demekten başka ne anlama gelir?

Ricardo şu sonuçları çıkarmalıydı:

[Birincisi]: Eşit büyüklükteki sermayeler, eşit olmayan *değerler*de meta üretirler ve bu nedenle de *eşit olmayan artı-değerler* ya da *kârlar* bırakırlar; çünkü değeri, emek-zamanı belirler ve bir sermayenin gerçekleştirdiği emek-zamanı miktarı, bu sermayenin mutlak büyüklüğüne bağlı değildir, değişen sermaye [kısmının -ç.], ücretlere yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. *İkincisi*: Eşit büyüklükteki sermayelerin *eşit değerler* ürettiği (her ne kadar üretim alanındaki eşitsizlikle dolaşım alanındaki eşitsizlik birbirine denk düşüyorsa da) varsayılsa bile, *eşit miktarlarda ödenmemiş emeğe elkoyma ve paraya çevirme dönemleri*, [sermayelerin -ç.] *geri dönüş dönemlerine* göre farklılık gösterir. Belli bir *zaman süresi* içinde, farklı üretim alanlarında, *eşit büyüklükte*ki sermayelerin

yarattığı değerlerdeki, artı-değerlerdeki ve kârlardaki ikinci farklılık da böylece ortaya çıkar.

Demek ki, kârlar, sermayenin [belli bir –ç.] yüzdesi olarak, belirli bir sürede, diyelim bir yılda eşit olacaklarsa ve böylece eşit büyüklükteki sermayeler, aynı zaman süresinde eşit kâr bırakacaksa, o zaman meta *fiyatlarının değerler*inden farklı olması gerekir. Tüm metaların bu *maliyet fiyatları* topluca alındığı zaman *değerlerine eşit olacaktır*. Aynı şekilde, toplam kâr da tüm bu sermayelerin, örneğin bir yılda getirdiği toplam artı-değere eşit olacaktır. Eğer değerin tanımı esas alınmazsa, *ortalama kâr* ve dolayısıyla maliyet fiyatı, tepeden tırnağa hayalî ve savunulamaz olur. Farklı üretim alanlarındaki artı-değerlerin eşitlenmesi, bu toplam artı-değerin mutlak büyüklüğünü etkilemez; yalnızca, farklı üretim alanları arasındaki *dağılımını* değiştirir. *Bu artı-değerin belirlenmesi* ise, yalnızca değerin, emek-zamanıyla belirlenmesinden kaynaklanır. Bu olmadan, ortalama kâr *hiçbir şey*in ortalamasıdır, tepeden tırnağa **fantezidir**. O zaman, %1.000 de olabilir, %10 da.

Ricardo'nun çizdiği tablolar, yalnızca onun, *genel kâr oranı önvarsayımını* bu işin içine sızdırmak için birer araç olarak hizmet eder. Ve bu iş, ücretlerin beşinci, kârların da altıncı bölümlerde ele alınması öngörülürken, "Değer Hakkında"ki ilk bölümde halledilir. Yalnızca metaların "değeri"nin belirlenişinden, artı-değerlerinin, kârın ve hatta *genel kâr oranının* nasıl çıktığı, Ricardo'da, karanlıkta kalır. Çizdiği resimlerde gerçekte, kanıtladığı tek şey, genel kâr oranına göre belirlendikleri ölçüde, meta *fiyatlarının*, *değerlerinden* tamamen farklı olduğudur. Ve bu farklılığa, kâr oranının bir yasa olduğu postülasıyla ulaşır. Gerçi Ricardo, çok soyut olmakla suçlanagelir ama, aslında onu, bunun tersiyle suçlayan da haklı sayılmalıdır: Soyutlama gücü eksikliği, yetersizlik, metaların değerini incelerken, rekabetin sonucu olarak yüzyüze geldiği bir öğeyi, kârları unutmak.

Maliyet fiyatlarıyla değerler arasındaki farklılığı, bizzat değerin belirlenişinden çıkarmak yerine Ricardo, "değerler"in (burada, aslında kavramı, "mutlak değer" ya da "gerçek değer" ya da yalnızca "değer" diye tanımlamak daha uygundur) emek-zamanından bağımsız etkenlerle belirlendiğini ve bu etkenlerin ara sıra değer yasasını ihlal ettiğini kabullendiği için, bu durum, Malthus gibi hasımları tarafından, onun tüm değer teorisine || 537| saldırıda kullanılmıştır. Malthus, haklı olarak, sermayenin organik kısımları arasındaki farklılıklarla, çeşitli üretim alanlarındaki sermayelerin geri dönüş süreleri arasındaki farklılıkların, üretimin attığı adımlarla eşzamanlı olarak geliştiğine ve dolayısıyla, Adam Smith'in,

bu "uygar" çağda değerin emek-zamanıyla belirlendiği [savının -ç.] artık geçerli olmadığı biçimindeki görüşüne gelinmesi gerektiğine değinir. (Bkz: ayrıca *Torrens*.) Öte yandan onun havarileri de bu fenomenlerin temel ilkeyle tutarlı olması için en acınası skolastik buluşlara sarılmışlardır (Bkz: [*James*] *Mill* ve Sefil *McCulloch*).[72]

Ricardo —ücretlerin artışı ya da düşüşünden *epey farklı* olarak— *kendi çizdiği tablodan çıkan sonuç üzerinde*, yani ücretlerin değişmediği varsayımında, eğer maliyet fiyatları kârla aynı oranda belirlenirse, metaların maliyet fiyatının değerlerinden farklı olması gerekeceği üzerinde *durmuyor*. Bu bölümde, ücretlerin artış ya da eksilişinin, değerle aynı düzeye gelmiş olan *maliyet fiyatları*na yaptığı etkiye geçiyor.

Sorun ise kendi içinde inanılmaz ölçüde basit.

Çiftçi %10 [kâr -ç.]la 5.000 sterlin yatırır; metaları 5.500 sterline eşit olur. Eğer ücretler yükseldiği için bu yükseliş kârda bir azalmaya yol açtığı için %1'lik bir azalmayla kâr 10'dan 9'a inerse, çiftçi (sermayesinin tamamını ücretlere yatırdığı varsayıldığı için) metalarını 5.500 sterline satmayı sürdürür. Ama bu 5.500 sterlinden yalnızca $454^{14}/_{109}$ sterlin ona aittir, 500 sterlin değil. İmalatçının sermayesi, 5.500 sterlini makineden 5.000 sterlini **emek** [ücretinden -ç.] oluşur. Daha önce olduğu gibi, ikinci 5.000 sterlin de 5.500 sterlinlik bir ürün yaratır, ancak imalatçı şimdi artık 5.000 sterlin değil $5.045^{95}/_{109}$ sterlin yatırır ve bunun üzerinden yalnızca $454^{14}/_{109}$ kâr eder, tıpkı çiftçi gibi. Öte yandan, 5.500 sterlinlik ***sabit sermayesinden*** de artık %10 ya da 550 sterlin değil, ama yalnızca %9 ya da 495 sterlin kâr düşünebilir. Bundan ötürü metalarını 6.050 sterlin yerine 5.995 sterline satacaktır. Demek ki, ücretlerdeki artış nedeniyle çiftçinin metalarının para fiyatı aynı kalmıştır, ama imalatçınınki düşmüştür; bundan ötürüdür ki, çiftçinin metalarının değeri, imalatçınınkine **kıyasla** yükselmiştir. Sorunun can alıcı noktası şudur: Eğer imalatçı kendi metalarını eski değerinden satsaydı, ortalamadan daha yüksek bir kâr sağlardı; çünkü ücret artışları, onun yalnızca ücretler için koyduğu sermaye parçasını doğrudan etkilemişti. Bu tablo kendi başına, maliyet fiyatlarının %10'luk ortalama kâr tarafından düzenlendiğini ve *metaların değerinden farklı olduğunu* esasen *kabullenmektedir*. Soru, sermayeler, sabit ve döner sermayenin farklı oranlarından oluştuğu zaman, kârdaki artma ya da azalmanın bu maliyet fiyatlarını nasıl etkilediği sorusudur. Bu tablonun (Ricardo, agy, s. 31-32) *değerlerin maliyet fiyatlarına dönüşmesi* ile hiçbir ilgisi yoktur. Ama çok ince bir noktadır; çünkü gerçekte Ricardo burada, eğer sermayelerin bileşimi aynı olsaydı, ücretlerdeki bir artışın —bayağı görüşün aksine—

metaların değerini etkilemeksizin kârları indirecek olduğunu gösterir; eğer sermayelerin bileşimi eşit değilse, o zaman —bayağı görüşün savladığı gibi— *tüm metaların fiyatı*nda bir artış yaratmayacak, ama yalnızca bazı metaların fiyatında bir *düşüş*e yol açacaktır. Burada metaların fiyatındaki düşüş, kâr oranındaki düşüşten ileri gelir, ya da aynı kapıya çıkan bir ifadeyle ücretlerdeki artıştan ileri gelir. İmalatçının konumunda metanın *maliyet fiyatı*nın büyük bir bölümü, ***sabit sermayesinden*** beklediği ortalama kâr tarafından belirlenir. Bu nedenle, ücretlerdeki artma ya da eksilmenin sonucu olarak, eğer bu kâr oranı düşer ya da yükselirse, o zaman *bu* metaların *fiyatı* da ona uyarak **—yani fiyatın, sabit sermaye üzerinden hesaplanan kâra ait kısmına uyarak—** düşer ya da yükselir. Aynı şey, "**daha uzak dönemlerde geri dönen döner sermayeler için de geçerlidir** ve tersi de." (J. R. McCulloch [*The Principles of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri*], Edinburgh, 1825, s. 300].) Daha az [miktarda –ç.] değişen sermaye kullanan kapitalistler eğer sabit sermayelerini, aynı kâr oranında dilimleyip yontmayı ve metanın fiyatına eklemeyi sürdürselerdi, o zaman, kâr oranları artardı; ve sermayesi daha büyük ölçüde değişen sermayeden oluşanlara göre, kullandıkları daha büyük ***sabit sermayeye*** oranla da artardı. Rekabet bunu aynı düzeye getirir.

> "Ricardo" diyor Mac "meta üretiminde kullanılan sermayelerin aynı dayanıklılık derecesinde olmadığı durumlarda, ücret oranlarındaki dalgalanmaların meta değerleri üzerindeki etkilerini keşfeden ve çözümleyen ilk kişiydi. Ricardo, yalnızca, ücretlerdeki herhangi bir artışın, *bütün* metaların değerini artırmasının olanaksız olduğunu göstermekle kalmadı, ama ... birçok durumda, *ücretlerdeki bir artışın* ister-istemez *fiyat düşüşlerin*e ve *ücretlerdeki bir düşüşün fiyat artışların*a yol açtığını gösterdi." (agy, s. 298-299.)

Ricardo, savını, ilkin, *genel bir kâr oranının düzenlediği maliyet fiyatları* önermesiyle kanıtlar.

İkincisi: "*Kârlarda bir düşme olmadan, emeğin değerinde herhangi bir artış olamaz*". (David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. baskı, Londra, 1821, s. 31.)

Böylece, "Ücretler Hakkında"ki V. ve "Kârlar Hakkında"ki VI. bölümlerde çıkarsanması gereken yasalar, daha "*Değer Hakkında*"ki I. bölümde varsayılmıştır. Bu arada yeri gelmişken söyleyelim, || 538| "kârlarda bir düşme olmadan, emeğin değerinde herhangi bir artış olamaz" [görüşünden –ç.] Ricardo pek yanlış bir biçimde [öyleyse –ç.] emeğin değerinde bir düşme olmadan kârlar artamaz sonucunu çıkarmıştır. Birinci yasa artı-değerle ilgilidir. Ama kâr, artı-değerin yatırılan toplam sermayeye oranına eşit ol-

duğuna göre, değişmeyen sermayenin değeri azalırsa, emeğin değeri aynı kalsa da kâr artabilir. Ricardo artı-değerle kârı bütünüyle birbirine karıştırmaktadır. Bundan ötürü de kâr ve kâr oranı üzerinde hatalı yasalara ulaşmıştır.

Çizdiği son tablonun genel vargısı şudur:

> "Emeğin [değerindeki –ç.] bir artma ya da azalma dolayısıyla" (ya da aynı kapıya çıkacak bir deyişle, kâr oranındaki bir artma ya da azalma dolayısıyla) "metaların göreli değerlerinde [görülen –ç.] değişikliğin derecesi, sabit sermayenin, kullanılan tüm sermayeye göre sahip olduğu orana bağlıdır. Çok değerli makineler tarafından ya da çok değerli yapılarda üretilen ya da pazara getirilebilmesi büyük bir zaman süresini gerektiren tüm metaların göreli değeri düşer, buna karşılık, esas olarak emeğin ürettiği ya da pazara çabucak çıkarılabilen metaların göreli değeri artar" (agy, s. 32).

Bir kez daha Ricardo, araştırmasında gerçekten ilgi duyduğu noktaya geliyor. **Ücretlerdeki bir artma ya da azalmadan ötürü metaların maliyet** fiyatlarında ortaya çıkan farklılıklar, aynı maliyet fiyatlarında **metaların değerindeki değişikliklerin**, yani üretimlerinde kullanılan emek miktarındaki değişikliklerin neden olduğu **farklılıklara göre önemsizdir ⟨Ricardo bu doğruyu, bu yeterlikte ifade etmenin çok uzağındadır⟩**. Dolayısıyla, insan genel olarak bu noktayı bir yana koyabilir ve değer yasası, [o zaman da –ç.] harfi harfine doğru olmaya devam eder. (**Değeri emek-zamanının belirlediği** [söylenmedikçe –ç.] **maliyet fiyatlarının** anlaşılır duruma gelemeyeceğini Ricardo'nun eklemesi gerekirdi.) Onun araştırmalarının gerçek doğrultusu budur. İşin aslında, açıkça ortadadır ki, meta değerlerinin *maliyet fiyatları*na dönüşmesine karşın, bir kez maliyet fiyatlarının [varlığı –ç.] kabul edilince, bu fiyatlarda herhangi bir *değişiklik* —kendini ancak yıllar içinde ortaya koyabilecek olan bir değişiklikten, **kâr oranındaki süreğen bir artma ya da eksilmeden** kaynaklanmadıkça— yalnızca ve ancak metaların değerindeki bir *değişiklik*ten yani üretimleri için gerekli olan emek-zamanındaki bir değişiklikten ileri gelebilir. {Ve bu maliyet fiyatları, *pazar fiyatları* ile karıştırılmamalıdır: bunlar farklı üretim alanlarındaki metaların ortalama pazar fiyatıdır. *Aynı alanın metaları, o alandaki ortalama, üretim koşulları altında* üretilen metaların fiyatıyla fiyatlandırıldığı ölçüde, *pazar fiyatı*nın kendisi bir ortalamayı zaten içerir. Ama Ricardo'nun rantla ilgili olarak varsaydığı üzere, *en kötü [üretim –ç.] koşulları* altında üretilen metaların fiyatıyla fiyatlandırıldığı ölçüde değil; çünkü ortalama talep belli bir fiyata bağlıdır, hatta tahılda bile. Bu nedenle, arzın belli bir miktarı arz, bu fiyatın *üstünde* satılmaz. Yoksa, talep düşer. Üretim koşulları ortalama olmayan, ama ortalamanın *altında* bulunanlar, bu

nedenle çoğu zaman metalarını yalnızca değerinin altında değil, ama *maliyet fiyatının* da altında satma durumunda kalırlar.]

"Ancak okur dikkat etmelidir ki, metalardaki bu farklılığın" (bu, maliyet fiyatlarının farklılığı ya da *Ricardo'nun deyişiyle* metaların **göreli değerleri** farklılığı diye okunmalıdır) "nedeni, etkileri bakımından, bir ölçüde, daha hafiftir. ... Metaların değerindeki bir başka büyük etmende, yani adıyla belirtirsek, metaları üretmek için gerekli olan emek miktarında artma ya da eksilmede ise böyle değildir ... Kârların süreğen oranındaki herhangi büyük çaplı bir değişme, ancak uzun yıllar içinde işlevsellik gösteren nedenlerin sonucudur; oysa metaların üretimi için gerekli olan emek miktarındaki değişmeler gündelik olaylardır. Makinelerdeki, araç-gereçlerdeki, [üretim –ç.] yapılarındaki, hammaddenin işlenmesindeki her iyileştirme emekten tasarruf sağlar ve iyileştirmenin uygulandığı metaları, daha geniş olanaklarla üretmemizi sağlar ve bunun sonucu olarak *değeri* değişir. Şu halde, metaların değerindeki değişmelerin nedenlerini tartarken, gerçi emeğin artış ya da eksilişinin yarattığı etkiyi gözönünde bulundurmamak tümden yanlış olur ama, çok fazla önem atfetmek de bir o kadar yanlıştır..." (agy, s. 32-33).

Dolayısıyla, konuyu daha fazla dikkate almaz.

"**Değer Hakkında**"ki bölüm I'in bu kesim IV'ünün tümü, öylesine inanılmaz ölçüde karmakarışık hale getirilmiştir ki, Ricardo her ne kadar başlangıçta, *ücretlerdeki artma ya da azalma*nın meta değerlerinde yarattığı *değişmeleri* sermayenin farklı bileşimiyle bağlantılı olarak *gözden geçirme* niyetinde olduğunu açıklamasına karşın, bunu yalnızca ara sıra yapar. İşin aslında, kesim IV'ün önemli bir bölümünü, *genel kâr oranının*, ücretlerin *artma ya da azalmasından oldukça bağımsiz* bir biçimde —kendisi ücretlerin *değişmeksizin* aynı kaldığını varsaymıştır— ||539| metaların değerinden farklı olan maliyet fiyatlarına yol açacağı, üstelik bunun **sabit ve döner sermaye [arasındaki] farklılığa** da bağlı olmadığı önermesini kanıtlayan tablolarla doldurur. Ancak o kesimin sonunda bunu gene unutur.

Kesim IV'te araştırmasının konusunu şu sözlerle açıklar:

"Metaların üretimi için gereken daha çok ya da daha az emek miktarının yanısıra, sabit sermayenin *dayanıklılık* derecesi farklılığı ve iki tür sermayenin kombinasyonu *oranındaki değişme*, metaların göreli değerindeki değişmelerin bir *başka neden*ini oluşturur — *bu neden, emeğin değerindeki artma ya da azalmadır*" (agy, s. 25-26).

Gerçekte, **çizdiği tablolarda, *ilkin***, sermaye (yani değişen ve değişmeyen sermaye) **türlerinin farklı bileşimlerinin**, meta fiyatlarıyla değerleri arasında bir farklılık yaratmasını olanaklı kılan tek şeyin *genel kâr oranı* olduğunu, **bu farklılığın nedeninin**, sabit ol-

duğu varsayılan **emek değeri** değil, genel kâr oranı olduğunu gösterir. Ondan sonra —ancak ikinci sırada— genel kâr oranının sonucu olarak değerden farklılaşmış maliyet fiyatlarını veri olarak kabul eder ve emek değerindeki değişmelerin, bu fiyatları nasıl etkilediğini araştırır. 1 numaralı sorunu, ana noktayı araştırmaz; tamamen gözden kaçırır ve IV. kesimi başladığı gibi bitirir:

> "... bu kesimde gösterildiği gibi, emek miktarında herhangi bir değişme olmaksızın, üretiminde *sabit sermaye* kullanılan malların *değerindeki artış* o malların değişilebilirlik değerinde bir düşüşe yol açacaktır; sabit sermaye ne kadar büyük olursa, düşüş o kadar büyük olacakır" (agy, s. 35).

Ve (bölüm I'in) izleyen V. kesiminde aynı **çizgiyi** sürdürür; başka deyişle, **iki farklı üretim alanında kullanılan eşit büyüklükte iki sermayenin** sabit ve döner sermaye kısımları arasındaki oranlar farklı olduğu zaman değil, ama "**sermayenin* dayanıklılığı eşit olmadığı**" zaman ya da "**kullanana geri dönüş hızı eşit olmadığı**"** zaman, meta **maliyet fiyatlarının, emek değerindeki ya da ücretlerdeki değişmelerle** nasıl farklılaştırılabildiğini araştırır [agy, s. 36]. Genel kâr oranının, *maliyet fiyatlarıyla değerler arasında* ortaya çıkardığı *farklılık*la ilgili olarak IV. kesimde ima edilen doğru kanı, artık burada, kesim V'te göze çarpmamaktadır. *Burada, yalnızca ikincil bir sorun, yani adıylasanıyla ifade edersek, maliyet fiyatlarındaki değişmeler incelenmektedir.* Bu nedenle, bu kesim, dolaşım sürecinden sermaye şekliyle kaynaklanan farklılıkların ara-sıra anılması dışında, pek de bir teorik çekicilik göstermemektedir.

> "Sabit sermaye, daha az dayanıklı olduğu oranda, döner sermayenin doğasına daha yakın gelir. Tüketilecek ve imalatçının sermayesini korumak amacıyla, *değeri daha kısa sürede yeniden-üretilecektir*" (agy, s. 36).

Böylece, **daha az dayanıklılık** ve genel olarak sabit ve döner sermaye arasındaki fark, *yeniden-üretim süresi* farkına indirgenmektedir. Bu hiç kuşku yok, belirleyici önemde bir öğedir. Ama hiçbir biçimde tek öğe değildir. ***Sabit sermaye***, çalışma sürecine bir bütün olarak girer ve değer yaratma sürecine yalnızca birbirini izleyen aşamalarda ve taksit taksit katılır. Sermayelerin dolaşım biçiminde bu, başka bir temel farklılıktır. Dahası var: ***sabit sermaye*** dolaşım sürecine, *değişim-değeri* olarak girer —*zorunlu* olarak girer— oysa çalışma sürecinde o sermayenin *kullanım-değeri* tüketilir ve hiçbir zaman o sürecin dışına çıkmaz. Bu, *dolaşım biçimi*nde-

* Elyazmasında "sabit sermayenin" –*Ed.*

** Elyazmasında "sermayelerin, sahiplerine dönüş hızının eşit olmadığı" –*Ed.*

ki bir başka önemli farklılıktır. Dolaşım biçimindeki her iki farklılık, ayrıca dolaşım süresiyle de ilgilidir; ama bunlar, [sabit sermayenin dayanıklılık] dereceleriyle ve [dolaşım süresindeki] farklılıklarla özdeş değildir.

Daha az dayanıklı sermaye "onu, başlangıçtaki durumunda ve etkinliğinde tutabilmek için" *sürekli olarak* daha büyük miktarda *emeğe* gerek gösterir;

> "ama böylece ortaya konan emek, bu emekle orantılı bir değer taşıması gereken metanın imalinde gerçekten harcanmış emek addedilebilir" (agy, s. 36-37) "... eğer makinenin aşınma payı büyük ise, o makineyi etkin bir konumda tutmak için gereksinilen emek miktarı, yıllık olarak, 50 işçinin emeğine [eşit –ç.] ise, o zaman ben mallarım için, başka malları üretmek için 50 işçi çalıştıran ve hiç makine kullanmayan imalatçının elde edeceği fiyata eşit ek bir fiyata sahip olmalıyım. Ama emek ücretlerindeki bir artış, hızla tüketilen makinelerde üretilen metalarla, yavaş yavaş tüketilen makinelerde üretilen metaları eşit biçimde etkilemez. Birinin üretiminde, *çok fazla miktarda emek, sürekli olarak, üretilen metaya aktarılır*..." [agy, s. 37].

⟨ancak, Ricardo, kendi genel kâr oranıyla öylesine meşguldür ki, böyle yapıldığı zaman, metaya, **göreli büyük bir miktarda artı-emeğin sürekli olarak aktarıldığını** görmez⟩ .

> "İkincinin [üretiminde, metaya –ç.] bu yolla çok küçük bir miktar aktarılır" [agy, s. 37].

⟨**Böylece de, kuşkusuz metalar değerlerine göre değişildiyse, çok az miktarda artı-emek ve dolayısıyla çok daha az** [artı-]**değer**.⟩

> "Ücretlerdeki her artış, bu nedenle ya da aynı kapıya çıkan bir deyişle ||540| kârlardaki her düşüş, dayanıklı yapıda olan bir sermayenin ürettiği metaların göreli değerini düşürür, daha kolaylıkla eriyip tükenen sermayenin ürettiği metaların değerini oransal olarak yükseltir. Ücretlerdeki düşüş, bunun tam tersi sonuç verir" (agy, s. 37-38).

Başka deyişle: ***dayanıklılığı daha az bir sabit sermaye*** kullanan imalatçı, **dayanıklılığı daha fazla olan sermaye kullanana** göre, daha az sabit sermaye ve daha çok ücretlere harcanan sermaye kullanmış olur. Dolayısıyla, bu örnek, bir öncekiyle yani ücretlerdeki bir oynamanın, biri ötekine göre, oransal olarak daha fazla sabit sermayeyi içeren sermayeleri nasıl etkileyeceğini ortaya koyan örnekle örtüşür. [Burada] **yeni bir şey yok.**

Ricardo'nun 38-40. arası sayfalarda, *makineler* hakkında ifade ettiği öteki noktalar, "**Makineler Hakkında**"ki XXXI. bölüme kadar ertelenmelidir.*

* Bkz: Bu cilt, s. 528-529. –*Ed.*

Ricardo'nun, en sonunda, söz arasındaki bir *tümcede* doğru fikri hemen neredeyse ifade etmesi, ama sonra bir kez daha elinden kaçırması gariptir; alıntılayacağımız parçalarda o noktaya değindikten sonra, bir kez daha kendi başat fikrine, yani emek değerindeki değişikliğin maliyet fiyatları üzerindeki etkisine ilişkin başat fikrine geri dönmesi ve araştırmalarını bu *ikincil yaklaşımla* sonuçlandırması gariptir.

İmayı içeren parça şu:

> "Demek ki, görüldüğü gibi, toplumun erken aşamalarında, henüz, fazla makine ya da dayanıklı sermaye kullanılmadan önce, *eşit sermayeler*le üretilen metalar, hemen neredeyse *eşit değer*de olacaktır ve üretimleri için gereksinilen daha çok ya da daha az emek çerçevesinde yalnızca birbirine göre yükselecek ya da düşecektir" [agy, s. 40].

⟨Tümcenin son kısmı kötü yazılmış; ayrıca değere değil *metalara* değiniliyor — metaların *fiyatı* sözkonusu olmadığı sürece de anlamsızdır; çünkü emek-zamanıyla orantılı olarak *değerleri* düşer demek, **emek-zamanı düştükçe ya da yükseldikçe değerler de düşer ya da yükselir** demektir.⟩

> "Ama, bu pahalı ve dayanıklı [üretim —ç.] araçlarının gelişinden bu yana, *eşit sermayeler kullanılarak üretilen metalar, hiç de eşit olmayan değerlerde olacaktır*; ve her ne kadar üretimleri için daha çok ya da daha az emeğe gerek olmasına göre, birbirlerine kıyasla, göreli olarak artacak ya da eksileceklerse de, ücretlerin ve kârların artış ya da eksilişinden kaynaklanan küçük bir başka değişikliğe daha konu olacaklardır. 5.000 sterline satılan mallar, ürünleri 10.000 sterline satılan bir sermayeye miktarca eşit olan bir sermayenin ürünü olabileceği için, *o ürünlerin üretimindeki kâr aynı olacaktır*; ama eğer *ürünlerin fiyatları, kâr oranında*ki artırma ya da azalmaya göre değişmezse, *o kârlar eşit olmaz*" (agy, s. 40-41).

Gerçekte Ricardo'nun söylediği şudur:

Eşit büyüklükteki sermayeler, eğer organik kısımlarının oranı *aynı* ise, eğer ücretlere ve üretim araçlarına eşit büyüklükte parçalar harcanmışsa *eşit değer*de metalar üretirler. Demek ki, bu [sermayelerin —ç.] ürünlerinde aynı miktarda emek ve dolayısıyla da ⟨dolaşım süreci yoluyla ortaya çıkabilecek farklılık bir yana⟩ eşit değerler somutlaşır. Öte yandan, organik bileşimleri farklı olan, yani sabit sermaye olarak mevcut bulunan kısım ile ücretlere harcanan kısım arasındaki oranın çok fark gösterdiği *eşit büyüklükteki* sermayeler, *birbirinden çok farklı değer* üretirler.

Birincisi, sabit sermayenin yalnızca bir kısmı, değeri oluşturan bir kısım olarak metaya girer; sonuç olarak, *metaların değerinin büyüklüğü*, meta üretiminde çok ya da az sermaye kullanılıp kulla-

nılmadığına, büyük ölçüde bağlı kalacaktır. İkincisi, ücretlere harcanan kısım —eşit büyüklükteki sermayenin yüzdesi olarak hesaplandığında— çok küçüktür; bu nedenle toplam [yeni eklenmiş] ve metada somutlaşmış emek de, onunla bağlantılı olarak ⟨eşit büyüklükte belli bir işgününde⟩ artı-değeri oluşturan artı-emek de çok küçüktür. Bu nedenle, eşit büyüklükteki bu sermayeler —metaları *eşit değerde olmayan* ve eşit olmayan bu değerleri *eşit olmayan artı-değerler içeren* ve dolayısıyla da *eşit olmayan kârlar* bırakan bu sermayeler— eğer eşit büyüklükleri nedeniyle eşit büyüklükte kâr bırakacaklarsa, o zaman, (**belli bir harcama çerçevesinde genel kâr oranının belirlediği ölçüde**) **meta fiyatlarının, meta değerlerinden** çok farklı olması gerekir. Demek ki bundan çıkarılması gereken sonuç, değerlerin, doğasını değiştirdiği sonucu değildir, *fiyatların*, *değerler*den farklı olduğudur. Ricardo'nun, bu sonuca varmaması çok şaşırtıcıdır; çünkü, maliyet fiyatlarını, **genel kâr oranının** belirlediği varsayılsa bile, **kâr oranındaki** (ya da **ücret oranındaki**) bir değişikliğin, bu maliyet fiyatlarını değiştirmesi gerektiğini, ||541| farklı üretim alanlarındaki kâr oranının ancak böylelikle aynı kalabileceğini Ricardo görmüştür. *Genel kâr oranı*, gerçekte **eşit sermayelerin** ürettiği farklı metalardaki farklı artı-değer oranlarının aynı düzeye getirilmesinden başka bir şey olmadığına göre, **genel kâr oranının kurulması da eşit olmayan değerleri** değiştirir.

Metaların maliyetiyle değeri, maliyet fiyatlarıyla değerleri arasındaki farklılığıysa ve ortaya çıkarıp koymadıysa bile, böyle işaret ettikten sonra, Ricardo, sözü şöyle bitirir:

> "Anlaşılan bay Malthus, bir şeyin *maliyetiyle değer*inin aynı şey olması gerektiği [düşüncesinin –ç.] benim öğretimin bir parçası olduğunu düşünüyor; eğer maliyet derken, *kâr dahil 'üretim maliyeti*'ni (yani, giderler + genel kâr oranıyla belirlenen bir kâr toplamını) kastediyorsa, evet parçasıdır" (agy, s. 46, dipnot).

Kanıtlarıyla, bizzat kendisi çürütmüş olduğu halde, maliyet fiyatlarıyla değerleri böylece hatalı bir biçimde birbirine karıştırdıktan sonra, Ricardo rantı incelemeye koyulur.

Emek değerindeki oynamaların, altının maliyet fiyatı üzerindeki etkileri üzerinde, bölüm I'in VI. kesiminde Ricardo şöyle der:

> "Altın, iki tür sermayenin belirli oranlardaki [bileşimiyle –ç.] üretilmiş bir meta olarak, çoğu metaların üretiminde kullanılan ortalama [sermaye –ç.] miktarına en yakın bir yaklaşma [ölçüsü –ç.] olarak alınamaz mı? Bu oranlar, iki aşırı uçtan, yani birinde pek az sabit sermayenin, ötekinde pek az emeğin kullanıldığı iki aşırı uçtan hemen hemen eşit uzaklıkta, onların arasında dengeli bir ortalama olamaz mı?" (agy, s. 44).

Bu, yapısına çeşitli organik [sermaye –ç.] parçalarının ortalama oranlarda girdiği ve [sermaye –ç.] dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerinin de gene aynı biçimde ortalama olduğu metalar için çok daha geçerlidir. Bunlarda ve yalnızca bunlarda ortalama kâr, fiilî artı-değerleriyle çakıştığı için maliyet fiyatı da değerle çakışır.

Bölüm I'in IV. ve V. kesimleri, **emek değerindeki oynamaların "göreli değerler" üzerindeki etkisini**; **değerin ortalama kâr oranı** tarafından **maliyet fiyatına** dönüşmesine oranla, teorik bakımdan ikincil planda kalan bir sorunu incelerken yetersiz kalmış görünmesine karşın; buradan Ricardo'nun çıkardığı sonuç çok önemlidir; ve Adam Smith'ten bu yana süregelen büyük hatalardan birini, yani ücretlerin yükselmesi kârları indirmek yerine, **metaların fiyatını yükseltir** [görüşünü –ç.] yıkmıştır. Bu, gerçekte *değerler* kavramının içinde zaten ifadesini bulmaktadır ve değerin maliyet fiyatına dönüşmesi bunu hiçbir biçimde değiştirmez; çünkü, bu, yalnızca farklı üretim alanlarındaki farklı sermayelerin çeşitli üretim dallarındaki *toplam sermaye tarafından sağlanan artı-değerin dağılımını* etkiler. Ama Ricardo'nun bu noktayı vurgulaması ve hatta tersini kanıtlaması önemlidir. Bu nedenle, bölüm I'in VI. kesiminde şöyle derken haklıdır:

> "Bu konudan ayrılmadan önce, Adam Smith'in ve onu izleyen yazarların bildiğim kadarıyla tümünün, emek fiyatındaki artışı, aynı tarzda, tüm metaların fiyatındaki artış izler düşüncesini koruduklarını söylemek doğru olur" [agy, s. 45].

⟨Bu, Adam Smith'in değer konusundaki ikinci açıklamasına uygun düşer; bu açıklamaya göre, değer, bir **metanın satın alabileceği emek miktarına** eşittir.⟩

> "Umarım, böyle bir görüşün hiçbir dayanağı olmadığını; yalnızca *fiyatın ölçüldüğü dolaşım aracına göre* daha az sabit sermaye kullanılan metaların [fiyatının –ç.] arttığını" (burada göreli değer, **değerin para olarak ifadesine** eşittir) "ve daha fazla [sabit sermaye kullanılan metaların –ç.] fiyatlarının, ücretler arttığı zaman pozitif olarak düştüğünü göstermeyi başarmışımdır. Bunun tersine, eğer ücretler düşerse, fiyatın ölçüldüğü dolaşım aracına göre, yalnızca kendilerine daha az oranda sabit sermaye harcanmış olan metaların [fiyatı –ç.] düşer; daha fazla [sabit sermaye harcananların –ç.] fiyatı pozitif olarak artar" (agy, s. 45).

*Para*nın fiyatı sözkonusu olduğu zaman, bu *yanlış* görünüyor. Altının **değeri, hangi nedenlerle olursa olsun,** artar ya da eksilirse, altınla hesaplanan tüm metaları aynı ölçüde etkiler. Altın kendi değişebilirliğine karşın, böylece, göreli olarak değişmeyen bir değişim aracını temsil ettiği için, altınla ifade edilen ***sabit sermayeyle***

döner sermayenin herhangi bir göreli bileşiminin, metalara göre, nasıl bir farklılık yaratabileceği hiç açık değildir. Ama bu, Ricardo'nun, para, bir dolaşım aracı olarak hizmet gördüğü ölçüde, metalarla bir meta olarak değişilir biçimindeki *yanlış varsayım*ından ileri gelmektedir. Metalar, altın onları dolaşıma sokmadan önce altınla değerlendirilirler. Varsayalım ki, dolaşım aracı, altın yerine buğday olsun. Örneğin eğer ücretlerdeki bir artış sonucu, içine, değişmeyen sermayeye göre, ortalama değişen sermayeden daha fazla giren buğdayın, bir meta olarak, üretim fiyatında bir artış olursa, o zaman tüm metalar daha yüksek bir "göreli değer"e sahip hale gelen buğdayla değerlendirilmiş olur. İçine daha fazla sabit sermaye giren metalar, eskisine göre daha az buğdayla ifade edilir — özgül fiyatları buğdaya göre düştüğü için değil, fiyatları genel olarak düştüğü için. Buğday gibi —birikmiş emeğe bakışla— daha çok [canlı] emek içeren bir meta, kendi [fiyat] artışını, buğdaya oranla fiyatı düşen bir metaya göre daha fazla || 542| buğdayla ifade ederek gösterir. Buğdayın fiyatını artıran nedenler, örneğin giysi fiyatını da artıran nedenlerin aynısı ise, o zaman, giysi, eskisine göre daha fazla buğdayla ifade edilmesine karşın, fiyatı buğdaya göre düşen [metalar] örneğin pamuk daha az buğdayla ifade edilir. Pamuğun ve giysinin fiyatı arasındaki farkı ifade eden dolaşım aracı buğday olur.

Ancak Ricardo'nun kastettiği biraz farklı. Onun kastettiği şu: Ücretlerdeki artış nedeniyle buğday pamuğa göre artmıştır, ama giysiye göre değil. Böylece giysi buğdayla eski fiyattan değişilir, oysa pamuk buğdaya karşı daha yüksek fiyattan değişilir. İngiltere'deki ücret fiyatlarındaki oynamaların, örneğin ücretlerin artmadığı Kaliforniya'da altının maliyet fiyatını değiştireceği varsayımı, kendi içinde bütün bütün saçmadır. *Değerler*in, emek-zamanıyla aynı düzeye getirilmesi ve daha az ölçüde de olsa, *maliyet fiyatları*nın genel bir kâr oranıyla aynı düzeye getirilmesi, bu doğrudan biçimiyle farklı ülkeler arasında cereyan etmez. Ama, buğdayı, ülke içinde üretilen bir ürünü alalım. Diyelim ki, buğdayın bir quarteri 40 şilinden 50 şiline çıkmıştır, yani %25 artmıştır. Eğer giysi de %25 arttıysa, o zaman, eskisi gibi 1 quarter buğday değerindedir. Eğer pamuk %25 düştüyse, o zaman eskiden 1 quarter değerinde olan belli miktarda pamuk şimdi 6 bushel buğday değerindedir.[73] Ve bu buğdayla ifade ediş, tam da pamuk ve giysi fiyatlarının oranını temsil eder, çünkü her ikisi aynı dolaşım aracıyla, 1 quarter buğdayla ölçülmektedir.

Öte yandan, bu bakış açısı bir başka bakımdan da saçmadır. Değer ölçüsü olarak ve dolayısıyla para olarak hizmet eden meta-

nın *fiyatı* da hiçbir biçimde mevcut değildir; çünkü aksi halde, para olarak hizmet eden metadan ayrı olarak para olarak hizmet eden ikinci bir metaya daha —**çifte değer ölçüsüne**— gerek duyarım. Paranın göreli değeri, tüm metaların sayısız fiyatında ifade edilmiştir; metanın değişim-değerinin parayla ifade edildiği bu fiyatların her birinde, paranın değişim-değeri, metanın kullanım-değeriyle ifade edilmiştir. Bu nedenle, paranın *fiyatı*nda bir artma ya da düşmeden söz edilemez. Şöyle diyebilirim: Paranın, buğday ya da giysi cinsinden fiyatı aynı kalmıştır; pamuk cinsinden fiyatı artmıştır ya da aynı kapıya çıkmak üzere, pamuğun para-fiyatı düşmüştür. Ama paranın *fiyatı* artmıştır ya da eksilmiştir diyemem. Ne var ki Ricardo gerçekte, örneğin paranın pamuk cinsinden değerinin arttığında ya da pamuk fiyatının para cinsinden düştüğünde ısrarlıdır; çünkü paranın göreli değeri pamuğun fiyatına göre artmıştır, oysa aynı değeri giysi ya da buğday karşısında korumuştur. Böylece ikisi *eşit olmayan* bir ölçü ile ölçülmektedir.

"**Değerin Değişmeyen Ölçüsü Hakkında**"ki bu VI. kesim [agy, s. 41] "değerin ölçümü"nü ele alır, ama önemli herhangi bir şey içermez. Değerle, onun yapısındaki ölçütle —yani emek-zamanıyla— meta değerleri için bir *dışsal* ölçü gereği arasındaki bağlantıyı anlamamıştır; hatta bir sorun olarak bile ortaya atmış değildir.

Bu kesimin hemen baş kısmı, konunun yapay biçimde ele alındığını gösterir.

> "Metaların göreli değeri çeşitlilik gösterince, hangilerinin gerçek değerce düştüğünü, hangilerinin yükseldiğini belirleyecek bir araca sahip olmak *arzuya şayandır* ve bu, onları, kendisi öteki metaların karşı karşıya bulunduğu dalgalanmalardan hiçbirinden etkilenmeyen, değişmez, standart bir ölçüyle karşılaştırarak sağlanabilir" (agy, s. 41-42). Ne var ki "... aynı değişimlere maruz olmayan hiçbir meta yoktur ... yani, üretimi için daha çok ya da daha az emek gereksinimine konu olmayan hiçbir [meta –ç.] yoktur" (agy, s. 42).

Eğer böyle bir meta olsaydı bile, **ücretlerdeki artış ya da eksilişler, sabit ve döner sermayelerin farklı kombinasyonları, kullanılan sabit sermayenin farklı dayanıklılık derecesi** ve **metanın pazara getirilebilmesi için geçmesi gereken zaman süresinin** [farklılığı] o metanın

> "... tüm öteki şeylerdeki değişmeleri doğruca belirleyebilecek mükemmel bir değer ölçüsü" olmasını engeller. "Kendisiyle aynı koşullar altında üretilen tüm şeyler için mükemmel bir ölçü olur, ama başkaları için değil" (agy, s. 43).

Bu şu demektir, eğer [ikinci grup] "**şeyler**"in fiyatı değişmişse (para değerinin artmış ya da azalmış olmaması koşuluyla) bu deği-

şikliklere "*değerleri*"ndeki, üretimleri için gerekli emek-zamanındaki artış ya da azalışın neden olduğunu söyleyebiliriz. Öteki şeylere gelince, onların para fiyatlarındaki "değişmeler"in, *başka nedenler*den, vb. ileri gelip gelmediğini bilemeyiz. Pek tatmin edici olmayan bu soruna daha sonra yeniden döneceğiz. (Para teorisinin daha sonraki bir revizyonu sırasında.)

Bölüm I, kesim VII. "Göreli" ücretler, kârlar ve rantlar konusunda önemli öğreti dışında —ki bu konuya daha sonra döneceğiz—* bu kesim, para değerindeki bir artış ya da eksiliş ve buna eşlik eden bir ücret artışı ya da eksilişinin, ilişkileri değiştirmeyeceği, yalnızca onların **parasal ifadesini** değiştirdiği biçimindeki teoriden başka bir şeyi kapsamaz. Eğer aynı meta bir misli sterlinle ifade edilirse, onun, kâra, ücretlere ve ranta ayrışan parçaları da bir misli sterlinle ifade edilir. Ama bu üçünün birbirine oranı ve temsil ettikleri **gerçek değerler** aynı kalır. Aynı şey, kâr bir misli sterlinle ifade edildiği zaman da geçerlidir — o zaman 100 sterlin 200 sterlinle temsil edilir, öyle ki kârla sermaye arasındaki oransal ilişki, kâr oranı, aynı kalır. Parasal ifadedeki değişiklikler kâr ve sermayeyi eşzamanlı etkiler; ücretler ve rant için de aynıdır. Bu rant için de geçerlidir — elbette acre üzerinden değil, ama tarımda yatırılan sermaye, vb. üzerinden hesap edildiği sürece. Kısacası, bu durumda değişme metalarda değildir.

> "Bu nedenden ileri gelen bir ücret artışını gerçekten hiç şaşmaksızın, metaların fiyatındaki bir artış izleyecektir; ama böyle durumlarda emekle tüm metaların birbiri karşısında değişmediği ve değişikliğin parayla sınırlı kaldığı görülecektir" (agy, s. 47).

[5. *Ortalama Fiyatlar ya da Maliyet Fiyatları ve Pazar Fiyatları*]

[*a) Sunuş Niteliğinde Bazı Düşünceler: Bireysel Değer ve Pazar Değeri; Pazar Değeri ve Pazar Fiyatı*]

||543| "**Rant Hakkında**"ki II. bölümde, farklılık rantı teorisini geliştirirken Ricardo şu tezi öne sürer:

> "*Tüm metaların*, ister imal edilsin, ister madenden çıkarılsın, ister toprağın ürünü olsun, hepsinin *değişilebilme değeri*, özellikle kendine özgü üretim kolaylıklarına sahip olanların yararlandığı oldukça elverişli koşullar altında, üretimleri için yeterli olacak daha az miktar emekle değil, ama her zaman, bu tür kolaylıklara sahip olmayanların, o ürünlerin üretimi için zorunlu olarak harcadıkları daha büyük miktardaki emeğe göre düzenlenir; en elverişsiz koşullarda onları üretmeyi *sürdüren*lerce belirlenir; en elverişsiz koşul-

* Bkz: Bu cilt, s. 400-406. –*Ed.*

lar [derken —ç.] kastedilen" (eski fiyattan) "*gerek duyulan ürün miktarının* üretimi sürdürmeyi *gerektirdiği en elverişsiz* koşullardır" (agy, s. 60-61).

Son tümce bütünüyle doğru değil. "**Gereksinilen ürün miktarı**", sabit bir büyüklük değildir. [Şöyle demek doğru olurdu:] **Belli fiyat sınırları içinde gereksinilen belli bir miktar ürün**. Eğer fiyat bu sınırların üstüne çıkarsa o zaman "**gereksinilen miktar**" taleple birlikte düşer.

Yukarda ortaya atılan tez, genel çerçevede şöyle ifade edilebilir: Belli bir üretim alanının ürünü olan metanın değerini, o üretim alanındaki her bir kapitalistin ya da **işverenin** gereksindiği belirli emek-zamanı değil, o üretim alanına ait olan metaların *tümünün toplamını*, *bütününü* üretmek için gereksinilen emek [miktarı —ç.] belirler. Bu belirli üretim alanındaki, örneğin pamuklu üretimindeki genel üretim koşulları ve emeğin genel üretkenliği bu alandaki, pamuklu üretimindeki ortalama üretim koşullarıdır ve ortalama üretkenliktir. Bu nedenledir ki, örneğin bir yarda pamuklunun [değerini] belirleyen emek miktarı, onun içerdiği emek miktarı yani **imalatçısının ona harcadığı** emek miktarı değildir; tüm pamuklu imalatçılarının pazar için **bir yarda pamukluyu ürettiği** ortalama emek miktarıdır. Bireysel kapitalistlerin, örneğin pamuklu üretimindeki kapitalistlerin üretim yaptığı belirli koşullar kaçınılmaz olarak üç kategoriye ayrılır. Bazıları *ortalama* koşullarda üretim yaparlar, yani kendi üretim koşulları, o alandaki *genel* üretim koşullarıyla çakışır. Ortalama koşullar, onların *fiilî koşulları*dır. Onların emek üretkenliği ortalama düzeydedir. Onların metalarının *bireysel* değeri, metaların *genel* değeriyle çakışır. Örneğin, bir yarda pamukluyu 2 şilinden —ortalama değerinden— satarlarsa, o zaman ürettikleri yardanın *in natura** temsil ettiği *değer*den satmış olurlar. Bir ikinci kategori, ortalamadan *daha iyi* koşullarda üretir. Onların metalarının *bireysel* değeri, genel değerin *altında*dır. Metalarını genel değerden satarlarsa bireysel değerinin *üzerinde* satmış olurlar. Son olarak, üçüncü bir kategori, ortalamanın *altında*ki üretim koşullarında üretim yaparlar.

Şimdi, bu belirli üretim alanından "**gereksinilen ürün miktarı**", sabit bir büyüklük değildir. Eğer metaların değeri, ortalama değerin üzerinde belli sınırları aşarsa, "**gereksinilen ürün miktarı**" düşer — yani bu miktar **yalnızca belli bir fiyatta ya da en azından belli fiyat sınırları içinde gereksinilir**. Şu halde, daha iyi konumdaki kategori ürünlerini her zaman bireysel değerinin *üzerinde* satarken, anılan son kategorinin, metalarını bireysel değerinin *altın-*

* Ürün olarak. —ç.

da satması olasıdır. Kategorilerden hangisinin ortalama değer üzerinde belirleyici etki yapacağı, kategorilerin sayısal oranına ya da oransal büyüklüğüne bağlıdır.[74] Sayısal olarak orta kategori, ötekilere büyük ölçüde ağır basarsa, [ortalama değeri] o belirleyecektir. Eğer bu grup sayıca zayıfsa ve *ortalama koşulların altında* çalışan grup sayıca güçlü ve başatsa, o zaman bu alandaki ürünün genel değerini o grup belirler; ama bu, sonuncu grupta *en kötü* konumda olan bireysel kapitalistin belirleyici öğe olduğu anlamına gelmez; hatta bu hiç olası değildir. (Bkz: Corbet.)[75]

Ama bunu bir yana bırakalım. Genel sonuç şudur: Bu grubun ürünlerinin *genel* değeri —her bir bireysel metanın değeri karşısında hangi konumda olursa olsun— hepsi için *aynı*dır. Bu *ortak* değer, bu metaların *pazar değeri*dir — pazarda kendilerini gösterdikleri değerdir. Parayla ifade edildiğinde bu pazar değeri, *pazar fiyatı*dır; genelde parayla ifade edilen değerin fiyat olması gibi. Fiilî pazar fiyatı bu pazar değerinin kah üzerindedir, kah altındadır, onunla çakışması yalnızca bir raslantıdır. Ancak belli bir süre geçince, dalgalanmalar birbirini götürür ve fiilî pazar fiyatları ortalamasının, *pazar değeri*ni temsil eden *pazar fiyatı* olduğu söylenebilir. Belli bir anda, fiilî pazar fiyatı, bu pazar değerine büyüklük olarak, yani *nicelik olarak* uysa ya da uymasa bile, her durumda onun *nitel* karakterini paylaşır, yani pazarda bulunan aynı üretim alanından gelme tüm metalar (kuşkusuz aynı kalitede oldukları varsayılarak) *aynı* fiyatı taşırlar, yani pratikte, bu alana ait metaların *genel* değerini temsil ederler.

||544| Dolayısıyla, Ricardo'nun, kendi rant teorisi açısından öne sürdüğü yukardaki tezini, onun havarileri, aynı pazarda aynı zamanda *farklı iki pazar fiyatı* olamayacağı; ya da pazarda aynı zamanda bulunan *aynı* tür ürünlerin *aynı fiyatı* mı ya da —bu fiyatın raslansal özelliklerini burada bir kenara bırakabileceğimize göre— *aynı pazar değeri*ni taşıyacağı biçiminde yorumlamışlardır.

Demek ki, bir ölçüde kapitalistler arasındaki, bir ölçüde onlarla meta alıcıları arasındaki, ve bir ölçüde de meta alıcılarının kendi aralarındaki rekabet, belirli bir üretim alanındaki her bireysel metanın değerini, *o belirli toplumsal üretim alanına ait toplam metalar kitlesinin gereksindiği* toplam *toplumsal emek-zamanı kitlesinin* belirlemesini sağlar; *ayrı metaların bireysel değerleri*nin ya da bireysel metanın *belli* bir üreticiye ya da satıcıya malolduğu emek-zamanının belirlemesini değil. Ancak bundan şu çıkar: Koşullar ne olursa olsun —üretim koşulları, ortalamaya göre daha elverişli olan— birinci gruptaki kapitalistler, fazladan bir kâr sağlarlar; başka deyişle, kârları, bu alandaki genel kâr oranının *üstünde*dir.

Öyleyse rekabet, belli bir üretim alanı *içinde kârları eşitleyerek pazar değerini* ya da *pazar fiyatını* ortaya çıkarmaz. (Bu araştırmanın amacı bakımından, [pazar değeri ile pazar fiyatı arasındaki] ayrımın önemi yoktur; çünkü, **pazar fiyatı** ile **pazar değeri** arasındaki oransal ilişki ne olursa olsun, **üretim koşullarındaki** farklılık —ve **dolayısıyla da** kapitalist bireyler için **farklı kâr oranları**— sürer.) *Tam tersine* burada rekabet, *bireysel kârlar* yani kapitalist bireylerin kârları *arasındaki farklara* ve bu alandaki *ortalama kâr oranından sapmalara* izin vererek, *farklı bireysel değerleri*, aynı, *eşit*, *farklılaşmamış pazar değerine* eşitler. Hatta eşit olmayan üretim koşulları altında üretilmiş metalar için *aynı pazar değerini* yerleştirerek farklılıklar yaratır; bundan ötürü, eşit olmayan emek üretkenliği sonucu, metalar bireysel *eşit olmayan emek-zamanı miktarlarını* temsil ederler.

Daha elverişli koşullar altında üretilen meta, daha az lehte koşullar altında üretilene göre daha az emek-zamanı içerir, ama aynı fiyattan satılır ve öyle olmadığı halde sanki aynı emek-zamanını içeriyormuşçasına aynı değere sahip olur.

[*b*) *Ricardo'nun, Pazar Değerinin Oluşumu Süreciyle Maliyet Fiyatlarının Oluşumunu Birbirine Karıştırması*]

Ricardo rant teorisini kurabilmek için, rekabetin yalnızca *farklı* değil ama aynı zamanda *çelişkin* etkilerini ifade eden iki önermeye gerek duyar. Birincisine göre, aynı alanın ürünleri, *bir ve aynı pazar değerinden* satılırlar, bu nedenle rekabet farklı *kâr oranlarını*, yani genel kâr oranından sapmalar olmasını zorlar. İkincisine göre, *kâr oranı*, her sermaye yatırımı için *aynı* olmak durumundadır, yani rekabet, *genel bir kâr oranı* yaratır. Birinci yasa, *aynı üretim alanında* yatırılmış çeşitli bağımsız sermayelere ilişkindir. İkincisi, üretimin *farklı alanlarında* yatırılmış sermayelere ilişkindir. Birinci hareketiyle rekabet, —her ne kadar o *özdeş değer* farklı kârlara yol açmak durumundaysa da— *pazar* değerini, yani aynı üretim alanının metaları için *aynı değeri* yaratır; böylece, farklı *kâr oranlarına karşın ya da farklı kâr oranları yoluyla aynı* değeri yaratır. İkinci hareket (ki, yeri gelmişken söyleyelim, farklı bir biçimde ortaya çıkar; yani *farklı* alanların kapitalistleri arasındaki rekabet sermayeyi bir alandan ötekine fırlatıp atarken, öteki rekabet, eğer alıcılar arası bir rekabet değilse, *aynı* alanın sermayeleri arasında cereyan eder) rekabetin *maliyet fiyatını*, başka deyişle, üretimin çeşitli alanlarında *aynı kâr oranını* —her ne kadar bu *özdeş kâr oranı*, değerlerin eşitsizliğine ters ise de ve bu yüzden an-

cak değerlerden *farklı olan fiyatlar* tarafından yaratılabilirse de yaratmasını sağlar.

Ricardo, rant teorisi için bu önermelerin her ikisine de —yani *eşit olmayan kâr oranıyla eşit değer ya da fiyat* ve *eşit olmayan değerler*le eşit *kâr oranı*— gereksinim duyduğu için çok dikkat çekicidir ki, bu ikili belirlemeyi algılamaz ve hatta, her ne kadar yukarda alıntılanan parçada*, pazar fiyatını, *farklılık rantını* rant biçiminde somutlaşan artı-kârları açıklamak için temel olarak kullanıyorsa da "**Doğal Fiyat ve Pazar Fiyatı Hakkında**"ki bölüm IV'te *pazar fiyatı*na *ex professo* eğildiği kesimde *pazar fiyatı*yla ve *pazar değeri*yle hiç ilgilenmez. ||545| Tersine burada yalnızca *farklı üretim alanlarındaki fiyatların*, *maliyet fiyatlarına* ya da *ortalama fiyatlara* indirgenişini ele alır yani farklı üretim alanlarının pazar değerleri arasındaki ilişkilerle ilgilenir, her bir alandaki pazar değerinin kurulmasıyla değil; ve bu kurulmadıkça da pazar değeri hiçbir biçimde varolamaz.

Her bir belli alanın *pazar-değerleri* ve dolayısıyla her bir belli alanın *pazar fiyatları* (eğer pazar fiyatı "**doğal fiyat**"la çakışırsa, başka deyişle, yalnızca, değeri para biçiminde temsil ederse) *farklı* alanlarda [yatırılmış –ç.] eşit büyüklükteki sermayelere karşılık — bu sermayelerin farklı dolaşım süreçlerinden kaynaklanan farklı [kâr oranlarından –ç.] ayrı olarak— çok farklı kâr oranları ortaya çıkarabilir; değişen ve değişmeyen sermayeleri çok eşitsiz oranlarda kullanabilir ve dolayısıyla çok eşitsiz artı-değerler, onun sonucu olarak da çok eşitsiz kârlar bırakabilir. Farklı üretim alanlarında *aynı* kâr oranının üretilmesi ve eşit büyüklükteki sermayelerin eşit ortalama kâr bırakması için, çeşitli pazar değerlerinin aynı düzeye getirilmesi, dolayısıyla, yalnızca, *pazar değerleri*nin, fiilî değerlerden farklı olan *maliyet fiyatları*na dönüştürülmesiyle olanaklıdır.**

Rekabetin, *aynı* üretim alanı içinde sağladığı şey, *belli bir alandaki metanın değeri*nin, onun için gereksinilen ortalama emekzamanıyla belirlenmesidir; yani *pazar değeri*nin yaratılmasıdır. Rekabetin, *farklı* üretim alanları içinde sağladığı şey ise, farklı pazar değerlerini, pazar fiyatlarıyla —ki bunlar fiilî pazar değerlerinden farklı olan *maliyet fiyatları*dır— aynı düzeye getirmek suretiyle, *farklı alanlarda aynı genel kâr oranını yaratmak*tır. Bu ikinci durumdaki rekabet, hiçbir biçimde, metaların fiyatlarını değerlerine benzeştirme eğilimi göstermez; tam tersine metaların değerleri-

*Bkz: Bu cilt, s. 189-190. *–Ed.*

**Farklı üretim alanlarında (örneğin, eşit olmayan süresi gibi bir nedenden ötürü) *artı-değer oranı*nın aynı düzeye getirilememesi olasıdır. Bu *gerekli değil*dir, çünkü artı-değerlerin kendisi aynı düzeye getirilmiştir. [*Marx'ın notu.*]

ni, o değerlerden farklı olan maliyet fiyatlarına indirgeme, metaların değerleriyle maliyet fiyatları arasındaki farklılıkları ortadan kaldırma eğilimi gösterir.

Ricardo'nun bölüm IV'te incelediği, yalnızca bu ikinci tür süreçtir ve çok gariptir, bu süreci, meta fiyatlarının —rekabet yoluyla— değerlerine indirgenmesi olarak görür; **pazar fiyatının** (değerden farklı olan fiyatın) **doğal fiyata** (parayla ifade edilen değere) indirgenmesi olarak görür. Ne var ki bu gaf, maliyet fiyatı ile değeri özdeşlediği* "**Değer Hakkında**"ki bölüm I'de yaptığı yanlışlıktan kaynaklanmıştır; bu özdeşleme ise, henüz yalnızca "değer"i açıklamakla ilgilendiği, bu nedenle de yalnızca "*meta*" ile ilgilenmesi gerektiği noktada, *genel kâr oranı*na ve daha gelişkin kapitalist üretim ilişkilerinden kaynaklanan koşullara dalmasından ileri gelmiştir.

Bu nedenle Ricardo'nun bölüm IV'teki tüm yöntemi oldukça yapaydır. "Arz ile talep arasındaki dalgalı ilişkiler nedeniyle metaların "**fiyatında** [gözlenen –ç.] **raslansal ve geçici oynamalar** ..."dan (agy, s. 80) yola çıkar.

> "Fiyatın yükselmesi ya da düşmesi sonucu *kârlar*, ya *genel düzeyleri*nin üstüne çıkar ya altına çekilir ve sermaye, oynamanın geçtiği *belirli kullanım* [alanına –ç.] ya girmeye teşvik edilir, ya oradan ayrılması için uyarılır" (agy, s. 80).

Görüldüğü gibi, farklı üretim alanları arasında, "**belirli kullanım**"lar arasında yaygın olan **genel kâr düzeyi**, işin başından, daha burada esasen varsayılmış bulunuyor. Oysa her şeyden önce, [sermayenin –ç.] aynı kullanım [alanında –ç.] **genel fiyat düzeyinin, farklı kullanım** [alanlarında –ç.] **genel kâr düzeyinin** nasıl ortaya çıktığını araştırması gerekirdi. O zaman, ikinci operasyonun, her yönde sermaye hareketleri olmasını zaten öngörmüş olduğunu anlardı; rekabetin, **toplumsal sermayenin tümünü, farklı kullanım alanları arasında dağıttığını** görürdü. Bir kez farklı [üretim –ç.] alanlarında, pazar değerlerinin ya da ortalama pazar fiyatlarının *maliyet fiyatlarına* indirgendiği ve aynı ortalama kâr oranı getirdiği kabul edilince ⟨ki bu, ancak, toprak mülkiyetinin işe karışmadığı alanlarda sözkonusudur; işe karıştığı yerde ise —aynı alan içinde— rekabet fiyatı değere ve değeri, pazar fiyatına çevirebilir, ama pazar fiyatını maliyet fiyatına indirgeyemez⟩ pazar fiyatının maliyet fiyatından ısrarlı sapmalar göstererek, belli alanlarda onun üstüne çıkması ya da altında kalması, **toplumsal** sermayenin yeni göçlerine ve yeni dağılımlarına neden olacaktır. İlk göç, *değerler*den farklılık gösteren *maliyet fiyatları*nı kurmak için olacaktır. İkinci göç, fiilî pazar fiyatları maliyet fiyatlarının

*Bkz: Bu cilt, s. 185. –*Ed.*

üzerine çıkar-çıkmaz ya da altına düşer-düşmez, onları aynı düzeyde eşitlemek üzere ortaya çıkacaktır. Birincisi değerlerin, maliyet fiyatlarına dönüşümüdür. İkincisi, o anda çeşitli alanlardaki fiilî ||546| pazar fiyatları, şimdi artık —her ne kadar değerden farklıysa ve yalnızca **toplumsal hareketin** sonucuysa da— *doğal fiyat* olarak beliren maliyet fiyatlarının çevresinde döner.

Ricardo'nun incelediği ve zaman zaman bilinçsizce birbirine karıştırdığı [bu iki hareketten —ç.] daha yapay olan ikincisidir. Kuşkusuz her ikisini de ortaya çıkaran "**aynı ilke**"dir; yani

> "Sermayesini, gönlünün istediği yerde kullanmakta özgür olan her insan, doğal olarak, bu sermaye için en yararlı olan kullanımı araştırır" ilkesidir; "eğer sermayesini başka yere kaydırarak %15 kâr elde edecekse, %10 kârdan doğal ki hoşnut olmayacaktır. Sermaye sahiplerinin hepsindeki dinmek bilmez o arzu, daha yararlı iş için daha az kârlı olanı bırakma arzusu, hepsinin kâr oranlarını eşitleme ya da tarafların hesapları çerçevesinde, birinin öteki karşısında sahip olabileceği ya da sahip göründüğü herhangi bir üstünlüğü tazmin edecek oranlarda saptama eğilimini taşır" (agy, s. 81).

Bu eğilim, toplam toplumsal emek-zamanı kitlesini, toplumsal gereksinime göre, *çeşitli üretim alanları arasında* dağıtıcı bir etkiye sahiptir. Bu yolla, farklı üretim alanlarındaki değerler maliyet fiyatlarına dönüştürülürler ve öte yandan belli [üretim —ç.] alanlarındaki fiilî fiyatların maliyet fiyatlarından farklılıkları aynı düzeye getirilir.

Bütün bunların hepsi Adam Smith'in çalışmasında var. Ricardo da şöyle diyor:

> "Hiçbir yazar, üretilen malları üretmenin ve pazara getirmenin gerektirdiği, *alelade kârlar dahil olmak üzere tüm masrafları, fiyatıyla*" (yani maliyet fiyatıyla) "*karşılamayan* kullanım [alanlarından —ç.] sermayenin ayrılma eğilimini, Dr. Smith'ten daha doyurucu ve daha yetkin biçimde gösterebilmiş değildir" (agy, s. 342, dipnot).

Yaptığı **gafa**, genelinde, Adam Smith'i bu açıdan *eleştirme eksikliğinin* neden olduğu Ricardo'nun başarısı, **sermayenin bir alandan ötekine göçünü**, daha doğrusu bunun oluş biçimini daha tam göstermesindedir. Ne var ki, bunu yapabildiyse, bu, kredi sisteminin onun zamanında, Adam Smith'e göre daha gelişmiş olmasından ötürüdür. Ricardo şöyle diyor:

> "Bu değişikliğe neden olan *adımları* [geriye doğru —ç.] izlemek herhalde çok güçtür: Bir olasılıkla, buna, [*sermayesinin* —ç.] *kullanım* [*alanını* —ç.] *tümden değiştirmeyen, ama bu kullanım* [*alanındaki* —ç.] *sermayesinin yalnızca miktarını azaltan* bir imalatçı neden olmuştur. Tüm zengin ülkelerde *para sınıfı** denen sınıfı oluşturan

bazı kişiler vardır; bu insanlar *herhangi bir işe girişmemişlerdir*, paralarının faiziyle geçinirler; paralarını senetlerini kırınakta ya da toplumun daha *çalışkan* kesimine borç vermekte kullanırlar. Bankerler de büyük bir sermayeyi aynı amaçla kullanırlar. Böyle kullanılan sermaye, büyük miktara varan bir döner sermayeyi oluşturur ve ülkedeki farklı işlerin tümü tarafından büyük ya da küçük oranlarda kullanılır. Ne kadar zengin olursa olsun, herhalde hiçbir imalatçı yoktur ki, işini yalnızca kendi fonlarının elverdiği kadarıyla sınırlasın: metalarına yönelik talep hareketine göre azalan ya da artan oranlarda, bu yüzer sermayenin bir parçasını her zaman kullanır. İpeğe yönelik talep arttığı kumaşa olan talep azaldığı zaman kumaş üreticisi sermayesiyle birlikte ipek işine girişmez, ama işçilerinden bir kısmını işten çıkarır, bankalardan ve para sahibi insanlardan ödünç istemine son verir; bu arada ipek imalatçısının durumu bunun tam tersidir: [...] *o daha fazla borçlanır ve böylece, imalatçının olağan işini bırakmasına gerek olmaksızın, sermaye bir kullanım* [*alanından* –ç.] *ötekine aktarılmış olur*. Büyük bir kentin pazarlarına baktığımız ve kapristen ya da zevkten veya nüfustaki bir değişiklikten kaynaklanan talep değişikliğinin her koşulunda, çoğu zaman, bol bir arzın neden olduğu aşırı mal doygunluğuna ya da arzın talebe eşit olmayışından ileri gelen aşırı yüksek fiyata yol açmaksızın, o pazarların yerli ve yabancı mallarla, gerekli buldukları miktarda nasıl doyurulduğunu gördükten sonra, itiraf etmeliyiz ki, *sermayeyi her işe* tam istendiği miktarda *tahsis eden ilke*, sanıldığından da etkindir" (agy, s. 81-82).

Demek ki, tüm kapitalist sınıfın sermayesini her bir üretim alanının emrine, belli bir alandaki kapitalistlere ait sermaye oranında değil, ama onların üretim gereksinimleri oranında veren mekanizma *kredi*dir — oysa rekabette her bireysel sermaye birbirinden bağımsız görünür. Kredi, kapitalist üretimin hem koşulu, hem sonucudur ve bu nokta, bize, *sermayeler arası rekabet*ten, *kredi olarak sermaye* konusuna rahatça geçme olanağını veriyor.

[*c*) *Ricardo'nun İki Farklı "Doğal Fiyat" Tanımı. Emek Üretkenliğindeki Değişikliklerin Maliyet Fiyatında Yol Açtığı Değişiklikler*]

Bölüm IV'ün başında Ricardo, doğal fiyat [teriminden –ç.] metaların *değer*ini, yani göreli emek-zamanı tarafından belirlenen *fiyatını* ve *pazar fiyatı* [teriminden –ç.], bu doğal fiyat ya da değerden **raslansal** ve **geçici sapmaları** anladığını söyler ||547|. Bölümün daha ilerdeki bölümleri boyunca ise, **doğal fiyat** [teriminden – ç.], çok daha farklı bir şeyi, adıyla söylersek, değerden farklı olan

* "Para sınıfı"ndan İngilizin ne anladığını, bay Roscher bir kez daha görebilir. Burada "para sınıfı", "toplumun çalışkan kesimi"ne taban tabana zıttır.[76]

maliyet fiyatını anlar — ve bu noktada çok açıktır. Böylece de rekabetin, değeri maliyet fiyatına nasıl dönüştürdüğünü yani **değerden sürekli sapmalar** yarattığını göstermek yerine, Adam Smith'i izleyerek, **farklı işlerdeki** pazar fiyatlarını nasıl maliyet fiyatlarına indirgediğini gösterir.

Bu bağlamda bölüm IV şöyle başlar:

> "*Emeği*, meta değerinin *temeli* yaparken ve metaların üretimi için gerekli olan *karşılaştırılabilir emek miktarını*, metaların birbiriyle değişilmesinde, karşılıklı olarak verilecek miktarlarını belirleyen kural olarak kabul ederken, metaların *fiilî fiyatının ya da pazar fiyatının*, bundan, yani *birincil ve doğal fiyatından raslansal ve geçici sapmalarını* yadsıdığımız sanılmamalıdır" (agy, s. 80).

Demek ki, buna göre, **doğal fiyat**, *değer*e eşittir ve pazar fiyatı, fiilî fiyatın değerden sapmasından başka bir şey değildir. Buna karşılık:

> "Varsayalım ki tüm metalar *doğal fiyat*tadırlar ve *bunun sonucu olarak*, *her kullanım* [alanında —ç.] sermayenin kârları tamı tamına *aynı oran*dadır ya da tarafların tahmini çerçevesinde, sahip oldukları ya elden kaçırdıkları gerçek ya da hayal ürünü herhangi bir üstünlük kadar fark gösterir" (agy, s. 83).

Burada, bu çerçevede, *doğal fiyat*, *maliyet fiyatı*na eşittir; yani —her ne kadar farklı üretim alanlarındaki sermayelerin ürettiği *eşit* meta değerleri, çok *eşitsiz* artı-değerler ve dolayısıyla çok *eşitsiz kârlar* üretirlerse de— kâr ile metanın içinde somutlaşan [sermaye —ç.] öndelikleri arasındaki oransal ilişkinin aynı olduğu fiyata eşittir. Eğer fiyat aynı kârı bırakacaksa, o zaman demek ki, metanın değerinden farklı olmalıdır. Öte yandan, metaya, ***sabit sermayenin*** daha büyük ya da daha küçük bir parçasının girişine göre eşit büyüklükteki sermayeler, *hiç eşit olmayan değerde metalar* üretebilirler. Döner sermayeleri incelerken bu konu üzerinde daha genişçe duracağız.

Demek ki Ricardo, rekabet yoluyla eşitlemeden, yalnızca, fiilî fiyatların ya da fiilî pazar fiyatlarının **maliyet fiyatları** çevresinde ya da **değerden farklı olan doğal fiyat** çevresinde dolanmasını ve **farklı üretim dallarındaki pazar fiyatının, genel maliyet-fiyatlarıyla** yani farklı işlerdeki gerçek değerlerden farklı olan fiyatlarla aynı düzeye getirilmesini anlıyor:

> "Şu durumda, her kapitalistin, kendi fonlarını az kârlı bir alandan daha kârlı bir alana çevirme arzusudur ki, metaların *pazar fiyatının*, uzunca bir zaman boyunca, kendi *doğal fiyatının* çok üstünde ya da çok altında sürüp gitmesini engeller. Rekabet, metaların *değişebilir değerini*" ⟨ve ayrıca *farklı gerçek* değerleri⟩ "öylesine ayarlar ki, o metaların üretimi için gereksinilen emeğin ücretini

ödedikten ve kullanılan sermayeyi ilk günkü etkinliğinde tutmak için gereken tüm öteki harcamaları yaptıktan sonra, *geri kalan değer ya da fazlası, her bir işte* kullanılan *sermayenin değeri*yle orantılı olur" (agy, s. 84).

Evet, **olan tamı tamına** budur. Rekabet farklı işlerdeki fiyatları öyle ayarlar ki, "**geri kalan değer ya da fazlası**", kâr, **kullanılan sermayenin değerine** uygun düşer, ama metanın gerçek değerine ya da **giderler düşüldükten sonra içerdiği gerçek fazlaya** değil. **Bu ayarlamayı gerçekleştirmek için bir metanın fiyatı gerçek değerinin üzerine çıkarılırken, bir metanın fiyatı kendi gerçek değerinin altına çekilmelidir. Farklı işlerdeki** pazar fiyatlarını, metaların değeri çevresinde değil, ama maliyet fiyatı, yani metaların içerdiği **giderler + genel kâr oranı** çevresinde dolanmaya rekabet zorlar.

Ricardo sözü sürdürüyor:

> "*Wealth of Nations*'ın [*Ulusların Zenginliği*'nin] 7. bölümünde bu soruna ilişkin her şey en yetkin biçimde işlenmiştir" (agy, s. 84).

Aslında, Ricardo'yu burada yolundan saptıran şey, Smith geleneğine eleştirel olmayan bir inanç beslemesidir.

Her zamanki gibi, Ricardo bu bölümü, izleyen incelemelerinde, **pazar fiyatlarının, maliyet fiyatından raslansal sapmalarını** "... **tümüyle** [...] **araştırma dışı** [...] **tutacağı**"nı (agy, s. 85) söyleyerek bitirir; ama, maliyet fiyatlarıyla çakıştığı ölçüde, **pazar fiyatlarının**, metaların gerçek değerinden **sürekli olarak saptığı** gerçeğine hiç dikkat etmez ve değerin yerine maliyet fiyatını koyduğu gerçeğini görmezden gelir.

"**Talebin ve Arzın Fiyatlar Üzerindeki Etkisi Hakkında**"*ki XXX. bölüm*. Burada Ricardo, sürekli fiyatı, **talep ve arzın** değil, *maliyet fiyat*ının belirlediği önermesini savunur; dolayısıyla, maliyet fiyatını, değerin belirleyişi ölçüsünde *değer*in de sürekli fiyatı belirlediğini savunur. Meta fiyatlarının, hepsi %10 kâr bırakacak ölçüde uyarlanmış ve ayarlanmış olması koşuluyla, bu fiyatlardaki ömürlü her **değişikliği**, değerlerindeki yani üretimleri için gereken emek-zamanındaki değişiklik belirleyecektir. Genel kâr oranını bu değer belirlemeye devam ettikçe, değerdeki değişiklik de maliyet fiyatlarındaki oynamaları belirlemeye devam edecektir; kuşku yok ki, *bu yolla da maliyet fiyatlarıyla değerler arasındaki farklılık ortadan kaldırılmış olmamaktadır*, o da işin ayrı yanı. Ortadan kaldırılan şey yalnızca, değerle fiilî fiyat arasındaki farkın ||548| , *maliyet fiyatlarıyla değerler arasındaki farktan, genel kâr oranının ortaya çıkardığı farktan* daha büyük olmamasıdır. Metaların değerindeki değişiklikle birlikte, maliyet fiyatları da değişir. "**Yeni bir**

doğal fiyat" (s. 460) oluşur. Örneğin eğer işçi, eskiden on şapka üretebildiği süre içinde şimdi yirmi şapka üretiyorsa, ve ücretler de şapkanın maliyetinin yarısını oluşturuyorsa, o zaman, yirmi şapkanın **giderleri**, yani **üretim maliyeti** —bu maliyet ücretlerden oluştuğu ölçüde— yarı yarıya düşer. Çünkü eskiden on şapka için ödenen ücretler, şimdi artık yirmi şapka için ödenmektedir. Böylece her bir şapka, ücretlere yapılan harcamanın yalnızca yarısını içerir. Şapka imalatçısı şapkaları aynı fiyattan satsaydı, maliyet fiyatının üstünde satmış olurdu. Daha önce kâr oranı %10 idiyse —belli miktarda şapka üretimi giderlerinin %50'sinin hammadde, vb. %50'sinin emek için olduğunu varsayarsak— şimdi artık %46²/₃ olurdu. [Giderler] şimdi artık 50 hammadde ve 25 ücretlerden oluşurdu. Meta eski fiyattan satılırsa o zaman kâr 35/75 ya da 46²/₃ olurdu. Değerdeki düşmenin sonucu olarak, yeni doğal fiyat da o ölçüde düşer ki, fiyat yalnızca %10 kâr bırakır. Değerdeki ya da metanın üretimi için gerekli emek-zamanındaki azalma, kendini, *aynı miktar*da meta için daha az emek-zamanının kullanıldığı, dolayısıyla daha az *ödenmiş emek-zamanı* ve daha az *ücret* ödenmiş olduğu gerçeğinde ortaya koyar; ve bunun sonucu olarak maliyetler, ödenen ücretler (yani ücret *miktarı*; bu, *ücret oranları*nda bir düşüşü öngörmez), *her bir münferit* metanın üretimi için oransal olarak düşer.

Şapka yapımının kendisinde, değerde bir değişiklik olmuşsa durum budur. Eğer aynı şey hammaddelerin ya da araç-gereçlerin üretiminde sözkonusu olsaydı, o zaman benzer biçimde, bu alanlarda **belli miktardaki ürünün üretimi için gereken ücretlerin azalmasında** ifadesini bulacaktı; ama **şapka yapımcısı** için, onun değişmeyen sermayesinin maliyetinin azalması anlamına gelecekti. *Maliyet fiyatları* ya da "*doğal fiyatlar*" (ki, "doğa" ile hiçbir ilgisi yoktur), **metaların değerindeki bir değişiklik** —burada bir düşme— sonucu olarak iki biçimde düşebilir.

[*Birincisi*], **belli miktar metanın** üretimi için harcanan, **ödenmiş ve ödenmemiş emek olmak üzere**, toplam **mutlak emek miktarındaki düşmeden** ötürü, bu metaların üretimi için harcanan ücretlerdeki düşme nedeniyle.

İkincisi: Emeğin üretkenliğindeki artış ya da eksiliş nedeniyle (ki, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı düşerse biri, geçim nesneleri ve geçim araçları pahalı hale geldiği için ücretler artarsa öteki olasıdır) artı-değerin meta değerine ya da metanın içerdiği emek değerine oranı değişirse, o zaman kâr oranı artar ya da eksilir ve **emeğin toplamı** farklı biçimde bölünür.

Sonuncu durumda, üretim fiyatları ya da maliyet fiyatları, an-

cak, **emek değerindeki oynamalardan** etkilendiği ölçüde değişebilir. Birinci durumda emeğin değeri aynı kalır. Ancak ikinci durumda, değişen, meta *değerleri* değildir, yalnızca [gerekli] emekle artı-emek arasındaki [emek–ç.] dağılımıdır. Üretkenlikteki ve dolayısıyla, *bireysel* metanın değerindeki değişiklik, bu durumda, her koşulda, sözkonusu olacaktır. Aynı sermaye, eskiye bakışla, bir durumda daha fazla meta üretecektir, ikinci de daha az. [Bu sermayenin –ç.] içinde somutlaştığı metaların toplam oylumu *aynı değer*e sahip olacaktır, ama *bireysel meta*nın değeri farklı olacaktır. Her ne kadar ücretin değeri, metaların değerini belirlemezse de (işçinin tükettiği maddeler arasına giren) metaların değeri ücretin değerini belirler.

Üretimin değişik dallarındaki metaların maliyet fiyatları bir kez yerine oturduktan sonra, birbirleri karşısında, metaların değerindeki herhangi bir değişiklik sonucu, göreli olarak artar ya da eksilirler. Eğer emeğin üretkenliği artarsa, *belli bir metanın* üretimi için gereken emek-zamanı azalır ve bu nedenle *değeri düşer*; üretkenlikteki bu değişiklik, son süreçte kullanılan emekte de olsa, değişmeyen sermayede kullanılan emekte de olsa, bu metanın maliyet fiyatı, ona uygun olarak düşmek durumundadır. *Bu metaya harcanan* **mutlak emek miktarı** azalmıştır, demek ki bu metanın içerdiği ödenmiş emek ve ona harcanan ücret miktarı da — ücret oranı aynı kaldığı halde— azalmıştır. Eğer meta eski maliyet fiyatından satılmış olsaydı, genel kâr oranından daha yüksek bir kâr bırakırdı; çünkü bu kâr, daha önce daha yüksek gidere göre %10'du. Dolayısıyla, şimdi, daha azalmış gider karşısında %10'dan fazla olurdu. Bunun tersine, emeğin üretkenliği azalırsa, metaların gerçek değerleri artar. Kâr oranı —ya da aynı kapıya çıkmak üzere maliyet fiyatları— belliyse, maliyet fiyatlarındaki göreli artış ve eksilişler, metaların gerçek değerindeki artış ya da eksilişlere, değişmelere bağlıdır. Bu değişme sonucu yeni maliyet fiyatları, ya da Smith'i izleyerek Ricardo'nun dediği gibi "yeni doğal fiyatlar" eskisinin yerini alır.

Alıntılamakta olduğumuz bölüm XXX'da Ricardo doğal fiyatı yani maliyet fiyatını, kesin bir dille, **doğal değerle** yani emek-zamanı tarafından belirlenen değerle özdeş sayar.

> "Onların" (**tekelleşmiş metaların**) "fiyatı, *doğal değerleri*yle zorunlu herhangi bir bağa sahip değildir; ama rekabete konu metaların *fiyatı* ... sonal olarak ... *üretimlerinin maliyeti*ne ... bağlı olacaktır" (agy, s. 465).

Görüldüğü gibi burada maliyet fiyatları ya da doğal fiyatlar doğrudan ||549| "**doğal değer**" ile yani "**değer**" ile özdeş sayılıyor.

Ricardo sonrasında bir sürü insanın, yani Say gibilerin, değerin emek-zamanıyla belirlenişi konusunda en küçük bir kuşku duymaksızın, "üretim maliyeti"ni, neden fiyatların sonal düzenleyicisi diye kabullendiklerini, hatta emek-zamanını doğrudan yadsırken, üretim maliyetine sanıldıklarını, bu kargaşa çok iyi açıklıyor.

Ricardo'nun bu **gafı** ve onun sonucu olan hatalı rant, vb. açıklaması kadar, *kâr oranı*, vb., konusundaki yanlış yasaları da *artı-değer* ile *kârı* birbirinden ayırdetmeyi başaramayışından ileri gelir; ve genel olarak *tanımlara yaklaşımı* öteki ekonomistlerinki gibi, ham ve kapsamsızdır. Aşağıda, Smith'in tuzağına düşmesine nasıl izin verdiği görülecektir. |549||

*

||XII-636| Şimdiye kadar söylenenlere bir de şu yorumu ekleyelim: Ricardo, *doğal fiyat*ın değerin **parasal ifadesi** olduğunun ve değerin kendisi değişmeksizin, **değerli metallerin** değerindeki bir değişiklik nedeniyle değişebileceğinin ötesinde, *değer* ile *doğal fiyat* arasında başka herhangi bir farktan haberdar değildir. Ne var ki [sözünü ettiği –ç.] bu değişiklik, yalnızca değerin **para olarak** ifade edilmesini ya da tartılmasını etkiler. Dolayısıyla örneğin şöyle der:

> (Dış ticaret) "metaların bu ülkelerde üretilebildiği *doğal değer*ini değiştirerek değil *doğal fiyatı*nı değiştirerek düzenlenebilir ve bu da değerli metallerin dağılımını değiştirerek sağlanır" (agy, s. 409). |XII-636||

[B. ADAM SMİTH'İN MALİYET FİYATI TEORİSİ]

[*1. Smith'in Maliyet Fiyatları Teorisindeki Yanlış Varsayımları. Ricardo'nun, Değer ile Maliyet Fiyatını Smith'vari Özdeşlemeye Bağlı Kılmasından İleri Gelen Tutarsızlığı*]

||XI-549| Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Adam Smith'e göre de

> "az sayıda bazı metaların fiyatı her zaman *iki* kısma ayrışır — emek ücreti ve sermayenin kârı". ([*The Wealth of Nations* [*Ulusların Zenginliği*], Oxford University Press (OUP), Londra, 1928, c. I., s. 56; Garnier] c. 1, kitap 1, bölüm VI, s. 103.*)

* Marx burada *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, Paris 1882 Garnier çevirisinden alıntı yapıyor. Marx'ın, Garnier çevirisinden yaptığı bütün alıntılar bu çeviride "Garnier" adı ile belirtilmiştir, ancak Smith'in yapıtının İngilizce metninden (A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford University Press, Londra, 1928.) aktarılmış ve "OUP" ile gösterilmiştir. *–Ed.*

Ricardo ile Smith'in görüşleri arasındaki bu farklılığı, burada görmezden gelebiliriz.

Adam Smith, ilkin ***değişim-değerinin***, belli miktarda emek miktarından oluştuğunu açıklar, ve hammaddeler vb. çıkarıldıktan sonra, ***değişim-değerindeki*** değerin, emeğin ödenmiş kısmıyla ödenmemiş kısmını kapsadığını, bu ikinci kısmın da kârla rantı içerdiğini söyler (kâr da kendi içinde kâra ve faize ayrıştırılabilir). Bunu gösterdikten sonra Adam Smith aniden çark eder ve ***değişim-değerini*** ücretlere, kâra ve ranta ayrıştırmak yerine bunları, ***değişim-değerini*** oluşturan öğeler diye ilan eder; onları ürünün değişim-değerini yapan bağımsız değişim-değerleri haline getirir; metanın değişim-değerini, birbirinden bağımsızca ve ayrı ayrı belirlenmiş ***ücret***, ***kâr*** ve ***rant*** değerlerinden kurar. Bunlar, kaynaklarını ***değerden*** alacak yerde, ***değerin*** kaynağı haline gelirler.

> "*Ücretler*, *kâr* ve *rant*, tüm gelirlerin olduğu kadar *değişilebilir tüm değer*in de *orijinal üç kaynağıdırlar*" ([OUP, c. I, s. 57; Garnier] c. 1, kitap 1, Bl. VI, s. 105).

İçsel bağlantıyı gözler önüne serdikten sonra, birdenbire ve bir kez daha, fenomenin bir yönünün, *rekabette görüldüğü haliyle bir bağlantının* tutsağı haline geliverir; ve rekabette her şey tersinden,* sanki her zaman baş aşağı duruyormuş gibi görünür.

Şimdi, Smith "***metaların doğal fiyatı***" ile "***pazar fiyatı***" arasındaki ayrımı, işte bu ters, baş aşağı başlangıç noktasından [yola çıkarak -ç.] geliştirir. Ricardo bunu Adam Smith'ten alır, ama Adam Smith'in "doğal fiyat" dediği şeyin, onun önermelerine göre, rekabetten kaynaklanan *maliyet fiyatı*ndan başka bir şey olmadığı gerçeğini unutur; Smith'in gözünde, bu maliyet fiyatının, metanın "değeri" ile özdeş olduğu gerçeğini unutur; doğal ki, Smith'in kendisi bir dış *görünüş*ten çıkardığı, yani metaların ***değişim-değerinin*** birbirinden bağımsızca belirlenmiş ücretler, kâr ve rantın üstüste konmasından oluştuğu biçimindeki bir dış görünüşten çıkardığı yanlış kavrama sarıldığı ve daha temelli yaklaşımını unuttuğu süreç... Ricardo bir yandan başından sonuna kadar karşı çıkarken, bir yandan, Smith'in, tam da bu kavrama dayandırdığı *maliyet fiyatı*nı ya da ***doğal fiyatı*** değişim-değeri ile özdeşlemesini ya da karıştırmasını benimser. Adam Smith'in durumunda bu karıştırma, kendi düşüncesiyle uyumludur, çünkü onun ***doğal fiyat*** araştırması bir bütün olarak, *değer* konusundaki yanlış ikinci görüşünden *yola çıkar*. Oysa Ricardo'nun konumu, hiç bağışlanır gibi değildir, çünkü Adam Smith'in bu yanlış görüşünü hiçbir yerde kabul etmiş

* Özgün Almanca elyazmasında "*verkehrt*" sözcüğü kullanılıyor; *baş aşağı, tersine çevrilmiş* ya da *yanlış* diye çevrilebilir. *–Ed.*

olmadığı halde, *ex professo*, bir tutarsızlık olarak karşı çıkar. Adam Smith, onu bir kez daha ***doğal fiyatı*** ile tuzağına düşürmeyi başarmıştır.

Metanın değerini, ayrı bir biçimde belirlenen *ücretin*, ***kârın** ve rantın değerlerinden*, bunların bileşiminden *çıkardıktan* sonra, Adam Smith, kendine, bu birincil değerlerin nasıl belirlendiğini sorar ve burada, fenomenlerin rekabetteki görünümlerinden yola çıkar.

"*Metaların Doğal ve Pazar Fiyatı Üzerine*", kitap I, bölüm VII ['de şöyle der:]

> "Her toplumda ya da bölgede, ücretler, kârlar, rant için bir *ortalama oran* vardır" (agy, c. 1, s. 110). "Bu ortalama oran, yaygın oldukları yerde ve dönemde ücretlerin, kârın ve rantın *doğal oranı* olarak adlandırılabilir" ([OUP, c. I, s. 60; Garnier] agy, c. 1, s. 110-111). "Herhangi bir metanın *fiyatı*, rantı [...] ücretleri [...] ve kârı [...] *doğal* oranları üzerinden ödemeye yeterli miktardan ne eksik ne fazla olduğu zaman, meta [...] doğal *fiyatı*ndan satılınış olur" ([OUP, c. I, s. 61; Garnier] agy, s. 111).

Bu durumda bu doğal fiyat metanın *maliyet fiyatı*dır ve metanın *değeri* ile çakışır; çünkü, benimsenen önvarsayıma göre, metanın *değeri*, ücret, kâr ve rant değerlerinden oluşur.

> "Bu durumda meta ||550| *değeri neyse tam da o değerden satılmıştır*" (meta *değer*ine satılmıştır) "***ya da*** onu pazara getiren kişiye kaça *malolmuşsa* ondan satılmıştır" (*değer*ine ya da pazara getiren kişiye *malolduğu* fiyata); "çünkü, gündelik dilde, herhangi bir metanın *esas maliyeti* denen şey, her ne kadar, onu yeniden satacak kişinin ***kârını kapsamaz*** ise de, o kişi kendi çevresinde, o metayı *alelade kâr oranı elde etmesine elvermeyen* bir *fiyat*tan satarsa, besbelli ki, işini kaybeder; çünkü *sermayesini başka bir biçimde kullanarak ondan kâr* sağlayabilirdi" ([OUP, c. I, s. 61; Garnier] agy, s. 111).

Burada ***doğal fiyatın*** yaratılışının bütün tarihini görüyoruz — üstelik bu, metanın ***değeri*** ücretlerin fiyatıyla kâr ve ranttan oluşuyor ve bunlar *doğal oranlarını* içeriyor gibi, çok uygun bir dille ve mantıkla ortaya konuyor; demek ki, apaçık ortada olan şu: *metanın* değeri, *maliyet fiyatı* ile, maliyet fiyatı da metanın ***doğal fiyatı*** ile özdeştir. Böylece ücret oranı gibi, kâr oranı da bir önvarsayım haline geliyor. Gerçekten de bunlar, maliyet fiyatının *oluşumu*nda veri sayılıyor. Maliyet fiyatından *önce geliyorlar*. Bireysel kapitalist için, işte bu çerçevede, birer veri oluyorlar. Nasılı, niçini, nedeni onları ilgilendirmiyor. Burada Adam Smith, kendi metalarının maliyet fiyatını saptayan üretim temsilcisi bir kapitalistin, bireysel kapitalistin bakış açısını benimsiyor. Ücretler vb. için şu kadar, genel kâr oranı olarak bu kadar. *Ergo*:* kapitalist de metanın

maliyet fiyatının ya da bir adım daha ilerisi olarak görünen meta *değerinin* belirlenişi operasyonunu işte böyle *görür*; çünkü, bu gibi konular üzerinde düşünmeye zamanı olursa eğer, bilir ki, pazar fiyatı, kimi kez maliyet fiyatının üstündedir, kimi kez altındadır, dolayısıyla bu maliyet fiyatı ideal fiyattır, fiyat dalgalanmalarından arınmış mutlak fiyattır, kısacası *değeri* olarak ideal fiyattır. Ve Smith kendini rekabetin göbeğine taşıdığı için, bu ortama kendini kaptıran kapitaliste özgü mantıkla düşünür ve tartışır. Ara yere şunu sıkıştırır: Gündelik dilde, *maliyet*, satıcının *kârını* (ki, kaçınılmaz olarak, **giderlerinin** üzerindeki bir fazlayı oluşturur) içermez. Peki öyleyse, maliyet fiyatına, kârı niçin katıyorsunuz? Adam Smith, kendisine bu soru yöneltilmiş derin bir kapitalist gibi yanıt verir:

Kâr, genelde, maliyet fiyatına katılmalıdır; çünkü maliyet fiyatına %10 yerine yalnızca %9 oranında bir kâr katılsaydı ben aldatılmış olurdum.[77]

Adam Smith'in, bir yandan, kapitalist üretim temsilcisinin düşüncelerini naif bir biçimde ifade etmesi ve olup bitenleri, kapitalist üretim temsilcisinin düşündüğü ve gördüğü biçimiyle, pratikte onu etkilediği ve yüzeyden bakınca görüldüğü kadarıyla cesaretle ve ayrıntılı olarak sunması, öte yandan da zaman zaman, olgular arasındaki daha derin ilişkileri ortaya koyması, onun yapıtına sevimliliğini veren şeylerdir.

Adam Smith'in, doğaldır ki, her bir "bireysel" kapitalist için ***değişmeyen sermayenin*** varlığını kabul etmesine karşın —bu noktada her ne kadar işin tam olarak farkındaysa da— metanın tüm değerini neden ranta, kâra ve ücretlere indirgediğini açıkça görebiliriz. Çünkü, [eğer bunlara indirgemeseydi —ç.] şunu söylemesi gerekecekti: Bir metanın değeri ücretlerden, kârdan, ranttan ve ücretleri, kârı, rantı içermeyen bir değer parçasından oluşur. Bu durumda da değeri ücretlerden, kârdan ve ranttan bağımsız olarak belirlemek zorunlu hale gelecekti.

Metanın fiyatı ortalama ücretler, vb. için yapılan harcamaların yanısıra, eğer ortalama kârı ve —metaya rant girmişse— ortalama rantı da kapsıyorsa, o zaman meta *doğal* ya da *maliyet fiyatından* satılıyor demektir ve bu maliyet fiyatı *değerine* eşittir; çünkü o değer, ücretlerin, kârın ve rantın doğal değerlerinin toplamından başka bir şey değildir.

||551| Rekabet konusundaki konumunu ortaya koyduktan ve belli bir kâr oranını vb. *veri kabul ettikten* sonra, Adam Smith, işin geri kalan kısmında ***doğal fiyatı*** ya da *maliyet fiyatını*, özellikle pa-

*Bundan ötürü. —ç.

zar fiyatından ayrı bir fiyat olarak maliyet fiyatını doğruca yorumlar.

"... metanın *doğal fiyatı ya da*" pazara "getirilmesi için rantın, emeğin ve kârın ödenmesi gereken tüm *değeri*" ([OUP, c. I, s. 61-62; Garnier], agy, s. 112).

Metanın bu maliyet fiyatı, ***fiilî fiyatından*** ya da ***pazar fiyatından*** farklıdır. ([OUP, c. I, s. 62; Garnier] agy, s. 112.) İkincisi arza ve talebe bağlıdır.

Metanın *üretim maliyeti* [toplamı] ya da *maliyet fiyatı*, "***bu metayı pazara getirmek için ödenen*** rantın, emeğin ve kârın, ***tüm değeri***" kadardır ([OUP, c. I, s. 62; Garnier] s. 113). Eğer talep ile arz birbirine denk ise, o zaman pazar fiyatı, doğal fiyata eşittir.

"Pazara getirilen miktar tam ve ancak fiilî talebi karşılayacak kadar olduğu, ondan daha fazla olmadığı zaman, *pazar fiyatı* doğal olarak ... *doğal fiyat* ile tamı tamına aynı olur" ([OUP, c. I, s. 63; Garnier] agy, s. 114). "Bundan ötürü, *doğal* fiyat, böylece, tüm metaların fiyatını sürekli kendisine çeken merkez fiyat olur. Farklı raslantılar, zaman zaman, fiyatları, bu merkez fiyatın oldukça üstünde [bir düzeyde –ç.] askıya alabilir; zaman zaman altında [bir düzeye –ç.] inmeye zorlayabilir" ([OUP, c. I, s. 64; Garnier] agy, s. 116).

Adam Smith, buradan giderek, genelde "pazara herhangi bir meta getirmek için kullanılan yıllık iş miktarı"nın, toplumun gereksinimlerine ya da "fiilî talep"e tekabül edeceği sonucuna varır ([OUP, c. I, s. 64; Garnier] agy, s. 117).

Toplam sermayenin, çeşitli üretim dalları arasında dağıtılması konusunda Ricardo'nun düşündüğü şey, burada, "*belli* bir meta"nın üretilmesi için gerek duyulan iş gibi, henüz çok daha naif [sayılabilecek –ç.] bir görünüm içinde ortaya konmaktadır. Fiyatların, *aynı* metanın satıcıları arasında *pazar* fiyatı düzeyinde ayarlanması ve *çeşitli* metaların *pazar fiyatlarının* maliyet fiyatları düzeyinde *ayarlanması* burada henüz tam anlamıyla birbirine dolanmıştır, karmakarışıktır.

Bu noktada Smith, **metaların gerçek değerlerindeki oynamaların *doğal fiyatlara*** ya da maliyet fiyatlarına etkisine yalnızca söz arasında bir dokunur-geçer.

Özellikle tarımda "aynı miktardaki iş, farklı yıllarda, çok farklı miktarlarda ürün bırakacaktır; bazı başka yıllarda ise ya aynı miktarda ya da hemen hemen aynı miktarda ürün verecektir. Tarımda aynı sayıdaki emekçiler, farklı yıllarda çok farklı miktarlarda tahıl, şarap, yağ, şerbetçiotu vb. üreteceklerdir. Ama aynı sayıdaki eğirmenler ve dokumacılar her yıl ya aynı ya da hemen hemen aynı miktarda keten bezi ya da yünlü kumaş üreteceklerdir. ... Diğer"

(tarımsal olmayan) "sanayi türlerinde, *eşit miktarlardaki emeğin ürünü aynı* ya da hemen hemen *aynı olduğu için*" (yani üretim koşulları *aynı* kaldığı sürece) "fiilî talebe, daha tam olarak denk düşebilir" ([OUP, c. I, s. 64-65; Garnier] agy, s. 117-118).

Burada Adam Smith, "***eşit emek miktarları***"nın üretkenliğindeki şu ya da bu değişikliğin dolayısıyla da metaların fiilî değerlerindeki değişikliğin, maliyet fiyatlarını değiştirdiğini görmüştür. Ama bunu bir kez daha, **arz ile talep** arasındaki ilişkiye indirgeyerek çok yüzeyselleştirmiştir. Önerisi, bu sunduğu biçimiyle, onun kendi savlarına göre de yanlıştır. Çünkü, tarımda mevsimden mevsime değişiklik olması gibi nedenler sonucu, "***eşit emek miktarları***" farklı miktarlarda ürün üretirken, Adam Smith'in bizzat kendisi göstermiştir ki, makine, işbölümü vb. sonucu "***eşit emek miktarları***" imalatta vb., çok farklı miktarda ürün bırakmaktadır. Dolayısıyla, tarımı öteki çalışma alanlarından ayıran fark *bu* değildir; ama tarımda, toprağa uygulanan üretken gücün derecesini doğadaki raslantılar belirlerken, sanayide üretken gücün derecesinin önceden belirlenmekte oluşu gerçeğidir. Ama sonuç aynıdır: *metaların değeri* ya da emeğin üretkenliğine bağlı olarak belli **bir metaya harcanması gereken** emek miktarı, maliyet fiyatlarını etkiler.

Aşağıdaki parçada Adam Smith, ayrıca, sermayelerin bir üretim alanından ötekine göç etmesinin, farklı üretim alanlarında, maliyet fiyatlarını nasıl oluşturduğunu da [gösterir]. Ama bu noktada Ricardo kadar açık değildir. Çünkü, eğer || 552| metanın fiyatı, *doğal fiyatının altına* düşerse, o zaman, bu sava göre, o durum, bu fiyatı yapan öğelerden birinin, doğal oranın *altına* düşmesinden ileri gelir. Demek ki, bu, *yalnızca sermayelerin* geri çekilmesinden ya da **göç etmelerinden** değil, ama emeğin, sermayenin ya da toprağın bir alandan ötekine göç etmesinden ötürüdür. Adam Smith'in görüşü bu noktada, Ricardo'nunkinden daha tutarlıdır, ama yanlıştır.

> "O fiyatın" (doğal fiyatın) "hangi kısmı, *doğal* oranın altında ödendiyse, çıkarı etkilenen kişiler, kaybı hemen hissederler ve *ya şu kadar toprağı ya şu kadar emeği ya da sermayeyi bu konuda kullanılmaktan geri tutarlar*; öyle ki pazara getirilen miktar, kısa süre içinde, fiilî talebi karşılayacak miktardan daha fazla olmaz. Böylece [metanın –ç.] *pazar fiyatı* da kısa sürede *doğal fiyat*a yükselir. En azından yetkin bir serbestliğin bulunduğu yerlerde durum böyle olur" ([OUP, c. I, s. 69; Garnier] agy, s. 125).

Bu [yaklaşım –ç.], Smith ile Ricardo'nun, ***doğal fiyatın*** denkleştirilmesi anlayışları arasındaki önemli farklılığa işaret eder. Smith'in [anlayışı], onun yanlış varsayımına, yani üç öğenin meta fiyatını birbirinden bağımsızca belirlediği varsayımına dayanır; Ri-

cardo'nunki ise (belli bir ücret düzeyinde), maliyet fiyatlarını belirleyen şeyin, yalnızca *ortalama kâr oranı* olduğu biçimindeki doğru varsayıma dayanır.

[2. *Adam Smith'in, Ücretlerin, Kârın ve Rantın "Doğal Oranı" Teorisi*]

> "*Doğal fiyat*ın kendisi, onu oluşturan kısımlarının, yani ücretler, kâr ve rant kısımlarının doğal oranına göre değişiklik gösterir" ([OUP, c. I, s. 70; Garnier] agy, s. 127).

Adam Smith, bunun ardından, birinci kitabın VIII, IX, X ve XI. bölümlerinde bu "tamamlayıcı parçalar"ın, ücretler, rant ve kâr kısımlarının ***doğal oranını*** belirlemeyi ve ***bu oranların dalgalanmalarını*** araştırır.

"*Emeğin Ücreti Hakkında*"***ki bölüm VIII***:

Ücretler hakkındaki bölümün başında Smith —yanılsamalı rekabet görüşünü bir yana bırakarak— her şeyden önce, artı-değerin gerçek yapısını ortaya koyar ve kâr ile rantı yalnızca artı-değerin biçimleri olarak görür.

Ücretlerin ***doğal oranını*** belirlemekte temel yaptığı şey, bizzat emek-gücünün değeri, ***gerekli*** ücrettir.

> "Kişi her zaman yaptığı işle yaşamalı ve ücreti de en azından onu yaşatmaya yetecek kadar olmalıdır. Çoğu durumda ücretler, şöyle ya da böyle, [bundan —ç.] biraz daha fazla olmalıdır; yoksa onun bir aile kurması olanaksızlaşır ve bu işçilerin soyu, bir kuşağın ötesine geçemez" ([OUP, c. I, s. 75; Garnier] agy, s. 136).

Ne var ki sonunda bu da bir kez daha anlamsız duruma gelir; çünkü Adam Smith, gerekli geçim nesnelerinin yani *metalar*ın değerinin genel olarak nasıl belirlendiğini kendine hiç sormaz. Oysa, kendi temel yaklaşımından uzaklaştığına göre, burada Adam Smith şöyle diyebilirdi: Ücretlerin fiyatını, tüketim maddelerinin fiyatı, tüketim maddelerinin fiyatını da ücretlerin fiyatı belirler. Bir kez ücret *değer*inin sabit olduğunu varsaydıktan sonra, Adam Smith'in tamı tamına tanımladığı şey bu değerin, rekabette ortaya çıktığı biçimiyle gösterdiği dalgalanmalar ve bu dalgalanmaları yaratan koşullardır. Bu, [onun yapıtının] dış kabuğunda görülür ve doğrusu, burada bizi pek de ilgilendirmiyor.

⟨Örneklersek, diyelim ki sermaye ***birikiminin artışını*** [işler], ama bu ***artışı*** belirleyen şeyin ne olduğunu söylemez; çünkü bu birikim, ya ücret oranları göreli düşük ve emek üretkenliği yüksek olursa (ki bu durumda ücretlerdeki artış, önceki dönemin süreğen düşük ücret düzeyinin sonucudur) ya da birikim oranı düşük, ama emek üretkenliği yüksek olursa, yani ancak bu iki durumda hızlı

olabilir. Bu açıdan, Adam Smith'in, ücret oranını birinci durumda kâr oranından (yani ücret oranından) çıkarması, ikinci durumda ise **brüt kâr oranından** çıkarması gerekirdi; ama bu da onun meta *değer*ini araştırmasını gerektirirdi.⟩

Adam Smith, meta değerini, bu değeri **oluşturan öğelerin** biri olan emeğin değerinden çıkarmaya çalışır. Öte yandan, ücret düzeyini "emeğin ücreti ... tüketim mallarının fiyatına göre dalgalanmaz" ([OUP, c. I., s. 82; Garnier], agy, s. 149) ve "emeğin ücreti, tüketim mallarının fiyatına göre dalgalanmaktan çok, yerden yere değişiklik gösterir" ([OUP, c. I, s. 82; Garnier] agy, s. 150) sözleriyle açıklar.

İşin aslında [VIII. –ç.] bölüm, *asgari ücret*in, yani öteki adıyla emek-gücünün değerinin tanımı dışında, soruna ilişkin hiçbir şey içermez. Burada Adam Smith, içgüdüsel olarak, daha temelli savının ağını örmeye yeniden başlar, ama ipin ucunu bir kez daha kaçırır, öyle ki, yukarda anılan tanımlama bile hiçbir anlam [ifade etmez]. Neden mi? **Gerekli geçim nesnelerinin** ve dolayısıyla **genel olarak metaların değerinin** belirlenişini nasıl açıklar? Bir ölçüde emeğin doğal fiyatıyla. Peki bu nasıl belirlenecek? Gerekli tüketim maddelerinin ya da genel olarak metaların değeriyle. Bir kısır döngü. İşin geri kalanına gelince, emeğin *doğal fiyatı* konusunda tek söz etmez, || 553| yalnızca ücretlerin, **doğal oran düzeyinin** üstüne yükselmesini araştırır; ücret artışlarının sermaye birikiminin yani sermayenin adım adım biriktirilmesinin hızıyla orantılı olduğunu gösterir. Ondan sonra, toplumda bu durumun gerçekleştiği farklı koşulları inceler ve son olarak, meta değerinin ücretlerle ve ücretlerin de gerekli geçim nesnelerinin değeriyle belirlendiği [savının –ç.] suratına tokadı yapıştırır —İngiltere'de durumun böyle olmadığını gösterir. Ara yere Malthus'vari bir sav da sıkıştırılır — ücretleri gerekli geçim nesneleri belirler, ama yalnızca işçinin yaşamasını sağlamaya yetecek miktarda değil, nüfusun da yenidenüretilmesini [sağlamaya yetecek miktarda] gerekli geçim nesneleri belirler.

Daha açık bir ifadeyle söylersek, Adam Smith, onsekizinci yüzyılda ücretlerin özellikle İngiltere'de *arttığını* kanıtlamaya çalıştıktan sonra, bunun "***toplum için bir yarar mı yoksa bir rahatsızlık konusu mu olduğu***" sorusunu ortaya atar ([OUP, c. I, s. 87; Garnier] agy, s. 159). Bununla bağlantılı olarak, kârın ve rantın, işçinin *ürününün* kısımlarından başka bir şey olmadığı biçimindeki daha köklü görüşüne, geçici olarak geri döner. İşçiler, diyor Adam Smith:

> "her büyük siyasal topluluğun daha büyük parçasını oluştururlar.

Ama [o -ç.] daha büyük parçanın koşullarını iyileştiren şey, [toplumun -ç.] bütünü için asla bir rahatsızlık nedeni sayılamaz. Üyelerinin büyük kısmı yoksul ve sefil olan hiçbir toplum asla gelişemez ve mutlu olamaz. Ayrıca, *tüm insan topluluğunu* doyuran, giydiren, barındıran bu insanların *kendi emeklerinin ürünü*nden, kendilerini de iyi besleyen, giydirip-kuşatan ve barındıran makul bir *pay* almaları hakkaniyet gereğidir" ([OUP, c. I, s. 87; Garnier] agy, s. 159-160).

Bununla bağlantılı olarak, nüfus teorisine değinir:

"Yoksulluk, hiç kuşkusuz evlenmeyi teşvik etmez ama, her zaman da engellemez. Hatta üremeyi teşvik bile eder. ... Modaya uyan kadınlar arasında çok sık görülen çocuk yapmama [anlayışı -ç.] daha alt konumdaki kadınlar arasında çok seyrektir. ... Ama yoksulluk, her ne kadar üremeyi önlemiyorsa da çocukların yetiştirilmesi açısından aşırı ölçüde elverişsizdir. O nazik fidan üretilmiştir; ama toprak öylesine soğuk, iklim öylesine serttir ki, kısa sürede kurur ve ölür. ... Her hayvan türü doğal olarak, kendi tüketim maddeleriyle orantılı olarak çoğalır; hiçbir tür bunun ötesinde çoğalamaz. Ama uygar toplumda, tüketim maddelerinin yetersizliği, insan türünün çoğalmasına ancak alt tabakadan insanlar arasında sınır koyar. ... Başka herhangi meta için olduğu gibi *insana olan talep de, kaçınılmaz olarak insan üretimini düzenler*; yavaş gidiyorsa hızlandırır, çok hızlanmışsa durdurur" ([OUP, c. I, s. 87-89; Garnier] agy, s. 160-163).

Asgari ***ücretle*** toplumun farklı koşulları arasındaki bağlantıya gelince:

"Her tür hizmetkarlara ve gezgin ustalara ödenen ücretler öyle olmalı ki, toplumun artan, azalan ya da durağanlaşan talebinin gereklerine uygun olarak, *gezgin ustalarla hizmetkarların birbirlerine karşı yarışmayı sürdürmelerine* elvermelidir" ([OUP, c. I, s. 89-90; Garnier] agy, s. 164). (Toplumun! Yani ***sermayenin***.)

Adam Smith bunun ardından, kölenin özgür emekçiden "daha pahalı" olduğunu söyler; çünkü özgür emekçi *kendi "**aşınma**"sına bizzat sahip çıkar*, oysa köleninki "***ihmalkar bir efendi ya da özensiz bir kahya***"[nın elindedir] ([OUP, c. I, s. 90; Garnier] agy, s. 164). "***Aşınma***"yı ***yenileyen*** "fon"u özgür emekçi tutumlu kullanır, oysa aynı fon köle için çarçur edilir ya da düzensiz yönetilir.

"Deyim yerindeyse, kölenin *aşınma payını* yenileme ve onarma fonu, yaygın olarak, ihmalkar bir efendi ya da özensiz bir kahya tarafından yönetilir. Özgür emekçiye gelince, bu aynı işi, o özgür kişinin kendisi yapar. Zengin kişinin ekonomisine genelde egemen olan düzensizlikler, doğal olarak kölenin yönetimine de yansır; tıpkı, yoksulun sıkı tutumluluğunun ve aşırı eli sıkılığının emekçininkine yansıması gibi" ([OUP, c. I, s. 90; Garnier] agy, s. 164).

Asgari ücretin ya da ***emeğin doğal fiyatının*** belirlenişinde karakteristik olan, [bu fiyatın ya da ücretin —ç.] köleye göre, özgür emekçi için daha düşük oluşudur. Bu Adam Smith'te de böyledir:

"Özgür işçilerin yaptığı iş, sonunda, kölelerin yaptığı işe göre daha ucuza gelir. ... Bu nedenle, artan zenginliğin sonucu olarak, emeğin cömertçe ödüllendirilmesi, artan nüfusun da nedeni olur. Bundan yakınmak, büyük kamusal gönencin zorunlu nedeni ve sonucu hakkında || 554| yas tutmaktır" ([OUP, c. I, s. 90; Garnier] agy, s. 165).

Adam Smith yüksek ücret yakarışlarını sürdürür:

Yüksek ücret yalnızca "çoğalmayı teşvik etmek"le kalmaz, "sıradan insanların gayretini de artırır. Emeğin ücreti, çalışmanın teşvik edilmesi demektir; çalışma da insanın tüm öteki nitelikleri gibi, gördüğü teşvikle orantılı olarak gelişir. Bol tüketim maddesi emekçinin gövdesinin gücünü artırır ve koşullarını iyileştirmeyi umma güvenci ... o gücünü sonuna kadar kullanmakta ona canlılık verir. Bu çerçevede, ücretlerin yüksek olduğu yerlerde, düşük olduğu yerlerde olduğundan, her zaman daha etkin, daha özenli, daha becerikli işçiler buluruz" ([OUP, c. I, s. 90-91; Garnier] agy, s. 166).

Ama yüksek ücretler işçileri, aşırı çaba harcamaya kışkırtır ve emek güçlerini vaktinden önce yıkar.

"İşçiler ... parça başına cömertçe ödendikleri zaman, aşırı çalışmaya çok istekli olurlar ve sağlıklarıyla bedenlerini birkaç yılın içinde harap ederler" ([OUP, c. I, s. 91; Garnier] agy, s. 166-167). "Eğer patronlar her zaman aklın ve insanlığın dediğine kulak verseler, zaman zaman işçilerinin birçoğunun gayretini coşturmak yerine yatıştırmaya çalışırlardı" ([OUP, c. I, s. 92; Garnier] agy, s. 168).

Adam Smith "olağanı bir parça aşan bol tüketimin bazı işçileri işsiz bırakabileceği" görüşüne karşı çıkmayı sürdürür ([OUP, c. I, s. 92; Garnier] agy, s. 169).

Daha sonra da işçilerin bolluk yıllarında, darlık yıllarına göre daha çok işsiz kaldıklarının doğru olup olmadığını ve ***ücretlerle tüketim maddeleri fiyatı*** arasındaki genel ilişkinin ne olduğunu araştırır. Burada bir kez daha tutarsızlık sökün eder.

"*Emeğin parasal fiyatını* zorunlu olarak iki koşul belirler: emeğe yönelik talep ve zorunlu tüketim ve yaşam araçlarının *fiyatı*. ... Emeğin parasal fiyatını, bu miktarı" (zorunlu tüketim ve yaşam araçları miktarını) "satın almak için gerekli olan belirler" ([OUP, c. I, s. 95-96; Garnier] agy, s. 175).

[Bunun ardından], neden —emeğe yönelik talepten ötürü— bolluk yıllarında ücretlerin arttığını ve darlık yıllarında düştüğünü [araştırır]. ([OUP, c. I, s. 96 vd.; Garnier] agy, s. 176 vd.)

İyi ve kötü yıllardaki [artış ve düşüş] nedenleri birbirini dengeler.

"Pahalılık yılının darlığı, emeğe yönelik talebi azaltarak emeğin fiyatını düşürme eğilimi gösterirken yüksek tüketim maddesi fiyatı, emeğin fiyatını artırma eğilimini taşır. Ucuzluk yılındaki bolluk ise, bunun tersine, talebi artırarak, emeğin fiyatını yükseltme eğilimi gösterirken, tüketim mallarının ucuzluğu emeğin fiyatını düşürme eğilimi taşır. Tüketim malları fiyatının alelade varyasyonlarında birbirine karşıt bu iki neden, görünüşe göre, birbirini dengeler; emek ücretlerinin her yerde, tüketim maddeleri fiyatından daha istikrarlı ve sürekli olmasının nedeni, herhalde, bir ölçüde bu durumdan ötürüdür" ([OUP, c. I, s. 96; Garnier] agy, s. 177).

Metaların değer kaynağı olarak ücret kavramına karşı, tüm bu zikzaklar ardından, Adam Smith en sonunda daha temelli olan, orijinal görüşünü, yani metaların değerini emek miktarı belirler görüşünü bir kez daha ortaya koyar; ve eğer iyi yıllarda ya da sermayenin büyüyüşüyle birlikte işçi *daha fazla* meta elde ederse, o zaman o da daha fazla meta üretir, yani münferit meta daha az miktarda emek içerir, görüşünü ortaya koyar. Demek ki işçi daha az değerde daha çok meta elde edebilir ve böylece —ima edilen sonuç şudur ki—'mutlak ücretlerin artmasına karşın, kâr büyüyebilir.

"Emeğin ücretindeki artış, *meta fiyatının ücretlere giden parçasını* artırarak, birçok metanın fiyatının kaçınılmaz olarak yükselmesine yol açar ve ülke içinde ve dışında, tüketimlerini azaltına eğilimini ortaya çıkarır. Ne var ki, emeğin ücretini artıran aynı neden, yani sermayenin artması, emeğin üretkenlik gücünü artırma ve daha küçük miktarda emeğin daha fazla iş çıkarmasını sağlama eğilimindedir" [Bunun nedeni] işbölümü, makine kullanımı, buluşlardır vb.. "Bu iyileştirmeler sonucu, *öncekinden çok daha az emek tarafından* üretilen çok daha fazla meta ortaya çıkar; öyle ki, [*emeğin –ç.*] *fiyatının artırılmasını, miktarının azalması* kat kat tazmin eder" ([OUP, c. I, s. 97; Garnier] agy, s. 177-178).

Emeğe daha iyi ödeme yapılmıştır, ama münferit metada daha az emek yer almaktadır; demek ki, daha az ödeme yapılmaktadır. Adam Smith böylece, meta değerinin, değeri oluşturucu bir öğe olarak ücret tarafından belirlendiği şeklindeki yanlış teorisini, [meta] değerini, içerdiği emek miktarının belirlediği şeklinde açıklayan doğru teorisinin iptal etmesine, daha doğrusu ödünlemesine, dengelemesine izin verir.

||555| *Bölüm IX*: "***Sermaye Kârları Konusunda***"

Burada, doğal fiyatı *ya da* metaların değerini belirleyen ve oluşturan ikinci öğenin **doğal oranı** araştırılıyor. Adam Smith'in, *kâr oranındaki düşme*nin nedeni hakkında söyledikleri ([Garnier] agy, s. 179, 189, 190, 193, 196, 197, vb.) daha ilerde ele alınacaktır.*

* Bkz: Bu cilt, s. 414-415, 437. *–Ed.*

Adam Smith burada ciddi güçlüklerle karşı karşıya gelmiştir. Ücretin "*ortalama oranı*"nın belirlenişinin bile "***ücretlerin alışılmış oranı***"nın araştırılmasından ([OUP, c. I, s. 98; Garnier] agy, s. 179), fiilen geçerlikte olan ücret oranının araştırılmasından başka bir şey olmadığını söyler.

"***Ama bu bile, pek seyrek olarak, sermaye kârları dikkate alınarak yapılabilir***" ([OUP, c. I, s. 98; Garnier] agy, s. 179). Girişimcinin talihinin yaver gidip gitmemesinden farklı olarak bu kâr, "metalardaki her fiyat oynamasından etkilenir" ([OUP, c. I, s. 98; Garnier] agy, s. 180);

oysa, ***metaların doğal fiyatını***, tam da "değer"i oluşturan öğelerinden biri [sıfatını taşıyan –ç.] doğal kâr oranı aracılığıyla belirleyeceğimiz varsayılır. Bu [doğal kâr oranının belirlenişi] ***tek bir daldaki tek bir kapitalist için*** aslında zordur.

"Büyük bir krallıkta yapılan tüm farklı işlerin ortalama kârının ne olduğunu araştırmak çok daha güç olmalıdır" ([OUP, c. I, s. 98; Garnier] agy, s. 180).

Ama "***paranın faizine bakarak***" kişi, "sermayenin ortalama kârları" konusunda ***herhangi bir fikir*** edinebilir.

"Kural olarak denebilir ki, paranın kullanılmasıyla çok şeyin yapılabildiği yerde, bu kullanım için genelde çok şey verilebilir; ve her nerede parayla az şey yapılabilirse orada, genelde para için daha az şey verilir" ([OUP, c. I, s. 98; Garnier] agy, s. 180-181).

Adam Smith, kârı, faiz oranı belirler demiyor. Açıklıkla, tersini belirtiyor. Ama farklı dönemlere ait faiz oranı, vb. kayıtları vardır da kâr oranı için bu tür kayıtlar yoktur. Bu nedenle faiz oranları, yaklaşık kâr oranı düzeyinin tahmin edilebileceği göstergelerdir. Ama ortaya konan hedef, fiilî kâr oranı düzeylerini karşılaştırmak değil, ama *kâr oranının doğal düzeyi*ni belirlemek olmuştur. Adam Smith, yanıtını aradığı soruya hiçbir biçimde değinmeyen ikincil bir araştırmaya, yani farklı dönemlerdeki faiz oranı düzeyi araştırmasına sığınmıştır. İngiltere'nin farklı dönemlerini gelişigüzel inceler ve bunu İskoçya'yla, Fransa'yla ve Hollanda'yla karşılaştırır ve —Amerika'daki koloniler dışında—

"*yüksek emek ücretleriyle yüksek sermaye kârlarının* ... yeni kolonilere özgü koşullar bir yana, *belki de** nadiren elele giden *şeyler* olduğunu" görür ([OUP, c. I, s. 102; Garnier] agy, s. 187).

Adam Smith burada, Ricardo gibi —ama bir bakıma daha başarılı biçimde— yüksek kârları yaklaşık olarak açıklamaya çalışır:

"Yeni bir koloni, öteki ülkelerin daha büyük kısmına göre, bir süre

* Garnier'nin çevirisinde "*naturellement* — doğal olarak". *–Ed.*

için, toprağının genişliğine oranla hemen her zaman daha az sermayeye ve sermayesinin genişliğine oranla da daha az nüfusa sahiptir. Tarım yapacak sermayeyle ekip-biçeceklerinden daha fazla toprağa sahiptirler. Bu nedenledir ki, sahip oldukları [sermaye –ç.] *yalnızca en verimli ve en lehte konumdaki* toprağa, yani deniz kıyısına yakın yerlerdeki ve ulaşıma açık nehirlerin iki yakasındaki toprağa yatırılır. Bu topraklar bile çoğu zaman, doğal ürününün değeri altındaki bir fiyattan satın alınır." (Bu nedenle, gerçekte maliyeti *sıfırdır*.) "Bu tür toprakların satın alınmasında ve iyileştirilmesinde kullanılan sermayenin çok büyük kâr bırakması gerekir ve bu nedenle de yüksek faiz ödemesini kaldırabilir. Bu sermayenin böylesine kârlı bir işteki hızlı birikimi, çiftlik sahibinin işçi sayısını yeni bir kolonide bulabileceğinden daha hızla artırması olanağını verir. Bundan ötürüdür ki, [işçi olarak –ç.] bulabildiklerini, çok cömertçe ödüllendirir. *Koloni arttıkça sermayenin* kârları adım adım azalır. *En verimli ve en iyi konumlu toprakların tümü işgal edildikten sonra, toprak ve konum olarak daha aşağı durumda olan toprakların ekilip biçilmesinden daha az kâr elde edilebilir* ve bu amaçla kullanılan sermaye daha az faizi kaldırır. Bu çerçevede, kolonilerimizin büyük bir bölümünde, bu yüzyıl içinde ... faiz oranı ciddi biçimde düşmüştür" ([OUP, c. I, s. 102-103; Garnier] agy, s. 187-189).

Her ne kadar farklı bir biçimde ortaya konmuşsa da, bu, kârların neden düştüğü konusundaki rikardocu açıklamanın temellerinden biridir. Bir bütün olarak alındığında, burada Smith her şeyi, sermayeler arasındaki rekabetle açıklar; sermayeler büyüdükçe kâr düşer ve eksildikçe kâr büyür ve bu çerçevede ücretler de bu durumla ters orantılı olarak artar ya da eksilir.

||556| "Toplumun sermaye stokunun ya da sanayinin devamı için ayrılan fonların küçülmesi, emeğin ücretini düşürürken sermayenin kârını ve bunun sonucu olarak da paranın faizini artırır. Emek ücretinin düşürülmesi sayesinde toplumda geri kalan sermaye stokunun sahipleri, kendi mallarını pazara, eskisinden daha az harcama yaparak getirebilirler ve pazara mal getirilmesinde eskisine göre daha az sermaye kullanıldığı için, mallarını daha pahalı satabilirler" ([OUP, c. I, s. 104; Garnier] agy, s. 191-192).

Bunun ardından Adam Smith, olabilecek en yüksek ve en düşük [kâr] ***oranı*** üzerinde durur.

"En yüksek oran" odur ki "metaların daha büyük parçasının fiyatı içinde, toprak rantına gitmesi gerekenin tümünü yutar ve emeğe, yalnızca o metaları hazırlayarak pazara getirmesi için gerekeni bırakır; emeğe herhangi bir yerde ödenebilecek en düşük düzeye, göre, yani emekçinin yalnızca yaşamasına yetecek düzeye göre gerekeni bırakır" ([OUP, c. I, s. 108; Garnier] agy, s. 197-198).

"En düşük olağan kâr oranı [ise –ç.], her zaman, her sermaye sahibinin yüzyüze bulunduğu, zaman zaman ortaya çıkabilecek kayıpları karşılamaya yetecek kadardan bir parça fazla olmalıdır. Asıl ya

da net kâr, yalnızca bu fazlalıktır" ([OUP, c. I, s. 107; Garnier] agy, s. 196).

"Aslında, "*doğal kâr oranı*" konusunda söylediklerini gene kendisi nitelemektedir:

"İkiye katlanmış faiz, İngiltere'de, tüccarın iyi *orta karar*, *makul kâr* dediği şey olarak hesaplanır; bu terimler, benim anladığım kadarıyla, *ortak ve alışılmış kârdan daha fazla* bir şeyi kastetmemektedir" ([OUP, c. I, s. 108; Garnier] agy, s. 198).

Gerçekten Smith bu "***ortak ve alışılmış kâr***"ı ne ***orta karar***, ne ***iyi*** diye niteler, onun bu kâr için kullandığı terim "*doğal* kâr *oranı*"dır. Ne var ki, bizim, metanın "doğal fiyatı"nı, bu "doğal kâr oranı" ile belirleyeceğimiz varsayılmakla birlikte, Adam Smith bu doğal kâr oranının ne olduğunu ya da nasıl belirlendiğini bize söylemez.

"Zenginliğe doğru hızla ilerleyen ülkelerde, birçok metanın fiyatındaki düşük kâr oranı yüksek emek ücretlerini karşılayabilir ve kendi aralarında emek ücretinin daha düşük olduğu daha az gönenç içinde bulunan ülkeler kadar ucuz fiyattan satmalarına olanak sağlayabilir" ([OUP, c. I, s. 109; Garnier] agy, s. 199).

Düşük kârlarla yüksek ücretler burada birbirinin karşısına konmuyor değil, aynı neden —**sermayenin hızlı büyümesi ya da birikimi**— her ikisini birden üretiyor. Her ikisi de fiyata giriyor; fiyatı *oluşturuyor*. Dolayısıyla, biri yüksekken öteki düşük olursa, fiyat aynı kalıyor, vb..

Burada Adam Smith kârı, yalnızca fiyata bindirilmiş bir ek gibi algılıyor; çünkü bölümün sonunda şöyle diyor:

"Gerçekte yüksek kârlar işin *fiyatını* yüksek ücretlerden daha fazla yükseltme eğilimini taşır" ([OUP, c. I, s. 109; Garnier] agy, s. 199). Örneğin, ***keten bezi imalatında*** çalışan tüm insanların ücreti, gündelik iki peni artsaydı bu, bir "keten bezi parçası"nın fiyatını, istihdam edilen insanların sayısınca iki peni'lerin, "o insanların çalıştırıldığı gün sayısıyla çarpımı kadar artırırdı. Meta fiyatının ücretleri karşılayan parçası, imalatın tüm değişik aşamaları boyunca, bu ücret artışına göre yalnızca aritmetik oranda artardı. Ama, çalışan o insanların farklı farklı işverenlerinin kârları yüzde-beş oranında artırılsaydı, meta fiyatının kârı karşılayan parçası, imalatın tüm farklı aşamaları boyunca, kârdaki bu artışa göre *geometrik oranda* artardı. ... Ücret artışı, meta fiyatlarını artırmada, basit faizin borcu artırmadaki işlevi türünden işlevseldir. Kârın artışı ise bileşik faiz türünden bir işleve sahiptir" ([OUP, c. I, s. 109-110; Garnier] agy, s. 200-201).

Bu bölümün sonunda Adam Smith bize ayrıca, tüm tasarımının kaynağını da söyler: metanın fiyatı ya da değeri, ***ücretlerin*** ve

kârların —yani *amis du commerce*'in*, rekabetin bu sadık pratisyenlerinin— değerinden oluşmuştur:

> "Tüccarımız ve imalatçı patronlarımız, yüksek ücretlerin fiyatları tırmandırmadaki kötü etkilerinden ve bunun, içerde ve dışarda, mallarının satışını azalttığından çok yakınıyorlar. Ama, yüksek kârların kötü etkileri hakkında hiçbir şey söylemiyorlar. Kendi kazançlarının zararlı etkileri konusunda ||557| suskundurlar. Yalnızca başka insanların kazancının zararlı etkilerinden yakınırlar" ([OUP, c. I, s. 110; Garnier] agy, s. 201).

Bölüm X[un başlığı] "Sermayenin ve Emeğin Farklı Alanlardaki Kullanımlarında Ücretler ve Kâr Hakkında." Bu bölüm, yalnızca ayrıntılarla ilgilidir ve rekabete ilişkin olan bölüme aittir. Kendi doğrultusu içinde çok iyidir. Ama tümüyle konu dışıdır.

{*Üretken emek, üretken-olmayan emek*:

> "Yasadaki raslansal belirleme ... yetkin bir hakkaniyete dayalı olmaktan çok uzaktır; ve birçok serbest ve saygın meslekte olduğu gibi, maddi kazanç açısından, görünen o ki, yeter ölçüde ödüllendirilmemiştir" ([OUP, c. I, s. 118; Garnier] kitap I, bölüm X, s. 216-217).

Benzer biçimde *askerler* konusunda:

> "Ücretleri, alelade emekçilerinkinden azdır ve fiilî hizmette yorgunlukları çok daha fazladır" ([OUP, c. I, s. 121-122; Garnier] agy, s. 223).

Ve donanmadaki *denizciler* konusunda:

> "Gerçi onların becerisi ve ustalığı, hemen hemen herhangi bir zanaatkarınkinden çok daha üstündür ve tüm yaşamları sürekli bir güçlük ve tehlike sahnesidir ama ... ücretleri limandaki niteliksiz emekçilerin ücretinden daha yüksek değildir; deniz adamlarının ücretini, işte bu ücret düzenler" ([OUP, c. I, s. 122; Garnier] agy, s. 224).

İşin garibi:

> "Kuşku yok ki, bir rahibi ya da bir vaizi herhangi bir alelade meslekten gezgin bir zanaatkarla karşılaştırmak hiç de zarif olmaz. Ne var ki bir rahibin ya da vaizin ücretinin bir gezgin zanaatkarın ücretinin doğasıyla aynı ücret olarak düşünülmesi hiç de yanlış değildir" ([OUP, c. I, s. 148; Garnier] agy, s. 271).

"***Edebiyatçılar***"ın, hakkında, çok sayıda oldukları için kendilerine herhangi bir ödeme yapılmadığını kesin bir dille ifade eder ve ***baskı makinesinin*** icadından önce "***okuyan ve dilenen***"in ([OUP, c. I, s. 151; Garnier] agy, s. 276-277) eşanlama geldiğini anımsar; görünüşe bakılırsa, bunu edebiyatçılara uyarlar.}

* Ticaret dostları (Fourier'nin kullandığı bir deyim). –*Ed.*

Bölüm birçok keskin gözlemle ve önemli yorumlarla doludur.

"Aynı toplumda ya da bölgede, sermayenin farklı kullanım alanlarındaki ortalama ya da olağan kâr oranı, farklı emek türlerinin parasal ücretlerine bakışla birbirine daha yakın bir düzeyde olmalıdır" ([OUP, c. I, s. 124; Garnier] agy, s. 228)

"*Pazarın genişliği*, daha geniş çapta sermayelere kullanım alanı açarak, görünürdeki kârı azaltır; ama daha uzak yerlerden mal sağlanmasını gereksinerek temel maliyeti artırır. Böylece birinin azalmasına karşılık ötekinin artması, görünüşe göre birçok durumda, birbirini dengeler" (ekmek, et, vb. maddeler de) ([OUP, c. I, s. 126; Garnier] agy, s. 232).

"Küçük kasabalarda ve kırsal alandaki köylerde, *pazarın darlığı* nedeniyle, sermaye genişlerken ticaret her zaman [aynı biçimde – ç.] genişlemeyebilir. Bu nedenle, o tür yerlerde, gerçi belli bir bireyin kâr oranı çok yüksek olabilir, ama kâr toplamı ya da miktarı, hiçbir zaman çok büyük olamaz, elbette yıllık birikimi de. ... Bunun tersine, büyük kentlerde, sermaye artarken ticaret de genişletilebilir ve tutumlu ve başarılı bir bireyin kredisi de sermayesinden daha hızlı büyüyebilir. İşi, her ikisinin miktarıyla orantılı olarak genişler" ([OUP, c. I, s. 127; Garnier] agy, s. 233).

Sözgelişi, onaltıncı, onyedinci vb. yüzyıllarda ücretlerin *yanlış istatistik* dökümüyle ilgili olarak Adam Smith, oldukça doğru bir gözlemle buradaki ücretlerin, örneğin yalnızca rençperlerin ücreti olduğunu söyler; kulübelerinin çevresindeki [toprakla –ç.] meşgul olmadıkları ya da (kendilerine bir ev, "küçük bir sebze bahçesi, bir ineği besleyecek kadar saman, ve bir-iki acre ekilebilir kötü toprak" ve çalıştırdığı zaman çok zavallı bir ücret veren) ***efendileri*** için çalışmadıkları zaman bu rençperlerin

"boş zamanlarını, pek küçük bir ödeme karşılığında herhangi bir kişiye vermeyi arzu ettikleri ve öteki emekçilere göre daha az ücret karşılığı çalıştıkları söylenir. ... Ne var ki, bu *gündelik ya da haftalık ödeme*, öyle anlaşılıyor ki, eski zamanlara ait emek ve zahire fiyatını saptayıp toplayan ve her ikisini de fevkalade düşük göstermekten zevk alan birçok yazar tarafından, *ödemenin tamamı* olarak kabul edilmiştir" ([OUP, c. I, s. 131-132; Garnier] agy, s. 242).

Adam Smith tepeden tırnağa doğru bir gözlem yaparak [şöyle der –ç.]:

"emeğin ve sermayenin farklı kullanımlarının avantajlarıyla dezavantajlarının, işin bütünündeki bu eşitliği, ancak bu kullanım alanını işgal edenlerin tek ya da temel işlevlerinde gerçekleşebilir" ([OUP, c. I, s. 131; Garnier] agy, s. 240).

Yeri gelmişken söyleyelim, bu noktayı Steuart da özellikle **tarımdaki ücretlerle** ilgili olarak **—zaman değerli duruma gelir gelmez—** çok iyi bir biçimde ortaya koymuştur.[78]

||558| *Ortaçağda kentlerdeki sermaye birikimiyle* ilgili olarak Adam Smith bu bölümde, [bu birikimin –ç.] esas olarak (ticaret ve onun yanısıra ***imalat*** yoluyla) **kırsal alanın** sömürülmesinden ileri geldiğini çok doğru bir biçimde ortaya koyar. (Bunlara ek olarak tefeciler ve hatta ***yüksek finans***, kısacası para tüccarları da vardı.)

> "Bu düzenlemeler sonucu" [yani loncaların yaptığı düzenlemeler sonucu] "gerçekten" (*kent korporasyonu içindeki*) "her sınıf, gerekli malları başka yollardan daha ucuza sağlayabilecek olsa bile, kent içinden birbirinden bir ölçüde daha pahalıya almak zorundaydı. Ama bunu karşılamak için, kendi mallarını da aynı ölçüde pahalı satabiliyorlardı; böylece, atasözünün dediği gibi, ayvaz kasap hep bir hesap oluyordu; ve kent içindeki farklı sınıfların birbirleriyle yaptıkları alışverişlerde, bu düzenlemelerden hiçbirinin kaybı olmuyordu. *Ama kırsal kesimle alışverişlerinde hepsi büyük kazançlar elde ediyorlardı;* bu ikinci tür alışverişlerde her kenti besleyen ve zenginleştiren tüm işler yer almıştır.
>
> "Her kent tüm tüketim mallarını ve sanayisinin tüm hammaddelerini kırsal kesimden sağlamıştır. Bunların karşılığında ödemeyi iki biçimde yapmaktadır. Birincisi, o hammaddelerin bir bölümünü, üzerinde çalışıp işleyerek ve kırsal kesime geri göndererek öder; bu durumda fiyat, *işçilerin ücretleriyle ve onların ustalarının ya da işverenlerinin kârlarıyla* artmıştır; ikincisi, kırsal kesime, ya başka ülkelerden ya da ülkenin uzak yerlerinden kente ithal edilmiş olan ham ve mamul üründen birer parçasını göndererek öder; bu durumda da o malların orijinal fiyatı *taşıyıcıların ya da denizcilerin ücretleriyle ve onları çalıştıran tüccarın kârıyla* artmıştır. Bu ticaret dallarından birincisinde kazanılan şey, *kentin imalat yoluyla sağladığı avantajdır*; *ikincisinde* kentin ülke içinde ve dış ticarette elde ettiği avantajdır. İşçilerin ücretleri ve onların farklı farklı patronlarının kârları, her iki durumdaki kazancın tümünü oluşturur. Bu nedenledir ki, düzenlemeler, her ne olursa olsun, *ücretlerle kârları, aksi halde olabilecek olanın ötesine geçirerek yükseltme ve kentin kendi emeğinin daha küçük bir parçasıyla kırsal alan emeğinin ürettiği ürünün daha büyük bir parçasını satın almasını sağlama* eğilimini yansıtır" ([OUP, c. I, s. 140-141; Garnier] agy, s. 258-259).

(Dolayısıyla burada —agy, c. I, kitap 1, bölüm X, s. 259— Adam Smith değerin ***emek miktarı*** ile belirlenmesi biçimindeki doğru değer anlayışına geri gelir. Onun artı-değer teorisi incelenirken, bu, bir örnek olarak alıntılanmalıdır. Kentle kırsal kesim arasında değişime giren metaların fiyatları, ***eşit emek miktarlarını*** temsil ediyorlarsa o zaman bu fiyatlar, metaların değerine eşit demektir. Değişimin her iki ucundaki kâr ve ücretler, dolayısıyla, bu değerleri belirler, ama kârı ve ücretleri, bu değerlerin bölünüşü belirler. Bundan ötürüdür ki, Adam Smith kırsal alanın daha büyük miktardaki emeğine karşı daha küçük ***miktarda emeği*** değişen kentin,

kırsal alana göre daha fazla bir kâr ve daha fazla bir ücret elde ettiği sonucuna varır. Eğer kent kendi metalarını kırsal kesime değerlerinden *daha fazlasına* satmasaydı, durum böyle olmazdı. O durumda "***ücretler ve kârlar***", "***aksi halde olabilecek olanın ötesine geçerek***" yükselmezdi. Demek ki, ücretler ve kâr eğer kendi doğal düzeylerindeyseler, o zaman metanın değerini belirlemezler, ama metanın değeri onları belirler. O zaman kâr ve ücretler, ancak, onların varlık koşulu olan *belli bir değer*in bölüşümünden çıkabilir; ne var ki bu değer, önceden var sayılan kârların ve ücretlerin sonucu olamaz.]

"Bunlar" [ücretler ve kârlar —ç.] "kentteki tüccara ve zanaatkarlara, kırsal kesimdeki toprak sahipleri, çiftçiler ve emekçiler karşısında bir avantaj sağlar ve aksi halde aralarında yapacakları ticarette gerçekleşecek olan doğal eşitliği bozar. *Toplumun emeğinin yıllık ürününün tümü*, bu iki farklı insan topluluğu arasında yıllık olarak *bölüştürülür.* O" (kent) "düzenlemeleri aracılığıyla, bu üründen, aksi halde kendilerine düşecek olandan *daha büyük bir pay* kentlilere ve daha azı kırsal kesim insanlarına verilir.

"Kentin, ithal ettiği yıllık erzak ve malzeme için gerçekten ödediği *fiyat*, yıllık olarak ihraç ettiği mamul ürün ve öteki mal miktarıdır. *İkinciler ne kadar pahalıya satılırsa* birinciler o kadar ucuza satın alınır. Kentin emeği daha çok, kırsal kesimin emeği daha az avantajlı hale gelir" ([OUP, c. I, s. 141-142; Garnier] agy, s. 259-260).

Bu durumda, Smith'in sorunu sunumuna göre, eğer kentin ve kırsal kesimin [ürettiği —ç.] metalar, her birinin içerdiği ***emek miktarı*** ile orantılı [bir fiyattan —ç.] satılsaydı, o zaman *değerleri*nden satılmış olurdu; bunun sonucu, *bu değerleri*, değişimin her iki tarafındaki kâr ve ücretler belirlemez, ama [tam tersine —ç.] kâr ve ücretleri bu değerler belirlerdi. Burada, kârların aynı düzeye getirilmesi —ki, sermayelerin organik bileşimi değiştikçe bu da değişir— bizi ilgilendirmiyor; çünkü [bu işlem —ç.] kârlar arasında farklılıklara yöneltmiyor, kârları eşitliyor.

||559| "Bir kentte oturanlar, *bir yerde toplanmış oldukları için* kolaylıkla birleşebilirler. Kentlerde icra edilen en önemsiz işler bile bu nedenle, şurada ya da burada ortaklık haline getirilmiştir" ([OUP, c. I, s. 142; Garnier] agy, s. 261). "Kırsal kesimde oturanlarsa, uzak mesafelere dağılmıştır, kolaylıkla biraraya gelip birleşemezler. Yalnızca ortaklık etmemekle kalmazlar; ama ortaklık ruhu da onlar arasında hiçbir zaman başat bir duygu haline gelmez. Kırsal alanın en büyük uğraşı olan tarımda yetenek kazanmak için bir çıraklık döneminin gerekli olduğu, hiçbir zaman düşünülmemiştir" ([OUP, c. I, s. 143; Garnier] agy, s. 262).

Bununla bağlantılı olarak Smith, "işbölümü"nün dezavantajlarından sözeder. İşbölümüne tabi olan imalat işçisine göre, çiftçi,

daha çok zeka isteyen bir iş yapar.

"Ayrıca, birçok başka raslantının yanısıra hava durumundaki her değişimle birlikte değişmesi gereken işlemlerin doğrultusu, her zaman aynı olan ya da hemen hemen aynı olan koşullara göre çok daha fazla basireti ve karar verme yeteneğini gerektirir" ([OUP, c. I, s. 143; Garnier] agy, s. 263).

İşbölümü emeğin *toplumsal* üretkenlik gücünü ya da *toplumsal* emeğin üretkenlik gücünü geliştirir; ama işçinin *genel üretkenlik yeteneği*[ni yitirmesi –ç.] pahasına geliştirir. *Toplumsal üretkenlik gücü*ndeki bu artış, demek ki, işçi ile, *onun* emeğinin *değil*, ama onun emeğine egemen olan *sermaye*nin artmış üretken gücü olarak karşı karşıya gelir. Eğer kent emekçisi, kırsal kesim emekçisinden daha fazla geliştiyse, bu yalnızca, onun çalışma tarzının, *topluluk* içinde yaşamasına neden olan koşullarından ötürüdür, oysa tarımsal emekçinin koşulları onu doğrudan doğa içinde yaşatır.

"Avrupa'nın her yerinde, kentlerdeki sanayinin, kırsal kesimdekinden üstün olması yalnızca ortaklıktan ve ortaklık hukukundan ötürü değildir. Birçok başka düzenlemeyle de desteklenmiştir. Yabancı mamullere ve yabancı tüccarın ithal ettiği mallara konan *yüksek gümrük vergileri*, tümü aynı amaca yöneliktir" ([OUP, c. I, s. 144; Garnier] agy, s. 265). Bu "düzenlemeler onları" (kentleri) yabancıların rekabetine karşı güvenceye alır.

Bu artık, yalnızca kent burjuvazisinin bir girişimi değildir; ama, Devlet Asamblesinin ya da İkinci Meclisin üçüncü sınıfı olarak, ***ulusun gövdesi*** olarak, ulusal ölçekte yasama görevini üstlenen burjuvazinin işidir. Kent burjuvazisinin —kırsal kesime yönelttiği— belli başlı girişimler, giriş kapılarında aldığı harçlar ve resimlerdir ve genel olarak, kaynağı kent olan dolaylı vergilerdir (Bkz: Hüllmann);[79] buna karşılık dolaysız vergiler kırsal kesimden kaynaklanmıştır. Örneğin üretim, satış ve tüketim vergisi, kentin dolaylı olarak kendisine uyguladığı bir vergi gibi görünebilir. Kırsal kesim insanı bunu ödemelidir, ama ürünün fiyatı içinde onu geri alır. Ama ortaçağda durum böyle değildi. Kırsal kesim insanının ürünlerine yönelik talep —o bu ürünleri metaya ve paraya dönüştürebildiği ölçüde— kentten gelen talep, daha çok ve zorunlu olarak, kentin hukuksal denetimi ve yetki alanı altında bulunan bölgeyle sınırlıydı; bu nedenle de köylü, ürününün fiyatını, kent vergisi miktarında yükseltebilme gücüne sahip değildi.

"Büyük Britanya'da kentlerdeki sanayinin kırsal kesimdekine üstünlüğü, öyle görünüyor ki, eskiden, şimdiki zamanda olduğundan daha fazlaydı. Ücretlerin ve sermayenin, söylendiğine göre geçen yüzyıldaki" (onyedinci yüzyıldaki) "ya da bu yüzyılın" (onsekizinci) "başındaki durumuna göre, [şimdi –ç.] kırsal kesim emeğinin ücret-

leri, imalat emeğinin ücretlerine ve tarımda kullanılan sermayenin kârı da ticaret ve imalat sermayesininkine yaklaşıyor. Bu değişiklik gerekli sayılabilir, ama kent sanayisine verilen müthiş teşviklerin gecikmiş sonucudur. Kentlerde biriken sermaye zamanla o kadar büyümüştür ki, artık kentlere özgü sanayi türlerinde eski kârlarla yatırılması olanaksızlaşmıştır. Kentlerdeki sanayinin de başka her şey gibi sınırları vardır; *ve sermayenin artışı, rekabeti artırarak*, kârı ister-istemez azaltır. *Kentte kârın düşmesi sermayeyi kentin dışına, kırsal kesime gitmeye zorlar*; orada, kırsal kesime yönelik yeni bir talep yaratarak, ücretleri zorunlu olarak yükseltir. *Böylece*, eğer kullandığım deyim yerindeyse, *kendini toprağın yüzüne yayar* ve tarımda yatırılarak, *bir zamanlar kentte kırsal alanın zararı pahasına büyük çapta birikmişken şimdi bir parçasıyla kırsal alana geri verilir*" ([OUP, c. I, s. 145; Garnier] agy, s. 266-267).

*Birinci kitabın XI. bölümü*nde bundan sonra, Smith, metanın değerini oluşturan üçüncü öğenin, *rantın doğal oranı*nı belirlemeye girişir. Bunu gözden geçirmeyi erteleyeceğiz ve önce bir kez daha Ricardo'ya döneceğiz.

Buraya kadar söylenenlerden, şu husus açıkça görülmektedir: Adam Smith *metanın maliyet fiyatını* ya da *doğal fiyatını*, metanın *değeriyle* özdeşlediği zaman, bunu, önce *değer* konusundaki doğru yaklaşımını terk ederek ve onun yerine rekabet fenomeninden kaynaklanan ve bu fenomenin çağrıştırdığı bir görüşü koyarak yapar. Rekabette, *pazar fiyatı*nın düzenleyicisi, görünüşe göre, *değer* değil —sözümona, metanın değeri olarak, yani *içinde varolan fiyat* olarak— *maliyet fiyatı*dır. Ama rekabette bu maliyet fiyatı görünüşe göre, belli bir ortalama ücret, kâr ve rant tarafından temsil edilir. Dolayısıyla Adam Smith bunları meta *değeri*nden ayrı ve bağımsız olarak —hatta daha çok doğal fiyatın öğeleri olarak— yerleştirmeye çalışır. Esas çabası, bu Adam Smith türü sapmayı reddetmek olan Ricardo || 560 |, o sapmayı *ister-istemez* izleyen sonucu —yani *değerle maliyet fiyatının özdeşliğini*— her ne kadar bu sonuç Ricardo'da mantıksal olarak olanaksız ise de kabul eder.

[ONBİRİNCİ BÖLÜM]

RICARDO'NUN RANT TEORİSİ

[*1. Anderson'un ve Ricardo'nun Rant Teorisini Geliştirdikleri Tarihsel Koşullar*]

Rodbertus'u tartışırken ana noktalar üzerinde durulmuştu. Burada, bağbozumundan sonraki, son birkaç **salkım** daha

İlkin, tarihsel görünümle ilgili bazı yorumlar:

Ricardo, her şeyden önce 1770-1815 dönemiyle ilgiliydi; o dönem, aşağı yukarı onun deneyim alanı içindeydi; o dönem boyunca buğday fiyatları sürekli olarak artıyordu. Anderson [ise] onsekizinci yüzyılla ilgilenmişti; o yüzyılın bittiği sıralarda yazdı. O yüzyılın ilk yarısı boyunca buğday fiyatları düşmüş, ikinci yarısı boyunca artmıştı. Dolayısıyla, keşfettiği yasa, Anderson açısından düşünülürse, **tarımın** azalan **üretkenliğiyle** ya da ürün fiyatının normal ⟨Anderson'a göre anormal⟩ artışıyla hiç mi hiç bağlantılı değildi. Oysa Ricardo için böyle bir bağlantı vardı. Anderson, tahıl yasalarının (o sıralarda ihracat primlerinin) yürürlükten kaldırılmasının, 18. yüzyılın ikinci yarısında fiyatların artmasına neden olduğuna inanıyordu. Ricardo biliyordu ki, tahıl yasalarının yapılması (1815) fiyat düşmelerini önlemek içindi ve bu yasaların **belirli bir noktaya kadar** bu düşüşü önlemesi gerekiyordu, bir ölçüde de bunu yapmakla yükümlüydü. Ricardo'nun görüşüyle ilgili olarak, belirtilmesi gerekir ki, eğer kendi haline bırakılsaydı rant yasası —*belirli bir*

yöre içinde— kaçınılmaz olarak daha az verimli topraklara yönelme sonucunu verecekti ve böylece, tarım ürünlerinin daha pahalıya gelmesine ve sanayi ile halk yığınlarının kesesinden, rantın artmasına yol açacaktı. Ricardo burada hem tarihsel, hem pratik açıdan haklıydı. Öte yandan Anderson, tahıl yasalarının (o ayrıca tahıl ithalinde de **gümrük vergisi alınmasından** yanaydı) *belirli bir yöre içinde* tarımın dengeli gelişimine yardım edeceği ve bu dengeli gelişme için tarımın güvenceye gerek duyduğu görüşünde ısrarlıydı. Böylelikle, bu *ileri dönük gelişmenin* —keşfettiği rant yasası sayesinde— tarımda daha yüksek düzeyde üretkenliğe ve dolayısıyla da **tarımsal ürünün ortalama fiyatlarında** düşmeye yol açacağı [inancındaydı].

Ne var ki, her ikisi de Kıta Avrupası'nda çok garip görülecek bir görüşten yola çıkıyordu. Şöyle ki: 1. Toprağa, seve seve bir sermaye yatırımının bağlanabileceği bir toprak mülkiyeti yoktur; 2. Genişleme daha iyi topraktan daha kötü toprağa doğrudur (bu süreci Ricardo mutlak bir süreç sayar, doğal ki, bilimin ve sanayinin iyileştirici buluşlarının [bu süreçte —ç.] neden olabileceği duraksamalar bir yana konursa; Anderson'a göreyse daha kötü toprak daha iyi toprağa dönüştüğü için [bu süreç —ç.] görelidir); 3. Tarıma yatırılabilecek yeterlikte bir sermaye her zaman vardır.

Şimdi 1'inci ve 2'nci noktalarla ilgili olarak, feodal toprak mülkiyetinin inatla kendini koruduğuna inandıkları bir ülkede, ekonomistlerin yani Anderson kadar Ricardo'nun da [sermayenin bağlanabileceği —ç.] bir toprak mülkiyetinin *varolmadığı* düşüncesinden hareket etmesini Kıta Avrupası'nın insanları çok garip bulmuş olmalıdırlar. Bunun açıklaması şudur:

Birincisi, Kıta Avrupası'ndaki orta malı toprağın parsellere bölünmesiyle hiçbir benzerliği olmayan İngiliz "**kapatılmış çiftlikler yasası**"nın kendine özgü niteliğidir;

İkincisi, VII. Henry'den bu yana, kapitalizm dünyanın hiçbir yerinde, tarımın, koşulları kendi gereksinimlerine uyarlamak ve bağlamak yönündeki *geleneksel* ilişkilerine böylesine acımasızca davranmamıştır. Bu açıdan İngiltere, dünyadaki en devrimci ülkedir. Tarihten devralınan koşullar, her nerede, topraktaki kapitalist üretimin gereksinimlerine uymuyorsa ya da farklılık gösteriyorsa orada, bu koşullar amansızca silinip süpürülmüştür; bu yalnızca köy topluluklarının yerleştirilmesi için değil, ama köy topluluklarının kendisi için de geçerlidir; yalnızca **tarım nüfusunun** içinde yaşadığı çevre için değil, ama tarım nüfusunun kendisi için de geçerlidir; yalnızca ilk baştaki tarım merkezleri için değil, ama tarımın kendisi için de geçerlidir. Örneğin Alman, tarlaların sınırları gibi,

ekonomik merkezlerin konumu gibi, belli nüfus yığılmaları gibi geleneksel koşulların belirlediği ekonomik ilişkilerle yüzyüzedir. İngiliz ise 15. yüzyılın sonundan bu yana sermayenin adım adım *yarattığı* tarihsel tarım koşullarıyla yüzyüzedir. **Birleşik Krallık**'taki **teknik** bir terim, "**malikanelerin temizlenmesi**" terimi, Kıta Avrupası'ndaki herhangi bir ülkede bilinmez. Peki ama bu "**malikanelerin temizlenmesi**" ne demektir? Yerinden yurdundan edilen yerel halkı, yok edilen köy topluluklarını, ***bir çırpıda*** başka bir biçime sokuluveren tarım türü, örneğin ekilen toprağın otlak haline getirilivermesi için yerlebir edilen çiftlik yapılarını hiç umursamamak demektir; [kısacası] hiçbir üretim koşulunu, geleneksel varlığıyla kabul etmemek, ama tarihsel olarak, sermaye için en kârlı yatırımı sağlayacak biçimde *dönüşüm* geçirmiş [üretim koşullarını —ç.] kabul etmek demektir. **Bu ölçü içinde** öyleyse, [toprakta seve seve bir sermaye yatırımının bağlanabileceği —ç.] *hiçbir toprak mülkiyeti* yoktur; ["malikanelerin temizlenmesi" —ç.] sermayeye — yani çiftçiye— tam bir çalışma alanı açmaktadır, çünkü yalnızca parasal gelire ilgi duymaktadır. Bu yüzdendir ki kafası ata topraklarının sınırlarıyla, ekonominin merkezleri [kavramıyla —ç.], tarıma ilişkin konferans nutuklarıyla vb. dolu olan Pomeranyalı bir toprak sahibi, Ricardo'nun, tarımdaki gelişme koşullarına ilişkin "tarihsel olmayan" ||561| görüşü karşısında hayretten hayrete düşebilir. Bu da gösteriyor ki, bu toprak sahibi, naif bir yaklaşımla, Pomeranya koşullarını İngiltere'de geçerli olan koşullarla karıştırmaktadır. Ama bu olayda İngiltere'nin koşullarından yola çıkan Ricardo'nun, yalnızca Pomeranya'nın koşullarıyla sınırlı olarak düşünebilen Pomeranyalı toprak sahibi gibi darkafalı olduğu söylenemez. [Çünkü —ç.] yalnızca İngiltere'nin koşulları, içinde *modern toprak sahipliği*nin, yani kapitalist üretimin *değişikliğe uğrattığı* toprak sahipliğinin yeterince geliştiği koşullardır. Modern — kapitalist— üretim tarzı konusundaki İngiliz görüşü, burada klasik görüştür. Buna karşılık Pomeranyalının görüşü, gelişkin ilişkileri, tarihsel açıdan daha alt ve henüz yetersiz olan bir çerçeveden değerlendirmektedir.

Gerçekten de, Kıta Avrupası'nda Ricardo'yu eleştirenlerin çoğu, şu ya da bu ölçüde yeterli ya da yetersiz bir kapitalist üretim tarzını henüz yaşama geçirememiş olan koşulları kendileri için başlangıç noktası yapmaktadırlar. Sanki bir lonca esnafı Adam Smith'in —serbest rekabeti önkoşul olarak kabul eden— yasalarını, A'sından Z'sine, kendi lonca ekonomisine uygulamak ister gibidir.

Hareketin —Ricardo'daki gibi mutlak olarak değil, ama Anderson'a göre, emeğin üretkenlik gücünün gelişiminde belirli bir aşa-

mada göreli olarak— daha iyi topraktan daha kötü toprağa doğru bir ön-gerekirlik olarak ortaya çıkması, ancak İngiltere gibi bir ülkede sözkonusu olabilir; çünkü İngiltere'de, göreli çok küçük bir toprakta, sermaye çok acımasız ölçülerle tarım yapagelmiş ve tarımın geleneksel ilişkilerini, yüzyıllar boyunca insaf nedir bilmeksizin, kendi gereksinimlerine uyarlamıştır. Demek ki, [andığımız –ç.] ön-gerekirlik, Kıta Avrupası'nın tersine, tarımdaki kapitalist üretimin, birkaç günün işi olmadığı ve geleneklerle savaşmak zorunda bulunmadığı bir yerde kendini gösterebilir.

İngilizleri etkileyen ikinci öğe, *kolonileri* aracılığıyla elde ettikleri bilgidir. Daha önce gördüğümüz gibi,* Adam Smith'in yapıtı —kolonilere doğrudan gönderme yaparak— rikardocu görüşün tümünün temelini zaten daha önceden kapsamına almıştır. Bu kolonilerde ve özellikle de alışılagelen gıda maddelerini değil de tütün, pamuk, şeker vb. ticaret metalarını üreten kolonilerde, kolonistlerin tüketim malı üretme ardında olmadıkları ve daha en başından bir iş kurdukları kolonilerde, kuşku yok ki, [toprağın] *belli bir konumda olması* halinde verimi ve belli bir verime sahip olması durumunda da *konumu* belirleyici bir öğe olmuştur. Kolonistler, Almanya'yı vatanları yapmak için orada yerleşen Almanlar gibi davranmamışlardır; *burjuva üretimi* dürtüsünün güdümüyle *meta* üretmek isteyen insanlar gibi davranmışlardır ve onların görüşünü, en başından başlayarak, ürün değil, ürünün satışı belirlemiştir. *Ricardo*'nun ve öteki İngiliz yazarların —kendileri, kapitalist üretim biçiminin ürünü olan insanlardan yayılan— bu görüşü, kolonilerden dünya tarihinin gidişine aktarmaları ve *kendi* kolonistleri gibi, *kapitalist üretim tarzını*, genel olarak tarım için bir temel kabul etmeleri, şundan ötürüdür: [Ricardo ve öteki İngiliz yazarlar, –ç.], *geleneksel ilişkilerle savaşmaksızın* bu nedenle de olanca *saflığı içinde* bu kolonilerde yalnızca daha belirgin biçimde görmüşlerdir ki, kendi ülkelerinde her yerde göze çarptığı gibi [bu kolonilerde de –ç.] tarımda da başat olan şey kapitalist üretim gerçeğidir. Demek ki, —hiçbir kolonisi olmayışı nedeniyle tüm öteki ülkelerden farklı olan bir ülkeye mensup— bir Alman profesör ya da toprak sahibi, bu tür bir görüşü "yanlış" sayarsa, bunda anlaşılmayacak bir şey yoktur.

Son olarak, bir **üretim alanından** ötekine sürekli bir sermaye akışı olduğunun öncelikle kabul edilmesi —*Ricardo'nun bu temel varsayımı*— gelişmiş bir kapitalist üretimin başat olduğunun varsayılmasıdır, ondan daha başka bir şey değildir. Bu başatlığın henüz sağlanmadığı yerlerde, böyle bir varsayım sözkonusu olamaz.

* Bkz: Bu cilt, s. 212-213. –*Ed.*

Örneğin, ne Ricardo'nun ne gerçekte herhangi bir İngiliz yazarın, tarımın *sermaye eksikliği* hissedebileceğinden hiç kuşku duymamasını, Pomeranyalı bir toprak sahibi garip bulabilir. İşin aslında İngiliz, sermayeye oranla toprak yokluğundan gerçekten yakınır da, toprağa oranla sermaye yokluğundan **asla** yakınmaz. *Wakefield*, *Chalmers* vb., birinci durumdan ötürü, kâr oranının düştüğünü açıklamaya çalışırlar. İkinci durum herhangi bir İngiliz yazar için sözkonusu değildir; Corbet, **sermayenin tüm üretim alanlarında her zaman işsiz kaldığını**, hiçbir açıklamayı gerektirmeyen bir nokta olarak kaydeder. Öte yandan, Almanya'daki durum, toprak sahibinin borç bulma güçlüğü gözönünde tutulursa — çünkü toprağı eken her zaman toprak sahibinin kendisidir, ondan oldukça bağımsız kapitalist bir sınıf değildir— örneğin bay Rodbertus'un, "sermaye *arzı*nın, onu yatırma arzusu tarafından düzenlediği biçimindeki rikardocu kurgu"ya hayret etmesinde anlaşılmaz bir şey yoktur. ([*Sociale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief*, Berlin, 1851], s. 211.) İngilizin eksikliğini hissettiği şey "**iş alanı**"dır, eldé mevcut sermaye stokunu yatırma fırsatıdır. Ama, yatırım yapacağı sermayeye sahip olan tek sınıf —kapitalist sınıf— açısından "yatırmak" üzere "sermaye arzusu", işte İngiltere'de böyle bir şey sözkonusu değildir.

||562| Bu "sermaye arzusu" Pomeranyalıdır.

İngiliz yazarların Ricardo'ya itirazı, belirli bir yatırım için arzulanan miktarda sermayenin emre hazır olmadığı değil, sermayenin ***tarımdan*** geri dönüşünün, bazı teknik vb. engellerle karşı karşıya olduğudur.

Bu yüzden, Kıta Avrupası'nın Ricardo konusundaki bu tür eleştirel kusur arayışları, bu "bilgeler"in, yalnızca üretim koşullarının düşük düzeyini hareket noktası yaptıklarını gösterir.

[*2. Ricardo'nun Rant Teorisi ile Maliyet Fiyatlarını Açıklayışı Arasındaki Bağlantı*]

Şimdi gelelim esas konuya.

Her şeyden önce sorunu sınırlamak için, *yalnızca* Ricardo'da sözkonusu olan *farklılık rantını* tümüyle bir kenara bırakmamız gerekiyor. *Farklılık rant*ından ben, rantın *büyüklüğündeki* farkı anlıyorum — *çeşitli türden toprakların verim fark*ından ileri gelen daha büyük ya da daha küçük rantı anlıyorum. (Eşit verimlilik durumunda farklılık rantı, ancak, yatırılan sermayelerdeki farktan kaynaklanabilir. Bu durum, bizim sorunumuzda sözkonusu değildir, konuyu da etkilemez.) Bu farklılık rantı, belli bir *pazar fiyatı*

ya da daha doğru bir deyişle *pazar değeri* çerçevesinde, herhangi bir sanayi kolunda örneğin **pamuk eğirmede**, üretim koşulları bu belli üretim alanındaki ortalama koşullardan *daha iyi* olan kapitalistin elde edeceği *fazla-kâra* denk düşer. Çünkü o belli üretim alanındaki metanın *değer*ini bu özel metanın malolduğu *emek miktarı* değil, ama, bu alanın *ortalama* koşullarında üretilen metanın maloldluğu emek miktarı belirler. Burada imalat ve tarım birbirinden yalnızca şu noktada ayrılır: Birinde fazla-kâr kapitalistin kendi cebine girer, oysa ötekinde bunu toprak sahibi cebine atar; ve bundan da öte, birincisinde fazla-kâr *akıcıdır*, ömürlü değildir, kah şu kah bu kapitalist tarafından elde edilir ve her kez yeniden ortadan kaybolur; ikincisinde ise fazla-kârlar, toprak farklılıklarından ileri gelen ömürlü (en azından uzun bir dönem için ömürlü) doğal temeli yüzünden *sabitleşir*.

Dolayısıyla, farklılık rantı hesaba katılmamalıdır; ama şunu da belirtmek gerekir ki, farklılık rantı, yalnızca daha iyi topraktan daha kötü toprakların [ekilmesine —ç.] yönelindiği zaman ortaya çıkmaz, kötü topraktan iyi toprağa yönelindiği zaman da ortaya çıkar. Her iki durumda da gereken tek şey, yeni tarım yapılan toprağın ekmenin gerekli olması ve **ek talebi** doyurmaya yetecek kadar olmasıdır. Eğer yeni tarım yapılan daha iyi toprak, ek talebi karşılamaya yetecek kadar daha geniş olsaydı, o zaman, ek talebin oylumuna göre, daha alt kalitedeki toprağın bir bölümü *ekim dışı* kalırdı; ya da en azından, tarımsal ranta temel oluşturan ürünün, yani İngiltere'de buğdayın, Hindistan'da pirincin bir bölümü *ekim dışı* kalırdı. Görüldüğü gibi *tarımın aşama aşama gerilemesi*, farklılık rantının ön varlık koşulu değildir; tarımdaki *aşamalı bir iyileşmeden* de pekala kaynaklanabilir. Hatta daha kötü türden topraklara doğru inilmesinin sonucu olsa bile, birincisi bu *iniş* tarımdaki üretken güçlerde [sağlanan —ç.] bir iyileştirmeden ileri gelebilir — öyle ki, daha kötü toprağın, talebin belirlediği *fiyat* kabul edilerek ekilmesi, *yalnızca* daha büyük bir üretken güç sayesinde olanaklı duruma gelmiştir. İkincisi, *daha kötü olan toprak* iyileştirilebilir; ama gene de farklılık, azalsa bile, devam edecektir — öyle ki, bu durumun sonucu olarak *mutlak* üretkenlik *arttığı* halde üretkenlikte yalnızca *göreli olarak*, *oransal* bir azalma ortaya çıkacaktır. Bu, gerçekte, rikardocu [rant —ç.] yasasını bulan ilk **yazarın**, Anderson'un öngördüğü durumdur.

Ardından, **ikinci yerde**, burada yalnızca *en sınırlı anlamında tarımsal rant*, yani bir başka deyişle başlıca bitkisel kökenli besin ürünleri üretilen toprağın rantı ele alınmalıdır. Smith'in zaten belirttiği gibi, hayvan yetiştiriciliği ve benzeri başka ürünleri veren

toprağın rantını da [andığımız —ç.] *bu rant* belirler; rant yasasını belirleyen, öteki rantlar değildir — onları belirleyen, onların çıkarıldığı yer rant yasasıdır. Bundan ötürüdür ki, öteki rantlar, rant yasasını orijinal, saf koşulları içinde anlamaya yardım edecek yararlı herhangi bir malzeme sağlamazlar: O rantlarda, birincil herhangi bir öğe yoktur.

Bu nokta **böylece çözüldükten** sonra, soru şuna indirgenir: *Mutlak rant* var mıdır? Yani, imalat yerine tarıma yatırılan sermaye olgusundan kaynaklanan bir rant, *farklılık rantından* ya da daha iyi toprağa yatırılan sermayenin bıraktığı *fazla-kârdan* tamamen ayrı bir rant var mıdır?

Ricardo, metaların *değeriyle ortalama fiyatlarının özdeş* olduğu biçimindeki *yanlış* bir varsayımdan yola çıktığı için, yukardaki soruya, tutarlı bir biçimde *olumsuz* yanıt vermiştir. Eğer metaların değeriyle ortalama fiyatları özdeş olsaydı, ||563| —tarımsal ürünlerin sabit fiyatı, ortalama kârların ötesinde ayrıca bir *fazla-rant*, ortalama kârın üzerinde ve ötesinde sürekli bir fazla bırakırken— tarımsal ürünlerin fiyatı *maliyet fiyatlarının* üstündedir demek gereksiz bir yineleme olurdu; çünkü bu maliyet fiyatı, öndeliklerle ortalama kârın toplamından **başka bir şey değildir**. Tarımsal ürün fiyatları, maliyet fiyatlarının *üstünde* bulunsaydı ve her zaman fazla-kâr bıraksaydı, bunun sonucu olarak ürün değerlerinin de *üstünde* olurdu. Tarımsal ürünlerin sürekli olarak değerlerinin *üstünde* satıldığını varsaymaktan başka bir seçenek kalmazdı — ki, bu da tüm öteki ürünlerin, değerlerinin *altında* satıldığını varsaymaya varırdı; ya da genel anlamıyla değerin, teorinin olması gerektiğini düşündüğünden epey farklı bir şey olduğunu varsaymaya varırdı. Farklı sermayeler arasında, dolaşım sürecinin farklılığından kaynaklanan her türlü düzeltmeyi dikkate aldıktan sonra [bile —ç.] *aynı miktarda* (**canlı ve biriktirilmiş**) *emek*, tarımda, imalattakinden *daha yüksek* bir değer üretmiş olurdu. Bundan ötürü de metanın değeri, içerdiği emek miktarıyla belirlenmiş *olmazdı*. Ekonomi politiğin tüm temeli de böylece feda edilmiş olurdu. *Ergo** Ricardo haklı olarak şu sonuca varır: **Mutlak rant yoktur**. Yalnızca farklılık rantı olabilir; başka deyişle, en kötü toprakta yetiştirilen tarım ürününün değeri ürünün *maliyet fiyatına* eşittir, tüm öteki metalarda olduğu gibi, bu [onun] değerine [eşittir]. En kötü toprağa yatırılan sermaye, imalata yatırılan sermayeden, yalnızca *yatırım türü olarak* belirli bir yatırım çeşidi oluşuyla farklılık gösterir. Bu nedenle burada değer yasasının evrensel geçerliliği ortaya çıkar. *Farklılık rantı* —daha iyi topraktaki bu tek rant— *her* üretim

* Bu yüzden —ç.

alarının *aynı tek pazar değerinden* ötürü, ortalama koşulların üstündeki koşullarda kullanılan sermayelerin bıraktığı fazla-kârdan başka bir şey değildir. Bu fazla-kâr, kendisini tarımın *doğal temeli* nedeniyle yalnızca tarımda yerleşik duruma getirir; ayrıca fazla-kâr kapitalistin cebine değil, toprak sahibinin cebine akar; çünkü bu doğal temeli temsil eden, *toprak sahibi*dir.

Tüm sav, Ricardo'nun, *maliyet fiyatı değer*e eşittir biçimindeki varsayımıyla birlikte çöker. Ricardo'yu, mutlak rantı yadsımaya zorlayan *teorik eğilim* ortadan kalkar. Eğer metaların değeri, maliyet fiyatından farklıysa, o zaman bunlar kaçınılmaz olarak üç kategoriye ayrılır. Birinci kategoride maliyet fiyatı metanın değerine eşittir; ikinci kategoride değer maliyet fiyatının *altında*dır; ve üçüncüde maliyet fiyatının *üstünde*dir. Dolayısıyla, tarım ürünü *fiyatının* bir rant bırakması gerçeği, yalnızca, tarım ürününün, değeri maliyet fiyatının *üstünde* olan metalar grubuna ait olduğunu gösterir. Çözüm bekleyen tek sorun olarak kalan şudur: değeri maliyet fiyatının *üstünde* olan öteki maddelerin tersine, sermayeler arasındaki rekabet, neden, tarımsal ürünlerin değerini, maliyet fiyatlarına indirmemektedir? Soru, yanıtı da içeriyor. Çünkü, önceden kabul edilen varsayıma göre, bu, ancak, sermayeler arasındaki rekabetin böyle bir eşitlemeyi sağlayabildiği ölçüde ortaya çıkabilir; ve bu da ancak tüm üretim koşullarının ya doğrudan sermaye tarafından yaratıldığı ya da aynı biçimde —esas olarak — sanki sermaye tarafından yaratılmış gibi onun emrinde olduğu ölçüde sözkonusu olabilir. Toprakta durum böyle değildir; çünkü *toprak mülkiyeti* aslında varolagelmiş ve kapitalist üretim ***kariyerini*** *toprak mülkiyetinin önceden var sayılması* üzerinde başlatmıştır; toprak mülkiyeti kapitalizmin kendisinin yarattığı bir şey değildir, *daha önceden* varolmuştur. Toprak mülkiyetinin yalnızca [önceden –ç.] varolmuş olması böylece soruyu yanıtlamaktadır. Sermayenin yapabileceği tek şey, tarımı kapitalist üretimin koşullarına tabi kılmaktır. Ama sermaye —kendi edimiyle değil— ama *yalnızca toprak mülkiyetinin varolmadığı* varsayımıyla bizzat sahiplenebileceği tarımsal ürün parçası üzerinde, *toprak mülkiyetini* bu haktan yoksun bırakamaz. Toprak mülkiyeti varolduğuna göre, demek ki sermaye, değerin maliyet fiyatı üstündeki fazlasını toprak sahibine bırakmalıdır. Ama [değer ile maliyet fiyatı arasındaki] bu farkın kendisi, yalnızca, sermayenin *organik* bileşimindeki farktan ileri gelir. Bu organik bileşim çerçevesinde, değeri maliyet fiyatının *üstünde* olan tüm metalar, böylelikle kendilerine harcanan emeğin, değeri maliyet fiyatına eşit olan metalara harcanan emekten *göreli olarak* daha az üretken olduğunu ve değeri maliyet fiyatının *altın-*

da olan metalara harcanandan da çok daha az üretken olduğunu gösterir; çünkü bu metalar, değişmeyen sermayenin içerdiği *geçmiş* emeğe oranla daha büyük miktarda *doğrudan* emeğe gerek gösterirler; belli miktarda sermayeyi harekete geçirmek için daha fazla emeği gereksinirler. Bu *tarihsel* bir farklılıktır, bu nedenle [zamanla –ç.] ortadan kalkabilir. *Mutlak rant*ın varlığı olasılığını ortaya koyan aynı mantık zinciri bu rantın gerçekliğini ve varlığını, yalnızca, tarımın *belli* bir gelişme aşamasına ait olan ve daha ileri aşamada ortadan kalkabilecek bir tarihsel **olgu** olarak gösterir.

Ricardo farklılık rantını tarımdaki *üretimin mutlak olarak azalmasıyla* açıklamıştır. Farklılık rantı böyle bir şeyi ön varlık nedeni saymaz, Anderson da böyle bir varsayım öne sürmemiştir. Öte yandan Ricardo mutlak rantın varlığını yadsır, ||564| çünkü sanayide ve tarımda *sermayenin organik bileşimi*nin aynı olduğunu kabul eder ve böylece de imalatla karşılaştırıldığı zaman tarımdaki emeğin üretkenlik gücünün daha *alt düzeyde gelişmiş* olduğu biçimindeki sırf tarihsel olan bir gerçeği de yadsımış olur. Bunun sonucu olarak ikili bir tarihsel yanılgıya düşer: Bir yandan, tarımdaki emeğin üretkenliğinin sanayidekiyle *kesinkes aynı* olduğunu varsayar, böylece de fiilî gelişme aşamalarındaki sırf *tarihsel olan* farklılığı yadsımış olur. Öte yandan *tarımın üretkenliğinde mutlak bir azalma* olduğunu varsayar ve bunu tarımın gelişme yasası diye kabul eder. Birincisini, en kötü topraktaki *maliyet fiyatını değer* ile eşitlemek için yapar, ikincisini ise daha iyi tür topraklardan alınan [ürünlerin] *maliyet fiyatları* ile *değerleri* arasındaki farklılıkları açıklamak için yapar. Bu **gafın** tamamı *maliyet fiyatı* ile *değerin* karıştırılmasından kaynaklanmıştır.

Böylece rikardocu teoriyi halletmiş oluyoruz. Geri kalan kısmını daha önce, Rodbertus'la ilgili bölümde işlemiştik.

[3. *Ricardo Tarzı Rant Tanımının Yetersizliği*]

Daha önce işaret ettiğim gibi*, Ricardo bu bölümü, "**toprağın sahiplenilmesinin ve onun sonucu olarak rantın yaratılmasının**" ([David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. baskı, Londra, 1821], s. 53) değerin emek-zamanıyla belirlenmesine müdahale edip etmediğini incelemenin gerekli olduğunu ifade ederek açar. Ve biraz ilerde de şöyle der:

> "Adam Smith ... metaların birbiriyle değişilebildiği değeri düzenleyen orijinal kuralın, yani açıkçası, metaların üretildiği karşılıklı

* Bkz: Bu cilt, s. 156. –*Ed.*

emek miktarlarının, toprağın sahiplenilmesi ve rant ödenmesi sonucu değişilebileceğini varsayarken doğruyu söylüyor olamaz" (agy. s. 67).

Ricardo'nun rant teorisinin, **değerin** belirlenişiyle bu doğrudan ve bilinçli bağlantısı, onun teorik değeridir. Bunun ötesinde, "*Rant Hakkında*"ki bu *II. bölüm*, West'in tezine göre **daha** alt düzeydedir. Birçok **tartışılır şeyi** içerir, sorunu ele alışında *petitio principii** ve **haksızdır**.

Burada Ricardo'nun haklı olarak χατ εξοχηυ** rant diye ele aldığı *fiilî tarımsal rant*, toprak *öğesinde* sermaye yatırımı yapma ve kapitalist yöntemlerle üretme ***izni*** karşılığı ödenen şeydir. Burada toprak *üretim öğesidir*. Bu rant, yapılar, şelaleler vb. karşılığı ödenen rantı kapsamaz. Bu örnekte, karşılığında ödeme yapılan doğa güçleri, üretime, ister üretken güç olarak, ister *sine qua non**** olarak girsinler, koşul olarak girerler; ama bu belirli üretim sektörünün bizzat *öğesi* değildirler. Aynı biçimde madenlerde, kömür ocaklarında ve benzeri yerlerde de toprak, **iç kısımlarından** kullanım-değerlerinin koparılıp alındığı birer haznedir. Bu örnekte ödeme, sanayi aracılığıyla elde edilecek *kullanım-değerleri*ni içeren toprağa bir hazne olduğu için yapılır; tarımda olduğu gibi üzerinde bir *öğe* olarak üretim yer alacağı için değil ya da şelale veya yapı örneğinde olduğu gibi üretimin *içine* üretimin koşullarından biri olarak girdiği için değil.

Ricardo'nun:

> "*Rant, toprağın orijinal ve yokedilemez güçlerinin kullanılması* karşılığında, toprak ürününün, toprak sahibine ödenen parçasıdır" (agy, s. 53)

açıklaması zayıftır. Birincisi, toprağın "**yokedilemez güçleri**" diye bir şey yoktur. (Bu bölümün sonuna bir not eklenecek.) İkincisi "**orijinal" güçleri** de yoktur; çünkü toprak hiçbir biçimde "orijinal" değildir, tarihsel ve doğal bir sürecin ürünüdür. Ama ***bunu geçelim***. Burada toprağın "orijinal" güçleri denen şeyden bizim anladığımız, insan çalışma ediminden bağımsız olarak toprağın sahip olduğu şeylerdir; öte yandan kaldı ki, toprağa insanın çalışmasıyla kazandırılan güçler, doğa sürecinin kazandırdığı güçler gibi onun orijinal güçleri haline gelir. Bunun dışında, rantın doğal şeylerin "**kullanımı**" için yapılan bir ödeme olduğunu söylemek doğrudur; **toprağın "orijinal güçleri**"nin kullanımı için mi, yoksa şelale gücünün kullanımı için mi, ya da toprağı yapı için kullanımı karşılığı mı

* Tartışmalı bir konuda, hiçbir kanıta dayanmaksızın haklılık iddiasında bulunma —ç.

** Asıl anlamda. —ç

*** Olmazsa olmaz koşul —ç.

veya suda ya da toprağın iç kısımlarındaki bir hazine için mi olduğuna bakmaksızın yapılan bir ödeme olduğunu söylemek doğrudur.

*Asıl anlamıyla tarımsal rant*tan farklı olarak Adam Smith (diyor Ricardo), bakir ormanların kerestesi, **kömür madenleri ve taş ocakları** için **ödenen ranttan** söz eder. Ricardo'nun bunu ortaya koyuş biçimi **epey garip**.

Ricardo **toprak rantının, faizle ve sermayenin kârıyla** (agy, s. 53) yani

> "toprağın kalitesini iyileştirmekte ve ürünü korumak ve güven altına almak için gerekli yapıların yapılmasında kullanılan [...] sermaye"nin (agy, s. 54)

kârıyla karıştırılmaması gerektiğini söyleyerek başlıyor.

Bundan hemen sonra, Adam Smith'ten yukarda andığımız örneklere [geçiyor]. Bakir ormanlarla ilgili olarak şöyle diyor:

> (Adam Smith'in) "rant dediği şeyi ödeyen kişinin, bunu o sırada toprakta dikili duran *değerli metayı* dikkate olarak ödediği ve aslında *keresteyi satarak parasını kârıyla birlikte kendisine geri ödediği*, apaçık ortada değil mi?" (agy, s. 54).

Taş ocakları ve **kömür madenleriyle** ilgili olarak da aynısı:

> "... ||565| [...] maden ya da ocak [için ödenen -ç.], oralardan çıkarılan kömürün ya da taşın *değeri* ile tazmin edilir ve toprağın orijinal ve yokedilemez güçleriyle hiçbir ilişiği yoktur. Bu, rant ve kârlarla ilgili bir araştırmada, büyük önemi olan bir ayrımdır; çünkü, rantın oluşumunu düzenleyen yasaların, kârın oluşumunu düzenleyen yasalardan çok farklı olduğu ve bunların pek seyrek aynı doğrultuda işlediği belirlenmiştir." (agy, s. 54-55.)

Bu çok **garip bir mantık**. "**Toprağın orijinal ve yokedilemez güçleri**"ni *kullanma* karşılığında, bu **toprağın** sahibine ödenen *rant* ile toprağı **iyileştirmek** vb. için aynı kişinin yatırdığı sermaye karşılığında bu kişiye ödenen *faizi ve kârı* birbirinden ayırmak gerekir. Doğal olarak yetişmiş ormanların sahibine ağaçları "sökme" hakkı karşılığında ya da taş ocaklarının ve kömür madenlerinin sahibine taş ve kömür çıkarma **karşılığında ödenen** "**tazminat**", bir *rant* değildir; çünkü "**toprağın orijinal ve yokedilemez güçleri**"nin kullanımı için, yapılan bir ödeme değildir. **Pek güzel**. Ama Ricardo, bu "**tazminat**"ın, toprağı iyileştirmek üzere yatırılan sermaye için ödenen kâr ve faizle aynı şey olduğu savını öne sürüyor. Ama bu yanlış. "Bakir orman"ın sahibi bu ormana ağaç versin diye "sermaye" yatırımı mı yapmıştır ya da taş ocaklarının ve kömür madenlerinin sahibi "taş" ya da "kömür" oluştursun diye oralara "sermaye" mi yatırmıştır? O zaman bu kişinin "tazmin edilmesi" nereden çıkıyor? Bu hiçbir biçimde —Ricardo'nun anlatmaya ça-

lıştığı biçimde— sermayenin kârı ya da faizi değildir. Bu nedenle, Ricardo'nun tanımladığı türden bir *rant* değilse bile gene de "rant"tır, başka bir şey değil. Ama bu yalnızca, Ricardo'nun rant tanımının, içinde herhangi bir insan emeği yer almayan *doğal şeyler* için ödenen "tazminat" türü rant biçimlerini içermediğini; bu doğal şeylerin *sahibine* yalnızca "sahip" olduğu, *toprağın sahibi* olduğu için ödenen "tazminat" türü rant biçimlerini göstermektedir; bunun toprak, orman, balık havuzu, şelale, yapı arsası ya da herhangi başka bir şey olması hiç farketmez. Ama, diyor Ricardo, ormandan ağaçları kesmek için *ödeme yapan* kişi, bunu "**o sırada toprakta dikili duran değerli metayı dikkate alarak yapar ve [...] aslında keresteyi satarak parasını kârıyla birlikte kendisine geri öder**" [s. 54]. Burada durun! Burada Ricardo, ormana yani bakir ormandaki "**toprakta dikili duran**" ağaçlara "**değerli metalar**" dediği zaman, bu, onların yalnızca δυναμει* *kullanım-değeri* olduğunu gösterir. Ve bu kullanım-değeri burada "değerli" sözcüğüyle ifade edilmektedir. Ama bir "**meta**" değildir. Böyle olması için, aynı zamanda bir de değişim-değeri olması, yani, **onun için harcanmış belli bir miktar emeğin gerçekleşmesi** gerekirdi. Ancak doğal ormandan ayırılarak, kesilerek, oradan çıkarılarak ve **taşınarak** — yani **ağaçtan keresteye** dönüştürülerek **meta** haline gelebilir. Yoksa yalnızca *satılmış olması* gerçeğiyle meta haline gelir mi? O zaman **işlemeye elverişli** toprak da tek *satma* işiyle bir **meta** haline gelmiş olmaz mı?

Öyleyse şöyle söylememiz gerekir: **Rant doğal güçlerin ya da salt doğanın ürünlerinin sahibine o güçleri kullanma ya da o ürünleri (emekle) elde etme karşılığı ödenen bedeldir.** Gerçekte bu tür, başlangıçta tüm rantların *göründüğü* türdür. Ama o zaman da yanıt bekleyen şu soru var: Herhangi bir **değer** olmayan şeylerin nasıl oluyor da bir **fiyatı** bulunabiliyor ve bu genel **değer** teorisiyle nasıl uzlaştırılıyor? **Bir kütüğü, bulunduğu yerden alma hakkı için** insan *hangi amaçla* "**bir tazminat**" öder sorusunun gerçek soruyla hiçbir ilişiği yoktur. Soru şudur: Bunu hangi *fon*dan öder? Hımmm, diyor Ricardo, "**keresteyi satarak**". Yani, **kerestenin** *fiyatından*. Ve dahası, bu fiyat, Ricardo'nun dediğine göre, o kişinin bunu "**gerçekte kârıyla birlikte kendisine geri ödediği**" bir fiyattır. Şimdi nerede olduğumuzu biliyoruz. Kerestenin fiyatı, her ne olursa olsun, en azından **ağacı kesmek, ormandan çıkarmak, taşımak ve pazara getirmek için gereken emek miktarını**, temsil edecek para toplamına eşit olmalıdır. Şimdi, kişinin kendisine "geri ödediği" kâr, bu *değerin* **kereste için harcanan emek sayesinde ona verilmiş olan deği-**

* Potansiyel. —ç.

şim-değerinin üstünde ve ötesinde bir ek midir? Eğer Ricardo böyle deseydi, kendi öğretisinin çok altında kalan bir kavrama batmış olurdu. Hayır. O kişi bir kapitalist olduğuna göre, kâr, "kereste"nin üretiminde çalıştırdığı emeğin, karşılığını *ödemediği* bir parçasıdır; Ve o kişi, aynı **miktar emeği**, diyelim **pamuk eğirme işinde** çalıştırsaydı, aynı kârı gene elde ederdi. (Eğer bu kişi bir kapitalist değilse, o zaman kâr, kendi **ücretini** karşılaması için gerekenin ötesindeki emek miktarına eşit olurdu; eğer bir kapitalist tarafından çalıştırılsaydı o kapitalistin elde edeceği kârı oluşturacak olan, ama şimdi *bir ve aynı* kişide kendisinin hem işçisi hem kapitalisti olduğu için kendi kârını oluşturan miktara eşittir.) Ama burada o **yakışıksız söze** yani kerestecinin "**aslında kârıyla birlikte kendisine geri ödediği**" sözüne geliyoruz. Bu [söz –ç.] tüm işleme çok alelade bir görünüm veriyor ve keresteyi **çıkaran** kapitalistin, kendi kârının kaynağına sahip olduğu şeklindeki ham düşünce tarzına uygun düşüyor. İlkin bir kullanım-değeri olan ağacın kullanılması karşılığında doğal ormanın sahibine ödeme yapıyor; o ağaç [o sırada, henüz –ç.] herhangi bir "değer" (**herhangi bir değişim-değeri**) taşımadığı gibi "**toprakta dikili durduğu**" sürece, herhangi bir kullanım-değeri de taşımıyor. [Bakir ormanın sahibine –ç.] ton başına 5 sterlin ödemiş olabilir. Daha sonra aynı ağacı (başka harcamaları bir yana konursa) halka 6 sterline satarak, 5 sterlinini kendisine %20 kârla geri ödemiştir. O "**gerçekte kendisini bir kârla birlikte geri öder**". Eğer ormanın sahibi, 2 sterlinlik (40 şilinlik) bir "tazminat" istemiş olsaydı, o zaman keresteci ağacın tonunu 6 sterlin yerine 2 sterlin 8 şilinden satacaktı. ||566| O hep aynı kâr oranını eklediğine göre, kerestenin fiyatı, rantın yüksek ya da düşük oluşuna göre, yüksek ya da düşük olurdu. Rant, fiyatın içine, onu oluşturan bir parça olarak girerdi, ama hiçbir biçimde, fiyatın sonucu olmazdı. "Rant"ın —**tazminatın**— toprağın **sahibine**, toprağın "**gücü"nü kullanma** karşılığı mı yoksa toprağın "doğal ürünleri"ni "kullanma" karşılığı mı ödendiği, ekonomik ilişkileri hiçbir biçimde değiştirmez; paranın, **daha önce üzerinde hiçbir insan emeği harcanmamış "doğal bir şey" (toprağın gücü ya da ürünü) için ödendiği gerçeğini değiştirmez.** Ve böylece Ricardo "*Rant Hakkında*"ki bölümünün ikinci sayfasında, bir güçlükten sakınayım derken tüm teorisini yıkmış olmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu konuda Adam Smith çok daha uzak görüşlü davranmıştır.

Taş ocakları ve **kömür madenleri** için de aynı **durum**.

> "Maden ya da ocak karşılığı *verilen* tazminat, oralardan çıkarılabilecek kömürün ya da taşın *değeri* için ödenmektedir ve toprağın *orijinal* ve yok edilemez *güçleri* ile hiçbir bağlantısı yoktur" (agy, s. 54-55).

Hayır! "**Toprağın orijinal ve yokedilebilir üretimleri**" ile çok önemli bir bağlantısı vardır. Buradaki "*değer*" sözcüğü de yukardaki "**kendisini kârıyla birlikte geri ödedi**" sözü kadar yakışıksızdır.

Ricardo **değer** sözcüğünü asla, **kullanım ya da yararlı olma** ya da "kullanımdaki değer" anlamında kullanmıyor. Öyleyse, "**tazminat**"ın **taş ocakları** ya da kömür madenlerinin sahibine, kömürün ve **taşın, ocaktan ya da madenden alınıp çıkarılmadan** önce, **orijinal konumlarında** sahip olduğu "**değer**" için ödendiğini mi kastediyor? Eğer böyleyse, kendi **değer** öğretisini tümden geçersizleştirmiş olur. Yoksa buradaki **değer**, kömürün ve taşın olası kullanım-değerini ve dolayısıyla *umulan değişim*-değerini mi —ki öyle olması gerekir— ifade ediyor? Eğer öyleyse, o zaman da, onlara **sahip olan kişiye**, kömür ve taş üretimi için "**toprağın orijinal bileşimi**"nin kullanılması izni karşılığında *rant* ödendiğini söylemekten başka bir anlama gelmez. Ve tıpkı buğday üretimi için toprağın "**güçleri**"ni kullanma izni karşılığı yapılan ödemeye rant dememek ne kadar aklın alabileceği bir şey değilse, buna da "rant" dememek aklın alabileceği bir şey değildir. Yoksa, ağaçla ilgili olarak açıklandığı gibi [burada da —ç.] bir kez daha rant teorisini tümüyle iptal etmiş oluruz. Doğru teoriye göre, burada hiçbir güçlük sözkonusu olmaz. Ağacın, kömürün ya da taşın "üretim"inde ⟨yeniden-üretiminde değil⟩ istihdam edilen emek ya da sermaye (doğrudur, buradaki emek, bu doğal ürünleri yaratmaz; yalnızca onları, toprakla olan temel bağlantılarından ayırır ve böylece kullanılabilir ağaç, kömür ya da taş olarak "üretir") açıkça göründüğü gibi, sermayenin ücretlere ayrılan parçasının değişmeyen sermayeye ayrılan parçasından daha büyük olduğu üretim alanlarına aittir; [bunun sonucu olarak] burada kullanılan doğrudan emek [miktarı] üretim aracı olarak hizmet gören "geçmiş" emekten daha fazladır. Dolayısıyla burada meta eğer değerinden satılırsa, o zaman bu değer *maliyet fiyatı*nın, yani emek araçlarının ***aşınma payının***, ücretlerin ve ortalama kârın üstünde olacaktır. Böylece *fazlalık*, **ormanın, taş ocağının ya da kömür madeninin sahibine** rant olarak *ödenebilir*.

Peki ama, Ricardo neden, **değeri** yanlış kullanmak vb. gibi bu **beceriksiz manevralara** sapıyor? Neden, rantı, "**toprağın orijinal ve yok edilebilir güçleri**"nin kullanımı karşılığındaki ödeme diye açıklama **beceriksizliğine sarılıyor**? Yanıt belki daha sonra ortaya çıkacaktır. Ama her ne olursa olsun, o, bir ayrım yapmak istiyor; daha açık ifade edersek, sınırlı anlamındaki tarımsal rant ile bir ayrım yapmak istiyor; aynı zamanda bu temel güç için, yalnızca **farklı güç dereceleri** yarattığı ölçüde bir ödeme yapılabileceğini söyleyerek farklılık rantına yol hazırlamaya çalışıyor.

FARKLILIK RANTI TABLOLARI VE YORUMU

[*1. Rant Miktarındaki ve Oranındaki Değişmeler*]

Yukardaki konuda biraz daha duralım: varsayalım ki, daha verimli ya da daha iyi konumda kömür madenleri ve taş ocakları bulunmuş olsun; öyle ki aynı miktar emekle, eskilerine göre daha fazla ürün bıraksınlar; ve gerçekten de *ürün o kadar fazla olsun ki*, tüm talebi karşılasın. O zaman kömürün, taşın, kerestenin değeri ve dolayısıyla da fiyatı düşerdi ve bunun sonucu olarak eski kömür madenleriyle taş ocaklarının kapatılması gerekirdi. O madenler ve ocaklar ne kâr bırakırdı, ne ücret, ne rant. Ama *yeni* olanlar, daha *az* (daha düşük oranda) olmakla birlikte gene de eskiler gibi rant bırakırdı. Çünkü emeğin üretkenliğindeki her artış, burada gereçler için harcanan ***değişmeyen sermayeye*** oranla ücretlere ayrılan sermaye miktarını azaltır. Bu doğru mu? Bu kural, burada yani **emek üretkenliğindeki değişikliğin** *üretim yöntemi*nin kendisindeki **değişiklikten** değil, kömür madeninin ya da taş ocağının doğal veriminden ya da konumundan kaynaklandığı **durumlarda** da geçerli midir? Burada söylenebilecek olan, yalnızca şudur: Bu olayda *aynı* miktar sermaye daha fazla kömür ya da taş çıkarır ve bu nedenle her bir ton, daha az emek içerir; ancak yeni madenler ya da

ocaklar, yalnızca **eski madenlerle ocakların karşıladığı talebi** karşılamakla kalmaz da onun yanısıra **ek talebi, eski** ve **yeni madenlerle ocakların üretkenliği** arasındaki farktan daha büyük olan **ek talebi** de karşılarsa toplam tonaj, eskisi kadar hatta daha fazla [emek] içerir. Ama bu *kullanılan* sermayenin *organik bileşimi*ni değiştirmez. Bir tonun, her bir tonun fiyatının daha az rant içerdiğini, ama yalnızca tümünde daha az emek dolayısıyla daha az ücret ve daha az kâr içerdiği için böyle olduğunu söylemek doğru olur. Ne var ki *rant oranının* kâra *orantısı*, bundan etkilenmez. Dolayısıyla || 567| ancak şu kadarını söyleyebiliriz:

Eğer **talep** aynı kalırsa, bundan ötürü de eğer eskisi gibi *aynı* miktar kömür ve taş üretilecekse, o zaman *aynı* meta kitlesini üretmek için daha zengin yeni madenlerde ve **ocaklarda** eskilerdekine göre *daha az sermaye* kullanılacaktır. Böylece meta miktarının toplam değeri düşecektir; bundan ötürü, **toplam rant, kâr**, kullanılan ücret ve ***değişmeyen sermaye*** miktarı da düşecektir. Ama rantla kârın oranı, kâr ve ücretlerin ya da kârın ve yatırılan sermayenin birbirine oranı ne kadar değişebilirse ancak o kadar **değişecektir**; çünkü yatırılan sermayede *organik* herhangi bir **değişiklik** olmamıştır. Yatırılan sermayenin *bileşimi* değil, yalnızca *büyüklüğü* **değişmiştir**; üretim yöntemi de değişmemiştir.

Eğer karşılanacak yeni bir **talep** varsa, yeni ve eski madenlerle ocakların verimleri arasındaki farka eşit bir **ek talep** varsa, o zaman eskisi gibi *aynı miktar sermaye* kullanılacaktır. Her bir tonun değeri düşecektir. Ama toplam tonaj eskisi gibi aynı değerdedir. Eğer her ton ayrı alınırsa, kâra ve ranta ayrışan değer kısımlarının büyüklüğü, tonun içerdiği değer [azalmasıyla —ç.] birlikte azalmıştır. Ama *sermaye* miktarı ve onunla birlikte ürünün toplam değeri aynı kaldığına ve sermayenin bileşiminde **herhangi bir** *organik* **değişiklik** olmadığına göre, **mutlak rant ve kâr miktarı** aynı kalmıştır.

Eğer **ek talep**, aynı miktar sermaye kullanıldığı takdirde, **yeni** ve **eski madenler ve ocaklar arasındaki verimlilik** farkıyla karşılanamayacak kadar büyükse, o zaman yeni madenlerde [ve ocaklarda —ç.] **ek sermaye** kullanılması gerekecektir. Bu durumda — yatırılan toplam sermayenin **büyümesine** emeğin dağılımındaki bir **değişikliğin**, makine kullanımının eşlik etmemesi koşuluyla, başka deyişle sermayenin *organik* bileşiminde *herhangi* bir **değişiklik** olmaması koşuluyla— **rant ve kâr miktarı** artar; çünkü, her ne kadar her bir tonun değeri ve dolayısıyla **rantla** kâra giden değer kısmı küçülürse de, toplam ürünün değeri, toplam tonajın değeri artar.

Tüm bu örneklerde, rant oranında *herhangi bir değişiklik* yoktur, çünkü kullanılan sermayenin (*büyüklüğü* ne kadar *değişirse değişsin*) **organik bileşiminde** *hiçbir* **değişiklik** olmamıştır. Öte yandan, eğer **değişiklik** böyle bir **değişiklikten** ileri geliyorsa — yani ücretlere yatırılan sermaye miktarının makinelere vb. yatırılan sermaye miktarına göre düşmesinden ve böylece üretim yönteminin **değişmesinden** ileri geliyorsa— o zaman rant oranı düşer; çünkü meta değeriyle maliyet fiyatı arasındaki fark azalmış olur. Yukarda ele alınan üç örnekte bu fark azalmaz. Çünkü, gerçi değer azalır ama, her metanın maliyet fiyatı da aynı biçimde azalır; o metaya **daha az emek, daha az ödenmiş ve ödenmemiş emek harcanmıştır.**

Dolayısıyla, bu çerçevede, daha büyük emek üretkenliği ya da **üretilen belirli miktardaki metaların** daha düşük değerde olması, yalnızca **doğal öğelerin üretkenliğindeki değişiklikten, toprağın, madenlerin, ocakların vb. doğal verim derecesi arasındaki** farktan ileri geliyorsa, **rant miktarı** düşebilir; çünkü değişen koşullarda **daha az miktarda sermaye kullanılmıştır; ek** bir **talep** varsa bu sermaye sabit kalabilir; **ek talep,** daha önce işletilenlerle yeni **doğal kaynaklar** arasındaki verimlilik farkından büyükse sermaye artabilir. Ne var ki, rant oranı, yalnızca, **kullanılan sermayenin organik bileşiminde** bir **değişiklik** olursa artabilir.

Bu durumda eğer daha kötü **toprak, ocak, maden** vb. terkedilirse, mutlaka **rant miktarının** düşmesi gerekmez. Üstelik, eğer bu terkediş, *daha düşük* doğal verimliliğin sonucu ise, *rant oranı* hiçbir zaman düşmez.

Ricardo doğru fikri çarpıtır; yani bu örnekte, **talebin durumuna** bağlı olarak **rant miktarının** düşebileceği fikrini, bir başka deyişle *kullanılan sermaye miktarı*nın azalıp azalmadığına bağlı olarak aynı kaldığı ya da arttığı fikrini çarpıtır; bu doğru fikri, temelinden yanlış olan bir fikirle, yani **rant oranı**nın düşmesi gerekliliği fikriyle karıştırır; oysa yapılan varsayım çerçevesinde bu *olanaksızdır*; çünkü, **sermayenin organik bileşiminde** *herhangi bir* **değişiklik** *olmadığı* varsayılmıştır; demek ki, *değerle* **maliyet fiyatı** *arasındaki ilişki*de, **rant oranını** belirleyen tek ilişkide herhangi bir **değişiklik** olmadığı varsayılmıştır.

[2. *Farklılık Rantı ile Mutlak Rantın Çeşitli Kombinasyonları. A, B, C, D, E Tabloları*]

Peki ama, bu örnekte *farklılık rantı*na ne olur?

Varsayalım ki üç grup **kömür madeni** işletilmektedir: I, II ve

III. Bunlardan I mutlak rant getirmektedir; II, ondan iki kat fazla, ve III de II'ninkinden iki kat fazla ya da I'inkinden dört kat fazla rant getirmektedir. Bu örnekte I mutlak rant olarak R, II 2R ve III de 4R bırakıyor. Şimdi eğer IV numara[lı kömür madeni –ç.] açılırsa ve bu maden, I, II ve III'ten daha verimli ise ve eğer buraya yapılacak sermaye yatırımı I'inki kadar büyük olacak ölçüde geniş bir ocaksa, [o zaman] bu örnekte —**talebin eski düzeyi değişmeden kalırsa**— daha önce I'e yapılan sermaye yatırımı, bu kez IV'e yapılacaktır. Bu durumda I [numaralı maden –ç.] kapatılır ve II'de yatırılan sermayenin bir bölümünün de **geri çekilmesi** gerekir. IV, I'in [tümünün –ç] ve II'nin bir parçasının yerini almaya yeterli olur, ancak **II'nin bir parçası işletilmeye devam edilmedikçe** III ve IV **talebin tümünü karşılamaya** yetmez. Olayı gözler önüne daha açıklıkla serebilmek için, varsayalım ki IV —daha önce I'e yatırılan miktarda sermaye kullanarak— I'in ve II'nin yarısının sağladığı arzın tümünü karşılayabilecek yeterliktedir. Bu durumda II'deki sermayenin yarısı, III'teki eski sermaye ve IV'te de yeni sermaye yatırımı yapılırsa **o zaman pazarın tümüne** [yeterli –ç.] **ürün verilmiş olur**.

||568| **Şimdi, ne tür değişiklikler olmuştur, ya da sağlanan değişiklikler genel kirayı, I, II, III ve IV'ün rantlarını nasıl etkiler**.

IV'ün* bıraktığı mutlak rant, miktar ve oran olarak, daha önce I'in bıraktığının kesinlikle aynısı olur; işin aslında, I, II ve III'te her zaman *aynı miktar sermaye* kullanıldığı varsayıldığı takdirde, [IV'ün bıraktığı –ç.] *mutlak rant* ayrıca, miktar ve oran olarak, o farklı sınıflarda eskiden ne idiyse onun aynısı olur. IV'ün ürün değeri, I'de daha önce kullanılan [sermayeninkinin –ç.] tamı tamına aynısı olur; çünkü, *aynı organik bileşime* sahip *aynı büyüklükteki* sermayenin ürünüdür. Dolayısıyla [ürünün] değeriyle maliyet fiyatı arasındaki fark da ve bundan dolayı rant oranı aynı olmalıdır. Bunun yanısıra, [rant] miktarı da aynı olmalıdır; çünkü, —*belli* bir rant *oranında*— aynı büyüklükte sermayeler kullanılmış olacaktır. Ama kömürün [pazar] değeri, IV'ten çıkarılan [bireysel] kömürün değeriyle belirlenmediğine göre, o maden, kendi *mutlak rant*ının üstünde fazla bir rant, bir artık bırakır; değerle maliyet fiyatı arasındaki herhangi bir farktan değil, ama IV'ten alınan ürünün *pazar değeri* ile *kendi bireysel değeri* arasındaki farktan sağlanan bir rant bırakır.

I, II, III ve IV'te yatırılan sermaye *büyüklükleri* ve dolayısıyla —**belli bir rant oranını veri kabul edersek— rant miktarları** aynı olduğu takdirde, mutlak rant ya da değerle maliyet fiyatı arasında-

* Özgün Almanca metinde bu paragraf İngilizcedir. –*Ed*.

ki fark *aynıdır* dediğimiz zaman, bu şöyle anlaşılmalıdır: I'den elde edilen kömürün (bireysel) değeri, II'den elde edileninkinden yüksektir; çünkü I'den çıkarılan *bir* ton, II'den çıkarılan bir tonunkinden daha fazla emek içerir; ve II'den çıkarılan bir ton III'ten çıkarılan bir tondan daha fazla emek içerir. Ama sermayenin **organik bileşimi** her üçünde aynı olduğu için, bu **fark**, I, II ve III'ün bıraktığı **bireysel mutlak rantı** etkilemez. Çünkü eğer I'den çıkarılan bir tonun değeri daha fazlaysa, maliyet fiyatı da öyledir; üretim için, I'de II'ye ve II'de III'e göre, organik bileşimi aynı olan *daha fazla sermaye* kullanıldığı için bu fazlalık yalnızca oransal bir fazlalıktır. Bu nedenle, değerlerindeki bu fark, **tamı tamına** *maliyet fiyatları arasındaki* farka eşittir; başka deyişle **I, II ve III'ten her birinde bir ton kömür üretmek için harcanan** sermayenin göreli miktarları arasındaki [farka] eşittir. Dolayısıyla, bu üç gruptaki değer büyüklüklerinde görülen değişkenlik, çeşitli sınıflarda *değerle maliyet fiyatı arasındaki farkı* etkilemez. Eğer değer daha büyükse, o zaman *maliyet fiyatı da aynı oranda daha büyüktür*; çünkü değer, daha fazla *sermaye* ya da **emek harcandığı** için yalnızca oransal olarak daha büyüktür; bu yüzden de değerle maliyet fiyatı arasındaki [oransal —ç.] ilişki ve dolayısıyla **mutlak rant** aynı kalır.

Ama şimdi, *farklılık rantı*nda durumun ne olduğunu görelim.

Birincisi, şimdi artık II, III ve IV'teki kömür üretiminin bütününde *daha az* sermaye kullanılmaktadır. Çünkü IV'teki sermaye, I'de [daha önce —ç.] kullanılan kadar büyüktür. Bunun ötesinde, II'de kullanılmış olan sermayenin yarısı artık **geri çekilmiştir**. Bu nedenle II'deki **rant miktarı** her durumda yarı yarıya düşecektir. Sermaye yatırımında yalnızca bir **değişiklik** —yani II'deki değişiklik— olmuştur, çünkü IV'te, daha önce I'e yatırılan aynı miktar sermaye yatırılmıştır. Ayrıca [daha önce —ç.] I, II ve III'te aynı miktar sermaye yatırıldığını varsaymıştık — örneğin her birinde 100 sterlinden toplam 300 sterlin; bu nedenle II, III ve IV'te şimdi yalnızca 250 sterlin yatırılmıştır ya da sermayenin altıda-biri **kömür üretiminden çekilmiştir.**

Dahası, kömürün *pazar-değeri* düşmüştür. Daha önce gördüğümüz gibi I, R bıraktı, II 2R ve III 4R. Varsayalım ki, 100 sterlinin I'deki ürünü 120 sterlin oldu; bunun 10 sterlini R'ye, 10 sterlini de kâra eşit; bu durumda II'nin pazar-değeri 130 sterlin oldu (10 sterlin kâr, 20 sterlin rant) ve III'ünki de 150 sterlin oldu (10 sterlin kâr, 40 sterlin rant). Eğer I'in ürünü 60 ton ise (ton başına 2 sterlin) o zaman II'ninki 65 ton ve III'ünki de 75 ton ve toplam üretim 60 + 65 + 75 = 200 ton olacaktır. Şimdi 100 [sterlin —ç.], I'in toplam ürünü kadar ürünü ve II'nin yarısı kadar ürünü IV'te üretecektir;

yani 60 + $32^1/_2$ = $92^1/_2$ ton üretecektir, ki eski pazar-değerine göre, bu 185 sterline malolacaktır ve kâr 10 [sterlin] olduğuna göre 75 sterlin rant bırakacaktır; mutlak rant 10 sterline eşit olduğuna göre, [75 sterlin –ç.] $7^1/_2$R yapacaktır.

II, III ve IV aynı miktar ton yani 200 ton üretmeye devam edecektir; çünkü $32^1/_2$ + 75 + $92^1/_2$ = 200 ton eder.

Ama, acaba şimdi pazar-değeri ile farklılık rantı bakımından durum nedir?

Bunu yanıtlayabilmek için, II'nin **bireysel mutlak rant** miktarının ne olduğunu görmemiz gerekiyor. Bu üretim alanında *değeri ile maliyet fiyatı* arasındaki mutlak farkın 10 sterline, yani en kötü madenin [I'in –ç.] bıraktığı ranta eşit olduğunu varsayıyoruz; gerçi, *pazar-değeri* kesinlikle I'in değeriyle belirlenmedikçe bu [varsayım –ç.] da pek gerekli değildir. ||569| Eğer durum gerçekten böyle idiyse o zaman I'in rantı (eğer I'in **kömürü** değerinden satıldıysa) işin aslında değerin **maliyet fiyatı** üzerindeki fazlasını ve bu *üretim alanındaki* **metaların genel maliyet fiyatını** temsil etmiş olurdu. Bu nedenle de eğer kendi tonajını (65 tonu) 120 sterline satarsa, ürününü değerinden satmış olurdu; her bir ton $1^{11}/_{13}$ sterline satılmış olurdu. Bunun yerine o ürünü [tonu –ç.] 2 sterlinden satması, yalnızca, I tarafından belirlenen pazar-değerinin, o ürünün münferit değeri üzerindeki fazlalıktan ötürü idi; *değer*ini aşan fazlalıktan ötürü değil, *maliyet fiyatının üzerindeki pazar-değer*ini aşan fazlalıktan ötürü idi.

Dahası, varsayımımıza göre, II şimdi artık 65 ton yerine $32^1/_2$ ton satmaktadır; çünkü o madende 100 sterlin yerine, yalnızca 50 sterlinlik bir sermaye yatırılmaktadır.

Bu nedenle II, $32^1/_2$ tonu 60 sterline satar. 50 sterlinlik [yatırılan sermayenin] 10 sterlini %20'si eder. 60 sterlinden 5 kârdır, 5 de rant.

Demek ki II için elimizde şunlar var: ürünün değeri ton başına $1^{11}/_{13}$ sterlin; ton sayısı $32^1/_2$; ürünün toplam değeri 60 sterlin; *rant* 5 sterlin. Rant 20 sterlinden 5 sterline düştü. Eğer **aynı miktar sermaye** hâlâ kullanılıyor olsaydı, o zaman rant yalnızca 10 sterline düşecekti. Oran, bu çerçevede yalnızca yarı yarıya düşecekti. Yani I'in belirlediği *pazar-değeri* ile kendi değeri arasında varolan toplam fark kadar, demek ki, kendi değeri ile maliyet fiyatı arasındaki farkın üstünde ve ötesinde varolan fark kadar düştü. II'nin farklılık rantı 10 sterlindi; şimdi rantı 10 sterlindir, mutlak rantına eşittir. Demek ki II'de pazar-değerinin (II'den çıkarılan kömürün) *değer*ine inmesiyle farklılık rantı ortadan kalktı ve bunun sonucu olarak bu farklılık rantı sayesinde bir kat artan **rant oranı** da yok

oldu. Böylece 20 sterlinden 10 sterline indi; bu *belli rant oranında* da rant bir kez daha 10 sterlinden 5 sterline geriledi; çünkü II'de yatırılan sermaye yarı yarıya düştü.

Şimdi *pazar-değeri*ni II'nin değeri, yani ton başına $1^{11}/_{13}$ sterlin [olan değeri -ç.] belirlediğine göre, III'ün ürettiği 75 tonun *pazar-değeri* $138^{6}/_{13}$ sterlindir; bunun $28^{6}/_{13}$ sterlini ranttır. Daha önce rant 40 sterlindi. Demek ki $11^{7}/_{13}$ sterlin düştü. Bu rantla mutlak rant arasındaki fark 30 sterlindi, şimdi ise yalnızca $18^{6}/_{13}$ sterlin (çünkü $18^{6}/_{13} + 10 = 28^{6}/_{13}$). Daha önceleri 4R idi, şimdi ise $2R + 8^{6}/_{13}$. III'e yatırılan sermaye aynı kaldığına göre, bu düşme tamamen, *farklılık rantı oranı*ndaki düşmeden, yani III'ün pazar-değerinin, kendi münferit değeri üzerindeki fazlada gerçekleşen düşmeden ileri geliyor. Daha önceleri III'teki rantın tümü, *yüksek pazar-değeri*nin üretim fiyatı üzerindeki fazlasına eşitti, şimdiyse yalnızca *daha düşük* olan pazar-değerinin maliyet fiyatı üzerindeki fazlasına eşit;[80] böylelikle fark III'ün mutlak rantına yaklaşıyor. 100 sterlinlik bir sermaye ile III 75 ton üretiyor; bunun [bireysel] değeri 120 sterlindir; demek ki 1 ton, $1^{3}/_{5}$ sterline eşittir. Ama III tonunu, daha öncenin pazar fiyatından, 2 sterlinden, yani [kendi bireysel değerinden] 2/5 sterlin fazlasına satıyor. 75 tonda bu fazlalık $2/5 \times 75 = 30$ sterlin eder; bu gerçekte rant III'ün farklılık rantıdır; çünkü rant 40 sterlindi (10 [sterlin] mutlak rant, 30 [sterlin] farklılık rantı). Şimdi, yeni pazar-değerine göre, ton $1^{11}/_{13}$ sterlinden satılıyor. Bu, onun [münferit] değerinin ne kadar üzerindedir? $1^{3}/_{5} = 1^{39}/_{65}$ sterlindir ve $1^{11}/_{13} = 1^{55}/_{65}$ sterlin. [$1^{55}/_{65} - 1^{39}/_{65} = {}^{16}/_{65}$]. Demek ki tonun satıldığı fiyat, [bireysel] değerinin $^{16}/_{65}$ sterlin üzerindedir.[81] 75 tonda bu $18^{6}/_{13}$ sterlin yapar ve bu tamı tamına farklılık rantıdır, ki her zaman, ton sayısının, tonun pazar-değerinin [münferit] değeri üzerindeki fazlasıyla çarpımına eşittir. Şimdi geriye, ranttaki $11^{7}/_{13}$ sterlinlik düşüşü hesap etmek kalıyor. Pazar-değerinin, III'ün değeri üzerindeki fazlası ton başına, bir sterlinin 2/5'inden (2 sterline satıldığı zaman) ton başına 16/65'e ($1^{11}/_{13}$ sterlinden satıldığı zaman) düşmüş bulunuyor, yani 2/5 = 26/65'ten 16/65'e düşmüş bulunuyor; demek ki 10/65 düşüyor. 75 tonda bu $750/65 = 150/13 = 11^{7}/_{13}$ yapar; bu, tamı tamına III'teki rantın düştüğü miktardır.

||570| IV'ün $92^{1}/_{2}$ tonu [ton başına] $1^{11}/_{13}$ sterlinden $170^{10}/_{13}$ sterline malolur. Burada rant $60^{10}/_{13}$ sterlin ve farklılık rantı $50^{10}/_{13}$ sterlindir.

Eğer $92^{1}/_{2}$ ton değerinden (120 sterlin) satılsaydı, o zaman 1 ton $1^{11}/_{37}$ sterline malolurdu. Bunun yerine $1^{11}/_{13}$ sterlinden satılmaktadır. Ama $1^{11}/_{13} = 1^{407}/_{481}$ ve $1^{11}/_{37} = 1^{143}/_{481}$'dir. Buna göre

IV'ün pazar-değerinin, değeri üzerindeki fazlası 264/481'e eşit olur. $92^1/_2$ tonda bu tamı tamına $50^{10}/_{13}$ sterlin yapar; bu IV'ün farklılık rantıdır.

Şimdi bu iki durumu A ve B'de yanyana koyalım:

A

Sınıf	Sermaye £	Mutlak rant £	Ton sayısı	Ton başına pazar-değeri £	Ton başına münferit değer £	Toplam değer £	Farklılık rantı £
I	100	10	60	2	2	120	0
II	100	10	65	2	$1^{11}/_{13}$	130	10
III	100	10	75	2	$1^3/_5$	150	30
Toplam	300	30	200			400	40

Toplam ton sayısı = 200. Toplam mutlak rant = 30.
Toplam *farklılık rantı* = 40 sterlin. Toplam rant = 70 sterlin

B

Sınıf	Sermaye £	Mutlak rant £	Ton sayısı	Ton başına pazar-değeri £	Ton başına münferit değer £	Toplam değer £	Farklılık rantı £
II	50	5	$32^1/_2$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	60	0
III	100	10	75	$1^{11}/_{13}$	$1^3/_5$	$138^6/_{13}$	$18^6/_{13}$
IV	100	10	$92^1/_2$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{37}$	$170^{10}/_{13}$	$50^{10}/_{13}$
Toplam	250	25	200			$369^3/_{13}$	$69^3/_{13}$

Toplam Sermaye = 250 sterlin. Mutlak rant = 25 sterlin. Farklılık rantı = $69^3/_{13}$ sterlin. *Toplam rant* = $94^3/_{13}$. 200 tonun toplam değeri 400 sterlinden $369^3/_{13}$ sterline düştü.

Bu iki tablo çok önemli bazı düşüncelere kaynak oluşturuyor.

Birincisi, görüyoruz ki, *mutlak rant* miktarı tarımda[82] yatırılan sermayeyle, yani I, II ve III'te yatırılan toplam sermayeyle orantılı olarak artıyor ya da eksiliyor. *Bu mutlak rantın oranı*, yatırılan sermayelerin büyüklüğünden oldukça bağımsız; çünkü çeşitli toprak türlerindeki farklılığa dayanmıyor, ama değerle mali-

yet fiyatı arasındaki farktan kaynaklanıyor; ne var ki bu ikinci tür farkı, tarımsal sermayenin *organik bileşimi*, üretim yöntemi belirliyor, toprak değil. B II'de sermaye 100 sterlinden 50 sterline düştüğü için mutlak rant *miktarı* 10 sterlinden 5 sterline düşüyor; || 571| sermayenin yarısı [topraktan] çekilmiş bulunuyor.

Bu iki tabloda daha ileri gözlemler yapmadan önce, başka bazı tablolar daha düzenleyelim. B'de gördüğümüz gibi, ton başına pazar-değeri $1^{11}/_{13}$ sterline düştü. Ama [varsayalım ki] bu *değer*de, ne A I'in pazardan tümüyle silinmesi gereklidir, ne B II'nin, daha önceki sermayesinin yalnızca yarısını kullanması gerekli. I'de toplam 120 sterlinlik meta değerinde rant 10 sterlin ya da toplam değerin 1/12'si olduğuna göre, bu 2 sterlin eden münferit tonun değeri için de aynı derecede [geçerlidir]. Ancak, 2/12 sterlin 1/6 sterlindir ya da $3^{1}/_{3}$ şilin. ($3^{1}/_{3}$ şilin × 60 = 10 sterlin). Demek ki I'in ton başına *maliyet fiyatı* [2 sterlin - $3^{1}/_{3}$ şilin =] 1 sterlin $16^{2}/_{3}$ şilindir. [Yeni] pazar-değeri $1^{11}/_{13}$ sterlin ya da 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilindir. Ancak 1 sterlin $16^{2}/_{3}$ şilin = 1 sterlin 16 şilin 8 peni, ya da = 1 sterlin $16^{26}/_{39}$ şilin. Buna karşı, 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilin, 1 sterlin $16^{36}/_{39}$ şilin ya da 10/39 şilin daha fazladır. Bu, yeni pazar-değerinde ton başına rantı oluşturur ve 60 ton için $15^{5}/_{13}$ şilini bulur. Bu nedenle, 100 sterlinlik sermaye için %1'den az bir rant koydum. A I'in hiç rant bırakmaması için pazar-değerinin, *onun* maliyet fiyatına yani 1 sterlin $16^{2}/_{3}$ şiline ya da $1^{5}/_{6}$ sterline (veya $1^{10}/_{12}$ sterline) düşmesi gerekir. Bu durumda A I'de rant ortadan kalkar. Ancak A I, %10 kârla işletilmeye devam edilebilir. Bu, ancak pazar-değeri daha da düşerse, [maliyet fiyatı olan] $1^{5}/_{6}$ sterlinin de altına düşerse durur.

B II'ye gelince, B tablosunda, sermayenin yarısının geri çekildiği kabul olunmuştu. Ancak $1^{11}/_{13}$ sterlinlik pazar-değeri hâlâ %10 rant bıraktığına göre, bunu, 100 sterlinde olduğu gibi 50 sterlin [sermayede de -ç.] yapacaktır. Bu nedenle, eğer sermayenin yarısının geri çekildiği varsayılıyorsa, o zaman bu, B II'nin ancak o koşullar altında henüz %10 mutlak rant bırakıyor olmasından ötürüdür. Çünkü eğer B II, $32^{1}/_{2}$ ton yerine 65 ton üretmeyi sürdürseydi, o zaman pazar fazla malla doldurulmuş olurdu ve pazara egemen olan IV'ün değeri öyle bir düzeye düşerdi ki B II'deki sermaye yatırımının, mutlak rantı elde edebilmek için, azaltılması gerekirdi. Ama şurası açıkça ortada ki, eğer 100 sterlinlik sermayenin tümü %9 oranında rant bırakırsa, toplam, 50 sterlinlik [bir sermayenin] %10 üzerinden bıraktığı ranttan büyük olur. Demek ki, pazarın durumuna göre, talebi karşılamak için II'de yalnızca 50 sterlinlik bir sermayeye gerek olursa rantın 5 sterline düşürülmesi zorunda kalınabilir. Hatta $32^{1}/_{2}$ tonun, pazarın dışına atılırsa her zaman elden çıkarıla-

mayabileceği düşünülürse rant gerçekte daha da düşebilir. Pazar-değeri öyle alçak bir düzeye inebilir ki, yalnızca B II'deki rant ortadan kalkmakla kalmaz, kâr da etkilenebilir. O zaman 50 sterlinlik doğru noktaya ulaşıncaya kadar arzı azaltmak için sermaye geri çekilir ve böylece pazar-değeri $1^{11}/_{13}$ sterlinde yerleşir; o [düzeyde –ç.] B II yeniden, ama yalnızca daha önce yatırılan sermayenin yarısı üzerinden, mutlak rant bırakır. Bu örnekte de tüm süreç, pazara egemen olan IV'ten ve III'ten kaynaklanır.

Ama, bundan şu sonuç çıkmaz: Eğer pazar ton başına $1^{11}/_{13}$ [pazar-değeri –ç.] üzerinden yalnızca 200 ton emiyorsa, pazar-değeri düşerse, yani $232^{1}/_{2}$ tonun pazar-değeri $32^{1}/_{2}$ tonluk fazlanın yaptığı baskıyla düşerse, pazar ek $32^{1}/_{2}$ tonu emmez, denemez. B II'nin maliyet fiyatı $1^{9}/_{13}$ sterlin ya da 1 sterlin $13^{11}/_{13}$ şilindir. Ama pazar-değeri $1^{11}/_{13}$ sterlin ya da 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilindir. Eğer pazar-değeri, A I'in artık rant bırakmadığı bir noktaya, yani I A'nın maliyet fiyatı olan 1 sterlin $16^{2}/_{3}$ şiline ya da $1^{5}/_{6}$ sterline veya $1^{10}/_{12}$ sterline düşseydi, o zaman B II'nin tüm sermayesini kullanması için, talebin dikkate değer ölçüde artması gerekirdi; çünkü A I normal kârı bıraktığı için, işletilmesine devam edilebilirdi. Pazar yalnızca $32^{1}/_{2}$ tonu değil, ek $92^{1}/_{2}$ tonu 200 ton yerine $292^{1}/_{2}$ tonu yani [neredeyse] yarı yarıya daha fazlasını emmek durumunda kalabilirdi. Bu çok önemli bir artıştır. Eğer makul bir artış olacaksa, pazar-değerinin, A I'i pazar dışına sürüp çıkaracak düzeye kadar düşmesi gerekecektir; demek ki pazar-değeri, A I'in maliyet fiyatının altına, yani $1^{10}/_{12}$ sterlinin altına, diyelim $1^{9}/_{12}$ sterline ya da 1 sterlin 15 şiline düşmesi gerekecektir. O zaman bile, pazar-değeri, B II'nin maliyet fiyatının çok üstünde olabilir.

Bu çerçevede A ve B tablolarına 3 tablo daha ekleyeceğiz: C, D ve E tablolarını C de talebin arttığını, A ve B'deki tüm sınıfların üretime devam edebildiğini, ama B'nin pazar-değerinde yani A'nın henüz rant bıraktığı pazar-değerinde devam edebildiğini varsayacağız. D'de A I'in normal kârı bırakmasına yetecek, ama artık rant bırakmaya yetmeyecek düzeyde [bir talebi] varsayacağız. Ve E'de de fiyatın A I'i pazardan tasfiyeye yetecek ölçüde düştüğünü ||572| ama fiyat düşüşünün, aynı zamanda B II'nin fazladan $32^{1}/_{2}$ tonunu emmeye sevk ettiğini varsayacağız.

A ve B'de varsayılan durum olasıdır. Olabilir ki, rant 10 sterlinden yalnızca 16 şiline gerilerse, A I, toprağını bu belli işletmecilikten çekebilir, daha yüksek rant elde edebileceği bir başka işe yol verebilir. Ama o durumda, B II, yukarda anlatılan süreç çerçevesinde, eğer yeni pazar-değerinin ortaya çıkması üzerine pazar genişlemezse, **sermayenin** yarısını **geri çekmeye** zorlanabilir.

C

Sınıf	Sermaye £	Mutlak rant £	Ton sayısı	Ton başına pazar değeri £	Ton başına münferit değer £	Toplam değer £	Rant £	Farklılık rantı £
I	100	$^{10}/_{13}$	60	$1^{11}/_{13}$	2	$110^{10}/_{13}$	$^{10}/_{13}$	$-9^{3}/_{13}$
II	100	10	65	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	120		0
III	100	10	75	$1^{11}/_{13}$	$1^{3}/_{5}$	$138^{6}/_{13}$		$+18^{6}/_{13}$
IV	100	10	$92^{1}/_{2}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{37}$	$170^{10}/_{13}$		$+50^{10}/_{13}$
Toplam	400	$30^{10}/_{13}$	$292^{1}/_{2}$			540		$69^{3}/_{13}$

D

Sınıf	Sermaye £	Mutlak rant £	Ton başına pazar değeri £	Maliyet fiyatı £	Ton sayısı	Toplam değer £	Farklılık rantı £
I	100	0	$1^{5}/_{6}$	$1^{5}/_{6}$	60	110	0 (-)
II	100	$9^{1}/_{6}$	$1^{5}/_{6}$	$[1^{9}/_{13}]$	65	$119^{1}/_{6}$	– (gerçekleşmemiş)
III	100	10	$1^{5}/_{6}$	$[1^{7}/_{15}]$	75	$137^{1}/_{2}$	$+17^{1}/_{2}$
IV	100	10	$1^{5}/_{6}$	$[1^{7}/_{37}]$	$92^{1}/_{2}$	$169^{7}/_{12}$	$+49^{7}/_{12}$
Toplam	400	$29^{1}/_{6}$			$292^{1}/_{2}$	$536^{1}/_{4}$	$67^{1}/_{12}$

E

Sınıf	Sermaye £	Mutlak rant £	Ton başına pazar değeri £	Maliyet fiyatı £	Ton sayısı	Toplam değer £	Farklılık rantı £
II	100	$3^{3}/_{4}$	$1^{3}/_{4}$	$1^{9}/_{13}$	65	$113^{3}/_{4}$	– (yok)
III	100	10	$1^{3}/_{4}$	$[1^{7}/_{15}]$	75	$131^{1}/_{4}$	$+11^{1}/_{4}$
IV	100	10	$1^{3}/_{4}$	$[1^{7}/_{37}]$	$92^{1}/_{2}$	$161^{7}/_{8}$	$+41^{7}/_{8}$
Toplam	300	$23^{3}/_{4}$			$232^{1}/_{2}$	$406^{7}/_{8}$	$+53^{1}/_{8}$

||573| Şimdi A, B, C, D ve E tablolarını, baştan beri benimsenen tarz çerçevesinde derleyelim. *Sermaye*, *Toplam değer*, *Ton başına pazar-değeri*, [*Ton başına*] *Bireysel değer*, [*ton başına*] *Farklılık değeri*[83], [*ton başına*] *maliyet fiyatı*, *Mutlak rant*, *Tona isabet eden mutlak rant*, *Farklılık rantı*, *Tona isabet eden farklılık rantı*, *Toplam rant*. Ve ondan sonra da her bir tablodaki tüm sınıfların toplamı.[84] [Tonaja isabet eden toplam rant –ç.].

||575| *Tablo Üzerinde Yorum* (s. 574.)*

Varsayıyoruz ki, 100'lük bir sermaye (değişmeyen ve değişen sermaye) yatırılmıştır ve bu sermayenin çalıştırdığı emek, yatırılan sermayenin beşte-birini bulan bir artı-emek (ödenmemiş emek) ya da 100/5 artı-değer bırakmaktadır. Dolayısıyla yatırılan sermaye 100 sterline eşitse toplam ürünün *değeri* 120 sterlin olmalıdır. Bundan başka, ortalama kârın %10 olduğunu kabul edersek, toplam ürünün, yukardaki örnekte kömürün, *maliyet fiyatı* 110 sterlindir. Artı-değer ya da artı-emek oranı belli olduğuna göre 100 sterlinlik bir sermaye, işletilen madenin kötü ya da zengin olup olmadığına bakmaksızın, kendisini 120 sterlinlik bir *değer*e dönüştürür; kısacası, emeğin *değişken üretkenliği* —bu değişkenlik, emeğin doğal koşullarındaki değişiklikten, emeğin toplumsal koşullarındaki değişiklikten ya da teknolojik koşulların değişikliğinden de ileri gelse— metaların değeri onların içinde somutlaşan emek miktarına eşittir gerçeğini değiştirmez.

Demek ki, 100 sterlinlik bir sermayenin yarattığı *ürünün değeri* 120 sterline eşittir demek, *ürün* 100 sterlinlik sermayede somutlaşmış olan emek-zamanına ve ona ek olarak, emek-zamanının, kapitalist tarafından elkonan ve karşılığı ödenmeyen altıda-birine eşittir, demektir. 100 sterlinlik sermaye, bir maden sınıfında 60 ton da üretse, bir başkasında 65, 75 ya da $92^1/_2$ ton da üretse toplam ürün değeri 120 sterline eşittir. Ama açıktır ki, münferit [ürün –ç.] parçasının değeri, quarter ile, yarda ile, vb. ölçülsün, üretkenliğe göre, büyük ölçüde farklılık gösterir. Ama tablomuza bağlı kalmak için (aynı şey, kapitalist üretimin ortaya çıkardığı her bir meta kitlesi için geçerlidir) eğer sermayenin toplam ürünü 60 ton ise, 1 tonun değeri 2 sterline eşittir, yani 60 ton 120 sterlin değerindedir ya da 120 sterlinde somutlaşan emek-zamanını temsil eder. Eğer toplam ürün 65 ton olursa, o zaman tek tek her bir tonun değeri $1^{11}/_{13}$ sterlin ya da 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilindir; eğer 75 ton olursa, o zaman tek tek her bir tonun değeri $1^9/_{15}$ sterlin ya da 1 sterlin 12 şilindir; son olarak $92^1/_2$ ton ise o zaman ton başına değer $1^{11}/_{37}$ sterlin ya da 1 sterlin $5^{35}/_{37}$ şilindir. 100 sterlinlik bir ser-

* Bkz: 248-249. sayfalardaki tablo. *–Ed.*

mayenin ürettiği toplam meta kitlesi ya da meta tonları, her zaman 120 sterlinin içerdiği *toplam emek miktarını* temsil ettiği için, hep aynı *değere*, 120 sterline eşit olduğuna göre, *aynı* değerin 60, 65, 75 ya da 92$^1/_2$ tonda temsil edilmesi çerçevesinde münferit tonun *değeri* değişir; başka deyişle emeğin farklı üretkenliğine göre değişir. *Aynı miktarda emeğin* bazan daha az bazan daha çok meta miktarı toplamında temsil edilmesine neden olan da işte, üretkenlikteki bu farklılıktır; öyle ki, bu toplamın *bireysel kısımları*, **harcanan mutlak emeğin** kimi kez daha çok, kimi kez daha az parçasını içerirler ve bu nedenle de bazan daha büyük, bazan daha küçük değere sahip olurlar. Her bir tonun, 100 sterlinlik sermayenin daha çok ya da daha az verimli madende yatırılmış olmasına göre değişen bu değeri tabloda, her bir tonun *bireysel değeri* olarak gösterilmiştir.

Demek ki, artan üretkenlikle birlikte, bireysel metanın değeri düştüğü zaman, belli bir sermayenin —örneğin 100 sterlinin— ürettiği ürünün *toplam değeri*, [şimdi] o değeri temsil eden metalar kitlesinin çoğalmış olması nedeniyle artar biçimindeki anlayıştan daha yanlış hiçbir şey yoktur. Çünkü, bireysel meta değerinin düşmesi, *toplam değerin* —harcanan toplam emek miktarının— daha fazla miktarda kullanım-değeri, daha fazla ürün tarafından temsil edilmesinden ötürüdür. Bu yüzdendir ki, bireysel ürüne, toplam değerin ya da harcanan emeğin göreli olarak daha küçük bir kısmı düşer; ve bu yalnızca, meta daha az miktarda emek emdiği ya da metanın payına daha az miktarda emek düştüğü *ölçüde* böyledir.

İlk başta, *ayrı olarak alınan metayı* belli bir miktar emeğin sonucu ve doğrudan ürünü saydık. Şimdi, metanın, *kapitalist üretimin ürünü* olarak belirmesi sonucu, bu konuda, biçimsel bir değişiklik olmaktadır: Üretilen kullanım-değerleri kitlesi, bir *miktar emek-zamanını* temsil etmektedir; bu emek-zamanı miktarı, sermayenin (değişen ve değişmeyen sermayenin) içerdiği ve üretim sırasında tüketilen emek-zamanı miktarına ve ona ek olarak, kapitalistin sahiplendiği ödenmemiş emek-zamanına eşittir. Sermayenin içerdiği emek-zamanı, parayla ifade edildiği biçimiyle, 100 sterlinse ve bu 100 sterlinlik sermayenin, 40 sterlini ücretlerden oluşuyorsa ve artı emek-zamanı değişken sermayenin %50'sini oluşturuyorsa, başka deyişle artı-değer oranı %50 ise, o zaman 100 sterlinlik sermaye tarafından üretilen toplam meta kitlesinin değeri 120 sterlin olur. Bu çalışmanın ilk bölümünde[85] gördüğümüz gibi, eğer metalar dolaşıma girecekse, ilk önce değişim-değerleri *fiyata* çevrilmeli yani para olarak ifade edilmelidir. Dolayısıyla ||576| kapitalist metaları pazara çıkarmadan önce, eğer ürün tek bölünmez

||574|

[Sınıf]	S Sermaye £	T Ton sayısı	TD Toplam değer	PD Ton başına Pazar-değeri	BD Ton başına Bireysel değer	FD Ton başına Farklılık değeri
A						
I	100	60	120	2£[=40ş]	$2[=40ş.]	0
II	100	65	130	2£[=40ş]	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	$\frac{2}{13}$£=$3\frac{1}{13}$ş
III	100	75	150	2£[=40ş]	$1\frac{3}{5}$£=1£12ş	$\frac{2}{5}$£=8ş
Toplam	300	200	400			
B						
II	50	$32\frac{1}{2}$	60	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	0
III	100	75	$138\frac{6}{13}$	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	$1\frac{3}{5}$£=1£12ş	$\frac{16}{65}$£=$4\frac{12}{13}$ş
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$170\frac{10}{13}$	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	$1\frac{11}{37}$£=1£$5\frac{35}{37}$ş	$\frac{264}{481}$£=$10\frac{470}{481}$ş
Toplam	250	200	$369\frac{3}{13}$			
C						
I	100	60	$110\frac{10}{13}$	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	2£=40ş	-$\frac{2}{13}$£=-$3\frac{1}{13}$ş
II	100	65	120	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	0
III	100	75	$138\frac{6}{13}$	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	$1\frac{3}{5}$£=1£12ş	+$\frac{16}{65}$£=+$4\frac{12}{13}$ş
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$170\frac{10}{13}$	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	$1\frac{11}{37}$£=1£$5\frac{35}{37}$ş	+$\frac{264}{481}$£=+$10\frac{470}{481}$ş
Toplam	400	$292\frac{1}{2}$	540			
D						
I	100	60	110	$1\frac{5}{6}$£=1£$16\frac{2}{3}$ş	2£=40ş	-$\frac{1}{6}$£=-$3\frac{1}{3}$ş
II	100	65	$119\frac{1}{6}$	$1\frac{5}{6}$£=1£$16\frac{2}{3}$ş	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	-$\frac{1}{78}$£=-$\frac{10}{39}$ş
III	100	75	$137\frac{1}{2}$	$1\frac{5}{6}$£=1£$16\frac{2}{3}$ş	$1\frac{3}{5}$£=1£12ş	+$\frac{7}{32}$£=+$4\frac{2}{3}$ş
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$169\frac{7}{12}$	$1\frac{5}{6}$£=1£$16\frac{2}{3}$ş	$1\frac{11}{37}$£=1£$5\frac{35}{37}$ş	+$\frac{119}{220}$£=+$10\frac{80}{111}$ş
Toplam	400	$292\frac{1}{2}$	$536\frac{1}{4}$			
E						
II	100	65	$113\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$£=1£15ş	$1\frac{11}{13}$£=1£$16\frac{12}{13}$ş	[-$\frac{5}{52}$£]=-$1\frac{12}{13}$ş
III	100	75	$131\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$£=1£15ş	$1\frac{3}{5}$£=1£12ş	[+$\frac{3}{20}$£]=+3ş
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$161\frac{7}{8}$	$1\frac{3}{4}$£=1£15ş	$1\frac{11}{37}$£=1£$5\frac{35}{37}$ş	[+$\frac{73}{148}$£]=+$9\frac{2}{37}$ş
Toplam	300	$232\frac{1}{2}$	$406\frac{7}{8}$			

MF Ton başına Maliyet fiyatı	MR Mutlak Rant £	FR Farklılık Rantı £	MR Mutlak Rant ton	FR Farklılık Rantı ton	TR Toplam Rant £	TR Toplam Rant ton
1 5/6£=1£16 2/3ş	10	0	5	0	10	5
1 9/13£=1£13 11/13ş	10	10	5	5	20	10
1 7/15£=1£9 1/3ş	10	30	5	15	40	20
	30	40	15	20	70	35
1 9/13£=1£13 11/13ş	5	0	2 17/24	0	5	2 17/24
1 7/15£=1£9 1/3ş	10	18 6/13	5 5/12	10	28 6/13	15 5/12
1 7/37£=1£3 29/37ş	10	50 10/13	5 5/12	27 1/2	60 10/13	32 11/12
	25	69 3/13	13 13/24	37 1/2	94 3/13	51 1/24
1 5/6£=1£16 2/3ş	10/13£=15 5/13ş	0	5/12	0	10/13£=15 5/13ş	5/12
1 9/13£=1£13 11/13ş	10	0	5 5/12	0	10	5 5/12
1 7/15£=1£9 1/3ş	10	18 6/13	5 5/12	10	28 6/13	15 5/12
1 7/37£=1£3 29/37ş	10	50 10/13	5 5/12	27 1/2	60 10/13	32 11/12
	30 10/13	69 3/13	16 2/3	37 1/2	100	54 1/6
1 5/6£=1£16 2/3ş	0	0	0	0	0	0
1 9/13£=1£13 11/13ş	9 1/6	0	5	0	9 1/6	5
1 7/15£=1£9 1/3ş	10	17 1/2	5 5/11	9 6/11	27 1/2	15
1 7/37£=1£3 29/37ş	10	49 7/12	5 5/11	27 1/22	59 7/12	32 1/2
	29 1/6	67 1/12	15 10/11	36 13/22	96 1/4	52 1/2
1 9/13£=1£13 11/13ş	3 3/4	0	2 1/7	0	3 3/4	2 1/7
1 7/15£=1£9 1/3ş	10	11 1/4	5 5/7	6 3/7	21 1/4	12 1/7
1 7/37£=1£3 29/37ş	10	41 7/8	5 5/7	23 13/14	51 7/8	29 9/14
	23 3/4	53 1/8	13 4/7	30 5/14	76 7/8	43 13/14

bir nesne değilse, örneğin toplam sermayeyi temsil eden ev gibi bir nesne değilse, varsayımımıza göre, fiyatı 120 sterlin olacak yani parayla ifade edilen toplam değere eşit olacak *tek bir meta* gibi bir nesne değilse, evet bu durumda kapitalist ilkin bireysel her metanın *fiyatını* hesap etmelidir. Burada **fiyat değerin parasal ifadesine** eşittir.

Emeğin değişik üretkenliğine göre, 120 sterlinlik toplam değer, daha çok ya da daha az ürüne bölüştürülecektir. Bu nedenle de *ayrı olarak alınan her* ürünün değeri, oransal olarak, 120 sterlinin daha büyük ya da daha küçük bir parçasına eşit olacaktır. İşlemin tümü çok basittir. Örneğin toplam ürün 60 ton kömüre eşitse, 60 ton 120 sterline eşittir ve 1 ton 120/60 sterline yani 2 sterline eşittir; eğer ürün 65 ton ise, tonun değeri 120/65 sterline yani $1^{11}/_{13}$ sterline ya da 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şiline eşittir (1 sterlin 16 şilin $11^{1}/_{13}$ peni). Eğer ürün 75 tona eşitse tonun değeri 120/75 yani 1 sterlin 12 şilin; eğer $92^{1}/_{2}$ ton ise o zaman da $1^{11}/_{37}$ sterlin ya da 1 sterlin $5^{35}/_{37}$ şilindir. Demek ki ayrı olarak alınan her metanın değeri (fiyatı) ürünün *toplam değer*inin, metanın kullanım-değerine uygun standart ölçülerle —örneğin ton, quarter, yarda, vb.— belirlenen toplam ürün sayısına bölünmesiyle [çıkan miktara –ç.] eşittir.

Bu durumda, eğer ayrı olarak alınan her metanın fiyatı, 100 sterlinlik bir sermayenin ürettiği metalar kitlesinin toplam değerinin, toplam meta sayısına bölünmesiyle [bulunacak sayıya –ç.] eşitse, o zaman toplam değer, ayrı olarak alınan her meta fiyatının toplam meta sayısıyla çarpımına eşittir; ya da standart ölçüyle ölçülmüş belirli miktar ayrı olarak alınan meta fiyatının toplam meta miktarıyla çarpımına eşittir. Bundan başka, toplam değer, üretime yatırılan sermayenin değerini ve ona ek olarak artı-değeri içerir; yani yatırılan sermayenin içindeki emek-zamanını ve ona ek olarak sermayenin sahiplendiği ödenmemiş emeği içerir. Dolayısıyla meta kitlesinin tam bölen her bir parçasının içerdiği artı-değer, o metanın değeriyle orantılıdır. 120 sterlinin 60, 65, 75 ya da $92^{1}/_{2}$ tona dağılışında olduğu gibi 20 sterlinlik artı-değer de aynı miktarlara dağılır. Ton sayısı 60 olduğu ve bundan ötürü her tonun değeri 120/60'a eşit olduğu, yani 2 sterlin ya da 40 şiline eşit olduğu zaman, bu 40 şilinin ya da 2 sterlinin altıda-biri yani $6^{2}/_{3}$ şilin, artı-değerin, her bir tona düşen payıdır; artı-değerin, 2 sterline malolan ton içindeki payı, 120 sterline malolan 60 ton içindeki payı gibidir. Artı-değerin değere [orantısı], metalar kitlesinin toplam değerinde nasılsa ayrı olarak alınan metanın fiyatı içinde de öyledir. Yukardaki örnekte, ayrı olarak alınan her ton içindeki toplam artı-değer, 20/60 = 2/6 = 1/3'tür [yani 20'nin 1/3'üdür –ç.] ki bu da yukarda be-

lirtilen 40 şilinin 1/6'sıyla aynıdır. Dolayısıyla tek bir tonun 60'la çarpılan artı-değeri, sermayenin üretmiş olduğu toplam artı-değere eşittir. Eğer ayrı olarak alınan bir ürüne düşen değer parçası — toplam değerin tam bölen parçası— emeğin daha fazla üretken oluşu nedeniyle ürün miktarı daha fazla olduğu için daha küçükse, o zaman ayrı olarak alınan ürüne düşen artı-değer parçası, yani toplam artı-değerden bu ayrı olarak alınan ürüne tekabül eden parça da daha küçüktür. Ancak bu, artı-değerin yani yeni yaratılmış olan değerin yatırılan ve yalnızca yeniden-üretilen değere orantısını etkilemez. Daha önce gördüğümüz gibi,[86] emeğin üretkenliği, her ne kadar ürünün toplam değerini etkilemezse de eğer ürün işçinin tüketimine giriyorsa, artı-değeri artırabilir; o zaman ayrı olarak alınan metaların ya da aynı kapıya çıkmak üzere belli miktardaki metaların düşen fiyatı *normal ücreti ya da* aynı şey demek olan *emek-gücünün değerini* düşürebilir. Daha büyük emek üretkenliğinin göreli artı-değeri artırmasına gelince, bu, ürünün toplam değerini değil, ama o toplam değerde, artı-değeri temsil eden parçayı yani ödenmemiş emeği artırır. Bu çerçevede, her ne kadar, emeğin üretkenliği daha büyük olduğu zaman —değeri temsil eden toplam meta kitlesi arttığı için— ayrı olarak alınan ürüne, değerin daha küçük bir parçası düşerse ve dolayısıyla ayrı olarak alınan ürünün fiyatı azalırsa da, bu fiyatın, *artı-değeri* temsil eden parçası yukarda anılan koşullar altında gene de artar; ve bundan ötürü de artı-değerin, yeniden-üretilen değere oranı büyür ⟨gerçekte burada, henüz değişen sermayeye gönderme yapılması gerekir; çünkü henüz kârdan sözedilmiş değil⟩. Ama, emeğin artan üretkenliğinin sonucu, artı-değer *toplam değer*in içinde büyüdüğü için, bu böyledir. Daha büyük bir ürün kitlesinin aynı miktar emeği içermesini ve böylece bu kitlenin belli bir parçasının değerini ya da münferit metanın *fiyat*ını indirmeyi olanaklı kılan aynı öğe —emeğin artan üretkenliği— emek-gücünün değerini azaltır, bundan ötürü de *toplam ürünün değeri* içinde dolayısıyla ayrı olarak alınan metanın *fiyat*ında yer alan artı-emeği ya da ödenmemiş emeği artırır. Dolayısıyla, *ayrı olarak alınan metanın fiyatı* düşse de, *metanın içerdiği toplam emek miktarı*, dolayısıyla değeri düşse de, bu değerin bir parçasını oluşturan artı-değerin oranı artar. Başka deyişle ||577| ayrı olarak alınan her metanın içerdiği daha küçük miktardaki toplam emek, önceye, emeğin daha az üretken olduğu [döneme –ç.], münferit meta fiyatının bu nedenle daha yüksek olduğu ve ayrı olarak alınan her metanın içerdiği toplam emek miktarının daha fazla olduğu [döneme –ç.] göre, *daha büyük miktarda ödenmemiş emeği* kapsar. Şimdiki örnekte bir ton, daha az emek içerir ve bu

nedenle daha ucuzdur ama, daha fazla artı-emek içermektedir, o nedenle de daha fazla artı-değer bırakmaktadır.

Rekabette her şey yanlış biçimde, başaşağı göründüğü için, kapitalist birey, 1. metanın fiyatını düşürerek bu metadan sağladığı kârı düşürdüğünü, ama *artan* [meta] kitlesi *sayesinde* daha çok kâr elde ettiğini sanır. (Kullanılan sermayenin artırılmasından, daha düşük bir kâr oranında bile, daha büyük miktarda kâr edilmesi burada bir karışıklığa daha yol açmaktadır); 2. her metanın fiyatını saptadığını ve [meta miktarıyla —ç.] çarparak ürünün toplam değerini belirlediğini sanır; oysa orijinal işlem bölmedir — çarpma, ancak bu bölme işlemine dayandırıldığı ve onun bir yan ürünü olduğu çerçevede doğrudur. İşin aslında sıradan ekonomist, rekabete yakalanan kapitalistin garip nosyonlarını, görünürde daha teorik olan bir dile çevirmekten ve **bu nosyonları** haklı göstermeye çalışmaktan başka bir şey yapmaz.

Şimdi tablomuza geri dönelim.

100 sterlinlik bir sermaye tarafından yaratılan ürünün ya da meta miktarının *toplam değeri* —emek üretkenliğinin değişen derecesine göre— miktar ne kadar büyük ya da küçük olursa olsun, 120 sterline eşittir. Büyüklüğü ne olursa olsun, bu toplam ürünün *maliyet fiyatı*, eğer varsayıldığı gibi ortalama kâr %10 ise, 110 sterline eşittir. Toplam ürünün *değer*indeki fazlalık, ürün miktarı ne olursa olsun, 10 sterline eşittir; bu, toplam değerin onikide-biri, ya da yatırılan sermayenin onda-biridir. Bu 10 sterlin, toplam ürünün *maliyet fiyatı* üzerindeki bu *değer* fazlası *rantı* oluşturur. Apaçık ortada ki, rant, **100 sterlinlik sermayenin yatırıldığı** madenlerin, toprak türlerinin kısacası **doğal öğenin doğal veriminden ileri gelen farklı emek üretkenliğinden epeyce bağımsızdır**; çünkü, istihdam edilen emeğin, **doğal** öğedeki farklı **verimlilik derecesinden** ileri gelen farklı derecelerdeki üretkenliği toplam ürünün değerinin 120 sterlin, maliyet fiyatının 110 sterlin ve maliyet fiyatı üzerindeki fazlalığın 10 sterlin olmasını engellemez. *Sermayeler arası rekabet*in yapabileceği tek şey, bir kapitalistin 100 sterlinlik bir sermaye ile kömür madeninde, bu üretim alanında üretebileceği metaların *maliyet fiyatı*nın 110 sterline eşit olmasından ibarettir. Ama rekabet kapitalisti 120 sterlin değerindeki ürünü 110 sterline satmaya zorlayamaz — oysa başka sanayilerde böyle bir zorlama vardır. Çünkü [o zaman —ç.] toprak sahibi ortaya çıkar ve 10 sterline elkoyar. Bundan ötürü ben bu ranta *mutlak rant* diyorum. Bu çerçevede, **kömür madenlerinin verimliliği** ve dolayısıyla emek üretkenliği ne kadar **değişirse değişsin,** tabloda bu rant hep *aynı* kalıyor. Ama, **madenlerin farklı verimlilik dereceleri** ve dolayısıy-

la **emeğin** farklı **üretkenliği** nedeniyle bu rant, her zaman *aynı ton sayısıyla* ifade edilmiyor. Çünkü, emeğin üretkenliğindeki farklılığa göre, 10 sterlinin içindeki emek miktarı daha çok ya da daha az kullanım-değerini, daha çok ya da daha az tonu temsil ediyor. Verimin değişen derecelerinden ötürü, bu *mutlak rant*ın tamamının mı yoksa bir parçasının mı ödendiği, tablonun daha ilerideki çözümlenmesinde görülecektir.

Bunların ötesinde, pazarda, üretkenliğin farklı farklı olduğu madenlerde üretilmiş kömürler vardır. En düşük üretkenlik derecesinden başlayarak bu madenlere I, II, III, IV dedim. Örneğin ilk sınıf, 100 sterlinlik bir sermaye ile 60 ton, ikinci sınıf 65 ton üretiyor, vb.. Aynı büyüklükteki sermaye —organik bileşimi aynı olan, aynı üretim alanında kullanılan 100 sterlin— burada aynı üretkenlikte değildir; çünkü madenin, toprak türünün, kısacası **doğal öğenin** verimlilik derecesine göre, emeğin üretkenlik derecesi değişir. Ama rekabet, *bireysel değerleri* farklı olan bu ürünler için *tek pazar-değeri* oluşturur. Bu pazar-değerinin kendisi, *en az verimli* sınıfın münferit ürün değerinden *hiçbir zaman daha büyük* olamaz. Eğer daha büyük olsaydı, bu yalnızca *pazar fiyatı*nın, *pazar-değeri*nin üzerinde olduğunu gösterirdi. Ama pazar-*değeri*nin gerçek *değeri* temsil etmesi gerekir. Farklı sınıfların ürünleri açısından düşünülünce, [bireysel] ürün *değerleri*nin pazar-değerinin üstünde ya da altında olması pekala olanaklıdır. Eğer pazar-değerinin *üstünde* ise, maliyet fiyatıyla pazar-değeri arasındaki fark, bireysel değeriyle maliyet fiyatı arasındaki farktan *daha küçük*tür. Ama mutlak rant ürünün bireysel ||578| değeri ile maliyet fiyatı arasındaki farka eşit olduğuna göre, bu örnekte, pazar-değeri bu ürünler için *mutlak rantın tümü*nü bırakmaz. Eğer pazar-değeri, bu *ürünler*in maliyet fiyatının altına düşmüşse onlar için *hiçbir rant* bırakmaz. Rant değerle maliyet fiyatı arasındaki fark olduğuna göre, hiç rant ödeyemezler ve pazar-değerinin [düşüşü] nedeniyle onlar için bu fark ortadan kalkar. Bu durumda, pazar-değeriyle onların bireysel değeri arasındaki fark *negatif*tir, yani pazar-değeri, onların bireysel değerinden bir *eksi miktar* farklıdır. Pazar-değeri ile bireysel değer arasındaki farka, genel olarak, *farklılık değeri* adını veriyorum. Burada anlatılan kategoriye ilişkin metalar [tabloda —ç.] farklılık değerlerinin önünde bir eksi imi taşıyorlar.

Öte yandan, bir maden sınıfının (bir toprak sınıfının) ürünlerinin *bireysel değeri*, pazar-değerinin *altında* ise, o zaman pazar değeri onların bireysel değerinin *üstünde*dir. Bu durumda, o üretim alanında başat olan değer ya da pazar-değeri, ürünlerin bireysel

değerinin *üstünde bir fazlalık* bırakır. Örneğin bir tonun pazar-değeri 2 sterlin ve her bir tonun değeri 1 sterlin 12 şilin ise, o zaman farklılık değeri 8 şilindir. Ve her bir ton değerinin 1 sterlin 12 şilin olduğu sınıfta 100 sterlin 75 ton ürettiğine göre bu 75 tonun toplam farklılık değeri 8 şilin × 75 = 30 sterlindir. Bu sınıfın toplam ürününün, toprağın ya da madenin göreli olarak daha büyük olan verimliliğinden kaynaklanan [daha düşük –ç.] bireysel değeri üstündeki pazar-değeri fazlası, *farklılık rantını* oluşturur; çünkü maliyet fiyatı, sermaye için, eskisi gibi kalır. *Pazar-değeri*nin *bireysel değer* üzerindeki fazlasının büyük ya da küçük oluşuna göre, bu farklılık rantı da büyük ya da küçük olur. Bu ürünün ait olduğu madenin ya da toprağın verimliliğinin, pazar-değerini belirleyen ürünün ait olduğu daha az verimli sınıfa göre, *göreli olarak daha fazla ya da daha az verimli* oluşuna göre [pazar değeriyle bireysel değer arasındaki –ç.] bu fazlalık da kuşkusuz daha büyük ya da daha küçük olur.

Son olarak, ürünlerin *bireysel maliyet fiyatı*, her sınıfta farklıdır. Örneğin 100 sterlinlik sermayenin 75 ton verdiği sınıf için bireysel metanın maliyet fiyatı, —toplam değer 120 sterlin ve *maliyet fiyatı* 110 sterlin olduğuna göre— 1 sterlin $9^1/_3$ şilindir; ve pazar-değeri bu sınıftaki bireysel değere yani 1 sterlin 12 şiline eşit olursa, o zaman 120 sterline satılan 75 ton, 10 sterlin rant bırakır, 110 sterlin de ürünlerin maliyet fiyatını karşılar.

Ama kuşkusuz, tek bir tonun *bireysel maliyet fiyatı*, 100 sterlinlik sermayeyi temsil eden ton sayısına göre ya da çeşitli sınıfların bireysel ürünlerinin *bireysel değer*ine göre değişir. Örneğin, 100 sterlinlik sermaye 60 ton üretirse, o zaman ton başına değer 2 sterlindir ve maliyet fiyatı 1 sterlin $16^2/_3$ şilindir; 55 ton 110 sterline ya da toplam ürünün maliyet fiyatına eşit olur. Ancak 100 sterlinlik sermaye 75 ton üretirse, o zaman ton başına değer 1 sterlin 12 şilindir, maliyet fiyatı da 1 sterlin $9^1/_3$ şilin olur; toplam ürünün $68^3/_4$ tonu 110 sterline malolur ya da maliyet fiyatını karşılar. Bireysel *maliyet fiyatı* yani *her bir tonun maliyet fiyatı* farklı sınıflarda *bireysel değer* gibi farklılık gösterir.

Şimdi bu beş tablodan anlaşılmaktadır ki, *mutlak rant* her zaman, meta değerinin kendi maliyet fiyatı üzerindeki fazlasına eşittir. Öte yandan *farklılık rantı*, pazar-değerinin kendi bireysel değeri üzerindeki fazlasına eşittir. Toplam rant, (mutlak ranttan ayrı olarak) bir farklılık rantı ***varsa***, pazar-değerinin bireysel değer üzerindeki fazlasına ve ona ek olarak bireysel değerin maliyet fiyatı üzerindeki fazlasına ya da pazar-değerinin bireysel maliyet fiyatı üzerindeki fazlasına eşittir.

Burada amaç genel rant yasasını yalnızca, benim değer ve maliyet fiyatları teorimi tanımlamak üzere ortaya koymak olduğu için —zira, ||579| toprak mülkiyetini *ex professo* ele alıncaya kadar ranta ayrıntılı olarak girme niyetinde değilim— konuyu karmaşıklaştıracak tüm öğeleri attım; adını da söyleyeyim, madenlerin ya da toprak türlerinin *konumunun etkisi*; *aynı* madende ya da *aynı* toprak türünde kullanılan farklı sermaye miktarlarının farklı üretkenlik **derecesi**; aynı üretim alanı içindeki farklı üretim türlerinin, örneğin farklı tarım dallarının bıraktığı rantlar arası ilişki; birbirinin yerine geçirilebilen farklı üretim alanlarının, bıraktığı rantlar arası ilişki, örneğin toprağın, üzerinde konut yapmak üzere tarımdan çekildiği zaman bıraktığı rantlar arası ilişki ve benzerlerini attım. Bütün bunların burada yeri yok.

[3. *Tabloların Çözümlenmesi*]

Şimdi tabloları gözden geçirelim. Tablolar genel yasanın ne kadar çeşitli kombinasyonları olduğunu gösteriyor; oysa Ricardo, yanlış bir genel rant yasası anlayışına sahip olduğu için, farklılık rantının yalnızca bir yanını görmüş ve bundan ötürü de fenomenin çok yönlülüğünü, zorlayıcı bir soyutlamayla **tek bir duruma** indirgemek istemişti. Tablolar, tüm kombinasyonları göstermek gibi bir niyet taşımıyor, yalnızca en önemli olanlarını, özellikle bizim özgül amacımız açısından önemli olanları gösterme niyetini taşıyor.

[*a*)] *A Tablosu* [*Çeşitli Sınıflardaki Pazar-Değeri ile Bireysel Değer Arasındaki İlişki*]

A tablosunda bir ton kömürün pazar-değerini, sınıf I'deki bir tonun bireysel değeri belirliyor; sınıf I'de maden en az verimli dolayısıyla emeğin üretkenliği en düşük düzeyde, dolayısıyla 100 sterlinlik sermaye yatırımının bıraktığı ürün kitlesi en küçük ve bu nedenle de bireysel ürünün fiyatı (değerin belirlediği fiyat anlamında) en yüksek.

Pazarın, ***ne eksik ne fazla***, 200 ton kömürü emdiğini varsayıyoruz.

Pazar-değeri, I'deki bir tonun [bireysel] değerinin, yani en elverişsiz üretim koşullarında üretilen metanın değerinin *üstünde* olamaz. II ve III, tonu, *bireysel değeri*nin üstünde satarlar; çünkü onların üretim koşulları, *aynı* alan içinde üretilen öteki metaların üretim koşullarından daha elverişlidir; bu [durum —ç.] işte bu nedenle değer yasasına karşı bir saldırı değildir. Öte yandan, I'in

ürünü, pazar-değerini *hiç* dikkate almaksızın kendi değerinin *üstünde* satılsa, ancak o zaman pazar-değeri, I'in bir tonunun değerinin üstünde olabilir. Pazar-değeriyle [bireysel] değer arasındaki fark, genel olarak, ürünler mutlaka değerlerinin *üstünde* satıldığı için değil, ama bireysel ürünün değeri, tüm alanın ürün değerinden farklı olduğu için ortaya çıkar; başka deyişle, toplam ürünü — bu örnekte 200 tonu— sağlamak için *gereken emek-zamanı*, bazı tonları —bu örnekte II ve III'teki tonları— üreten emek-zamanından farklı olduğu için ortaya çıkar; kısacası, sunulan *toplam ürün* **üretkenlik dereceleri** birbirinden farklı olan emek tarafından üretildiği için ortaya çıkar. Bir ürünün pazar-değeriyle bireysel değeri arasındaki fark, bu nedenle, yalnızca, toplam ürünün farklı bölümlerini imal eden belli emek miktarlarının farklı üretkenlik derecesinde olmaları gerçeğinden ileri gelebilir. Ama asla değerin, bu alanda istihdam edilen toplam emek miktarını *dikkate almaksızın* belirlenmesinden ileri gelemez. II ve III ile ilişkisinden tamamen kopuk olarak I, ürününü, bir bütün halinde, değerinin *üstünde* satsa, ancak o zaman pazar-değeri ton başına 2 sterlinin üstünde olabilirdi. Bu durumda, **pazarın durumu nedeniyle, talep ve arz nedeniyle,** *pazar fiyatı*, *pazar-değeri*nin üstünde olabilirdi. Ama burada bizi ilgilendiren pazar-değeri —ki burada pazar fiyatına eşit olduğunu varsayıyoruz— *kendi üstüne* çıkamaz.

Burada pazar-değeri, I'in [bireysel–ç.] değerine eşitlenir; üstelik I pazardaki tüm ürünün onda-üçünü verir, II ve III yalnızca toplam talebi, yani I'in karşıladığı talebin üstünde ve ötesindeki ek talebi karşılamaya yetecek kadar [ürün -ç.] sağlarlar. Tüm ürün 2 sterlinden satılabildiği için II'nin ve III'ün 2 sterlinin altında ürün satmaları için herhangi bir neden yoktur. ||580| 2 sterlinin *üstünde* de satamazlar, çünkü I tonunu 2 sterlinden satmaktadır.

*Pazar-değeri*nin, *en kötü üretim koşulları* altında üretilen ama gerekli ürünün bir bölümünü oluşturan ürünün bireysel *değeri*nin *üstünde* olamayacağı biçimindeki yasayı Ricardo çarpıtır; pazar-değerinin, bu ürünün *altına* düşemeyeceği ve bu nedenle her zaman bu ürün tarafından belirlenmesi gerektiği savına dönüştürür. Bunun ne kadar yanlış olduğunu daha sonra göreceğiz.

Bir tonun pazar-değeri, I'deki bir tonun bireysel değerine denk düştüğüne göre, bıraktığı *rant*, değerin, I'in *maliyet fiyatı* üzerindeki mutlak fazlalığını, yani [burada –ç.] 10 sterlin olan *mutlak rantı* temsil eder. II 10 sterlinlik ve III 30 sterlinlik bir farklılık rantı getirir; çünkü I'in belirlediği pazar-değeri, II ve III'ün kendi *bireysel değerleri*nin ve dolayısıyla da —münferit değerin maliyet fiyatını aşan fazlasını temsil eden— 10 sterlinlik mutlak rantın üstünde, II

için 10 sterlinlik, III için 30 sterlinlik bir fazlalık sağlar. Demek ki II toplam 20 sterlin, III de toplam 40 sterlin rant bırakır, çünkü pazar-değeri, onların maliyet fiyatının üstünde 20 ve 40 sterlin bir fazlalık sağlar.

Pazara çıkışın, en az verimli olan I'den, daha verimli olan II'ye ve oradan da daha da verimli olan maden III'e doğru olduğunu varsayacağız. II'nin ve III'ün I'den daha verimli olduğu doğrudur, ancak onlar, toplam talebin yalnızca onda-yedisini karşılarlar ve biraz önce açıkladığımız gibi, ürünlerinin değeri sırasıyla 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilin ve 1 sterlin 12 şilin olduğu halde 2 sterline satabilirler. Açıktır ki, talebi karşılamak için gerek duyulan belirli miktar [ürün –ç.] sağlandığı zaman ve bu talebin çeşitli bölümlerini karşılayan **emeğin üretkenliğindeki** kademelenme gerçekleştiği zaman, pazara çıkış hangi yönde olursa olsun, her iki durumda da daha verimli olan sınıfların pazar-değeri *kendi bireysel değerlerinin üstüne* çıkacaktır; çünkü durumlardan birinde, *göreceklerdir* ki, pazar-değerini verimli olmayan sınıf *belirlemektedir* ve kendilerinin sağladığı **ek arz**, I'in belirlediği pazar-değerini değiştirmeyi gerektirecek kadar büyük değildir; ikinci durumda, başlangıçta onların — sınıf III'ün ya da II'nin— belirlediği pazar-değerini şimdi pazarın gereksindiği **ek arzı** sağlayan ve bunu ancak daha yüksek bir değerde karşılayabilen ve böylelikle pazar-değerini kararlaştıran sınıf I belirlemektedir.

[*b*) *Ricardo'nun Rant Teorisi ile Tarımda Azalan Üretkenlik Görüşü Arasındaki İlinti. Mutlak Rant Oranındaki Değişiklikler ve Bu Değişikliklerin Kâr Oranındaki Değişiklikle İlişkisi*]

Gözden geçirmekte olduğumuz konuda, örneğin Ricardo olsaydı, sınıf üçten yola çıkıyoruz, derdi. **Ek arz**, her şeyden önce, II'den gelir. Son olarak, —pazarın istediği— son **ek arz** I'den gelir; ve I, 60 tonluk ek arzı 120 sterlinden, yani ton başına 2 sterlinden yapabileceğine ve bu arza da gerek duyulduğuna göre, başlangıçta 1 sterlin 12 şilin, daha sonra 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilin olan pazar-değeri şimdi artık 2 sterline yükselir [diye eklerdi –ç.]. Ama öte yandan aynı derecede doğrudur ki, talebin 60 tonunu 2 sterlinden karşılayan I'den yola çıkarsak, o zaman, ek arzı II sağlar; II'nin kendi ürününün **bireysel değeri** 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilin olduğu halde, 2 sterlinlik pazar-değerinden satar; çünkü, eğer I ton başına 2 sterlinden 60 ton sağlansa, gereksinilen 125 tonun da [aynı değerden – ç.] sağlanması olanaklıdır. Eğer yeni ve ek 75 tona daha gerek duyuluyorsa, aynı şey geçerlidir; ama III *yalnızca* 75 ton sağlar yal-

nızca **ek talebi karşılar**; ve o nedenle, daha önceki gibi, I, 60 tonu, 2 sterlinden karşılamak durumundadır. Eğer 200 tonluk talebin tamamını I karşılasaydı, 400 sterlinden satılırdı. Şimdi de bu [fiyattan —ç.] satılmaktadır; çünkü II ve III, ek 140 tonluk talebi karşılayabilecekleri fiyattan değil, ||XII-581| ama, ürünün yalnızca onda-üçünü sağlayan I'in talebi karşıladığı fiyattan satmaktadır. Gerek duyulan ürünün tümü, 200 ton, bu durumda ton başına 2 sterlinden satılır; çünkü ürünün onda-üçü ancak, ton başına 2 sterlinden sağlanmaktadır; **ek talep bölümlerinin**, III'ten, II'ye ve I'e mi yoksa I'den II yoluyla III'e mi olduğuna bakılmaz.

Ricardo diyor ki: eğer III ve II başlangıç noktalarıysa, onların pazar-değeri I'in değerine (Ricardo'ya göre maliyet-fiyatına) yükselmelidir; çünkü I'in sağladığı onda-üçe, talebi karşılamak için gereksinim vardır; bu nedenle de burada belirleyici nokta, *gerek duyulan ürün oylumu*dur, bu oylumun belli bölümlerinin bireysel değeri değildir. Ama aynı ölçüde doğrudur ki, I başlangıç noktası olduğu ve II ile III yalnızca ek [ürünü —ç.] sağladıkları zaman da I'in [sağladığı —ç.] onda-üç önceki durumda olduğu kadar yaşamsaldır. Demek ki, eğer I pazar değerini, **azalan** [verim —ç.] **çizgisinde** belirlemişse, *aynı nedenle* **yükselen** [verim —ç.] **çizgisinde** de belirlemektedir. Bu durumda A tablosu, bize, Ricardo'nun, daha üretken maden ya da topraktan daha az üretken olana doğru harekette farklılık rantı, emeğin azalan üretkenliğine *bağlıdır*, biçimindeki görüşünün doğru olmadığını gösterir. Bunun *tersi* süreçle, dolayısıyla emeğin artan üretkenliğiyle de tutarlıdır. Demek ki, hangisi gerçekleşirse gerçekleşsin, doğayla ve farklılık rantının varlığıyla bir ilgisi yoktur, yalnızca *tarihsel* bir sorundur. Gerçekte **artan** ve **azalan** [verim —ç.] **çizgileri** birbirini kesecektir, **ek talep** bazan daha verimli, bazan **daha az verimli** toprak türleri, madenler ya da **doğal öğeler** tarafından karşılanacaktır. Daha çok ***verimli*** olsun, daha az ***verimli*** olsun, **her zaman** farklı sınıftan, yeni bir **doğal öğenin** sağladığı arzın, yalnızca ek talebe eşit olduğu, bu öğenin dolayısıyla *talep ve arz arasındaki ilişkide* herhangi bir değişiklik yapmadığı **varsayılagelmiştir**. Dolayısıyla bu [yeni, ek —ç.] arzın, eğer yalnızca daha yüksek maliyette emre hazır olabilirse, *pazar-değerinde bir değişiklik* yapabileceği varsayılmıştır — daha düşük bir maliyette emre hazır olabilirse değil.

Demek ki A tablosu, daha işin başında, Ricardo'nun bu temel varsayımının yanlışlığının, Anderson tarafından gözler önüne serildiği gibi, hiç gerekmediğini hatta hatalı mutlak rant görüşü çerçevesinde bile hiç gerekmediğini göstermektedir.

Eğer üretim III'ten II'ye ve II'den I'e doğru **azalan** [verim —ç.]

çizgisinde **giderek verimliliği azalan doğal öğelere el atarak ilerlerse**, o zaman 100'lük bir sermaye yatırımı yapılmış olan III, ilk başta metalarını 120 sterlinde, kendi değerinden satacaktır. 75 ton ürettiğine göre bu değer ton başına 1 sterlin 12 şilin olacaktır. Eğer bundan sonra, ek bir 65 tona gerek duyulursa, 100'lük bir sermaye yatırılan II, benzer biçimde ürünlerini 120 sterline satacaktır. Bu da ton başına 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilin demektir. Ve son olarak, eğer ek 60 tona daha gerek olursa, ki bunu yalnızca I sağlayabilir, o zaman o da ürününü 120 sterline satacaktır; bu da ton başına 2 sterlin demektir. Bu süreçte, II pazara gelir gelmez III $18^{6}/_{13}$ sterlin farklılık rantı bırakacaktır, oysa daha önce yalnızca 10 sterlinlik mutlak rantı bırakmıştır. II de, resmin içine I girdiği anda 10 sterlinlik bir farklılık rantı bırakacak ve III'ün farklılık rantı da ondan sonra 30 sterline yükselecektir.

III'ten I'e inerek Ricardo, I'in rant bırakmadığını keşfeder; çünkü III'ü incelerken, mutlak rantın varolmadığı varsayımından yola çıkar.

Artan ve azalan [verim –ç.] çizgileri arasında, gerçekten bir fark vardır. Eğer geçiş I'den III'e ise ve böylece II ile III yalnızca ek arzı sağlıyorlarsa, o zaman pazar-değeri, I'in bireysel değeri olan 2 sterline eşit kalır. Ve eğer, burada varsayıldığı gibi ortalama kâr %10 ise, o zaman kömür fiyatı ([ya da] buğday fiyatı — bir ton kömür yerine bir quarter buğday, vb. her zaman konabilir) doğal ki, kârın hesabına girecektir; kömür bir geçim aracı olarak işçinin tüketimine girdiği gibi, değişmeyen sermayede de önemli bir ***ikincil madde*** olarak ortaya çıkar. Bu nedenledir ki, eğer I daha üretken idiyse ya da tonun değeri 2 sterlinin *altındaysa*, artı-değer oranının daha yüksek olacağı, dolayısıyla artı-değerin kendisinin yüksek olacağı, doğal ki, böylece *kâr oranının* da %10'dan fazla olacağı kabul edilebilir. Ancak, eğer III başlangıç noktası alınırsa durum bu olur. O zaman kömürün tonunun [pazar]-değeri yalnızca 1 sterlin 12 şilinken, ||582| II [pazara –ç.] girince 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şiline çıkmış ve son olarak I ortaya çıktığı zaman 2 sterline yükselmiştir. Bu durumda, yalnızca III işletildiği zaman —tüm öteki koşulların, artı-emek süresinin ve öteki üretim koşullarının sabit **ve aynı** olduğu ve değişmediği varsayılarak— kâr oranının daha yüksek olduğu kabul edilebilir; (*artı-değer oranı* yüksektir, çünkü ücretin bir öğesi daha ucuzdur; artı-değer oranı yüksek olduğu için artı-değer kitlesi ve dolayısıyla da kâr oranı yüksektir; ayrıca, —artı-değer böylece duruma uyarlandığı için— kâr oranı yüksektir, çünkü değişmeyen sermayedeki bir maliyet öğesi düşüktür). II'nin ortaya çıkışıyla kâr oranı daha aşağı inmiş ve en sonunda I ortaya çıktığı zaman **en dü-**

şük düzeyine, %10'a inmiştir. Dolayısıyla, bu durumda, (sözgelişi) yalnızca III işletildiği zaman diyelim kâr oranı %12 ise, II oyuna girince %11'e düştüğü ve sonunda I de oyuna girince %10'a düştüğü varsayılabilir. O **durumda** III için mutlak rant 8 sterlin olur, çünkü maliyet-fiyatı 112 sterlindir; II oyuna girer girmez 9 sterlin olur, çünkü maliyet-fiyatı 111 sterlindir ve son olarak, maliyet fiyatı 110 sterline düştüğü için 10 sterline çıkar. Demek ki burada, *mutlak rant* oranında bir **değişiklik** olmuştur ve bu değişiklik *kâr oranındaki* değişiklikle ters orantılıdır. Rant oranı adım adım artmıştır, çünkü kâr oranı adım adım düşmüştür. Ne var ki kâr oranı, madenlerde, tarımda, vb. azalan emek üretkenliği nedeniyle ve onun sonucu olarak tüketim araçlarının ve ikincil materyalin fiyatındaki artış nedeniyle düşebilir.

[c)] *Tüketim Maddelerinin ve Hammaddelerin Değerinde (Dolayısıyla Makine Değerinde) Görülen Değişikliğin, Sermayenin Organik Bileşimine Etkisi Konusunda Gözlemler*

Bu örnekte *rant oranı* arttı, çünkü *kâr oranı* düştü. Şimdi, kâr oranı, sermayenin organik bileşiminde değişiklik olduğu için mi düştü? Eğer sermayenin ortalama bileşimi 80s + 20d idiyse, bu bileşim aynı mı kaldı? Normal işgününün aynı kaldığını varsayıyoruz. Yoksa, artan tüketim maddesi fiyatları etkisini yitirirdi. Burada iki öğe arasında ayrım yapmamız gerekiyor. Birincisi, tüketim maddelerinin fiyatında bir artış olabilir; bunun sonucu, artı-emek ve artı-değer azalabilir. İkincisi, kömür örneğinde olduğu gibi, ***ikincil materyal***; ya da buğday örneğinde olduğu gibi ***değişmeyen sermayenin*** bir başka öğesi, diyelim tohumluk değerce arttığı için ya da artan buğday fiyatı nedeniyle öteki **ham ürünlerin (ham materyalin)** maliyet fiyatı yükseldiği için değişmeyen sermaye daha pahalı hale gelebilir. Son olarak, eğer ürün demir, bakır, vb. belli sanayi dallarının hammaddeleri ve her üretim dalına ait (konteynerler dahil) makinelerin hammaddeleri yükselebilir.

Öte yandan, sermayenin organik bileşiminde herhangi bir değişiklik olmadığı varsayılmıştır; başka deyişle, üretim biçiminde herhangi bir değişiklik olmamıştır; yani istihdam edilen canlı emeğin, kullanılan toplam değişmeyen sermayeye oranını artıran ya da eksilten bir değişiklik olmamıştır. Daha önce olduğu gibi (**normal işgününün limitleri aynı kalmak üzere**) aynı hammadde oylumunu aynı miktar makineyle işleyen ya da aynı miktar makineyi harekete geçirecek herhangi bir hammaddesinin olmadığı yerde, *aynı sayıda işçi* gereksinimi değişmemiştir. Sermayenin organik bileşimi-

nin bu ilk görünümünün yanısıra, ikinci bir görünümünün yani, sermaye öğelerinin —her ne kadar kullanım-değeri olarak aynı oranlarda kalıyor olsalar da— *değer*lerindeki değişikliğin de dikkate alınması gerekir. Burada da yeni bir ayrım yapmak gerekiyor:

Değer değişikliği*, her iki öğeyi —değişen ve değişmeyen [sermaye –ç]— eşit biçimde etkiler. Pratikte bu *hiç* olmayabilir. Belirli tarımsal ürünlerin, örneğin buğdayın vb. fiyatındaki artış, (gerekli) ücreti ve hammaddeyi (örneğin tohumluğu) yükseltir. Kömür fiyatlarındaki bir artış, gerekli ücreti ve çoğu sanayilerde ***ikincil malzemeyi* artırır. Birinci durumda, ücretlerdeki artış, tüm sanayi dallarında ortaya çıkarken, hammaddelerdeki artış yalnızca bazılarında olur. Kömüre gelince, onun ücretlere girme oranı, üretime girme oranından düşüktür. **Toplam sermaye** sözkonusu olduğu zaman ise, kömürün ve buğdayın değerindeki değişikliğin, sermayenin iki öğesini *eşit biçimde* etkilemesi olasılığı pek azdır. Ama durumun böyle olduğunu varsayalım.

Diyelim, 80s + 20d sterlinlik bir sermayenin ürün değeri 120 sterlin olsun. *Sermayeyi bir bütün olarak düşündüğümüz zaman*, ürünün *değeri* ile *maliyet fiyatı* birbirinin aynı olur; çünkü, fark, [ülkenin] toplam sermayesi yönünden, dengeye gelir. Varsayıma göre, sermayenin her iki parçasına *eşit oranlar*da giren bir maddenin, örneğin kömürün değerindeki artış, her iki öğenin maliyetinde onda-birlik bir yükselmeye neden olur. Böylece 80s sterlin, daha önce [yaklaşık] 70s sterlinle satın alınabilen meta kadar meta satın alabilir; 20d sterlin de daha önce [yaklaşık] 18d sterlinle ödenebilen sayıda işçi kadar işçi[nin üretimi –ç.] ödeyebilir. Ya da üretimi eski boyutunda sürdürmek için [yaklaşık olarak] 90s sterlinlik ve 22d sterlinlik bir sermayenin yatırılması gerekir. Ürünün değeri, eskisi gibi, 120 sterlindir; ne var ki, bunun içinde, giderler (90 sterlin değişmeyen, 22 sterlin değişen sermaye olmak üzere) 112 sterline ulaşmıştır. Şu halde kâr 8 sterlindir; bu, 112 sterlinin 1/14'ü ya da %$7^1/_7$'sidir. Böylece yatırılan 100 sterlinlik bir sermayenin ürün değeri şimdi artık $107^1/_7$ sterlindir.

Şimdi, bu yeni sermayede *s* ve *d*'nin oranı nedir? Daha önce oran, d:s, 20:80 yani 1:4 idi; şimdi 22:90 [ya da] 11:45'tir. 1/4 = 45/180; 11/45 = 44/180'dir. Demek ki değişen sermaye, değişmeyen sermayeye bakışla, 1/180 oranında ||583| azalmıştır. Kömürün ve benzeri şeylerin fiyatındaki artışın, her iki sermaye parçası üzerinde *aynı oransal* etkiye sahip olduğu varsayımına bağlı kalarak [toplam sermayeyi –ç.] 88s + 22d sterlin yapmamız gerekir. Ürün değeri 120 sterlin olduğuna göre, bundan 88 + 22 = 110 sterlinin gi-

* Elyazmasında tümce "Birinci olarak" sözcükleriyle başlıyor –*Ed.*

der olarak düşülmesi gerekir. Geriye 10 sterlin kâr olarak kalır. 22:88 = 20:80. *d* nin *s*'ye *oranı*, eski sermayedekinin *aynısı*dır. Eskisi gibi oranı 1:4'tür. Ama 110 sterlindeki 10 sterlinlik kâr 1/11 yani %$9^1/_{11}$'dir. Eğer üretim aynı düzeyde sürdürülecekse, 100 sterlin yerine 110 sterlinlik bir sermaye yatırılması gerekecektir; ürün değeri de 120 sterlin [olmaya devam eder][87]. Ancak, 100 sterlinlik sermayenin bileşimi 80s + 20d ve ürün değeri $109^1/_{11}$ sterlindir.

Eğer, yukardaki örnekte, 80*s* sterlinin değeri sabit kalsaydı ve yalnızca *d* değişseydi, yani 20*d* yerine 22*d* olsaydı, o zaman 20:80 ya da 10:40 olan eski oran, bu kez 22:80 ya da 11:40 olurdu. Bu tür bir değişiklik olsaydı o zaman [sermaye] 80*s* + 22*d* sterlin [ve] ürün değeri 120 sterlin olurdu; böylece gider 102 sterlin, kâr da 18 sterlin yani %$17^{33}/_{51}$ [olurdu]. [Ne var ki] 22:18, $21^{29}/_{51}$:$17^{33}/_{51}$ kadardır. Eğer, 80 sterlin değerinde bir değişmeyen sermayeyi **harekete geçirmek** için 22d sterlinlik bir sermayenin ücretlere harcanması gerekiyorsa, o zaman değerce $78^{22}/_{51}$ sterlin olan bir değişmeyen sermayeyi harekete geçirmek için $21^{29}/_{51}$ sterline gerek vardır. Bu orana göre, 100 sterlinlik bir sermayeden makineler ve hammadde için $78^{22}/_{51}$ sterlin yatırılacaktır; $21^{29}/_{51}$ sterlin ücretlere gidecektir; oysa daha önce hammadde, vb. için 80 sterlin ücretler içinse yalnızca 20 sterlin harcanmıştı. Şimdi artık ürünün değeri $117^{33}/_{51}$ sterlindir. Ve sermayenin bileşimi de $78^{22}/_{51}$s + $21^{29}/_{51}$d sterlindir. Ancak $21^{29}/_{51}$ sterlin + $17^{33}/_{51}$ sterlin = $39^{11}/_{51}$ sterlindir. [Sermayenin] daha önceki bileşimi çerçevesinde harcanan toplam emek 40'a eşitti; şimdi ise $39^{11}/_{51}$'dir ya da 40/51 daha azdır; bu, değişmeyen sermaye değerce azaldığı *için* değildir, üzerinde çalışılacak daha az sermaye olduğu *için*dir; şu halde, 100 sterlinlik bir sermaye, her ne kadar daha yüksek [ücret —ç.] ödeniyorsa da daha az emeği harekete geçirebilmektedir.

Bu nedenledir ki, eğer maliyet öğesinde bir artış, şurada bir fiyat artışı —değer artışı— yalnızca (gerekli) ücreti değiştirirse o zaman şöyle bir şey olur: Birincisi, artı-değer oranı düşer; belirli bir sermaye ile daha az bir ***değişmeyen sermaye***, daha az hammadde ve makine kullanılabilir. Sermayenin bu parçasının mutlak miktarı, değişen sermayeye oranla azalır; ve öteki koşullar *aynı kaldığı* takdirde, (eğer değişmeyen sermayenin değeri aynı kalırsa), bunun her zaman, kâr oranında bir artış hasıl etmesi gerekir. Her ne kadar *değeri aynı* kalıyorsa da değişmeyen sermayenin [fizik] *hacmi* azalır. Ne var ki, *artı-değer oranı* ve *artı-değer* [miktarının] kendisi azalır, çünkü, oran düşerken, istihdam edilen işçi sayısı artırılmamıştır. Artı-değerin —artı-emeğin— oranı, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranındakinden daha fazla düşer. Çünkü,

aynı miktar ***değişmeyen sermayeyi*** harekete geçirmek için eskisi gibi *aynı sayıda işçinin*, yani aynı mutlak emek miktarının kullanılması gerekmektedir. Ne var ki, bu mutlak emek miktarının artık daha fazlası gerekli emektir, daha azı artı-emektir. Bundan ötürü *aynı miktar emeğe* daha fazla [ücret —ç.] ödenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, *aynı* sermayeden —örneğin 100 sterlinden— daha küçük bir ***değişmeyen sermayeyi*** harekete geçirmek için, ***değişen sermayeye*** daha fazla yatırılması gerekeceği için, değişmeyen sermayeye daha az ayrılabilir. Bu durumda, artı-değer oranındaki düşme belirli bir sermayenin çalıştırdığı mutlak emek miktarında ya da işçi sayısında bir artış olmasıyla ilgili değildir. O nedenle de burada her ne kadar artı-değer oranı düşüyorsa da artı-değerin [miktarının] kendisi artamaz.

Demek ki, sermayeyi oluşturan fiziksel parçaların kullanım-değeri olarak sözkonusu oluşu ölçüsünde, sermayenin organik bileşimi aynı kaldığı takdirde, yani sermayenin bileşimindeki değişiklik, bu sermayenin yatırıldığı alandaki *üretim yöntemi*nde yapılan bir değişiklikten ileri gelmiyorsa, ama yalnızca *emek-gücünün değeri*ndeki ve dolayısıyla ücretteki bir artıştan ileri geliyorsa; yani artı-emekteki ya da artı-değer oranındaki eksilmeye eşit olan ve dolayısıyla, belirli miktardaki —örneğin 100 sterlinlik— bir sermayenin çalıştırdığı işçi sayısındaki bir artışla kısmen ya da tümden dengelenememiş bir ücret artışından ileri geliyorsa, o zaman kâr oranındaki düşüş, yalnızca artı-değerin kendisindeki düşüşten ötürüdür. Üretim yöntemi ve kullanılan doğrudan ve **birikmiş emek** miktarları arasındaki oran değişmeksizin sabit kalıyorsa, o zaman aynı neden, sermayenin organik bileşiminde bir değişikliğe yol verir — bu değişiklik, *kullanılan miktarların değerindeki* (*oransal değerindeki*) değişikliğin sonucudur. Aynı sermaye ||584| ne kadar daha az değişmeyen sermaye kullanıyorsa, o oranda daha az doğrudan emek çalıştırır, ama bu daha az emek miktarı için daha fazla öder. Bu yüzdendir ki, daha az değişmeyen sermaye kullanabilir; çünkü bu daha az değişmeyen sermayeyi harekete geçiren daha küçük miktardaki emek toplam sermayenin daha büyük bir parçasını emer. Örneğin, 78 sterlinlik değişmeyen sermayeyi harekete geçirmek için, 22 sterlinlik bir değişen sermaye yatırması gerekir; oysa daha önceleri, 80s sterlinlik [sermayeyi —ç.] harekete geçirmek için 20d sterlin yetiyordu.

Bu toprak mülkiyetine bağlı bir ürün fiyatı artışı yalnızca ücretleri etkilediği zaman sözkonusu olur. Ürün fiyatının daha ucuza gelmesi, tersine neden olur.

Ama şimdi, yukarda varsaydığımız durumu ele alalım. Artan

tarım ürünü fiyatının, ***değişen*** ve ***değişmeyen sermayeyi***, *oransal olarak aynı ölçüde* etkilemesi sözkonusudur. Demek ki bu durumda, *sermayenin organik bileşimi*nde herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Her şeyden önce *üretim yönteminde herhangi bir değişiklik* yoktur. Eskisi gibi, aynı mutlak miktarda **doğrudan emek,** aynı miktarda **birikmiş emeği** harekete geçirmektedir. Miktarlar arasındaki oran aynı kalmaktadır. İkincisi, birikmiş ve doğrudan emek arasındaki *değer orantısında da herhangi bir değişiklik* yoktur. Birinin değeri artar ya da eksilirse öteki de kendi göreli büyüklüğüne bağlı olarak aynı *oranda* değişmektedir; böylece oran değişmeden kalmaktadır. Ama daha önce 80*s* + 20*d* sterline [sahiptik]; *ürün değeri 120 sterlin*[di]. Şimdi 88*s* + 22*d* sterlin, ürün değeri [gene] 120 sterlin. Bu, 110 sterlinde 10 sterlin ya da %$9^1/_{11}$ [kâr getirir]; 80*s* + 20*d* sterlinlik [bir sermaye için, ürünün] değeri, şu halde $109^1/_{11}$ sterlin [olacaktır —ç.].

Daha önce şöyleydi:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Kâr oranı	Artı-Değer oranı
80 sterlin	20 sterlin	20 sterlin	%20	%100

Şimdi ise durum şudur:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Kâr oranı	Artı-Değer oranı
80 sterlin	20 sterlin	$9^1/_{11}$ sterlin	%$9^1/_{11}$	%$45^5/_{11}$

Burada 80*s* sterlin, daha az hammaddeyi vb., 20*d* sterlin de aynı oranda daha az mutlak emeği temsil etmektedir. Hammadde vb., daha pahalı hale gelmiştir ve 80 sterlin[lik sermaye], dolayısıyla, daha az hammadde vb. satın almaktadır; *üretim yöntemi aynı kaldığı* için de gerek duyduğu doğrudan emek daha azdır. Ama daha az miktardaki doğrudan emek, daha önceki daha büyük emeğin maliyeti kadardır; hammadde vb. ölçüsünde pahalılaşmıştır, bundan ötürü de aynı oranda azalmıştır. Bu yüzdendir ki, eğer artı-değer aynı kalacak olsaydı, o zaman kâr oranı, hammaddenin vb. pahalılanmasıyla aynı oranda ve ***değişen sermayenin değişmeyen sermayeye*** oranındaki değişiklik ölçüsünde düşerdi. Ancak artı-değer oranı aynı kalmamış, değişen sermayenin değerindeki büyüme oranında değişmiştir. Bir [başka] örnek daha verelim.

Bir pound pamuğun fiyatı 1 şilinden 2 şiline çıkmış olsun. Daha önce 80 sterlin (burada makineyi, vb. sıfıra eşit sayıyoruz) 1.600 pound [pamuk —ç.] satın alabiliyordu. Şimdi 80 sterlin yalnız-

en 800 pound satın alabiliyor. Daha önceleri 1.600 pound pamuğu eğirmek için, diyelim 20 işçiye ücret ödemek gerekiyor[du]. Üretim yöntemi *aynı* kaldığına göre [şimdi artık –ç.] 800 pound pamuğu eğirmek için 10 [işçi gerekiyor]. 10 [işçi –ç.] daha önce 10 sterline maloluyordu, şimdi 20 sterline maloluyor; tıpkı 800 pound [pamuğun –ç.] önceleri 40 sterline malolurken, şimdi 80 sterline malolması gibi. Daha önceleri kârın %20 olduğunu kabul edelim. Bu durumda:

	Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı
I	80 £ = 1.600 pound pamuk	20 £= 20 işçi	20 £	%100	%20	1.600 pound iplik	1 şilin 6 peni
II	80 £ = 800 pound pamuk	20 £ = 10 işçi	10 £	%50	%10	800 pound iplik	2 şilin 9 peni

20 işçinin yarattığı artı-değer 20 [sterlin –ç.] olduğuna göre 10'unun yarattığı 10 [sterlin –ç.] olur; ancak bunu üretmek için eskisi gibi 20 sterlin ödenmesi gerekmektedir; oysa önceleri varolan ilişki çerçevesinde yalnızca 10 [sterlin –ç.] ödeniyordu. Ürün değeri ||585|, bir pound ipliğin değeri, bu durumda, şu ya da bu oranda artmalıdır; çünkü birikmiş emek (ipliğe giren pamukta birikmiş emek) ve doğrudan emek olmak üzere daha fazla emek içermektedir.

Eğer yalnızca pamuk [fiyatı –ç.] artsaydı da ücretler aynı kalsaydı, o zaman 800 pound pamuğu gene 100 işçi eğirecekti. Ama bu 10 işçi yalnızca 10 sterline malolacaktı. Yani 10 [sterlinlik –ç.] artı-değer, önceki gibi %100 oranında gerçekleşecekti. 800 pound pamuğu eğirmek için 10 [sterlinlik –ç.] bir sermaye harcamasıyla 10 işçiye gerek olacaktı. Böylece toplam sermaye harcaması 90 sterlin olacaktı. Şimdi, varsayımımıza göre, her zaman 80 pound pamuk için 1 işçi gerekecekti. Demek ki 800 pound pamuk için 10 işçi, 1.600 pound pamuk için 20 işçi. Toplam 100 sterlinlik bir sermaye bu durumda kaç pound eğirebilirdi? Pamuğu satın almak için $88^8/_9$ sterlin kullanılabilir ve ücretlere de $11^1/_9$ sterlin ödenebilirdi. Göreli oranlar şöyle olurdu:

	Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı
III	$88^8/_9$ £ = $888^8/_9$ pound pamuk	$11^1/_9$ £ = $11^1/_9$ işçi	$11^1/_9$ £	%100	%$11^1/_9$	$888^8/_9$ pound iplik	2 şilin 6 peni

*Değişen sermaye*nin *değer*inde herhangi bir değişikliğin olmadığı, o nedenle de artı-değer oranının aynı kaldığı bu durumda [görünüm şöyledir]:

I'de değişen sermaye[nin —ç.] değişmeyen sermayeye [oranı —ç.] 20:80 = 1:4'tür. III'te $11^1/_9$:$88^1/_9$ = 1:8'dir; demek ki oransal olarak yarı yarıya düşmüştür, çünkü değişmeyen sermayenin değeri katlanmıştır. Aynı sayıda işçi aynı miktarda pamuğu eğirmektedir, ama 100 sterlin şimdi artık $11^1/_9$ işçi çalıştırıyorsa da I'deki gibi 1.600 pound pamuk değil, yalnızca $888^8/_9$ pound pamuk satın almaktadır. *Artı-değer oranı* aynı kalmıştır. Ama değişmeyen sermayenin **değer**indeki değişiklikten ötürü 100 sterlinlik sermaye artık aynı sayıda işçi çalıştıramamaktadır; değişen ve değişmeyen sermayenin oranı değişmiştir. Sonuç olarak artı-değer miktarı ve onunla birlikte kâr düşer, çünkü artı-değer, eskisi gibi, aynı sermaye harcaması üzerinden hesaplanmaktadır. Birinci durumda değişen sermaye (yani 20) değişmeyen sermayenin 1/4'ü (20:80), toplam sermayenin de 1/5'i idi. Şimdi ise değişmeyen sermayenin yalnızca 1:8'i ($11^1/_9$:$88^8/_9$) ve toplam sermaye 100'ün de 1/9'udur. Ne var ki, 100/5 ya da 20'nin %100'ü 20 iken, 100/9'un ya da $11^1/_9$'un %100'ü yalnızca $11^1/_9$'dur. Burada ücretler ya da değişen sermayenin değeri aynı kalırsa, mutlak değeri düşer, çünkü *değişmeyen sermayenin değeri* yükselmiştir. Bundan ötürüdür ki, değişen sermayenin yüzdesi ve onunla birlikte artı-değerin kendisi, onun mutlak miktarı ve dolayısıyla da kâr oranı düşer.

Eğer *değişen sermayenin değeri aynı kalırsa* ve *üretim yöntemi aynı kalırsa*, dolayısıyla kullanılan emek miktarıyla hammadde ve makine arasındaki oran aynı kalırsa, *değişmeyen sermaye değerindeki bir değişiklik*, [toplam —ç.] sermayenin bileşiminde, sanki *değişmeyen sermayenin değeri* aynı kalmış da emeğe yatırılan sermayeye oranla değeri değişiklik göstermeyen *daha büyük miktarda* sermaye (dolayısıyla *daha büyük sermaye değeri*) kullanılmış gibi bir farklılık yaratır. Sonuç, kârda zorunlu bir düşüştür. (Değişmeyen sermayenin değeri düşerse, bunun aksi olur.)

Tersine, *değişen sermayenin değerindeki değişiklik* —bu kez bir

artış – *değişen sermayenin değişmeyen sermayeye* oranını, dolayısıyla değişen sermayenin yüzdesini ya da toplam sermayedeki oransal payını artırır. Ama gene de *kâr oranı*, artmak yerine, *burada da düşer*; çünkü *üretim yöntemi aynı* kalmıştır. Eskisi gibi, aynı miktarda hammaddeyi, makineyi, vb. ürüne dönüştürmek için aynı miktarda canlı emek kullanılmıştır. Yukardaki durumda olduğu gibi burada da 100 sterlinlik aynı sermaye ile yalnızca daha az miktarda birikmiş ve doğrudan toplam emek harekete geçirilebilir ||586| ; ama o daha az emek daha pahalıya malolur. [Çünkü –ç.] zorunlu ücret artmıştır. Bu daha az emeğin daha büyük bir bölümü, zorunlu emeği temsil eder, bundan ötürü de artı-emeği, daha küçük bir bölümü oluşturur. Aynı sermayenin emrindeki işçilerin sayısı ya da toplam emek miktarı azalırken, onunla aynı zamanda artı-değer oranı da düşer. Her ne kadar, değişmeyen sermaye miktarına oranla, istihdam edilen *emek miktarı* azalmışsa da, değişmeyen sermayeye oranla ve dolayısıyla toplam sermayeye oranla, değişen sermaye artmıştır. Sonuç olarak, artı-değer ve onunla birlikte kâr oranı düşer. Daha önce, kâr oranı düşerken *artı-değer oranı aynı kalmıştı*, çünkü değişen sermaye, değişmeyen sermayeye oranla, dolayısıyla da toplam sermayeye oranla *düşmüştü*; ya da *oranı aynı kalırken*, artı-değer düşmüştü, çünkü işçilerin sayısı azalmıştı, [yani, artı-değerin –ç.] çarpanı azalmıştı. Bu kez kâr oranı düşüyor, çünkü değişen sermaye, değişmeyen sermayeye, dolayısıyla da toplam sermayeye oranla *artıyor*; ne var ki, değişen sermayedeki bu artışa, istihdam edilen emek (*aynı* sermayenin çalıştırdığı emek) miktarındaki bir düşüş eşlik ediyor; başka deyişle, artı-değer düşüyor, çünkü onun *azalma oranı* istihdam edilen emeğin azalma miktarıyla bağlantılıdır. *Ödenmiş* emek, değişmeyen sermayeye oranla artmıştır, ama istihdam edilen toplam emek miktarı azalmıştır.

Değerdeki bu oynamalar, artı-değerin kendisini, bu nedenle, her zaman etkiler; artı-değerin **mutlak miktarı** her iki durumda da azalır; çünkü iki öğesinden biri ya da her ikisi düşmüştür. Durumlardan birinde, artı-değer oranı aynı kalırken, işçi sayısı azaldığı için düşmektedir; ikincisinde, hem oranı, hem 100 sterlinlik bir sermaye tarafından istihdam edilen işçilerin sayısı azaldığı için düşmektedir.

Son olarak **durum** II'ye geliyoruz; burada bir tarımsal ürünün değerindeki değişiklik sermayenin iki parçasını da *aynı oran*da etkiliyor ve o nedenle, bu *değer değişikliğine*, **sermayenin organik bileşimindeki bir değişiklik** eşlik etmiyor.

Bu durumda (Bkz: s. 584)* bir pound ipliğin [fiyatı –ç.] 1 şilin 6

peniden 2 şilin 9 peniye çıkıyor; çünkü o iplik, eskisine göre [artık –ç.] daha fazla emek-zamanının ürünüdür. Eskiden *olduğu kadar doğrudan* emeği (gerçi daha fazlası ödenmiş, daha azı ödenmemiş emeği) ama daha çok birikmiş emeği içermektedir. **Pamuk değerinin** 1 şilinden 2 şiline çıkarılmasından ötürü, bir pound ipliğin değerine 1 şilin yerine 2 şilin eklenmiştir.

Ancak sayfa 584'teki Örnek II yanlıştır. Durum şöyleydi:

	Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı
I	80 £ = 1.600 pound pamuk	20 £= 20 işçi	20 £	%100	%20	1.600 pound iplik	1 şilin 6 peni

20 işçinin emeğini 40 sterlin temsil ediyor. Bunun yarısı, burada, ödenmemiş emektir; 20 [sterlin]lik artı-değer bundan ötürüdür. Bu orana göre de 10 işçi, 20 sterlin[lik bir değer] üretecektir; bunun 10 [sterlini] ücretler, 10 [sterlini] artı-değerdir.

Bu nedenledir ki, emek-gücünün değeri, hammaddenin değerindeki artış oranında artsaydı, yani katlansaydı, o zaman, eskiden olduğu gibi, 20 işçi için 20 sterlinken, şimdi artık 10 işçi için 20 sterlin olurdu. Bu durumda geriye hiçbir artı-emek kalmazdı. Çünkü, parasal ifadesiyle, eğer 20 işçinin ürettiği 40 sterline eşitse, 10 işçinin ürettiği değer 20 sterline eşit olur. Bu olanaksızdır. Eğer durum böyle olsaydı, kapitalist üretimin temeli ortadan kalkardı.

Ne var ki, değişmeyen ve değişen sermayenin değerindeki değişikliğin (oransal olarak) *aynı* olduğu varsayıldığına göre, bu örneği farklı biçimde ortaya koymamız gerekiyor. Bu nedenle, pamuk fiyatı, diyelim, üçte-bir oranında artmış olsun; bu durumda, eskiden 1.600 pound pamuk satın alan 80 sterlin[lik değişmeyen sermaye – ç.] şimdi artık 1.200 pound satın almaktadır. Daha önce 1 sterlin = 20 pound [pamuktu] ya da 1 pound [pamuk] = 1/20 sterlin = 1 şilin [di]. Şimdi 1 sterlin = 15 pound [pamuk] ya da 1 pound = 1/15 sterlin = $1^1/_3$ şilin ya da 1 şilin 4 peni. Daha 1 işçinin maliyeti 1 sterlindi, şimdi $1^1/_3$ sterlin = 1 sterlin $6^2/_3$ şilin ya da 1 sterlin 6 şilin 8 penidir ve 15 işçi için 20 sterlin, yani (15 sterlin + 15/3 sterlin demektir. ||587| 20 kişi 40 sterlinlik değer ürettiğine göre 15 kişi 30 sterlinlik bir değer üretir. Bu değerin 20 sterlini şimdi onların ücretidir, 10 sterlini artı-değer ya da ödenmemiş emektir.

* Bkz: Bu cilt, s. 265. –*Ed.*

Böylece şu durum ortaya çıkar:

	Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı
IV	80 £ = 1.200 pound pamuk	20 £= 15 işçi	10 £	%50	%10	1.200 pound iplik	1 şilin 10 peni

Bu 1 şilin 10 peni, 1 şilin 4 peni değerinde pamuğu ve 6 peni değerinde emeği [içerir].

Ürün pahalanır, çünkü pamuk üçte-bir pahalanmıştır. Ama ürün üçte-bir pahalanmamıştır. Daha önce I'de pamuk 18 peniye eşitti; bu nedenle, eğer üçte-bir pahalansaydı, artık 18 peni + 6 peni = 24 peni olması gerekirdi, oysa yalnızca 22 peniye eşittir. Daha önce 1.600 pound iplik 40 sterlin emek içeriyordu; yani 1 pound 1/40 sterlindi ya da 20/40 şilindi veya 1/2 şilin = 6 peniydi. Şimdi 1.200 pound [iplik] 30 sterlin emek içeriyor; bu nedenle 1 pound [iplik] 1/40 sterlin = 1/2 şilin ya da 6 peni emek içerir. Her ne kadar emek hammadde oranında pahalanmışsa da, 1 pound ipliğin içerdiği doğrudan emek, —o emeğin şimdi artık daha çoğu ödenmiş, daha azı ödenmemiş emek olmakla birlikte— gene *aynı* kalmıştır. Bundan ötürüdür ki, **ücretlerin değerindeki bu değişiklik** ipliğin pound değerini, ürünün değerini hiçbir biçimde etkilemez. Eskiden olduğu gibi şimdi de yalnızca 6 peni emeği karşılar, pamuk eskiden 1 şilinken şimdi 1 şilin 4 peniyi karşılar. Şu halde eğer meta *değerine* satılırsa, ücretlerin değerindeki değişiklik, ürünün fiyatında herhangi bir değişiklik yaratamaz. Ne var ki daha önce 6 peninin 3 penisi ücretlerdi, 3 penisi artı-değerdi; şimdi 4 peni ücrettir, 2 peni artı-değerdir. Gerçekte pound başına ücretlere [ödenen –ç.] 3 peni 1.600 pound iplikte 3 × 1.600 peni = 20 sterlin yapar. Pound başına 4 peni de 1.200 poundda 4 × 1.200 = 20 sterlin eder. Ve ilk örnekte 15 penide (yani 1 şilin pamuk artı 3 peni ücretler [olmak üzere 15 penide –ç.]) 3 peni, 1/5 kâr yani %20 kâr demektir. Öte yandan 20 penide (16 peni pamuk ve 4 peni ücretler [olmak üzere 20 penide –ç.]) 2 peni 1/10 ya da %10 demektir.

Yukardaki örnekte, eğer pamuğun fiyatı aynı kalsaydı [o zaman şöyle bir durum ortaya çıkardı]: Tüm örneklerde üretim yöntemi *aynı* kaldığına göre, 1 kişi 80 pound eğirir ve 1 pound [iplik – ç.] gene 1 şiline eşittir.

Şimdi sermaye şöyle oluşur:

Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı
$73^1/_3$ £ = 1.466$^2/_3$ pound pamuk	$26^2/_3$ £ (20 kişi)	$13^1/_3$ £	%50	%$13^1/_3$	1.466$^2/_3$ pound	$1^6/_{11}$ şilin

Bu hesaplama yanlıştır; çünkü eğer 1 kişi 80 pound eğirirse, 20 [kişi] 1.600 eğirir, 1.466$^2/_3$ değil; çünkü *üretim yönteminin aynı* kaldığı varsayılmıştır. Çalışanların ücretlerinin farklı farklı olduğu öne sürülerek bu **gerçek** değiştirilemez. Bu nedenle örnek farklı biçimde oluşturulmalıdır.

	Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı
II	75 £ = 1.500 pound pamuk	25 £ (18$^3/_4$ kişi)	$12^1/_2$ £	%50	%$12^1/_2$	1.500 pound iplik	1 şilin 6 peni

Bu 6 peniden 4 penisi ücretler, 2 penisi kâr. 16'da 2 peni = 1/8 = %$12^1/_2$ eder.

Son olarak, değişen sermayenin değeri, daha önce olduğu gibi aynı kalırken, yani 1 kişi 1 sterlin alırken, değişmeyen sermayenin değeri değişseydi, öyle ki 1 pound pamuk 1 şilin yerine 1 şilin 4 peniye ya da 16 peniye malolsaydı, o zaman:

	Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı
III	$84^4/_{19}$ £ = 1.263$^3/_{19}$ pound pamuk	$15^{15}/_{19}$ £ = ($15^{15}/_{19}$ kişi)	$15^{15}/_{19}$ £	%100	% $15^{15}/_{19}$	1.263$^3/_{19}$ pound [iplik]	1 şilin 10 peni

||588| Kâr 3 peni [olurdu]. 19 penide bu, tamı tamına %$15^{15}/_{19}$ ederdi.

Şimdi, herhangi bir değer değişikliğinin henüz sözkonusu olmadığı I'den başlayarak, bütün bu örnekleri biraraya toplayalım.

	Değişmeyen sermaye	Değişen sermaye	Artı-değer	Artı-değer oranı	Kâr oranı	Ürün	1 pound ipliğin fiyatı	Kâr
I	80£ = 1.600 pound pamuk	20£ = 20 işçi	20£	%100	%20	1.600 pound iplik	1 şilin 6 peni	3 peni
II	75£ = 1500 pound pamuk	25 £ = $18^3/_4$ işçi	$12^1/_2$£	%50	%$12^1/_2$	1.500 pound iplik	1 şilin 6 peni	2 peni
III	$84^4/_{19}$£ = $1.263^3/_{19}$ pound [pamuk]	$15^{16}/_{19}$ £= $15^{15}/_{19}$ işçi	$15^{15}/_{19}$£	%100	% $15^{15}/_{19}$	$1.263^3/_{19}$ pound iplik	1 şilin 10 peni	3 peni
IV	80£ = 1.200 pound [pamuk]	20£ = 15 işçi	10 £	%50	%10	1.200 pound iplik	1 şilin 10 peni	2 peni

Ürünün fiyatı III ve IV'te değişti, çünkü ***değişmeyen sermayenin*** değeri değişti. Öte yandan değişen sermayenin değerindeki bir değişiklik fiyatta bir değişikliğe yol açmaz, çünkü doğrudan emeğin mutlak miktarı aynı kalır, yalnızca **gerekli emekle** artı-emek arasında farklı bölüştürülür.

Şimdi, değer değişikliğinin, değişmeyen ve değişen sermayeyi *eşit oranlarda* etkilediği, her ikisinin üçte-bir oranında arttığı IV'üncü örnekte durum nasıl olur?

Eğer yalnızca ücretler artsaydı (II) o zaman kâr %20'den %$12^1/_2$'ye yani %$7^1/_2$ düşerdi. Eğer yalnızca değişmeyen sermaye artsaydı (III), kâr %20'den %$15^{15}/_{19}$'a yani %$4^4/_{19}$ düşerdi. Şimdi her ikisi de aynı ölçüde arttığına göre kâr %20'den %10'a yani %10 düşüyor. Ama neden %$7^1/_2$ + $4^4/_{19}$ ya da %$11^{27}/_{38}$ yani II ve III'teki farkların *toplamı* kadar düşmüyor? Bu $1^{27}/_{38}$'in bir açıklaması olmak gerekir; ona göre, kârın, 10 yerine, $8^{11}/_{38}$'e (IV) düşmesi gerekir. Kâr miktarını artı-değer miktarı, onu da belirli bir artı-emek oranı çerçevesinde işçilerin *sayısı* belirler. I'de 20 işçi var, emek-zamanlarının yarısı **ödenmiyor**. II'de toplam emeğin yalnızca üçte-biri ödenmiyor, böylece artı-değer oranı düşüyor; dahası, $1^1/_4$ daha az işçi çalıştırılıyor ve [işçilerin] *sayısı* ya da toplam emek azalıyor. III'te artı-değer oranı gene I'deki gibidir, onun aynıdır; **işgününün yarısı ödenmemektedir**, ama değişmeyen sermayenin değerindeki artışın sonucu olarak, işçilerin sayısı 20'den $15^{15}/_{19}$'a ya da $4^4/_{19}$ dü-

şüyor. IV'te (artı-değer oranı yeniden II'dekinin düzeyine düştüğü, yani **işgününün** üçte-birine düştüğü için) işçi sayısı 5 azalıyor, 20'den 15'e iniyor. I'le karşılaştırıldığı zaman, IV'teki işçi sayısı 5, II ile karşılaştırıldığı zaman $3^3/_4$, III ile karşılaştırıldığı zaman 15/19 düşüyor; ama I'le karşılaştırıldığı zaman $1^1/_4 + 4^4/_{19}$ yani $5^{35}/_{76}$ düşmüyor. Aksi halde IV'te istihdam edilen işçi sayısı $14^{41}/_{76}$ olurdu.

Bundan çıkan şudur ki, ***değişen sermayeye*** ya da ***değişmeyen sermayeye*** giren metaların *değerindeki oynamalar —üretim yöntemi* ya da *sermayenin fizik bileşimi* aynı kalırsa, başka deyişle, doğrudan ve birikmiş emek arasındaki oran değişmezse— değişen ve değişmeyen sermayeyi IV'te olduğu gibi (ki orada, örneğin pamuk, işçilerin tükettiği buğday ölçüsünde pahalanıyor) *aynı oranda* etkilediği takdirde, sermayenin organik bileşiminde herhangi bir değişikliğe neden olmaz. Burada (değişmeyen ve değişen sermayenin değeri artarken) birincisi, ücretlerdeki artıştan ötürü artı-değer oranı düştüğü için, ikincisi işçilerin *sayısı* azaldığı için kâr oranı düşer.

Değer değişikliği —eğer yalnızca değişmeyen sermayeyi ya da yalnızca değişen sermayeyi etkiliyorsa— sermayenin organik bileşiminde bir değişiklik gibi işlev görür ve her ne kadar üretim yöntemi aynı kalıyorsa da sermayeyi oluşturan kısımların *göreli değerini* değiştirir. Yalnızca değişen sermaye etkilendiği zaman, değişmeyen sermayeye göre || 589| ve toplam sermayeye göre artar; ve yalnızca artı-değer oranı azalmakla kalmaz, istihdam edilen işçi sayısı da azalır. Bunun sonucunda, kullanılan (değeri değişmeksizin [kalan]) değişmeyen sermaye miktarı da daha az olur (II).

Eğer değer değişikliği yalnızca değişmeyen sermayeyi etkilerse, o zaman değişen sermaye, değişmeyen sermayeye ve toplam sermayeye oranla düşer. Gerçi artı-değer oranı aynı kalır ama, istihdam edilen işçi *sayısı* azaldığı için [artı-değer —ç.] miktarı düşer (III).

Son olarak, değer değişikliğinin, hem değişen hem değişmeyen sermayeyi etkilemesi, ama *denk olmayan* oranlarda etkilemesi, olasıdır. Bu durumun yalnızca yukardaki kategorilerden birine sokulması yeterlidir. Örneğin, değişmeyen ve değişen sermayenin, birincinin %10, ikincinin %5 artacak biçimde etkilendiğini varsayalım. Bu durumda, her ikisi de %5 oranında arttığına göre, biri 5 + 5, öteki 5 arttığına göre, önümüzdeki örnek, durum IV'tür. Ama, değişmeyen sermaye %5 daha arttığına göre, önümüzdeki örnek durum III olacaktır.

Yukarda, yalnızca değer artışını varsaydık. Bir düşüş, tersi et-

kiyi yaratır. Örneğin IV'ten I'e gidiş, [sermayeyi oluşturan –ç.] her iki parçayı *eşit oranlar*da etkileyen bir değer düşüşü olarak kabul edilebilir. [Sermayenin yalnızca bir parçasındaki] düşüşün etkisini değerlendirmek için II'nin ve III'ün ona göre düzenlenmesi gereklidir. | 589| |

*

| | 600| **Sermayenin organik bileşimi üzerinde değer oynamalarının** etkisi konusunda bir gözlem daha yapmak istiyorum: Üretimin farklı dallarında —eşit fizik bileşimi olan— sermayelerde, kullanılan makinenin ya da malzemenin daha yüksek *değer*de oluşu, bir fark yaratabilir. Örneğin, **pamuklu, ipekli, keten ve yün** [sanayileri] tamı tamına aynı fizik bileşimde ise yalnızca kullanılan malzemenin maliyetindeki farklılık, böyle bir değişiklik yaratabilir. | 600| |

[*d) Pazar Değerindeki Değişikliklere Bağlı Olarak Toplam Rantta Değişiklikler*]

| | 589| A tablosuna geri dönersek,* bu çerçevede oradan çıkarılacak sonuç şudur ki, %10'luk kârın azalarak oluştuğu varsayımı (III'ten başlarsak kâr oranı yüksekti, II'de III'ten düşüktü, ama I'dekinden hâlâ yüksekti, orada ise %10'du) hele hele, hareket **azalan** [kâr –ç.] **doğrultusunda** ilerlediyse doğru olabilir; ama bu varsayım, rantların kademelendirilmesinden, yalnızca farklılık rantlarının varlığından asla çıkarılamaz; tam tersine, **artan** [kâr –ç.] **çizgisinde** bu [rantların kademelenişi], kâr oranının uzunca bir süre aynı kalmasını öngörür.

Tablo B. Yukarda** esasen açıklandığı üzere, bu örnekte, III ve IV'ün rekabeti karşısında II[nin ekicisi] sermayesinin yarısını geri **çekmek** zorunda kalır. Azalma çizgisinde ise tam tersine, yalnızca ek $32^1/_2$ tona gerek olduğu, **şu halde** II'de yalnızca 50 sterlinlik bir yatırım yapılması gerektiği izlenimi edinilmektedir.

Oysa tablonun en ilginç yanı şudur: Daha önce 300 sterlinlik bir sermaye yatırılmıştı, şimdi yalnızca 250 sterlin, yani altıda-bir daha az. Buna karşılık ürün miktarı aynı — 200 ton. Demek ki emeğin üretkenliği artmış, birim metanın değeri düşmüştür. Metaların *toplam değeri* de **aynı** biçimde 400 sterlinden $369^3/_{13}$ sterline düşmüştür. A ile karşılaştırıldığı zaman ton başına pazar değeri 2

* Bkz: Bu cilt, s. 257-260. *–Ed.*
** Bkz: Bu cilt, s. 237 vd. *–Ed.*

sterlinden 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şiline gerilemiştir; çünkü, yeni pazar değerini, daha önceki gibi I'in daha yüksek olan değeri değil, artık II'nin *birim değeri* belirlemektedir. Tüm bu koşullara karşın — yani yatırılan sermayenin azalmasına, aynı oylumdaki üretimde ürünün toplam değerinin azalmasına, pazar değerinin düşmesine, daha verimli sınıfların işlenmesine karşın— A ile karşılaştırıldığında B'deki rant mutlak olarak $24^{3}/_{13}$ sterlin artmıştır (70 sterline karşılık $94^{3}/_{13}$ sterlin). Her bir sınıfın toplam ranttaki artışa ne kadar katkı yaptığını incelersek, sınıf II'de mutlak rantın, oran açısından aynı kaldığını 50 sterlinde 5 sterlinin %10 olduğunu görürüz; ama *miktarı* 10 sterlinden 5 sterline, yarı yarıya düşmüştür — çünkü II B sınıfında yapılan yatırım 100 sterlinden 50 sterline, yarı yarıya azalmıştır. II B sınıfı kirada bir artış yaratmak şöyle dursun, 5 sterlinlik bir azalmaya yol açmıştır. Üstelik, II B'nin farklılık rantı bütünüyle yok olmuştur; çünkü pazar değeri şimdi artık II'nin birim değerine eşittir; bu ikinci bir 10 sterlinin daha yitirilmesi demektir. Demek ki, sınıf II'nin rantındaki toplam rant yitiği 15 sterline ulaşmaktadır.

III'te mutlak rant miktarı aynıdır; ama pazar değerindeki düşüş sonucu III'ün farklılık değeri, **dolayısıyla farklılık rantı** da düşmüştür. 30 sterlindi, şimdi yalnızca $18^{6}/_{13}$ [sterlindir]. Bu, $11^{7}/_{13}$ [sterlinlik] bir azalma demektir. II'nin ve III'ün rantı birarada düşünülürse, $26^{7}/_{13}$ [sterlin] düşmüştür. Bu durumda, ilk bakışta göründüğü gibi $24^{3}/_{13}$ sterlinlik bir artışın değil, $50^{10}/_{13}$ sterlinlik bir artışın nedenini ortaya koymak gerekmektedir. Dahası var: A ile karşılaştırıldığı zaman B bakımından, I A'nın rantı da sınıf I yok olduğu için ortadan kalkmıştır. Bu 10 sterlinlik daha bir azalma demektir. Demek ki, *summa summarum** $60^{10}/_{13}$ sterlinin nedenini ortaya koymak gerekmektedir. Ama bu yeni IV B sınıfının kirasıdır. Dolayısıyla B'nin kirasındaki artış, yalnızca IV B'nin rantıyla açıklanabilir. IV B'nin mutlak rantı, tüm öteki sınıflar gibi 10 sterlindir. $50^{10}/_{13}$ sterlinlik farklılık rantı ise ||590| IV'ün farklılık değerinin ton başına $10^{470}/_{481}$ şilin oluşu olgusundan ileri gelmektedir; bunun, ton sayısı olan $92^{1}/_{2}$ ile çarpılması gerekir. II ve III'ün verimliliği aynı kalmıştır. En az verimli sınıf tümden aradan çıkarılmıştır, ama gene de kira artmıştır; çünkü, göreli olarak fazla olan veriminden ötürü, yalnızca IV'ün farklılık rantı, A'nın daha önceki toplam farklılık rantından daha fazladır. Farklılık rantı, tarım yapılan 1/2 II, III, IV [B] sınıflarının mutlak veriminin, I, II, III [A]'dan daha fazla oluşuna bağlı değildir; ama gene de 1/2 II, III, IV [B]'nin farklılık rantı, I, II, III[A]'nın daha önceki farklılık

* Tamamı tamamına. —ç

rantından daha fazladır; çünkü, ürünün en büyük parçası —$92^1/_2$ ton— farklılık değeri, I, II, III A'dakinden daha büyük olan sınıf tarafından sağlanmaktadır. Belli bir sınıfın farklılık rantı *veri* ise, o sınıfın farklılık rantının **mutlak miktarı**, ürününün miktarına bağlıdır. Ama, farklılık değerinin oluşumunda ve hesabında esasen dikkate alınmış olan şey de bu *miktarın* kendisinden başka bir şey değildir. IV, 100 sterlinle, **ne az ne çok** $92^1/_2$ ton ürettiği için, ton başına pazar değerinin 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilin olduğu B'de, IV'ün farklılık değeri ton başına $10^{470}/_{481}$ şiline ulaşır.

A'daki kiranın tamamı, 300 sterlinlik sermayede 70 sterline ulaşır; bu %$23^1/_3$ demektir. Öte yandan B'de, 3/13 hesap dışı tutulursa, [toplam kira —ç.] 250 sterlinde 94 sterlindir, yani %$37^3/_5$'tir.

Tablo C. Burada, resmin içine sınıf IV'ün girdiği ve pazar değerini sınıf II'nin belirlediği kabul edilince, talep, tablo B'deki gibi aynı kalmaz, düşen fiyatlarla birlikte artar; öyle ki, [ürüne —ç.] yeni eklenmiş olan $92^1/_2$ tonun tamamı piyasa tarafından emilir. Ton başına 2 sterlinden, ancak 200 ton emilebilmekteydi; $1^{11}/_{13}$ sterlinde talep $292^1/_2$ tona ulaşır. Pazarın sınırlarının $1^{11}/_{13}$ sterlinde, mutlaka ton başına 2 sterlinde olduğu kadar olduğunu düşünmek yanlıştır. Tam tersine, fiyat düşüşüyle birlikte pazar, buğday gibi, genel bir tüketim maddesinde bile, **belli bir ölçüde** genişler.

Şimdilik tablo C'de dikkat çekmek istediğimiz tek nokta budur.

Tablo D. Burada pazar değeri, sınıf I'in ton başına *maliyet fiyatı* olan, o nedenle rant bırakmayan, yalnızca %10 normal kârı getiren $1^5/_6$ sterline düşerse, pazarın $292^1/_2$ tonu emeceği varsayılmıştır. Bu, Ricardo'nun normal saydığı durumdur; bu nedenle bu noktaya enine-boyuna eğilmemiz gerekiyor.

Daha önceki tablolarda olduğu gibi, burada da ***ilk önce*** artış çizgisinin varolduğu kabul edilmiştir; daha ilerde, aynı sürece gerileyen bir çizgi çerçevesinde de değineceğiz.

Eğer II, III ve IV yalnızca **ek ~~140~~**'ı sağlasalardı, yani pazarın, ton başına 2 sterlinden emeceği ek ürünü sağlasalardı, o zaman I, pazar değerini belirlemeyi sürdürürdü.

Ama durum bu değil, pazarda, sınıf IV'ün ürettiği $92^1/_2$ tonluk bir fazlalık var. Eğer bu gerçekte, pazarın mutlak gereksinimin ötesine geçen bir aşırı üretim olsaydı, o zaman I, tümden pazarın dışına atılırdı, II de B'deki gibi sermayesinin yarısını geri çekerdi. Bu durumda B'de olduğu gibi, pazar değerini II belirlerdi. Ama, eğer pazar değeri düşerse, pazarın $92^1/_2$ tonu emebileceği kabul ediliyor. Bu nasıl olur? IV, III ve 1/2 II pazara kesinlikle egemendir. Başka deyişle pazar yalnızca 200 tonu emebilirse, onlar I'i fırlatıp atarlar.

Ama, işin başında gerçek konumu belirleyelim. Şimdi pazarda $292^1/_2$ ton var, oysa daha önce yalnızca 200 vardı. Kendisine yer açmak ve birim değeri 2 sterlin olan I pazardan sürüp çıkarmak için II kendi birim değerinden, $1^{11}/_{13}$ sterlinden satış yapabilirdi. Ama, bu pazar değeri üzerinden bile $292^1/_2$ tona yer olmadığı için IV ve III, pazar fiyatı $1^5/_6$ sterline ininceye kadar II'ye baskı yaparlar; o fiyatta sınıf IV, III, II ve I kendi ürünlerine pazarda yer bulabilirler ve *bu* ||591| pazar fiyatında, pazar *tüm* ürünü emer. Fiyattaki bu düşüş aracılığıyla arz ve talep dengeye gelir. Ek arz, eski pazar fiyatının belirlediği pazar kapasitesini aşar aşmaz, her sınıf doğal olarak, başka sınıfların ürününün dışlanması için kendi ürününün tamamını pazara zorlamaya çalışır. Bu, ancak fiyatın düşürülmesiyle sağlanabilir, ve dahası, pazarın *tüm* ürünleri emebileceği bir düzeye düşmesiyle sağlanabilir. Eğer bu fiyat indirimi I'in, II'nin, vb. kendi üretim maliyetleri *altında* satış yapmalarını gerektirecek kadar büyükse,[88] doğal olarak [kendi sermayelerini üretimden] çekmek zorunda kalırlar. Ancak, indirimin, üretimi pazarın durumuyla aynı çizgiye getirmeyi gerektirecek ölçüde büyük olmasını gerektirecek bir durum sözkonusu ise, o zaman, bu üretim alanındaki toplam sermaye yeni pazar fiyatından çalışmayı sürdürebilir.

Ama, bir kez daha açıkça ortaya çıkmaktadır ki, bu koşullar altında pazar değerini belirleyen en kötü topraklar, I ve II değil, en iyi topraklar III ve IV'tür ve böylece *en iyi tür toprağın* rantı da *Storch*'un[89] konuyu doğru kavradığı üzere, daha kötü toprakların rantını belirler.

IV, öteki sınıflardan gelen bütün direnci altederek tüm ürününü piyasaya zorlayabileceği bir fiyattan satış yapar. Bu fiyat $1^5/_6$ sterlindir. Fiyat daha yüksek olsaydı, pazar daralırdı ve karşılıklı dışlama süreci yeniden başlardı.

I'in pazar değerini belirlemesi, ancak, II'nin, vb. ek arzı pazarın, I'in pazar değeri üzerinden emebileceği ek arzlar olduğu varsayımı çerçevesinde [doğrudur]. Eğer [pazar değeri –ç.] daha yüksekse, o zaman I epeyce edilgenleşir ve takındığı tavır sonucu, II, III ve IV'ü, fiyatın, pazarın, tüm ürünü emecek kadar genişleyeceği bir düzeye ininceye değin düşmesi için tepki göstermeye zorlar. Şimdi, öyle bir durum ortaya çıkar ki, **gerçekte** IV'ün belirlediği bu pazar değerinde, IV'ün kendisi, mutlak rantı ek olarak $49^7/_{12}$ sterlinlik, III ise mutlak ranta ek olarak $17^1/_2$ sterlinlik bir farklılık rantı öder; öte yandan II, hiç farklılık rantı ödemez, üstelik mutlaka rantın yani 10 sterlinlik tam rantın yerine yalnızca bir kısmını, $9^1/_6$ sterlinlik kısmını öder. Neden? $1^5/_6$ sterlinlik yeni pazar değeri, I'in maliyet fiyatının üstünde olmasına karşın, kendi bireysel

değerinin *altındadır*. Eğer pazar değeri, onun kendi bireysel değerine *eşit* olsaydı, bireysel değerle maliyet fiyatı arasındaki farka eşit olan 10 sterlinlik mutlak rantı öderdi. Ama bireysel değerinin altında olduğu için, I 10 sterlin yerine mutlak rantın $9^1/_6$ sterlinlik bir parçasını öder; fiilen ödediği rant, pazar değeriyle maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir, ama bu fark, onun bireysel kendi değeriyle kendi maliyet fiyatı arasındaki farktan küçüktür.

⟨*Fiilî rant* pazar değeri ile maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir.⟩

Mutlak rant bireysel değerle maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir.

Farklılık rantı pazar değeri ile bireysel değer arasındaki farka eşittir.

Fiilî ya da *toplam rant* mutlak rant ve artı farklılık rantına eşittir; başka deyişle, pazar değerinin, bireysel değeri aşan fazlasına ve ona ek olarak bireysel değerin maliyet fiyatı üzerindeki fazlasına ya da pazar değeri ile maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir.

Bu nedenle eğer pazar değeri bireysel değere eşitse farklılık rantı sıfırdır ve toplam rant bireysel değerle maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir.

Eğer pazar değeri bireysel değerden daha büyükse *farklılık rantı* pazar değerinin bireysel değer üzerindeki fazlasına eşittir; ancak toplam rant bu farklılık rantına ve artı mutlak ranta eşittir.

Eğer pazar değeri bireysel değerden küçükse ama maliyet fiyatından büyükse farklılık rantı negatif bir büyüklüktür; dolayısıyla toplam rant mutlak ranta ve artı bu negatif farklılık rantına yani bireysel değerin pazar değeri üzerindeki fazlasına eşittir.

Eğer pazar değeri maliyet fiyatına eşitse, o zaman tüm üzerinden rant sıfırdır.

Bunu eşitlikler haline sokmak için mutlak rantı MR, farklılık rantını FR, toplam rantı TR, pazar değerini PD, münferit değeri MD, maliyet fiyatını da MF diye imleyeceğiz. O zaman şu eşitliklere ulaşırız:

||592| 1. MR = MD - MF = + y

2. FR = PD - MD = x

3. TR = MR + FR = PD - MD + MD - MF = y+x = PD - MF

Eğer PD> MD ise o zaman PD - MD = + x.

Şu halde: FR pozitif ve TR = $y + x$.

Ve PD - MF = $y + x$. Ya da PD - y - x = MF ya da PD = $y + x$ + MF.

Eğer PD < MD ise, o zaman PD - MD = - x. Şu halde: FR negatif

ve TR = $y - x$,

Ve PD - MF = $y - x$. Ya da PD + x = MD. Veya PD + $x - y$ = MF. Ya da PD = $y - x$ + MF.

Eğer PD = MD ise, o zaman FR = 0x = 0 çünkü PD - MD = 0.

Şu halde TR = MR + FR = MR + 0 = PD - MD + MD - MF = 0 + MD - PD = MD - MF = PD - MF = +y.

Eğer PD = MF ise [o zaman] TR ya da PD - MF = 0.

Varsayılan koşullarda I hiç rant ödemez. Neden? Çünkü mutlak rant münferit değerle maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir. Farklılık rantı ise, pazar değeri ile bireysel değer arasındaki farka eşittir. Ama burada pazar değeri, I'in maliyet fiyatına eşittir. I'in münferit değeri ton başına 2 sterlin, pazar değeri ise $1^5/_6$ sterlindir. Bu nedenle I'in farklılık rantı $1^5/_6$ sterlin - 2 sterlindir, ki bu -1/6 sterlin demektir. Ancak I'in mutlak rantı 2 sterlin - $1^5/_6$ sterlin, başka deyişle, onun bireysel fiyatıyla maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir, ki bu da +1/6 sterlindir. Bu çerçevede, I'in fiilî rantı, mutlak rantla (+1/6 sterlin) farklılık rantına (-1/6 sterlin) eşit olduğuna göre, +1/6 sterlin - 1/6 sterlin = 0'dır. Böylece kategori I ne farklılık rantı öder, ne mutlak rant öder, yalnızca maliyet fiyatını karşılar. Bu kategori ürününün değeri 2 sterlindir; $1^5/_6$ sterlinden satılmıştır, yani değerinin 1/12 *altında*, % $8^1/_3$ *altında* satılmıştır. Kategori I daha yüksek bir fiyattan satamaz; çünkü pazarı I değil, ama I'e karşıt çıkarak IV, III, II belirlemiştir. Kategori I $1^5/_6$ sterlin fiyattan yalnızca ek arz sağlayabilir.

I'in hiçbir rant ödemeyişi, pazar değerinin, onun maliyet fiyatına eşit olması gerçeğinden ötürüdür.

Ancak bu gerçek;

Birincisi, *I'in göreli olarak düşük verimliliğ*inin sonucudur. Sunmak durumunda olduğu şey $1^5/_6$ sterlinden ek 60 tondur. 100 sterlin karşılığı 60 ton [ürün –ç.] sunmak yerine, 100 sterlin karşılığı 64 ton, yani sınıf II'den 1 ton daha az sunduğunu kabul edelim. O zaman, I'de 60 ton sağlamak için yalnızca $93^3/_4$ sterlinlik sermaye yatırılması gerekirdi. I'deki bir tonun münferit değeri $1^7/_8$ sterlin ya da 1 sterlin $17^1/_2$ şilin, maliyet fiyatı da 1 sterlin $14^3/_8$ şilin olurdu. Ve pazar değeri $1^5/_6$ sterlin = 1 sterlin $16^2/_3$ şilin olduğuna göre, maliyet fiyatıyla pazar değeri arasındaki fark $2^7/_{24}$ şilin olurdu. 60 tonda bu || 593| 6 sterlin $17^1/_2$ şilinlik bir rantı bulurdu.

Demek ki, tüm koşullar aynı kalsaydı ve I, olduğundan 1/15 (çünkü 60/15 = 4) daha üretken hale gelseydi, mutlak rantın bir bölümünü gene de ödeyebilirdi; çünkü pazar değeri ile I'in maliyet fiyatı arasında —her ne kadar kendi bireysel değeri ile maliyet fiyatı arasındaki farktan daha küçükse bile— gene de bir fark olurdu.

Böylece burada en kötü toprak, olduğundan daha verimli olsaydı gene de bir rant bırakırdı. Eğer I, olduğundan kesinlikle daha verimli olsaydı II, III, IV, onunla karşılaştırıldığı zaman, *göreli olarak daha az verimli* olurlardı. I'in ve onların bireysel değerleri arasındaki fark daha küçük olurdu. Bu nedenle I'in *hiç rant* bırakmayışı, onun mutlak olarak daha verimli olmayışı kadar, II, III, IV'ün göreli olarak *daha az verimli* olmayışlarından da ileri gelmektedir.

Ancak ikincisi: I'in 100 sterlin karşılığı 60 ton olan üretkenliği belli. Eğer II, III, IV ve özellikle de pazara yeni bir rakip olarak giren IV daha az verimli olsaydı, yalnızca I'e göre göreli olarak daha az değil, ama *mutlak olarak* daha az verimli olsaydı, o zaman kategori I bir rant bırakabilirdi — bu, mutlak rantın ufak bir parçasını içerseydi bile. Çünkü pazar $1^5/_6$ sterlinden $292^1/_2$ tonu emebildiğine göre, $1^5/_6$ sterlinden daha yüksek bir pazar değeri üzerinden, örneğin 280 tonu emebilirdi. Ancak, $1^5/_6$ sterlinden, yani I'in üretim maliyetinden daha yüksek olan her pazar değeri, I için bir rant bırakır ama, [bu rant –ç.] pazar değeri eksi I'in maliyet fiyatına eşittir.

Bu çerçevede aynı biçimde, IV'ün mutlak üretkenliği nedeniyle I'in hiç rant bırakmadığı da söylenebilir; çünkü pazardaki rakipler [yalnızca –ç.] II ve III iken, I rant bırakıyordu ve IV'ün ortaya çıkmasına karşın yani ek arza karşın rant bırakmayı da sürdürebilirdi —gerçi bu daha düşük bir rant olurdu— elbette eğer IV 100 sterlinlik bir sermaye harcamasına karşılık $92^1/_2$ ton değil de 80 ton üretseydi.

Üçüncüsü: 100 sterlinlik bir sermaye harcamasının mutlak rantının 10 sterlin olduğunu, yani sermayenin %10'u ya da maliyet fiyatının 1/11'i olduğunu, bu nedenle de 100 sterlinlik bir sermayenin tarımda [ürettiği ürünün] değerinin, 10 sterlini kâr olmak üzere 120 sterlin olduğunu varsaydık.

Eğer [deseydik ki]: Tarımda 100 sterlinlik bir sermaye yatırılmıştır, bir işgünü 1 sterline eşitse, o zaman 100 işgünü harcanmıştır [deseydik –ç.] bu yanlış olurdu. Genel olarak, eğer 100 sterlinlik bir sermaye 100 işgününe eşitse, o zaman, bu sermaye hangi üretim dalına yatırılırsa yatırılsın, [yeni yaratılan değer] hiçbir zaman [100 işgününe eşit olmaz]. Bir altın liranın 12 saatlik bir işgününe eşit olduğunu, bunun da normal bir işgünü olduğunu kabul edelim; o zaman ilk soru, emeğin sömürü oranı ne sorusu olur. Yani, bu 12 saatin kaç saatinde işçi kendisi için, ücretinin (karşılığını) yeniden-üretmek için çalışır, ne kadarını kapitalist için *gratis** çalışır? Bu çerçevede, kapitalistin karşılığında *ödeme* yapmaksızın *sattığı* ve

* Bedava –ç.

böylece artı-değerin kaynağı olan, sermayeyi artırmaya hizmet eden emek-zamanı [ne kadardır]? Eğer sömürü oranı %50 ise, o zaman işçi 8 saat kendisi için ve 4 saat kapitalist için bedavadan çalışır. Ürün, 1 sterlin [değerinde –ç.] olan 12 saate eşittir (12 saatlik emek-zamanını 1 altın liranın içerdiği varsayılmıştır). 1 sterline eşit olan bu 12 saatten 8 saati kapitalistin [ödediği –ç.] ücreti, 4 saati de onun artı-değerini karşılar. Demek ki $13^1/_3$ şilinlik bir ücrette artı-değer $6^2/_3$ şilindir, ya da 1 sterlinlik bir sermaye harcamasında 10 şilin ve 100 sterlinde 50 sterlindir. Şu halde 100 sterlinlik sermayeyle üretilen metanın değeri 150 sterlin olacaktır. Gerçekte kapitalistin kârı, ürünün içerdiği ödenmemiş emeğin satışında yatar. Normal kâr, ödenmemiş olanın satışından elde edilir.

||594| Ama ikinci soru da şudur: Sermayenin *organik bileşimi* ne? Sermayenin, makineyi vb. ve hammaddeyi içeren bölümünün değeri üründe *yalnızca yeniden-üretilmiştir*, değişmeksizin yeniden ortaya çıkar. Kapitalist sermayenin bu parçasını, *değeri* üzerinden ödemek durumundadır. Dolayısıyla [bu kısım –ç] ürüne *önceden belirlenmiş* değer olarak girer. Kapitalist çalıştırdığı emeğin ise yalnızca bir bölümünü ödemiştir; ama bu emeği o bütünüyle satın almıştır ve ürünün değerine bu emek *bütünüyle* girer. Yukardaki oranın, emeğin sömürü oranı olduğunu kabul edersek, bu durumda, *aynı* büyüklükteki sermayenin artı-değerinin miktarı, organik bileşimine bağlıdır. Eğer A sermayesi 80*s* + 20*d* sterlinden oluşuyorsa o zaman ürünün değeri (her ne kadar ürün %50 ödenmemiş emek içeriyorsa da) 110 sterlin ve kâr da 10 sterlin olur. Eğer B sermayesi 40*s* + 60*d* sterlinden oluşuyorsa, o zaman ürün her ne kadar yalnızca %50 ödenmemiş emeği içeriyorsa da ürünün değeri 130 sterlin ve kâr 30 sterlin olur. Eğer C sermayesi 60*s* - 40*d* sterlinden oluşuyorsa, o zaman ürünün değeri 120 sterlin ve kâr da 20 sterlindir; burada da ürün %50 ödenmemiş emeği kapsar. Demek ki 300 sterline eşit üç sermaye toplam 10 + 30 + 20 = 60 sterlin kâr bırakır; bu da 100 sterlin için ortalama %20 demektir. Her bir sermaye ürettiği metayı 120 sterline satarsa bu ortalama kârı elde eder. 80*s* + 20*d* sterlinlik A sermayesi değerinin 10 sterlin *üstünde* satar; 40*s* + 60*d* sterlinlik B sermayesi değerinin 10 sterlin *altında* satar; 60*s* + 40*d* sterlinlik c sermayesi değeri *üzerinden* satar. Hepsi bir arada düşünüldüğü zaman metaların tamamı değerlerinden satılmıştır: 120 + 120 + 120 = 360 sterlin. Gerçekte A + B + C'nin değeri 110 + 130 + 120 = 360 sterlindir. Ama ayrı ayrı alınan farklı kategorilerin fiyatları, kimi kez değerinin *üstünde*, kimi kez *altında*, kimi kez de *tam* değerindedir; böylece her biri %20 kâr bırakır. Metaların böylece ayarlanan değerleri maliyet fiyatlarıdır; rekabet

bu maliyet fiyatlarını sürekli olarak, pazar fiyatları için çekim merkezi halinde belirler.

Şimdi varsayalım ki, tarımda yatırılan 100 sterlin 60*s* + 40*d* sterlinden oluşmaktadır (ki yeri gelmişken söyleyelim, *d* için her halde çok düşük); şu halde [ürünün] değeri 120 sterlindir. Ama bu sanayideki *maliyet fiyatı*na eşittir. Bu nedenle yukardaki örnekte [üretilen ürünün] ortalama fiyatının 100 sterlinlik bir sermayede 110 sterlin olduğunu varsayalım. Şimdi artık, tarımsal ürün değerinden satılırsa, değerinin, maliyet fiyatının 10 sterlin *üstünde* olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda tarımsal ürün %10 rant bırakır ve biz kapitalist üretimde bunun *normal* bir şey olduğunu, yani öteki ürünlerin aksine tarımsal ürünün, *toprak mülkiyeti* nedeniyle, maliyet fiyatından değil, değerinden satıldığını kabul edeceğiz. Ortalama kâr %10 ise, toplam sermayenin oluşumu 80*s* + 40*d* sterlindir. Tarımsal sermayenin ise 60*s* + 40*d* sterlinden oluştuğunu, yani onun bileşiminde ücretlerin —**doğrudan emeğin**— sanayinin öteki dallarında yatırılan toplam sermayeye göre daha büyük bir payı olduğunu kabul ediyoruz. Bu, bu daldaki *göreli olarak düşük* emek üretkenliğini işaret eder. Doğrudur, bazı tarım türlerinde, örneğin besicilikte bileşim 90*s* + 10*d* sterlin olabilir; yani *d:s* oranı, toplam sınai sermayeninkinden küçük olabilir. Ama rantı belirleyen bu dal değildir, asıl tarımdır, üstelik tarımın da buğday, vb. temel *geçim nesnelerini* üreten parçasıdır. Öteki dallardaki rantı belirleyen || 595| o dallarda yatırılan sermayenin bileşimi değildir, temel geçim nesnelerinin üretiminde kullanılan sermayenin bileşimidir. Kapitalist üretimin salt varlığı, hayvansal besinin değil, ama bitkisel besinin, geçim nesneleri içindeki en geniş öğe olduğunu varsayar. Farklı alanlardaki rant ilişkisi, burada bizi ilgilendirmeyen **ikincil bir sorundur** [o nedenle] inceleme-dışıdır.

Dolayısıyla, mutlak rantı %10'a eşitlemek üzere, **tarımsal-olmayan sermayenin genel ortalama bileşimi** 80*s* + 20*d* sterlin, tarımsal sermayenin bileşimi de 60*s* + 40*d* sterlin kabul edilmiştir.

Şimdi soru, sınıf I'in hiçbir rant ödemediği D durumunda, sermaye farklı biçimde oluşsaydı, örneğin 50*s* + 50*d* sterlin, ya da 70*s* + 30*d* sterlin olsaydı, herhangi bir şey fark eder miydi, fark etmez miydi sorusudur. Birinci halde ürün değeri 125 sterlin, ikincisinde 115 sterlin olurdu. Birinci halde, **tarımsal-olmayan sermayenin farklı bileşiminden** kaynaklanan fark 15 sterlin, ikincisinde 5 [sterlin —ç.] olurdu. Yani tarımsal ürünün değeriyle maliyet fiyatı arasındaki fark birinci halde, yukarda varsayılandan %50 fazla, ikinci halde ise %50 az olurdu.

Eğer ilk durum sözkonusu olsaydı, 100 sterlinin [ürününün] de-

ğeri 125 sterlin olsaydı, o zaman, A tablosunda I'in ton değeri $2^1/_{12}$ sterlin [olurdu]. Ve bu, burada pazar-değerini I belirlediği için, A'nın pazar değeri olurdu. Öte yandan, I A'nın maliyet fiyatı, eskisi gibi $1^5/_6$ sterlin olurdu. Varsayımımıza göre, $292^1/_2$ ton, ancak $1^5/_6$ sterlinlik fiyatta satılabilir olduğu için, bu herhangi bir şeyi değiştirmezdi; tıpkı tarımsal ürünün bileşimi 70*s* + 30*d* olsay[dı], ya da tarımsal ürünün değeri ile maliyet fiyatı arasındaki fark yalnızca 5 sterlin olsay[dı], yani [daha önce] varsayılanın yarısı kadar olsaydı, hiçbir şeyin fark etmeyecek oluşu gibi. Eğer *maliyet fiyatının* ve dolayısıyla tarımsal-olmayan sermayenin ortalama organik bileşiminin 80*s* + 20*d* sterlinde sabit olduğu varsayılırsa, o zaman, [tarımsal sermayenin organik bileşiminin] daha yüksek ya da alçak olup olmayışı —A tablosunda dikkate değer bir farklılık sağlasa ve mutlak rantla %50 fark yaratsa da— burada ⟨I D'de⟩ herhangi bir farklılığa yol açmaz.

Ama şimdi bunun tersini, yani tarımsal sermayenin bileşiminin, eskisi gibi 60*s* + 40*d* sterlinde sabit kaldığını ve tarımsal-olmayan sermayenin bileşiminin değiştiğini kabul edelim. 80*s* + 20*d* sterlin yerine, diyelim 70*s* + 30*d* sterlin ya da 90*s* + 10*d* sterlin olsun. Birinci halde ortalama kâr 15 [sterlin] ya da **varsayılan örnekten** %50 yüksek [olurdu]; öteki halde 5 sterlin ya da %50 düşük olurdu. Birinci halde mutlak rant 5 sterlin [olurdu]. Bu durumda bir kez daha, I D için herhangi bir şey fark etmezdi. İkinci halde mutlak rant 15 sterlin [olurdu]. Bu da I D için fark etmezdi. Tüm bunlar, A, B, C ve E tabloları için, yani yeni bir sınıf —ister **artma** ister **azalma çizgisinde** olsun— yalnızca eski pazar değerinden **gerekli ek talebi** sağladığı zaman, mutlak rantın ve farklılık rantının mutlak belirlenişi açısından ne kadar önemli olmaya devam ederse etsin, I D için herhangi bir sonuç doğurmazdı.

*

Şimdi akla şu soru geliyor:

Pratikte bu *D durumu* ortaya çıkar mı? Ve hatta bundan da önce şunu sormalıyız: Bu, Ricardo'nun varsaydığı gibi *normal* bir durum mudur?

Birincisi, ya tarımsal sermaye eğer 80*s* + 20*d* sterline eşitse, yani tarımsal-olmayan sermayenin ortalama bileşimine eşitse, ancak o zaman normal bir durum olabilir; öyle ki tarımsal ürünün *değeri*, *tarımsal-olmayan ürünün maliyet fiyatına* eşit olur. Bugün için bu istatistik olarak yanlıştır. Tarımın *göreli olarak* daha düşük üretkenlikte olduğu varsayımı, Ricardo'nun, tarımsal üretimde

tedrici mutlak azalma olduğu varsayımından, her bakımdan daha tutarlıdır.

||596| *"Değer Hakkında"*ki bölüm I'de Ricardo, sermayenin ortalama bileşiminin altın ve gümüş madenlerinde yaygın olduğunu öne sürer (gerçi burada yalnızca ***sabit sermaye***den ve ***döner sermaye***den söz eder, ama bunu "düzelteceğiz"). Onun bu varsayımına göre, bu madenler yalnızca farklılık rantı bırakabilir, hiçbir zaman mutlak rant bırakamaz. Ne var ki, bu varsayım, daha zengin madenlerin sağladığı ek arzın, eski pazar değerinden gerek gösterilen ek arzdan her zaman daha çok olduğu gibi bir başka varsayıma dayanır. Ama, bunun tersinin neden aynı biçimde gerçekleşmeyebileceği kesinlikle anlaşılabilir bir şey değildir. Farklılık rantının yalnızca varlığı bile, *belirli pazar değer*ini değiştirmeksizin ek bir arzın olabileceğinin kanıtıdır. Çünkü, IV ya da III veya II, her nasıl belirlenmiş olursa olsun I'in pazar değerinden satmadıkça, yani onların arzının mutlak miktarından *bağımsız olarak* belirlenmiş pazar değerinden satmadıkça farklılık rantı bırakmaz.

Ya da [normal bir durum şöyle sözkonusu olabilir —ç.]: Eğer, içerdiği [koşullar] her zaman normalse, *D durumu* normal bir şey olmak gerekir; başka deyişle, I, her zaman IV'ün, III'ün ve II'nin, özellikle IV'ün rekabetiyle kendi ürününü mutlak rant miktarının tamamı ölçüsünde değerinin *altında*, yani maliyet *fiyatı*ndan satmaya zorlanırsa, D durumu normal bir şey olmak gerekir. IV, III, ve II'de farklılık rantının yalnızca varlığı bile, onların kendi münferit değerlerinin *üstünde* olan bir pazar değerinden sattıklarının kanıtıdır. Eğer Ricardo, I'de durumun böyle olamayacağını düşünüyorsa, o zaman mutlak rantın olanaksızlığını *önvarsayım* olarak kabul ediyor demektir, bu da *değer ile maliyet fiyatının özdeşliği*ni bir önvarsayım kabul etmesinden ötürüdür.

$292^1/_2$ tonun 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilinlik pazar değerinden satılması olanağının bulunduğu *C durumu*nu alalım. Ve Ricardo gibi, IV'ten yola çıkalım. Yalnızca $92^1/_2$ tona gerek duyulduğu, IV ton başına 1 sterlin $5^{35}/_{37}$ şilinden satacaktır, yani 100 sterlinlik bir sermayeyle üretilen metaları 120 sterlinlik değerlerinden satacaktır; bu 10 sterlinlik bir mutlak rant bırakır. IV kendi metalarını neden değerinin *altında*, *maliyet fiyatı*ndan satar? Yalnızca o orada olduğu sürece III, II ve I onunla rekabet edemez. Yalnızca III'ün *maliyet* fiyatı bile IV'e 10 sterlinlik rant getiren değerin üstündedir, hele hele II'nin ve I'in maliyet fiyatı daha da üstündedir. Bu nedenle III, vb. yalnızca bu tonları çıplak maliyet fiyatından satsalar bile rekabet edemezler.

Yalnızca bir sınıf olduğunu varsayalım —en iyi ya da en kötü

türden toprak, IV ya da I ya da III veya II, bu teori yönünden hiç fark etmez— varsayalım ki, o toprağın arzı *sınırsızdır*, yani genelde ***elde bulunan*** ve bu üretim dalının emebileceği sermayeye ve emeğe *göre* sınırsızdır — öyle ki toprak herhangi bir engel oluşturmaz ve emek ve sermaye miktarı için göreli olarak sınırsız bir **iş alanı** sağlar. Gene bu nedenle, *çeşitli* **doğal verime** sahip toprakta tarım yapılması sözkonusu olmadığı için herhangi bir farklılık rantının olmadığını (ya da gözardı edilebilecek ölçüde olduğunu) varsayalım. Dahası, *toprak mülkiyeti* de olmadığını varsayalım; o zaman açıktır ki, mutlak rant da yoktur; bu nedenle (varsayımımız çerçevesinde farklılık rantı da olmadığına göre) *hiç* rant yoktur. Bu gereksiz bir yinelemedir. Çünkü *mutlak* rantın varlığı yalnızca toprak mülkiyetini öngörmekle kalmaz, ama *bir amaca ayrılmış toprak mülkiyeti*ni, yani kapitalist üretime dayandırılmış ve o üretime göre ayarlanmış toprak mülkiyetini öngörür. Mutlak rantın, meta değerlerini kapitalist ortalama fiyatlar düzeyine getirme [girişimine –ç.] tarımdaki toprak mülkiyetinin gösterdiği *direniş* sonucu oluştuğunu söylediğimize göre, [yukardaki –ç.] gereksiz yineleme, sorunun çözümüne hiçbir biçimde yardımcı olmaz. Eğer toprak mülkiyetinin bu hareketini aradan çıkarırsak —bu direnişi, sermayeler arası rekabetin bu **iş alanında** karşı çıktığı bu özgül direnişi aradan çıkarırsak— rantın varlığının dayanağı olan önkoşulu doğaldır ki iptal etmiş oluruz. Bu arada yeri gelmişken söyleyelim (bay Wakefield'ın sömürge teorisinde[90] çok iyi gördüğü gibi) varsayımın kendisinde bir çelişki vardır: Bir yandan gelişkin kapitalist üretim, öte yandan toprak mülkiyetinin yokluğu. Bu durumda ücretli emekçiler nereden gelecek?

Başlangıçta İngiltere'nin kolonileştirdiği yerlerde hükümetin bedava [toprak] vermesiyle toprak mülkiyetinin *yasal olarak* mevcut hale geldiği kolonilerde bile buna *benzer* bir gelişme ortaya çıkmıştır; ve hatta ||597| **ABD'de olduğu gibi**, hükümetin gerçi **acre başına 1 dolar falan gibi** çok düşük bir bedelle toprak satarak toprak mülkiyetini kurumsallaştırmak istediği yerlerde bile, buna *benzer* bir durum ortaya çıkmıştır.

Burada [olayın –ç.] iki farklı yönü birbirinden ayrılmalıdır.

Birincisi: Sözcüğün tam da ifade ettiği anlamda koloniler vardır: Birleşik Devletler, Avustralya, vb.. Burada tarım yapan kolonistlerin büyük bir bölümü, anavatandan yanlarında az ya da çok miktarda sermaye getirdikleri halde *kapitalist* değildirler, *kapitalist* üretim de yapmazlar. **Şu ya da bu ölçüde köylüdürler; kendileri çalışır** ve başlıca amaçları, her şeyden önce *kendi rızklarını*, kendi **geçim araçlarını** üretmektir. Bu nedenle de ürünleri esas olarak

meta haline gelmez, **ticaret** amacıyla üretilmiş değildir. Ürünlerinin kendi tüketimleri üstündeki fazlasını, ithal malı mamul metalar, vb. karşılığında ya değişirler ya da satarlar. Kolonistlerin denize, ulaşım yapabilen nehirlere vb. yakın yerlerde yerleşen daha küçük bir bölümü ise ticaret kentlerini-kasabalarını oluşturur. Buralarda da kapitalist üretim sorunu sözkonusu değildir. Adım adım kapitalist üretim ortaya çıksa ve ürünün satışı ve elde ettiği kâr **kendisi çalışan ve kendi toprağına sahip olan çiftçi** için belirleyici duruma gelse bile, sermaye ve emekle karşılaştırıldığında toprak bir öğe olarak gene de pratikte **sınırsız bir iş alanı** sağlayan bir bollukta bulunduğu sürece, birinci tür kolonizasyon da sürecek ve bu nedenle üretim, *hiçbir zaman*, belli bir pazar değerinde, pazarın gereksinimine göre düzenlenmeyecektir. Birinci türden kolonistler, kendi ilk ağızdaki tüketimlerinin *üstünde ve ötesinde* ürettikleri her şeyi pazara dolduracaklar ve ücretlerinden daha fazlasını getirecek herhangi bir fiyattan satacaklardır. Bunlar, bir ölçüde kapitalist üretim yapan çiftçilerin rakibidirler ve daha uzun süre de rakibi olarak kalacaklardır; ve böylece tarım ürününün pazar fiyatını sürekli olarak değerinin *altında* tutacaklardır. Bundan ötürü, en kötü tür toprakta tarım yapan çiftçi, çiftliğinin satışlarından ortalama kârı elde ederse, yani yatırdığı sermayeyi geri alırsa, bunu oldukça yeterli bulacaktır; doğal ki birçok durumda işler böyle değildir. Dolayısıyla, birbirinden temelde farklı olan, birbiriyle rekabet eden iki durumla karşı karşıyayız: tarımda kapitalist üretim henüz başat değil; ikincisi, her ne kadar toprak mülkiyeti yasal olarak varsa da pratikte yalnızca raslansal olarak var ve işin aslında yalnızca toprağa sahiplik sözkonusu. Ya da yasal anlamda toprak mülkiyeti her ne kadar varsa da —toprağın, emeğe ve sermayeye göre, *bir öğe olarak* bolluğundan ötürü— sermayeye direnme gücü gösteremez; sermayenin tarımı, bir iş alanı durumuna dönüştürmesine direnme gücü gösteremez — **ki, tarımsal-olmayan sanayinin** tersine, tarım, *sermaye yatırımına* özel bir direnç gösterir.

Ticari spekülasyonların daha işin başında ortaya çıktığı ve üretimi dünya pazarını hedef alan ikinci tür kolonilerde — ***plantasyonlarda***— ise kapitalist üretim tarzı varsa da, bu biçimseldir; çünkü zencilerin köleliği, kapitalist üretimin temeli olan özgür ücretli emeği dışlar. Ama kölelerin kullanıldığı işi yürütenler *kapitalistlerdir*. Onların ortaya koyduğu üretim yöntemi kölelikten doğmuş değildir, köleliğe aşılanmıştır. Bu anlamda aynı kişi hem kapitalisttir, hem toprak sahibidir. Ve sermaye ile emeğin karşısında toprağın bir öğe olarak [bol bol] bulunuşu, sermaye yatırımına ve dolayısıyla sermayeler arası rekabete hiçbir engel çıkarmaz.

Burada toprak sahiplerinden ayrı bir çiftçiler sınıfı da gelişmez. Bu koşullar varolduğu sürece, maliyet fiyatının pazar değerini belirlemesini hiçbir şey engellemeyecektir.

Tüm bu önkoşulların, *mutlak rantı* var eden önkoşullarla hiçbir ilgisi yoktur; yani bir yandan gelişkin kapitalist üretimle, öte yandan yalnızca yasal anlamda varolmakla kalmayan ama gerçekte sermayeye direnç gösteren ve hareket alanını sermayeye karşı savunan, yalnızca belli koşullarda sermayeye geçit veren toprak mülkiyeti koşullarıyla hiçbir ilgisi yoktur.

Bu koşullarda, yalnızca IV ya da III ya da II ya da I işletilse bile, mutlak rant varolacaktır. Sermaye, varolan tek kategori içinde rant ödeyerek, yani tarımsal ürünü *değer*inden satarak yeni bir alan kazanabilir. Dahası, tarımda (yani doğal bir öğeye, birincil üretimine) sermaye yatırımıyla tarımsal-olmayan sanayiye yatırımın karşılaştırılmasından ilk kez söz edilebilmesi ve bunlar arasındaki farklılık ancak bu koşullarda olabilir.

Ama izleyen soru şudur:

Eğer I'den başlanırsa, o zaman açıktır ki, II, III, IV —eğer bunlar yalnızca, eski pazar değerinden kabul edilebilir olan ek arzları sağlayacaklarsa— I'in belirlediği pazar değerinden satacaklar ve bundan ötürü, mutlak ranttan ayrı olarak, göreli verimlilikleriyle orantılı bir farklılık rantı elde edeceklerdir. Öte yandan, eğer başlangıç noktası IV ise, öyle görünüyor ki || 598| belli itirazlar yapılabilir.

Çünkü gördük ki, [B ve C tablolarında] II, eğer ürün $1^{11}/_{13}$ sterlinlik ya da 1 sterlin $16^{12}/_{13}$ şilinlik değerinden satılırsa mutlak rant getirmektedir.

D tablosunda, (**inis çizgisindeki**) izleyen sınıf olan III'ün *maliyet fiyatı,* 10 sterlin rant bırakan IV'ün *değer*inden daha yüksektir. Dolayısıyla burada, herhangi bir rekabet ya da **daha düşük fiyattan satış** sorunu olamaz — hatta III maliyet fiyatından satılsa bile. Ancak IV, $92^{1}/_{2}$ tondan fazlaya gerek duyulması halinde talebi karşılayamazsa, o zaman fiyatı artacaktır. Yukardaki örnekte, III, hatta kendi *maliyet fiyatı*nda bir rakip olarak ortaya çıkmadan önce, IV'ün fiyatı ton başına $3^{43}/_{111}$ şilin artacaktır. Soru, III'ün bu koşullarda [pazara —ç.] girip girmeyeceğidir. Olayı, bir başka biçimde ortaya koyalım. IV'ün fiyatının, III'ün bireysel değeri olan 1 sterlin 12 şiline çıkması için, talebin 75 tondan çok artmaması gerekir. Bu özellikle *başat tarımsal ürün* için sözkonusudur; bu üründeki bir arz yetmezliği, arzdaki *aritmetik* açığa uygun olandan çok daha büyük bir *fiyat* artışına neden olacaktır. Ama eğer IV 1 sterlin 12 şiline çıkmışsa, o zaman III'ün bireysel değerine denk düşen

bu pazar değerinde III mutlak rant öder, IV farklılık rantı. Eğer, herhangi bir **ek talep** varsa, III kendi bireysel değerinden satabilir; çünkü o zaman pazar değerine egemen olabilir ve *toprak sahibi*nin ranttan vazgeçmesi için herhangi bir neden olamaz.

Ama diyelim ki, IV'ün pazar fiyatı yalnızca, III'ün *maliyet fiyatı* olan 1 sterlin $9^1/_3$ şiline yükselmiş olsun. Ya da örneği daha çarpıcı hale getirmek için, III'ün maliyet fiyatının 1 sterlin 5 şilin olduğunu, yani IV'ün *maliyet fiyatı*ndan yalnızca $1^8/_{37}$ şilin fazla olduğunu varsayalım. Daha yüksek olmalıdır, çünkü verimi, IV'ünkinden düşüktür. Şimdi III harekete geçirilir ve III'ün maliyet fiyatının üstünde, yani 1 sterlin $5^{35}/_{37}$ şilinden satan IV ile rekabet edebilir mi? Ek bir talep varolsun ya da olmasın. Birinci durumda IV'ün pazar değeri, değerinin üstüne 1 sterlin $5^{35}/_{37}$ şilinin üstüne çıkmıştır. Ve o zaman koşullar ne olursa olsun, III, mutlak rantının tam miktarı kadar olmasa bile, kendi maliyet fiyatının *üstünde* satar.

Ya da *herhangi* bir ek talep yoktur. Burada, bu durumda iki olasılık var. Eğer, III'ün çiftçisi aynı zamanda onun sahibi ise, eğer onun açısından kapitalist toprak mülkiyeti bir engel değilse, bir direnç yaratmazsa, çünkü kapitalist olarak değil ama toprak sahibi olarak o toprak mülkiyetini kontrolu altında tutuyorsa III'ün rekabeti ortaya çıkabilir. Onun rekabeti IV'ü, o zamana kadar egemen olan 1 sterlin $5^{35}/_{37}$ şilinlik fiyatın altında, hatta 1 sterlin 5 şilinlik fiyatın altında satmaya zorlar. Ve böylelikle III, alanın dışına sürülüp çıkarılır. Ve IV, her zaman III'ü sürüp piyasadan çıkarabilir. Yalnızca fiyatı, kendi üretim maliyetinin altına indirmesi yetecektir; o maliyet, III'ünkinden daha düşüktür. Ancak, *fiyat indirimi* sonucu pazar genişlemişse, o zaman ne olacak? Ya pazar, öylesine genişler ki yeni eklenen 75 [tona –ç.] karşın IV, kendi $92^1/_2$ tonunu eskisi gibi elden çıkarabilir, ya da pazar bu kadar genişlemediği için IV'ün ve III'ün bir kısım ürünü ürün fazlası olarak elde kalır. Bu durumda IV, pazara egemen olduğu için, III'teki sermaye uygun bir büyüklüğe indirilinceye, yani IV'ün tüm ürününün emilmesine elverişli düzeye indirilinceye kadar, [fiyatı] düşürmeyi sürdürür. Ama 1 sterlin 5 şilinde tüm ürün satılabilir olduğu ve III bir bölüm ürününü bu fiyattan sattığı için IV bu fiyatın üstünde satış yapamaz. Ama bu yalnızca, ek talebin yaratmadığı ama pazarın genişlemesine öncülük eden geçici bir aşırı-üretim durumunda olasıdır. Ve böyle bir durum, yalnızca III'te kapitalist ve toprak sahibi özdeş ise, yani bir kez daha, kapitalistin kendisinin toprak sahibi olduğu ve toprak sahibini kapitaliste kurban ettiği için toprak mülkiyetinin sermayeyle karşı karşıya gelen bir güç olarak varolmadı-

ğı kabul edilirse olabilir. Ama toprak mülkiyeti, bu kimliğiyle III'teki sermayeyle karşı karşıya gelirse, o zaman, toprak sahibinin, herhangi bir rant elde etmeksizin toprağını tarım yapılsın diye vermesi için hiçbir neden yoktur; IV'ün fiyatı, en azından III'ün maliyet fiyatının *üstüne* çıkmadan önce toprağını vermesi için hiçbir neden yoktur. Eğer bu yükseliş ||599| azsa, o zaman, kapitalist üretim altındaki herhangi bir ülkede, III, başka bir biçimde rant bırakmadıkça, sermayeden uzak düşecektir. Ama rant bırakmadıkça IV'ün fiyatı, III'ün maliyet fiyatının *üstünde* olmadıkça, yani eski rantına ek olarak IV farklılık rantı bırakmadıkça III asla tarıma açılmayacaktır. Talebin daha artmasıyla III'ün fiyatı, değerine yükselebilir, çünkü II'nin *maliyet fiyatı* III'ün bireysel değerinin *üstünde*dir. III'ün fiyatı 1 sterlin $13^{11}/_{13}$ şilinin üstüne çıkar çıkmaz II ekilip-biçilecek ve II bir miktar rant getirecektir.

Ancak D'de I'in *herhangi* bir rant bırakmadığı varsayılmıştır. Ama bu yalnızca, I'in zaten ekilmiş bir toprak olduğu, IV'ün bu alana girmesi sonucu ortaya çıkan pazar değeri **değişikliği** nedeniyle değerinin *altında*, kendi *maliyet fiyatı*ndan satmaya zorlandığı varsayıldığı için böyledir. Eğer sahibinin kendisi [aynı zamanda – ç.] çiftçi ise ve bundan ötürü bu *bireysel durumda*, toprak mülkiyeti sermaye ile karşı karşıya *gelmiyorsa*, ya da çiftçi %10'dan azını kabul etmeye hazır küçük bir kapitalist ise ya da yalnızca ücretini ya da biraz daha fazlasını kazanmak isteyen ve 10 [sterline] ya da 9 [sterline] veya daha azına eşit olan artı-emeğini kapitalist yerine toprak sahibine bırakmaya razı bir işçiyse, I, bu durumda işletilmeye devam edilecektir. Son iki durumda gerçi *fermage** ödenmektedir ama, gene de ekonomik anlamda hiç rant ödenmemiştir; ve biz ikincisiyle ilgiliyiz. Bir durumda çiftçi yalnızca bir **emekçidir**, öteki durumda emekçiyle kapitalist arası bir şey.

Toprak sahibinin, bir kapitalistin sermayesini bir üretim alanından geri çekebildiği kolaylıkla toprağını pazardan çekemeyeceği savından daha saçma hiçbir şey olamaz. Bunun en iyi örneği, Avrupa'nın İngiltere gibi en gelişkin ülkelerinde, geniş miktardaki verimli, ekilmemiş topraklardır; tarım dışına çıkarılmış, demiryolu yapılarına ya da konutlara tahsis edilmiş veya bu amaç için ayrılmış ya da İskoçya'nın dağlık yörelerinde vb. olduğu gibi toprak sahibi tarafından poligon ya da av alanı haline dönüştürülmüştür. Bunun en iyi [bir başka –ç.] kanıtı, İngiliz işçilerin, **boş bırakılmış** toprağa boş yere elkoymaya çabalamalarıdır.

Nota bene:** II D'de olduğu gibi, pazar değeri, sınıfın bireysel

* Çiftlik kirası, kesenek. –ç.
** Önemli not. –ç.

değerinin altında oluşu nedeniyle mutlak rantın, normal miktarın altına düştüğü yerde, ya da II B'de olduğu gibi daha iyi toprağın rekabeti yüzünden sermayenin bir bölümünün **daha kötü olan topraktan çekilmesinin gerektiği yerde**, ya da I D'de olduğu gibi rantın bütün bütün varolmadığı yerde varsayım:

1. Rantın hiç olmadığı yerde toprak sahibiyle kapitalistin *bir ve aynı* kişi olduğudur; bu nedenle burada, toprak mülkiyetinin sermayeye direnci ve **sermayenin hareket alanının toprak mülkiyetince sınırlanışı** ortadan kalkar; ama bu yalnızca bireysel durumlara özgüdür ve ayrıksın bir durumdur. Toprak mülkiyetinin bir öngereksinim olarak varlığı kolonilerde olduğu gibi bir yana konmuştur, ama bu ayrı durumlar içindir;

2. Daha iyi topraklardan gelen rekabetin —ya da bir olasılıkla (**azalan** [verim –ç.] **çizgisinde**) daha kötü topraklardan gelen rekabetin— aşırı üretime yol açtığı, pazarı zorla genişlettiği, fiyatları düşmeye zorlayarak ek talep yarattığıdır. Ancak bu, Ricardo'nun öngörmediği durumdur; çünkü her zaman arzın, **gerekli ek talebi** ancak ucu ucuna karşılayacak kadar olduğunu savlar;

3. B, C, D'de II'nin ve I'in ya mutlak rantın tamamını ödemedikleri ya da hiç ödemedikleridir; çünkü daha iyi toprakların rekabeti yüzünden, ürünlerini değerinin *altında* satmak zorunda kalırlar. Öte yandan Ricardo, ürünlerini *değerinden* sattıklarını, pazar değerini her zaman *en kötü toprağın* belirlediğini varsayar — oysa, onun normal durum saydığı I D'de tam tersi olur. Ayrıca onun kanıtları her zaman azalan verim çizgisi varsayımına dayanır.

Tarımsal-olmayan sermayenin ortalama bileşimi 80*s* + 20*d* sterlin ise, artı-değer oranı %50 ise ve tarımsal sermayenin bileşimi 90*s* + 10*d* ise yani sınai sermayeninkinden yüksekse —ki ||600| bu tarihsel olarak kapitalist üretim için doğru değildir— [o zaman] hiç *mutlak rant* yoktur; eğer 80*s* + 20*d* sterlin ise ki şimdiye dek durum hiç böyle olmamıştır, mutlak rant *hiç* [yoktur]; eğer düşükse, örneğin 60*s* + 40*d* sterlin ise *mutlak rant* [vardır].

Teori temelinde, farklı kategorilerin pazarla ilişkileri, yani pazara şu ya da bu kategorinin egemen olması ölçüsünde şu olasılıklar ortaya çıkabilir:

A. Sonuncu sınıf mutlak rantı öder. Pazar değerini I belirler, çünkü tüm [öteki –ç.] sınıflar, **gerekli arzı** *yalnızca bu pazar değerinden sağlarlar*.

B. Pazar değerini sonuncu sınıf belirler; mutlak rantı, tam oranında, o öder ama bir önceki miktarın tamamını değil; çünkü III'ün ve VI'ün rekabeti nedeniyle, **sermayesinin bir bölümünü üretimden çekmiştir**.

C. I, II, III ve IV'üncü sınıfların *eski pazar değerinden* sağladığı arz *fazlası* o pazar değerini düşürür; ama bu, daha üst sınıflarca düzenlendiği için, pazarın genişlemesine yol açar. I mutlak rantın yalnızca bir kısmını öder, II *yalnızca* mutlak rantı öder.

D. Pazar değerine, gene aynı biçimde, daha iyi sınıfların egemen olması ya da **arz fazlasıyla** daha düşük sınıfların egemen olması I'de rantı tamamen çökertir ve II'de de mutlak miktarının altına indirir; son olarak

E. Daha iyi sınıf, pazar değerini [I'in] maliyet fiyatının altına çekerek I'i pazardan atar. Şimdi pazar değerini II düzenlemektedir; çünkü bu yeni pazar değerinde, yalnızca zorunlu arz her üç sınıftan gelmektedir |600||

||600| Şimdi Ricardo'ya geri dönelim.

*

Söylemeye gerek yok, tarımsal sermayenin bileşimi üzerinde durulurken, toprağın değeri ya da fiyatı buna dahil edilmemiştir. Çünkü o, kapitalist ranttan başka bir şey değildir.

[ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM]

RICARDO'NUN RANT TEORİSİ (SONUÇ)

[*1. Ricardo'nun Toprak Mülkiyetinin Bulunmadığı Varsayımı. Yeni Toprağa Yönelmenin Bu Toprağın Konumuna ve Verimine Bağlı Oluşu*]

Ricardo'nun "Rant Hakkında"ki II. bölümüne geri dönelim.

Smith'ten zaten bildiğimiz "koloni teorisi"ni* sunarak başlıyor; fikirlerin mantıklı dizisini kısaca ortaya koymak için şu yeterlidir:

> "Zengin ve verimli toprağın bol bol bulunduğu bir ülkede *ilk kez yerleşirken*, fiilî nüfusu desteklemek için o *toprağın çok küçük bir bölümünün ekilmesi gereklidir*; ya da işin aslında, nüfusun emrinde olan *sermayeyle çok küçük bir* bölümü *ekilebilir*; böyle bir ülkede ilk kez yerleşirken *herhangi bir rant* olmayacaktır; çünkü *henüz sahiplenilmemiş bol miktarda* toprak varken, ve *bu nedenle*" (**sahiplenilmediğini** Ricardo daha sonra tamamen unutur) "*her kim ekmek isterse emrindeyken, toprağın kullanılması* karşılığında hiç kimse *ödeme* yapmaz." ([David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. Baskı, Londra, 1821], s. 55.)

⟨Demek ki burada toprak mülkiyeti olmadığı varsayılmaktadır. Bu süreç tanımlamasının, **modern insanların** [kolonilerde –ç.] **yerleşmesi** olayında *aşağı yukarı* doğru olmasına karşın, birincisi, gelişmiş kapitalist üretim için geçerli değildir; ve [ikincisi] eski Avru-

* Bkz: Bu cilt, s. 212-213, 224. –*Ed.*

pa'daki olayların *tarihsel* çizgisi olarak ortaya konursa, aynı ölçüde yanlıştır.⟩

"Arz ve talep genel ilkesi çerçevesinde, havanın ve suyun ya da *sınırsız miktarda* varolan başka herhangi bir doğa armağanı için neden hiçbir şey ödenmiyorsa, tıpkı onun gibi, *böyle bir toprak için de hiçbir rant ödenmez* ... bu ||601| doğal yardımcıların kullanılması karşılığında hiçbir bedel istenmez; çünkü bunlar tükenir türden değildir ve herkesin emrindedir. ... Eğer tüm topraklar *aynı* özelliğe sahip olsaydı, eğer *nicelik bakımından sınırsız ve nitelik bakımından bir-örnek* olsaydı, *kendine özgü konum üstünlüğü* olmadıkça" (ve **bir mülk sahibinin elinde oldukça**, diye de eklemeliydi) "kullanılmasına karşılık herhangi bir bedel istenmezdi" (çünkü asla özel mülkiyete geçirilemezdi). "Dolayısıyla, yalnızca, toprak *nicelik bakımından sınırsız* ve nitelik bakımından bir-örnek olmadığı ve nüfusun artmasıyla daha *düşük nitelikli* ya da *daha az konum üstünlüğünde* olan topraklar da ekime açıldığı için, *toprağın kullanımı* karşılığında rant ödenmektedir. Toplum büyüdükçe ikinci dereceden toprak tarıma açıldığı zaman, *üstün nitelikli toprağa derhal rant ödenmeye başlanır*; ve *rant miktarı toprağın bu iki parçası arasındaki nitelik farkına bağlı olur*" (agy, s. 56-57).

Bu noktayı daha yakından inceleyeceğiz. Mantıksal sıra şöyle: **Fiilî nüfus** ve sermaye ile karşılaştırıldığında, toprak, zengin ve verimli toprak, öğe olarak bol bol varsa, pratikte **sınırsız** miktardaysa —Ricardo, "**bir ülkede ilk yerleşirken**" (Smith'in koloni teorisi) durumu böyle *kabul ediyor*— ve bundan başka, eğer "**bol miktardaki**" bu toprak "**henüz sahiplenilmemiş**" ise ve *bundan ötürü*, "*henüz sahiplenilmediği*" için "**her kim ekmek isterse emrinde**" ise, bu durumda doğal olarak **toprağın kullanılması** karşılığında hiçbir şey ödenmez, rant ödenmez. Eğer [elde] "**nicelik bakımından sınırsız**" —yalnızca sermaye ve nüfusa göre değil, ama *gerçekte* sınırsız bir öğe (**su** ve **hava** gibi **sınırsız**) olsaydı— o zaman birinin sahiplenmesi, bir başkasının sahiplenmesine engel oluşturmazdı. **Toprakta** hiçbir **özel mülkiyet** (ayrıca hiçbir "**kamu**" **ya da devlet**) **mülkiyeti** olmazdı. Bu durumda —eğer tüm toprak *aynı* nitelikteyse— hiç rant ödenmezdi. Olsa olsa, "**kendine özgü konum özelliği**" olan **toprağın sahibine** [rant ödenirdi].

Demek ki Ricardo'nun düşündüğü koşullarda —yani toprağın "**sahiplenilmediği**" ve ekilmemiş toprağın "bu nedenle her kim ekip-biçmek isterse emrinde" olduğu koşullarda— eğer rant ödeniyorsa, bu yalnızca, "**toprak nicelik bakımından sınırsız ve nitelik bakımından bir-örnek**" olmadığı içindir; başka deyişle farklı türde topraklar olduğu ve aynı tür toprak "**sınırlı**" olduğu içindir. Biz diyoruz ki, Ricardo'nun varsayımı çerçevesinde ödenen rant yalnızca farklılık rantıdır. Ama [varsayımını –ç.] bununla sınırlayacak yer-

de *—toprak mülkiyetinin varolmadığı* varsayımından tamamen ayrı biçimde— **toprağın kullanımı karşılığında hiçbir zaman mutlak rant ödenmediği**, yalnızca farklılık rantı ödendiği **sonucuna sıçrayıverir**.

Bu durumda tüm sorun şudur: Eğer toprak çok bol bir *öğe olarak* sermayeyle karşı karşıya gelirse, o zaman sermaye sanayinin başka herhangi dalında nasıl iş görüyorsa, tarımda da *aynı* biçimde iş görür. Dolayısıyla *toprak mülkiyeti* yoksa rant da yoktur. En çoğu, bir toprak parçası ötekinden daha verimliyse, sanayideki gibi kâr fazlası olabilir. Bu durumda, **toprağın farklı derecedeki verimliliğinin** doğal temellerine dayanarak, bu fazla-kârlar, kendilerini farklılık rantı olarak yerleştireceklerdir.

Öte yandan eğer toprak, 1. sınırlıysa, 2. sahiplenildiyse ve sermaye *toprak* mülkiyetini önkoşul olarak görürse —ve kapitalist üretimin geliştiği yerde durum böyledir: sermaye eski Avrupa'da sahip olduğu bu önkoşulu bulamadığı yerde, ki Birleşik Devletler'de bulamamıştır, onu kendisi yaratır— bu durumda toprak başından bu yana, sermaye için bir **iş alanı** öğesi değildir. **Öyleyse** farklılık rantına ek olarak [mutlak] rant vardır. Ama bu durumda da bir tür topraktan ötekine geçiş —ister artan verim **çizgisinde** I, II, III, IV ya da ister **azalan** verim **çizgisinde** IV, III, II, I olsun— *Ricardo'nun varsayımı* çerçevesinde olduğundan daha başka türlü işler. Çünkü sermayenin kullanılması her iki kategoride hem I'de hem II, III, IV'te, ve benzer biçimde tersi süreçte yani geçiş IV'ten III'e vb. olduğu zaman toprak mülkiyetinin direnciyle karşılaşır. IV'ten III'e vb. geçişte, IV'ün fiyatının III'te sermayenin ortalama bir kârla kullanılabilir olmasını sağlayacak kadar yükselmesi yeterli değildir. Fiyat öyle bir ölçüde artmalıdır ki, III'te rant ödenebilmelidir. Eğer geçiş I'den II'ye vb. ise, o zaman I için rant bırakan fiyatın, II için yalnızca bu rantı getirmekle kalmaması ama onun yanında bir de farklılık rantı bırakması gerektiği açıktır. Ricardo'nun *toprak mülkiyetinin varolmayışı* konusundaki varsayımı, kuşku yok ki, *toprak mülkiyetinin varlığı ile ve varlığından* kaynaklanan yasayı dışlamamıştır.

Kendi varsayımı çerçevesinde farklılık rantının nasıl ortaya çıkabileceğini gösterdikten sonra, Ricardo sözü sürdürür:

> "Nitelik bakımından üçüncü olan toprak tarıma açılır açılmaz, ikincide rant derhal başlar ve daha önce olduğu gibi, [ikisinin —ç.] üretkenlik güçleri arasındaki fark tarafından düzenlenir. Aynı zamanda, nitelik bakımından birinci olanın rantı artar; çünkü bu her zaman ikincideki rantın, belli bir miktar sermaye ve emek karşılığı elde edilen ürünler arasındaki fark kadar üstünde olmalıdır. **Nüfusun artmasında, besin sağlamayı arttırmak için bir ülkeyi, nite-**

lik bakımından daha kötü toprağa yönelmek zorunda bırakacak olan her adım" (agy, s. 57) (doğal ki bu, nüfusun artmasındaki *her adımın bir ülkeyi nitelik bakımından daha kötü toprağa yönelmek zorunda bırakacağı anlamına gelmez*) ||602| daha verimli topraktaki rant artacaktır" (agy, s. 57).

Bu tamam.

Ricardo bir de örnek veriyor. Ama, daha sonra işaret edilecek noktalardan ayrı olarak, bu örnek, **azalan verim çizgisini** benimsiyor. Bu ise yalnızca bir *önvarsayım*dır. Bunu, sessiz-sakin araya sokuşturmak için şöyle diyor:

> "*Henüz sahiplenilmemiş ... zengin ve verimli toprağın bol bol bulunduğu* bir ülkede ilk kez yerleşirken" (agy, s. 55).

Ama kolonistlere göre "**henüz sahiplenilmemiş, kötü ve kısır toprak bol bol**" bulunsaydı da durum aynı olurdu. *Rant ödenmeyişi* toprağın zenginliğine ya da verimli oluşuna değil, **sınırsızca varoluşuna, sahiplenilmemişliğine ve verimliliğiyle ilgili bu nitelik ne olursa olsun bir-örnek niteliğine** dayanıyor. Bundan ötürü Ricardo *varsayımını* şöyle formüle ediyor:

> "Eğer *tüm topraklar aynı* özelliğe sahip olsaydı, eğer *nicelik bakımından sınırsız* ve *nitelik bakımından bir-örnek* olsaydı, kullanılmasına karşılık herhangi bir bedel istenemezdi" (agy, s. 56).

"**Zengin ve verimli olsaydı**" demiyor ve diyemez; çünkü bu koşulun, yasayla *kesinlikle hiçbir* ilişiği yoktur. **Zengin ve verimli olmak** yerine toprak, **kötü ve kısır** olsaydı, o zaman, her kolonist **tüm toprağın daha büyük bir parçasını** ekip-biçmek zorunda kalırdı ve böylece **toprağın sahiplenilmemiş olduğu yerde** bile, nüfusun artmasıyla birlikte, pratikteki toprak bolluğunun, **nüfusa ve sermayeye oranla** fiilî sınırsızlığının ortadan kalkacağı noktaya daha hızlı yaklaşırlardı.

Hiç kuşku yok ki, kolonistler en az verimli olan toprağı değil, en verimli olanı, yani ellerindeki tarım araç-gereçleriyle en çok üretebilecekleri toprağı seçeceklerdir. Ama yapacakları seçimde, sınırlayıcı tek öğe bu değildir. Onlar için ilk belirleyici öğe toprağın ***konumudur***, denize, geniş nehirlere, vb. yakın olma ***konumudur***. Batı Amerika'daki vb. toprak herhangi bir toprak kadar verimli olabilir; ama **kolonistler** kuşkusuz New England'da, Pennsylvania'da, North Carolina'da, Virginia'da, vb., kısacası Atlantik'in doğu kıyısında yurt edinmişlerdir. Eğer en verimli toprağı seçselerdi, o zaman yalnızca *bu yöredeki en verimli toprağı* seçerlerdi. Bu [durum —ç.] onların, daha sonraki aşamada, nüfusun büyüyüşü, sermayenin oluşumu, ulaşım olanaklarının gelişimi, kasabaların kurulması bu daha uzak olan yöredeki daha verimli toprağı daha

yakın ettiği zaman, Batıdaki daha *verimli* toprağı ekmelerine engel olmadı. Kolonistler *en verimli yöreyi* aramazlar, ama *en uygun konumlu* yöreyi ararlar; onun içinde de kuşkusuz —konum sözkonusu olduğu ölçüde koşullar *eşit*se— *en verimli* toprağı ararlar. Ama bu onların daha verimli yöreden daha az verimli yöreye doğru ilerlediklerini kanıtlamaz; yalnızca, *aynı* yöre içinde —konumun aynı olması koşuluyla— daha verimli toprağın, doğal olarak verimsiz topraktan önce ekildiğini gösterir.

Ne var ki Ricardo, "... **zengin ve verimli toprak bolluğunu**", doğru bir biçimde "**aynı özelliğe sahip olan** [...] **nicelik bakımından sınırsız** [...] **nitelik bakımından bir-örnek**" toprak diye *değiştirerek* andığı örneğe geliyor ve oradan yanlış ilk varsayımına geri sıçrıyor:

> "*En verimli ve en elverişli konumdaki* toprak *ilk ekilen* toprak olacaktır" (agy, s. 60).

[Buradaki] zayıflığı ve yapaylığı sezinler ve bu nedenle "**en verimli toprağa**", başlangıçta olmayan *yeni* bir koşul daha ekler: "**ve en elverişli konumdaki**". Bunun aslında "**en elverişli konum içindeki en verimli toprak**" olması gerekirdi; kuşkusuz bu saçmalık, ülkenin içinde, yeni gelenlerin, anavatanla ve **ülkelerindeki yaşlı akrabalarıyla** ve dış dünyayla ilişkilerini sürdürebilecekleri en elverişli konumdaki yörenin, kolonistlerin henüz keşfetmedikleri ve keşfetme durumunda olmadıkları topraklardaki "en verimli bölge" olduğunu [söylemeye] kadar da vardırılamaz.

Azalan verim çizgisi varsayımı, daha verimli yöreden daha az verimli yöreye geçiş, demek ki, yapay biçimde işin içine katılmıştır. Söylenebilecek olan şudur: **En iyi konumda olduğu** için ilk önce ekilen yörede, bu yöre *içinde*, daha verimli topraktan daha az verimli olan toprağa geçilinceye kadar *hiçbir rant* ödenmez. Ama eğer bu birinciden *daha verimli* ikinci bir yöreye geçilirse, o zaman varsayıma göre bu birinci yöre **daha kötü konumda** *olur*. Bunun içindir ki, **toprağın daha fazla verimli oluşunu, konumunun daha elverişsiz oluşunun ortadan kaldırması** olasıdır; bu durumda bölge I'in toprağı rant bırakmayı sürdürür. Ama "konum", ekonomik duruma göre, tarihsel olarak değişecek bir koşuldur; ve ulaşım olanaklarının kurulmasıyla, kasabaların ortaya çıkmasıyla vb. ve nüfusun artmasıyla sürekli olarak *iyileşmek* durumundadır. Dolayısıyla, açıktır ki, yöre II'de üretilen ürün zaman içinde **yavaş yavaş**, yöre I'deki rantı yeniden (aynı ürün için) düşürecek bir fiyattan pazara getirilecek ve **konumun elverişsizliği** ortadan kalktığı ölçüde, **en verimli toprak** olarak belirecektir.

||603| Bu durumda açıktır ki,

Ricardo'nun, farklılık rantını doğruca ve genel biçimi içinde

bizzat ifade ettiği yer: yani "... **aynı özelliğe sahip*** tüm topraklar ... **nicelik bakımından sınırsızlık** ... **nitelik bakımından bir-örneklik** ..." daha verimli topraktan daha az verimli toprağa geçiş durumunu *içermemektedir*;

bu [geçiş] de tarihsel olarak doğru değildir. Birleşik Devletler'de, onun Adam Smith'le birlikte düşündüğü gibi değildir; Carey'in bu noktadaki itirazları bunun için haklıdır;

Ricardo "konum"a yaptığı "**en verimli ve en elverişli konumdaki toprak ilk ekilen toprak olacaktır**..." eklemesiyle, sorunu bizzat kendisi tersine çevirmiştir;

Ricardo verdiği örnekte kanıtlanması gerekeni, yani en iyi topraktan giderek kötüleşen toprağa geçişi varsayım olarak kabullenmek suretiyle keyfî varsayımlar yaptığını kanıtlamaktadır;

Son olarak ⟨**doğru, genel kâr oranının düşme eğilimini açıklamak umuduyla**⟩ böyle bir varsayım ortaya koyar, çünkü, her ne kadar farklılık rantı, geçişin I'den II, III, IV'e mi yoksa IV'ten III, II, I'e mi doğru olduğuna bağlı değilse de, Ricardo, farklılık rantını başka türlü açıklayamaz.

[2. *Rantın Tahıl Fiyatını Asla Etkilemeyeceğini Öne Süren Rikardocu Tez. Mutlak Rantın, Tarımsal Ürün Fiyatlarının Yükselmesine Yol Açması*]

Örnekte üç tür toprak kabul edildi: eşit bir sermaye yatırımıyla 100, 90, 80 **quarter buğday** olmak üzere "net ürün" veren 1, 2, 3 numaralı [topraklar –ç.].

1 numara

> "**nüfusla karşılaştırıldığı zaman, verimli bol toprak bulunan ve** [nüfusun durumu –ç.] **nedeniyle yalnızca 1 numaranın ekilmesi gereken yeni bir ülkede**" (agy, s. 57)

ekilecek ilk topraktır.

Bu durumda "**tüm net ürün**", "ekici"ye aittir ve "**yatırdığı sermayenin kârıdır**" (agy, s. 57). Bu örnekte gerçi *herhangi bir kapitalist üretim* varsayılmış değildir ama ⟨**plantasyonlardan** söz etmiyoruz⟩ gene de "net ürün"ün derhal **sermayenin kârı** sayılması tatmin edici değildir. Ama olabilir ki, "**eski ülke**"den gelen kolonist, buna o gözle kendisi öyle bakmıştır. Nüfus, 2 numaranın da ekilip-biçilmesini gerektirecek ölçüde artarsa, o zaman 1 numara 10 quarter rant bırakır. Kuşkusuz burada 2 ve 3 numaranın "**sahiplenilmediği**" ve **sermayeye ve nüfusa oranla** miktarlarının pratikte "**sınırsız**" kaldığı varsayılmaktadır. Yoksa, başka tür gelişmeler *olabi-*

* Elyazmasında "aynı özelliğe sahip" yerine "aynı özellikte". –*Ed.*

lirdi. Dolayısıyla, 1 numara, bu varsayım çerçevesinde, 10 quarter rant bırakacaktır:

"Çünkü ya *tarımsal sermaye üzerinden iki kâr oranı* olması gerekecektir ya da on quarter veya 10 quarterin değeri, başka bir amaç için 1 numaranın ürününden çıkarılınalıdır. 1 numarayı ister *toprağın sahibi*, ister başka biri eksin, bu on quarter aynı biçimde rantı oluşturur; çünkü 2 numaranın ekicisi, ister 1 numarayı ekerek on quarteri rant için ödesin, ister 2 numarayı ekmeyi sürdürerek hiç rant ödemesin, kendi sermayesiyle aynı sonucu elde ederdi" (agy, s. 58).

İşin aslında tarımsal sermayenin iki kâr oranı olurdu; yani 1 numara (bu durumda kendisini rant diye *yerleştirebilecek* olan) 10 quarter *kâr fazlası* getirirdi. Ama iki sayfa ilerde bizzat Ricardo, *aynı üretim alanı* içinde aynı tür sermaye üzerinden, dolayısıyla **tarımsal sermaye** üzerinden yalnızca iki değil ama birçok **farklı kâr oranının** yalnızca olası değil, üstelik kaçınılmaz olduğunu söyler:

"En verimli ve en elverişli konumdaki toprak ilk ekilip-biçilen toprak olacaktır ve ürünün değişilebilme değeri, tüm öteki metaların değişilebilme değeri için olduğu biçimde ayarlanacaktır — yani bu ürünü üretmek ve pazara getirmek için, en baştan en sona kadar çeşitli biçimlerde gerekli olan toplam emeğe göre ayarlanacaktır. Niteliği daha düşük bir toprak ekime açıldığı zaman ondan alınan ürünün değişilebilme değeri yükselecektir, çünkü onu üretmek için daha çok emeğe gerek olacaktır.

"*Tüm* metaların, ister imal edilsin, ister madenden çıkarılsın, ister toprağın ürünü olsun, hepsinin *değişilebilme değeri, özellikle kendine özgü üretim kolaylıklarına sahip olanların yararlandığı oldukça elverişli koşullar altında, üretimleri için yeterli olacak daha az miktar emek*le değil, ama her zaman, *bu tür kolaylıklara sahip olmayanların, o ürünlerin üretimi için zorunlu olarak harcadıkları daha büyük miktardaki emeğe göre* düzenlenir; en *elverişsiz koşullarda* onları üretmeyi sürdürenlerce belirlenir; en elverişsiz koşullar [derken —ç.] kastedilen" ⟨eski fiyattan⟩ "*gerek duyulan ürün miktarının üretimi sürdürmeyi gerektirdiği* en elverişsiz koşullardır" (agy, s. 60-61).

Dolayısıyla, *her bir* sanayide yalnızca **iki** değil **birçok kâr oranı, yani genel kâr oranından sapmalar** [vardır].

Bu noktada, **aynı toprakta** farklı miktarlarda sermaye kullanımının etkilerine ilişkin olan örneğin (s. 58-59) daha fazla ayrıntısına girmenin gereği yok. Yalnızca şu iki önerme [not edilecek]:

1. "Rant her zaman, eşit miktarlarda iki sermaye ve emeğin ||604| yatırılmasıyla elde edilen ürünler arasındaki farktır" (agy, s. 59).

Başka deyişle, (*toprak mülkiyeti*nin olmadığı varsayımına göre) yalnızca farklılık rantı vardır. Çünkü

2. "iki kâr oranı olamaz" (agy, s. 59).

"En iyi toprakta, eski aynı emekle, aynı ürünün elde edilebileceği doğrudur, ama daha az verimli toprakta yeni emek ve sermaye kullananların elde ettiği azalan hasılat nedeniyle, o ürünün değeri çoğalır. Dolayısıyla verimli toprağın daha düşük topraklar karşısındaki avantajları hiçbir biçimde yitirilmemiş, yalnızca ekiciden tüketiciye ya da toprak sahibine *aktarılmıştır*; gene de daha düşük topraklarda daha çok emeğe gerek olduğu için ve *ek* ham *ürün arzını kendimize yalnızca bu topraklardan sağlayabildiğimiz için*, [en verimli toprağın -ç.] ürününün ötekilere göre değeri *sürekli olarak* eski düzeyinin üstünde olacak ve o ürünün daha fazla şapka, giysi, ayakkabı, vb. ile değişilmesini sağlayacaktır; [...] o ürünün üretiminde bu tür ek emek miktarına gerek olmamıştır.

"Bu durumda ham ürünün *göreli değerinin artış nedeni*, elde edilen son kısmın üretiminde daha çok emek kullanılmasından ileri gelir, *toprak sahibine rant ödenmesinden ileri gelmez*. Tahıl değerini, ürünün rant ödemeyen nitelikteki o toprakta ya da o sermaye parçasıyla üretilmesine harcanan emek miktarı *düzenler*. *Tahıl* [fiyatı -ç.] *rant ödendiği için yüksek değildir, ama tahıl* [fiyatı -ç.] *yüksek olduğu için rant ödenmektedir*; ve *haklı olarak* gözlemlenmiştir ki, *toprak sahipleri kendi rantlarından vazgeçseler bile tahıl fiyatında herhangi bir indirim* olmaz. Böyle bir önlem, yalnızca bazı çiftçilerin beyefendiler gibi yaşamasını sağlayabilir ama, tarımdaki en verimsiz toprakta ham ürün elde etmek için harcanması gereken emek miktarını azaltmaz" (agy, s. 62-63).

"Tahıl değerini, ürünün, rant ödemeyen o toprakta ... üretilmesine harcanan emek miktarı düzenler" (agy, s. 63) biçimindeki hatalı önermeye burada eğilmemi, daha önceki açıklamalarım gereksiz duruma getirmiş bulunuyor. Belirtmiş olduğum gibi, sonuncu toprak türünün rant ödeyip ödememesi, [ya da] hiç rant ödememesi, mutlak rantın tamamını mı [yoksa] bir bölümünü mü ödediği, ya da mutlak rantın yanısıra (eğer verim çizgisi artan bir çizgiyse) farklılık rantı ödeyip ödemediği bir ölçüde, verim çizgisinin **artan ya da azalan bir çizgi oluşuna** bağlıdır ve her durumda **tarımsal-olmayan sermayenin bileşimine göre tarımsal sermayenin göreli bileşimine bağlıdır**; ve bu bileşimdeki farklılık sonucu eğer mutlak rant öngörülüyorsa, yukardaki **durumlar**, piyasanın durumuna bağlıdır. Ama özellikle Ricardo'vari örnek, (her ne kadar o zaman **rant değilse bile** *fermage* **ödenirse de**) ancak iki koşulda olabilir; ya **yasada ya da fiilen toprak mülkiyeti varolmadığı zaman** ya da en iyi toprak, ancak pazar değerinde bir düşüş olursa **pazarda yer bulabilecek ek arz** sağladığı zaman.

Ama yukardaki alıntıda, bunun yanısıra yanlış ya da tek yanlı daha başka şeyler de var. **Ham ürünün göreli değeri** —ki burada pazar değerinden başka bir şey değildir— yukardaki nedenden [olduğu gibi —ç.] başka nedenlerle de artabilir. [Birincisi] eğer o ana kadar değerinin altında, hatta belki de maliyet fiyatının altında satıldıysa [artabilir —ç.]; ham ürün üretiminin, büyük bir bölümünün ekicinin tüketimine yönlendirildiği **belli bir toplum düzeninde** (ayrıca, ortaçağda, kasaba ürününün tekel fiyatını güvenceye aldığı dönemde) bu hep böyledir. İkincisi, ham ürün —maliyet fiyatından satılan öteki metaların *tersine*— henüz değerinden satılmadığı zaman da böyle olur.

Son olarak, eğer **toprak sahibi** farklılık rantından **vazgeçerse** ve onu **çiftçi cebine atarsa tahıl** fiyatı açısından hiçbir şey fark etmeyeceğini söylemek doğrudur. Ama bu, mutlak rant için doğru değildir. Bu noktada, **toprak mülkiyetinin ham ürün fiyatını yükseltmediğini** söylemek yanlıştır. Tam tersine fiyat yükselir, çünkü toprak **mülkiyetinin müdahalesi, ham ürünün değerinden satılmasına neden olur; bu değer ürünün maliyet fiyatının üstündedir**. Yukardaki gibi tarımsal-olmayan sermayenin 80*s* + 20*d* [sterlinden —ç.] oluştuğunu, artı-değerin %50 olduğunu varsayalım; o zaman kâr oranı [yüzde] 10 ve ürün değeri 110 [sterlindir —ç.]. Öte yandan tarımsal ||605| sermaye 60*s* + 40*d* [sterlinden —ç.] oluşmuştur, ürün değeri 120'dir. Ham ürün değerinden satılmıştır. Eğer yasal olarak —ya da kolonilerdeki gibi **göreli toprak bolluğu** nedeniyle pratikte— toprak mülkiyeti olmasaydı, o zaman ürün 115'ten satılabilirdi. Çünkü birinci ve ikinci sermayenin (yani 200'ün) toplam kârı 30'a eşittir; şu halde ortalama kâr 15'e eşitlenir. Tarımsal-olmayan ürün 110 yerine 115'e satılabilir; tarımsal ürün 120 yerine 115'e satılabilir. Böylece tarımsal ürünün, tarımsal-olmayan ürüne göre **göreli değeri** onikide-bir oranında düşer; ancak her iki sermaye için —ya da **sınai ve tarımsal**, toplam sermaye için— *ortalama kâr* 10'dan 15'e %50 oranında artar. |605||

*

||636| Kendi rant kavramı için Ricardo şöyle der:

> "Ben rantı kısmi bir tekelin sonucu sayarım; gerçekte hiçbir zaman fiyatı düzenlemez" [agy, s. 332-333]

(yani hiçbir zaman *tekel* olarak hareket etmiyor, dolayısıyla hiçbir zaman tekelin *sonucu* değil. Ricardo için tekelin tek sonucu rantı, çiftçi yerine daha iyi tür toprağın sahibinin cebe indirmesi olabilirdi),

"ama daha çok onun sonucudur. Eğer toprak sahipleri tüm ranttan feragat etselerdi, benim görüşüm o ki, toprakta üretilen metalar daha ucuz olmazdı; çünkü her zaman, toprakta üretilmiş aynı metaların bir bölümü vardır ki, *artı-ürün*, yalnızca sermayenin kârını ödemeye yetecek kadar olduğundan, bu bölüm için hiçbir rant ödenmez ya da ödenemez" (agy, s. 333).

Buradaki artı-ürün, ücretlerin emdiği ürünün üzerindeki fazladır. Varsayalım, belli bir toprak hiç rant ödemiyor; eğer bu toprak ya da daha doğrusu onun ürünü pazar değerini düzenliyorsa Ricardo'nun savı ancak o zaman doğrudur. Öte yandan, eğer pazar değerini daha verimli toprak düzenlediği için bu toprağın ürünü rant bırakmıyorsa, bu olgu hiçbir şeyi kanıtlamaz.

Eğer farklılık rantından **"toprak sahipleri feragat etselerdi"** bu gerçekten çiftçilerin yararına olurdu. Öte yandan mutlak ranttan feragat, tarımsal ürünlerin fiyatını düşürür, bu süreç ortalama kârın yükseleceği ölçüye kadar, sınai ürünlerin fiyatını artırırdı. |636||

*

||605| "Rantın artışı, *her zaman* ülkenin artan zenginliğinin *ve artan nüfusu için gıda sağlama güçlüğünün* sonucudur" (agy, s. 65-66).

İkincisi yanlış.

"Zenginlik en hızlı, eldeki kullanılabilir toprağın en verimli olduğu, ithalatın en az sınırlandığı ve tarımsal iyileştirmeler yoluyla emeğin oransal miktarında herhangi bir artış yapmaksızın üretimin katlanabildiği ve *bunun sonucunda rant artışının yavaş olduğu* ülkelerde artar" (agy, s. 66-67).

Rantın mutlak miktarı, *rant oranı* aynı kalırken, nüfusun artışıyla birlikte yalnızca tarımda yatırılan sermaye artarsa da artabilir; I'de hiç rant ödenmezken ve II'de mutlak rantın yalnızca bir bölümü ödenirken, göreli verim, vb. sonucu farklılık rantı önemli ölçüde yükselirse de artabilir (bkz: *Tablo*)*

[3. *Smith'in ve Ricardo'nun Tarımsal Ürünlerin "Doğal Fiyatı" Konusundaki Yaklaşımı*]

"Yüksek tahıl fiyatı rantın nedeni değil de sonucu olsaydı, rantların yüksek ya da düşük oluşuna göre fiyat oransal olarak etkilenirdi ve *rant fiyatı oluşturucu bir parça olurdu*. Ne var ki, tahıl fiyatının düzenleyicisi, en fazla emek miktarıyla üretilen tahıldır; ve rant *o tahılın fiyatına* en ufak ölçüde bile *fiyatı oluşturan bir parça olarak*

* Bkz: s. 248-249. –*Ed.*

girmez, giremez. ... Çoğu metaların oluşumuna hammadde girer ama tahıl gibi, hammaddenin değerini de *hiç rant ödemeyen toprakta en son kullanılan sermaye kısmının üretkenliği* belirler; *bu nedenle* rant, metaların *fiyatını oluşturucu bir öğe* değildir" (agy, s. 67).

Burada "doğal *fiyat*" (çünkü burada tartışılan şey bu fiyat) ile değerin birbirine dolandırılmasından ileri gelen büyük bir karışıklık var. Ricardo bu karışıklığı Smith'ten almıştır. Smith'in durumunda konu bir ölçüye kadar doğrudur; çünkü Smith kendi doğru değer tanımından yola çıkar ve tanımından yola çıktığı ölçüde de yaptığı doğrudur. Ne rant, ne kâr ne de ücretler, **metanın değerini oluşturan bir öğe** değildirler. Tam tersine **metanın değeri belli ise, değer farklı kısımlara, ya birikmiş emek (değişmeyen sermaye) ya da ücretler veya kâr ve de rant kısımlarına bölünebilir**. Öte yandan *doğal fiyat* ya da *maliyet fiyatı*ndan söz ederken Smith, onu *oluşturan kısımları* belli önkoşullar olarak adlandırabilir. Ama doğal fiyatıyla değeri karıştırdığı anda, bunu, metanın değerine taşımış olur.

Hammaddeyle makinelerin (kısaca değişmeyen sermayenin) her bir üretim alanındaki kapitaliste dışardan belirlenmiş görünen *sabit* bir fiyatla üretime girmesi olgusunun ötesinde, metalarının fiyatını hesap ederken kapitalistin yapması gereken iki şey vardır: *emeğin ücretinin fiyatı*nı eklemelidir ki, bu da (**belli sınırlar içinde**) onun için belli gibidir. Metanın *doğal fiyatı*, *pazar fiyatı* değildir, uzun bir dönemdeki ortalama pazar fiyatıdır ya da pazar fiyatını kendine çeken merkez noktasıdır. Bu çerçevede, *ücretlerin fiyatı*nı, genelinde emek-gücünün değeri belirler. Ama *kâr oranı* —doğal kâr oranı— **tarımsal-olmayan sanayide kullanılan** sermayeler toplamının ürettiği toplam metaların *değeri* tarafından belirlenir. Çünkü bu, metanın kapsadığı değişmeyen sermaye değeri ile ücret değerinin fazlasıdır. Toplam sermayenin yarattığı toplam artı-değer, **mutlak kâr miktarını** oluşturur. **Bu mutlak miktarın yatırılan tüm sermayeye oranı, genel kâr oranını belirler**. Bu nedenle genel kâr oranı da —yalnızca tek tek her bir kapitaliste değil, ama her bir üretim alanındaki sermayeye de— dışardan belirlenmiş gibi görünür. Kapitalistin, —ona göründüğü üzere bir bütünü oluşturan parçaları birbirine ekleyerek ya da parçalardan bütünü oluşturarak— **belli bir metanın doğal fiyatını meydana getirmek için genel kâr** [oranını –ç.], **örneğin, diyelim %10'u** ||606| , **ürünün içerdiği hammaddenin, vb. fiyatına ve ücretlerin doğal fiyatına eklemesi gerekir**. Doğal fiyatın, ya da biraz fazlasının ya da azının ödenmesi, o sırada başat olan pazar fiyatının düzeyine bağlıdır. *Değer*den farklı olan *maliyet fiyatı*na yalnızca ücretler ve kâr girer;

rant yalnızca harcanan hammaddenin, makinenin vb. fiyatında esasen yer aldığı ölçüde girer. Yani, hammaddenin, makinenin, kısaca değişmeyen sermayenin fiyatını *daha önceden belirlenmiş bir toplam* olarak gören kapitalistin rantı olarak girmez.

Rant, *maliyet fiyatı*na tamamlayıcı kısım olarak girmez. Eğer, özel koşullarda tarımsal ürün kendi maliyet fiyatından satılırsa, o zaman *rant da yoktur*. Bu durumda [belli bir –ç.] tür toprağın, maliyet fiyatından satılan ürünü, o alandaki ürünün pazar değerini belirlediği zaman, sermaye açısından toprak mülkiyeti *ekonomik olarak* yoktur. (Tablo D, Konum I farklıdır.*)

Ya da (mutlak) *rant vardır*. Bu durumda tarımsal ürün, kendi *maliyet fiyatının üstünde* satılmıştır. *Maliyet fiyatı*nın üstünde olan *değerinden* satılmıştır. Ama ürünün *pazar değeri*ne rant girer ya da daha doğrusu pazar değerinin bir parçasını oluşturur. Ama rant, çiftçiye önceden belirlenmiş bir şey olarak görünür; tıpkı kârın sanayiciye görünüşü gibi. Rantı, tarımsal ürün *değeri*nin, maliyet fiyatı üstündeki fazlası belirler. Ama çiftçi de hesabını tıpkı kapitalist gibi yapar: önce giderler, ikincisi ücretler, üçüncüsü ortalama kâr, son olarak rant; rant da ona, benzer biçimde sabit bir şeymiş gibi görünür. Bu *onun için*, **örneğin buğdayın doğal fiyatıdır**. Bu fiyatı elde edip edememesi, **pazarın** başat olan **durumuna** bağlıdır.

Maliyet fiyatı ile *değer* arasındaki *farklılık* gereği gibi korunursa, o zaman, rant, *bütünü* **oluşturan** *bir parça* olarak maliyet fiyatına *asla* giremez; maliyet fiyatını oluşturucu parçalardan ancak meta değerinden ayrışık olarak söz edilebilir. (Kâr fazlası gibi, farklılık rantı da **maliyet fiyatına** asla girmez, çünkü **pazar maliyet fiyatının**[91] **bireysel maliyet fiyatı üzerindeki fazlasından ya da pazar değerinin bireysel değer üzerindeki fazlasından başka bir şey değildir**.)

Şimdi bu çerçevede Ricardo, Adam Smith'e karşı rantın maliyet fiyatına *asla* girmediğini öne sürerken işin özünde haklıdır. Ama bunu, maliyet fiyatı ile değer arasındaki farkı gözeterek değil de Smith gibi ikisini özdeşleyerek kanıtlarken hatalıdır; çünkü her ne kadar değer ücretlere, kâra ve ranta ayrışabilirse de, **ne rant, ne kâr, ne de ücretler değerin tamamlayıcı parçası** değildir, üstelik, her üç parça da *eğer* her üçü de varsa, önemi bakımından eşittir. Ricardo'nun mantığı şu: Rant tarımsal ürünün doğal fiyatını oluşturan bir parça değildir, *çünkü* tarımsal ürünün pazar değerini belirleyen şey, en kötü topraktan alınan ürünün, *maliyet fiyatı*na ve *o ürünün değeri*ne eşit olan fiyatıdır. Dolayısıyla, rant değeri [oluştu-

* Bkz: Bu cilt, s. 277-279. –*Ed.*

ranl bir parça değildir, çünkü *doğal fiyatı* [oluşturan] bir parça değildir — doğal fiyat da *değer*e eşittir. İşte bu yanlış. En kötü toprakta yetiştirilen ürünün fiyatı, o ürünün *maliyet fiyatı*na eşittir; ya bu ürün, kendi değerinin *altında* satıldığı için —Ricardo'nun dediği gibi *değerine* satıldığı için değil— ya da o tarımsal ürün *ayrıksın olarak* değeri ve maliyet fiyatı *özdeş* olan metalar sınıfına ya da türüne ait olduğu için, fiyatı maliyet fiyatına eşittir. Belli bir üretim alanında belli bir sermaye ile, diyelim 100 sterlinlik bir sermaye ile yaratılan artı-değer, toplam sermayenin *aynı* göreli parçasına (100 sterline) isabet eden ortalama artı-değere denk düştüğü zaman olan budur. İşte Ricardo'nun karıştırdığı bu.

Adam Smith'e gelince: maliyet fiyatını değerle bir ve aynı saydığı ölçüde, bu yanlış varsayım temelinde, kâr ve ücretler gibi rant da "doğal fiyatı oluşturan bir parçadır" derken haklıdır. Bunun tersine, daha sonraki açıklamalarında rantın, doğal fiyata ücretler ve kârlar gibi girmediğini vurgularken tutarsızdır. Bu tutarsızlığa düşer, çünkü gözlemi ve doğru çözümlemesi, onu gene de, tarımsal-olmayan ürünün doğal fiyatıyla tarımsal ürünün pazar değerinin belirlenişinde bir farklılık olduğunu kabul ve itirafa zorlar. Smith'in rant teorisini tartışırken bu konuya yeniden eğileceğiz.

[4. Ricardo'nun Tarımsal İyileştirmeler Konusundaki Görüşleri. Tarımsal Sermayenin Organik Bileşimindeki Değişikliklerin Ekonomik Sonuçlarını Anlamakta Ricardo'nun Yetersiz Kalışı]

||607| "Sermayenin, her seferinde üretimsel bakımdan daha az kazanç bırakan ek bir parçasının toprağa yatırılması zorunlu duruma geldikçe rantın arttığını daha önce görmüştük."

(Ama **sermayenin her ek parçası üretimsel bakımdan** [mutlaka –ç.] **daha az kazanç bırakmaz.**)

"Aynı ilkelerden çıkan sonuç şudur ki, toplumda, aynı miktar sermayenin toprağa yatırılmasını gereksiz duruma getiren ve bundan ötürü son kullanılan parçayı daha üretken yapan herhangi bir koşul rantı düşürür" (agy, s. 68).

Yani (daha düşük) mutlak rant, ille de farklılık rantı değil. (Bkz: Tablo B.)

Bu koşullar, nüfustaki bir azalmayı izleyerek "**bir ülke sermayesinin azaltılması**" olabilir. Ama **tarımsal emeğin üretken güçlerinin** daha üst düzeyde geliştirilmesi de [olabilir –ç.].

"Ne var ki, bir ülkenin zenginliği ve nüfusu arttığı zaman, bu artışa, tarımda daha kötü toprakları ekip-biçme gereğini azaltacak ya da aynı miktar sermayeyi daha verimli [toprak –ç.] parçalarına ya-

yacak türden önemli iyileştirmeler eşlik ederse aynı sonuçlar sağlanabilir" (agy. s. 68-69).

(Ne garip ki, burada Ricardo, Anderson'un kuvvetle vurguladığı bir noktayı, daha kötü toprakların niteliğini iyileştirici sonuçlar verecek geliştirmeleri unutuyor.)

Ricardo'nun şu önermesi tümden yanlış:

> "Aynı nüfusla, fazlasıyla değil, herhangi bir ek miktarda tahıl talebi olamaz" (agy, s. 69).

Tahıl fiyatındaki bir düşüşle birlikte, öteki ham ürünlere, taze sebzeye, ete, vb. yönelik talebin sıçrayacağı, ve **tahıldan schnapps,** [sert içkiler –ç.], vb. yapılabileceği gerçeğinden tamamen ayrı olarak, Ricardo burada, **tüm nüfusun istediği kadar tahılı tükettiğini** varsayıyor. Bu yanlıştır.

> {"1848, 49, 50'de tüketimimizdeki devcesine artış, daha önce *iyi beslenmemiş* olduğumuzu ve arzdaki açık yoluyla fiyatların tırmandırıldığını gösteriyor." (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy* [*Ekonomi Politik Dersleri*], Londra, 1851, s. 158.)

Aynı Newman şöyle diyor:

> "Ricardo'nun" **rantın fiyatı artıramayacağı** "savı, rant isteme gücünün, gerçek yaşamın hiçbir durumunda arzı azaltamayacağı varsayımına bağlanıyor. Ama neden? Eğer rant istenmeseydi derhal ekilip-biçilebilecek olan çok miktarda arazi parçası var ki, toprak sahipleri, ya av sahası olarak daha avantajlı koşullarda kiraya verebileceği için ya da [....] toprağın romantik yabanlığını, ekilip-biçilmesi karşılığında sağlayabilecekleri ufak ve nominal ranta yeğledikleri için *yapay biçimde boş tutuluyor*." (agy, s. 159.) }

Gerçekten de **toprak sahibi toprağını tahıl üretiminden çekerse, otlağa ya da konut alanına veya İskoçya'nın dağlık yöresindeki bazı illerde olduğu gibi av amaçlı yapay koru haline dönüştürürse rant elde edemeyeceğini** söylemek yanlış olur.

Ricardo **tarımda** iki türlü **iyileştirmeyi** birbirinden ayırıyor. *Bir* türü

> "... *toprağın üretim gücü*nü artıran ... [türden olanlar]... *daha ustalıklı ürün rotasyonu* ya da *daha iyi gübre seçimi*[dir]. Bu iyileştirmeler, kesinlikle aynı ürünü daha küçük bir topraktan elde etmemizi sağlar." (David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], Londra, 1821, s. 70.)

Bu durumda, Ricardo'ya göre rantın *düşmesi gerekir*.

"Eğer, birbirini izleyen sermaye parçaları 100, 90, 80, 70 ürün verirse, o dört parçayı yatırdığım zaman benim rantım 60, ya da

70 ve 100 = 30
70 ve 90 = 20
70 ve 80 = 10
—
60

bu arada ürün de

100
90
80
70
—
340

arasındaki fark olur. Ve bu parçaları yatırdığım sürece, her birinin ürününün eşit olarak artması gerekmesine karşın, *rant aynı kalır*."

(Eğer **eşit bir artış** *olmasaydı*, *artan* verimliliğe *karşın* rantın artması olasıdır.)

"100, 90, 80, 70 yerine eğer ürün 125, 115, 105, 95'e yükseltilirse rant gene 60 ya da

||608| 95 ve 125 = 30
95 ve 115 = 20
95 ve 105 = 10
—
60

bu arada ürün 440'a yükselir

125
115
105
95
—
440

arasındaki fark olur.

"Ama, *talepte herhangi bir artış olmaksızın* böyle bir ürün artırımı için, toprakta onca sermayeyi yatırmanın herhangi bir nedeni yoktur; bir parça geri çekilir ve bunun sonucu, son sermaye parçası 95 yerine 105 ürün bırakır ve rant 30'a ya da

105 ve 125 = 20
105 ve 115 = 10
—
30

bu arada ürün, nüfusun gereksinimini gene de karşılamaya yetecek kadar, 345 quarter olacaktır...

125
115
105
—
345

arasındaki farka düşer" (agy, s. 71-72).

Nüfusta *bir büyüme olmaksızın*, fiyat düştüğü zaman talebin artabilmesinden ayrı olarak (bizzat Ricardo ürünün 5 quarter arttığını varsayıyor) sürekli **verimi azalan toprağa** yüklenilmektedir, çünkü nüfus yani nüfusun tahıl tüketen, ekmek yiyen kesimi her yıl artmaktadır; ve bu kesim, [genel] nüfustan daha hızlı büyümektedir; çünkü ekmek çoğunluğun temel gıdasıdır. Dolayısıyla, talebin sermayenin üretkenliğiyle birlikte artmadığını ve bunun sonucu rantın düştüğünü varsaymanın *gereği* yoktur. Üstelik, verimlilik derecesindeki farklılığı, **iyileştirme** dengesiz biçimde etkilerse rant artabilir.

Bunun dışında, hiç kuşku yok ki (B ve E tabloları) —talep sabit kalırken— verimlilikteki artış, yalnızca en kötü toprağı pazarın dışına atmakla kalmaz, ama daha iyi topraktaki sermayenin (Tablo B) bir kısmını bile **tahıl üretiminden çekilmeye** zorlayabilir. Bu du-

rumda, eğer, farklı toprak türlerindeki ürün fazlalaşınası *eşit* ise, *tahılın rantı* düşer.

Ricardo şimdi de *tarımsal iyileştirmeler*in ikinci yönüne geçiyor.

> "Ancak [bazı –ç.] iyileştirmeler vardır ki, her ne kadar *toprağın para cinsinden rantını* düşürürlerse de *tahıl cinsinden rantını* azaltmaksızın ürünün göreli değerini azaltırlar. Bu tür iyileştirmeler toprağın üretken güçlerini artırmazlar; ama ürününü *daha az emekle* elde edebilmemizi sağlarlar. Bu iyileştirmeler daha çok *bizzat toprağın ekilip-biçilmesinden* çok, *toprağa yatırılan sermayenin oluşumu*na yöneltilmiştir. Saban ve harman makinesi gibi tarımsal araçlardaki iyileştirmeler, tarımda çalıştırılan atların kullanımında sağlanan tasarruf ve veterinerlik mesleğinde [ulaşılan –ç.] daha ileri bilgi bu türdendir. Toprakta *daha az emekle aynı şey* demek *olan daha az sermaye* kullanılacaktır; ama *aynı ürünü elde etmek için daha az toprak ekilemez.* Ne var ki, bu tür iyileştirmelerin *tahıl cinsinden rantı* etkileyip etkilememesi, farklı sermaye büyüklükleri uygulanmasıyla elde edilen ürünler arasındaki farkın arttığı mı, aynı mı kaldığı, yoksa azaldığı mı sorusuna bağlı olacaktır" (agy, s. 73).

⟨Ricardo, *toprağın doğal verimi* üzerinde dururken de buna bağlı kalsaydı iyi ederdi. Bu durumlara geçişin, farklılık rantını artırıp artırmadığı, aynı bırakıp bırakmadığı, ya da azaltıp azaltmadığı, daha **verimli**, farklı **topraklarda** kullanılan sermayeyle elde edilen ürünün **artıp artmadığına, aynı kalıp kalmadığına ya da azalıp azalmadığına** bağlıdır.⟩

> "Eğer dört parça sermaye, 50, 60, 70, 80 toprağa yatırılsa, hepsi *aynı sonucu* verirse ve böyle bir sermayenin oluşumundaki herhangi bir iyileştirme, her birinden 5'ini geri çekmeme ve böylece 45, 55, 65 ve 75 olmalarına olanak sağlarsa, tahıl cinsinden rantta herhangi bir değişiklik olmaz; ama iyileştirmeler, en az verimli kullandığım sermaye parçasının tümünü tasarruf etmeme olanak sağlayacak türden olursa, tahıl cinsinden rant derhal düşer; çünkü, en üretken sermaye ile en az üretken sermaye arasındaki fark ||609| azalır; *rantı oluşturan da işte bu farktır*" (agy, s. 73-74).

Bu, Ricardo için varolan tek rant, *farklılık rantı* için doğrudur.

Öte yandan, Ricardo asıl soruna hiç mi hiç değinmiyor. Bu sorunun çözümü açısından, bir quarter [tahılın –ç.] değerinde bir düşüş olup olmadığı ya da eskisi gibi aynı tür toprağın, *aynı miktar* toprağın ekilmesinin gerekip gerekmediği önemli değildir; *değişmez sermayenin fiyatındaki azalmanın* sonucu olarak —ki varsayıma göre **daha az emeğe** malolur— **tarımda istihdam edilen doğrudan emeğin** *azaldığı mı, arttığı mı*, yoksa *değişmediği mi* önemlidir. Kısacası, sermayenin organik **bir değişim** geçirip geçirmediğidir.

Örneğimizi A tablosundan (sayfa 574 not defteri XI)* alalım ve ton yerine quarter ölçüsünü koyalım.

Burada tarımsal-olmayan sermayenin bileşiminin 80*s* + 20*d* sterlin, tarımsal sermayeninkinin 60*s* + 40*d* sterlin, her iki durumda da artı-değer oranının %50 olduğu varsayılmıştır. Dolayısıyla, tarımsal sermayenin rantı ya da maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlası 10 sterlindir. Böylece şu durumu elde ederiz:

Sınıf	Sermaye £	Tahıl quarter	Toplam değer £	Quarter başına pazar değeri £	Quarter başına münferit değer
I	100	60	120	2	2£=40 şilin
II	100	65	130	2	$1\frac{11}{13}$£=1£16$\frac{12}{13}$ ş.
III	100	75	150	2	$1\frac{3}{5}$£=1£12 şilin
Toplam	300	200	400		

[*Tablonun devamı*]

	Quarter başına farklılık değeri	Quarter başına maliyet fiyatı	Mutlak rant £	Farklılık rantı £
I	0	$1\frac{5}{6}$£=1£16$\frac{2}{3}$ ş.	10	0
II	$\frac{2}{13}$£=3$\frac{1}{13}$ ş.	$1\frac{9}{13}$£=1£13$\frac{11}{13}$ ş.	10	10
III	$\frac{2}{5}$£=8 şilin	$1\frac{7}{15}$£=1£9$\frac{1}{3}$ ş.	10	30
			30	40

[*Tablonun devamı*]

	Mutlak rant quarter	Farklılık rantı quarter	Kira £	Kira quarter
I	5	0	10	5
II	5	5	20	10
III	5	15	40	20
	15	20	70	35

Sorunu en katışıksız haliyle incelemek için *I*, *II*, *III'te kullanılan sermaye büyüklüğü*nün her üç durumda da *değişmeyen sermayenin* (100) fiyatındaki azalmadan *eşit biçimde* etkilendiği varsayıl-

* Bkz: s. 248-249. –*Ed.*

malıdır. Çünkü *eşit olmayan* bir etkilenme yalnızca farklılık rantını ilgilendirir ve eldeki konuyla da hiçbir ilintisi yoktur. Bu çerçevede iyileştirmeler sonucu, daha önce 100 sterline malolan aynı miktar sermayenin şimdi yalnızca 90'a malolduğunu, böylece ondabir ya da %10 azaldığını varsayıyoruz. Şu halde bu durumda soru, iyileştirmenin tarımsal sermayenin oluşumunu nasıl etkilediği sorusudur.

Ücretler için kullanılan sermayenin [değişmeyen sermayeye] oranı aynı kalırsa o zaman, eğer 100, 60*s* + 40*d* sterlinden oluşuyorsa, 90 sterlin 54*s* + 36*d* sterlinden oluşur ve bu durumda toprak I'deki 60 quarterin değeri 108 sterlindir. Ama *fiyattaki düşüş* öyle olsaydı ki, daha önce 60 sterline malolan aynı miktar değişmeyen sermaye şimdi 54 sterline malolurken *d* (ya da ücretlere ödenen sermaye) 36 yerine (aynı biçimde 1/10 düşerek) $32^{2}/_{5}$ sterline malolsaydı, o zaman 100 sterlin yerine [90 sterlin değil –ç.] $86^{2}/_{5}$ sterlin yatırılırdı. O sermayenin bileşimi de 54*s* + $32^{2}/_{5}d$ olurdu. Ve 100 sterlin üzerinden hesaplanırsa, bu sermayenin bileşimi $62^{1}/_{2}s$ + $37^{1}/_{2}d$ olurdu. Bu çerçevede I'deki 60 quarterin değeri $102^{3}/_{5}$ sterline eşit olurdu. Son olarak, her ne kadar değişmeyen sermaye değeri azalıyorsa da ücretlere harcanan sermayenin mutlak olarak *aynı* kaldığını düşünürsek, o zaman değişmeyen sermayeye göre *oransal olarak* büyümüş olur; böylece yatırılan 90 sterlinlik sermaye 50*s* + 40*d*'yi içerir ve 100'lük [bir sermayenin] bileşimi de $55^{5}/_{9}s$ + $44^{4}/_{9}d$ olur.

Şimdi bu üç durumda, tahıl cinsinden ve para cinsinden ranta ne olduğunu görelim. Durum B'de *s*'nin *d*'ye oranı, her ne kadar ikisinin değeri de azalıyorsa da, aynı kalır. C'de ||610| *s*'nin değeri, oransal olarak azalır, *d*'ninki ise daha da düşer. D'de yalnızca *s*'nin değeri iner, *d*'ninki değil.

Her şeyden önce, önceki sayfada yer alan özgün tabloyu yeniden düzenleyelim [ve ondan sonra, B, C ve D'nin, biraz önce anlatılan durumları temsil eden ve tarımsal sermayenin organik parçalarının değer değişikliklerini resimleyen yeni tablolarıyla karşılaştıralım.]*

*

||611| Ekli tabloda açıkça görünen şu:

Başlangıçta A'da oran 60*s* + 40*d* sterlindir; her sınıfta yatırılan sermaye 100'dür. Para cinsinden rant 70 sterline, tahıl cinsinden

* Bkz: 310-311. sayfalardaki tablo. Marx, C ve D tablolarındaki bazı sütunları boş bırakmış. Bu konmamış sayılar ve son sütunun başlığı editörlerce eklendi. –*Ed.*

35 quartere ulaşır.

B'de ***değişmeyen sermaye*** ucuzlar, öyle ki her sınıfta yalnızca 90 sterlin yatırılır, ancak değişen sermaye de aynı oranda ucuza gelir ve böylece *oran* aynı kalır. Burada para cinsinden rant düşer, tahıl cinsinden rant aynı kalır; *mutlak rant* da[92] *aynı*dır. Para cinsinden rant azalır, çünkü yatırılan sermaye azalmıştır. Tahıl cinsinden rant aynı kalır; çünkü daha az para, oran aynı kalmak üzere [göreli olarak] daha çok tahıl [üretir].

C'de değişmeyen sermaye daha ucuz[dur]; ama *d*'nin [değeri] daha da azalır, öyle ki, ***değişmeyen sermaye*** göreli olarak daha pahalıya gelir. *Mutlak rant* düşer. Tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant düşer. Para cinsinden rant, genel olarak sermaye önemli ölçüde azaldığı için; tahıl cinsinden sermaye de [çeşitli kategoriler arasındaki] farklılıklar aynı kalırken mutlak rant düştüğü için düşer; bu yüzden hepsi eşit olarak düşer.

Ancak D'de durum tümüyle tersinedir. Yalnızca değişmeyen sermaye azalır; değişen sermaye aynı kalır. *Bu Ricardo'nun varsayımıydı*. Bu durumda, sermayedeki azalmadan ötürü para cinsinden rant düşer —ama düşüş pek önemsizdir, mutlak rakam olarak 1/3 sterlindir— ama konan sermayeye göre, önemli ölçüde artar. Öte yandan tahıl cinsinden rant mutlak olarak büyür. Neden? Çünkü mutlak rant %10'dan %$12^2/_9$'a yükselmiştir — zira *d*, *s*'ye oranla büyümüştür. Şu halde:

Sermaye	Mutlak rant %	Mutlak rant £	Farklılık rantı £	Mutlak rant quarter	Farklılık rantı quarter	Kira £	Kira quarter
A) $60s+40d$	10	30	40	15	20	70	35
B) $54s+36d$ ($60s+40d$)	10	27	36	15	20	63	35
C) $54s+32^2/_5d$ ($62^1/_2s+37^1/_2d$)	$8^3/_4$	$22^{17}/_{25}$	$34^1/_5$	$13^5/_{19}$	20	$56^{22}/_{25}$	$33^5/_{19}$
D) $50s+40d$ ($55^5/_9s+44^4/_9d$)	$12^2/_9$	33	$36^2/_3$	18	20	$69^2/_3$	38

Ricardo devam eder:

> "Aynı ya da yeni toprakta yatırılan sermayenin birbirini izleyen parçalarıyla elde edilen *üründeki eşitsizliği* azaltan her şey rantı düşürme eğilimindedir; [...] bu *eşitsizliği artıran* her ne ise o da, zorunlu olarak karşıt sonucu doğurur ve rantı artırma eğilimi gösterir" (agy, s. 74).

Sermaye geri çekilerek eşitsizlik artırılabileceği gibi, verimli-

[Sınıf]	Sermaye £	Quarter	[Toplam değer] TD £	[Pazar-değeri] PD quarter başına	[Bireysel değer] BD quarter başına	[Farklılık değeri] FD quarter başına
A						
I	100	60	120	2£[=40ş]	$2[=40ş.]	0
II	100	65	130	2£[=40ş]	$1\frac{11}{13}$£=1£16$\frac{12}{13}$ş	$\frac{2}{13}$£=3$\frac{1}{13}$ş
III	100	75	150	2£[=40ş]	$1\frac{9}{15}$£=1£12ş	$\frac{2}{5}$£=8ş
Toplam	300	200	400			
B						
I	90	60	108	$1\frac{4}{5}$£=1£16ş	$1\frac{4}{5}$£=1£16ş	0
II	90	65	117	$1\frac{4}{5}$£=1£16ş	$1\frac{43}{65}$£=1£13$\frac{3}{13}$ş	[$\frac{9}{65}$£=]2$\frac{10}{13}$ş
III	90	75	135	$1\frac{4}{5}$£=1£16ş	$1\frac{33}{75}$£=1£8$\frac{4}{5}$ş	[$\frac{9}{25}$£=]7$\frac{1}{5}$ş
Toplam	270	200	360			
C						
I	$86\frac{2}{5}$	60	$102\frac{3}{5}$	[$1\frac{71}{100}$£]=1£14$\frac{1}{5}$ş	[$1\frac{71}{100}$£=]1£14$\frac{1}{5}$ş	0
II	$86\frac{2}{5}$	65	$111\frac{3}{20}$	[$1\frac{71}{100}$£=1£14$\frac{1}{5}$ş]	[$1\frac{188}{325}$£=1£11$\frac{37}{65}$ş]	[$\frac{171}{1300}$£=2$\frac{41}{65}$ş]
III	$86\frac{2}{5}$	75	$128\frac{1}{4}$	[$1\frac{71}{100}$£=1£14$\frac{1}{5}$ş]	[$1\frac{46}{125}$£=1£7$\frac{9}{25}$ş]	[$\frac{171}{600}$£=6$\frac{21}{25}$ş]
Toplam	$259\frac{1}{5}$	200	342			
D						
I	90	60	110	$1\frac{5}{6}$£[=1£16$\frac{2}{3}$ş]	$1\frac{5}{6}$£[=1£16$\frac{2}{3}$ş]	0
II	90	65	$119\frac{1}{6}$	$1\frac{5}{6}$£[=1£16$\frac{2}{3}$ş]	[$1\frac{9}{13}$£=1£13$\frac{11}{13}$ş]	[$\frac{11}{78}$£=2$\frac{32}{39}$ş]
III	90	75	$137\frac{1}{2}$	$1\frac{5}{6}$£[=1£16$\frac{2}{3}$ş]	[$1\frac{7}{15}$£=1£9$\frac{1}{3}$ş]	[$\frac{11}{30}$£=7$\frac{1}{3}$ş]
Toplam	270	200	$366\frac{2}{3}$			

Maliyet fyatı quarter başına	[Mutlak Rant] MR £	[Farklılık Rantı] FR £	[Mutlak Rant] MR quarter	[Farklılık Rantı] FR quarter	Rant £	Rant quarter	[Sermayenin bileşimi ve mutlak rant oranı]
$1\frac{5}{6}$£=1£$16\frac{2}{3}$ş	10	0	5	0	10	0	100 £lik [sınai olmayan bir sermaye] için 60*s*+40*d*
$1\frac{9}{13}$£=1£$13\frac{11}{13}$ş	10	10	5	5	20	10	[100 £lik] sınai sermaye için 80*s*+20*d*
$1\frac{7}{15}$£=1£$9\frac{1}{3}$ş	10	30	5	15	40	20	Mutlak rant %10
	30	40	15	20	70	35	
$1\frac{39}{60}$£=1£13ş	9	0	5	0	9	5	90£ için 54*s*+36*d*
$1\frac{34}{65}$£=1£$10\frac{6}{13}$ş	9	9	5	5	18	10	100£ için 60*s*+40*d*
$1\frac{24}{75}$£=1£$6\frac{2}{5}$ş	9	27	5	15	36	20	Mutlak rant %10
	27	36	15	20	63	35	
[$1\frac{73}{125}$£=]1£$11\frac{17}{25}$ş	$7\frac{14}{25}$	0	$4\frac{8}{19}$	0	$7\frac{14}{25}$	$4\frac{8}{19}$	$86\frac{2}{5}$£ için 54*s*+$32\frac{2}{5}$*d*
[$1\frac{751}{1625}$£=1£$9\frac{79}{325}$ş]	$7\frac{14}{25}$	$8\frac{11}{20}$	$4\frac{8}{19}$	[5]	[$16\frac{11}{100}$]	[$9\frac{8}{19}$]	100£ için $62\frac{1}{2}$*s*+$37\frac{1}{2}$*d*
[$1\frac{167}{625}$£=1£$5\frac{43}{125}$ş]	$7\frac{14}{25}$	$25\frac{13}{20}$	$4\frac{8}{19}$	[15]	[$33\frac{21}{100}$]	[$19\frac{8}{19}$]	[Sermaye] 100£ = [ürün değeri] $118\frac{3}{4}$£. Böylece mutlak rant %$8\frac{3}{4}$
	$22\frac{17}{25}$	$34\frac{1}{5}$	$13\frac{5}{19}$	20	$56\frac{22}{25}$	$33\frac{5}{19}$	
[$1\frac{13}{20}$£=]1£13ş	11	0	6	0	11	6	90£ = 50*s*+40*d*
[$1\frac{34}{65}$£=1£$10\frac{6}{13}$ş]	11	$9\frac{1}{6}$	6	[5]	$20\frac{1}{6}$	[11]	100£ = $55\frac{5}{9}$*s*+$44\frac{4}{9}$*d*
[$1\frac{8}{25}$£=1£$6\frac{2}{5}$ş]	11	$27\frac{1}{2}$	6	[15]	$38\frac{1}{2}$	[21]	[Sermaye] 100£ = [ürün değeri] $122\frac{2}{9}$£. Mutlak rant %$12\frac{2}{9}$
	33	$36\frac{2}{3}$	18	20	$69\frac{2}{3}$	38	

lik artırılarak ya da hatta daha az verimli toprak pazarın dışına atılarak da eşitsizlik artırılabilir.

(Toprak sahibi ve kapitalist. *The Morning Star* gazetesi,[93] 15 Temmuz 1862 tarihli bir başyazısında **Lancashire'ın vb. pamuklu üretim bölgelerinde (Amerikan iç savaşı ve pamuk kıtlığı sonucu) felaketle karşı karşıya kalan işçileri (gönüllü ya da zorunlu) desteklemenin kimin görevi olduğunu** [inceliyor]. Şöyle diyor:

> "Bu insanlar, çoğunu kendileri, kendi emekleriyle yarattıkları mal-mülkten desteklenmekte yasal bir hak sahibidirler. ... Pamuk sanayisinden servet yapan insanların, genel bir yardımla öne çıkması özellikle boynunun borcu olan kişiler olduğu belirtilmektedir. Hiç kuşkusuz öyle. ... Tüccar ve imalatçı kesimler [...] böyle yaptı. ... Ama onlar, pamuklu imalatından para yapan tek sınıf mı? Kesinlikle değil. Lancashire ve North Cheshire'ın toprak sahipleri, bu yolla yaratılan servetten müthiş bir pay aldılar. Ve bu toprak sahiplerinin, onlara özgü avantajı, bu zenginliği yaratan [...] sanayiyi bir ucundan olsun tutmuş ya da bir fikir katkısı yapmış olmaksızın o servetten pay almış olmalarıdır. ... Fabrika sahibi, sermayesini, ustalığını, gözünü kırpmayan uyanıklığını bu ||612] büyük sanayinin yaratılmasına vermiştir, şimdi çok ağır bir darbenin, etkisi altında sendeliyor; fabrika işçisi ustalığını, zamanını, kol emeğini vermiştir; peki Lancashire'ın toprak sahipleri ne verdiler? Hiçbir şey — kelimenin tam anlamıyla hiçbir şey; ama gene de, bundan öteki sınıfa göre çok daha önemli kazanç elde ettiler ... hiç kuşkusuz, bu büyük toprak sahiplerinin yıllık gelirlerinde, bu tek nedene bağlanabilecek olan artış, devcesine bir şeydir, bir olasılıkla üç kattan az değildir."

Kapitalist, işçileri doğrudan sömürendir. Yalnızca doğrudan elkoyan değildir, ama *artı-emeği* doğrudan yaratandır. Ama (sanayi kapitalisti için) bu ancak üretim sürecinde ve bu süreç yoluyla olabileceği için, o kapitalistin kendisi de bir üretim görevlisidir, yöneticisidir. Öte yandan toprak sahibi, toprak mülkiyeti aracılığıyla (mutlak rant için) ve değişik toprak türlerinin fiziksel farklılığı nedeniyle (farklılık rantı için) bir hak iddiasındadır; bu iddia onun, yönetimine ve yaratılmasına hiçbir katkıda bulunmadığı artı-emeğin ya da artı-değerin bir bölümünü cebine atmasına olanak sağlar. Bu çerçevede, her nerede bir çatışma olsa kapitalist onu yalnızca, sırtındaki bir kambur, zevkine düşkün bir ur, kapitalist üretime musallat olmuş bir asalak, kendisine yapışmış bir bit olarak görür.)

"*Madenlerin Rantı Hakkında*"*ki bölüm III* [*David Ricardo*, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. Baskı, Londra 1821, s. 76].

Bir kez daha:

"... bu rant" (**madenlerin** rantı) "toprak rantı gibi, hiçbir zaman onların ürününün *yüksek değer*inin nedeni değil, sonucudur" (agy, s. 76).

Mutlak rant sözkonusu olduğu ölçüde, **bu rant "yüksek** [ürün – ç.] **değeri"nin ne nedeni, ne sonucudur; ama değerin maliyet fiyatı üzerindeki fazlasının sonucudur. Bu fazlanın, maden ya da toprağın ürünü için ödenmesi ve böylece mutlak rantın oluşması, o fazlanın sonucu değildir —çünkü bu değer fazlası, tüm iş sınıflarında vardır, o belirli üretim alanlarındaki ürünün fiyatına girmez— toprak mülkiyetinin sonucudur**.

Farklılık rantıyla ilgili olarak, "yüksek değer" [terimi ile –ç.], **daha verimli toprak ve maden sınıfları için, ürünün pazar değerinin gerçek ya da bireysel değeri üzerindeki fazlası kastedildiği ölçüde, farklılık rantının bu "yüksek değer"in sonucu olduğu söylenebilir.**

Riçardo'nun, en kötü toprağın ya da madenin ürününü düzenleyen "değişilme değeri"nden yalnızca maliyet fiyatını, maliyet fiyatından da harcanan öndelikleri ve artı alelade kârı anlaması ve maliyet fiyatıyla gerçek değeri yanlış biçimde özdeşlemesi, aşağıdaki alıntıdan da görülecektir:

"İşletilen en kötü madenden çıkarılan metal, o madende istihdam edilenlerin giyeceklerini, yiyeceklerini ve tükettikleri öteki zorunlu maddeleri sağlamaya ve ürünü pazara getirmeye yetecek kadar olmakla kalmayan, ama, girişimi sürdürmek için sermaye yatıranın *genel ve alelade kârını da kaldırabilen* bir asgari değişilme değeri olmalıdır. Rant bırakmayan en kötü madenden sermayenin elde ettiği kazanç, öteki daha verimli tüm madenlerin rantını düzenler. *Bu madenin olağan sermaye kârını bırakacağı varsayılır. Öteki madenlerin bundan fazla ürettiği her şey* zorunlu olarak rant sahiplerine ödenecektir" (agy, s. 76-77).

Dolayısıyla burada açık bir dille şöyle demiş oluyor: Rant, **tarım ürünü fiyatının (değişim değeriyle fiyat burada aynı) maliyet fiyatı —yani yatırılan sermayenin değeri artı olağan (ortalama) sermaye kârı— üzerindeki fazlasına** eşittir. Demek ki, tarımsal ürünün *değeri* maliyet fiyatından yüksekse, toprak farklılıklarına bakmaksızın rant ödeyebilir — **en kötü toprak ve en kötü maden en iyisi kadar mutlak rant ödeyebilir**. Eğer tarımsal ürünün *değeri* maliyet fiyatından daha yüksek değilse, rant, **ancak pazar değerinin göreli olarak daha verimli topraklardan elde edilen ürünün gerçek değerini aşan fazlasından** doğabilir.

"*Eğer eşit emek miktarları eşit sabit sermaye miktarlarıyla*, rant

bırakmayan madenden her zaman *eşit miktarlarda altın* çıkarabilirlerse ..." (altın) "*miktarı, taleple birlikte* gerçekten de *artabilir*, ama *değeri değişmeksizin kalır*" (agy, s. 79).

Altın ve maden için geçerli olan tahıl ve toprak için de geçerlidir. Dolayısıyla, eğer aynı tür toprak işlenmeye ve aynı emek harcanmasıyla aynı ürünü vermeye devam ederse, ||613| o zaman, her ne kadar *talep*le birlikte miktarı artarsa da bir pound altının ya da bir quarter buğdayın *değeri* aynı kalır. Böylece **rantı** (oranı değil, miktarı) **ürünün fiyatındaki** herhangi bir değişiklikle birlikte *artar*. **Üretkenlik sabit kalmakla birlikte** daha fazla sermaye kullanılır. **Ürünün fiyatındaki herhangi bir artıştan hemen tamamen ayrı olarak ve farklı topraklarla madenlerin bıraktığı rantlarda herhangi bir oransal değişiklik yapmaksızın**, bu, rantın **mutlak miktarını** artıran belli başlı nedenlerden biridir.

[5. *Adam Smith ile Malthus'un Rant Konusundaki Görüşlerine Ricardo'nun Yönelttiği Eleştiri*]

Bölüm *XXIV* "*Adam Smith'in Toprak Rantına İlişkin Öğretisi*."

Bu bölüm, Ricardo ile Adam Smith arasındaki fark açısından büyük önem taşıyor. (Adam Smith'i ilgilendirdiği ölçüde) bu tartışmayı daha tam biçimde yapmayı, Ricardo'nunkinden hemen sonra Adam Smith'in öğretisini *ex professo* ele alacağımız bölüme erteleyeceğiz.

Ricardo, Adam Smith'in, tarımsal ürün fiyatının rant bıraktığı ve bırakmadığı durumları doğruca belirlediğini göstererek ondan bir alıntıyla başlıyor. Ama öte yandan, Smith **toprak ürününün bazı bölümlerinin**, örneğin **besin ürünlerinin**, her zaman rant bırakması gerektiğini de söyler.

Bu nedenle Ricardo, *kendisi* açısından dikkate değer olan şu sözleri söylüyor:

> "En gerisinden en uygarına kadar her ülkede, hâlâ, kendisine yatırılan sermayeyi bu ülkede alışılmış ve normal *kâr*la birlikte yenileme *yeterliğinde olandan daha değerli ürün veremeyecek* nitelikte toprak olduğuna inanıyorum. Hepimiz biliyoruz ki *Amerika*'da durum bu, ama gene de kimse rantı düzenleyen ilkelerin bu ülkede ve Avrupa'da farklı olduğunu iddia etmiyor" (agy, s. 389-390).

Gerçekte, bu ilkeler büyük ölçüde "**farklı**". *Toprak mülkiyeti*nin —fiilî ya da yasal— varolmadığı yerde mutlak rant olamaz. Toprak mülkiyetinin yeterli işareti farklılık rantı değil, mutlak ranttır. Toprak mülkiyetinin varolduğu yer ile varolmadığı yerde, rantı *aynı* ilkelerin düzenlediğini söylemek, *toprak mülkiyetinin ekono-*

mik biçimi, toprak mülkiyetinin varlığından ya da yokluğundan bağımsız demekle birdir.

Ayrıca "... **sermayeyi ... alışılmış kârla birlikte yenileme yeterliğinde olandan daha değerli ürün veremeyecek nitelikte toprak vardır**" (agy, s. 389-390) demek ne anlama geliyor? Aynı emek miktarı 4 quarter üretirse, ürün, bu emek iki [quarter –ç.] ürettiği zamankinden daha değerli değildir, yalnızca bir durumdaki bireysel quarterin değeri, ötekine göre bir kat büyüktür. Bu nedenle, rant bırakıp bırakmaması, ürünün bu "değer" büyüklüğünden hiçbir biçimde bağımsız değildir. Eğer değeri, maliyet fiyatından yüksek ise ürün ancak o zaman bir rant bırakabilir ki bu da tüm öteki ürünlerin maliyet fiyatına bağlıdır, ya da başka deyişle, her bir üretim alanında 100 sterlinlik bir sermayenin **ortalama olarak sahiplendiği** ödenmemiş emeğin payına bağlıdır. Değerinin, maliyet fiyatından yüksek olup olmaması, [ürünün –ç.] mutlak büyüklüğüne hiçbir biçimde bağlı değildir; ama tarımsal-olmayan sanayide kullanılan sermayenin ortalama bileşimiyle karşılaştırıldığı zaman, ürünün üretiminde kullanılan [tarımsal –ç.] sermayenin bileşimine bağlıdır.

"Ama İngiltere'nin toprağı ekmede çok ilerlediği doğru olsaydı da şimdi artık rant bırakmayan hiçbir toprak kalmamış olsaydı, o zaman eskiden böyle topraklar olduğu da aynı ölçüde doğru olurdu; ve olup olmamasının sorun açısından önem taşımadığı, çünkü, Büyük Britanya'da toprağa yatırılan ve yalnızca sermayeyi olağan kârla birlikte yenileyen bir sermayenin yeni ya da eski toprağa yatırılmış olmasının farketmediği de aynı ölçüde doğru olurdu. Eğer bir çiftçi, yedi ya da ondört yıllık uzun süreli bir anlaşmayla bir toprağı kiralamayı kabul ederse, o toprakta 10.000 sterlinlik bir sermaye kullanmaya niyetlenebilir; bilir ki, mevcut tahıl ve ham ürün fiyatı üzerinden, sermayesinin harcamak zorunda olduğu bölümünü yeniden yerine koyabilir, rantını ödeyebilir ve genel kâr oranını yakalayabilir. Buna ek bir 1.000 sterlin ona, olağan sermaye kârını getirecek bir üretkenlikle kullanılamazsa, 11.000 sterlin yatırmayacaktır. *Bunu yatırıp yatırmamayı hesaplarken, yalnızca ham ürün fiyatının giderlerini ve kârını sağlayacak yeterlikte olup olmadığını dikkate alır, çünkü bilir ki, ek bir rant ödemeyecektir*. Kira sözleşmesinin sonunda bile ödediği rant artırılmayacaktır; çünkü eğer, bu ek 1.000 sterlin yatırıldığı için toprak sahibi rant isteminde bulunacak olsa, bu yatırımı geri çekerdi; çünkü bu yatırımı yaparak, varsayıma göre, çiftçi yalnızca başka herhangi bir sermaye yatırımıyla elde edebileceği normal ve alışılmış kârı sağlar; bu nedenledir ki, *ham ürün fiyatı biraz daha artmadıkça* ya da *aynı şey demek olan alışılmış ve genel kâr oranı düşmedikçe*, [o ek sermaye için –ç.] *rant ödemeyi kaldıramaz*" (agy, s. 390-391).

Ricardo burada, en kötü toprağın da rant *bırakabileceğini* itiraf

eder. Bunu nasıl açıklıyor? Ek talep sonucu ek arz sağlamak zorunlu hale geldiği için en kötü toprakta ikinci bir miktar sermaye daha yatırılıyor ||614|. Bu, eğer tahıl fiyatı artıyorsa, yalnızca maliyet fiyatını karşılayacaktır. Dolayısıyla ilk sermaye, bu maliyet fiyatının üstünde ve ötesinde bir fazlalık bırakacaktır — bu ranttır. Bu durumda gerçekte ikinci miktar yatırılmadan *önce birinci miktar* sermaye *en kötü toprakta* bir rant bırakır, çünkü pazar değeri maliyet fiyatının üstündedir. Öyleyse tek soru, bunun olması için, pazar değerinin, en kötü ürünün değerinin *üzerinde* mi, yoksa tersine en kötü ürünün *değer*inin kendi *maliyet fiyat*ının *üzerinde* mi olacağı ve fiyat artışının ürünün *değerinden* satılması olanağını vereceğidir.

Dahası: *Fiyat*ın, maliyet fiyatına yani yatırılan sermaye + kâra eşit olacak kadar yükselmesi neden gerekli? **Farklı üretim alanlarındaki** sermayelerin rekabeti ve bir daldan ötekine sermaye aktarımı için gerekli. Yani sermayenin sermaye üzerindeki hareketinin sonucu. Peki ama sermaye hangi hareketiyle toprak mülkiyetini, ürün değerinin maliyet fiyatına düşmesine izin vermeye zorlayabilir? **Tarımsal ürün talebindeki bir düşmenin** eşliğinde olmadıkça, **tarımdan sermaye çekilmesi** bu sonucu sağlayamaz. Ters sonuç verir ve tarımsal ürünün pazar fiyatının, değerinin üstüne çıkmasına neden olur. Toprağa **yeni sermaye aktarılması** da bu sonucu sağlayamaz. Çünkü, kapitalist bireyden, "**ortalama bir kâr**" ile yetinmesini ve bu **kârı sağlayan fiyatın üstündeki değer fazlasını** kendisine ödemesini isteme olanağını toprak sahibine veren, sermayelerin kendi aralarındaki rekabettir.

Ama şu soru sorulabilir: Eğer toprak mülkiyeti, ürünü maliyet fiyatının *üstünde*, *değerinden* satma gücünü veriyorsa, aynı biçimde ürünü değerinin *üstünde*, keyfî bir tekel fiyatından satma gücünü neden vermesin? Tahılda dış ticaretin olmadığı küçük bir adada, başka her tür ürün gibi tahıl da, gıda maddesi de hiç kuşku yok ki, tekel fiyatından satılabilir; yani yalnızca talep durumuyla, başka deyişle *ödeme gücüyle desteklenen talep* durumuyla sınırlanan tekel fiyatından satılabilir; ve sağlanan ürünün fiyat düzeyine göre, bu fiilî talebin büyüklüğü ve genişliği büyük ölçüde değişebilir.

Avrupa ülkelerinde ortaya çıkamayacak olan bu tür ayrıksın durumları bir yana bırakırsak, İngiltere'de bile verimli toprakların geniş bir bölümü, öteki bölümün değerini artırmak için, yapay biçimde tarımdan ve genel olarak pazardan çekilmiştir — toprak mülkiyeti ancak, sermayeler arası rekabet *meta değerler*inin belirlenişini değiştirdiği ölçüde, sermayelerin hareketini etkileyebilir ve

koturümleştirebilir. Değerlerin maliyet fiyatlarına dönüştürülmesi, yalnızca kapitalist üretimdeki gelişmenin sonucudur. İlk başlarda metalar (ortalama olarak) değerlerinden satılırdı. Tarımda bundan sapılmasını toprak mülkiyeti önledi.

Ricardo, bir çiftçi yedi ya da ondört yıllık bir sözleşmeyle, diyor, bir toprağı kiraladığı zaman, diyelim 10.000 sterlinlik bir sermaye yatırımıyla, *tahıl değeri*nin (ortalama pazar değerinin) harcamalarını, ortalama bir kârla ve sözleşmeyle kabul edilen rantla birlikte karşılamaya elverişli olacağını hesaplar. Bu nedenle, bir toprak parçasını "uzun süreli kiraladığı" zaman, ilk düşüncesi, ürün değerine eşit olan ortalama pazar değeridir; kâr ve rant, yalnızca bu değerin, *ayrıştığı* öğeleridir, ama bu değeri oluşturmazlar. Öngörülen ürün *değeri* teori ve üretimin iç-ilişkileri açısından ne ise, *mevcut pazar fiyatı* da kapitalist için odur. Şimdi, Ricardo'nun bundan çıkardığı sonuca gelelim. Eğer çiftçi [yatırdığı sermayeye —ç.] bir 1.000 sterlin daha eklerse, yalnızca, bu *mevcut pazar fiyatı*ndan, bunun, kendisine olağan kârı bırakıp bırakmayacağını düşünür. Bu nedenle Ricardo, öyle görünüyor ki, *maliyet fiyatının* belirleyici öğe olduğunu, bu maliyet fiyatına *kâr*ın, düzenleyici bir öğe olarak girdiğini, ama *rant*ın girmediğini düşünmektedir.

Birincisi, maliyet fiyatına kâr da onu **oluşturan bir öğe** olarak girmez. Çünkü, varsayıma göre çiftçi **pazar fiyatını**, kendisi için başlangıç noktası olarak almaktadır ve bu belli *pazar fiyatı*ndan, 1.000 sterlinin kendisine olağan kârı bırakıp bırakmayacağını tartmaktadır. Dolayısıyla bu kâr, bu fiyatın nedeni değil, sonucudur. Ama —Ricardo kendi düşünce çizgisini izlemeyi sürdürür—, 1.000 sterlinlik yatırımı, fiyatın kâr bırakıp bırakmayacağı hesabı belirler. Demek ki, 1.000 sterlinlik yatırım için ve üretimin fiyatı için kâr belirleyici öğedir.

Dahası var: Eğer kapitalist, 1.000 sterlinin olağan kârı bırakmayacağını görürse, bu yatırımı yapmazdı. **Ek yiyeceğin üretimi** gerçekleşmezdi. [Bu üretim —ç.] ek talep için gerekliyse, o zaman talep, fiyatı, yani pazar-fiyatını, kâr bırakacak düzeye gelinceye kadar yükseltirdi. Böylece kâr —ranttan farklı olarak— [fiyatı —ç.] oluşturan bir öğe haline gelirdi; ürünün *değeri*ni yarattığı için değil, ama, ürünün fiyatı, harcanan sermayenin yanısıra olağan kârı ödeyecek düzeye çıkmasaydı ||615| ürünün kendisi yaratılmayacak olduğu için, kâr [fiyatı —ç.] oluşturan bir öğe haline gelirdi. Ne var ki, *bu* durumda, fiyatın, rantı da ödeyecek kadar yükselmesi gerekli değildir. **Demek ki rant ile kâr arasında temelli bir fark vardır**, ve bir bakıma, kâr, fiyatı oluşturan bir öğedir, oysa rant değildir, denebilir. (Bu düşünce, öyle görünüyor ki, Adam Smith'in de aklının gerisindedir.)

Bu durumda, doğrudur.

Ama neden?

Çünkü *bu* durumda toprak mülkiyeti sermayeyle toprak mülkiyeti olarak karşı karşıya *gelemez*; demek ki, —varsayıma göre— rantın, mutlak rantın oluştuğu [koşullar] bileşimi burada *yoktur*. 1.000 sterlinlik ikinci yatırımla üretilen **ek tahıl**, *pazar değeri aynı kalırsa*, başka deyişle, **ek talep**, *fiyat*ın *aynı* kalacağı beklentisi *üzerinde* ortaya çıkmışsa, değerinin *altında*, maliyet fiyatından satılacak demektir. 1.000 sterlinle üretilen bu **ek ürün**, demek ki, daha kötü olan yeni bir toprağın ekime açıldığı aynı koşullar altında ortaya çıkmaktadır; pazar değerini *belirlemeyen*, ama *daha önceden varolan* pazar değerinden, yani *yeni üretimden bağımsız olarak belirlenmiş* fiyattan satılması koşuluyla sağlayan, yeni, daha kötü toprağın ekime açıldığı aynı koşullar altında ortaya çıkmaktadır. Bu koşullar altında, **ek toprağın** rant bırakıp bırakınaması, tamamen, göreli verimine bağlıdır; çünkü pazar değerini belirleyen o *değildir*. Eski toprağa yatırılan ek 1.000 sterlinde de durum aynı böyledir. İşte tam da bu nedenle Ricardo *tam tersine*, ek toprağın ya da ek sermaye miktarının, *pazar değerini belirlediği*, çünkü *bağımsız biçimde belirlenmiş*, belli bir pazar değeri çerçevesinde o ürünün rant değil, yalnızca kâr bıraktığı ve ürünün değerini değil, yalnızca maliyet fiyatını karşıladığı sonucuna varır. *Ne contradictio in adjecto*!*.

Her ne ise, *bu örnekte*, her ne kadar rant bırakmıyorsa da ürün yetiştirilir! **Kuşkusuz**. Uzun süreli kira sözleşmesi çiftçiyi, yani kapitalisti, *kiraladığı* toprağın sahibi yaptığı için, bağımsız karşıt bir güç olarak toprak mülkiyeti, kira süresi boyunca *çiftçi için* yani kapitalist için mevcut değildir. Sermaye, bu toprakta, engellenmeksizin hareket eder ve sermaye için ürünün maliyet fiyatı ona yeter. Sözleşme süresi dolduğu zaman bile, çiftçi doğal olarak rant miktarını, topraktaki sermaye yatırımının, ne ölçüde *değer*inden satılabilecek ve dolayısıyla rant bırakabilecek ürün sağlayacağına bağlı hale getirecektir. Belli bir *pazar değeri* çerçevesinde, maliyet fiyatının üstünde herhangi bir fazlalık getirmeyen bir sermaye, pazar fiyatı, ürününün maliyet fiyatına ancak ucu ucuna denk gelecek ölçüde verimi düşük olan bir toprak için rant ödemek —ya da sözleşmeyle rant ödeme yükümlülüğü altına girmek— gibi bir hesap yapmaz.

Pratikte, işler, her zaman Ricardo'vari yürümez. Eğer çiftçinin bir miktar **ihtiyat sermayesi** varsa ya da 14 yıllık uzun süreli **kira sözleşmesinin** ilk yıllarında bir miktar sermaye elde etmişse, borç-

* Kendinde çelişki. —ç.

lanarak ek sermaye sağlamış olmaması koşuluyla, *olağan kâr* aramaz. Çünkü bu ihtiyat sermaye ile ne yapacaktır? Ek toprak için uzun süreli yeni bir kira anlaşması mı yapacaktır? Tarımsal üretim, daha büyük bir sermayeyle daha geniş bir alanın ekilmesindense, daha yoğun bir sermayeyle daha yüksek derecedeki bir tarımı yeğ tutar. Üstelik, eski toprağın **yakın çevresinde** herhangi bir toprak kiralama olanağı bulunamazsa, iki çiftlik, çiftçinin **işletme yönetimini**, imalat sanayisinde bir kapitalistin çalışmasını altı fabrikanın bölebileceğinden daha çok böler. Yoksa, çiftçi parasını faiz için bankaya, devlet tahvillerine mi ya da demiryolu pay senetlerine mi vb. yatırmalıdır? O zaman daha en başından olağan kârın **hiç değilse** yarısından ya da üçte-birinden vazgeçmiş olur. Bu durumda, bu parayı ek sermaye olarak çiftliğe yatırabilirse, ortalama kârın altında, örneğin %10 olsa bile, eğer kendi kârı %12 idiyse, gene de faiz %5 ise, o %100 daha kazançlı olacaktır. Bundan ötürü, 1.000 sterlini eski çiftliğe yatırmak, onun için gene de kârlı bir spekülasyondur. ||616|

Demek ki, Ricardo'nun, bu ek sermaye yatırımını, yeni toprağa **ek sermaye uygulanmasıyla** bir tutması çok yanlıştır. Birinci durumda, kapitalist üretimde bile, ürünün olağan kârı bırakması mutlaka gerekli değildir. Yalnızca çiftçinin **ihtiyat sermayesini, para-sermaye yerine sınai bir işte kullanmayı yeğlemesi için**, **olağan faiz oranından**, **yüklendiği riske ve zahmete değecek kadar yüksek bir kâr getirmesi** gereklidir.

Ancak bu gözlemden Ricardo'nun çıkardığı şu sonuç, daha önce belirtildiği üzere, saçmadır.

> "Eğer Adam Smith'in o geniş kavrayışlı aklı bu gerçeğe yönelmiş olsaydı, rantın, *ham ürün fiyatını oluşturan tamamlayıcı kısımlardan biri* olduğunda ısrar etmezdi; çünkü her yerde, fiyatı, sermayenin bu son kısmıyla elde edilen ve içinden bir rant ödenmeyen kazancı *belirler*" (agy, s. 391).

Oysa onun çizdiği resim tam *tersini* kanıtlıyor: yani, bu son sermaye kısmının toprağa yatırılmasını düzenleyen şey *pazar fiyatıdır*; bu pazar fiyatı, sermayenin yatırılması işinden bağımsız olarak önceden vardı — bu nedenle, hiçbir rant içermez, yalnızca kârı içerir. Kapitalist üretim için kârın tek düzenleyici olduğu çok doğrudur. Ve bundan ötürü eğer üretimi *yalnızca* sermaye düzenleseydi, mutlak rantın varolmayacağı da doğrudur. Rant, üretim koşullarının, toprak sahibine, **üretimin yalnızca sermaye tarafından düzenlenmesine** engel koyma olanağını verdiği noktada ortaya çıkar.

İkincisi Ricardo, rantın doğru ilkelerini [yalnızca] **kömür madenleriyle** ilgili olarak geliştirdiği gerekçesiyle Adam Smith'e ser-

zenişte bulunuyor (s. 391 vd.); hatta şunu bile söylüyor:

> "Rant ilkesi burada tümüyle hayranlık uyandıracak biçimde ve pek güzel açıklanıyor, ama [burdaki —ç.] her sözcük, madenler için geçerli olduğu ölçüde toprak için de geçerlidir; gene de o, 'toprağın üzerindeki malikanelerde durum daha başkadır' iddiasında bulunuyor." (agy, s. 392).

Adam Smith, belli koşullarda toprak sahibinin, toprak üzerindeki mülkiyet hakkını oyuna sokmak ve buna dayanarak mutlak rant istemek üzere sermayeye etkin biçimde —her ne kadar başka bazı koşullarda böyle değilse de— direnme gücüne sahip olduğunu sezinlemiştir; özellikle gıda üretiminin rant yasasını ortaya çıkardığını, oysa **toprağa yapılan başka sermaye yatırımlarında** rantın, tarımsal rant tarafından belirlendiğini sezinlemiştir.

> "Hem ürünlerinin, hem rantlarının oranı" (diyor Adam Smith) "onların *göreli* verimine değil, *mutlak* verimine oranlıdır" (agy, s. 392).

Ricardo yanıtında, gerçek rant ilkesine çok yaklaşmıştır. Şöyle diyor:

> "Ama varsayalım ki, *rantı yüklenemeyecek hiçbir toprak yoktur; o zaman, en kötü toprağın rantı, ürün değerinin, sermaye harcaması ve olağan sermaye kârı üzerindeki fazlasına orantılı olur*; aynı ilke, daha iyi nitelikteki ya da konumdaki toprağın rantını da yönetir; ve böyle olduğu içindir ki, bu toprağın rantı, ona göre daha alt düzeyden olan toprağın rantını, sahip olduğu üstünlükler ölçüsünde aşar; aynı şey üçüncü kalite ve giderek en iyisi için de söylenebilir. Bu durumda, toprağın rantı olarak ödenecek ürün parçasını belirleyen şeyin, *toprağın göreli verimi* olduğu apaçık belli değil mi — tıpkı madenlerin rantı olarak ödenecek ürün parçasını belirleyen şeyin, *madenlerin göreli verimliliği* olması gibi?" (agy, s. 392-393).

Burada Ricardo rantın doğru ilkesini açıklıyor. Eğer en kötü toprak rant ödüyorsa ve rant —yani **mutlak rant**— **böylece toprağın farklı doğal verimliliğinden** bağımsız olarak ödeniyorsa, o zaman bu rant, "**ürün değerinin sermaye harcaması ve olağan sermaye kârı üzerindeki fazlasına**" [agy, s. 392-393] eşit olmalıdır; yani ürün *değer*inin maliyet fiyatı *üzerindeki* fazlasına eşit olmalıdır. Ricardo, kendi ilkelerine ters düşecek biçimde ve yanlış olarak, **değerin, ürünün maliyet fiyatına eşit olduğu** biçimindeki Smith doktrinini kabul ettiği için, böyle bir fazlalığın olamayacağını varsaymaktadır. ||617|

İşin geri kalanında da bir kez daha yanılgıya düşer.

Farklılık rantını, kuşkusuz "göreli verim" belirler. Mutlak rantın, "**doğal verimlilik**"le hiçbir ilgisi yoktur.

Ama Smith, en kötü toprağın ödediği *fiilî* rantın, öteki toprak-

ların mutlak verimine ve en kötü toprağın göreli verimine ya da en kötü toprağın mutlak verimine ve öteki toprakların göreli verimine bağlı *olabileceğini* söylerken gerçekten haklıdır.

Çünkü en kötü toprağın ödediği **fiilî rant miktarı**, Ricardo'nun düşündüğü gibi, **ürününün maliyet fiyatını aşan değer fazlasına değil**, ama, **maliyet fiyatının üstündeki pazar değeri fazlasına bağlıdır**. Ama bunlar çok farklı şeylerdir. Eğer pazar fiyatını, *en kötü toprağın ürünü* belirleseydi, o zaman **pazar değeri, o ürünün gerçek değerine eşit olurdu**; **böylece, o ürünün maliyet fiyatı üzerindeki pazar değeri fazlası**, [gene aynı ürünün –ç.] **kendi bireysel değerinin, yani gerçek değerinin, maliyet fiyatı üzerindeki fazlasına eşit olurdu**. Ama, pazar fiyatı, bu ürünü dikkate almaksızın, başka tür topraklar tarafından belirleniyorsa, durum böyle olmaz. Ricardo **azalan** bir [verim –ç.] **çizgisinin** varolduğunu düşünür. En kötü toprağın *en son* ekildiğini, ve (varsayılan örnekte) ek talebin, en kötü ve en son ekilen topraktan alınan değeri üzerinden bir ek arzı gereksindiği zaman ekildiğini kabul etmektedir. Bu durumda pazar değerini, en kötü toprak [ürününün –ç.] değeri düzenler. **Artan** [verim –ç.] **çizgisinde** ise, (Ricardo'ya göre bile) bu yalnızca, daha iyi tür toprakların sağladığı ek ürün, ek talebi ancak eski pazar değerinden karşıladığı zaman olur. Eğer ek arz daha fazla olursa, Ricardo, eski toprağın *üretim dışı*na atılması gerektiğini düşünmektedir; ama bundan çıkan yalnızca şudur ki, eski toprak *daha düşük bir rant* bırakacaktır (ya da hiç rant bırakmayacaktır). Aynı şey **azalan** [verim –ç.] **çizgisinde** de olur. Eğer ek arz yalnızca *eski pazar değeri*nden sağlanabiliyorsa, en kötü toprağın rant bırakıp bırakmayacağı, bırakacaksa bunun ne ölçüde olacağı, bu pazar değerinin, yeni en kötü topraktan alınacak ürünün maliyet fiyatının ne kadar üzerinde olacağına bağlıdır. Her iki durumda da o toprağın rantını, *göreli* verimi değil, *mutlak* verimi belirler. Daha iyi topraklardan alınan ürünün **pazar değerinin**, o toprağın **kendi gerçek, bireysel** [ürün –ç.] **değerinin** ne ölçüde *üstünde* olduğu, yeni [en kötü –ç.] toprağın mutlak verimine bağlıdır.

Adam Smith burada, toprakla madenler arasında, yerinde bir ayrım yapar; çünkü madenlerde *hiçbir zaman* daha kötü türlere geçiş olmadığını —her zaman *daha iyilere* geçiş olduğunu— ve bunların da hep, gereksinilenden daha fazla ek arz sağladıklarını kabul eder. Şu durumda, en kötü toprağın rantı, demek ki mutlak verimine bağlıdır.

> "Adam Smith, *ancak sahiplerince işletilebilecek* bazı madenler bulunduğunu, çünkü o madenlerin işletme giderlerini, sermayenin olağan kârıyla birlikte karşılamaya ancak yettiklerini belirttikten

sonra, *tüm madenlerin ürün fiyatını başlıca bu tür madenlerin belirlediğini itiraf etmiş olduğunu düşünmemiz gerekir*. Eğer eski madenler, gerek duyulan kömür miktarını sağlamakta yetersiz ise, *kömürün fiyatı artacak* ve yeni, daha düşük nitelikli bir madenin sahibi kendi madenini işleterek olağan sermaye kârını elde edebileceğini görünceye kadar da artmaya devam edecektir. ... Bu durumda anlaşılıyor ki, *kömürün fiyatını düzenleyen, her zaman en az verimli olan madendir*. Ancak Adam Smith, farklı düşüncede: 'en verimli kömür madeninin de, kendi bölgesindeki tüm öteki madenlerin fiyatını düzenlediğini' gözlemliyor. 'Hem mülk sahibi, hem işletmeci, tüm komşu madenlerden bir ölçüde daha düşük satarlarsa, biri daha fazla rant, öteki daha fazla kâr elde edebileceğini anlar. Komşuları, dayanmanın pek kolay olmadığını bilseler ve rantlarıyla kârlarını, ikisini birden azaltsa ve bazan tamamen ortadan kaldırsa da kısa süre içinde, *aynı fiyattan* satmak zorunda kalırlar. Bazı işletmeler tümden kapatılır; bazıları rant bırakmaz olur *ve ancak mülk sahibi tarafından işletilebilir*.' Eğer kömüre yönelmiş talep azalmışsa ||617a| ya da yeni yöntemlerle miktar artırılmışsa, *fiyat düşer* ve bazı madenler *kapanır*; ama *her durumda, rant yüklenmeksizin işletilen madenin fiyatı, giderleri ve kârı karşılayacak yeterlikte olmalıdır*. Fiyatı düzenleyen, *demek ki* en az verimli olan madendir. Gerçekten, bir başka yerde Adam Smith de bunu ifade etmiştir; çünkü şöyle der: "Kömürün herhangi bir süre boyunca, *satılabileceği en düşük fiyat*, tüm öteki ürünlerde olduğu gibi, olağan kârla birlikte, kömürü pazara çıkarmak için gereken sermaye harcamasını ancak ucu ucuna karşılayacak yeterlikteki fiyattır. *Sahibinin rant elde edemediği*, ama ya kendisinin işlettiği ya da başıboş bıraktığı *bir madende, kömürün fiyatı genelde hemen hemen bu fiyat dolayında olmak durumundadır*'. " (agy, s. 393-395..

Adam Smith, pazardaki belli koşullar zinciri çerçevesinde en verimli madenin (toprağın) pazara egemen olduğunu bir *kural* olarak açıklarken hatalıdır. Ama bir kez, önceden varsayılan bu duruma göre Adam Smith'in (işin bütününde) yürüttüğü mantık doğrudur, Ricardo'nunki yanlıştır. Adam Smith, **talep durumunun** sonucu olarak ve göreli üstün verimliliği nedeniyle en iyi madenin, eğer rakiplerinden daha ucuza satarsa, eğer ürünü eski pazar değerinin *altında* ise, tüm ürününü piyasanın emebileceğini kabul etmektedir. Bu, kötü madenlerde de fiyatların düşmesine neden olur. Pazar fiyatı düşer. Bu, doğal ki, kötü madenlerde *rantı* düşürür, hatta tümden ortadan kaldırabilir. Çünkü **pazar değeri, belli bazı** [toprak] **sınıflarının ya da madenlerin bireysel ürün değeri gibi olsa ya da olmasa da rant pazar değerinin maliyet fiyatı üzerindeki fazlasına eşittir**. Smith'in gözden kaçırdığı şey, bunun, eğer **sermayeyi geri çekmek ve üretim ölçeğini düşürmek gerekirse** yalnızca kârı azaltabileceğidir. Eğer pazar fiyatı **—belli koşullarda en iyi madenlerin ürünü tarafından düzenlendiği biçimiyle pazar fiya-**

tı— **en kötü maden ürününün maliyet fiyatı üzerinde herhangi bir fazlalık bırakmayacak ölçüde düşerse**, o zaman, bu madeni ancak sahibi işletebilir. [Çünkü —ç.] bu pazar fiyatından, hiçbir kapitalist ona rant ödemeyecektir. Toprak sahipliği, bu durumda ona, sermaye üzerinde bir güç olma olanağı vermez; ama kendisi sözkonusu olunca, **toprağa sermaye yatırmayı** arzulayan kapitalistlerin karşı karşıya geldiği [toprak sahibi —ç.] direncini, kendisi için kaldırır. Onun açısından toprak mülkiyeti *yoktur*, çünkü toprak sahibi kendisidir. Dolayısıyla toprağını maden olarak ya da **başka bir üretim alanında kullanabilir**; yani kendisinin belirlemediği, ama belirlenmiş *bulduğu* pazar fiyatı, ona **ortalama kârı bırakırsa**, başka deyişle onun *maliyet fiyatı* ise, o zaman toprağı kendisi işletebilir.

Ve Ricardo bundan, Smith'in kendisiyle çelişkiye düştüğü [sonucunu —ç.] çıkarıyor! Çünkü ne kadar yeni madenin sahipleri tarafından işletilebileceğini —başka deyişle eski pazar fiyatının işletmecilere yalnızca *maliyet fiyatını* bırakması nedeniyle toprak mülkiyetinin [bir öğe olarak —ç.] ortadan kalktığı bir ortamda— eski pazar fiyatı düzenlediği için, maliyet fiyatının pazar fiyatını belirlediği sonucuna varmaktadır! Ama bir kez daha azalan [verim —ç.] çizgisine sığınmakta ve daha az verimli madenin ancak, ürünün pazar değeri, daha iyi madenlerin ürün değeri üzerine çıktığı zaman işletilmesini kabul etmektedir; oysa gerekli olan yalnızca pazar fiyatının, maliyet fiyatının *üstüne* çıkması ya da sahipleri tarafından işletilen kötü madenlerde maliyet fiyatına eşit olmasıdır. Yeri gelmişken söyleyelim, Ricardo'nun "... **eğer yeni yöntemlerle**" (kömür) "**miktarı artırılmışsa fiyat düşer ve bazı madenler kapanır**" [agy, s. 394] biçimindeki varsayımı yalnızca fiyatın düşme derecesine ve talep durumuna bağlıdır. Eğer **fiyatlardaki bu düşme sonucu** pazar tüm ürünü emebilirse, o zaman, **pazar fiyatındaki düşmenin,** pazar değerinde o kötü madenlerin maliyet fiyatının üstünde bir fazlalık bırakması koşuluyla kötü madenler gene de rant getirecektir; ve **pazar değeri maliyet fiyatını karşılıyorsa ya da ona eşitse madenleri,** sahipleri işletecektir. Ama bu durumların her ikisi için de en kötü madenin maliyet **fiyatı pazar fiyatını düzenler** demek saçmadır. Gerçekte, **en kötü madenin maliyet fiyatı kendi ürün fiyatının başat pazar fiyatıyla ilişkisini belirler ve bu çerçevede** ||618| **madenin işletilip işletilmeyeceği sorusunun yanıtını** belirler, ama belli bir verimlilikteki bir toprak parçasının ya da madenin belli bir pazar fiyatında işletilebileceği gerçeği, apaçık görünüyor ki, pazar fiyatının, bu madenlerden çıkarılan ürünün maliyet fiyatı tarafından belirlenmesiyle ilişkisi yoktur ya da onunla özdeş değildir. Eğer *artan pazar değeri*, bir *ek arzı* gerekli ya da

olası duruma getirirse, o zaman en kötü toprak pazar değerini düzenler ama o zaman mutlak rant da getirir. Adam Smith'in kabul ettiği örnek bunun tam *tersi*dir.

Üçüncüsü, Ricardo (s. 395 vd.) ham ürünün ucuzluğunun, örneğin tahıl yerine, ücretin düşmesine ve **üretim maliyetinin azalmasına** yol açacak olan patates kullanılmasının, **daha büyük bir payın olduğu kadar daha büyük bir miktarın da toprak sahibine gidecek oluşuna** inandığı için Adam Smith'i ayıplıyor. Öte yandan [şunda ısrar ediyor]:

> "Bu ek bölümün hiçbir parçası ranta gitmez, ama tümü şaşmaksızın kâra gider ... aynı nitelikteki topraklar ekildikçe ve bu toprakların göreli verimliliğinde ya da üstünlüklerinde herhangi bir değişiklik olmadıkça, *rantın brüt ürüne oranı her zaman aynı olur*" (agy, s. 396).

Bu, **kesinlikle yanlıştır. Rantın payı düşebilir ve dolayısıyla miktarı göreli olarak azalabilir**. Temel gıda olarak patatesin ortaya sürülmesi, emek-gücünün değerini azaltır, gerekli emek-zamanını kısaltır, artı-emek zamanını ve dolayısıyla artı-değer oranını artırır; **bu durumda** —öteki koşulların aynı kalması koşuluyla— sermayenin oluşumu değişebilir: her ne kadar istihdam edilen canlı emek *miktarı* aynı kalıyorsa da değişen sermaye parçası, değişmeyen parçaya göre azalır. Bundan ötürü *kâr oranı* yükselir. Bu durumda mutlak rantta ve oransal olarak farklılık rantında bir düşüş [olabilir]. (Bkz: s. 610, tablo C.)* Bu öğe tarımsal olan ve tarımsal-olmayan sermayeyi eşit ölçüde etkiler. Genel kâr oranı artar ve *bunun sonucu olarak* rant düşer.

Bölüm XXVIII. "Altının, Tahılın ve Emeğin, Zengin ve Yoksul Ülkelerdeki Karşılaştırmalı Değeri Hakkında."

> "Yapıtının tümü boyunca, Dr. Smith'in hatası, tahıl değerini sabit saymasındadır; tüm öteki şeylerin değeri artırılabilse de tahıl değerinin asla yükseltilemeyeceğini varsaymasındadır. Ona göre tahıl her zaman aynı değerdedir, çünkü her zaman aynı sayıda insan besleyecektir. Aynı biçimde, kumaş her zaman aynı değerdedir, çünkü her zaman aynı sayıda palto yapar denebilir. Değerin, doyurma ve giydirme gücüyle ne ilgisi olabilir?" (agy, s. 449-450).
>
> "Dr. Smith, metaların doğal fiyatının son kertede kendi pazar fiyatlarını düzenlediği öğretisini öylesine maharetle destekledi ki..." (agy, s. 451).
>
> "Tahılla hesaplandığında iki ülkede altın çok farklı değerde olabilir. Zengin ülkelerde düşük, yoksul ülkelerde yüksek olacağını göstermeye çalıştım. Adam Smith farklı görüşte: tahılla hesap edilen altın değerinin zengin ülkelerde en yüksek olduğunu düşünüyor"

* Bkz: Bu cilt, s. 310-311. –*Ed.*

(agy, s. 454).

Bölüm XXXII. "Rant Hakkında Bay Malthus'un Görüşleri."

"Rant bir değer yaratılmasıdır ... ama bir servet yaratılması değildir"[94] (agy, s. 485).

"Tahıl fiyatının yüksekliğinden söz ederken bay Malthus, anlaşılıyor ki, quarter ya da bushel fiyatını kastetmiyor, ama, "üretim maliyeti" teriminde her zaman ücretler ve kâr dahil olmak üzere, tüm ürünün satıldığı fiyatın, üretim maliyeti üzerindeki fazlasını kastediyor. Her ikisinde de üretim maliyetinin aynı olması koşuluyla, quarteri 3 sterlin 10 şilinden yüzelli quarter tahıl, 4 sterlinden 100 quarterin toprak sahibine bırakacağı ranttan daha fazlasını getirir" (agy, s. 487). "Toprağın yapısı ne olursa olsun, yüksek rant, yüksek ürün fiyatına bağlıdır; ama yüksek fiyatta rantın bolluğa oranla yüksek olması gerekir, kıtlığa oranla değil" (agy, s. 492).

"Rant, yüksek tahıl fiyatının sonucu olduğuna göre, rant yitirimi, düşük fiyatın sonucudur. Yabancı tahılı, rant bırakabilen yerli tahılla hiçbir zaman rekabete kalkışmaz; fiyatın düşmesi, hiç şaşmaksızın, tüm rantı emilinceye kadar toprak sahibini etkiler; fiyat daha da düşerse olağan sermaye kârını bile karşılamayacaktır; o zaman sermaye başka bir işte kullanılmak üzere topraktan çekilecektir ve daha önce o toprakta yetiştirilen, o zamana kadar ithal edilmeyen tahıl bu kez ithal edilecektir. Rantın yitiriminden ötürü, parayla hesaplanan bir değer yitirimi olacaktır, ama bir zenginlik kazancı olacaktır. Ham ürünün ve öteki ürünlerin miktarı topluca artırılacaktır; daha kolaylıkla üretilmelerinden ötürü, gerçekte miktar olarak artacaklardır ama, değer olarak azalacaklardır" (agy, s. 519).

[ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM]

ADAM SMITH'İN RANT TEORİSİ

[*1. Smith'in Rant Sorununu Formüle Edişindeki Çelişkiler*]

||619| Bu aşamada Smith'in, temel bitkisel yiyeceğin rantının öteki **kesinlikle tarımsal rantlara** (besicilik, kereste, sınai ürünler), bu üretim dallarından her biri, ötekilerden birine kolayca dönüştürülebildiği için nasıl egemen olduğuna ilişkin ilginç açıklamalarını ele almayacağız. Adam Smith, pirinci, **temel bitkisel yiyecek** olduğu yerlerde, bunun dışında tutuyor, çünkü pirinç tarlaları (ya da bataklıklar) otlak toprağa, buğday tarlasına ve benzerine ya da bunun tersine dönüştürülemiyor.

[Bölüm XI, kitap I'de] Adam Smith *rantı*, doğru olarak, "***toprağın kullanılması*** için ödenen fiyat" diye tanımlıyor ([OUP, c. I, s. 162; Garnier] c. I, s. 299); burada **toprak** terimi, doğa olarak doğanın her gücü, dolayısıyla da su vb. anlamında alınmalıdır.

Rodbertus'un garip anlayışının[95] tersine, Smith, daha en başından, tarımsal sermaye kalemlerini şöyle sıralıyor:

> "İçinden tohumluğu" (hammadde) "tedarik ettiği, emeği ödediği, büyükbaş hayvanlarla öteki çift *araç-gereçlerini* satın aldığı ve işler durumda tuttuğu sermaye" ([OUP, c. I, s. 163; Garnier] agy.).

Şimdi toprağın kullanılması için ödenen bu fiyat nedir?

"Ürünün ya da ... fiyatının" (yatırılan sermayeyi "olağan kârla birlikte" karşılayan) "payın üstünde ve ötesinde kalan miktar her ne ise, o" (*toprak sahibi*) "doğal olarak bu parçayı, toprağının *kirası* olarak kendisine ayırmak için çabalar" ([OUP, c. I, s. 163; Garnier] agy, s. 300).

Bu *fazlalık* "toprağın *doğal kirası* olarak düşünülebilir" ([OUP, c. I, s. 163; Garnier] agy, s. 300).

Smith rantı, toprakta yatırılan sermayenin faiziyle karıştırmaktan uzak durur;

"Toprak sahibi, iyileştirilip geliştirilmemiş toprak için bile rant ister" ([OUP, c. I, s. 163; Garnier] agy, s. 300-301).

ve Smith, toprağı iyileştirmek için kullanılan sermayenin faizi, toprak sahibinin değil, çiftçinin yatırdığı sermayenin faizi olduğu için, bu ikinci tür rantın bile [yani iyileştirilmiş topraktan alınan rantın bile] garip olduğunu ekler.

"O" (***toprak sahibi***) "bazan, iyileştirilmesi insanın gücünün ötesinde olan şey için bile rant ister." ([OUP, c. I, s. 163-164; Garnier] agy, s. 301).

Smith "***rant isteyen***"in ***toprak mülkiyeti, toprağın sahibi*** sıfatıyla ***toprak sahibi*** olduğunu kuvvetle vurgular. ***Toprak mülkiyetinin*** yalnızca bir geliri olarak [kabul edilen] rant, *tekel fiyatı*dır; bu son derece doğrudur; çünkü ürünün, maliyet fiyatından fazlasına, değerinden satılmasını sağlayan tek şey ***toprak mülkiyetinin*** araya girmesidir.

"Toprağın kullanılması için ödenen fiyat diye kabul edilen toprak rantı, doğal olarak bir tekel fiyatıdır" ([OUP, c. I, s. 164; Garnier] agy, s. 302).

Rant, gerçekte, yalnızca ***toprak sahipliği*** tekeli yoluyla zorlanan bir fiyattır, ve bir tekel fiyatı olarak, sınai ürünün fiyatından farklıdır.

Sermayenin mantığı açısından —ve üretime sermaye egemendir— *maliyet fiyatı*nın üründen beklediği şey, yalnızca, yatırılan sermayeye ek olarak **ortalama kârı** karşılamasıdır. Bu durumda ürün, ister ***toprağın ürünü*** olsun ister başka bir ürün, "***pazara getirilebilir***".

"Eğer olağan fiyat bundan fazla ise, fazla kısım doğal olarak toprağın rantına gider. Eğer fazla değilse, gerçi meta pazara *getirilebilir* ama toprak sahibi için hiçbir rant bırakamaz. Fiyatın daha fazla olup olmayışı talebe bağlıdır" ([OUP, c. I, s. 164; Garnier] agy, s. 303).

Rant fiyata neden ücretlerden ve kârdan farklı biçimde girer? Soru bu. Başlangıçta Smith ***değeri***, doğru biçimde ***ücretlere***,

kârlara ve ***rantlara*** (değişmeyen sermayeden ayrı olarak) ayrıştırmıştı. Ama bunu yaptıktan hemen sonra, tersi bir yol tutar ve ***değeri, doğal fiyat*** (rekabetin ya da metaların maliyet fiyatının belirlediği ortalama fiyat) ile özdeşler ve o doğal fiyatı da ***ücretlerden, kârdan ve ranttan*** oluşturur.

> "Bu üç parça görünen o ki, ya hemen ya sonunda, fiyatın bütününü oluştururlar" ([OUP, c. I, s. 55; Garnier], kitap I, bölüm VI, s. 101).
>
> "Ancak, en çok ilerlemiş toplumlarda her zaman, *fiyatın yalnızca iki kısma, emeğin ücretiyle sermayenin kârına ayrıştığı* bazı metalar vardır; ve çok az da olsa, bazı metaların fiyatı da *tümüyle yalnızca emeğin ücretinden oluşur*. Örneğin deniz balığının fiyatında, bir kısım balıkçıların emeğini öder, öteki kısım, balıkçılıkta kullanılan sermayenin kârını. *Rant* çok nadir, bu fiyatın ||620| bir kısmı olur. ... İskoçya'nın bazı yörelerinde, bazı yoksul insanlar, deniz kıyısında, *İskoç çakıl taşı* denen alaca renkli taşları toplama işini yaparlar. *Yontucu*nun onlara ödediği fiyat, bütünüyle *onların emek ücretidir*; *ne kâr ne rant onun herhangi bir kısmını oluşturmaz*.
>
> "Ama *herhangi bir metanın fiyatının tamamı* gene de sonunda, *bu üç kısımdan birine ya da ötekine ya da hepsine birden ayrışmalıdır*" ([OUP, c. I, s. 56-57; Garnier], kitap I, bölüm VI, s. 103-104.)

Bu alıntılarda, ***değerin ücretlere vb. ayrışması*** ve ***fiyatın ücretlerden vb. oluşması*** karmakarışık, birbirine dolanmıştır (bu genel olarak, "***Metaların Fiyatını Oluşturan Kısımlar***"la ilgili bölüm IV için doğrudur). (***Doğal fiyat*** ve ***pazar fiyatı*** ilk kez bölüm VII'de tartışılmaktadır.)

Kitap I, bölüm I, II, III "***işbölümü***" ile *bölüm IV* ***para*** ile ilgilidir. Bu bölümlerde, izleyen bölümlerde olduğu gibi, değer laf arasında belirlenmiştir. *Bölüm V* ***metaların gerçek ve nominal fiyatı*** ile, *değerin fiyata* dönüşmesi ile ilgilenir; "***Metaların Fiyatını Oluşturan Kısımlar***" *bölüm VI*'da, ***doğal fiyat*** *ve* ***pazar fiyatı*** *bölüm VII*'de incelenmektedir. Daha sonra *bölüm VIII* emeğin ücreti ile, *bölüm IX* sermayenin kârı ile, *bölüm X* ***Emeğin ve Sermayenin Farklı Kullanımlarında Ücretler ve Kârlar*** ile son olarak bölüm XI ***Toprak Rantı*** ile ilgilidir.

Ancak bununla bağlantılı olarak biz ilkin şu noktaya dikkat çekmek istiyoruz: Yukarıya alınan pasajlara göre, fiyatı yalnızca ücretlerden oluşan metalar, fiyatı yalnızca ücretlerle kârdan oluşan metalar ve son olarak fiyatı ücretlerden, kârdan ve ranttan oluşan üçüncü grup metalar vardır. Dolayısıyla:

> "*Herhangi bir metanın fiyatının tamamı* gene de ... bu üç kısımdan birine ya da ötekine ya da hepsine birden ayrışmalıdır."

Buna göre rantın, fiyata kârdan ve ücretlerden daha başka bir

biçimde girdiğini söylemenin herhangi bir temeli olamaz; kişi ancak, rantın ve kârın fiyata, ücretlerden farklı biçimde girdiğini söyleyebilir; çünkü ücretler fiyata her zaman girmektedir, ötekiler ise, her zaman değil. *O zaman farklılık nereden geliyor*?

Dahası, Smith yalnızca *ücretleri içeren* bazı metaların *kendi değerlerin*den mi satıldığını yoksa ***İskoç çakıllarını*** toplayan ***yoksul insanların*** gerçekte onlara meta karşılığında, yalnızca olağan ücretlerini ödeyen ***yontucuların*** ücretli işçisi olup olmadıklarını da araştırmalıydı; başka deyişle, kendilerine ait olan tüm bir işgünü için, işgününün bir kısmının kârı oluşturduğu ve işçiye değil kapitaliste ait olduğu başka işlerdeki bir işçi kadar ücret alıp almadıklarını da araştırmalıydı. Smith ya bunu söylemeliydi, ya da bu durumda kârın yalnızca ücretlerle karışmış *göründüğünü* savlamalıydı. Kendisi şöyle diyor:

> "Bu farklı gelirler farklı kişilere ait olduğu zaman birbirinden kolayca ayrılabilmektedir; ama aynı kişiye ait oldukları zaman, bazan, en azından gündelik dilde, birbiriyle karıştırılmaktadır." ([OUP, c. I, s. 58; Garnier], kitap I, bölüm VI, s. 106.)

Smith bu sorunu gene de şu biçimde çözer:

Eğer bağımsız bir emekçi (İskoçya'nın o yoksul insanları gibi biri), (sermayeye başvurmaksızın) yalnızca emek kullanırsa, eğer yalnızca kendi emeğini ve kendi gereçlerini kullanırsa, o zaman fiyat yalnızca ücretlere ayrışır. Eğer, onun yanında küçük bir sermaye de kullanırsa o zaman aynı birey, ücret ve kâr elde eder. Son olarak emeğini, sermayesini ve toprak mülkünü kullanırsa o zaman kendi kişiliğinde ***toprak sahibi, çiftçi ve işçi karakterlerini*** birleştirmiş olur.

(Smith'in yaklaşımının tüm saçmalığı, kitap I, bölüm VI'nın son pasajlarından birinde gün ışığına çıkar:

> "Uygar bir ülkede, *değişilebilir değeri yalnızca emekten kaynaklanan* pek az meta olduğu" (burada ***emek ücretlerle*** özdeşleniyor) "o metalardan çok daha büyük bir parçaya rant ve kâr büyük ölçüde katkı yaptığı için *onları üreten emeğinin yıllık ürünü*" (burada, her şey bir yana, her ne kadar ***ürünün tüm değeri emekten kaynaklanmıyorsa da metalar emeğin ürünüdür***) "her zaman *o ürünü yetiştirmek, hazırlamak ve pazara getirmek için istihdam edilen emekten çok daha fazla miktarda emeği satın alacak ya da ona komuta edecek* yeterlikte olacaktır" ([OUP, c. I, s. 59-60; Garnier] agy, s. 108-109).

Emeğin ürünü, o ***ürünün değerine*** eşit değildir. Tam tersine (anlaşılabileceği gibi) bu değer kârın ve rantın eklenmesiyle artmıştır. ***Emeğin ürünü***, bundan ötürü daha fazla emeği satın alabilir, ona komuta edebilir; yani kendi içerdiği emekten daha fazla de-

ğeri emek olarak karşılar. Smith'in önermesi şöyle olsaydı doğru olurdu:

||621| Smith şöyle diyor:

"Uygar bir ülkede, *değişilebilir değeri yalnızca emekten kaynaklanan* pek az meta olduğu, bu metalardan çok daha büyük bir kısma rant ve kâr büyük ölçüde *katkı yaptığı* için; onları üreten emeğin yıllık ürünü, her zaman *o ürünü yetiştirmek, hazırlamak ve pazara getirmek için istihdam edilen emekten* çok daha fazla *miktarda emeği* satın alacak ya da ona komuta edecek yeterlikte olacaktır."

Onun mantığına göre şöyle olmalıydı:

"Uygar bir ülkede, *değişilebilir değeri yalnızca ücretlere* ayrışan pek az meta olduğu ve onların çok daha büyük bir bölümünde bu değer daha çok rant ve kâra ayrıştığı için, onları üreten emeğin yıllık ürünü, her zaman bu ürünü yetiştirmek, hazırlamak ve pazara getirmek için kendisine ücret ödenmesi gereken" (ve dolayısıyla istihdam edilen) "emekten çok daha fazla miktarda emeği satın alacak ya da ona komuta edecek yeterlikte olacaktır."

(Smith bir kez daha öteki değer yaklaşımına geri dönüyor; işte aynı bölümde yazdıkları.

"Fiyatın birbirinden farklı tamamlayıcı parçalarının gerçek değeri, dikkat edilmelidir ki, *her birinin satın alabileceği ya da komuta edebileceği emek miktarı* ile ölçülmüştür. Emek" (bu anlamda) "değeri ölçer; yalnızca kendisine emeğe" (ücretlere demesi gerekirdi) "*ayrışan* kısmın değerini değil, ranta ayrışan kısmın ve *kâra ayrışan* kısmının da değerini ölçer" ([OUP, c. I, s. 55; Garnier] kitap I, bölüm VI, s. 100.)

(Bölüm VI'da *değer*in ücretlere, ***kâra ve ranta ayrıştığı*** [fikri – ç.] henüz başat olmaya devam ediyor. Yalnızca, ***doğal fiyat*** ve ***pazar fiyatı*** hakkındaki VII'nci bölümde ***fiyatın, bu öğelerden oluştuğu*** [fikri –ç.] üstün geliyor.)

Böylece de ***emeğin yıllık ürününün değişilebilme değeri,*** yalnızca, ürünü ortaya çıkarması için istihdam edilen emeğin ücretinden değil, onun yanısıra kârdan ve ranttan oluşuyor. Ancak bu emek, değerin yalnızca ücretlere ayrışan bölümüyle *satın alınıyor* ya da *komuta ediliyor*. Dolayısıyla, kârın ve rantın bir bölümü emek satın alması ya da emeğe komuta etmesi için kullanılırsa, yani ücretlere dönüştürülürse çok daha fazla miktarda emeğin harekete geçirilmesi olanaklıdır. Bu durumda iş şuna varıyor: Emeğin yıllık ürününün değişilebilme değeri kendini ***ödenmiş emeğe*** (***ücretlere***) ve ***ödenmemiş emeğe*** (***kâra ve ranta***) ayrıştırır. Bu nedenle değerin, ödenmemiş emeğe ayrışan bölümünün bir kısmı [yeniden –ç.] ücretlere dönüştürülürse, kişi, değerin ücretleri içeren, yeni emek al-

maya ayırdığı kısmıyla olabildiğinden çok daha fazlasını satın alabilir.]

Şimdi geri dönelim:

> "Kimseye bağımlı olmayan, malzeme almaya ve ürününü pazara götürünceye kadar geçimini sağlamaya *yetecek miktarda sermayesi olan* imalatçının, bir ustanın emrinde çalışan *gezgin-işçinin ücretini* ve o işçinin ürünün satışından ustanın elde ettiği kârı, ikisini birden kazanması gerekir. Ama onun gelirinin tümüne, genelde kâr denmektedir ve bu durumda bile ücretler kârla karıştırılmaktadır.
>
> "Kendi bahçesini kendi elleriyle eken bir bahçıvan, kendi kişiliğinde, *toprak sahibinin, çiftçinin ve emekçinin üç farklı karakterini birleştirir*. Bu nedenle ürününün ona, birincinin rantını, ikincinin kârını ve üçüncünün ücretini ödemesi gerekir. Ama gelirinin tamamı, genelde onun *emeğinin kazancı* sayılmaktadır. Bu durumda rant ve kâr, ücretlerle karıştırılmaktadır." ([OUP, c. I, s. 59; Garnier], kitap I, bölüm VI, s. 108).

Bu gerçekten bir karıştırmadır. Gelirin ***tamamı*** "***onun emeğinin meyvesi***" değil midir? Tam tersine —emeğin nesnel koşullarına yabancılaştırılmasıyla ***işçinin***, ***kapitalistin*** ve ***toprak sahibinin, üç farklı karakter*** olarak karşı karşıya geldikleri— bahçıvanın ***emeğinin meyvesinin*** ya da **ürün değerinin bir bölümünün onun emeğinin karşılığı olarak ücreti, bir bölümünün, kullandığı sermaye karşılığı olarak kârı, bir bölümünün de toprağa ya da toprak sahibine giden rant olduğu biçimindeki kapitalist üretimin koşulları** burada bahçıvana aktarılmış olmuyor mu? İçinde bu öğelerin (gerçekte) *ayrılmamış* olduğu çalışma koşullarını, kapitalist üretim *çerçevesinde* düşünürken, bunların ayrılmış olduğunu varsaymak ve böylece ***bahçıvanı***, tek kişinin içinde kendi |622| ***gündelikçisi***, ve kendi ***toprak sahibi*** kabul etmek doğru⟨dur⟩. Ancak, ücretlerin emekten kaynaklandığı, ama kâr ile rantın —***işçinin*** emeğinden bağımsız olarak— ayrı kaynaklar biçiminde sermayeden ve topraktan kaynaklandığı, yabancı[laştırılmış —ç.] emeğin değil servetin sahiplenilmesi olduğu biçimindeki sıradan anlayış, daha bu aşamada Adam Smith'in yazılarına, öyle görünüyor ki sızmıştır. Bu garip usul içinde, en derin kavramlar, rekabet fenomenlerinden çıkarsama yoluyla sıradan bilinçte oluşan en çılgın fikirlerle birbirine dolanmıştır.

Değeri ilkin ***ücretlere***, ***kârlara*** ve ***rantlara*** *ayrıştırdıktan* sonra Smith, tam tersine ***değeri,*** büyüklükleri değerden bağımsız biçimde belirlenen ***ücretlerden***, ***kârdan*** ve ranttan *biraraya getirerek oluşturur*. Adam Smith, kârın ve rantın [daha önce —ç.] doğru açıkladığı kaynağını böylece unuttuğu için artık şunu söyleyebilmektedir:

"Ücretler, kâr ve rant, tüm değişilebilme değerinin olduğu kadar tüm gelirin de orijinal üç kaynağıdır." ([OUP, c. I, s. 57; Garnier], kitap I, bölüm VI, s. 105.)

Kendi açıklamasıyla uyumlu olarak şöyle söylemesi gerekirdi:

"Bir metanın değeri, yalnız bu metanın içinde somutlaşan emekten (emek miktarından) kaynaklanır. Bu değer kendini ücretlere, kâra ve ranta ayrıştırır. Ücretler, kâr ve rant, işçi emeğinin yarattığı değere, işçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin ortak olduğu özel biçimlerdir. Her ne kadar kaynak denen bu biçimlerin hiçbiri değerin oluşumuna girmezse de anılan anlamda, *tüm gelirin* orijinal *kaynağı*dırlar."

Yukarda [daha önce –ç.] aktarılan pasajlarda, "***Metaların Fiyatını Oluşturan Tamamlayıcı Kısımlar***" hakkındaki bölüm VI'da Adam Smith'in, yalnızca (doğrudan) emeğin üretime girdiği yerde ***fiyatın*** nasıl yalnızca ***ücrete*** ayrıştığı; bağımsız bir işçi yerine kapitalistin (yani sermayenin) bir ***gündelikçi*** kullandığı yerde nasıl ücrete ve kâra ayrıştığı; ve son olarak sermaye ve emeğin yanısıra "***toprağın***"da üretime girdiği yerde nasıl ücrete, ***kâra*** ve ranta ayrıştığı sonucuna vardığı görülebilir. Ancak bu sonuncu durumda, ***toprağın sahiplenildiği*** varsayılmıştır; dolayısıyla (her ne kadar Adam Smith, bu karakterlerden üçünün ya da ikisinin aynı kişide birleşebileceğini imlerse de) ***işçinin*** ve ***kapitalistin*** yanısıra ***toprak sahibi*** de vardır.

Doğal fiyat ve ***pazar fiyatı*** hakkındaki *bölüm VII*'de (toprağın üretime dahil olduğu yerde) rant, aynı ücretler ve kâr gibi, doğal fiyatı oluşturan tamamlayıcı bir parça olarak sunulmuştur. Aşağıdaki parça bunu gösterecektir:

(Kitap I, *bölüm VII*)

"Herhangi bir metanın fiyatı, *toprağın rantını*, *emeğin ücretini* ve yetiştirilmesi, hazırlanması ve pazara getirilmesi için kullanılan *sermayenin kârını*, bunların *doğal* oranlarına göre ödemeye yetecek olandan ne eksik ne fazla olduğu zaman, ***meta*** *kendi* ***doğal fiyatı*** denebilecek fiyattan satılmış demektir.

"O zaman meta, *tamı tamına değerinden* satılmıştır" ([OUP, c. I, s. 61; Garnier] agy, s. 111). (Burada aynı zamanda doğal fiyatın, metanın değeriyle özdeş olduğu vurgulanıyor.)

"Her bir metanın *pazar değeri*ni, pazara fiilen getirilen miktar ile metanın *doğal fiyatı*nı ya da *onu oraya getirmek için ödenmesi gereken rantın*, emeğin ve kârın *tam değerini* ödemek isteyenlerin talebi arasındaki oran belirler" ([OUP, c. I, s. 61-62; Garnier] agy, s. 112).

"Pazara getirilen herhangi bir metanın miktarı fiilî talepten *az olursa*, onu oraya getirmek için ödenmesi gereken *rantın*, *emeğin ve kârın tam değeri*ni ödemek isteyenlere, istedikleri miktar sağlanamazsa ... ya *açığın büyüklüğü*ne ya da rakiplerin rekabet hırsını şu

ya da bu ölçüde canlandıracak olan *servet*ine ve lüks düşkünlüğüne göre, *pazar fiyatı* yükselir" ([OUP, c. I, s. 62; Garnier] agy, s. 113).

"Pazara getirilen miktar fiilî talebi aştığı zaman, onu oraya getirmek için ödenmesi gereken rantın, emeğin ve kârın tam değerini ödemek isteyenlere tamamı satılamadığı zaman ... fazlalığın satıcılar arası rekabeti ne ölçüde artırdığına ya da bazan görüldüğü gibi metadan ne kadar çabuklukla kurtulınaları gerektiğine göre, *pazar fiyatı* şu ya da bu ölçüde *doğal fiyat*ın altına düşer" ([OUP, c. I, s. 62-63; Garnier] agy, s. 114).

"Pazara getirilen miktar, fiilî talebi tam karşılamaya yetecek kadar olduğu, ondan fazla olmadığı, *pazar fiyatı* doğal olarak ... tamıtamına ... *doğal fiyat* ile aynı olur. Farklı tüccarların rekabeti, hepsini bu fiyatı kabul etmeye zorlar, ama daha azını kabule değil" ([OUP, c. I, s. 63; Garnier] agy, s. 114-115).

||623| Eğer, pazar durumunun bir sonucu olarak toprak sahibinin rantı, doğal oranının altına düşer ya da üstüne çıkarsa, Adam Smith'e göre, **o, toprağını geri çeker ya da (buğday gibi) bir ürün üretiminden (örneğin otlak gibi) başka bir alana aktarır**.

"Eğer herhangi bir zaman" (pazara getirilen miktar) "fiilî talebi aşarsa, fiyatını oluşturan tamamlayıcı parçalardan bazılarının, *doğal oran*larının altında ödenmesi gerekebilir. *Bu eğer rant ise* toprak sahiplerinin çıkarı, onları derhal *topraklarının bir bölümünü geri çekmeye* itecektir." ([OUP, c. I, s. 63; Garnier] agy, s. 115).

"Bunun tersine, eğer pazara getirilen miktar herhangi bir zaman *fiilî talebin gerisine düşerse*, fiyatının bazı tamamlayıcı parçalarının, *doğal oranı*nın üstüne yükselmesi gerekir. *Bu eğer rant ise*, tüm öteki toprak sahiplerinin çıkarı doğal olarak onları, bu ürünü yetiştirmek için daha fazla toprak hazırlamaya itecektir" ([OUP, c. I, s. 63; Garnier] agy, s. 116).

"Herhangi bir metanın *pazar fiyatı*nda arasıra görülen geçici dalgalanmalar, daha çok, fiyatın ücrete ve kâra ayrışan parçalarını etkiler. Fiyatın ranta ayrışan parçası bu dalgalanmalardan daha az etkilenir" ([OUP, c. I, s. 65; Garnier] agy, s. 118-119).

"*Tekel fiyatı*, her zaman, elde edilebilecek en yüksek fiyattır. Bunun tersine *doğal fiyat* ya da serbest rekabet fiyatı, her zaman değilse bile, yeterince uzun bir süre içinde kabul edilebilecek en düşük fiyattır" ([OUP, c. I, s. 68; Garnier] agy, s. 124).

"Herhangi bir metanın *pazar fiyatı*, gerçi uzun bir süre *doğal fiyatı*nın üstünde kalabilir ama, doğal fiyatın altında uzun süre kaldığı çok azdır. *Bu fiyatın hangi parçası doğal oranın altında ödenirse*, çıkarı etkilenen kişiler, yitirdiklerini hemen hissederler ve derhal ya şu kadar toprağı ya şu kadar emeği ya da şu kadar sermayeyi onun için kullanılmaktan geri çekerler, öyle ki, pazara getirilmiş olan miktar kısa zamanda fiilî talebi karşılamaya yetecek olandan daha fazla olmaz. Böylece o metanın *pazar fiyatı* kısa sürede *doğal fiyata* yükselir; bu, en azından mükemmel bir özgürlüğün bulunduğu yerde böyledir." ([OUP, c. I, s. 68-69; Garnier] agy, s. 125.)

Bölüm VII'de konuyu böylece açıkladıktan sonra Adam Smith'in, I. kitapta "***Toprağın Rantı Üzerine***" XI. Bölümde, sahiplenilmiş toprağın üretime katıldığı yerde rantın her zaman fiyata girmeyebileceği şeklinde bir tutum takınmasını nasıl edip de haklı gösterebileceğini anlamak zordur; VI. ve VII. bölümlerde *rantı*, tıpkı kâr ve ücretler gibi, ***doğal fiyatın tamamlayıcı bir parçası*** haline getirdikten sonra, [şimdi –ç.] rantın fiyata giriş biçimini, kârın ve ücretlerin girişinden farklı hale getirişini nasıl haklı gösterebileceğini anlamak zordur. Şimdi, şu (kitap I) bölüm XI'e dönelim.

Rantın, kapitalistin (çiftçinin) giderleri ve ona ek olarak ortalama kâr ödendikten sonra *ürün fiyatı*ndan geri kalan *fazlalık* diye tanımlandığını, daha önce görmüştük.

Bu XI. bölümde ise Smith tam bir dönüş yapıyor. Rant artık ***doğal fiyata*** girmiyor. Ya da daha doğrusu Adam Smith, kural olarak doğal fiyattan farklı olan ***olağan bir fiyata*** sığınıyor; oysa bölüm VII'de bize, olağan fiyatın, herhangi bir uzunca süre ***doğal fiyatın*** *altında* asla olamayacağı ve ***doğal fiyatın*** tamamlayıcı parçalarından hiçbirinin herhangi bir uzunca süre, ***doğal fiyatının*** altında ya da daha az ödenemeyeceği söylenmişti; şimdiyse, rantla ilgili olarak savladığı gibi hiç ödenmiyor. Adam Smith bize, ürünün rant ödemediği zaman *değerinin altında* mı satıldığını, ya da rant ödediği zaman değerinin *üstünde* mi satıldığını da söylemiyor.

Daha önce ***metanın doğal fiyatı*** "onu oraya" [pazara] "*getirmek için ödenmesi gereken* emeğin, kârın ve *rantın tüm değeri*" idi ([OUP, c. I, s. 61-62; Garnier] agy, s. 112).

Şimdi bize deniyor ki:

> "Toprak ürününün, pazara getirilmesi için gereken sermayeyi olağan kârla birlikte karşılamaya yetecek olağan *fiyatını* [oluşturan – ç.] parçaları, *yalnızca* bu parçalar *genel olarak pazara zorlanabilir*" ([OUP, c. I, s. 164; Garnier] agy, s. 302-303.)

Demek ki ***olağan fiyat, doğal fiyat*** değildir, ve bu metaların pazara getirilmesi için ***doğal fiyatın*** ödenmesine de gerek yoktur.

||624| Daha önce bize, eğer ***olağan fiyat*** (o sırada, pazar fiyatı) tüm rantı ("***rantın, vb. tüm değerini***") ödemeye yetecek kadar değilse, ***pazar fiyatı doğal fiyat*** düzeyine çıkıncaya ve tüm rantı öder duruma gelinceye kadar toprağın geri çekileceği söylenmişti. Şimdi ise öte yandan, [şöyle deniyor –ç.]:

> "*Eğer alelade fiyat bundan fazlaysa*" (***sermayeyi*** olağan kârla birlikte karşılayacak yeterlikte ise) "bunun *fazla* kısmı, doğal olarak toprağın rantına gidecektir. Eğer fazla değilse, gerçi *meta pazara getirilebilir* ama toprak sahibine rant bırakmayabilir. Fiyatın fazla olup olmaması, talebe bağlıdır." ([OUP, c. I, s. 164; Garnier] kitap I,

bölüm XI, s. 303.)

Böylece rant, ***doğal fiyatı*** oluşturan bir parçası olmaktan çıkıp, birdenbire ***yeterli fiyatın**** üstünde, varlığı ya da yokluğu talep durumuna bağlı bir fazlaya dönüşüyor. Ama ***yeterli fiyat***, metanın pazara çıkması için, bu nedenle de üretilmesi için gereken fiyattır, dolayısıyla metanın *üretim fiyatı*dır. Metanın sağlanması için gereken fiyat, metanın varlık kazanması için, pazarda bir meta olarak ortaya çıkması için gereken fiyat, doğal ki onun üretim fiyatıdır ya da *maliyet fiyatı*dır. Bu, metanın *sine qua non*** varlık [koşuludur]. Öte yandan, bazı toprak ürünleri talebi, her zaman öyledir ki, onların *alelade* fiyatı, üretim fiyatının üstünde ve ötesinde bir fazlalık, yani rant bırakır. Ötekiler için böyle olabilir de olmayabilir de.

> "Topraktan alınan ürünün içinde bazı parçalar vardır ki, talep, onlar için her zaman, ürünü pazara getirmeye yetecek olandan daha yüksek bir fiyatı kaldırmak durumundadır; başka parçalar da vardır ki, onlar için bu daha yüksek *fiyatı kaldırması* bazan olanaklıdır, bazan değildir. Birincisi, toprak sahibine her zaman rant bırakmalıdır. İkincisi farklı koşullara göre bazan rantı kaldırabilir, bazan kaldıramayabilir." ([OUP, c. I, s. 164-165; Garnier] kitap I, bölüm XI, s. 303.)

Böylece, ***doğal fiyat*** *yerine* burada ***yeterli fiyat*** ile karşı karşıyayız. ***Olağan fiyat*** ise, bu ***yeterli fiyattan*** farklı. Alelade fiyat, eğer rantı *içeriyorsa*, yeterli fiyatın *üzerinde*. Eğer rantı kapsamıyorsa yeterli fiyata eşit. ***Yeterli fiyat*** için karakteristik olan *rantın dışlanmış olması*. ***Olağan fiyat***, [harcanan –ç.] sermayeyi yenilemesine ek olarak, eğer **sermayenin ortalama kârını bırakmıyorsa** ***yeterli fiyatın*** *altında*. Şu halde ***yeterli fiyat*** işin aslında, Ricardo'nun Adam Smith'ten aktardığı, *üretim fiyatı*ndan ya da *maliyet fiyatı*ndan başka bir şey değil ve gerçekte kendini kapitalist üretim açısından, yani ***kapitalistin giderlerinden ayrı olarak olağan kâr*** açısından ortaya koyuyor; bu, **sermayenin farklı alanlara yatırımlarında** kapitalistler arası rekabetin yarattığı ortalama fiyat[tır]. Adam Smith'i, kendi *doğal fiyatı*nın karşısına ***yeterli fiyatı*** koymaya iten de rekabete dayalı bu oluşumdur; ama o ***doğal fiyatı*** ortaya koyarken, tam tersine, uzun erimde, ancak rantı, kârı ve ücretleri, yani ***doğal fiyatı*** oluşturan tamamlayıcı parçaları ödeyen ***olağan fiyatın*** yeterli olacağını ilan eder. Meta üretimini kapitalist denetlediği için, ***yeterli fiyat***, kapitalist mantık çerçevesinde kapitalist üretim için ***yeterli*** olan fiyattır ve sermaye için **yeterli olan fiyat**

* *Wealth of Nations*'ın [*Ulusların Zenginliği*] Fransızca çevirisinde "*prix suffisant* - yeterli fiyat" terimi kullanılmış, Marx alıntıyı oradan yapıyor. –*Ed.*
** Olmazsa olmaz koşul. –ç.

rantı içermez, tam tersine dışlar.

Öte yandan, bu *yeterli fiyat* toprağın bazı ürünleri için yeterli değildir. O ürünler için *olağan fiyat*, yeterli fiyatın üstünde ve ötesinde, toprak sahibine bir rant bırakacak kadar yüksek olmalıdır. Başka ürünler için, bu, koşullara bağlıdır. Yeterli fiyatın yetersizliğindeki çelişki —ürünü pazara getirmeye yeten fiyatın ürünü pazara getirmeye yetmeyişi çelişkisi— Adam Smith'i pek de rahatsız etmez.

Gerçi, bir an için bile olsa, V., VI. ve VII. bölümlere şöyle bir göz atmak için geri dönmez ama [gene de –ç.] kendi kendine (bir çelişki olarak değil, ama kafasında aniden şimşek gibi çakan yeni bir buluş olarak) yeterli fiyat [kavramı ile –ç.] kendi tüm doğal fiyat öğretisini devirdiğini itiraf eder.

> "Dolayısıyla, *gözlemlendiği gibi rant*" (bu olağanüstü naif üslupla Adam Smith bir savdan tamamen onun tersine ilerler) "*meta fiyatının bileşimine, ücretlerden ve kârdan farklı bir biçimde girer. Yüksek ya da düşük ücretler ve kâr, yüksek ya da düşük fiyatın nedenidir* || 625| ; *yüksek ya da düşük rant onun sonucudur*. Belli bir ürünün pazara getirilmesi için yüksek ya da düşük ücretler ve kâr ödenmesi gerektiği için onun fiyatı yüksek ya da düşük olur. Ama fiyatı, o ücretlerle kârı ödemek için yeterli olandan çok daha fazla, çok az fazla ya da onun kadar yüksek ya da düşük olduğu için yüksek bir rantı ya da düşük bir rantı kaldırabilir ya da hiç kaldıramaz" ([OUP, c. I, s. 165; Garnier] agy, s. 303-304).

Sonuncu önermeyi önce ele alalım. Yalnızca ***ücretlerle kârı ödeyen yeterli fiyat***, maliyet fiyatı, *rantı dışlıyor*. Eğer ürün, *yeterli fiyattan çok daha fazlasını* öderse, o zaman yüksek rant bırakıyor. Eğer yalnızca biraz fazlasını öderse, o zaman düşük rant ödüyor. Eğer *yalnızca tam* ***yeterli fiyatı*** öderse o zaman *hiç* rant bırakmıyor. Ürünün fiilî fiyatı, ücretleri ve kârı ödeyen ***yeterli fiyat*** ile üstüste çakışırsa *hiç* rant bırakmıyor. Rant her zaman ***yeterli fiyatın*** üstünde ve ötesindeki *fazlalık*tır. Tam da yapısı gereği ***yeterli fiyat*** rantı dışlar. *Bu Ricardo'nun teorisidir*. Ricardo, ***yeterli fiyat***, maliyet fiyatı kavramını Adam Smith'ten almıştır; ama Adam Smith'in bu fiyatı doğal fiyattan farklılaştırma tutarsızlığından sakınmış, bu fiyatı tutarlı bir biçimde ortaya koymuştur. Tüm bu tutarsızlıklara kapılan Smith, belli toprak ürünleri için ***yeterli fiyattan daha yüksek*** bir fiyat isterken de yeterince tutarsızdır. Ama bu tutarsızlığın kendisi *daha doğru* bir "gözlem"in sonucudur.

Bununla birlikte, pasajın başlangıcı, naiflikte gerçekten hayret vericidir. Smith, bölüm VII'de, ilkin *değerin* ranta, kâra ve ücretlere *ayrışmasını* baş aşağı ederek, değeri, rant, kâr ve ücretlerin ***doğal fiyatının bileşimine*** dönüştürdükten sonra, rantın, kârın ve üc-

retlerin, *doğal fiyatın bileşimine* eşit biçimde girdiklerini söylemişti. Şimdi ise "**meta fiyatının bileşimine**" kârdan ve ücretlerden *farklı biçimde* girdiğini söylüyor. Ve *bu bileşime*, nasıl *farklı biçimde* giriyor? O bileşime *hiç* girmeyerek. Ve burada bize ilkin yeterli fiyatın doğru açıklaması veriliyor. *Metaların fiyatı*, ücretler ve kâr —bunların **doğal oranı**— yüksek ya da düşük ise, pahalı ya da ucuzdur, yüksek ya da düşüktür. Bu yüksek ya da düşük kârlar ve ücretler ödenmedikçe, meta pazara getirilmeyecektir, üretilmeyecektir. Bu ücretler ve kârlar, metanın *üretim fiyatını*, *maliyet fiyatını* oluştururlar; ve böylece gerçekte, onun *değerini* ya da *fiyatını oluşturucu öğeler*dir. Öte yandan rant, *maliyet fiyatı*na, *üretim fiyatı*na girmez. Metanın **değişilebilme değerini** oluşturan bir öğe değildir. *Yalnızca*, metanın *olağan fiyatı yeterli fiyatı*nın *üstünde* olduğu zaman ödenir. Kâr ve ücretler, fiyatı *oluşturan öğeler* olarak, fiyatın *nedeni*dirler; öte yandan rant, yalnızca *sonucu*dur. Bu nedenle, fiyatın bileşimine kâr ve ücretler gibi, bir öğe olarak girmez. Ve Smith'in, bu bileşime kârdan ve ücretlerden *farklı* biçimde girer dediği şey işte budur. Smith [böylelikle —ç.] kendi doğal fiyat öğretisini devirdiğinin bir zerrecik olsun bilincindeymiş gibi görünmemektedir. Doğal fiyat neydi? Pazar fiyatının, çekiminin etkisinde olduğu merkez nokta: Bir meta üretilecekse ve pazara getirilecekse, ***uzun erimde*** ürünün, *altına* düşemeyeceği *yeterli fiyat*.

Şimdi böylece rant artık *doğal fiyatın üzerindeki fazla*dır, daha önce *doğal fiyatı tamamlayıcı bir parça*[ydı]; şimdi sonuç[tur], daha önce fiyatın ***nedeni*** [idi].

Ancak, Adam Smith, pazar koşullarının bazı toprak ürünlerinde alelade fiyatın her zaman yeterli fiyatın üstünde olmasını gerektirecek türden olduğunu savlarken çelişkili değildir; başka deyişle *toprak mülkiyeti*, eğer karşıt davranan bir etki altında kalmasaydı kapitalist için yeterli olacak olan fiyatı, bu düzeyin üstüne zorlama gücündedir.

||626| V., VI. ve VII. bölümleri, bölüm XI'de böylece yüzüstü bıraktıktan sonra Adam Smith, sakin bir biçimde der ki, şimdi artık işi, 1. her zaman rant bırakabilen ***toprak ürününü***; 2. bazan rant bırakan bazan bırakmayan ***toprak ürününü***; ve son olarak 3. toplumun gelişmesindeki farklı dönemlerde, bir ölçüde bu iki ürün arasında birbirine göre beliren ve bir ölçüde de bu ürünlerin mamul metalara göre beliren göreli değerlerini; incelemek olacaktır.

[2. *Tarımsal Ürüne Yönelik Talebin Özel Karakteriyle İlgili Olarak Adam Smith'in Ortaya Attığı Hipotez. Smith'in Rant Teorisinde Fizyokrat Öğeler*]

"*Kısım I. Her Zaman Rant Bırakan Toprak Ürünü Üzerine.*" Adam Smith nüfus teorisiyle başlıyor. *Geçim araçları* kendileri için her zaman bir *talep* yaratırlar. Eğer geçim araçları artarsa, o zaman insanlar, geçim araçlarının tüketicileri de artar. Bu metaların arzı, böylece onlar için talep *yaratır*.

"İnsanlar, tüm öteki hayvanlar gibi, *doğal olarak, kendi geçim araçlarına oranla çoğaldıkları için, gıda her zaman şöyle ya da böyle aranır bir şeydir.* Her zaman şu ya da bu miktar emeği satın alabilir ya da o emeğe komuta edilebilir ve onu elde etmek için bir şeyler yapmayı arzu eden birileri her zaman bulunur." ([OUP, c. I, s. 165; Garnier] kitap I, bölüm XI, s. 305).

"Ama" ⟨neden?⟩ "*toprak*, neredeyse hemen her konumda, neden üretileni pazara getirmek için gerekli olan tüm emeği, o zamana kadar hiç olmadık biçimde en bol keseden beslemeye yetecek olandan daha fazla miktarda gıda üretir. *Fazlalık*, her zaman *o emeği çalıştıran sermayeyi, kârıyla birlikte yerine koymaya yetecek* olandan da fazladır. Bu nedenle, demek ki her zaman toprak sahibi için rant olarak bir şeyler kalmaktadır" ([OUP, c. I, s. 166; Garnier] agy, s. 305-306).

Bu oldukça *fizyokratça* görünüyor; bu özel metaların "*fiyatı*"nın "yeterli fiyat" *üstünde* ve ötesinde bir fazlalığı, bir rantı neden bırakması gerektiğini ne açıklıyor, ne herhangi bir kanıtı var.

Bir örnek olarak Smith hemen ***otlağa*** ve ***ekilmemiş otlağa*** geçiyor. Sonra da farklılık rantıyla ilgili önerme izliyor:

"Toprağın rantı, ürün ne olursa olsun, yalnızca toprağın verimine göre değil, ama verimi ne olursa olsun, konumuna göre de değişir" ([agy, s. 166] agy, s. 133).

Bu kez rant ve kâr, *ürünün, işçiyi besleyen* bölüm *ayni olarak* ayrıldıktan sonraki *fazlası* gibi görünür. (Bu gerçekten fizyokratça bir görüştür; bir tarım ülkesinde insanın neredeyse tamamen tarım ürünüyle yaşadığı ve sanayinin, imalatın, ***doğanın yerel ürününü*** kullanan bir kırsal yan-iş olduğu olgusuna dayanır.)

"Bu nedenle, daha fazla miktardaki emek ondan* beslenmek zorundadır; ve *içinden çiftçinin kârıyla toprak sahibinin rantının çekilip alındığı fazlalığın* azalması gerekir" ([OUP, c. I, s.166; Garnier] agy, s. 307).

Ve bunun içindir ki tahıl üretiminin ***otlaktan*** daha fazla kâr bırakması gerekir.

* Yani pazardan daha uzakta konumlanan toprağın ürününden –*Ed.*

"Orta verimlilikte bir *tahıl tarlası insan için*, aynı genişlikteki en iyi otlaktan *daha fazla miktarda gıda* üretir."

(Demek ki burada sorun fiyat değil, ama ***insan için*** mutlak beslenme sorunudur.)

"Ekilmesi *çok daha fazla emeği* gerektirmesine karşın, gene de tohumluğu yerine koyduktan ve tüm bu *emeği besledikten sonra* geri kalan *fazlalık* aynı biçimde çok fazladır."

(Her ne kadar tahıl *daha fazla emeğe malolursa* da emek ödendikten sonra bir tahıl tarlası hayvan yetiştirmekte kullanılan bir çayıra bakışla daha çok miktarda gıda *fazlası* bırakır. Ve *daha değerli*dir, tahıl daha fazla emeğe malolduğu için değil, ama tahıl fazlası daha besleyici olduğu için.)

"Bundan ötürü, bir pound kasaplık et, *hiçbir zaman* bir pound ekmekten *daha değerli* sayılmadıysa, *bu daha büyük fazlalık*" (çünkü aynı toprak parçası etten daha fazla pound tutarında tahıl üretir) "her yerde *daha büyük değer* taşır" ⟨çünkü bir pound ekmeğin (değer olarak) bir pound ete eşit olduğu ve işçiler doyurulduktan sonra, aynı topraktan, ete göre daha çok ekmek arttığı kabul edilmiştir⟩ ve gerek çiftçinin kârı, gerek toprak sahibinin *rantı* için daha büyük bir fon oluşturur" ([OUP, c. I, s. 167-168; Garnier] agy, s. 308-309).

Doğal fiyatın yerine ***yeterli fiyatı*** geçirdikten ve rantı ***yeterli fiyatın*** üstünde ve ötesindeki fazlalık olarak ilan ettikten sonra, Smith, sorunun bir *fiyat sorunu* olduğunu tümden unutur ve rantı, tarımın sağladığı *yiyecek* ile tarım işçisinin tükettiği *yiyecek* arasındaki orantıdan çıkarır.

İşin aslına bakılırsa —bu *fizyokratça* yorumdan ayrı olarak— Adam Smith, temel gıdayı oluşturan tarım ürünü *fiyatı*nın kâra ek olarak *rant* ödediğini *öne sürmek*tedir. Bu daha ilerdeki savlarının, hareket noktasıdır. Ekimin genişlemesiyle birlikte hayvan yetiştiriciliği için doğal çayırlar yetmez duruma gelir ve kasaplık hayvan talebini karşılayamaz olur. Bu amaç için ekili alanın kullanılması gerekli olur. || 627| Bu nedenle et fiyatı öyle bir noktaya kadar yükselmelidir ki, yalnızca hayvan yetiştiriciliğinde istihdam edilen *emeği* ödemekle kalmamalıdır; onun yanısıra:

"*tarımda kullanılan topraktan toprak sahibinin elde ettiği rantı ve çiftçinin sağladığı kârı da*" [ödemelidir –ç.] "Hiçbir biçimde ekilmemiş kırda yetiştirilen büyükbaş hayvanlar, aynı pazara getirildiği zaman, ağırlık ve semizlik bakımından, en geliştirilmiş ve iyileştirilmiş toprakta yetiştirilenlerin fiyatından satılmaktadır. O kırların sahipleri bundan kazanç sağlamakta ve topraklarının rantını, *kendi büyükbaş hayvanlarının fiyatı oranında artırmaktadırlar*."

(Bu alıntıda Adam Smith farklılık rantını doğru bir biçimde,

pazar değerinin münferit değer üzerindeki fazlasından çıkarmaktadır. Ancak bu örnekte, daha iyiden daha kötüye bir geçiş olduğu için değil, ama daha az verimliden daha verimli toprağa geçiş olduğu için pazar değeri artmaktadır.)

"Bu durumda demek ki, iyileştirme çerçevesinde, *geliştirilmemiş kırın rantını ve kârını*, bir ölçüde, iyileştirilmiş olanın rantı ve kârı ve *bunları da tahılın rantı ve kârı* düzenler" ([OUP, c. I, s. 168-169; Garnier] agy, s. 310-311).

"Ama bu türden yerel avantajın bulunmadığı yerde tahılın ya da halkın yaygın bitkisel yiyeceğinin rantı ve kârı, doğal olarak o ürünü yetiştirmeye elverişli toprak üzerinde, kırın rantını ve kârını düzenler.

"Yapay [olarak yetiştirilmiş –ç.] çimen, şalgam, havuç ya da aynı büyüklükteki toprağın doğal çimenlikte olduğundan daha çok büyükbaş hayvan beslemesini sağlayacak öteki önlemlerin, gelişmiş bir ülkede kasaplık et fiyatının ekmek fiyatı üzerinde doğal olarak sahip olduğu üstünlüğü bir ölçüde azaltması beklenir. Böyle de yapmış görünüyor" vb. ([OUP, c. I, s. 171; Garnier] agy, s. 315).

Kırın ve işlenmiş toprağın getirdiği rant arasındaki bağlantıyı böylece ortaya koyduktan sonra Smith devam eder:

"Bütün büyük ülkelerde, ekim yapılan toprağın daha büyük bir kısmı ya insan ya büyükbaş hayvan yiyeceği üretmek için kullanılmaktadır. Bu toprakların rantı ve kârı, ekilen tüm öteki alanların rantını ve kârını düzenler. Eğer belli bir ürününki daha az getiriyorsa, o toprak kısa sürede tahıla ya da otlağa çevrilir; ve eğer herhangi bir ürün daha çok getirirse, tahıl ekimi altındaki toprağın ya da otlağın bazı bölümleri kısa sürede o ürüne değiştirilir" ([OUP, c. I, s. 172-173; Garnier] agy, s. 318).

Smith bundan sonra, üzüm bağlarından, meyve ve sebze bahçelerinden, vb. sözeder:

"Ya işin başında, toprağı bu ürünlere uygun hale getirmek için yapılan daha büyük çaplı iyileştirme harcamalarına ya da daha fazla yıllık ekim-dikim harcamasına gerek gösteren bu ürünlerin, tahılın ve otlağınkinden çok yüksek olan gene de o aşırı yüksek harcamaları karşılamaktan daha fazla bir şey yapmayan rantı ve kârı, gerçekte o yaygın ürünlerin rantı ve kârı tarafından belirlenir" ([OUP, c. I, s. 176; Garnier] agy, s. 323-324).

Bundan sonra Smith kolonilerdeki şeker [ve] tütün tarımına geçer.

"Ürünü insan yiyeceği olan ekili toprağın rantı, bu yolla, ekim yapılan öteki toprakların büyük kısmının rantını belirler."

"Avrupa'da tahıl temel toprak ürünüdür; ilk ağızda insan yiyeceği olarak iş görür. Bu nedenle bazı belirli durumlar dışında Avrupa'da tahıl toprağının rantı, ekilen tüm öteki toprakların rantını belirler"

([OUP, c. I, s. 180; Garnier] agy, s. 331-332).

Adam Smith bundan sonra, kendi yorumladığı şekliyle, şu fizyokrat teoriye, yani, yiyeceğin kendisi için tüketici yarattığına geri döner. [Savı şudur:] En yaygın [tür –ç.] toprakta, aynı miktar emekle çok daha fazla yiyecek verebilen bir başka ürün tahılın yerini alsaydı o zaman

"toprak sahibinin *rantı* ya da emeği ödedikten ve çiftçinin sermayesini, alelade kârıyla birlikte yerine geri koyduktan sonra, toprak sahibine kalan *yiyecek maddesi fazlası* zorunlu olarak çok daha büyük çıkardı. O ülkede emeğin doyurulması için gereken oran her ne olursa olsun, *bu büyük fazlalık çok daha büyük oranda emeği besleyebilirdi* ve *sonuçta* toprak sahibinin daha büyük miktarda emek satın almasını ya da ona komuta etmesini olanaklı kılardı" ([OUP, c. I, s. 181; Garnier] agy, s. 332).

Adam Smith pirinci bir *örnek* olarak anıyor.

"Carolina'da ... ekiciler, başka İngiliz kolonilerinde olduğu gibi, *genelde hem çiftçi, hem toprak sahibidirler* ve *sonuçta rant kârla içiçe girmektedir*" ([OUP, c. I, s. 181; Garnier] agy, s. 333).

||628| Ne var ki pirinç tarlası

"ne tahıl, ne otlak, ne üzüm bağı, ne de insan için yararlı olan herhangi bir bitkisel başka ürün için uygundur; ve bu amaçlara uygun düşen topraklar da pirinç için uygun değildir. Bu nedenle pirinç ülkelerinde bile pirinç tarlalarının rantı, bu ürünü üretmeye elverimeyecek olan öteki tarım topraklarının rantını düzenleyemez" ([OUP, c. I, s. 181-182; Garnier] agy, s. 334).

İkinci örnek patates (Ricardo'nun bu konudaki eleştirisi daha önce anılmıştı*). Eğer tahıl yerine patates temel gıda haline gelirse

"... *aynı büyüklükteki ekili toprak daha çok sayıda insanı besleyebilir;* ve emekçilerin genelde patatesle beslenmesi sonucu, sermayenin yerine geri konmasından ve tarımda çalışan tüm emeğin doyurulmasından sonra geriye daha büyük bir *fazlalık* kalır. Bu fazlalığın içinden daha büyük bir pay da toprak sahibine ait olur. Nüfus artar ve rantlar, şimdi olduğunun çok ötesine geçer" ([OUP, c. I, s. 182; Garnier] agy, s. 335).

[Ricardo'nun –ç.] XI. bölümünün ilk ***kesimini*** kapatmadan önce buğday ekmeği, yulaf ekmeği ve patates hakkında birkaç söz daha.

Her zaman rant bırakan toprak ürünleri üzerinde duran bu kesim demek ki şöyle toparlanabilir: ***Temel bitkisel*** gıdanın rantı konusunda bazı *postülalar* ortaya koyduktan sonra bu kesim, o rantın, hayvan besiciliği, üzüm yetiştiriciliği, pazar bahçeciliğinin, vb. rantını nasıl düzenlediğini belirler. Rantın yapısı konusunda, eğer

* Bkz: Bu cilt, s. 324. –*Ed.*

rant *varsa*, miktarını, verimlilik ve konumun belirlediği biçimindeki genel tez dışında, **hiçbir şey** söylenmiş **değildir**. Ama bu yalnızca rantlar arasındaki farklılığı, rant büyüklükleri arasındaki farkı anlatır. Ama nasıl olur da onun [Smith'in –ç.] ürünü her zaman rant getirir? O ürünün **olağan fiyatı** nasıl olur da her zaman **yeterli fiyattan** daha yüksek olur? Smith burada fiyatı işin dışında tutar ve fizyokrat teoriye geriler. O teoride boylu boyunca yer alan [sav – ç.] ise, talebin çok büyük olduğu çünkü ürünün talebi, yani kendi tüketicilerini kendisinin yarattığıdır. Bunun böyle olduğu kabul edilse bile, gene de talebin neden hep **arzın** üstüne çıktığını ve böylece fiyatı, yeterli fiyatın *üstüne* ittiğini anlamak olanaklı değildir. Ama burada *doğal fiyat*ın kârın ve ücretlerin yanısıra rantı da içeren ve arz talebe denk düştüğünde rantı ödeyen doğal fiyatın gizlice anımsandığını görüyoruz:

"Pazara getirilen miktar fiilî talebi tam karşılamaya yetecek kadar olduğu, daha fazla olmadığı zaman, *pazar fiyatı* doğal olarak ... tamı tamına ... *doğal fiyat*la aynı olur" ([OUP, c. I, s. 63; Garnier] agy, s. 114).

Ancak çok karakteristik olanı, Adam Smith'in bu kesimde hiçbir yerde, bunu açıkça ifade etmemesidir. Bölüm XI'in başında rantın, fiyata tamamlayıcı bir parça olarak girmediğini söylemişti. Çelişki çok açıktı.

[3. *Toprağın Değişik Tür Ürünlerini, Arz ve Talep Arasındaki İlişkinin Nasıl Etkilediği Konusunda Adam Smith'in Açıklaması. Rant Teorisinde Adam Smith'in Vardığı Sonuçlar*]

"*Kısım II*: *Toprak Ürününün Bazan Rant Bırakmasına Bazan Bırakmamasına Dair*"

Gerçekte, rantın genel yapısının ilk kez tartışıldığı tek yer burasıdır.

"İnsan *yiyeceği*, öyle görünüyor ki, toprak sahibine *her zaman* ve *kaçınılmaz olarak* bir miktar rant bırakan tek toprak ürünüdür." (Neden "her zaman" ve "kaçınılmaz olarak" olduğu gösterilmemiş.) "Öteki tür ürünler, farklı koşullara göre, bazan rant bırakır, bazan bırakmaz" ([OUP, c. I, s. 183; Garnier] agy, s. 337).

"*Yiyecek*ten sonra, insanlığın iki büyük gereksinimi *giyecek* ve *barınak*tır.

"Toprak, başlangıçtaki yaban halinde, *besleyebileceğinden çok daha fazla insana*, giyecek ve barınak malzemesi sunabilir." Toprağın besleyebileceği insan sayısına, yani nüfusa oranla "bu ***malzemelerin** aşırı bolluğu*" sonucu bunların "maliyeti" ya çok azdır ya sıfırdır. Bu "***malzemenin***" büyük bir bölümü kullanılmaksızın ve

yararsız bir biçimde şurada burada durmaktadır; "kullanılanın fiyatı ise, *onu kullanılır hale getirmek için harcanan emeğe ve masrafa eşit sayılmıştır.*" Ancak bu fiyat "toprak sahibine hiçbir rant" bırakmaz. Öte yandan, toprağın iyileştirilmiş bir durumda olduğu yerlerde, "bu toprağın besleyebileceği" insan sayısı, yani nüfus, sağladığı o malzemenin miktarından, en azından "o insanların gereksindiği biçimde ve karşılığını ödemeye istekli oldukları durumda" olduğu miktardan daha fazladır. Bu ***malzemelerde*** göreli bir "***darlık***" vardır; "bu darlık zorunlu olarak onların değerini artırır" ... "sık sık, elde edilebilenden daha fazlası için talepte bulunulur. Onları pazara getirmek için yapılan harcamadan" daha fazlası ödenir. "Bundan ötürü fiyatları, toprak sahibine her zaman *bir miktar rant bırakabilir*" ([OUP, c. I, s. 184; Garnier] agy, s. 338-339).

||629| Burada böylece rant, ***yeterli fiyattan*** sağlanabilecek olan **arzın** üstündeki *talep fazlası* ile açıklanmaktadır.

İlk giyecek ***malzemeleri*** "büyük hayvanlar"ın kürkü ve derisiydi. Yiyeceği esas olarak hayvan etinden oluşan avcı ve çoban uluslar arasında "*kendisine yiyecek sağlayan* her insan, *kendisine giyebileceğinden daha fazla giyecek malzemesi de sağlamış olurdu*". ***Dış ticaret*** olmadığı için bunların çoğu, yararsız şeyler olarak kaldırılır atılırdı. ***Dış ticaretin*** sağladığı ek talep sayesinde bu ***malzeme*** **fazlasının** fiyatı, satılmak üzere "*onları göndermenin gerektirdiği maliyet harcamasının üstüne*" çıktı. "*Bu çerçevede*" bu fiyat "toprak sahibi için bir miktar rant bırakmaya başladı." İngiliz yünü, Felemenk'teki pazarı sayesinde "o yünü üreten toprağın rantına bir şeyler" ekledi ([OUP, c. I, s. 184-185; Garnier] agy, s. 339-340).

Burada dış ticaret, tarımsal bir yan ürünün *fiyatını* o derece yükseltiyor ki, onu üreten toprak **bir miktar rant** bırakabilir hale geliyor.

"Konut *malzemesi*, her zaman, giyecek malzemesi gibi uzak mesafelere taşınamaz ve o kadar çabucak dış ticaret nesnesi haline gelmez. Onları üreten ülkede *çok bol bulunur* hale geldikleri zaman, dünyanın bugünkü ticari durumunda da sık sık olduğu gibi, "toprak sahibi için *herhangi bir değer taşımaz* hale gelirler." Böylece de Londra yakınlarındaki bir taşocağı rant bırakabilirken, İskoçya'yla Galler Bölgesinin birçok yerinde bırakmayabilir. Tomrukta da benzer bir durum vardır. "Nüfusu fazla ve iyi ekilip-biçilen bir ülkede" rant bırakacaktır ama "Kuzey Amerika'nın birçok yöresinde" yerde çürüyecektir. ***Toprak sahibi*** **ondan kurtulmaktan memnun olur**. "Barınak malzemesi çok bol olduğu zaman, kullanılan kısmı, yalnızca onu bu tür bir kullanıma uygun hale getiren emek ve harcama kadar değer taşır. Genelde o malzemeyi isteme zahmetine girenin kullanmasına izin veren toprak sahibi, herhangi bir rant elde etmez. Ancak daha zengin ulusların talebi, bazan onun rant elde etmesi olanağını sağlar" ([OUP, c. I, s. 185-186; Garnier] agy, s. 340-341).

Ülkelerin nüfus yoğunluğu, ürünlerinin "*giydirebildiği ve barındırabildiği* insan sayısıyla değil, ama *besleyebildiği* insan sayısıyla orantılıdır. Gıda sağlandığı zaman, gerekli giyeceği ve barınağı bulmak kolaydır. Ama bunlar her ne kadar el altında ise de çoğu zaman yiyecek bulmak güç olabilir. İngiliz sömürgelerinin bazı yerlerinde, adına ev denen şey, bir kişinin bir günlük emeğiyle inşa edilebilir." **Yabanıl ve barbar halklarda** tüm bir yıllık emeğin yüzde-biri onlara gereksindikleri giyeceği ve barınağı sağlamaya yetecektir. Geri kalan %99'u çoğu zaman onlara, gereksinim duydukları gıdayı sağlamak için gereklidir. "Ama toprağın iyileştirilmesi ve ekilmesi yoluyla, *bir ailenin emeği iki aileye gıda sağlayabildiği* zaman, toplumun yarısının emeği, tümü için yiyecek sağlamaya yeter hale gelir." O zaman öteki yarısı insanlığın öteki ***gereksinimlerini ve hoşlandığı*** şeyleri karşılayabilir. ***Gereksinilen*** ve ***hoşlanılan belli başlı nesneleri*** *giyecek*, ***konut***, *ev eşyası* ve *lüks eşya* denen şeylerdir. Yiyecek arzusu sınırlıdır. Öteki arzular sınırsızdır. Yiyecek fazlası olanlar "fazlayı değiştirmeyi her zaman arzu ederler." "Yoksullar *yiyecek elde etmek için*", zenginin "hoşlandığı şeyleri" karşılama gayretinde olurlar ve dahası, bu çabaları sırasında birbirleriyle rekabet ederler. ***Yiyecek maddesiyle*** birlikte, yani tarımdaki gelişmeyle orantılı olarak ***işçi*** sayısı artar. "İşlerinin" [doğası], "emeğin olabildiği ölçüde alt bölümlere ayrılmasına elverir"; böylece, üzerinde çalıştıkları malzeme miktarı, hatta onların sayısından da daha hızlı artmaya başlar. "Böylece insan buluşunun, yapılarda, giyside, araç-gereçte, ev eşyasında, yararlı ya da bezeyici olarak kullanabileceği her tür malzemeye olan talep artar; toprağın iç kısımlarında bulunan fosillere, minerallere, değerli metallere ve değerli taşlara olan talep artar.

"Dolayısıyla ***yiyecek*** yalnızca *rant*ın orijinal kaynağı olmakla kalmaz, ama daha sonra rant bırakan toprak ürününün öteki her parçası da *değerinin o parçasını, gıda üretimindeki emek-gücünde*, toprağın iyileştirilmesinden ve ekilmesinden *sağlanan* gelişmelerden elde eder." ([OUP, c. I, s. 186-188; Garnier] agy, s. 342-345).

Smith, burada, fizyokrasinin doğal temeli diyor, (rant dahil) artı-değerin yaratılmasının kaynağı, her zaman, tarımın göreli üretkenliğindedir. Artı-değerin ilk gerçek biçimi, tarımsal ürün (yiyecek) fazlasıdır ve ilk gerçek artı-emek biçimi, bir kişi iki kişi için yiyecek üretebildiği zaman ortaya çıkar. Onun dışında, bunun, rantın gelişimiyle, kapitalist üretimin varlığını öngerekirlik sayan bu spesifik artı-değer biçimiyle hiçbir ilgisi yoktur.

Adam Smith devam eder:

Toprak ürününün daha sonra rant bırakan (yiyecek dışındaki) öteki parçaları her zaman rant getirmez. En geniş tarım yapılan ülkelerde bile onlara olan *talep*, her zaman, "onları pazara getirmek için kullanılan emeği ve olağan kârıyla birlikte yapılan sermaye harcamasını karşılamaya yetecek olandan daha yüksek bir fiyatı

kaldırabilecek büyüklükte değildir. ||630| Böyle olup olmaması farklı koşullara bağlıdır." ([OUP, c. I, s. 188; Garnier] agy, s. 345.)

Demek ki bir kez daha, rant, talebin, yalnızca *ücretler*le *kârı* içeren, *rantı* kapsamayan ***yeterli fiyattaki*** arzdan daha büyük oluşundan kaynaklanıyor. Bu, ***yeterli fiyattan*** *arz* o kadar büyük ki, sermayelerin ya da emeğin dengelenişine ***toprak mülkiyeti*** herhangi bir direnç gösteremez demekten başka hangi anlama gelebilir? ***Toprak mülkiyeti*** yasal olarak varsa da pratikte yoktur, ya da o haliyle, pratikte yeterince etkili değildir, demekten başka hangi anlama gelebilir? Adam Smith'in hatası, eğer ***toprak mülkiyeti*** [ürünleri] ***yeterli fiyatın*** *üstünde satarsa*, *değer*inden satmış olacağını görmeyi başaramamasındadır. Ricardo'yla karşılaştırıldığı zaman, Adam Smith'in olumlu yanı, ***toprak mülkiyetinin*** kendisini ekonomik olarak ortaya koyup koyamayacağının koşullara bağlı olduğunu idrak etmesindedir. Bu nedenle, savının bu bölümünü adım adım izlemek önemlidir. Smith kömür madeninden başlar, sonra tomruğa gider ve sonra yeniden kömür madenine vb. döner. Öyleyse, bırakalım tomrukla başlasın.

> *Kereste fiyatı*, ***büyükbaş hayvan fiyatını*** etkileyen aynı nedenlerle, tarımın durumuna göre değişiklik gösterir. Tarım henüz çocukluk döneminde iken, bölgeler ağaçla kaplıydı ve toprak sahibi için, dileyene kesmesi için seve seve vereceği bir başbelasıydı. Tarım ilerledikçe, bir ölçüde tarla açmanın genişlemesiyle, bir ölçüde de kökleri ve genç sürgünleri yiyen büyükbaş hayvan sürülerinin artması sonucu ormanlar temizlenmeye başlanmıştır. "Bu [büyükbaş hayvanlar] —*tamamen insan çabasının bir kazanımı olan*— tahılla aynı oranda artmazlar ama gene de insanların özeni ve koruması altında çoğalırlar." Sonuçta kerestenin azlığı, onun fiyatını artırır. Bu durumda [kereste –ç.] öyle yüksek bir rant bırakmaya başlayabilir ki ekilen toprak (ya da ekilebilecek toprak) koruluğa dönüştürülür. Büyük Britanya'da olan budur. Ormanın rantı, hiçbir zaman uzun süre boyunca tahılın ya da otlağın rantı üzerine çıkamaz, ama o düzeye erişebilir. ([OUP, c. I, s. 189-190; Garnier] agy, s. 347-349.)

Demek ki, gerçekte ormanlık alanın rantı, doğası gereği ***otlağın*** rantıyla özdeştir. Dolayısıyla, her ne kadar ağaç ***besin*** değilse de bu kategoriye girer. Bu ekonomik kategori ürünün *kullanım-değer*ine bağlı değildir; tarım alanına ya da onun tersine dönüştürülebilip dönüştürülemediğine bağlıdır.

Kömür madenleri. Adam Smith doğru bir gözlemle madenlerin verimliliğinin ya da verimsizliğinin, genel olarak, aynı miktar emeğin madenden daha fazla mı yoksa daha az mı mineral çıkardığına bağlı olduğunu söyler. *Verimsizlik*, *elverişli* konumun yararını alıp

götürür, öyle ki o tür madenler hiç işletilemez. Öte yandan *elverişsiz bir konum*, *verimliliğin* yararını alıp götürür, böylece doğal verimliliğine karşın böyle bir maden de işletilemez. İyi yolların ya da taşımacılığın olmadığı hallerde, durum özellikle böyledir ([OUP, c. I, s. 188-189; Garnier] agy, s. 346-347).

Bazı madenler vardır ki ürünü ***yeterli fiyata*** ancak ulaşır. Dolayısıyla, yalnızca ***girişimcinin*** kârını karşılar, ama herhangi bir rant bırakmaz. Bu yüzden de yalnızca ***toprak sahibi*** tarafından işletilirler. Böylece o "***kullandığı sermayenin olağan kârını***" elde eder. İskoçya'da bu türden birçok maden vardır. Bunlar başka türlü işletilemezdi.

> "Toprak sahibi, hiç kimsenin rant ödemeksizin onları işletmesine izin vermez ve kimse de rant ödemeyi kaldıramaz" ([OUP, c. I, s. 188; Garnier] agy, s. 346).

Adam Smith burada, ***sahiplenilmiş*** toprağın rant bırakmadığı koşulları, özellikle ***toprak sahibi*** ile ***girişimcinin tek*** kişi olduğu durumu doğruca tanımlıyor. Smith daha önce bize kolonilerde durumun böyle olduğunu esasen söylemişti.

Orada bir çiftçi toprağı ekemez, çünkü rant ödeyemez. Ama sahibi bu toprağı, kendisine rant bırakmasa da kârlı ekebilir. Örneğin Batı Amerika'daki kolonilerde durum böyledir; çünkü her zaman yeni bir toprak mülk edinilebilir. Toprağın kendisi bir direnç öğesi oluşturmaz ve toprağı bizzat eken toprak sahipleri arasındaki rekabet, burada, aslında, işçiler arasındaki ya da kapitalistler arasındaki rekabettir. Kömür madenlerinin ya da genel olarak madenlerin konumu **varsayılan koşullarda** farklıdır. Madenlerin ürünlerini **sundukları** değerde belirlenen pazar değeri ya ufak bir rant bırakır ya hiç bırakmaz, ancak daha azverimli ya da daha elverişsiz konumdaki madenlerin maliyet fiyatını ucu ucuna karşılar. Bu madenler, yalnızca, ***toprak mülkiyetinin*** başkalarını dışlayan ***direnciyle*** karşılaşmayan kişiler tarafından işletilebilir; çünkü toprak sahibi ve kapitalist tek ve aynı kişidir; [bu], ancak ***toprak mülkiyetinin***, sermayeye direnen bağımsız bir öğe olmaktan çıktığı durumda sözkonusu olur. Bu durum, ***kolonilerdekinden*** şu açıdan farklıdır ki, kolonilerde ***toprak sahibi*** birilerinin *yeni* toprağı işletmesini yasaklayamaz. Oysa birinci durumda bunu yapabilir. Madeni işletme iznini yalnızca kendine verir. Bu onun rant elde edebilmesini sağlamaz, ama başkalarını dışlamasını ve sermayesini madene yatırarak kâr elde etmesini sağlar.

Adam Smith'in, rantın en verimli maden tarafından düzenlenişi konusunda yazdıkları üzerinde, Ricardo'yu ve onun giriştiği polemiği tartışırken*, esasen yorumlamıştım. Burada yalnızca bir

önermenin vurgulanması gerekiyor:

"Kömürün uzunca bir süre satılabileceği *en düşük fiyat*" (daha önce yeterli fiyat) tüm öteki ürünlerinki gibi, ürünü pazara getirmek için kullanılan sermayeyi, alelade kârıyla birlikte yerine ucu ucuna koymaya ancak yeten fiyattır" ([OUP, c. I, s. 191; Garnier]) agy, s. 350).

Açıktır ki, *yeterli fiyat doğal fiyat*ın yerini almış oluyor. Ricardo haklı olarak bu ikisini özdeş sayar.

||631| Smith

Kömür madenleri rantının, tarımsal ürünler rantından çok daha az olduğunda ısrarlıdır; tarımsal ürünlerde rant yaygın olarak [brüt ürünün] üçte-birini bulurken kömür madenlerinde beşte-bir çok büyük ranttır, yaygın rant onda-birdir. Metal madenleri, konumlarına çok fazla bağımlı değildirler, çünkü [ürünleri] çok daha kolaylıkla taşınabilir ve bu nedenle dünya pazarı onlara açıktır. Dolayısıyla değerleri, durumlarından çok verimliliklerine bağlıdır; oysa kömür madenlerinde durum tersidir. En uzaktaki metal madenlerinin ürünleri birbiriyle rekabet eder. "Bu nedenle, dünyadaki *en verimli madenlerde* henüz işlenmemiş cüruf halindeki metalin ve daha çok da işlenmiş değerli metallerin fiyatı, ister-istemez, şu ya da bu ölçüde, o alandaki her bir madenin fiyatını etkiler" ([OUP, c. I, s. 191-192; Garnier] agy, s. 351-352).

"Bu çerçevede her madende her metalin fiyatı, belli bir ölçüde, dünyada çıkarılan en iyi metalin fiyatı tarafından düzenlendiğine göre, madenlerin büyük bir bölümünde, *çalışmanın giderlerini karşılamaktan ancak biraz daha fazlasını* bırakır ve toprağın sahibine yüksek bir rantı *pek nadir* bırakır. Bunun sonucu, görünüşe göre, madenlerin büyük bölümünde, cüruf halindeki metalin içinde rant yalnızca ufak bir paya, işlenmiş değerli metallerde ise daha da küçük bir paya sahiptir. Her ikisinin de büyük bölümünü emek ve kâr oluşturur" ([OUP, c. I, s. 192; Garnier] agy, s. 353-354).

Adam Smith burada, C tablosunda** gösterilen **durumu** doğru bir biçimde ortaya koyuyor.

Değerli metallerle bağlantılı olarak *rant*tan söz ederken Adam Smith yeniden doğal fiyatının yerine koyduğu yeterli fiyatı öne sürer. Tarımsal-olmayan sanayi üzerinde konuşurken bunu yapmasına gerek yoktur, çünkü burada ***yeterli fiyatla doğal fiyat*** üstüste çakışmaktadır; kendi ilk açıklamasına göre, bu fiyat ***sermaye giderlerini*** ortalama kârla birlikte geri ödeyen fiyattır.

"Değerli metallerin... herhangi bir uzunca süre boyunca ... satılabileceği en düşük fiyat, tüm öteki malların en düşük olağan fiyatını saptayan aynı ilkeler tarafından düzenlenir. Onları madenden pa-

* Bkz: Bu cilt, s. 321-324. –*Ed.*
** Bkz: Bu cilt, s. 248-249.–*Ed.*

zara getirmek için genel olarak kullanılması gereken sermaye, genel olarak tüketilen gıda, giyecek ve barınma fiyatı belirler. Bu fiyat en azından o sermayeyi olağan kârıyla birlikte geri ödemeye yetecek kadar olmalıdır" ([OUP, c. I, s. 195; Garnier] agy, s. 359).

Değerli taşlarla ilgili olarak da Smith şu gözlemi yapar:

Değerli taşlara yönelik talep, tamamen onların güzelliğinden ileri gelir. Süs olmanın dışında hiçbir şeye yararları yoktur; ve güzelliklerinin değerini, *az bulunur oluşları ya da madenden çıkarılmalarının güçlüğü, büyük ölçüde* artırır. Bunun sonucu olarak, birçok durumda, o yüksek fiyatın hemen tümünü ücretler ve kâr kapsar. O fiyata rant da girer ama çok küçük bir payla girer, çoğu zaman da hiç pay almaz; ve yalnızca en verimli madenler, dikkatle alınabilir bir rantı kaldırabilir" ([OUP, c. I, s. 197; Garnier] agy, s. 361).

Burada ancak farklılık rantı olabilir.

"Hem değerli metallerin, hem değerli taşların fiyatı, tüm dünyada, bu alanlardaki en verimli madenin fiyatı tarafından düzenlendiği için, bunlardan birinin ya da ötekinin, sahibine bırakabileceği rant, *mutlak* verimliliği ile değil *göreli* verimliliği denen şeyle ya da aynı türden öteki madenler karşısındaki üstünlüğüyle orantılıdır. Eğer Avrupa'daki madenlerden daha üstün olan Potosi madenlerine daha üstün gelen yeni madenler bulunsaydı, gümüşün değeri öyle çok düşebilirdi ki, Potosi madenlerini bile işletilmeye değer olmayan madenler haline getirirdi" ([OUP, c. I, s. 197; Garnier] agy, s. 362).

Daha az verimli değerli metal ve değerli taş madenlerinin ürünleri rant bırakmaz; çünkü *her zaman* pazar değerini belirleyen en verimli madendir ve giderek daha verimli yeni madenler işletmeye açıldığına göre, hareket hep artan [verimlilik —ç.] çizgisindedir. Bundan ötürü değerli metaller ve değerli taşlar değerlerinin *altında*, yalnızca maliyet fiyatından satılmaktadır.

"Değeri, başlıca nadir bulunuşundan ileri gelen bir ürünün bolluğu, onun değerini kaçınılmaz olarak düşürür" ([OUP, c. I, s. 198; Garnier] agy, s. 363.)

Bundan sonra, Adam Smith'in savı bir kez daha, yanlış yöne gider.

"Toprağın üstündeki mülklerde ise durum tersinedir. Ürünlerinin ve rantlarının, her ikisinin birden değeri, *göreli* verimine değil, *mutlak* verimine oranlıdır. Belli miktarda yiyecek, giyecek ve barınak üreten toprak, her zaman belli sayıda insanı besler, giydirir, barındırabilir; ve "*toprak sahibinin* [payının —ç.] *oranı ne olursa olsun*" (asıl soru, toprak sahibinin üründen herhangi bir pay alıp almadığı ve alıyorsa oranının ne olduğu sorusudur) ||632| "bu oran ona, her zaman, o insanların emeğine ve o emek tarafından ona sağlanan ürüne, o oranda komuta etme olanağını verir" ([OUP, c. I, s.

198; Garnier] agy, s. 363-364).

"Yanında en verimli toprağın bulunması, en verimsiz toprağın değerini azaltmaz. Tam tersine genelde artırır. Verimli toprakların benimsediği çok sayıda insan, *kısır toprağın ürününün birçok bölümü için pazar oluşturur*; o topraklar kendi ürünlerinin doyurduğu insanlar arasında böyle bir pazarı asla bulamazlar."

(Ama ancak, komşu ***verimli toprakların*** ürettiği *aynı ürünü üretmezse*; elbette yalnızca ***kısır toprağın*** bu ürünü, ***daha verimli toprağın*** ürünüyle *rekabet etmezse*. Bu koşulla Adam Smith haklıdır; ve gerçekten de gıda maddesi üreten toprağın verimine bağlı olarak, farklı doğal ürünlerin bıraktığı toplam rantın artabilmesinin yolu yordamı açısından önemlidir.)

"Gıda üreten toprağın verimini artıran şey her ne olursa olsun, yalnızca iyileşmeye konu olan toprağın değerini artırınakla kalmaz" ⟨o ***değeri*** azaltabilir, hatta çökertebilir de⟩ "ama birçok başka toprağın ürünü için yeni talep yaratarak" (ya da *daha doğrusu* ***yeni ürünler*** için talep yaratarak) "o toprakların değerini de aynı biçimde artırınaya katkıda bulunur" ([OUP, c. I, s. 198; Garnier] agy, s. 364).

Ama tüm bunların içinde Adam Smith, **besin** üreten toprak için varlığını öncel olarak kabul ettiği mutlak rant konusunda hiçbir açıklama yapmaz. Başka topraklar için, örneğin, (taleple karşılaştırıldığı zaman) *göreli* olarak sınırsız olarak bulunan madenler için mutlak rantın, mutlaka varolmasının gerekmediğini, çünkü bu toprak mülkiyetinin sermayeye herhangi bir ***direnç*** gösteremediğini, [öyleki] yasal anlamda varolsa bile, bu ***mülkiyetin*** ekonomik anlamda varolmadığını gözlemlerken haklıdır.

(Bkz: *konut rantı* hakkında s. 641.)[96] |632||

*

||641| Bkz: s. 632. *Konut Rantı Konusunda Adam Smith* şöyle diyor:

"Bir evin tüm rantının" (**inşaatçının**) "normal kârını karşılamaya *yeterli olanın üstündeki* bölümü ne kadar olursa olsun, doğal olarak toprağın rantına gider; ve toprağın sahibiyle yapı sahibinin iki ayrı kişi olduğu durumlarda, çoğu zaman, tamamı toprak sahibine ödenir. Büyük bir kentin uzağında, çok fazla yer seçimi olanağının bulunduğu kırsal alandaki evlerde, toprak rantı hemen hemen yok gibidir, ya da bir evlik toprak tarımda kullanılsaydı ne ödeyecek ise odur." (Kitap V. bölüm II.)[97]

Evlerin toprak rantında, *konum*, farklılık rantı için, tarımsal ranttaki verim (ve konum) ölçüsünde belirleyici bir öğe oluşturur.

Adam Smith tarım ve toprak sahibi konusunda fizyokratlarla aynı görüşü paylaşarak tarafgirlik yapmakla kalmaz, ama vergilendirilmeye özellikle uygun oldukları görüşünü de paylaşır. Şöyle der:

> "Arazi rantı ve olağan toprak rantı, birçok durumda sahibinin hiçbir özen ya da dikkat göstermeksizin [yalnızca –ç.] keyfini çıkardığı vergi kaynağıdır. Devlet harcamalarını karşılamak için onun bu gelirinden bir miktarın alınması herhangi bir sanayi türünü köstekleyici olmayacaktır. Toplumun toprağının ve emeğinin yıllık ürünü, halkın ana gövdesinin gerçek zenginliği ve geliri, böyle bir vergiden sonra, gene eskisi gibi kalabilir. Bu çerçevede, arazi rantları ve toprağın alelade rantı, belki de onlara uygulanacak özel bir vergiyi en iyi kaldırabilecek, gelir kaynaklarıdır." (Kitap V, bölüm II).

Adam Smith'in bu konudaki görüşlerine karşıt olarak Ricardo'nun ortaya attığı düşünceler (s. 230)[98] tam bir hamlıktır. |641||

[4. *Toprak Ürünlerinin Fiyatlarındaki Oynamalar Üzerine Adam Smith'in Çözümlemesi*]

||632| "*Kısım III. Her zaman rant bırakan ve bazan rant bırakan bazan bırakmayan ürünlerin karşılıklı değerleri arasındaki oranda görülen oynamalar üzerne.*" ([Garnier], kitap I, cilt II, bölüm XI).

> "Doğal olarak verimli, ama büyük bölümü hiç ekilmemiş bir ülkede, büyükbaş hayvanlar, kümes hayvanları, her türden av hayvanları, vb. *çok az emekle elde edilebildikleri ölçüde, çok az miktarda emek satın alabilir ya da komuta edebilirler*" ([OUP, c. I, s. 212; Garnier] c. II, s. 25).

Adam Smith'in, değerin emekle ölçülmesini, emeğin fiyatıyla ya da bir metanın komuta edebileceği emek miktarıyla *garip* bir biçimde birbirine dolanması yukardaki alıntıda [olduğu gibi –ç.] aşağıdaki alıntıda da açıkça görülmektedir; aşağıdaki alıntı ayrıca, Smith'in bazan tahılı nasıl **değerin ölçüsüne** yükselttiğini de gösteriyor:

> "Toplumun her durumunda, gelişmenin her aşamasında *tahıl insan çabasının ürünüdür*. Ama her tür çabanın ortalama ürünü, her zaman, şöyle ya da böyle, tamı tamına ortalama tüketime uygun düşer; ortalama talebe ortalama arz. Bunun yanısıra, gelişmenin her farklı aşamasında, aynı toprakta ve aynı iklim ortamında aynı miktarlarda tahıl *üretilmesi*, ortalama olarak, hemen hemen *eşit miktarlarda emeğe gerek gösterecektir*; *ya da* aynı kapıya çıkmak üzere, *hemen hemen eşit miktarların fiyatına* gerek gösterecektir; [çünkü, –ç.] emeğin üretken güçlerinin, gelişkin bir tarım ortamında sürekli artışı, tarımın *temel araçları* olan *çift hayvanlarının fiya-*

tındaki *sürekli* artışla, şu ya da bu ölçüde dengelenir. Dolayısıyla, bu hesaplar karşısında emin olabiliriz ki, *eşit miktarlarda tahıl, toplumun her durumunda*, her gelişme aşamasında, toprağın öteki ham ürünlerinin eşit miktarlarına bakışla, *eşit miktarlarda emeği* daha çok *temsil ederler* ya da o emeğe daha *denk düşerler*. Bundan ötürü tahıl ... zenginliğin ve gelişmenin tüm farklı aşamalarında, başka herhangi bir metaya ya da metalar dizisine göre değerin daha doğru bir ölçüsüdür. ... Bunun yanısıra *tahıl*, ya da halkın yaygın ve tuttuğu bitkisel yiyeceği her ne ise o, her uygar ülkede, *emekçinin beslenmesinde temel kısmı* oluşturur. ... Öyleyse emeğin parasal fiyatı, kasaplık hayvanın ya da toprağın herhangi bir başka ham ürününün ortalama parasal fiyatından çok, emeğin beslenmesine, tahılın ortalama parasal fiyatına daha çok bağlıdır. Bundan dolayı, altının ve gümüşün gerçek değeri satın alabilecekleri ya da komuta edebilecekleri gerçek emek miktarı, kasaplık hayvan ya da toprağın başka herhangi bir ham ürününden çok, satın alabilecekleri ya da komuta edebilecekleri tahıl miktarına bağlıdır." ([OUP, c. I, s. 213-214; Garnier] agy, s. 26-28).

Adam Smith altınla gümüşün değerini karşılaştırırken yeterli fiyat konusundaki görüşlerini bir kez daha ortaya koyar ve bu fiyatın *rantı dışladığını* || 633| açıklıkla belirtir:

"Bir metaya *pahalı* ya da *ucuz* denebilmesi yalnızca olağan fiyatının mutlak büyüklüğüne ya da küçüklüğüne göre değil, ama o fiyatın, yeterince uzun bir süre, o metayı pazara getirmek için gerekli olan en düşük fiyatın ne kadar daha çok ya da ne kadar daha az üstünde olduğuna göredir. *Bu en düşük fiyat metayı oraya getirmek için kullanılması gereken sermayeyi ılımlı bir kârla birlikte geri ödemeye ucu ucuna, ancak yetecek olan fiyattır. Bu, toprak sahibine herhangi bir şey bırakmayan fiyattır; rant bu fiyatın herhangi bir tamamlayıcı parçasını oluşturmaz; bu fiyat tümüyle ücretlere ve kâra ayrışır.*" ([OUP, c. I, s. 243; Garnier] c. II, s. 81.)

"Elmasın ve öteki değerli taşların fiyatı, onları pazara getirmeye elveren en düşük fiyata belki altının olduğundan da daha yakındır." ([OUP, c. I, s. 244; Garnier] c. II, s. 83.)

Üç tür ham ürün vardır ([OUP, c. I, s. 248; Garnier] c. II s. 89). *Birincisi*, çoğalması insan çabasından tamamen bağımsız olandır; *ikincisi*, talebe oranla artırılabilendir; *üçüncüsü*, çoğalmasında insan gayretinin yalnızca "sınırlı ya da kesin olmayan" bir etki yapabildiğidir.

Birinci tür: Balıklar, nadir kuşlar, farklı av kuşları, yabani kuşların, özellikle göçmen kuşların hemen tamamı, vb.. Zenginliğin ve lüksün artmasıyla, bunlara olan talep de büyük ölçüde artar.

"Bu nedenle, bu tür metaların miktarı aynı kalırken ya da hemen hemen aynı kalırken, onları satın alma rekabeti sürekli arttığı için fiyatları aşırı ölçülere varabilir" ([OUP, c. I, s. 248-249; Garnier] c.

II, s. 91).

İkinci tür: "Tarıma açılmamış ülkelerde doğanın çok bol ürettiği yararlı bitkiler ve hayvanlardır; öyle boldurlar ki değerleri ya pek küçüktür ya da hiç yoktur ve bundan ötürü, tarım ilerledikçe yerlerini daha kârlı ürünlere bırakmaya zorlanırlar. Gelişme sırasında uzun bir süre boyunca, bunların miktarı sürekli olarak azalırken, onlara olan talep de sürekli olarak artar. Bu çerçevede onların gerçek değeri, satın alabilecekleri ya da komuta edebilecekleri gerçek emek miktarı, en sonunda onları, başka herhangi bir ürün gibi, insan gayretinin en verimli ve en iyi ekilip-biçilen toprakta kârlı biçimde yetiştirebileceği yüksekliğe çıkıncaya kadar, adım adım artar. O yüksekliğe vardığı zaman, daha yukarı gidemez. Eğer gitseydi, miktarını artırmak için kısa sürede, daha çok toprak, daha çok gayret harcanırdı" ([OUP, c. I, s. 250-251; Garnier] c. II. s. 94-95). Örneğin büyükbaş hayvanlar.

"Ancak, bu ikinci tür ham ürünü oluşturan tüm farklı varlıklar içinde herhalde büyükbaş hayvanlar, bu gelişme sırasında fiyatı bu yüksek düzeye ilk çıkanlardır" ([OUP, c. I, s. 252; Garnier] c. II, s. 96-97). "Büyükbaş hayvanlar ilkıer arasındaysa, herhalde *geyik eti* bu fiyatı (yani, bunları beslemek için toprağı, ekip-biçmeye değer hale getiren fiyatı) bırakan o tür ham ürünlerin sonuncu türleri arasındadır. Büyük Britanya'da geyik eti fiyatı, ne kadar aşırı yüksek görünürse görünsün, geyik beslemekte herhangi bir deneyimi olanların çok iyi bildiği gibi, bir geyik parkı kurmanın giderlerini karşılayacak yeterliğe yakın değildir" ([OUP, c. I, s. 256; Garnier] c. II, s. 104).

"Her çiftlikte ahırların ve ambarların atıkları bir miktar *kümes hayvanını* besler. Aksi takdirde hiçbir işe yaramayacak olan atıklarla beslendikleri için, tam bir kazançtırlar; ve çiftçiye maliyetleri neredeyse sıfır olduğu için, onları pek düşük bir fiyattan satabilir." Bu arz yeterli olduğu sürece kümes hayvanları, kasaplık hayvan kadar ucuz[dur]. Zenginliğin artmasıyla talep artar ve sonuçta kümes hayvanlarının fiyatı, "toprağı onları beslemek üzere ekipbiçmeyi kârlı hale getirinceye" kadar [yükselir], kasaplık hayvan fiyatının *üstüne* çıkar." ([OUP, c. I, s. 257; Garnier] c. II, s. 105-106). *Fransa*'daki vb. gibi.

Kümes hayvanları gibi *domuz* da "başlangıçta tümüyle kazanç olduğu için beslenmiştir." Atıklarla yaşar. Sonunda fiyatı, onun yiyeceğini özel olarak yetiştirmek üzere toprağın ekilip-biçilmesini gerektirecek düzeye gelinceye kadar artar ([OUP, c. I, s. 258-259; Garnier] c. II, s. 108-109).

Süt, mandıracılık ([OUP, s. 259 vd.; Garnier] c. II, s. 110 vd.). (Tereyağı, peynir, sözü edilen yerde.)

Adam Smith'e göre, bu ham ürünlerin *fiyat*ındaki kademeli artış, eskiden yalnızca *doğanın ürünü* oldukları halde *insan gayretinin ürünü* haline adım adım geldiklerini kanıtlar. Doğa ürünü olmaktan insan gayretinin ürünü olmaya dönüşmeleri, doğanın ken-

diliğinden üretme alanını gittikçe sınırlayan tarımsal gelişmenin sonucudur. Öte yandan, üretimin daha az geliştiği koşullarda, bu ürünlerin büyük bir bölümü *değerinin altında* satılmıştır. Metalar, tarımın belli bir dalının yan-ürünü olmaktan çıkıp bağımsız bir ürün haline geldikleri zaman *değerlerinden* satılırlar (**fiyat artışı** da bundan ötürüdür).

"Bir ülkenin toprakları, açıktır ki, insan gayretinin yetiştirmek zorunda kaldığı her ürünün fiyatı *tarımın ve tüm geliştirme* [girişimlerinin –ç.] *giderlerini ödeyecek* kadar yükselmedikçe, asla bütünüyle işlenemez hale geliştirilemez. Bunu yapmak için her ürünün fiyatı, birincisi iyi tahıl toprağının rantını ödeyecek yeterlikte olmalıdır, çünkü öteki tarım alanlarının büyük bölümünün rantını o belirler; ikincisi emeği ve çiftçinin giderlerini, iyi bir tahıl toprağının genel olarak onları ödediği ölçüde ödeyecek yeterlikte olmalıdır; başka deyişle *çiftçinin o işte kullandığı sermayeyi alelade kârıyla birlikte yerine koyacak* yeterlikte olmalıdır. Her bir ürünün *fiyatındaki bu artış*, açıktır ki, ||634| fiyatın yükseltilmesi sonucunu verecek olan gelişmelerden ve o tarımın kendisinden *önce gelmelidir*." "... o farklı türden ham ürünler ... önceye bakışla daha fazla miktarda gümüş *değerinde olmakla* kalmazlar, daha büyük miktarda emek ve geçim değerinde de olurlar. *O ürünleri pazara getirmek daha büyük miktarda emeğe ve geçime malolduğu* ölçüde, *oraya getirildikleri* zaman *daha büyük bir miktara eşittirler ya da daha büyük bir miktarı temsil ederler*" ([OUP, c. I, s. 261-262; Garnier] c. II, s. 113-115).

Burada Smith'in değeri, metaların üretimi için gerek duyulan emek miktarının belirlediği ***değer*** ile karıştırdığı ölçüde, değer [kavramını –ç.] yalnızca onun [değerin] satın alabileceği emek miktarıyla belirlenmiş değer olarak kullandığı, bir kez daha açıkça görülüyor.

Üçüncü tür: Bunlar

"insan çabasının, miktarı artırmakta ya sınırlı ya kesin olmayan bir etkinlikte olduğu" ***ham ürünlerdir*** ([OUP, c. I, s. 262; Garnier] c. II, s. 115).

Yün ve *ham deriler*, beslenen büyük ve küçükbaş hayvan sayısıyla sınırlıdır. Ama ilk ***yan-ürünler***, henüz hayvan ona sahip değilken, *geniş bir pazar*a sahiptir. Kasaplık et pazarı her zaman hemen tamamen iç pazarla sınırlıdır. ***Yün*** ve ***ham deriler*** ise, [yetiştirmenin] hatta en ilk sıralarında bile, çoğu zaman, birçok durumda dış pazarlarda satılagelir. Kolaylıkla taşınabilirler ve birçok mamul ***maddenin*** hammaddesini oluştururlar. Böylece de, üretildikleri ülkelerdeki sanayi henüz onlara gerek göstermezken, sanayi bakımından daha gelişmiş ülkelerde pazar bulabilirler.

"Kötü tarım yapılan o nedenle seyrek nüfuslu ülkelerde yünün ve

derinin fiyatı, gelişmişliğin ve nüfusun daha ilerlemiş olduğu, kasaplık et için talebin daha fazla olduğu ülkelere bakışla, her zaman hayvanın bütününün fiyatına göre daha büyük oranda olur." Aynı şey "don yağı" için de geçerlidir. Sanayinin ve nüfusun gelişiminde, hayvan fiyatındaki artışı, ***yün*** ve ***deriden*** çok ***gövdeyi*** etkiler. Çünkü bir ülkede sanayinin ve nüfusun artışı ile birlikte etin pazarı genişler, oysa yan-ürünler pazarı daha önce ülke sınırlarının ötesine zaten genişlemiştir. Ama ülkenin kendi içinde sanayinin gelişmesiyle birlikte, yünün, vb. fiyatı şöyle ya da böyle zaten artacaktır." ([OUP, c. I, s. 263-264; Garnier] c. II, s. 115-119).

Balık. ([Garnier] c. II, s. 129-130.) Eğer balığa olan talep artarsa, o zaman arzı daha çok emeği gerektirir. "Balık genel olarak daha uzak mesafelerde aranmalıdır, daha büyük tekneler kullanılmalı ve her türden daha pahalı makinelerden yararlanılmalıdır." "... sınırlı ve dar çerçeveli bir pazarın gerektirdiğinden oransal olarak daha genişlemiş bir miktarda emek kullanmaksızın genişlemiş bir pazara mal arzı genel olarak olanaksızdır." Bu nedenle bu metanın *gerçek fiyatı* gelişmenin ilerlemesiyle birlikte doğal olarak artacaktır" ([OUP, c. I, s. 270; Garnier] c. II, s. 130).

Bundan ötürü Adam Smith ***gerçek fiyatı*** burada, metanın üretimi için gereken emek miktarıyla belirler.

Adam Smith'e göre, ***bitkisel*** *gıdanın* (tahıl, vb.) ***gerçek fiyatının*** uygarlığın ilerlemesiyle *düşmesi* gerekir.

"Gelişmenin ve tarımın genişlemesi, tahıl fiyatına oranla, *her tür hayvansal gıdanın fiyatını*, şu ya da bu ölçüde, *zorunlu olarak artırdığı* için, inanıyorum ki, her tür *bitkisel* gıdanın fiyatını da zorunlu olarak *düşürür*. Hayvansal gıdanın fiyatını artırır; çünkü bu gıdayı üreten toprağın büyük bir kesimi tahıl üretimine uygun hale getirilmiş olduğu için toprak sahibine ve çiftçiye tahıl arazisinin rantını ve kârını bırakması gerekir. *Bitkisel gıdanın fiyatını düşürür*; çünkü, *toprağın verimliliğini artırarak*, [ürünün —ç.] bolluğunu sağlar. Tarımdaki ilerlemeler de daha az toprak gerektiren ve tahıldan daha çok emek gerektirmeyen birçok bitkisel gıda türünü ortaya koyar ki bunlar pazara çok daha ucuz fiyattan gelirler. Mısır ve patates böyledir. ... Bunun yanısıra, tarımın tam gelişmediği hallerde, evin arka bahçesiyle sınırlı kalan ve yalnızca kürek gücüyle yetiştirilen birçok bitkisel gıda, tarımın gelişkin döneminde, büyük tarlalarla tanışır ve sabanla yetiştirilir; şalgam, havuç, lahana, vb. gibi" ([OUP, c. I, s. 278-279; Garnier] c. II, s. 145-146).

Adam Smith

"hammaddelerin gerçek fiyatının hiç artmadığı ya da çok fazla artmadığı" ([OUP, c. I, s. 280; Garnier] s. 149)

her yerde, *mamul metaların fiyatının* düştüğünü görür.

Öte yandan, üretimin **artmasıyla** birlikte ***emeğin gerçek fiyatının*** yani ücretlerin arttığını savlar. Bu durumda ona göre her ne

kadar ücretler "*doğal fiyat*"ın ve hatta "*yeterli fiyat*"ın ya da "***metaların pazara getirildiği en düşük fiyat***"ın "***tamamlayıcı bir parçası***"nı [oluştururrsa da] ücretlerdeki ya da emeğin fiyatındaki bir artışın, metaların fiyatını da zorunlu olarak artırması gerekmez. Peki Adam Smith bunu nasıl açıklıyor? Kârlardaki bir düşüşle mi? **Hayır**. (Uygarlığın ilerlemesiyle birlikte genel kâr oranının düştüğünü ise kabul eder.) Ya da ranttaki bir düşme ile mi? Bir kez daha hayır. Şöyle der:

"Daha iyi makinelerin, ||635| daha artmış ustalığın ve işin daha iyi bölünmesi ve dağıtılmasının, gelişimin bu doğal sonuçlarının ürünü olarak, *herhangi bir işi yapmak için gereken emek miktarı çok azalır*; ve gerçi *toplumun koşullarının* genişlemesi sonucu *emeğin gerçek değerinin artması* gerekir ama", her bir mal için gereken* "*miktarın büyük* ölçüde düşmesi, fiyatta olabilecek en büyük artışı bile genel olarak karşılamaya yeter de artar." ([OUP, c. I, s. 280; Garnier] c. II, s. 148.)

Böylece metaların *değeri* düşer, çünkü onları üretmek için [artık –ç.] daha az emek gerekmektedir; gerçi emeğin ***gerçek fiyatı*** artar ama değer bundan daha fazla düşer. Eğer burada ***emeğin gerçek fiyatı*** [emeğin] *değer*ini kastediyorsa o zaman, ***metanın*** değerindeki düşüşten ötürü ***fiyatı*** düşerse o zaman kârın da düşmesi gerekir. Öte yandan, eğer işçinin elde ettiği tüketim maddeleri miktarını kastediyorsa, o zaman, kârın arttığı durumda bile Smith'in tezi doğrudur.

Adam Smith'in, [olguları] çözümlediği yerlerde ne ölçüde doğru değer tanımı kullandığı, bölümün sonunda, 16. yüzyılda ***yünlü kumaşların*** niye pahalı olduğunu incelediği kısımda görülebilir.

"*Malı pazara getirmek daha fazla miktarda emeğe maloluyordu*. Bu nedenle oraya götürüldükleri zaman, daha büyük bir miktarın *fiyat*ından satın alınmaları ya da değişilmeleri gerekiyordu" ([OUP, c. I, s. 284; Garnier] c. II, s. 156).

Buradaki tek hata ***fiyat*** sözcüğünün kullanılmasındadır.

[5. *Adam Smith'in Rant Hareketleri Konusundaki Görüşleri ve Çeşitli Toplumsal Sınıfların Elde Ettiği Faizlerle İlgili Tahmini*]

Bölümün ulaştığı sonuç. Adam Smith rant konusundaki bölümü şu ***gözlemle*** sonuçlandırır:

"Toplumun koşullarındaki her iyileştirme, doğrudan ya da dolaylı olarak toprağın gerçek rantını yükseltme eğilimi gösterir."

"İyileştirmenin ve tarımın genişletilmesi rantı doğrudan artırma

* "her bir mal için gereken" ibaresini Fransızca çeviriye Garnier eklemiş. *–Ed.*

eğilimindedir. Toprak sahibinin üründen aldığı pay ürünün artmasıyla kaçınılmaz olarak artar. Toprak ham ürünün, ilkin genişleyen iyileştirmelerin ve ekimin sonucu olan daha sonra bu iyileştirme ve ekimin daha ilerlemesinin nedeni haline gelen gerçek fiyatındaki ***artış***", örneğin ***hayvan fiyatındaki artış***, her şeyden önce ***toprak sahibine düşen payın gerçek değerini*** artırır, ama aynı zamanda ***bu payın oranını*** da yükseltir; çünkü, "bu ürün, gerçek fiyatındaki artıştan sonra, *onu toparlamak için öncesine göre daha fazla emeğe gerek göstermez.* Bu nedenle de *o emeği çalıştıran sermayeyi alelade kârıyla birlikte yerine koymaya, daha küçük oranda emek yetecektir.* Sonuç olarak onun daha büyük bir bölümünün toprak sahibine ait olması gerekir" ([OUP, c. I, s. 285-286; Garnier] c. II, s. 158-159).

Daha verimli topraktaki tahılın fiyatı artınca rantın oranında artış olmasını Ricardo da tam aynı biçimde açıklar. Ne var ki, fiyattaki bu artış ***iyileştirmenin*** sonucu değildir, bu nedenle Ricardo'yu Adam Smith'in tersi bir sonuca götürür.

Adam Smith imalattaki emeğin üretken gücündeki her gelişmeden toprak sahibinin daha da fazla yarar sağladığını söyler.

"Her ne ki [mamul malların] gerçek fiyatını düşürür, o [tarımsal ürünün] fiyatını artırır." Dahası, toplumun gerçek zenginliğindeki her artışla birlikte nüfus, nüfus artışıyla birlikte de tarımsal ürün talebi ve onun sonucunda tarımda kullanılan sermaye artar; "ve rant ürünle birlikte artar". Öte yandan, genel zenginliğin ***büyümesini köstekleyen*** tüm ***koşullar*** tersine bir sonuç verecek, rantta bir düşüşe ve ***toprak sahiplerinin*** gerçek zenginliğinde bir azalmaya yol açacaktır ([OUP, c. I, s. 286-287; Garnier] c. II, s. 159-160).

Bundan Adam Smith'in çıkardığı sonuç ***toprak sahibinin*** çıkarının her zaman "***toplumun genel çıkarı***" ile uyumlu olduğudur. Bu *emekçiler* için de geçerlidir ([OUP, c. I, s. 287-288; Garnier] c. II, s. 161-162). Ama Adam Smith şu ayrımı yapacak kadar da dürüsttür:

"Mülk sahipleri sınıfı, toplumun gönencinden, herhalde emekçiler sınıfına göre daha fazla kazançlıdırlar; ama onun [toplumun] gerilemesinden [***emekçiler kadar***] zalimce zarar gören başka hiçbir sınıf yoktur" ([OUP, c. I, s. 288; Garnier] c. II, s. 162).

Öte yandan **kapitalistlerin (imalatçıların** ve **tüccarın)** çıkarları "toplumun genel çıkarı ile ..." özdeş değildir.

"Ticaretin ya da imalatın herhangi bir kolundaki iş sahiplerinin çıkarı, her zaman bazı bakımlardan kamunun çıkarından *farklıdır*, hatta ona *karşıttır*." Onlar "... çıkarı ||636| hiçbir zaman kamununkiyle asla aynı olmayan bir sınıfın insanlarıdır; genelde halkı kandırmakta hatta ezmekte çıkarı olan ve bu doğrultuda birçok vesileyle halkı kandıran ve ezen bir sınıfın insanlarıdır" ([OUP, c. I, s. 289-290; Garnier] c. II, s. 163-165).[99] |636||

[ONBEŞİNCİ BÖLÜM]

RICARDO'NUN ARTI-DEĞER TEORİSİ

[A. KÂR VE RANT KONUSUNDA RICARDO]

[*1. Ricardo'nun Artı-Değer Yasaları ile Kâr Yasalarını Karıştırması*]

||636| Ricardo hiçbir [çalışmasında —ç.] *artı-değeri*, belirli biçimlerinden —kâr (faiz) ve ranttan— bağımsız ve ayrı olarak incelememiştir. Bu nedenledir ki, sermayenin, çok büyük önem taşıyan organik bileşimi üzerindeki gözlemleri, Adam Smith'ten (gerçekte fizyokratlardan) devraldığı organik sermaye bileşimi farklılıklarıyla, yani dolaşım sürecinden (***sabit*** ve ***döner sermaye***) kaynaklanan farklılıklarla sınırlı kalmıştır. Ricardo hiçbir [çalışmasında —ç.] sermayenin organik bileşiminin fiilî üretim süreci içindeki farklılıklarına değinmez, o farklılıkları farketmez. *Değeri maliyet fiyatı* ile karıştırması, yanlış rant teorisi, kâr oranındaki iniş-çıkışların nedenine ilişkin hatalı yasaları vb. bundan ileri gelir.

Kâr ve artı-değer, ancak yatırılan sermaye doğrudan ücretlere yatırılan sermaye ile özdeş olduğu zaman özdeştir. (Burada rant dikkate alınmamıştır; çünkü, artı-değere bütünüyle ilkin kapitalist elkoyar — iş-ortaklarına daha sonra ne miktar pay vermesi gerekeceği [ayrıdır]. Üstelik Ricardo kendisi de rantı kârdan ayrı, ondan ayrılmış bir kısım olarak sunar.) Kâr ve ücretlere ilişkin gözlemlerinde, Ricardo ücretlere gitmeyen değişmeyen sermaye kısmını da [tamamen —ç.] unutur. Sorunu, sanki tüm sermaye doğrudan ücret-

lere gitmiş gibi ele alır. Bu nedenle, *kârı değil*, ama *artı-değeri* ancak *bu ölçüde* ele alır; onun artı-değer teorisinden bu çerçevede söz edilmesi olanaklıdır. Öte yandan da, kâr olarak kârı incelediğini sanır; işin aslında, artı-değere değil ama kâra ilişkin varsayımlara dayalı düşünceler de sürekli olarak konuya sızar. Artı-değer yasalarını doğruca ortaya koyduğu yerde ise, bu yasaları derhal kâr yasaları diye ifade ederek çarpıtır. Öte yandan, kâr yasalarını, ara-bağlantılar olmaksızın doğrudan artı-değer yasaları olarak sunar.

Bu nedenle, onun artı-değer yasasından söz ettiğimiz zaman, kârı artı-değerle karıştırdığı ölçüde yani kârı yalnızca değişen sermayeyle, ücretlere ödenen sermaye kısmıyla ilgili tuttuğu ölçüde, [aslında —ç.] onun kâr yasasından söz etmiş oluruz. Artı-değerden farklı bir şey olarak kâr konusunda söylediklerine daha sonra değineceğiz.

Konunun doğası öyledir ki, artı-değer yalnızca değişen sermaye ile yani doğrudan ücretlere ödenen sermaye [kısmı —ç.] ile bağlantılı olarak incelenebilir —ve artı-değeri anlamaksızın herhangi bir kâr teorisi düşünülemez— Ricardo ise tüm sermayeyi değişen sermaye imişçesine ele alır ve ara sıra öndelikler diye söz ettiği değişmeyen sermayeyi *unutur*.

|| 637| "*Brüt ve Net Gelir Hakkında*"ki XXVI. bölümde Ricardo

> "*kârın*, istihdam edilen *emek miktarıyla* değil, *sermaye ile orantılı* olduğu işler"den söz eder ([David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. baskı] s. 418).

Kârlar, "istihdam edilen *emek miktarıyla* değil, *sermaye* ile orantılı olduğu" takdirde, Ricardo'nun tüm **ortalama kâr** öğretisi (ki, onun rant teorisi de buna dayanır) nerede kalıyor? Kârlar eğer "**istihdam edilen emek miktarı ile orantılı olsaydı**", o zaman eşit sermayeler hiç *eşit olmayan* kârlar bırakırdı, çünkü kârları, kendi **üretim alanlarında** yaratılan artı-değere eşit olurdu; ne var ki, artı-değer, sermayenin bir bütün olarak büyüklüğüne değil, istihdam edilen emek miktarının dengi olan değişen sermaye büyüklüğüne bağlıdır. Peki öyleyse, sermayenin belli bir kullanımına *özgü işler*den, yani ayrıksın işlerden söz etmenin, oralarda kârların **istihdam edilen emek miktarıyla değil, sermayenin büyüklüğüyle orantılı olduğunu** söylemenin anlamı nedir? Belli bir artı-değer oranında, belli bir sermayenin artı-değer miktarı her zaman, sermayenin mutlak büyüklüğüne değil, ama istihdam edilen emek miktarına bağlı olmak zorundadır. Öte yandan, eğer ortalama kâr oranı belli ise, kâr miktarının her zaman, **istihdam edilen emek miktarına değil, kullanılan sermaye büyüklüğüne** bağlı olması ge-

> "taşımacılık, uzak dış ticaret ve pahalı makinelere gerek gösteren işleri" ismen belirtiyor (agy, s. 418).

Başka deyişle, göreli olarak daha büyük değişmeyen sermaye ve küçük bir değişen sermaye kullanan işlerden söz ediyor. Bunlar aynı zamanda, başka işlerle karşılaştırıldığı zaman, yatırılan sermayenin *toplam miktarının* geniş olduğu işlerdir ya da ancak *geniş sermayeler*le çevrilebilen işlerdir. Eğer kâr oranı belliyse kâr miktarı, tamamen, yatırılan sermayenin *büyüklüğü*ne bağlıdır. Ne var ki bu, geniş sermayelerin ve daha fazla değişmeyen sermayenin yatırıldığı (her ikisi her zaman birlikte olur zaten) işleri, küçük sermayeler kullanan işlerden ayırdetmez; yalnızca eşit sermayelerin eşit kâr getirdiği, dolayısıyla geniş sermayenin küçük sermayeye göre daha fazla kâr bıraktığı biçimindeki teorinin uygulanmasından başka bir şey değildir. Bunun "istihdam edilen emek miktarı" ile hiçbir ilgisi yoktur. Ancak, kâr oranının, genelde büyük mü ya da küçük mü olduğu, **tüm kapitalistler sınıfının yatırdığı sermayenin çalıştırdığı toplam emek miktarına ve ödenmemiş emeğin oranına bağlıdır; ve son olarak, emeğe harcanan sermayenin ve üretimin bir koşulu olarak yalnızca yeniden-üretilen sermayenin oranına bağlıdır.**

Adam Smith'in

> "... dış ticaretle uğraşan bazı tüccarların zaman zaman elde ettiği büyük kârlar, ülkenin genel kâr oranını yükseltecektir..." (agy, "*Dış Ticaret Hakkında*"ki bölüm VII, s. 132)

biçimindeki görüşüne karşı çıkan Ricardo'nun kendisidir. Şöyle der:

> "Kârlardaki genel artışın kârlarda eşitliği sağlayacağını öne sürüyorlar; ben, gözde işin getireceği kârların, hızla genel düzeye gerileyeceği düşüncesindeyim" (agy, s. 132-133).

Ayrıksın kârların (eğer bu kârlara, pazar fiyatının, değerin üstüne çıkması neden olmamışsa) kârların *eşitlenmesine karşın* genel kâr oranını yükseltmeyeceği görüşünün ne ölçüde doğru olduğunu ve gene dış ticaretin ve pazar genişlemesinin kâr oranını *yükseltemeyeceği* görüşünün ne ölçüde doğru olduğunu daha ilerde göreceğiz.* Ama diyelim ki [görüşü *–ç.*] doğrudur ve genelde "kârlar eşit"tir; [peki o zaman *–ç.*] "**kârın sermayeye orantılı olduğu**" **işlerle**, kârların "**istihdam edilen emek miktarıyla orantılı olduğu**" **öteki işleri** birbirinden nasıl ayırabilir?

Yukarda alıntılanan "*Brüt ve Net Gelir Hakkında*"ki bölüm

* Bkz: Bu cilt s. 416-418 ve s. 450-452. *–Ed.*

XXVI'da Ricardo şöyle diyor:

> "Ekilen son toprağın dışında herhangi bir toprakta kullanılan belli büyüklükteki bir sermayenin, rantın doğası nedeniyle, imalatta ve ticarette kullanılan aynı büyüklükteki bir sermayeye göre daha fazla emeği harekete geçirdiğini kabul ederim" (agy, s. 419).

Bu ifadenin tümü saçma. Her şeyden önce, Ricardo'ya göre, **ekilen son toprakta, tüm öteki topraklara göre daha çok emek kullanılır**. Ona göre öteki topraklar, bundan ötürü rant bırakır. Peki o zaman, belli bir sermaye, ekilen son toprağın *dışında* tüm öteki topraklarda, imalattakine ve ticarettekine göre daha büyük miktarda emek-gücünü nasıl harekete geçirir? Daha iyi topraktan alınan ürünün **o toprakta kullanılan sermayenin istihdam ettiği emek miktarıyla** belirlenen *bireysel* değerinden *daha yüksek* bir *pazar değeri*ne sahip olması demek, hiç kuşku yok, **bu sermaye, imalatta ve ticarette kullanılan eşit miktardaki bir sermayeye göre, daha büyük miktardaki bir emek-gücünü harekete geçirir** demek değildir. Ama Ricardo, toprağın verim farklılıklarından ayrı olarak, tarımsal olmayan ortalama sermayeye göre, tarımsal sermaye, sermayenin değişmeyen bölümüne oranla daha fazla emeği harekete geçirdiği için rant bırakır deseydi, o zaman bu dediği doğru olurdu.

||638| Ricardo, *belli bir artı-değer*de, çeşitli öğelerin kâr oranını artırıp azaltabileceği ve genelde etkileyebileceği gerçeğini gözden kaçırıyor. Artı-değeri kârla özdeşlediği için, bununla epey tutarlı biçimde, kâr oranındaki artış ya da azalışın artı-değeri artıran ya da azaltan koşulların sonucu olduğunu göstermeye çalışıyor. Artı-değer miktarı belli olduğu zaman, *kâr miktarı*nı değil ama *kâr oranı*nı etkileyen koşulların dışında, ayrıca kâr oranının *artı-değer miktarı*na bağlı olduğu, hiçbir biçimde *artı-değer oranı*na bağlı olmadığı gerçeğini de gözden kaçırıyor. Artı-değer oranı yani artı-emek oranı belli olduğu zaman, artı-değer miktarı sermayenin organik bileşimine, başka bir deyişle, belli bir değerdeki sermayenin, örneğin 100 sterlinin çalıştırdığı işçi sayısına bağlıdır. Eğer sermayenin organik bileşimi belli ise, artı-değer miktarı, artı-değer oranına bağlıdır. Demek ki iki öğe tarafından belirlenir: aynı anda kullanılan işçi sayısı ve artı-emek oranı. Eğer sermaye artırılırsa, sermayenin organik bileşimi ne olursa olsun, yeter ki değişmesin, o zaman artı-değer miktarı da artar. Ama bu, belli bir sermaye için, örneğin 100 [birim —ç.] için [artı-değer miktarının] aynı kaldığı gerçeğini değiştirmez. Eğer bu örnekte 10 ise, 1.000 sterlinde 100'dür, ama bu [organik bileşim —ç.] oranını değiştirmez.

⟨Ricardo:

"*Aynı* [*sermaye* –ç.] *kullanımında iki kâr oranı olamaz*, bu nedenle, ürün değeri sermayeye göre farklı olduğu zaman, farklılık gösterecek olan kâr değil ranttır" (agy, bölüm XII, "*Arazi Vergisi*", s. 212-213).

Bu "aynı [sermaye –ç.] kullanımında" yalnızca normal kâr oranı için gereklidir. Yoksa, daha önce alıntıladığımız* önermeyle doğrudan çelişir:

"Tüm metaların, ister imal edilsin, ister madenden çıkarılsın, ister toprağın ürünü olsun, hepsinin değişilebilme değeri, özellikle kendine özgü üretim kolaylıklarına sahip olanların yararlandığı hayli elverişli koşullar altında, üretimleri için yeterli olacak daha az miktar emekle değil, ama her zaman, bu tür kolaylıklara sahip olmayanların, o ürünlerin üretimi için zorunlu olarak harcadıkları daha büyük miktardaki emeğe göre düzenlenir; en *elverişsiz koşullarda* onları üretmeyi sürdürenlerce belirlenir; *en elverişsiz koşullar* [*derken* –ç.] *kastedilen*" (*eski fiyattan*) "*gerek duyulan ürün miktarının üretimi sürdürülmeyi gerektirdiği en elverişsiz koşullardır*" (agy, bölüm II, "*Rant Üzerine*", s. 60-61).)

"*Arazi Vergisi*" hakkındaki bölüm XII'de Ricardo söz arasında Say'ye karşı aşağıdaki sözleri söyler; bu sözler, Kıta [Avrupası –ç.] insanının ekonomik ayrımları sürekli unuttuğunu oysa İngilizin her zaman bu ayrımların bilincinde olduğunu gösterir:

"Bay Say 'Bir toprak sahibinin *çalışkanlığı, tutumluluğu ve yeteneğiyle* yıllık gelirini 5.000 Frank artırdığını' varsayıyor; ama bir toprak sahibi, tarımı bizzat yapmadıkça ve o zaman da giriştiği iyileştirmeler bir toprak sahibinin kalitesinde değil de bir kapitalistin ve çiftçinin kalitesinde olmadıkça, kendi çalışkanlığını, tutumluluğunu ve yeteneğini kendi toprağı üzerinde uygulayacağı araç-gereçlere sahip değildir. Önce, toprağa yatırdığı sermaye miktarını artırmaksızın, *kendine özgü yeteneğiyle*" (demek ki "yetenek" aşağı-yukarı masaldan başka bir şey sayılmaz) "ürünü artırabileceği aklın alacağı iş değildir" (agy, s. 209).

"*Vergiler ve Altın*" hakkındaki *bölüm XIII*'te (Ricardo'nun para teorisi bakımından önemli) Ricardo, **pazar fiyatı** ve **doğal fiyat** ile ilgili olarak, bazı ek tanımlar ya da ek düşünceler daha öne sürer. Söyledikleri şuna varır: iki fiyatın ne sürede eşitleneceği, belli bir üretim alanının arzı ne ölçüde hızlı ya da yavaş artırıp azaltacağına bağlıdır ki, bu da o alana **sermaye aktarılmasının** ya da o alandan **sermaye çekilmesinin hızlı ya da yavaş** olmasına bağlıdır. Ricardo, rantla ilgili gözlemlerinde, büyük miktarda ***sabit sermaye***, vb. kullanan çiftçi için **sermayeyi geri çekmenin** bazı güçlükler taşıdığını görmezden geldiği için birçok yazar (Sismondi, v.b.) tarafın-

* Bkz: Bu cilt s. 299. –*Ed.*

dan eleştirilmiştir. (İngiltere'nin 1815-1830 arası tarihi bunun *güçlü* kanıtını vermektedir.) Bu itiraz oldukça doğru olmasına karşın, teoriyi *hiçbir biçimde etkilemez*, ona *pek ilişmez*, çünkü bu örnekte sorun hiç şaşmaksızın, yalnızca, ekonomik yasanın şu ya da bu ölçüde hızlı ya da yavaş işleyişi sorunudur. Ama **yeni toprağa yeni sermaye yatırılmasına** ilişkin *tersinden* itiraz konusuna gelince, durum epey farklıdır. Ricardo, bunun, toprak sahibinin *müdahalesiyle karşılaşmaksızın* gerçekleştirebileceğini varsaymaktadır; bu tür bir durumda sermaye bir iş alanında ||639| faaliyettedir, bu alanda [toprak sahibinin –ç.] herhangi bir direnişiyle karşılaşmaz. Ama bu *ciddi biçimde yanlıştır*. Bu varsayımın gerçekten böyle olduğunu kanıtlamak için, kapitalist üretimin ve toprak mülkiyetinin geliştiği yerde, Ricardo her zaman, toprak mülkiyetinin fiilen ya da yasal olarak *varolmadığını* ve kapitalist üretimin de en azından toprakta *henüz gelişmediğini* kabul eder.

Anılan tümceleri şöyledir:

"Vergileme ya da üretim güçlüğünü, onun sonucu olarak er ya da geç meta fiyatlarındaki artış izleyecektir; ama pazar fiyatının doğal fiyata denk düşmesine kadar geçecek *oranın uzunluğu metanın yapısına* ve *miktar olarak azaltılabilme kolaylığına bağlı olmak gerekir*. Eğer vergilendirilen meta miktarı azaltılamazsa, çiftçinin ya da örneğin şapka yapımcısının sermayesi, başka kullanım alanlarına [aktarılmak üzere –ç.] geri çekilemezse, bu kârlarının vergi yoluyla genel düzeyin altına çekilmesinin sonucu değildir; metalarına talep artmadıkça tahılın ya da şapkanın pazar fiyatını, artan doğal fiyatına asla yükseltemezler. İş alanlarını terketme ve sermayelerini daha elverişli işlere taşıma tehditleri, gerçekleştirilemeyecek bir baş ağrısı gibi karşılanır; ve sonuçta fiyat, azalan üretim yoluyla artırılamaz. Gerçi *meta*nın her türlüsü *miktarca azaltılabilir* ve *daha kârlı alanlardakine bakışla daha az kârlı olan alanlardaki sermayeler ortadan taşınabilir, ama farklı hız dereceleriyle*. Belli bir metanın arzı üreticiye rahatsızlık vermeksizin ne ölçüde hızla azaltılabilirse, vergi ya da başka nedenlerle üretimindeki güçlük arttıktan sonra, fiyatı o oranda daha hızla artacaktır" (agy, s. 214-215).

"Tüm metaların pazar fiyatı ile doğal fiyatının uyuşması her zaman arzın artırılabilmesi ya da azaltılabilmesi olanaklarına bağlıdır. Altın, konut ve emekte ve bunların yanısıra birçok başka şeyde, bazı koşullarda bu sonuç kolaylıkla yaratılamaz. Ama şapka, ayakkabı, tahıl ve kumaş gibi yıldan yıla yeniden-üretilen ve tüketilen metalarda durum farklıdır; bunlar gerekirse azaltılabilir ve onların üretimi giderlerinin artmasıyla orantılı olarak arzlarının azaltılması arasındaki süre çok uzun olmaz" (agy, s. 220-221).

"*Vergiler ve Altın*" hakkındaki XIII. bölümde Ricardo

> "rantın bir yaratım değil, yalnızca bir zenginlik aktarması olduğu"nu söyler (agy, s. 221).

Kâr bir zenginlik yaratımı mıdır, yoksa daha doğrusuyla işçiden kapitaliste bir artı-emek aktarması mıdır? Gerçekte ücretler de bir zenginlik yaratımı değildirler; ama aktarma da değildirler. Ücretler ürünü üretenlerin, onun bir bölümünü sahiplenmeleridir.

Aynı bölümde Ricardo şöyle diyor:

> "Toprağın yüzeyinden elde edilen *ham üründen alınan vergi* ... emeği beslemeye giden fonları azaltarak ücretleri düşürmediği, nüfusu azaltmadığı ve tahıl talebini eksiltmediği sürece, *tüketiciye* yüklenecektir, rantı da hiçbir biçimde etkilemeyecektir" (agy, s. 221).

Ricardo'nun "**toprağın yüzeyinden elde edilen ham üründen alınan vergi**"nin ne toprak sahibine ne de çiftçiye ama *tüketici*ye yükleneceğinin doğru olup olmadığı burada bizi ilgilendirmiyor. Ama yalnızca şunu belirtmek isterim ki, eğer haklıysa, böyle bir vergi *rantı artırabilir*; oysa o, tüketim maddesinin, vb. fiyatları artırarak sermayeyi, nüfusu ve tahıl talebini, vb. azaltmadıkça rantı etkilemeyeceğini düşünüyor. Çünkü Ricardo, ham ürün fiyatındaki bir artışın, işçinin *tüketim maddeleri*nin fiyatını yükselttiği ölçüde, yalnızca kâr oranını etkileyeceğini sanıyor. Ve *ham ürün* fiyatındaki bir artışın, bu çerçevede yalnızca *artı-değer oranı*nı ve dolayısıyla *artı-değer*in kendisini ve *o yolla* da kâr oranını etkileyeceği doğrudur. Ama *artı-değer*in belli olduğunu varsayarsak. "Toprağın yüzeyinden elde edilen ham ürün"ün fiyatındaki bir artış, değişmeyen sermaye değerini değişen sermaye değeri karşısında yükseltir, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranını artırır ve *bundan ötürü kâr oranı*nı azaltır, böylece de *rantı* artırır. Ricardo, ||640| *ham ürün* fiyatındaki artışın ya da eksilişin, ücretleri etkilemediği ölçüde, kârı etkilemeyeceği görüşünden yola çıkıyor; çünkü, ⟨daha ilerde değineceğimiz bir pasaj dışında*⟩ yatırılan sermayenin değeri düşse de yükselse de kâr oranının aynı kalacağını öne sürüyor. Yatırılan sermayenin değeri artarsa, o zaman ürünün değeri ve artı-ürünü oluşturan parçasının değeri de yani kâr da artar. Yatırılan sermayenin değeri düşünce de bunun tersi olur. Bu [Ricardo'nun savı] yalnızca, değişen ve değişmeyen sermaye parçaları,

* Bkz: Bu cilt s. 412-413. –*Ed.*

aynı oranda değişirse doğrudur; değişikliğe, hammadde fiyatlarındaki artışın mı, vergilerin mi vb. neden olduğu fark etmez. Bu durumda, oran aynı kalır, çünkü **sermayenin organik bileşiminde herhangi bir değişiklik** sözkonusu değildir. Ama o zaman bile —**geçici değişikliklerde** de olduğu gibi— ham ürünün fiyatı düşse de artsa da ücretlerin aynı kaldığının *varsayılması* gerekir (başka deyişle ücretler aynı kalır, yani ücretlerin kullanım-değerindeki herhangi bir artma ya da eksilmeye bakılmaksızın değerleri aynı kalır).

Aşağıdaki olasılıklar sözkonusudur:

Birincisi, iki temel farklılık:

A. *Üretim yöntemindeki bir değişiklik* kullanılan ***değişmeyen sermaye*** ve ***değişen sermaye*** miktarları arasındaki *oranda* bir değişikliğe yol açar. Bu durumda, ücretler değişmeksizin aynı kalırsa (yani değer olarak aynı kalırsa) ⟨başka deyişle temsil ettikleri emek-zamanı olarak aynı kalırsa⟩ bu durumda artı-değer oranı aynı kalır. Ama aynı sermayeyle farklı sayıda işçi çalıştırılırsa, yani değişen sermayede bir değişiklik varsa, artı-değerin kendisi etkilenir. Eğer üretim yöntemindeki değişiklik, değişmeyen sermayenin göreli olarak düşmesi sonucunu verirse, artı-değer ve böylece kâr oranı da artar. Tersi, karşıt sonucu verir.

Burada baştan sona, değişmeyen ve değişen sermayenin, örneğin 100 sterlinin değerinin *pro tanto** *aynı* olduğu varsayılmıştır.

Burada üretim yöntemindeki değişiklik ***değişmeyen*** ve ***değişen sermayeyi*** eşit etkileyemez; yani, örneğin —değerde bir değişiklik olmaksızın— değişmeyen ve değişen sermaye aynı boyutta artamaz ya da azalamaz; çünkü düşme ya da yükselme burada her zaman emeğin üretkenliğindeki bir değişikliğin sonucudur. Üretim yöntemindeki bir değişiklik [değişen ve değişmeyen sermaye üzerinde] aynı değil, *farklı* bir etki yapar; ve bunun, *sermayenin* belli bir *organik bileşimi*nde, kullanılacak sermayenin büyük ya da küçük olup olmamasıyla ilgisi yoktur.

B. *Üretim yöntemi aynı kalır*. Göreli oylumları [fizik birimler olarak] aynı kalırken (böylece, önceden olduğu gibi her biri, toplam sermayenin aynı **tam bölen kısmını** oluştururken) *değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranında bir değişiklik* olmuştur. Oranlarındaki bu değişikliğe değişmeyen ya da değişen sermayeye giren metaların *değerindeki bir değişiklik* neden olmuştur.

Bu durumda şu olasılıklar vardır:

[1.] Değişen sermayenin değeri artar ya da eksilirken değişmeyen sermayenin değeri aynı kalır. Bu artı-değeri ve oradan giderek

* Değişmeksizin, hep baştaki kadar —ç.

kâr oranını her zaman etkiler.

[2.] Değişmeyen sermayenin değeri artar ya da eksilirken değişen sermayenin değeri aynı kalır. O zaman kâr oranı, birinci durumda düşer, ikinci durumda artar.

[3.] Eğer her ikisi de aynı anda, ama farklı oranlarda düşerse, o zaman biri, ötekine göre her zaman yükselmiş ya da azalmış olur.

[4.] Değişmeyen ve değişen sermayenin değeri, her ikisi de ister artsın ister eksilsin *eşit biçimde* etkilenir. Eğer her ikisi de artarsa o zaman kâr oranı düşer; değişmeyen sermaye arttığı için değil, değişen sermaye *arttığı* için; ve bu çerçevede artı-değer düşer (çünkü, değişmeyen sermaye eskisi gibi aynı sayıda işçiyi, belki daha az sayıda işçiyi harekete geçirirse de yalnızca değeri yükselmiştir). Eğer her ikisi de düşerse, o zaman kâr oranı artar; değişmeyen sermaye düştüğü için değil ama değişen sermaye (değer olarak) düştüğü için; ve bu çerçevede artı-değer artar.

C. *Üretim yönteminde değişiklik ve* ***değişmeyen sermaye*** *ile* ***değişen sermayeyi*** *oluşturan öğelerin değerinde değişiklik*. Burada bir değişiklik ötekini götürebilir; örneğin ***değişmeyen sermayenin*** miktarı artarken değeri düşer ya da aynı kalır (yani 100 sterlin başına *pro tanto* düşer). Bu durumda sermayenin organik bileşiminde hiçbir değişiklik olmaz. Kâr oranı aynı kalır. Ama —tarım sermayesi dışında— değişmeyen sermayenin değeri *artarken*, miktarının değişen sermayeye göre düşmesi hiçbir zaman sözkonusu olamaz.

Bu tür bir geçersizlik, (gerçek ücret değişmediği sürece) değişen sermaye için sözkonusu olamaz.

Bu tek durum dışında, demek ki yalnızca değişen sermayenin değerinin ve miktarının değişen sermayeye göre aynı zamanda düşmesi veya yükselmesi olasılığı vardır; bu nedenle değişmeyen sermayenin değeri, değişen sermayeye göre mutlak olarak artar ya da azalır. Bu, esasen incelenmişti. Ya da bunlar ||641| aynı zamanda düşer ya da yükselirler, ama eşit olmayan oranda. Yapılan varsayıma göre, bu olasılık her zaman, değişmeyen sermayenin, değişen sermaye karşısında göreli olarak düşmesine ya da yükselmesine varır.

Bu öteki örneği de içerir. Çünkü değişmeyen sermayenin miktarı artarsa, o zaman değişen sermaye miktarı göreli olarak düşer; ve tersi de geçerlidir. Değerde de durum benzer. |641||

[3. Değişen Sermayenin Değerinde Artış Olurken Değişmeyen Sermaye Değerinde Azalış Olması ve Tersi, ve Bu Değişmenin Kâr Oranına Etkisi]

||642| *C durumu* [*sayfa*] *640 ile ilgili olarak* şu noktanın da belirtilmesi gerekir:

Ücretlerin artması, ama ***değişmeyen sermayenin*** kitlesi *anlamında* değil, ama *değer anlamında* düşmesi olanaklıdır. Eğer [sermayenin —ç.] her iki kanadındaki artma ve azalmalar oransal olsaydı, kâr oranı değişmeyebilirdi. Örneğin değişmeyen sermaye 60 sterlin, ücretler 40 [sterlin] ve artı-değer oranı %50 olsaydı, o zaman ürün 120 sterlin olurdu. Kâr oranı %20 olurdu. Değişmeyen sermaye, kitlesi aynı kalmakla beraber 40'a düşseydi ve ücretler 60'a çıksaydı, artı-değer %50'den %33$^{1}/_{3}$'e düşerken, ürün 120 sterlin ve kâr oranı %20 olurdu. Bu yanlıştır.

Varsayıma göre istihdam edilen emek miktarının toplam değeri 60 sterlindir. Dolayısıyla, eğer ücretler 60 sterline çıksaydı, artı-değer ve dolayısıyla kâr oranı sıfır olurdu. Ama ücretler o ölçüde artmasaydı, o zaman ücretlerdeki herhangi bir artış, artı-değerde bir düşmeye yol açardı. Eğer ücretler 50 sterline çıksaydı, o zaman artı-değer 10 sterlin, 45 sterline [çıksaydı] o zaman [artı-değer] 15 sterlin olurdu, vb.. Bu nedenle, her koşulda artı-değer ve kâr oranı aynı ölçüde düşerdi. Çünkü burada değişmeyen toplam sermayeyi ölçüyoruz. Sermayenin büyüklüğü (toplam sermaye) aynı kaldığı sürece kâr oranı, her zaman, artı-değer oranıyla birlikte değil, ama artı-değerin mutlak miktarıyla birlikte artmak ya da azalmak durumundadır. Ama yukardaki örnekte, keten [fiyatı —ç.] öyle düşseydi ki, aynı sayıda işçinin eğirdiği miktar 40 sterline satın alınabilseydi, o zaman durum şöyle olurdu:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Ürün Değeri	Yatırılan Sermaye	Kâr Oranı
40	50	10	100	90	%11$^{1}/_{9}$

Kâr oranı %20'nin altına düşerdi.

Ama varsayalım ki:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Ürün Değeri	Yatırılan Sermaye	Kâr Oranı
30	50	10	90	80	%12$^{1}/_{2}$

Varsayalım ki:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Ürün Değeri	Yatırılan Sermaye	Kâr Oranı
20	50	10	80	70	%14$^{2}/_{7}$

Dolayısıyla, bu durumda, değişmeyen sermayenin değerindeki düşme, değişen sermayenin değerindeki artışa karşı, hiçbir zaman tam bir denge sağlamaz. Varsayıma göre, hiçbir zaman da onu tümüyle iptal edemez, çünkü kâr oranının %20 olması için, 10 sterlinin, yatırılan toplam sermayenin beşte-biri olması gerekir. Ama ***değişen sermayenin*** 50 [sterlini] bulduğu örnekte bu ancak, değişmeyen sermayenin sıfır olması halinde olanaklı olabilirdi. Öte yandan değişen sermayenin yalnızca 45 [sterline] çıktığını varsayalım; o durumda artı-değer 15 [sterlin] olurdu. Ve değişen sermaye de düştü diyelim:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Ürün Değeri	Yatırılan Sermaye	Kâr Oranı
30	45	15	90	75	%20

Bu örnekte iki hareket birbirini karşılıklı olarak tamamen iptal eder.

||643| Varsayımı ilerletelim:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Ürün Değeri	Yatırılan Sermaye	Kâr Oranı
20	45	15	80	65	%23$^{1}/_{13}$

Demek ki, artı-değerde düşüş olduğu zaman bile, bu örnekte kâr oranı *artabiliyor*; çünkü değişmeyen sermayenin değerinde, oransal olarak daha büyük bir düşme oluyor. Ücretlerdeki artışa ve artı-değer oranındaki düşmeye karşın, aynı 100'lük sermaye ile daha fazla işçi çalıştırılabilir. Artı-değer oranındaki düşüşe karşın, işçi sayısı arttığı için artı-değer miktarı ve dolayısıyla kâr artar. Çünkü yukardaki 20*s* + 45*d* orantısı, 100'lük bir sermayeyle şu oranları verir:

Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı-Değer	Ürün Değeri	Yatırılan Sermaye	Kâr Oranı
30$^{10}/_{13}$	69$^{3}/_{13}$	23$^{1}/_{13}$	123$^{1}/_{13}$	100	%23$^{1}/_{13}$

Artı-değer oranı ile işçi sayısı arasındaki bağlantı burada çok önem kazanıyor. Ricardo bunu hiçbir zaman dikkate almadı. |643||

*

||641| Açıktır ki, burada bir sermayenin *organik bileşimindeki değişmeler* olarak görülen şey, *farklı sermayeler*, farklı üretim alanlarındaki sermayeler arasındaki *organik bileşim* farklılığı için de aynı ölçüde geçerlidir.

Birincisi: Tek sermayenin organık bileşimindeki değişiklik yerine *farklı sermayelerin organik bileşimin*deki farklılık.

İkincisi: Sermayenin iki parçasındaki *değer değişikliği* yoluyla organik bileşimdeki değişmeler; benzer biçimde, farklı sermayelerin kullandığı *hammaddeler*in ve *makineler*in *değer*indeki farklılık. Bu **değişen sermaye** için sözkonusu değildir, çünkü, farklı üretim dallarındaki ücretlerin eşit olduğu varsayılmıştır. Farklı *alanlar*da farklı işgünlerinin *değer*indeki farklılığın, bununla bir ilgisi yoktur. Eğer bir kuyumcunun emeği, bir **emekçininkinden** daha değerli ise o zaman kuyumcunun artı-zamanı oransal olarak emekçininkinden daha pahalıdır.[100] | 641||

[4. *Rikardocu Kâr Teorisinde Maliyet Fiyatları ile Değerin Birbirine Karıştırılması*]

||641| "*Vergiler ve Kârlar*" hakkındaki *XV. bölümde* Ricardo şöyle diyor:

> "Genelde lüks mallar diye anılan metalardan alınan vergiler, yalnızca onları kullananlara yüklenir. ... Ama zorunlu tüketim maddelerine konan vergiler, o zorunlu maddeleri kullanan tüketicileri, tüketebilecekleri miktarlara oranla değil, çok daha yüksek oranda etkiler." "Örneğin **tahıla konan vergi** ... sermayenin kâr oranını değiştirir. ... Emeğin ücretini artıran herhangi bir şey sermayenin kârını azaltır; bu nedenle emekçinin tükettiği herhangi bir metaya konan vergi kâr oranını düşürme eğilimini taşır" (agy, s. 231).

Tüketicilere konan vergiler, vergilendirilen nesne yalnızca bireysel tüketime girmekle kalmayıp aynı zamanda sınai tüketime de girdiği ölçüde ya da yalnızca sınai tüketime girdiği ölçüde, **üreticilere de konmuş** vergi demektir. Ancak bu yalnızca, **emekçiler tarafından tüketilen gerekli geçim nesneleri** için geçerli değildir; kapitalistin sınai olarak tükettiği tüm materyal için de geçerlidir. Bu türden her vergi kâr oranını düşürür; çünkü değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayenin değerini yükseltir. Örneğin ketene ya da yüne konan bir vergi. ||642| Ketenin fiyatı artar. Keten eğirmeni, bu nedenle artık, 100 sterlinlik bir sermayeyle aynı miktar keten satın alamaz. Üretim yöntemi aynı kaldığına göre, aynı miktar keteni eğirmek için aynı sayıda işçiye gerek duymaya devam

eder. Ama keten, ücretlere ödenen sermayeye göre, şimdi artık daha büyük bir değere sahiptir. Bu nedenle kâr oranı düşer. **Keten ipliği** fiyatının artmış olması da onun işine yaramaz. Bu iplik fiyatının mutlak düzeyi **onun için** gerçekte önemsizdir; önemli olan bu fiyatın, **yatırılan** sermayenin fiyatı üzerindeki fazlasıdır. Eğer toplam ürünün [fiyatını] yükseltmek istese; yalnızca keten fiyatındaki [artışı kaldırmaya yetecek kadar] değil, ama, aynı miktar ipliğin, ona eskisi kadar kâr bırakacağı ölçüde yükseltmek istese, talep — ki iplik hammaddesindeki artış dolayısıyla zaten düşmektedir— daha yüksek kâr dolayısıyla ortaya çıkan yapay [fiyat –ç.] artışı yüzünden daha da düşer. Gerçi **ortalama** kâr oranı bellidir ama, bu durumlarda fiyatı böyle artırmak olanaklı değildir.[101] | 642| |

| | 643| "*Vergiler ve Kârlar*" hakkındaki *XV. bölüm*[de] Ricardo şöyle diyor:

> "Bu çalışmanın önceki bir bölümünde sermayenin *sabit ve döner* sermaye diye ya da daha doğrusu *dayanıklı ve dayanıksız sermaye* diye ayrılmasının metaların fiyatları üzerindeki etkilerini tartıştık. İki imalatçının, birbirinin tamı tamına aynı miktarda sermaye yatırabileceklerini ve o sermayeden tamı tamına aynı miktar kâr elde edebileceklerini, ama yatırdıkları sermayelerin hızlı mı yavaş mı tüketildiğine ve yeniden-üretildiğine göre, metalarını çok farklı paralara satabileceklerini gösterdik. Biri mallarını 4.000 sterline, öteki 10.000 sterline satabilir ve her ikisi de 10.000 sterlinlik bir sermaye kullanabilir ve her ikisi de %20 kâr ya da 2.000 sterlin kâr sağlayabilir. Birinin sermayesi örneğin* yeniden-üretilecek 2.000 sterlin döner sermayeden, ve yapılar ve makineler olmak üzere 8.000 sterlin sabit sermayeden oluşuyor; ötekinin sermayesi, tersine 8.000 sterlin döner sermayeden ve yalnızca 2.000 sterlin, makine ve yapı olmak üzere, sabit sermayeden oluşuyor. Şimdi eğer bu iki kişiden her biri, gelirinin %10'u oranında ya da 200 sterlin vergilendirilseydi, biri, işinin kendisine *genel kâr oranını* getirmesi için, ürünlerinin [fiyatını –ç.] 10.000 sterlinden 10.200 sterline çıkarmak durumunda kalacaktı; öteki de mallarının fiyatını 4.000 sterlinden 4.200 sterline çıkarmak zorunluluğunu duyacaktı. Vergiden önce, bu imalatçılardan birinin malları ötekinin mallarına göre 2½ kez daha değerliydi; vergiden sonra ise, 2,42 defa daha değerlidir: türlerden biri %2 artacaktır, öteki %5; sonuç olarak gelire konan vergi, paranın değeri aynı kalırken metaların göreli fiyatlarını *ve* değerini değiştirir" (agy, s. 234-235).

Hata bu son "**ve**"de yatıyor — "**fiyatlar ve değer**". Bu fiyat değişikliği —sermayenin farklı sabit ve döner sermaye parçalarını içermesinde olduğu gibi— yalnızca, *genel kâr oranının* oluşmasının, genel kâr oranı tarafından düzenlenen fiyatların ya da maliyet fi-

* Özgün metinde "örneğin" yerine, İngilizce "f.i." imi yer alıyor *–Ed.*

yatlarının, metaların *değer*inden çok farklı olmasını gerektirdiğini gösterir. Ve sorunun bu en önemli yanı Ricardo açısından mevcut değildir.

Aynı bölümde şöyle diyor:

> "Eğer bir ülke vergilendirilmeseydi ve para değer yitirseydi, paranın her pazarda bol bol bulunuşu" ⟨burada, **para değerindeki bir düşüşe her pazarda bol bol bulunmasının eşlik ettiği** biçimindeki saçma düşünceyi [ifade ediyor]⟩ ||644| "her bir pazarda benzer bir etki yapardı. Eğer et %20 oranında arttıysa ekmek, bira, ayakkabı ve *tüm metalar* %20 artardı; her bir iş alanında aynı kâr oranını güvenceye almak için böyle yapmaları gereklidir. Ama bu metalardan herhangi biri vergilendirildiği zaman artık bu doğru değil; o durumda, hepsi para değerindeki düşüşle orantılı olarak [fiyat –ç.] artırsalar, *kârlar eşit olmaktan* çıkardı; vergilendirilen metalarda ise, *kârlarda denklik sağlanıncaya kadar kârlar genel düzeyin üstüne çıkarılır ve sermaye bir işten başka bir işe aktarılırdı*; kârlarda denklik ancak *göreli fiyatlar değiştikten* sonra olabilirdi" (agy, s. 236-237).

Ve böylece kârlardaki bu denklik, her şey bir yana göreli değerler tarafından sağlanırdı; metaların "*gerçek değerleri*" değişilmiş ve öyle ayarlanmış olurdu ki, kendi gerçek değerlerine değil, getirmeleri gereken ortalama kâra uygun düşerlerdi.

[5. *Birbirleriyle İlişkileri Çerçevesinde Genel Kâr Oranı ile Mutlak Rant Oranı. Ücretlerde Yapılan İndirimin Maliyet Fiyatına Etkisi*]

"*Ham Ürünler Dışındaki Metalara Konan Vergiler*" hakkındaki XVII. bölümde Ricardo şöyle diyor:

> "Bay Buchanan tahılın ve ham ürünlerin tekel fiyatından [satıldığını –ç.], çünkü rant bıraktığını düşünüyor: rant getiren her metanın, tekel fiyatında olması gerektiğini kabul ediyor; ve buradan, ham ürünlerle ilgili tüm vergilerin tüketiciye değil, toprak sahibine yüklenmesi gerektiği sonucunu çıkarıyor. '*Her zaman rant getiren tahıl fiyatı*' diyor, '*üretim harcamalarından hiçbir biçimde etkilenmediğine göre, bu harcamalar ranttan ödenmelidir*; ve böylece bu harcamalar artar ya da azalırsa sonuç yüksek ya da düşük fiyat değil, yüksek ya da [...] düşük rant olur. Bu görüşe göre, çiftlik hizmetkarlarının, atların ya da tarım araç-gereçlerinin vergisi gerçekte arazi vergisidir; vergi yükü kira sözleşmesi boyunca çiftçinin ve sözleşme yenileneceği zaman toprak sahibinin sırtındadır. Böylece, çiftçinin harcamalardan tasarruf etmesini sağlayan o tüm gelişkin tarım araçları, biçerdöverler gibi makineler, pazara ulaşmasını daha kolaylaştıran her şey, örneğin iyi yollar, kanallar ve köprüler, her ne kadar orijinal tahıl maliyetini azaltırsa da, *pazar fiyatını azaltmamaktadır.* Bu gelişmelerle sağlanan her tasarruf böylece,

onun rantının bir parçası olarak toprak sahibine ait olmaktadır."

"Açıkça görülüyor ki" (diyor Ricardo) "eğer bay Buchanan'ın düşüncelerini üzerine kurduğu temeli, yani tahıl fiyatının her zaman rant bıraktığı [düşüncesini —ç.] bir kez kabul edersek, öne sürdüğü tüm sonuçlar, arkadan doğal olarak sökün edecektir" (agy, s. 292-293).

Bu pek de o kadar açık değil. Buchanan'ın savına temel yaptığı şey **her tür tahılın rant getirdiği değil, rant getiren her tahılın tekel fiyatından** satıldığı ve bu tekel fiyatının —Adam Smith'in açıkladığı anlamda tekel fiyatı ki Ricardo'da da aynı anlamı taşıyor— "**tüketicilerin satın almaya rıza gösterdikleri en yüksek fiyat**" olduğudur.[102]

Ama bu yanlış. (Farklılık rantı dışında) **rant getiren tahıl** Buchanan'ın kastettiği anlamda tekel fiyatından satılmıyor. Tahıl, yalnızca *maliyet fiyatının* üstünde ve *değerinden* satıldığı ölçüde tekel fiyatından satılmış olur. Tahılın fiyatını, **içerdiği emek miktarı** belirler, **üretim maliyeti** değil; ve rant, değerin, maliyet fiyatı üzerindeki fazlasıdır, o nedenle de maliyet fiyatı tarafından belirlenir. Değer karşısında maliyet fiyatı, göreli olarak ne kadar küçükse, rant o kadar büyük olacak ve ne kadar yüksekse rant o kadar düşük kalacaktır. **Her türlü iyileştirme** tahılın fiyatını düşürür, çünkü üretimi için gereken emek miktarını [azaltır]. Bu iyileştirmelerin rantı azaltıp azaltmaması çeşitli koşullara bağlıdır. Eğer tahıl ucuzlarsa ve ücretler bundan ötürü azaltılırsa, o zaman artı-değer oranı artar. Ayrıca çiftçinin tohumluk, hayvan yemi, vb. giderleri düşer. Ve böylece tarımsal-olmayan tüm üretim dallarında ve elbette tarımda *da* kâr oranı yükselir. Doğrudan ve birikmiş emeğin göreli miktarı tarımsal-olmayan üretim alanlarında değişmeksizin aynı kalır; işçi sayısı (değişmeyen sermayeye göre) aynı kalır, ama ***değişen sermayenin*** değeri azalır bu nedenle artı-değer ||645| ve ayrıca kâr oranı artar. ***Bunun sonucu olarak***, [artı-değer ve kâr oranı] tarımda da artar. Burada rant düşer, çünkü kâr oranı artmıştır. *Tahıl ucuzlar ama maliyet fiyatı yükselir. Doğal değeri ile maliyet fiyatı arasındaki fark da azalır.*

Varsayımımıza göre, tarımsal-olmayan ortalama bir sermayenin oranı 80*s* + 20*d* sterlin idi, artı-değer oranı %50'ydi, böylece artı-değer 10 sterlin ve kâr oranı %10'du. Bu çerçevede 100 sterlinlik ortalama sermayenin ürün değeri 110 sterlindi.

Eğer, tahıl fiyatının düşürülmesi sonucu, ücretlerin dörtte-bir oranında azaldığını düşünürsek, o zaman 80 sterlinlik **değişmeyen sermaye** ile yani o miktarda hammadde ve makine ile istihdam edilen *aynı sayıda işçi*, şimdi artık yalnızca 15 sterline malolacaktır. Ve aynı miktarda meta şimdi 80*s* + 15*d* + 15*ad* değerinde ola-

caktır, çünkü varsayıma göre çıkardıkları iş 30 sterline eşittir. Böylece aynı miktarda ürünün değeri eskisi gibi 110 sterlindir. Ama yatırılan sermaye şimdi 95 sterlindir; 95 sterlin üzerinden 15 sterlin kâr [edilmiştir ve kâr oranı –ç.] %$15^{15}/_{19}$'dur. Şu halde, eskisi kadar sermaye, yani 100 sterlin yatırılsaydı o zaman oran şöyle olacaktı: $84^4/_{19}s$ + $15^{15}/_{19}d$. Bu durumda kâr $15^{15}/_{19}$ sterlin olurdu. Ve ürün değeri $115^{15}/_{19}$ sterline ulaşırdı. Ancak varsayıma göre tarımsal sermaye 60*s* + 40*d* idi; ürün değeri de 120 sterlindi. Rant 10 sterlin, maliyet fiyatı da 110 sterlindi. Şimdi ise rant yalnızca $4^4/_{19}$ sterlin olurdu. Çünkü $115^{15}/_{19} + 4^4/_{19} = 120$ sterlin ederdi.

Burada gördüğümüz gibi 100 sterlinlik ortalama sermaye, önceki 110 sterlin yerine şimdi maliyet fiyatı $115^{15}/_{19}$ sterlin olan metalar üretiyor. Bu, metanın ortalama fiyatının artmasına mı neden oldu?

Metaların değeri aynı. Çünkü aynı miktarda hammaddeyi ve makineyi ürüne çevirmek için gereksinilen emek aynı. Ama 100 sterlinlik aynı sermaye daha fazla emeği harekete geçiriyor; daha önce 80 sterlinlik bir değişmeyen sermayeyi ürüne dönüştürürken şimdi $84^4/_{19}$ sterlinlik bir ***değişmeyen sermayeyi*** ürüne dönüştürüyor. Ancak şimdi bu emeğin daha büyük bir bölümü ödenmemiş emektir. Demek ki, 100 sterlinlik [bir sermaye] ile üretilen metaların *toplam değer*inde ve kârda bir artış vardır. Her bir metanın münferit değeri aynı kalmaktadır, ama, 100 sterlinlik sermaye ile *aynı değerde* daha fazla meta üretilmiştir. Peki üretimin münferit dallarında maliyet fiyatının durumu nedir?

Varsayalım ki tarımsal-olmayan sermaye aşağıdaki sermaye [parçalarından –ç.] oluşmuştur:

		Ürün [fiyatı şöyle olmalı]	Değer ile maliyet fiyatı arasındaki fark
I. 80*s* + 20*d*	Aynı	110 (değer=110)	0
II. 60*s* + 40*d*	maliyet	110 (değer=120)	-10
III. 85*s* + 15*d*	fiyatından	110 (değer=$107^1/_2$)	+$2^1/_2$
IV. 95*s* + 5*d*	satmak için	110 (değer=$102^1/_2$)	+$7^1/_2$

Böylece ortalama sermaye = 80*s*+20*d*

II için fark - 10, III ve IV için [birlikte alındıklarında] + 10'dur. 400 sterlinlik toplam sermaye için 0 - 10 + 10 = 0'dır. 400 sterlinlik

sermayenin ürünü 440 sterlinden satılırsa o zaman o sermayenin ürünü *değerinden* satılmış olur. Bu, %10 kâr getirir. Ama II'nin durumunda metalar, değerinin 10 sterlin altında; III'te $2\frac{1}{2}$ [sterlin] üstünde ve IV'te $7\frac{1}{2}$ [sterlin] üstünde satılmıştır. Yalnızca I'de, eğer maliyet fiyatından satılırsa değerinden satılmış olur, yani 100 sterlin sermaye + 10 sterlin kâr.

||646| Ama ücretlerdeki bu dörtte-birlik düşüş sonucu durum ne olur?

Sermaye I için: $80s + 20d$ sterlin yerine şimdi $84\frac{4}{19}s + 15\frac{15}{19}d$, kâr $15\frac{15}{19}$, *ürün değeri* $115\frac{15}{19}$.

Sermaye II için: Şimdi ücretlere 30 sterlin harcanıyor, zira 40'ın 1/4'ü = 10 ve 40 - 10 = 30. Ürün $60s + 30d$ sterlin ve artı-değer 30 sterlin. (Çünkü *harcanan emeğin değeri 60 sterlin.*) 90 sterlinlik bir sermayede [30 sterlinlik artı-değer] $\%33\frac{1}{3}$'e eşittir. 100 [sterlinlik] sermayede oran $66\frac{2}{3}s + 33\frac{1}{3}d$ *ve* [*ürün*] *değeri* $133\frac{1}{3}$ sterlindir. Kâr oranı da $\%33\frac{1}{3}$'tür.

Sermaye III için: Şimdi ücretlere yalnızca $11\frac{1}{4}$ harcanıyor, çünkü 15'in 1/4'ü = $3\frac{3}{4}$ ve $15 - 3\frac{3}{4} = 11\frac{1}{4}$. Ürün $85s + 11\frac{1}{4}d$ sterlindir ve artı-değer $11\frac{1}{4}$ sterlindir. (Harcanan emek değeri $22\frac{1}{2}$ olur.) $96\frac{1}{4}$ sterlinlik bir sermayede [$11\frac{1}{4}$]. Bu $\%11\frac{53}{77}$ demektir. 100 sterlin[lik bir sermaye için –ç.] oran $88\frac{24}{77}s + 11\frac{53}{77}d$'dir. Kâr oranı $11\frac{53}{77}$ sterlin ve ürün [değeri] $111\frac{53}{77}$ sterlindir.

Sermaye IV için: Şimdi ücretlere yalnızca $3\frac{3}{4}$ ödenmektedir, çünkü 5'in 1/4'ü = $1\frac{1}{4}$'tür ve $5 - 1\frac{1}{4} = 3\frac{3}{4}$'tür. Ürün $95s + 3\frac{3}{4}d$ sterlin ve artı-değer $3\frac{3}{4}$ sterlin olur (çünkü toplam emek değeri $7\frac{1}{2}$'dir). $98\frac{3}{4}$ sterlinlik bir sermayede [$3\frac{3}{4}$]. Bu, $\%3\frac{63}{79}$ demektir. [Ürün] değeri $103\frac{63}{79}$ olur.

Böylece şu sonucu elde ederiz:

	Kâr oranı %		Ürün [fiyatı şöyle olmalı]	Maliyet fiyatı ile değer arasındaki fark
I. $84\frac{4}{19}s+15\frac{15}{19}d$	$15\frac{15}{19}$	Aynı ma-	116 (değer=$115\frac{15}{19}$)	$+\frac{4}{19}$
II. $66\frac{2}{3}s+33\frac{1}{3}d$	$33\frac{1}{3}$	liyet fiya-	116 (değer=$133\frac{1}{3}$)	$-17\frac{1}{3}$
III. $88\frac{24}{77}s+11\frac{53}{77}d$	$11\frac{53}{77}$	tından sat-	116 (değer=$111\frac{53}{77}$)	$+4\frac{24}{77}$
IV. $96\frac{16}{79}s+3\frac{63}{79}d$	$3\frac{63}{79}$	mak için	116 (değer=$103\frac{63}{79}$)	$+12\frac{16}{79}$
Toplam 400	64 (en yaklaşık tam sayı)			

[Ortalama kâr oranı —ç.] %16'dır. Tam olarak, %16 1/7'den bir parça fazladır. Hesaplama tam doğru değil, çünkü ortalama kârın kesirli parçasını dikkate almadık; bu nedenle II'deki eksi farklılık bir parça daha büyük ve I, III, IV'teki [artı] bir parça küçük görünüyor. Ama aksi takdirde artı ve eksi farklılıklar birbirini götürüyormuş gibi görünebilirdi; ayrıca, bir yandan II'nin değerinin *altındaki* satışı III'ün ve özellikle IV'ün değerinin *üstündeki* satışı önemli ölçüde artardı. Doğrudur, fiyattaki artış ya da indirim, özel ürün için burada görüldüğü kadar büyük olmaz; çünkü dört kategorinin tamamında daha fazla emek istihdam edilmiş, dolayısıyla daha fazla değişmeyen sermaye (hammadde ve makine) ürüne dönüştürülmüştür. Fiyattaki artış ya da indirim, bu nedenle daha geniş bir ürün miktarına yayılır. Ama gene de önemli miktardadır.

Şimdi açıkça ortada ki, ücretlerdeki düşme I, III ve IV'ün maliyet fiyatında artışa, işin aslında IV'ün maliyet fiyatında çok önemli bir artışa neden olur. Aslında bu, döner ve sabit sermaye arasındaki farkla ilgili olarak Ricardo'nun geliştirdiği yasanın aynıdır;[103] ama Ricardo bu yasanın değer yasasıyla uzlaşmaz olmadığını ve toplam sermaye için ürün değerinin aynı kaldığını hiçbir biçimde kanıtlamış değildir; zaten kanıtlayamazdı da.

||647| Sermayenin, dolaşım sürecinden kaynaklanan organik bileşimindeki farklılıkları da işin içine katarsak hesaplama ve yaklaşık tam sayılara göre düzenleme işlemleri çok daha karmaşıklaşır. Çünkü yukardaki hesap işlemleri için, yatırılan *değişmeyen sermaye*nin tümünün ürüne girdiğini varsaydık; yani sabit sermayedeki ***aşınma** payı*nın, örneğin yalnızca bir yıl ürüne girdiğini varsaydık (çünkü kârı yıl için hesaplamamız gerekiyor). Aksi takdirde toplam ürün değerleri çok farklı olurdu, oysa burada [ki hesaplamada —ç.] değerler yalnızca değişen sermayeye göre değişiyor. İkincisi, sabit bir artı-değer oranı ve ama birbirinden farklı dolaşım dönemleri durumunda, *yaratılan artı-değer miktarı*nda, yatırılan sermayeye göre, büyük farklılıklar olurdu. Değişen sermayedeki her tür farklılık hesap dışı tutulduğu zaman ise, artı-değer miktarları, aynı [büyüklükteki —ç.] sermayeler tarafından yaratılan değer miktarlarıyla orantılı olurdu. Değişmeyen sermayenin göreli büyük bir parçasının sabit sermayeden oluştuğu durumlarda kâr oranı hatta daha da küçük çıkardı; sermayenin göreli büyük bir parçasının döner sermayeden oluştuğu durumlarda da önemli ölçüde yüksek çıkardı. Değişen sermayenin, değişmeyen sermaye karşısında göreli olarak büyük olduğu ve aynı zamanda değişmeyen sermayenin sabit sermaye parçasının göreli olarak küçük olduğu durumlarda ise kâr oranı en yüksek çıkardı. Döner sermayenin, değişmeyen ser-

maye içindeki sabit sermayeye oranı, farklı sermayelerde *aynı* olsaydı, o zaman belirleyici tek öğe, değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki farklılık olurdu. Eğer değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı aynı olsaydı, o zaman [belirleyici tek öğe –ç.] sabit ve döner sermaye arasındaki farklılık olurdu, yani yalnızca değişmeyen sermaye içindeki farklılık olurdu.

Yukarda gördüğümüz gibi, daha düşük tahıl fiyatı nedeniyle tarımsal-olmayan sermayenin genel kâr oranı artarsa, çiftçinin kâr oranı da, her durum ve koşulda artardı. Ancak soru, çiftçinin kâr oranının doğrudan artıp artmayacağı sorusudur ve anlaşılan bu, iyileştirme ve geliştirmelerin yapısına bağlıdır. Eğer iyileştirme ve geliştirmeler, ücretlere yatırılan sermayenin, makineye, vb. yatırılan sermayeye göre önemli ölçüde azalmasına yol açan türdense, çiftçinin kâr oranı doğrudan artmayabilirdi. Örneğin, iyileştirme ve geliştirmeler, çiftçinin artık dörtte-bir daha az işçiye gerek duymasına yol açacak bir yapıda ise, o zaman, başlangıçta ücretlere ayırdığı 40 sterlin yerine, şimdi yalnızca 30 sterlin öderdi. Bu durumda sermayesi 60s + 30d sterlin ya da 100 sterlin[lik bir sermayede –ç.] 66$^2/_3$$s$ + 33$^1/_3$$d$ sterlin olurdu. Ve 40 sterline malolan emek 20 sterlin[lik bir artı-değer sağladığına göre,] 30 sterline malolan emek 15 sterlin sağlar. Ve 33$^1/_3$ sterline malolan emekten de 16$^2/_3$ sterlin [artı-değer elde edilir]. Böylece [sermayenin –ç.] organik bileşimi, tarımsal-olmayanın organik bileşimine yaklaşır. Ve yukardaki örnekte, ücretlerde dörtte-bir oranındaki eşzamanlı azalmayla tarımsal-olmayan sermayenin [organik bileşiminin –ç.] hatta *altına* bile düşer.[104] Bu durumda rant, (mutlak rant) ortadan kalkar.

Buchanan'dan yaptığı yukardaki alıntıdan sonra Ricardo şöyle der:

> "Umarım yeterince açıklıkla göstermişimdir ki, bir ülkenin her yanı, en iyi derecede ekilinceye kadar, rant getirmeyen *toprakta kullanılan bir sermaye kısmı* her zaman varolacaktır *ve*" (!) "*tahıl fiyatını kontrol eden* de, ürünü imalatta olduğu gibi, kârla ücretler arasında bölüşülen bu sermaye parçasıdır. Dolayısıyla, rant bırakmayan tahıl fiyatını, kendi üretiminin giderleri etkilediğine göre, o giderler ranttan karşılanamaz. Bu nedenle, o giderlerin artmasının sonucu, düşük rant değil, yüksek fiyattır" (agy, s. 293).

Mutlak rant tarım ürününün değerinin, üretim fiyatının üstündeki fazlasına eşit olduğuna göre, açıktır ki, tahılın vb. üretimi için gereksinilen *toplam* emek *miktar*ını azaltan bütün öğeler, rantı düşürür, çünkü değeri, dolayısıyla da değerin, üretim fiyatı üzerindeki fazla kısmını azaltır. Üretim fiyatı **giderleri** içerdiği ölçüde de o fiyatın düşüşü, değerdeki düşmeyle özdeştir ve onunla elele gider.

Ama üretim fiyatı (ya da giderler) yatırılan sermayeye ve ona ek olarak ortalama kâra eşit olduğu ölçüde, bunun tam tersi sözkonusudur. Eğer tahılın pazar değerindeki düşme sonucu genel kâr oranı artarsa, ürünün pazar değeri düşmüş, ama üretim fiyatına eşit olan kısmı artmış demektir. Bundan ötürü rant düşer, çünkü bu anlamda giderler artar — ve başka yerlerde Ricardo, üretim maliyetinden söz ederken giderleri bu anlamda ele alır. ***Değişen sermayeye*** göre, ***değişmeyen sermayede*** artışa neden olan tarımdaki iyileştirme ve gelişmeler, istihdam edilen toplam emek miktarını çok az düşürse ya da ücretleri (doğrudan artı-değeri) hiç etkilemeyecek kadar düşürse bile, gene de rantı ciddi ölçüde azaltır. Varsayalım ki, bu tür iyileştirme ve gelişmeler sonucu, sermayenin bileşimi $60s + 40d$ sterlinden $66^2/_3 s + 33^1/_3 d$ sterline değişmiştir; (bu, örneğin göçler gibi, savaş gibi, yeni pazarların keşfi gibi, tarımsal-olmayan sanayideki gönenç gibi nedenlerle ücretlerin artması sonucu, ya da yabancı ülke tahılının rekabeti [sonucu] olabilir ve çiftçi, daha fazla ***değişmeyen sermaye*** daha az ***değişen sermaye*** kullanmanın yolunu bulması gerektiğini hissetmiş olabilir; iyileştirme ve geliştirmelerden sonra aynı koşullar gene de sürüyor olabilir ve ücretler bu geliştirmelere karşın düşmeyebilir). ||648| O zaman tarımsal ürünün değeri 120 sterlinden $116^2/_3$ sterline düşer, yani $3^1/_3$ sterlin azalır. Kâr oranı %10 olmaya devam eder. Rant 10 sterlinden $6^2/_3$ sterline düşer, ve dahası, bu düşüş, ücretlerde herhangi bir indirim yapılmaksızın olur.

Mutlak rant, sanayideki yeni gelişmelerden ötürü genel kâr oranında ortaya çıkan düşüş nedeniyle artabilir. Kâr oranı, ranttaki bir artıştan ötürü düşebilir; bu da tarımsal ürünün değeriyle maliyet fiyatı arasındaki farkın artmasından dolayı tarımsal ürün değerinde ortaya çıkan bir artışın sonucu olabilir. (Aynı zamanda kâr oranı, ücretler arttığı için de düşebilir.)

Mutlak rant, tarımsal ürünün değeri düştüğü ve genel kâr oranı arttığı için düşebilir. Mutlak rant, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen temelli bir değişiklik sonucu, kâr oranı artmaksızın, tarımsal ürünün değerinde kendini gösteren bir düşüş nedeniyle de düşebilir. *Tarımsal ürünün değeri, maliyet fiyatı*na eşitlenir eşitlenmez, başka deyişle tarımsal sermaye, tarımsal-olmayan ortalama sermaye ile aynı [organik –ç.] bileşime gelir gelmez mutlak rant bütünüyle ortadan kalkar.

Ricardo'nun görüşü şöyle ifade edilseydi ancak o zaman doğru olurdu: Tarımsal ürünün değeri maliyet fiyatına eşitlendiği zaman, mutlak rant olmaz. Ama Ricardo şöyle dediği için hatalı: Değer ve maliyet hem sanayide hem tarımda tamamen özdeş *olduğu için*

mutlak rant yoktur.* Tam tersine eğer [tarımsal ürünün –ç.] değeri ve maliyet fiyatı özdeş olsaydı, tarım, sanayinin ayrıksın bir sınıfına mensup olurdu.

Bir rant ödemeyen hiçbir toprak parçası olmayabileceğini itiraf ederken bile, Ricardo, en azından sermayenin **toprağa yatırılan** bir bölümünün rant bırakmayacağı gerçeğine değinerek, savını ciddi ölçüde geliştirdiğine inanmaktadır. Bir gerçek, teori açısından, öteki kadar konuyla ilgisizdir. Asıl soru şudur: Pazar değerini bu toprakların ya da bu sermayenin ürünü mü düzenliyor? Ya da [bu topraklar ya da sermaye –ç.] ek ürünlerini, kendileri dışında belirlenen bu pazar değerinin *üstünde* değil de ancak *o düzeyde* satabilecekleri için, ürünlerini, değerinin *altında* satmamaları mı gerekiyor? [Rant getirmeyen –ç.] sermaye kısmına gelince, sorun basit; çünkü, *bir miktar ek sermaye* yatıran çiftçi açısından **toprak mülkiyeti** [artık –ç.] *sözkonusu değildir* ve bir kapitalist olarak onun tek düşüncesi maliyet fiyatıdır; eğer ek sermayeye sahipse, onu, hatta ortalama kârın altında [bir kâr için olsa bile –ç.] *ödünç vermek* ve kâr yerine faiz almaktansa kendi çiftliğinde yatırmak çok daha yararlıdır. Toprağa gelince, rant getirmeyen toprak parçaları, rant getiren bir malikanenin parçasıdırlar ve kiraya verilen malikaneden ayırılamazlar; geri kalan kısmından yalıtlanarak [başka –ç.] bir kapitalist çiftçiye kiralanamazlar (ancak belki bir rençpere ya da küçük çaplı bir kapitaliste kiralanabilirler). Bu toprak parçalarıyla ilgili olarak da çiftçi "**toprak mülkiyeti**"yle karşı karşıya gelmiş değildir. Öteki çözüm, toprak sahibinin o parçaları bizzat ekmesidir. Çiftçi o parçalar için rant ödeyemez, toprak sahibi de herhangi bir harcama yapmaksızın toprağının ekim alanı haline getirilmesini istemedikçe *bedava* kiraya vermez.

Tarımsal sermayenin [organik –ç.] bileşiminin **tarımsal-olmayan ortalama sermayeye** eşit olduğu bir ülkede —ki bu, tarımda üst düzeyde bir gelişmeyi ya da sanayide düşük düzeyde bir gelişmeyi öngörür— durum farklıdır. Bu durumda tarımsal ürünün değeri, maliyet fiyatına eşit olur. O zaman yalnızca farklılık rantı ödenebilir. Hiçbir farklılık rantı bırakmayan *yalnızca* tarımsal rant bırakan toprak o zaman hiç rant getirmez. Çünkü çiftçi tarımsal ürünü değerinden satarsa, yalnızca maliyet fiyatını karşılar. Bu nedenle *o* rant ödemez. O zaman **toprak sahibi** toprağı bizzat ekmelidir ya da onun aldığı rant kiracısının kârının ya da hatta üc-

* | |663| (Aşağıdaki alıntı gösteriyor ki Ricardo *değeri, üretim maliyeti*yle bilinçli olarak özdeşlemektedir: "Bay Malthus anlaşılan, bir şeyin *maliyeti* ile *değeri*nin aynı olması gerektiğinin benim öğretimin bir parçası olduğunu düşünüyor; – eğer maliyet derken, *kârlar dahil 'üretim maliyeti*'ni kastediyorsa, evet öyledir" (agy., s. 46, dipnot). |663| |

retinin bir parçasıdır. Bir ülkede durumun böyle olması, bir başka ülkede bunun tersinin olamayacağı anlamına gelmez. Ama sanayinin —ve dolayısıyla kapitalist üretimin— düşük gelişme düzeyinde olduğu yerde, varlığı toprakta kapitalist üretimi öngören kapitalist çiftçiler yoktur. O zaman buralarda, toprak mülkiyetinin ekonomik bir kategori olarak yalnızca rant biçiminde varolduğu ekonomik örgütlenmeninkinden hayli farklı koşulların dikkate alınması gerekir.

Aynı XVII'nci bölümde Ricardo şöyle diyor:

> "Kumaşın ve keten bezinin pazar fiyatını nasıl ki onların üretim maliyeti belirliyorsa arpanın ve buğdayın pazar fiyatını da *maliyet fiyatı* belirlediği için ham ürün tekel fiyatında değildir. Tek fark şu: tarımda kullanılan *sermayenin bir bölümü*, tahıl fiyatının, rant bırakmayanını düzenler; oysa *mamul ürünlerin üretiminde sermayenin her parçası aynı sonucu getirir* ve *hiçbir parçası rant ödemediği için her bir parça eşit olarak fiyat düzenleyicidir*" (agy, s. 290-291).

Bu sav, yani sermayenin her parçasının aynı sonucu getirdiği ve hiçbirinin rant (burada kâr fazlası deniyor) ödemediği savı yalnızca yanlış olmakla kalmıyor, üstelik Ricardo'nun kendisi ||650|[105] daha önce gördüğümüz gibi,* bunun yanlış olduğunu kanıtlarıyla ortaya koymuştur.

Şimdi geliyoruz Ricardo'nun artı-değer teorisinin sunulmasına.

[B. ARTI-DEĞER KONUSUNDA RICARDO]

1. Emek Miktarı ve Emek Değeri [*Emeğin Sermaye Karşılığı Değişilmesi Sorunu*: *Ricardo'nun Ortaya Koyduğu Biçimiyle Çözümsüzlük*]

Ricardo "*Değer Hakkında*"ki *bölüm I*'i *kesim I*'e koyduğu şu başlıkla açıyor:

> "Bir metanın değeri, ya da değişileceği başka herhangi bir metanın miktarı, üretimi için gereken göreli *emek miktar*ına bağlıdır; o emek için ödenen daha fazla ya da az karşılığa bağlı değildir" (agy, s. 1).

Tüm araştırmasına başından sonuna sinen üslup içinde Ricardo, kitabına böylece, metaların değerini emek-zamanıyla belirlemenin, *ücretler*le, başka deyişle, bu emek-zamanı ya da emek miktarı için ödenen farklı karşılıklarla bir tutarsızlık içinde *olmadığını* ifade ederek başlıyor. Ricardo [böylece –ç.] daha en başında, Adam Smith'in metaların değerinin, **üretimleri için gereken göreli emek**

* Bkz: Bu cilt s. 189-190 ve s. 297. *–Ed.*

miktarıyla belirlenmesi ile *emeğin değerini* (ya da emek için ödenen karşılığı) birbirine karıştırmasının karşısına dikiliyor.

Açıkça görülüyor ki, iki metanın, A ve B'nin içerdiği oransal emek miktarı, A ve B'yi üreten işçilerin kendi emek ürünlerinin azını ya da çoğunu almalarından kesinlikle etkilenmemektedir. A ve B'nin değerini, üretimlerinin malolduğu *emek miktarı* belirlemektedir, A ve B [metalarının –ç.] **sahiplerine** *emeğin maliyeti* değil. Emek miktarı ve emeğin değeri iki ayrı şeydir. A ve B'nin her birinin içerdiği emek miktarının, A ve B'nin sahiplerinin, A ve B'deki emek için ne kadar *ödedikleriyle* ya da hatta *kendilerinin* bu metalara ne kadar emek *harcadıklarıyla*, hiçbir ilgisi yoktur. A ve B, kendi içerdikleri *ödenmiş* emekle orantılı olarak değil, ama ödenmiş ve ödenmemiş toplam emek miktarıyla orantılı olarak değişime sokulurlar.

> "[Metaların –ç.] değişilebilme değerinin orijinal kaynağını onca doğruluk ve dakiklikle tanımlayan ve her şeyin, üretimi için harcanan az ya da çok emeğe oranla az ya da çok değerli hale geldiği [tanımına –ç.] tutarlılık adına tutunması gereken Adam Smith, bizzat kendisi, bir başka standart emek ölçüsü daha ortaya çıkarmıştır ve nesnelerin, *bu standart ölçünün şu ya da bu miktarına* göre değişilmeleriyle orantılı olarak şu ya da bu değerde olacaklarından söz etmektedir, sanki *bunlar eşdeğer iki ifadeymiş* ve sanki insanın emeği iki kat etkinleşmiş ve bu nedenle bir metanın iki kat fazlasını üretebilirmiş ve onun" (yani kendi emeğinin) "iki katını zorunlu olarak alabilirmiş gibi."
>
> "Eğer bu gerçekten doğru olsaydı, *emekçinin aldığı ödül, her zaman ürettiğine göre olsaydı, bir metaya harcanan emek ile bu metanın satın alabileceği emek miktarı aynı olurdu* ve her biri, öteki nesnelerin değişkenliklerini kesin bir biçimde ölçerdi: *Ama bunlar aynı değil*" (agy, s. 5).

Adam Smith, hiçbir yerde "**bunların iki eşdeğer ifade olduğunu**" ileri sürmüyor. Tam tersine, diyor ki: kapitalist üretimde, işçinin ücreti artık ürününe eşit *olmadığı* için, bir metanın malolduğu emek miktarı ile işçinin bu emek karşılığı satın alabileceği meta miktarı iki ayrı şeydir — *işte tam bu nedenle* metaların içerdiği göreli emek miktarı, bu metaların değerini belirlemez olur; değer şimdi artık *emeğin değeri* ile, yani benim, belli bir meta miktarıyla satın alabileceğim ya da yönetebileceğim emek miktarıyla belirlenir. Böylece, emeğin *göreli miktarı* yerine, *emeğin değeri*, değerin ölçüsü haline gelir. Ricardo'nun Adam Smith'e yanıtı, yani iki metanın içerdiği *göreli emek miktarının*, bu emeğin ne kadarının işçilerin payına düştüğünden ve dolayısıyla emeğin karşılığının verildiğinden hiçbir biçimde etkilenmediği biçimindeki yanıtı doğrudur; eğer metaların değerinin ölçüsü, ücretlerin (ürün değerinden farklı

olan ücretlerin) arkadan gelişinden *önce*, *göreli emek miktarı* idiyse, ücretler ortaya çıktıktan *sonra*, gene ölçü olarak kalmaya devam etmemesi için hiçbir neden yoktur. Ricardo, doğru bir yaklaşımla, Adam Smith'in, eşdeğer oldukları sürece her iki ifadeyi de kullanabilecek olduğunu, ama bunlar eşdeğer olmaktan çıktıktan sonra, doğru ifade yerine yanlış ifadeyi kullanmanın mantığının eşdeğerliğe dayandırılamayacağını öne sürüyor.

Ama Ricardo, bunları söylediği zaman, Adam Smith'in çelişkisinin gerçek nedeni olan sorunu çözmüş olmuyor. **Emeğin değeri** ve **emek miktarı**, sorun *somutlaşmış emek* sorunu olduğu ölçüde "eşdeğer ifadeler"dir. ||651| *Somutlaşmış emek*, *canlı emek*le değişime sokulur sokulmaz bunlar eşdeğer olmaktan çıkarlar.

İki *meta*, *onların içinde somutlaşan emekle* orantılı olarak değişime sokulur. Eşit somut emek miktarları birbiriyle değişilir. **Standart ölçüleri**, emek-zamanıdır, ama işte tam da bu nedenle, metalar "**bu standart ölçünün şu ya da bu miktarına göre değişilmeleriyle orantılı olarak şu ya da bu değerde**"dirler [agy, s. 5]. Eğer meta A bir işgünü değer içeriyorsa, aynı biçimde bir işgünü değer içeren herhangi bir miktardaki metalarla değişime sokulabilecektir; ve başka metalarda somutlaşan şu ya da bu miktar emekle orantılı olarak değişildiğine göre, "**şu ya da bu miktar değerli**"dir; çünkü bu değişim ilişkisi, metanın kendisinin içerdiği göreli emek miktarını ifade eder, onunla özdeştir.

Ne var ki, şimdi ücretli emek bir *meta*dır. Hatta *ürünler*in *metalar* olarak üretiminin, üstünde gerçekleştiği temeldir. *Değer yasası* ona uygulanamaz. Bu nedenle kapitalist üretim bu yasa tarafından yönetilmez. Burada bir çelişki var. Bu, Adam Smith'in sorunlarının birincisidir. İkincisi, —ki bunu Malthus'un daha da abarttığını göreceğiz— bir metanın (sermaye olarak) *değerlenmesi*, içerdiği emek miktarına orantılı olarak değil, *başkalarının emeğine* komuta ettiği ölçüde, kendi içerdiği emekten ne kadar *daha fazla* yabancı emeğe güç geçirdiği olgusunda yatar. Kapitalist üretimin başından itibaren metaların değerinin, içerdikleri emekle değil, ama komuta ettikleri canlı emekle, yani *emeğin değeri* ile belirlendiğinin öne sürülmesinin altındaki örtülü ikinci neden budur.

Ricardo, yalnızca kapitalist üretimde işlevin işte böyle olduğu yanıtıyla yetinir. Yalnızca sorunun çözümünde başarısız olmakla kalmaz; Adam Smith'in yapıtında böyle bir sorunun varolduğunu bile fark etmez. Araştırmanın bütün düzenlenişiyle uyum içersinde, Ricardo, emeğin değişen değerinin —kısaca ücretlerin— emekten farklı olan meta değerinin, metanın içerdiği göreli emek miktarıyla belirlenişini *geçersizleştirmediğini* göstermeyi yeterli bulmuş-

tur. "**Onlar eşdeğer değildir**" yani "**bir metaya harcanan emek ile bir metanın satın alabileceği emek miktarı**" eşdeğer değildir [agy, s. 5]. Ricardo bu gerçeği ifade etmekle mutlu olmuştur. Peki ama meta-emek öteki metalardan nasıl farklıdır? Biri *canlı emek*tir, öteki *somutlaşmış* emek. Demek ki bunlar emeğin iki farklı biçimidir. Farklılık yalnızca bir biçim sorunu olduğuna göre, bir yasa neden biri için geçerli olsun da öteki için olmasın? Ricardo [bu soruyu –ç.] yanıtlamaz — hatta bu soruyu sormaz bile.

Elbette ne de şöyle demesinin bir yararı olur:

> "Emeğin değeri ... değişken değil midir; tüm öteki şeyler" (bunu metalar diye okuyun) "gibi, yalnızca toplumun koşullarındaki her değişiklikle birlikte aynı biçimde değişen arz ve talep arasındaki orandan etkilenmekle kalmayıp, *emek ücretinin harcandığı* gıda ve zorunlu tüketim maddelerinin değişen fiyatından da etkilenmez mi?" (agy, s. 7).

Öteki metalar gibi emeğin fiyatının arz ve taleple birlikte değişiyor olması, Ricardo'ya göre, emeğin değeriyle ilgili olarak hiçbir şeyi kanıtlamaz; arz ve taleple birlikte gelen bu fiyat değişikliğinin **öteki metaların değeriyle** ilgili olarak hiçbir şeyi kanıtlamaması gibi. Ama **"emek ücreti"nin —ki, emek değerinin öteki ifadesidir— "harcandığı gıda ve zorunlu tüketim maddelerinin değişen fiyatı"**ndan emek ücretinin etkileniyor olması, **emek değerinin** öteki metaların değerine göre neden farklı biçimde belirlendiğini (ya da belirleniyor göründüğünü) pek az gösterir. Çünkü öteki metalar da **kendi üretimlerine giren ve karşılığında değişime sokuldukları metaların fiyatındaki değişiklikten** etkilenmektedirler. **Emek ücretinin gıda ve gerekli tüketim maddelerine harcandığını** söylemek, yalnızca emek değerinin gıda ve zorunlu tüketim maddeleri karşılığında *değişildiğini* söylemektir. Soru yalnızca, **emeğin** ve *kendilerine karşılık emeğin değişime sokulduğu metalar*ın, neden değer yasasına göre, yani göreli emek miktarına göre değişime girmediği sorusudur.

Soru, değer yasasının öncel varlığını öngören bir biçimde, böyle sorulduğu zaman, özü bakımından çözümsüz duruma gelir; çünkü **emek**, emek olarak *meta*nın karşısına konmaktadır, [yani –ç.] belli miktardakidoğrudan emek, bu kimliğiyle, belli miktardaki somutlaşmış emeğin karşısına konmaktadır.

Ricardo'nun açıklamasındaki bu zayıflık, daha sonra göreceğimiz gibi, Ricardo ekolünün dağılıp çözülmesine ve saçma hipotezlerin ortaya atılmasına katkı yapmıştır.

||652| *Wakefield* şöyle derken haklıdır:

> "*Emeğe meta* olarak emek ürünü olan *sermayeye* de başka bir

meta olarak davranıldığı zaman, eğer *bu iki metanın değeri eşit emek miktarıyla belirlenseydi*, belli bir miktardaki emek, her ne koşul altında olursa olsun, aynı miktar emek tarafından üretilen sermaye miktarına karşılık değişilmiş olurdu, *geçmiş emek* [...] *her zaman aynı şimdiki* [*canlı* –ç.] *emek karşılığında değişilmiş olurdu* [...] Bundan şu çıkar ki,* öteki metalar çerçevesinde, emeğin değeri, ücretler, en azından bir paya bağlı olduğu ölçüde, *eşit miktarda emek tarafından* değil, ama arz ve talep arasındaki oran tarafından belirlenir" (E. G. Wakefield, Adam Smith'in *Wealth of Nations*'ının kendi hazırladığı baskısı, c. I, s. 230'daki dipnot, Londra 1835.)

Bu, Bailey'in de oyuncak tahta atlarından biridir; daha sonra ele alacağız. Ayrıca burada birden bire arz ve talebin belirleyici bir etmen olduğunu görmekten çok mutlu olan Say['yi de ilerde ele alacağız –ç.].[106] |652||

*

||652| *Re 1.* Burada not edilmesi gereken bir başka nokta daha: bölüm I, *kesim 3* şu başlığı taşıyor:

> "Metaların değerini, yalnızca, o metalar için *harcanan doğrudan emek* değil, ama o metalara yardımcı olan araç-gereçlere, aletedevata, yapılara *harcanmış emek* de etkiler" (David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], Londra 1821, s. 16).

Demek ki bir metanın değerini üretimi için gereken *somutlaşmış* (*geçmiş*) emeğin miktarıyla *canlı* (*doğrudan*) emeğin miktarı eşit olarak belirliyor. Başka deyişle, emek miktarını, emeğin somut ya da canlı, geçmiş ya da şimdiki (doğrudan) emek olup olmadığı, bu *biçimsel farklılık* hiç mi hiç etkilemiyor. Eğer bu farklılığın, meta değerini belirlemekte bir önemi yoksa, o zaman, geçmiş emek (sermaye) canlı emekle değişime sokulduğu zaman nasıl oluyor da bunca belirleyici bir önem kazanıyor? Bu durumda, metalar örneğinde gösterildiği gibi, farklılığın *kendisi* değerin belirlenişinde bir etki yapmıyorsa, değer yasasını neden geçersiz hale getirmesi gereksin? Ricardo bu soruyu yanıtlamıyor, soruyu ortaya bile atmıyor. |652||

2. Emek-Gücünün Değeri. Emeğin Değeri. [Ricardo'nun Emeği Emek-Gücüyle Karıştırması. "Emeğin Doğal Fiyatı" Kavramı]

||652| Artı-değeri belirlemek için Ricardo'nun fizyokratlar,

* Özgün metinde "bundan şu çıkar ki" yerine "ama" –*Ed.*

Adam Smith, vb. gibi, önce *emek-gücünün değeri*ni ya da —Adam Smith'i ve öncellerini izleyerek— dediği gibi *emeğin değeri*ni belirlemesi gerekiyor. |652||

||652| Peki öyleyse emeğin *değeri* ya da *doğal fiyatı* nasıl belirleniyor? *Ricardo*'ya göre, işin aslında *doğal fiyat*, *değer*in *parasal* ifadesinden başka bir şey değildir.

> "Tüm öteki nesneler gibi alınıp satılan, miktarca" (tüm öteki metalar gibi) "artırılıp azaltılabilen *emeğin* de doğal fiyatı ve pazar fiyatı vardır. *Emeğin doğal fiyatı*, emekçilerin, sayıca çoğalmaksızın ya da azalmaksızın" (bu ifade şöyle okunmalı: **üretimin ortalama gelişmesinin gerektirdiği artış oranıyla**) "soylarını sürdürebilmeleri ve birbirlerinin geçimini sağlayabilmeleri için gerekli olan fiyattır."
>
> "Emekçinin kendini ve emekçilerin sayısını koruyabilmek için gerekli olan ailesini geçindirebilme gücü ... *gıda ve gerekli geçim maddelerinin ve emekçiyle ailesini destekleyecek olanakların fiyatı*na bağlıdır. Gıda ve gerekli geçim maddelerinin fiyatında bir artma olursa, emeğin doğal fiyatı da artacak, fiyatta bir düşme olursa emeğin doğal fiyatı düşecektir" (agy, s. 86).
>
> "Gıda ve gerekli geçim maddeleri temelinde hesaplanan emeğin doğal fiyatının, kesinlikle sabit ve değişmez olduğu gibi bir anlayışa kapılmamak gerekir. Emeğin doğal fiyatı aynı ülke içinde farklı zamanlarda farklılık gösterdiği gibi, maddi yapısı bakımından da ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Temelde halkın geleneklerine ve alışkanlıklarına bağlıdır" (agy, s. 91).

Demek ki, **emeğin değeri** belli bir ülkede işçilerin geçimi ve yeniden-üretilmesi için *gerekli* olan *geçim araçları*yla belirlenmektedir.

Ama neden? *Emeğin değeri*, hangi yasa gereği böyle belirleniyor?

Ricardo'nun buna gerçekte yanıtı yok; yalnızca arz ve talep yasasının, ortalama emek fiyatını, emekçinin korunması için gerekli (belli bir toplumda fizik ve toplumsal bakımdan gerekli) olan geçim araçlarına indirdiği savı dışında yanıtı yok. ||653| Ricardo burada *değeri*, tüm sistemin temel önermelerinden birinde —Say'nin haince bir haz alarak not ettiği gibi (Constancio'nun çevirisine bakınız)[107]— *talep ve arz*la belirliyor.

Ricardo, *emek* yerine emek-*gücü*nü tartışmalıydı. Ama öyle yapsaydı, *sermaye* de bağımsız varlık kazanan bir güç halinde emeğin karşısına çıkar, emeğin maddi koşulları olarak belirirdi; sermaye o anda *kesin bir toplumsal ilişki* olarak ortaya çıkardı. Bundan ötürü Ricardo sermayeyi, "**doğrudan emek**"ten, yalnızca "**birikmiş emek**" olarak ayırır. Böylece sermaye yalnızca nesnel bir şey olur, yalnızca *emek sürecinde*ki bir öğe olur; emek ve sermaye, **ücret ve**

kâr arasındaki ilişki buradan asla çıkarılıp geliştirilemez.

"Sermaye, bir ülke zenginliğinin üretimde kullanılan parçasıdır; emeğe etkinlik kazandırmak için gerekli olan gıda, giyecek, aletler, hammaddeler, makinelerden vb. oluşur" (agy, s. 89). "*Daha az emek*le aynı şey demek olan *daha az sermaye* ..." (agy, s. 73). "Emek ve *sermaye*" (yani *birikmiş emek*)* (agy, s. 499).

Ricardo'nun buradaki uzun atlamasını *Bailey* doğru bir biçimde seziveriyor:

"Bay Ricardo ilk bakışta kendi öğretisini yani değerin üretimde kullanılan emek miktarına bağlı olduğu biçimindeki öğretisini sıkıntıya sokuyor görünen bir güçlüğü yeterince ustalıkla savuşturmaktadır. Eğer bu ilkeye katılıkla bağlı kalınsaydı, bundan, *emeğin değeri onu üretmek için istihdam edilen emek miktar*ına bağlıdır gibi bir sonuç çıkardı ki, bu açıkça saçmadır. Bu nedenle bay Ricardo ustaca bir dönüşle emeğin değerini ücretleri üretmek için gerekli olan emek miktarına bağlı hale getirmektedir; ya da kendi ifadesiyle söylemesine fırsat tanırsak, *emeğin değeri* ücretleri üretmek için gerekli olan emek miktarıyla *hesaplanacaktır* görüşünü korumaktadır; bundan kastı, emekçiye verilen parayı ya da metaları üretmek için gereken emek miktarıdır. Bu, şöyle demeye benzer: Kumaşın değeri, onun üretimi için harcanan emek miktarı ile değil, ama kumaşa karşı değişime sokulan güınüşün üretimi için harcanan emek miktarı ile hesaplanmaktadır." (Samuel Bailey, *A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value, etc.* [*Değerin Yapısı, Ölçüleri ve Nedenleri Üzerine, vb. Eleştirel Tez*], Londra 1825, s. 50-51).

Burada karşı çıkış *harfi harfine* doğrudur. Ricardo **nominal** ve **gerçek ücretler** ayrımı yapmaktadır. **Nominal ücretler** parayla ifade edilen ücretlerdir, **para-ücrettir**.

Nominal ücretler "emekçiye ödenebilecek yıllık sterlin sayısıdır", ama **gerçek ücretler** "bu sterlinleri elde etmek için gerekli olan *işgünü sayısı*dır" (David Ricardo, agy, s. 152).

Ücretler emekçinin gerekli geçim araçlarına eşit olduğuna ve bu ücretlerin (gerçek ücretlerin) değeri de bu geçim araçlarının değerine eşit olduğuna göre, açıktır ki, bu gerekli geçim araçlarının değeri de gerçek ücretlere, yani bu ücretlerin kontrol edebileceği emeğe eşittir. Eğer geçim araçlarının değeri değişirse, o zaman gerçek ücretlerin değeri de değişir. Varsayalım ki, emekçinin geçim aracı yalnızca tahıldır ve gerek duyduğu geçim aracı miktarı da ayda 1 quarter tahıldır. O zaman onun [bir aylık] ücretinin değeri 1 quarter tahılın değerine eşittir; tahılın quarter değeri artar ya da azalırsa, o zaman bir aylık emeğin değeri de artar ya da azalır.

* Özgün elyazmasında ayraçlar konmamış. –*Ed.*

Ama bir quarter tahılın değeri ne kadar çok artarsa artsın ya da azalırsa azalsın (bir quarter tahıl ne kadar çok ya da az emek içerirse içersin) her zaman bir aylık emeğe eşittir.

Ve burada, Adam Smith'in, sermaye ve onun sonucu olarak ücretli-emek işin içine karışır karışmaz, ürün değerinin, ona harcanan emekle değil, ama onun kumanda edebileceği emek miktarıyla belirlendiği savının *gizli mantığını* görüyoruz. Tahılın (ve öteki geçim araçlarının) emek-zamanıyla belirlenen değeri değişiyor; ama emeğin doğal fiyatı ödendiği sürece, bir quarter tahılın kontrol edebileceği emek miktarı aynı kalıyor. Demek ki emek, *tahılla karşılaştırıldığı zaman devamlı bir göreli değer*e sahip bulunuyor. Smith için de **emek değerinin ve tahıl (besin için**, bkz: *Deacon Hume*)[108] **değerinin, standart değer ölçüsü olması işte bundan ileri geliyor**; **çünkü emeğin doğal fiyatı ödendiği ölçüde, bir quarter tahıla harcanan emek ne olursa olsun, belli miktar tahıl her zaman [aynı] miktar emeğe kumanda eder**. Aynı miktar emek her zaman aynı *kullanım-değeri*ne kumanda eder ya da daha doğrusu, aynı kullanım-değeri her zaman *aynı miktar emeğe* kumanda eder.

Ricardo bile, emeğin değerini, **doğal fiyatını** böyle belirler. Ricardo şöyle diyor: Tahılın quarteri her ne kadar aynı ||654| emek miktarına kumanda ediyorsa —ya da aynı emek miktarı tarafından kumanda ediliyorsa da— çok farklı değerlere sahip olabilir. Evet, diyor, Adam Smith: Tahılın, emek-zamanıyla belirlenen quarter değeri ne kadar değişirse değişsin, işçi onu satın almak için her zaman aynı miktar emek ödemelidir (kurban etmelidir). Bu çerçevede tahılın değeri değişir ama emeğin değeri değişmez; çünkü bir aylık emek bir quarter tahıla eşittir. Tahılın değeri de yalnızca, onun üretimi için gerekli emeği gözönüne aldığımız sürece değişir. Öte yandan, eğer, karşılığında değişildiği, harekete geçirdiği emek miktarı bağlamında incelersek, değeri değişmez. Ve işte tam da bu nedenle, **karşılığında bir quarter buğdayın değişime sokulduğu emek miktarı standart değer ölçüsüdür**. Ama öteki metaların değerleri de tahılla hangi ilişki içindelerse emekle de aynı ilişki içindedirler. **Belli bir miktar tahıl, belli bir miktar emeğe kumanda eder. Başka her tür metanın belli bir miktarı da belli miktarda tahıla kumanda eder. Dolayısıyla, her bir meta —ya da daha doğrusu her bir metanın değeri— kumanda ettiği emek miktarıyla ifade edilmektedir; çünkü o emek miktarı kumanda ettiği tahıl miktarıyla, tahıl da kumanda ettiği emek miktarıyla ifade edilmektedir.**

Ama öteki metaların tahıl (geçim araçları) karşısındaki değeri nasıl belirleniyor? **Kumanda ettikleri emek miktarıyla**. Ve kuman-

da ettikleri emek miktarı nasıl belirleniyor? O emeğin kumanda ettiği tahıl miktarıyla. Burada Adam Smith kaçınılmaz olarak, bir ***kısır döngüye*** yakalanmaktadır. (**Yeri gelmişken söyleyelim**, Adam Smith, temelli bir çözümlemeye giriştiği zaman bu ölçüyü *asla* kullanmaz.) Üstelik —Ricardo'nun da sık sık da yaptığı gibi— burada emeği, değerin *özündeki* ölçüyü *para* ile, değerin önceden belirlenmiş olmasını öngören *dışsal ölçü* ile karıştırmaktadır; Adam Smith ve Ricardo gerçi emeğin, "**meta değerlerinin temeli**" olduğunu, ilan etmişlerdir ama, "**malların birbiriyle değişime sokulacak karşılıklı miktarlarını belirlemekte kural**" (Ricardo, agy, s. 80) "**bu metaların üretimi için gerekli olan karşılaştırmalı emek miktarı**" olmuştur.

Adam Smith belli miktarda emeğin belli miktardaki kullanım-değeri karşılığında değişilebilmesi olgusundan, *bu belirli emek miktarının* değer ölçüsü olduğu, her zaman *aynı değeri* taşıdığı, oysa aynı miktardaki kullanım-değerinin çok farklı değişim-değerlerini temsil edebileceği sonucunu çıkarırken yanılmıştır. Ricardo ise iki kat yanılmıştır; birincisi, Adam Smith'in hatalarının nedeni olan sorunu anlamadığı için yanılmıştır; ikincisi, metaların değer yasasını dikkate almadığı, **arz ve talep yasasına** sığındığı için, *emeğin değerini* kendisi belirlemiştir — **emek-gücünün üretiminde** harcanan emek miktarı ile **değil, emekçinin aldığı ücretlerin üretimine** harcanan emek miktarıyla kendisi belirlemiştir. Böylece işin aslında dediği şuna varır: Emeğin değerini, bu emek için ödenen paranın değeri belirler! Ya peki onu ne belirler? Emeğin karşılığında ödenen para miktarını ne belirler? Belli miktarda emeğe kumanda ettiği kullanım-değeri miktarı ya da belli miktarda kullanım-değerinin kumanda ettiği emek miktarı. Ve böylece Ricardo, Adam Smith'te kınadığı tutarlılığın aynısına *sözcüğün tam anlamıyla* kendisi düşer.

Bu, daha önce esasen gördüğümüz gibi, onu ayrıca, *meta* ile *sermaye* arasındaki özgün ayrımı —metaların değişimi yasası uyarınca— metanın meta ile ve sermayenin meta ile değişilmesi arasındaki özgün ayrımı kavramaktan da alıkoyar.

Yukardaki örnek şuydu: 1 quarter tahıl 1 aylık emeğe, diyelim 30 işgününe eşittir. (12 saatlik bir işgünü.) Bu durumda 1 quarter tahılın değeri 30 işgününden daha azdır. Eğer 1 quarter tahıl, 30 işgününün ürünü olsaydı, emeğin değeri, onun ürününe eşit olurdu. Hiçbir artı-değer olmazdı, dolayısıyla hiç kâr olmazdı. Hiç sermaye olmazdı. Demek ki işin gerçeğinde, eğer 1 quarter tahıl 30 işgününün ücretini temsil ederse, 1 quarter tahılın değeri her zaman 30 işgününden azdır. Artı-değer, ne kadar az olduğuna bağlıdır.

Örneğin 1 quarter tahıl 25 işgününe eşit olabilir. O zaman artı-değer 5 işgününe eşittir, toplam emek-zamanının 1/6'sı kadardır. Eğer 1 quarter (8 bushel) 25 işgününe eşitse o zaman 30 işgünü 1 quarter $1^3/_5$ bushele eşit olur. 30 işgününün değeri (yani ücretler) demek ki her zaman, 30 günün emeğini içeren ürünün değerinden daha azdır. Öyleyse, tahılın değerine ||655|, kumanda ettiği, karşılığında değişildiği emek değil, ama o tahılın içerdiği emek belirler. Öte yandan *30 günlük emeğin değeri* her 1 quarter tahıl tarafından belirlenir; o bir quarter her ne olursa olsun.

3. Artı-Değer.
[Ricardo'nun Yapıtındaki Eksiklik: Artı-Değer Kaynağının Çözümlenmeyişi. Ricardo'da Sabit Bir Büyüklük Olarak İşgünü Kavramı]

Emekle emek-gücünü birbirine karıştırmasının dışında Ricardo **ortalama ücreti** ya da emeğin değerini doğru tanımlıyor. Çünkü, emek-gücünü, işçinin aldığı paranın ya da geçim araçlarının belirlemediğini, ama *o emek değerinin üretilmesinin malolduğu emek-zamanı*nın belirlediğini, yani emekçinin geçim araçlarında *somutlaşan emek miktarı*nın belirlediğini söylüyor. Buna **gerçek ücretler** diyor. (Daha sonra bu konuya döneceğiz.)

[Emek değerinin] bu tanımı, ayrıca, Ricardo'nun teorisinin zorunlu sonucu. Emeğin değerini, bu **değer için harcanmış olması gereken** *gerekli geçim araçlarının değeriyle* ve *geçim araçlarının değeri* de, tüm başka metaların değeri gibi, *içerdikleri emek miktarı* ile belirlendiğine göre, bundan doğal olarak çıkan sonuç, emek değerinin geçim araçlarının değerine eşit olduğudur; bu geçim araçlarının değeri de *onlar için harcanan emek miktarı*na eşittir.

Bu formül ne ölçüde doğru olursa olsun (sermayenin ve emeğin doğrudan karşıtlığı dışında) gene de yetersizdir. Gerçi tek tek her bir işçi ücretinin karşılığını yerine geri koymak üzere, doğrudan kendi tüketim araçlarını *üretmez* —ya da sürecin sürekliliği dikkate alınırsa *yeniden-üretmez*—⟨kendi tüketimine hiç mi hiç girmeyen ürünler üretiyor olabilir; ve hatta gerekli geçim araçlarını üretiyor olsa bile, işbölümü gereği, gerekli **geçim araçlarının yalnızca bir parçasını, örneğin tahıl**, üretiyor olabilir — ve **tek bir biçimini** (örneğin ekmek değil, tahıl biçiminde) üretiyor olabilir⟩; ama kendi geçim araçlarının *değer*inde metalar *üretir*, yani kendi geçim araçlarının *değer*ini üretir. Dolayısıyla, onun gündelik ortalama tüketimini düşünürsek, onun gündelik geçim araçlarının içerdiği emek-zamanı, *onun işgünü*nün bir parçasını oluşturur. Günün bir bölü-

münde, kendi geçim araçlarının *değer*ini yeniden-üretmek için çalışır; işgününün bu bölümünde ürettiği metalar, kendi gündelik geçim araçlarının içerdiği emek-zamanı *miktarı*na eşit bir emek-zamanı miktarını temsil eder ya da onların taşıdığı değerle aynı değerdedir. *İşçinin işgününün ne kadarlık bir bölümü*nün, onun geçim araçlarının *değer*ini, yani eşdeğerini yeniden-üretmeye ya da üretmeye ayrılacağı, *bu geçim araçlarının değerine bağlıdır* – başka deyişle, bu işçinin çalıştığı özel üretim dalının üretkenliğine değil, emeğin toplumsal üretkenliğine bağlıdır.

Ricardo kuşkusuz, gündelik geçim araçlarının içerdiği emek-zamanının, işçinin bu geçim araçlarının değerini yeniden-üretmek üzere her gün harcaması gerekli emek-zamanına eşit olması gerektiğini kabul eder. Ama emekçinin *işgünü*nün bir *parça*sının, kendi emek-gücünü yeniden-üretmeye ayrıldığını *doğrudan* göstermediği için, güçlüğe neden olur ve ilişkinin açıkça anlaşılmasını bulanıklaştırır. Bundan ikili bir güçlük doğar. *Artı-değerin kaynağı* açıkça ortaya çıkmaz; bunun sonucudur ki, Ricardo'yu izleyenler, onu, artı-değerin doğasını kavramayı ve açıklamayı başaramadığı için kınamışlardır. Onların, artı-değeri açıklamaktaki skolastik çabalarının mantığı, bir parça burada yatar. Ama artı-değerin kaynağı ve doğası açıkça kavranmadığı için, artı-emek ve gerekli emek, kısaca, *toplam işgünü* sabit bir büyüklük gibi algılanmıştır; artı-değer miktarındaki farklılıklar gözden kaçırılmıştır; sermayenin üretkenliği, *artı-değer ortaya çıkarma dürtüsü* —bir yandan mutlak artı-değer [ortaya çıkarmak], öte yandan, gerekli emek-zamanını kısaltmaya dönük iç-dürtü— farkedilmemiş ve dolayısıyla sermayenin *tarihsel* yerindeliği ortaya konmamıştır. Ancak Adam Smith doğru formülü zaten ifade etmişti. Değeri getirip emeğe dayadığı için, o ifade önemliydi, artı-değeri de artı-emeğe dayadığı için, hem de bunu açıklıkla belirttiği için ayrıca önemliydi.

Ricardo ise, fiilî kapitalist üretim olgusundan yola çıkar. Emeğin değeri, o emeğin yarattığı ürünün değerinden küçüktür. Demek ki, ürünün değeri, onu üreten emeğin değerinden ya da ücretin değerinden büyüktür. Ürün değerinin, ücretin *üstündeki* fazlası artı-değerdir. (Ricardo yanlış bir biçimde, kâr sözcüğünü kullanır, ancak, daha önce belirttiğimiz gibi, burada kârı artı-değerle özdeşler, gerçekte artı-değerden söz etmektedir.) Onun açısından, ürün değerinin ücretin değerinden büyük olması bir gerçektir. Bu gerçeğin nereden ortaya çıktığı, açıklığa varmamıştır. Toplam işgünü, ücretin üretimi için gereken işgünü parçasından büyüktür. Niçin? Bu ortaya çıkmaz. *Toplam işgünü büyüklüğü*, işte bu nedenle ve yanlış bir biçimde *sabit* sayılmıştır ve yanlış sonuçları, doğrudan

doğruya bu doğurmuştur. O yüzdendir ki, artı-değerdeki artma ve azalmalar, yalnızca geçim araçlarını üreten toplumsal emeğin üretkenliğindeki artma ya da azalmayla açıklanabilmiştir. Başka deyişle, yalnızca göreli artı-değer anlaşılmıştır.

||656| Açıktır ki, emekçi kendi geçim araçlarını (yani kendi geçim araçlarının değerine eşit değerdeki metaları) kendi gücünün tümüne gerek duysaydı, hiçbir artı-değer olmazdı, dolayısıyla kapitalist üretim ve ücretli-emek de olmazdı. Bu ancak, toplumsal emeğin üretkenliği, toplam işgününün, ücretleri yeniden-üretmek için gereken emek-zamanının üstünde bir tür fazlalığı —yani, büyüklüğü ne olursa olsun bir *artı-emeği*— olanaklı kılacak yeterlikte geliştiği zaman sözkonusu olur. Ama gene aynı derecede açıktır ki, belli bir emek-zamanı içinde (belli bir işgünü uzunluğunda) emeğin üretkenliği [çok farklı olabilir]; öte yandan, belli bir emek üretkenliğinde emek-zamanı, işgününün uzunluğu da çok farklı olabilir. Ayrıca, her ne kadar *artı-emeğin* varlığı, emek üretkenliğinin belli bir düzeye erişmiş olmasını öngörür ama, salt bu artı-emek *olasılığı* (yani emeğin o asgari üretkenliğinin varlığı), kendi başına onu bir *gerçeklik* haline getirmez. Bunun olması için her şeyden önce emekçi [gerekli] zamanı aşan bir süre çalışmaya *zorlanmalıdır* ve bu zorlama sermayeden gelmelidir. Ricardo'nun çalışmasında bu yoktur, dolayısıyla da normal işgününün düzenlenişi konusundaki o tüm savaşım da yoktur.

Emeğin toplumsal üretkenliğinin aşağı gelişme evresinde, yani artı-emeğin göreli olarak küçük olduğu evrede, başkalarının emeğinden geçinenler sınıfı da genelde emekçi sayısına göre azdı. Bu sınıf, üretkenliğin ve dolayısıyla göreli artı-değerin gelişmesi ölçüsünde (oransal olarak) önemli miktarda büyüyebilir.

Ayrıca, anlaşılıyor ki, *emeğin değeri* aynı ülkede değişik dönemlerde ve aynı dönemde değişik ülkelerde büyük farklılıklar göstermektedir. Ama ılıman bölgeler* kapitalist üretimin vatanıdır. Emeğin toplumsal üretkenlik gücü çok az gelişmiş olabilir, ama bu gene de geçim araçlarının üretiminde bir yandan toprak gibi doğal etmenlerin verimiyle öte yandan iklim, vb. nedenlerle nüfusun sınırlı kalmış gereksinimleriyle dengeye getirilebilir — örneğin Hindistan'da durum böyledir. Koşulların ilkel olduğu yerlerde asgari ücret (kullanım-değeri miktarı olarak) çok küçük olabilir, çünkü, gerçi çok emeğe malolabilir ama, toplumsal gereksinimler henüz geliştirilmemiştir. Ama, bu asgari ücreti üretmek için, ortalama miktarda emeğe gerek olsa bile, yaratılan artı-değer, gerçi ücrete

* Yengeç dönencesi ile kuzey kutbu ve oğlak dönencesiyle güney kutbu arasında kalan yeryüzü kuşakları —ç.

(gerekli emek-zamanına) göre oransal olarak yüksek olabilir ama, yüksek bir artı-değer oranında bile —kullanım-değerleriyle ifade edildiği zaman— (oransal olarak) ücretin kendisi gibi çelimsiz kalır.

Diyelim, gerekli emek-zamanı, 10 saat olsun, artı-emek zamanı 2 saat, toplam işgünü 12 saat. Eğer gerekli emek-zamanı 12 saat olsaydı, artı-emek $2^2/_5$ saat ve toplam işgünü $14^2/_5$ saat olurdu ve o zaman üretilen değerler çok farklı olurdu; birinci örnekte 12 saate, ikinci örnekte $14^2/_5$ saate ulaşırdı. Aynı biçimde, artı-değerin mutlak büyüklüğü: birinci durumda 2 saat, ikinci durumda $2^2/_5$ saat. Ama gene de *artı-değer oranı* ya da *artı-emek oranı* aynı olurdu; zira $2:10 = 2^2/_5:12$. İkinci durumda eğer yatırılmış değişen sermaye daha büyük olsaydı, o zaman, o sermayenin sahiplendiği artı-değer ya da artı-emek de büyük olurdu. Eğer ikinci durumda artı-emek 2/5 saat yerine 5/5 saat artsaydı, ve böylece 3 saati, toplam işgünü de 15 saati bulsaydı, gerçi *gerekli emek-zamanı* ya da asgari ücret artardı ama *artı-değer oranı* 2:10 = 1/5, 3:12 = 1/4 artardı. Tahılın, vb. daha pahalı hale gelmesi sonucu eğer asgari ücret 10 saatten 12 saate çıksaydı, her ikisi de olabilirdi. Bu durumda bile, demek ki yalnızca artı-değer aynı kalmayışıyla iş bitmez ama artı-değerin oranı ve miktarı da büyüyebilir.

Ama şimdi, gerekli ücretin, eskisi gibi 10 saat, artı-değerin 2 saat olduğunu ve tüm öteki koşulların aynı kaldığını (yani burada ***değişmeyen sermayenin*** üretimi maliyetindeki herhangi bir azalmayı hesap dışı bırakıyoruz) varsayalım. Şimdi diyelim emekçi $2^2/_5$ saat daha fazla çalışıyor ve bunun 2 saatini sahipleniyor, 2/5 saat de artı-değeri oluşturuyor. Bu durumda ücretler ve artı-değer eşit oranlarda artar, ancak ücretler, zorunlu ücretten ya da gerekli emek-zamanından daha fazlasını temsil eder.

Eğer *belli* bir büyüklüğü alır ve iki parçaya bölerseniz, açıktır ki, parçalardan biri, ancak öteki azalırsa artabilir ve elbette tersi. Ama, genişleyen (esnek) büyüklüklerde durum, kesinlikle böyle değildir. Ve normal bir işgününe kavuşulmadığı sürece, işgünü böyle esnek bir büyüklüğü temsil eder. Bu tür büyüklüklerde her iki parça eşit genişlikte de artabilir eşit olmayan genişlikte de. Birindeki bir artış, ikincideki bir azalmayla sağlanmış değildir ve tersi. Ayrıca bu, ücretlerin ve artı-değerin, *değişim-değeri* ölçüsüyle ve olasıdır ki *eşit oranlarda artabileceği* tek durumdur. Bunların kullanım-değeri ölçüsünde artabilecekleri zaten apaçıktır; ||657| eğer, örneğin emeğin değeri düşüyor olsa bile bu [kullanım-değeri —ç.] artabilir. 1797'den 1815'e kadar, İngiltere'de tahılın fiyatı ve nominal ücret önemli ölçüde arttığı zaman, gündelik çalışma saatleri, o

sıralarda insaf nedir bilmez bir genişleme döneminde olan belli-başlı sanayilerde, büyük ölçüde artmıştı; ve eminim, kâr oranındaki düşmeyi bu durdurdu, çünkü artı-değer oranının düşmesini önledi. Ancak bu durumda, koşullar ne olursa olsun normal işgünü uzatılır ve emekçinin normal yaşam süresi, dolayısıyla emek-gücünün normal [dayanma —ç.] süresi kısalır. İşgününün sürekli uzatıldığı yerlerde bu geçerlidir. Eğer ücretlerdeki geçici bir artışı dengelemek için [alınan —ç.] geçici [bir önlem —ç.] ise (çocukların ve kadınların durumu hariç), işin doğası gereği emek-zamanını uzatmanın olanaklı olduğu işyerlerinde kâr oranındaki bir düşmeyi önlemenin dışında başka bir sonuç vermez. (Bu tarımda en az olasıdır.)

Ricardo ne artı-değerin kaynağını, ne mutlak artı-değeri incelediği için, bu noktalara hiç eğilmemiştir ve bundan ötürü de işgününü belli bir büyüklük saymıştır. Bu nedenledir ki —artı-değer ile ücretlerin (o yanlış biçimde kâr ve ücretler der) değişim-değeri ölçüsüyle artış ve azalışının *ters* orantılı olduğu şeklindeki— *yasası doğru değildir*.

Önce, gerekli emek-zamanı ve artı-emeğin sabit kaldığını varsayalım. Yani 10 saat + 2 saat; işgünü 12 saate eşittir; artı-değer 2 saate eşittir; artı-değer oranı 1/5'tir.

[İkinci örnekte] gerekli emek-zamanı aynı kalmaktadır; artı-emek 2 saatten 4 saate çıkmaktadır. Böylece 10+4 = 14 saatlik bir işgünü; artı-değer 4 saate eşittir; artı-değer oranı 4:10 = 4/10 = 2/5.

Her iki durumda da gerekli emek-zamanı aynıdır; ama durumlardan birinde artı-değer ötekine göre bir kat fazladır ve işgünü de birinciye göre altıda-bir daha uzundur. Ayrıca, gerçi ücret aynıdır ama emek miktarlarına denk düşen üretilmiş değer çok farklı olur; birinci durumda 12 saate eşittir, ikinci durumda 12 + 12/6 = 14 saate eşittir. Bu nedenle, *ücretin aynı olması* (değer ölçüsüyle, gerekli emek-zamanı ölçüsüyle aynı olması) koşuluyla iki ürünün içerdiği artı-değer, onların içerdiği emek miktarlarıyla orantılıdır, demek yanlıştır. Bu yalnızca, *normal işgünü*nün aynı olduğu yerde doğru olur.

Varsayımımızı biraz daha ileri götürelim ve emeğin üretken gücündeki artış sonucu, zorunlu ücretin (her ne kadar kullanım-değeri ölçüsüyle sabit kalıyorsa da) 10 saatten 9 saate ve benzer biçimde artı-emek-zamanının 2 saatten $1^4/_5$ (9/5) saate düştüğünü kabul edelim. Bu durumda 10:9 = 2:$1^4/_5$. Böylece artı-emek-zamanı, gerekli emek-zamanı ile aynı oranda düşer. Artı-değer oranı her iki durumda aynı olur; zira 2 = 10/5 ve $1^4/_5$ = 9/5. $1^4/_5$:9 = 2:10. Artı-değerle satın alınabilecek kullanım-değerleri miktarı da —

varsayıma göre— aynı kalır. (Ama bu yalnızca zorunlu geçim aracı olan kullanım-değerleri için sözkonusudur.) [Gene aynı varsayımın sonucu olarak —ç.] işgünü de 12 saatten $10^4/_5$ [saate] iner. İkinci durumda üretilen değer miktarı, birincide üretilenden daha az olur. Ve bu eşit olmayan emek miktarlarına karşın, artı-değer oranı her iki durumda da aynı olur.

Artı-değeri tartışırken, artı-değer ile artı-değer oranı arasında ayrım yaptık. Bir işgünüyle ilgili olarak düşünüldüğü zaman artı-değer 2, 3, vb. gibi mutlak saat sayılarına eşittir. Oran ise, bu saat sayılarının gerekli emek-zamanını oluşturan saat sayılarına oranlanmasına eşittir. Ayrım çok önemlidir, çünkü, değişen işgünü uzunluğunu gösterir. Eğer artı-değer 2 saate eşitse ve gerekli emek-zamanı 10 saatse, o zaman [oran] 1/5 tir; eğer gerekli emek-zamanı 12 saat ise 1/6 olur. Birinci durumda işgünü 12 saattir, ikincisinde 14. Birinci durumda emekçi her gün için daha az saat çalışırken, aynı zamanda artı-değer oranı daha yüksektir. İkinci durumda emekçi gün başına daha fazla saat çalışırken, artı-değer oranı daha küçük, emek-gücünün değeri daha büyük olur. Bu gösteriyor ki, artı-değer sabit ama işgünü eşit olmayan uzunlukta ise artı-değer oranı farklı olabilir. Daha önceki örnek, 10:2 ve $9:1^4/_5$, artı-değer oranı sabit, ama işgünü eşit olmayan uzunlukta ise artı-değerin kendisinin nasıl farklı olabileceğini gösterir; bir durumda 2 saat, ötekinde $1^4/_5$ saat.

Daha önce göstermiştim (bölüm II), eğer işgünü uzunluğu, gerekli emek-zamanı ve dolayısıyla artı-değer oranı belli ise, artı-değer miktarı aynı sermayenin aynı anda çalıştırdığı işçilerin sayısına bağlıdır.[109] Bu gereksiz bir yinelemeden başka bir şey değildi. Çünkü 1 işgünü bana 2 artı-değer saati verirse o zaman 12 işgünü 24 artı-değer saati ya da 2 artı-değer günü verir. Ne var ki, o ifade, artı-değerin yatırılan sermayeye oranına eşit olan, bu nedenle mutlak artı-değer miktarına bağlı bulunan kârın belirlenişiyle ilgili olarak çok önem kazanır. Önem kazanır, çünkü, eşit büyüklükte olan ama organik bileşimi farklı sermayeler, eşit olmayan sayıda işçi çalıştırırlar; bu çerçevede, eşit olmayan miktarlarda artı-değer ve dolayısıyla eşit olmayan kârlar üretirler. Artı-değer oranı düşerken, kâr artabilir, ve artı-değer oranı artarken kâr düşebilir; ya da artı-değer oranındaki artma ya da eksilme, istihdam edilen işçi sayısını etkileyen karşı hareketle dengelenirse, kâr aynı kalabilir. Burada hemen gördüğümüz şey, ||658| artı-değerin artış ya da eksilişine ilişkin yasaları, kârın artış ya da eksilişine ilişkin yasalarla özdeşlemenin ne kadar vahim bir yanlış olduğudur. Eğer yalnızca basit artı-değer yasasını düşünürseniz, o zaman, artı-

değer oranı (ve işgünü uzunluğu) belli ise mutlak artı-değer miktarı, kullanılan sermaye miktarına bağlıdır demek, gereksiz bir yinelemeymiş gibi görünür. Çünkü bu sermaye miktarındaki bir artış ve aynı anda istihdam edilen işçi sayısında artış, varsayım gereği, özdeştir ya da aynı gerçeğin yalnızca iki [farklı] ifadesidir. Ama, kullanılan toplam sermaye miktarının ve eşit sermayelerin çalıştırdığı işçi sayısının büyük farklılıklar gösterdiği yerde, kârı incelemeye giriştiğiniz zaman [artı-değer —ç.] yasasının önemi açık hale gelir.

Ricardo işe, değeri belli *metaları*, yani *belli* emek-miktarını temsil eden metaları inceleyerek başlar. Ve başlangıç noktası bu olduğu zaman, mutlak ve göreli artı-değer, her zaman özdeşmiş gibi görünür. (Bu, bir ölçüde, onun konuyu ele alış tarzının tekyanlılığını gösterir ve tüm araştırma yöntemine uygundur: Metaların, içerdikleri belirli emek-zamanıyla belirlenmiş *değerleriyle* işe başlamak ve sonra bunun ücretler, kâr, vb. tarafından ne ölçüde etkilendiğini incelemek.) Ama bu görünüş yanlıştır, burada sorun metalar sorunu değil, kapitalist üretim sorunudur; sermayenin ürünü olarak metalar sorunudur.

Varsayalım ki, bir sermaye belli sayıda işçi, örneğin 20 işçi istihdam etmektedir ve ücretler 20 sterlindir. Sorunu sadeleştirmek için sabit sermayenin sıfır olduğunu varsayalım, yani onu hesap dışı bırakalım. Gene varsayalım ki, bu 20 işçi günde 12 saat çalışırlarsa, 80 sterlinlik pamuğu iplik haline getirmektedirler. Eğer 1 pound pamuğun maliyeti 1 şilin ise 20 pound 1 sterline malolur ve 80 sterlin 1.600 pound pamuğu ifade eder. Eğer 20 işçi 1.600 pound ipliği 12 saatte eğirirse, 1.600/12 pound eğiriyor demektir ki bu bir saatte $133^1/_3$ pound pamuk yapar. Şu halde, gerekli emek-zamanı 10 saat ise artı-emek-zamanı 2 saattir ve bu da $266^2/_3$ pound iplik yapar. 1.600 poundun değeri 104 sterlin olur. Çünkü 10 saatlik çalışma 20 sterline eşitse, o zaman 1 saatlik çalışma 2 sterline ve 2 saatlik çalışma 4 sterline, 12 saatlik çalışma 24 sterline eşittir. [Hammadde] 80 sterlin + [yeni yaratılan değer] 24 sterlin, 104 sterline eşittir.

Ama işçilerin her biri 4 saat artı-emek harcasaydı o zaman ürünü 8 sterline eşit olurdu (yarattığı artı-değeri kastediyorum — gerçekte ürünü 28 sterline eşit olurdu).[110] Toplam ürün $121^1/_3$ sterline ulaşırdı.[111] Ve bu $121^1/_3$ sterlin 1.866 pound ipliğe eşit olurdu. Daha önceki gibi, üretim koşulları aynı kaldığına göre 1 pound ipliğin değeri aynı kalırdı; aynı miktar emek-zamanını içerirdi. Ayrıca, varsayım çerçevesinde zorunlu ücretler —değerleri, içerdikleri emek-zamanı— değişmeksizin aynı kalırdı.

Bu 1.866 $^{2}/_{3}$ pound iplik, birinci koşullar dizisi çerçevesinde de üretilse ikinci koşullar dizisi çerçevesinde de üretilse, yani 2 ya da 4 saatlik artı-emek koşullarında da üretilse, her iki durumda da aynı değere sahip olurdu. Eğirilen ek 266$^{2}/_{3}$ pound pamuğun değeri, 13$^{1}/_{3}$ sterlin olurdu. Bu 1.600 pound ipliğin 80 sterlinlik değerine eklendiği zaman 93$^{1}/_{3}$ sterlin olurdu ve her iki durumda 20 kişi için 4 saat daha fazla iş-saati de 8 sterlin ederdi. Toplam 28 sterlin emek için [eklendiği zaman —ç.] 121$^{1}/_{3}$ sterlin bulunurdu. Ücretler her iki durumda da aynı olurdu. 1 pound iplik her iki durumda da 1$^{3}/_{10}$ şiline malolurdu. 1 pound pamuğun değeri 1 şilin olduğuna göre, 1 pound iplikte yeni katma-emek olarak, her iki durumda da geriye 3/10 şilin ya da 3$^{3}/_{5}$ peni (veya 18/5 peni) kalırdı.

Gene de varsayılan koşullar altında her bir pound iplikte değerle artı-değer arasındaki ilişki çok farklı olurdu. Birinci durumda, gerekli emek 20 sterline ve artı-emek 4 sterline eşit olduğuna göre, ya da ilki 10 saat ikincisi 2 saat olduğuna göre, artı-emeğin zorunlu emeğe oranı 2:10 = 2/10 = 1/5 olurdu. (Aynı yoldan 4:20 = 4/20 = 1/5 sterlin.) Her bir pound iplikte 3$^{3}/_{5}$ peni[lik yeni katma-emek] bu birinci örnekte, 1/5 oranında ödenmemiş emeği, yani 18/25 peni veya 72/25 farthing ya da 2$^{22}/_{25}$ farthing içerirdi. Öte yandan, ikinci durumda gerekli emek 20 sterlin (10 iş-saati), artı-emek 8 sterlin (4 iş-saati) olurdu. Artı-emeğin zorunlu emeğe oranı 8:20 = 8/20 = 4/10 = 2/5 olurdu. Dolayısıyla her bir pound iplikte 3$^{3}/_{5}$ peni[lik yeni katma-emek] 2/5 ödenmemiş emeği, yani 5$^{19}/_{25}$ farthing ya da 1 peni 1$^{19}/_{25}$ farthing içerirdi. ||659| Gerçi her iki durumda da iplik aynı değere sahip olduğu ve her iki durumda da aynı ücretler ödendiği halde, bir pound iplikteki artı-değer, bir durumda ötekinden bir kat daha fazla olurdu. Emek-değerinin artı-değere oranı ürünün tümünde olduğu gibi tek tek her bir metada yani ürünün parçasında da kuşkusuz aynı olurdu.

Örneklerden birinde yatırılan sermaye 93$^{1}/_{3}$ sterlin oluyor, peki ücretler için ne kadar? 1.600 pound için ücretler 20 sterlin, şu halde ek 266$^{2}/_{3}$ pound için de 3$^{1}/_{3}$ sterlin daha [ücret ödeniyor —ç.]. Toplam 23$^{1}/_{3}$ sterlin. Toplam sermaye harcamaları bu durumda, 93$^{1}/_{3}$ + 23$^{1}/_{3}$ = 116$^{2}/_{3}$ sterlin. Ürün 121$^{1}/_{3}$ sterline geliyor. ([Değişen] sermayedeki ek harcama, 3$^{1}/_{3}$ sterlin, yalnızca 13$^{1}/_{3}$ şilin [2/3 sterlin] artı-değer getiriyor. 20:4 = 3$^{1}/_{3}$ + 2/3 sterlin).

Öteki örnekte ise, sermaye harcaması yalnızca 93$^{1}/_{9}$ + 20 = 113$^{1}/_{3}$ sterlin oluyor; 4 sterlinin de 4 sterlinlik artı-değere eklenmesi gerekiyor. Her iki örnekte de aynı pound sayısında iplik üretilmiş bulunuyor ve her ikisinin de değeri aynı; başka deyişle her ikisi de eşit miktarda toplam emeği temsil ediyorlar; ama ücretler

aynı olmakla birlikte, eşit miktardaki bu toplam emeği harekete geçiren sermayelerin büyüklüğü eşit değil; [ayrıca —ç.] işgünlerinin uzunluğu da eşit değil, ve *bundan ötürü* eşit olmayan miktarlarda ödenmemiş emek üretiyorlar. Ayrı olarak bir pound ipliği alırsak, onun için ödenen ücret ya da bir pound ipliğin içerdiği *ödenmiş* emek [öteki örnekteki bir pound ipliğe göre —ç.] farklı. Burada, aynı ücret daha fazla olan bir meta miktarına yayılıyor; bu, örneklerden birinde emek daha üretken olduğu için değil, örneklerden birinde harekete geçirilen toplam ödenmemiş emek, öteki örnektekinden daha fazla olduğu için. Demek ki her iki durumda da aynı miktarda toplam (ödenmiş ve ödenmemiş) emeği temsil eden aynı miktarda iplik üretilmekle birlikte, aynı miktardaki *ödenmiş* emekle, örneklerden birinde, ötekine göre daha fazla pound iplik üretiliyor. Öte yandan, eğer, ikinci örnekte emeğin üretkenliği artsaydı, artı-değerin değişen sermayeye oranı ne olursa olsun bir pound ipliğin değeri, her koşulda düşecekti.

O nedenle böyle bir durumda —bir pound iplik *değer*inin 1 şilin $3^3/_5$ penide sabit olduğuna, katma-emek değerinde aynı biçimde sabit olduğuna ve $3^3/_5$ peniyi bulduğuna ve ücretlerin, yani *gerekli emek-zamanı* varsayıma göre değişmediğine bakarak— artı-değerin aynı olması gerektiğini, ve öteki koşullarda eşit oldukları için ipliği aynı kârla üreteceklerini söylemek yanlış olurdu. Eğer tek bir pound iplikle ilgili olarak konuşuyor olsaydık bu doğru olurdu. Ama burada gerçekte $1.866^2/_3$ pound iplik üreten bir sermaye üzerinde duruyoruz. Ve bir pound [iplikteki —ç.] kâr miktarını (gerçekte artı-değer miktarını) bilmek için, işgününün uzunluğunu ya da (üretkenlik belli ise) sermayenin harekete getirdiği ödenmemiş emek miktarını bilmemiz gerekiyor. Ama bu bilgi, münferit metaya bakarak elde edilemez.

Görüldüğü gibi Ricardo, yalnızca, benim *göreli artı-değer* dediğim şeyi inceliyor. Daha en başından, görünüşe göre Adam Smith'le öncellerinin de yaptığı gibi, *işgünü uzunluğunun belli olduğu*nu varsayıyor. (Adam Smith'in en fazladan yaptığı şey, *farklı* çalışma alanlarında işgünü uzunluğunun farklı olduğunu, bu farklılıkları da emeğin göreli olarak daha yoğun olmasının, [çalışma —ç.] ya da zevksizliğinin giderdiğini söylemekten ibarettir.) Bu varsayım temelinde Ricardo, genel olarak göreli artı-değeri doğru açıklar. Onun ana teorisinin belli-başlı noktalarını vermeden önce, Ricardo'nun bakış açısını göstermek üzere birkaç parçayı alıntılayacağız.

"İmalattaki bir milyon insanın emeği, her zaman *aynı değeri* üretecektir, ama her zaman aynı zenginliği üretmeyecektir" (agy, s. 320).

Bu, onların gündelik emeğinin ürünü, her zaman, *aynı* emekzamanını içeren bir milyon işgününün ürünü olacaktır, anlamına gelir; bu yanlıştır ya da —farklı çalışma alanlarındaki güçlükleri, vb. göz önünde tutarak— yalnızca, *aynı* normal işgününün genel olarak yerleşip kurumlaştığı yerde doğrudur.

Ne var ki o zaman bile, burada ifade edildiği biçim içinde, bu anlatım yanlıştır. Eğer normal işgünü 12 saatse ve bir kişinin yıllık ürünü, para ölçüsüyle 50 sterlinse ve paranın değeri değişmeksizin aynı kalmışsa, o zaman bu durumda 1 milyon kişinin ürünü her zaman yılda 50 milyon sterline ulaşır. Eğer zorunlu ücret 6 saatse, o zaman bu 1 milyon insan için yatırılan sermaye yılda 25.000.000 sterlini bulur. Artı-değer de 25 milyon olur. İşçiler 25, 30, 40 milyon da alsalar ürün her zaman 50 milyon olur. Ama birinci durumda artı-değer 25 milyon, ikinci durumda 20 milyon, ve üçüncü durumda 10 milyon olur. Eğer yatırılan sermaye yalnızca *değişen* sermayeden ibaretse, yani yalnızca bu 1 milyon insanın *ücretler*ine harcanan sermayeden ibaretse, o zaman Ricardo'nun dediği doğrudur. Demek ki yalnızca *bir* durumda, toplam sermayenin değişen sermayeye eşit olduğu durumda haklıdır; bu, onun ve Adam Smith'in, ||660| bir bütün olarak toplumun sermayesine ilişkin tüm gözlemlerine yayılan bir varsayımdır; ama kapitalist üretimde, bir bütün olarak toplumsal üretim şöyle dursun, tek bir sanayi dalında bile böyle bir durum sözkonusu değildir.

Değişmeyen sermayenin, değer yaratma sürecine girmeksizin emek sürecine giren *parçası*, ürüne, *ürün değer*ine katılmaz ve o nedenle de, genel kâr oranının belirlenişinde önemli olmakla birlikte, *yıllık ürün*ün *değer*ini incelediğimiz burada bizi ilgilendirmemektedir. Ama değişmeyen sermayenin, yıllık ürüne katılan parçasına gelince durum oldukça farklıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, değişmeyen sermayenin bu parçasının bir kısmı ya da bir üretim dalında değişmeyen sermaye olarak beliren bir kısmı, bir başka üretim alanında bir yıllık *aynı* üretim dönemi içinde, emeğin doğrudan ürünü olarak belirir; yatırılan yıllık sermayenin, belli bir kapitalist birey için ya da belli bir üretim alanı için değişmeyen sermaye olarak *beliren* geniş bir bölümü, bu nedenle, toplum ya da kapitalist sınıf açısından *değişen* sermayeye ayrışır. Böylece bu parça 50 milyonun içinde, 50 milyonun değişen sermayeyi oluşturan ya da ücretlere giden parçası içinde yer alır.

Ama tarımda ve sanayide tüketilen değişmeyen sermayenin yenilenmesi için kullanılıp tüketilen *değişmeyen sermaye kısmı*nda-durum farklıdır — değişmeyen sermaye üreten üretim dallarında kullanılarak tüketilen değişmeyen sermaye parçasında, ilksel bi-

çimleriyle hammaddeler, ***sabit sermaye*** ve ***ikincil malzemede*** durum farklıdır. Bu parçanın değeri üründe yeniden ortaya çıkar, yeniden-üretilmiş olur. Tüm ürünün değerine hangi oranda gireceği —emek üretkenliğinin değişmemesi koşuluyla— fiilî büyüklüğüne bağlıdır; ama üretkenlik her nasıl değişirse değişsin, bu değişmeyen sermaye parçası, her zaman *belli* bir büyüklüğe sahip olacaktır. (Tarımdaki bazı ayrıksın durumlar dışında, ortalama olarak, ürün miktarı, yani 1 milyon kişinin ürettiği *zenginlik* —ki Ricardo bunu *değer*den ayırıyor— gerçekte o üretimden önce gelen bu değişmeyen sermayenin büyüklüğüne de bağlıdır.) Ürünün değerinin bu parçası, 1 milyon insanın yıl içindeki yeni emeği olmaksızın varolamaz. Öte yandan milyon kişinin yıllık emeğinden bağımsızca varolan bu değişmeyen sermaye parçası olmaksızın, o insanların emeği aynı miktar ürünü üretemez. Bu değişmeyen sermaye parçası emek sürecine bir üretim koşulu olarak girer, ama bu parçanın değerini yeniden-üretmek için tek bir ek saat bile çalışılmamıştır. Bu nedenle, her ne kadar, bu yıllık emek *olmaksızın*, değeri yeniden-üretilemezse de o parça, değer olarak, yıllık emeğin ürünü değildir.

Ürüne giren değişmeyen sermaye parçası 25 milyon olsa, o zaman 1 milyon kişinin ürününün değeri 75 milyon olur; eğer bu değişmeyen sermaye parçası 10 milyonsa o zaman ürün değeri yalnızca 60 milyon olur, vb.. Ve kapitalist gelişme içinde değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı arttığı için, 1 milyon kişinin yıllık ürününün değeri, yıllık üretimde bir rolü olan geçmiş [somutlaşmış —ç.] emeğin büyümesiyle orantılı olarak sürekli büyüyecektir. Yalnızca bu bile gösteriyor ki Ricardo birikimin özünü ya da kârın doğasını anlayabilmiş değildir.

Değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının büyümesiyle koşut olarak, emeğin, toplumsal emeği işlevselleştiren üretken güçlerin üretkenliği de artar. Ne var ki, emeğin giderek artan bu üretkenliğinin sonucu olarak, mevcut değişmeyen sermayenin bir bölümü değerce sürekli olarak düşer, çünkü o sermayenin değeri, başlangıçtaki emek-zamanı maliyetine değil, yeniden-üretimi için gereken emek-zamanı maliyetine bağlıdır ve emeğin üretkenliği sürekli artageldiği için bu maliyet sürekli azalmaktadır. Bu nedenle, gerçi değişmeyen sermayenin değeri, miktarına oranla artmaz ama, gene de artar; çünkü miktarı, değerinin düşüşünden daha hızlı artmaktadır. Ama Ricardo'nun birikimle ilgili görüşlerine daha sonra yeniden döneceğiz.

Ancak şu açıktır ki, eğer işgününün uzunluğu belli ise, bir milyon kişinin yıllık emek ürününün değeri, ürüne giren farklı farklı

değişmeyen sermaye miktarına göre büyük farklılık gösterecektir; bu ürünün değeri, emeğin üretkenliğindeki artışa karşın, toplam sermayenin büyük bir parçasını değişmeyen sermayenin oluşturduğu durumlarda, toplam sermayenin göreli olarak daha küçük parçasını oluşturduğu toplumsal koşullarda olduğundan daha büyük olacaktır. Toplumsal emeğin üretkenliğinde, değişmeyen sermayedeki büyümenin eşlik ettiği ilerlemeyle birlikte, emeğin yıllık ürününün göreli olarak giderek artan bir bölümü, bu çerçevede, bu tür bir sermayenin payına düşecek ve böylece (gelirden farklı olarak) sermaye biçimindeki mülk sürekli olarak artacaktır ve değerin, münferit işçi ve hatta işçi sınıfı tarafından yaratılan parçası, ||661| o işçilerin karşısına sermaye olarak çıkan geçmiş emeğin ürününe bakışla, kararlı biçimde ve oransal olarak azalacaktır. Bu çerçevede emek-gücü ile sermaye biçiminde bağımsız hale gelen nesnel emek koşulları arasındaki karşıtlık ve yabancılaşma sürekli artmaktadır. (Değişen sermayeyi, yani yıllık emek ürününün, işçi sınıfının yeniden-üretilmesi için gereken parçasını dikkate almaksızın; bu geçim araçları bile, onların karşısına sermaye olarak dikilmektedir.)

Ricardo, işgünü belli, sınırlı, sabit bir büyüklüktür şeklindeki görüşünü, başka biçimlerde de ifade etmiştir; örneğin:

> "Bunlar" (emeğin ücreti ve sermayenin kârı) "*birlikte*, her zaman *aynı değerde*dirler" (agy, s. 499, bölüm XXXII['de] "Bay Malthus'un Rant Hakkındaki Düşünceleri");

başka deyişle bu, ürünü, emeğin ücreti ile sermayenin kârına *bölünen* (gündelik) emek-zamanının, her zaman *aynı* ve *değişmez* olduğunu söylemekten başka bir şey değildir.

> "Ücretler ve kârlar, birlikte aynı değerde olacaklardır" (agy, s. 491, dipnot).

Bu alıntılarda "kâr" sözcüğünü hep "artı-değer" diye okumak gerektiğini yinelememe gerek yok.

> "Ücretler ve kârlar, birlikte düşünülürse, *her zaman* aynı değerde olmaya devam edecektir" (agy, s. 490-491).
>
> "Ücretler, *gerçek değerleri* ile, yani onları *üretmekte kullanılan emek ve sermaye miktarı* ile hesap edileceklerdir, palto, şapka, para ya da tahıldaki nominal değerleriyle değil" (agy, bölüm I "*Değer Hakkında*", s. 50).

İşçinin elde ettiği (**ücretiyle** satın aldığı) geçim araçlarının, tahılın, giysilerin, vb. değeri üretimleri için gereken toplam emek-zamanıyla, doğrudan emek miktarı kadar, onların üretimi için gereken somutlaşmış emek miktarıyla belirlenir. Ama Ricardo, açıklıkla ifade etmediği için meseleyi karıştırıyor; şöyle demiyor: "**ger-**

çek değerleri, yani [**işçilerin**] **kendi zorunlu geçim araçlarının değerini,** [yani —ç.] **geçim araçlarının onlara ödenen ya da emekleri karşılığında verilen eşdeğerini üretmeleri için gereken işgünü miktarı".** **Gerçek ücretlerin,** işçinin **kendi ücretini** üretmesi ya da yeniden-üretmesi için her gün çalışması gereken **ortalama zamanla** belirlenmesi gerekir.

> "Bir emekçinin ücreti çok miktarda emeğin ürününü satın alırsa, ancak o zaman o emekçiye emeği için gerçekten yüksek bir fiyat ödenmiş olur" (agy, s. 322 [dipnot]).

4. Göreli Artı-Değer. [*Göreli Ücretler Çözümlemesi: Ricardo'nun Bilimsel Başarılarından Biri*]

Bu gerçekte, Ricardo'nun *kâr* adı altında çözümlediği tek artı-değer biçimidir. [Ona göre:]

Bir metanın üretimi için gereken ve o metada içerilen emek miktarı, o metanın değerini belirler; böylece değer *belli* bir faktör, *belirli bir miktar*dır. Bu miktar ücretli emekçi ile kapitalist arasında bölünür. (Ricardo da Adam Smith gibi, burada değişmeyen sermayeyi hesaba katmaz.) Açıktır ki, birinin payı, ancak ötekinin payındaki artma ya da azalmaya göre azalır ya da artar. Metaların değeri, işçilerin emeğinden dolayı ortaya çıktığına göre, koşullar her ne olursa olsun emek değerin önkoşuludur, ama işçi yaşamadıkça ve geçimini sağlamadıkça, yani gerekli ücreti (asgari ücreti — ücret onun emek-gücünün değeri ile eşanlamlıdır) almadıkça emek diye bir şey olamaz. Ücretler ve artı-değer —meta ya da ürün değerinin bölündüğü bu iki kategori— bu nedenle yalnızca birbiriyle ters orantılı olmakla kalmaz, [aynı zamanda —ç.] temel, belirleyici öğe ücretlerin hareketidir. Ücretlerin artışı ya da azalması kâr (artı-değer) kanadında karşıt harekete neden olur. Ücretler, kâr (artı-değer) arttığı ya da azaldığı için azalmaz ya da artmaz, ama tam tersine artı-değer (kâr), ücretler arttığı ya da azaldığı için azalır ya da artar. İşçi sınıfı, kendi yıllık ürününden payını aldıktan sonra geri kalan *artı-ürün* (aslında *artı-değer* demek gerekir), kapitalist sınıfın yaşamını sağlayan esası oluşturur.

Metaların değerini içerdikleri emek belirlediğine göre, ücretler ve artı-değer (kâr) yalnızca, iki üretici sınıfın meta değerini aralarında bölüştükleri *paylar* olduğuna göre, açıktır ki, ücretlerdeki bir artma ya da azalma — gerçi artı-değer (kâr) oranını belirler ama, meta değerini ya da (**meta değerinin parasal ifadesi olarak**) **fiyatını** etkilemez. Bütünün, iki pay sahibi arasında bölünme oranı, bü-

tünü ne daha büyük yapar, ne daha küçük. Bu nedenle, *ücretlerdeki bir artış meta fiyatlarını artırır* varsayımı hatalı bir önyargıdır; ücret artışı yalnızca kârı (artı-değeri) düşürür. Ricardo'nun adını ettiği ayrıksın durumlar, yani ücretlerdeki bir artışın, bazı metaların değişim-değerini azaltıp bazılarınınkini artıracağının düşünülmesi de *değer* sözkonusu olduğu ölçüde yanlıştır; yalnızca *maliyet fiyatları* için doğrudur.

||662| Artı-değer (kâr) oranını ücretlerin göreli yüksekliği belirlediğine göre, ücretler nasıl belirlenir? Rekabetin ötesinde, zorunlu geçim araçlarının fiyatıyla. Bu da kendi payına, toprağın verimiyle artan emek üretkenliğine bağlıdır (Ricardo burada kapitalist üretimi düşünmektedir). **Her "ilerleme"** metaların, geçim araçlarının fiyatını azaltır. Böylece ücretler ya da emeğin değeri, emeğin üretken gücündeki gelişmeyle ters orantılı olarak —ve o üretken güç, işçi sınıfının ortalama tüketimine giren zorunlu geçim araçlarını ürettiği ölçüde— artar ya da azalır. Bu nedenle artı-değer (kâr) oranı, emeğin üretken gücündeki gelişmeyle doğru orantılı olarak artar ya da eksilir, çünkü bu gelişme ücretleri azaltır ya da artırır.

Kâr (artı-değer) oranı ücretler artmadıkça düşemez ve ücretler düşmedikçe artamaz.

Ücret değerinin, işçinin aldığı geçim araçları miktarına göre değil, ama bu geçim araçlarının malolduğu emek miktarına (işin aslında işgününün, işçinin sahiplendiği parçasına) göre hesaplanması gerekir; yani toplam ürünün *göreli payı* çerçevesinde ya da daha doğrusu, bu ürünün toplam değerinden işçinin aldığı göreli pay çerçevesinde hesaplanması gerekir. Kullanım-değerleri (bir miktar meta ya da para) olarak hesap edilirse, üretim arttıkça işçi ücretinin artması, ama ücret değerinin düşmesi, ve elbette bunun tersi, olanaklıdır. Ricardo'ya büyük bir değer kazandıran şeylerden biri, göreli ve oransal ücretleri incelemiş ve bunları belirli kategoriler halinde yerleştirmiş olmasıdır. Bugüne değin ücretler her zaman basit bir şey olarak görülmüş ve bunun sonucu işçiye bir hayvan gözüyle bakılmıştı. Ama işçi burada toplumsal ilişkileri içinde ele alınmıştır. Sınıfların birbiri karşısındaki konumu, **ücretlerin mutlak miktarından çok göreli ücretlere bağlıdır**.

Şimdi bu tezler Ricardo'dan alıntılarla kanıtlanacaktır.

> "Avcının *günlük emeğinin* ürünü geyiğin *değeri*, tamı tamına balıkçının *günlük emeğinin* ürünü balığın değerine eşittir. Balığın ve av hayvanının karşılaştırılabilir değeri, *üretimin miktarı her ne olursa olsun* ya da *genel ücretler veya kârlar yüksek ya da düşük olsun*, her bir ürünün içerdiği emek miktarıyla düzenlenir. Eğer ... balıkçı ... yıllık emeği 100 sterlin olan ve *bir günde kendi* emekleriy-

le 20 somon balığı yakalayan on kişi çalıştırıyorsa; eğer ... avcı [...] da yıllık emeği 100 sterline malolan ve *bir gün*de ona 10 geyik yakalayan on kişi çalıştırıyorsa, o zaman *—tüm üründen onu elde edenlere verilenin oranı* büyük ya da küçük olsa da— bir geyiğin doğal fiyatı iki somondur. *Ücret* olarak ödenebilecek *oran*, *kârlar* meselesinde çok büyük önem taşımaktadır; Çünkü ilk bakışta görüleceği gibi, kârlar, ücretlerin düşük ya da yüksek oluşuyla orantılı olarak yüksek ya da düşük olur; ama bu, yani iki meslekte de ücretlerin yüksek ya da düşük olması, balığın ve av hayvanının göreli değerini kesinlikle etkilemez." (Agy, bölüm I, "Değer Hakkında", s. 20-21).

Görüldüğü gibi Ricardo metanın değerinin tümünü istihdam edilen işçinin *emeğ*inden çıkarmaktadır. İşçilerle sermaye arasında bölüşülen, işçilerin kendi emeği ya da bu emeğin ürünü ya da bu ürünün değeridir.

"Emeğin ücretinde yapılan değişiklik her ne olursa olsun bu iki metanın göreli değerinde hiçbir değişiklik meydana getiremez; çünkü ücretlerin arttığını varsaysak bile, bu iki meslekten hiçbirinde *daha fazla emek miktar*ına gerek duyulmayacak, yalnızca [emek için —ç.] *daha yüksek fiyat ödenecektir*. ... Ücretler %20 oranında artabilir ve bunun sonucu, bu metaların göreli değerinde hiçbir değişikliği gerektirmeksizin, kârlar daha yüksek ya da daha düşük oranda azalabilir" (agy, s. 23).

"Kârlarda bir düşme olmaksızın *emeğin değer*inde herhangi bir artış olamaz. Eğer tahıl çiftçiyle işçi arasında *bölünecek* ise, çiftçiye verilen *pay* ne kadar *büyükse*, işçiye daha azı kalacaktır. Aynı biçimde eğer bez ya da pamuklu ürünler işçiyle onu çalıştıran arasında *bölünecekse*, işçiye verilen *pay ne kadar büyükse*, onu çalıştırana kalan o kadar daha azdır" (agy, s. 31).

||663| "Adam Smith ve onun ardılı tüm yazarlar, bildiğim kadarıyla hiç istisnasız, *emeğin fiyatındaki bir artışı, tüm metaların fiyatındaki* bir-örnek *bir artış*ın izleyeceği düşüncesini korumuşlardır. Umarım, böyle bir düşüncenin hiçbir dayanağı olmadığını göstermeyi başarmışımdır" (agy, s. 45).

"Emekçinin durumu nedeniyle daha cömertçe ödüllendirilmesi ya da ücretlerin harcandığı zorunlu geçim araçlarının sağlanmasındaki güçlükler nedeniyle ücretlerde ortaya çıkan bir artış, bazı durumlar dışında, fiyatı artırma sonucunu doğurmaz, ama kârları düşürmekte büyük etkisi olur."

Ama ücretlerin artışı "... paranın değerindeki bir değişmeden" ileri geldiği zaman durum farklıdır. ... "Bir durumda" ⟨yani anılan son durumda⟩ "*işçilerin desteklenmesi* için, *ülkenin yıllık emeğinin daha büyük bir parçası* ayrılmaz; öteki durumda daha geniş bir parça ayrılır" (agy, s. 48). |663||

||663| "Gıda ve zorunlu geçim araçlarında bir fiyat artışı olduğu zaman, emeğin doğal fiyatı da artacaktır; bir fiyat düşüşü olduğu zaman ise emeğin doğal fiyatı düşecektir" (agy, s. 86).

"Varolan nüfusun gereksinimlerini karşıladıktan sonra geri kalan

artı-ürün üretim olanaklarıyla, yani üretimde istihdam edilen *daha az sayıdaki kişiyle* orantılı olmalıdır" (agy, s. 93).

"Ne fiyatı düzenleyecek miktarda toprağı eken çiftçi, ne mal üreten imalatçı, rant için ürünün herhangi bir parçasını feda eder. *Ürünlerinin değerinin tümü* yalnızca *iki parçaya bölünür*: Biri sermayenin kârını oluşturur, öteki emeğin ücretini" (agy, s. 107).

Varsayalım ki, ipek, kadife, mobilya ve emekçinin gereksinmediği başka her türlü metanın fiyatı, onlar için daha fazla emek harcanması sonucu, artmış olsun; peki bu kârları etkilemez mi? Kuşkusuz hayır: Çünkü kârları, ücretlerdeki artıştan başka hiçbir şey etkileyemez; ipeği ve kadifeyi emekçiler tüketmez; bu nedenle de bunlar ücretleri yükseltemez" (agy, s. 118).

"Belli bir nitelikte toprakta on kişinin emeği 180 quarter buğday üretirse ve quarter başına değer 4 sterlin ya da 720 sterlin ise" (agy, s. 110), "... her durumda aynı toplam 720 sterlin, ücretlerle kârlar arasında bölünmelidir. ... Ücretler ya da kârlar artsa veya azalsa da her ikisine pay verilmesi gereken toplam, işte bu 720 sterlinlik toplamdır. Bir yandan kâr, hiçbir zaman bu 720 sterlinin, emekçilere mutlak olarak gereken zorunlu maddeleri sağlamaya yetmeyecek bir miktar bırakacak ölçüde büyük bir bölümünü emecek kadar artamaz; öte yandan ücretler bu toplamdan kârlara hiç pay bırakmayacak kadar yükselemez" (agy, s. 113).

"Kârlar, *yüksek ya da düşük ücretlere bağlıdır*, ücretler zorunlu maddelerin fiyatına ve zorunlu maddelerin fiyatı da esas olarak gıda maddesi fiyatlarına bağlıdır, çünkü tüm öteki gereksinimler, neredeyse sınırsız ölçüde artırılabilir" (agy, s. 119).

"Her ne kadar daha büyük bir değer üretilmekteyse de" (toprağın kötüleşmesiyle birlikte) "rantı ödedikten sonra *geri kalan değerin daha büyük bir parçası* üreticiler" (burada emekçileri üreticilerle özdeşliyor) "tarafından tüketilir ve kârı düzenleyen de işte bu parçadır, *yalnızca bu* parçadır" (agy, s. 127).

"Bir *iyileştirmenin* önemli niteliği, daha önce gereksinilen *emek miktarını azaltmasıdır*; ve bu azaltma, *metanın fiyatında ya da göreli değerinde bir düşüş* olmaksızın gerçekleşemez" (agy, s. 70).

"Şapka üretiminin maliyetini azaltın, talebin ikiye, üçe, dörde katlanmasına karşın şapkanın fiyatı, sonunda, yeni doğal fiyatına düşecektir. Yaşamı sürdüren yiyecek ve giyecek maddelerinin doğal fiyatını azaltarak, insanın yaşam maliyetini düşürün, emekçi talebinin ||664| büyük ölçüde artabilecek olmasına bakmaksızın, ücretler sonunda düşecektir" (agy, s. 460).

"Oransal olarak ücretler için daha azı gittikçe daha çoğu kârların olacaktır ve tersi" (agy, s. 500).

"Bu çalışmanın amaçlarından biri, zorunlu maddelerin gerçek değerindeki her düşüşle birlikte emek ücretlerinin düşeceğini ve sermaye kârlarının artacağını göstermekti — başka deyişle, herhangi bir belli *yıllık değerin emekçi sınıfa daha az parçası ödendikçe, fonları, bu sınıfı çalıştıranlara* daha fazlasının kalacağını göstermekti."

(Şimdi artık çok olağan duruma gelen bu ifadede, yalnızca bu ifadede Ricardo, belki bilinçlendirmemiştir ama, sermayenin doğasını açıklamaktadır. **Emekçi sınıfın çalıştırdığı, birikmiş emek değildir, ama "bu sınıfı" hali hazırdaki, doğrudan emeği çalıştıran, "fonlar"dır, "birikmiş emek"tir.**)

"Varsayalım ki, belli bir imalatta üretilen metaların değeri 1.000 sterlindir ve *patron* ile *onun* emekçileri arasında bölünecektir" (burada da gene sermayenin doğasını ifade ediyor; kapitalist *patron*dur, işçiler *onun* emekçileri) "800 sterlin işçilere, 200 sterlin patrona; eğer bu metaların değeri 900 sterline inse ve zorunlu maddelerdeki düşüş sonucu emek ücretinden 100 sterlin tasarruf edilse, patronun net geliri hiçbir biçimde azalmaz" (agy, s. 511-512).

"Emekçinin ayakkabı ve giysileri, makinelerdeki bir geliştirme sonucu, üretimleri için gereken emeğin dörtte-biri emekle üretilirse, olasıdır ki %75 oranında düşer; ama böylece emekçinin bir yerine sürekli olarak dört palto ve dört çift ayakkabı tüketme olanağını elde edebileceği doğru olmaz; olasıdır ki, *çok geçmeden* rekabetin etkisi, ve nüfusun teşviki sonucu *ücreti*, harcandığı *zorunlu maddelerin yeni değerine* göre *ayarlanacaktır*. Eğer bu gelişmeler emekçinin tükettiği tüm nesnelere genişlerse, tüm bu metaların değişilebilir değerlerinde öteki herhangi bir metaya göre [...] kalıcı bir indirim olmasına karşın, birkaç yılın sonunda bir olasılıkla onun ek olarak eğer olabilirse elbette pek az şeyi daha tüketme zevkine kavuştuğunu görürüz; hem de o metalar önemli ölçüde azalmış bir emek miktarının ürünü oldukları halde" (agy, s. 8).

"Ücretler arttığı zaman, bu her zaman kârların zararına olur, ama ücretler düştüğü zaman kârlar hep artar" (agy, s. 491, dipnot).

"Bu çalışma boyunca çabam, kâr oranının, ancak ücretlerdeki bir azalma sayesinde olmanın dışında asla artırılamayacağını; ücretlerin harcandığı zorunlu maddelerde bir düşme sonucu olmanın dışında ücretlerde kalıcı bir düşme olamayacağını göstermek oldu. Bu çerçevede, *dış ticaretin genişlemesi* ya da *makinelerin geliştirilmesi* sonucu emekçinin yiyeceği ve zorunlu geçim araçları pazara indirilmiş fiyattan getirilebilirse kârlar artacaktır. Eğer, bizzat yetiştirmek yerine, ya da emekçinin giyeceğini ve öteki zorunlu geçim araçlarını bizzat üretmek yerine, bu metaları daha ucuz fiyattan sağlayabileceğimiz yeni bir pazar keşfedersek ücretler düşecek, kârlar artacaktır; ama eğer dış ticaretin genişletilmesi ya da makinelerin geliştirilmesi sonucu, daha ucuz bir fiyattan sağlanan metalar, özellikle zenginlerin tükettiği metalarsa, kâr oranlarında herhangi bir değişiklik olmayacaktır. Şarap, kadife, ipek ve öteki pahalı metalar %50 oranında düşse de ücret oranları etkilenmeyecek ve sonuçta kârlar değişmeksizin aynı kalacaktır.

"Öyleyse dış ticaret, gerçi gelirin harcanabileceği nesnelerin miktarını ve çeşidini artırdığı ve metaların bolluğu ve ucuzluğu nedeniyle tasarrufu ve *sermaye birikimi*ni teşvik ettiği" (harcamayı neden teşvik etmesin?) "için bir ülkeye çok yararlıdır ama, *ithal edilen*

metalar ücretlerin harcandığı metalar tanımı içine girmiyorsa, sermaye kârlarını artırma eğilimi taşımaz.

"Dış ticarete ilişkin olarak bu söylenenler, iç ticaret için de aynı ölçüde geçerlidir.

"*Emeğin daha iyi dağılımıyla, makinelerin icadıyla, yollar ve kanallar yapımıyla ya da herhangi bir biçimde* [...] *imalatta ya da mal taşımacılığında emek azaltılmadıkça*, kâr oranları *asla artırılamaz*."

⟨Biraz önce tam tersini söylemişti; anlaşılan asla derken, anılan gelişmelerle emeğin değeri azaltılmadıkça asla, demek istiyor.⟩

"Bunlar, fiyat üzerinde işlevi olan nedenlerdir ve tüketiciler için her zaman yararlı olurlar; çünkü tüketicilerin aynı emekle [...], *iyileştirme ve geliştirme*ye konu olan metalardan daha fazla miktarda elde edebilmelerini sağlarlar; ama kâr üzerinde herhangi bir etkileri yoktur. Öte yandan ||665| ücretlerdeki her azalma kârları yükseltir, ama metaların fiyatı üzerinde herhangi bir etki yapmaz. Biri, tüm sınıflar için yararlıdır, çünkü tüm sınıflar tüketicidir" ⟨ama emekçi sınıf için nasıl yararlı oluyor? Çünkü Ricardo öncelikle, bu metalar ücret kazananın tüketimine girerse ücretleri düşüreceğini varsayıyor; eğer bu metalar ücretleri azaltmaksızın daha ucuzluyorsa, o zaman ücretlerin harcandığı metalardan değildir⟩; "öteki, yalnızca üreticiler için yararlıdır; daha fazla kazanırlar ama her şey eski fiyatında kalır."

⟨Bir kez daha, bu nasıl olabilir ki; Ricardo kârları yükselten ücret düşüşlerinin, gerekli maddelerin fiyatı düştüğü için ortaya çıktığını öncelikle varsaydığına göre "hiçbir şey eski fiyatında" kalmaz.⟩

"Birinci durumda, eskiden aldıkları kadarını alırlar; ama kazançlarını harcadıkları *her şey*in" ⟨gene yanlış; zorunlu maddeler hariç her şeyin demeliydi⟩ değişilebilme değeri azalır" (agy, s. 137-138).

Açıkça görüldüğü gibi bu pasaj çok yuvarlak sözlerle ifade edilmiş. Ama bu biçimsel yanı bir tarafa konursa, buradaki ifadeler ancak kâr oranı yerine "artı-değer oranı" denirse doğru, bu ayrıca, göreli artı-değerle ilgili incelemenin tümü için geçerli. Lüks maddeler meselesinde de geliştirme ve iyileştirmeler genel kâr oranını artırabilir; çünkü, başka alanlarda olduğu gibi, bu üretim alanlarında da kâr oranı, her bir kâr oranını, ortalama kâr oranında aynı düzeye getirmekte pay sahibidir. Eğer böyle durumlarda, yukarda anılan etkiler sonucu değişmeyen sermaye değerinin değişen sermayeye oranı düşerse ya da geri dönüş süresi kısalırsa (yani dolaşım sürecinde bir değişiklik olursa) o zaman kâr oranı artar. Ayrıca, dış ticaretin etkisi tamamen tekyanlı olarak yorumlanmaktadır. Ürünün bir metaya evrimlenmesi, kapitalist üretim için çok temellidir ve pazarın genişlemesiyle, dünya pazarının yaratılmasıyla

ve dolayısıyla dış ticaretle yapısal olarak bağlantılıdır.

Bunun dışında Ricardo, her türlü gelişmenin, ister işbölümü sonucu ortaya çıksın, ister makinelerdeki ilerlemeler, ulaşım olanaklarının yetkinleştirilmesi, dış ticaret olsun — ***kısacası*** imalat ve mal taşımacılığında gerekli emek-zamanını kısaltan tüm önlemlerin, —bu "***gelişmeler***" ***emek değerini azalttığı*** için ve azalttığı sürece— artı-değeri (ve dolayısıyla kârı) artırdığını ve kapitalist sınıfı zenginleştirdiğini söylerken haklıdır.

Son olarak, bu bölümde, Ricardo'nun *göreli* ücretlerin doğasını çözümlediği birkaç parça daha alıntılayalım.

> "Eğer bir haftalığına bir işçi kiralamam gerekse ve on şilin yerine sekiz şilin ödesem, para değerinde herhangi bir değişiklik olmadığına göre, işçi o sekiz şilinle, eskiden 10 şilinle elde ettiğinden daha fazla gıda ve zorunlu geçim aracı satın alabilir; ama bu, Adam Smith'in ve daha yakınlarda bay Malthus'un ifade ettiği gibi *onun ücretinin gerçek değer*indeki bir artıştan ötürü değildir, onun ücretini harcadığı nesnelerin, tamamen belirli nesnelerin değerindeki düşüşten ötürüdür; ve gene de buna *ücretlerin gerçek değerindeki düşüş* dediğim için bana yeni ve alışılmadık, bilimin gerçek ilkeleriyle uzlaşabilir olmayan bir dil kullandığım söyleniyor" (agy, s. 11-12).
>
> "Kâr oranını, rantı ve ücretleri sınıflardan her birinin elde ettiği *mutlak ürün miktarı* ile değil, ama o ürünü elde etmek için gereken emek miktarıyla doğru ölçebiliriz. Makinelerdeki ve tarımdaki ilerlemeler sonucu ürünün tamamı bir kat artmış olabilir; ama eğer ücretler, rant ve kâr da bir kat artmışsa bu üçü *birbirine karşı eskisi gibi aynı oranda* olacaktır; hiçbirinin *göreli olarak değiştiği* söylenemeyecektir. Ama ücretler bu artışın tamamına katılmamışsa, bir kat değil de yarı oranda artmışsa ... anladığım kadarıyla ... kârlar artarken ücretler düştü demem ... herhalde doğru olur; çünkü bu ürünün *değer*ini ölçmek için elimizde değişmeyen bir standart ölçü olsaydı, görürdük ki, daha önce verilene bakışla emekçi sınıfa daha az, kapitalistler sınıfına daha çok değer düşmüştür" (agy, s. 49).
>
> "Daha az, aslında gerçek bir düşüş olmayacaktır çünkü o" (ücreti) "ona eski ücretine bakışla daha fazla ucuz meta sağlayabilir" (agy, s. 51).

*

De Quincey, Ricardo'nun ve başka bazı ekonomistlerin geliştirdiği tezler arasındaki karşıtlıklara işaret ediyor.

> "Tüm metaların değerini neyin belirlediği" [Ricardo'dan önceki ekonomistlerce] "sorulduğu zaman, değeri esas olarak ücretlerin belirlediği yanıtı verilirdi. Peki ücretleri belirleyen nedir diye yeniden sorulduğu zaman, ücretlerin, harcandıkları metaların değerine göre [...] ayarlanması gerektiği anımsanmıştı; ve yanıt gerçekte ücretle-

rin, metaların değeriyle belirlendiği şeklindeydi." ([Thomas de Quincey] *Dialogues of Three Templars on Political Economy, Chiefly in Relation to the Principles of Mr. Ricardo* [*Ekonomi Politik Üzerine, Başlıca Bay Ricardo'nun İlkeleriyle Bağlantılı Olarak Üç Templar'ın Diyaloğu*] *The London Magazine*, c. IX, 1824, s. 560).

||666| Aynı *Dialogues*, değerin *emek miktarı*yla ve *emek değeri*yle ölçülmesini yöneten yasa hakkında da şu parçayı içeriyor:

"Şu noktaya kadar aynı yasanın yalnızca iki farklı ifadesini temsil eden iki formül var; Ricardo'nun yasasını (yani A'nın B karşısındaki değeri üretici emek miktarıdır yasasını) olumsuz bir ifadeyle anlatmanın en iyi yolu, A'nın B karşısındaki değeri, üretici emeğin *değerleri değildir* demek olurdu" [agy, s. 348].

(A ve B'deki sermayenin organik bileşimi aynı olsaydı, o zaman gerçekte, bu ikisinin birbiriyle ilişkisi üretici emeğin *değerleri*yle orantılıdır denebilirdi. Çünkü her birindeki birikmiş [geçmiş –ç.] emek, her birindeki doğrudan emek gibi aynı oranda olurdu. Her birindeki ödenmiş emek miktarı ise, her birindeki toplam doğrudan emek miktarıyla orantılı olurdu. Bileşimin 80*s* + 20*d* ve artı-değer oranının %50 olduğunu varsayalım. Eğer sermayelerden biri 500 sterlin, öteki 300 sterlin olsaydı, o zaman birinci örnekteki ürün 550 sterlin ve ikinci örnekteki 330 sterlin olurdu. O zaman ürünler 5 × 20 = 100 (ücretler)e karşılık 3 × 20 = 60; yani 100:60, 10:6, 5:3 [ve] 550:330 = 55:33 ya da 55/11 : 33/11 (5 × 11 = 55 ve 3 × 11 = 33); yani 5:3. Ama bu durumda bile, birbirleriyle oranları bilinirdi, ama gerçek değerleri bilinemezdi; çünkü 5:3 oranına uygun düşebilecek birçok farklı değer vardır.)

"Eğer fiyat on şilin ise, o zaman [...] ücretler ve kârlar birlikte on şilini aşamaz [...] Ama ücretlerle kârlar, bir bütün olarak, kendileri tersine fiyatı önceden belirlemezler mi? Hayır; o emekli edilmiş bir öğretidir." (Thomas de Quincey, *The Logic of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin Mantığı*], Edinburgh ve Londra, 1844, s. 204.)

"Yeni ekonomi, tüm fiyatları üretici emeğin oransal miktarlarının ve yalnızca onun yönettiğini göstermiştir. Kendisi bir kez kararlaştırıldıktan sonra fiyat *ipso facto**, *ücretlerin ve kârın içinden kendi ayrı paylarını çekebilecekleri fonu* kararlaştırır" (agy, s. 204). "Ücretlerle kâr arasındaki mevcut ilişkileri bozan herhangi bir değişikliğin *ücretlerden kaynaklanması gerekir*" (agy, s. 205).

Ricardo'nun öğretisi, fiilî değer yasasını bir kenara koyup koymadığı bir yana, sorunu ortaya attığı ölçüde yenidir (agy, s. 158).**

* Yalnızca bu nedenle, buna dayanarak. –ç.

** Marx burada, de Quincey'in geliştirdiği düşünceyi kendi sözcükleriyle özetliyor. –*Ed.*

[ONALTINCI BÖLÜM]

RICARDO'NUN KÂR TEORİSİ

[1. *Ricardo'nun Artı-Değer ile Kârı Ayırdettiği Belli Başlı Durumlar*]

Bir miktar ayrıntıya da girilerek daha önce gösterildiği üzere, artı-değer yasaları —daha doğrusu artı-değer oranı yasaları— (işgününün belli olduğunu varsayarsak) Ricardo'nun sandığı gibi, kâr yasalarıyla doğrudan ve kolayca üstüste çakışmazlar; o yasalara uygulanabilir değildirler. Gene gösterilmiştir ki, Ricardo yanlış bir biçimde, artı-değeri kârla özdeşlemektedir; bu ikisi, ancak, toplam sermaye değişen sermayeden oluşuyorsa ya da doğrudan ücretlere harcandıysa bir ve aynıdır; bu nedenle Ricardo'nun "kâr" adı altında incelediği şey, işin aslında artı-değerdir. Ancak bu durumda toplam ürün yalnızca ücretlere ve artı-değere ayrışabilir. Anlaşıldığına göre Ricardo, Adam Smith'in, yıllık ürünün *toplam değeri* gelirlere ayrışır görüşünü paylaşmaktadır. Değeri maliyet fiyatıyla karıştırması da buradan ileri geliyor.

Burada kâr oranını, artı-değer oranı yasalarının yönetmediğini yinelemenin gereği yok.

Birincisi: Gördüğümüz gibi, kâr oranı, **emeğin değerindeki herhangi bir değişiklikten** bağımsız olarak, ranttaki azalma ya da artma sonucu artabilir ya da azalabilir.

İkincisi: **Kârın** mutlak **miktarı artı-değerin** mutlak **miktarına** eşittir. Ancak mutlak artı-değer miktarını yalnızca artı-değer oranı değil, ama aynı ölçüde ve bir o kadar da istihdam edilen işçi sayısı belirler. Bu nedenle düşen bir artı-değer oranı ve artan işçi sayısıyla ya da elbette tersiyle, aynı kâr miktarını elde etmek olanaklıdır.

Üçüncüsü: *Artı-değer oranı belli* ise kâr oranı, **sermayenin organik bileşimine** bağlıdır.

Dördüncüsü: *Artı-değer belli* ise (her 100 sterlinlik *sermayenin organik bileşimi*nin de belli olduğu varsayımıyla) kâr oranı sermayenin farklı parçalarının *göreli değeri*ne bağlıdır; bu parçalar, üretim araçlarının kullanımında bir ölçüde enerji tasarrufu, vb. nedenlerle, bir ölçüde de sermayenin bir bölümünü etkileyen gerisine dokunmayan **değer değişiklikleri** gibi nedenlerle farklı farklı etkilenebilir.

Son olarak, sermayenin bileşiminde, dolaşım sürecinden kaynaklanan farklılıkların da dikkate alınması gereklidir.

||667| Ricardo'nun yazılarındaki bazı gözlemlerin onu, artı-değer ile kâr arasında bir ayrım yapmaya yöneltmesi gerekirdi. Bu ayrımı yapmayı başaramadığı için —"*Değer Hakkında*"ki bölüm I'in çözümlemesi sırasında da değinildiği gibi— bazı yerlerde o bayağı görüşe, kârın meta değerine yapılan bir eklemeden ibaret olduğu görüşüne bile saplanmıştır; örneğin sabit sermayenin ağır bastığı sermayede kârın belirlenişinden söz ederken, vb. böyledir.* Onun ardılları arasındaki çoğu saçmalığın kaynağı da budur. Ortalama olarak, *eşit büyüklükteki sermayelerin eşit kâr bıraktığı* ya da kârın, yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlı olduğu tezi (pratikte doğru olan tez) bir dizi ara halkayla genel değer yasasıyla, vb. ilişkilendirilmezse, bu bayağı görüşün ortaya çıkması kaçınılmaz olur; kısacası, kâr ve artı-değer bir ve aynı şey gibi muamele görürse —ki bu yalnızca toplam sermaye için doğrudur— bu bayağı görüşün ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Bu durumun sonucudur ki, Ricardo'nun elinde *genel kâr oranını* belirleyici bir araç yoktur.

Ricardo, **meta değerlerinde**, sermayenin bütün parçalarını *aynı biçimde* etkileyen değer **değişikliklerinin**, örneğin para değerindeki değişmelerin, *kâr oranını* değiştirmediğini görmüştür. O nedenle kâr oranını, sermayenin bütün parçalarını *aynı biçimde etkilemeyen* bazı meta değeri değişikliklerinin *etkilediği* sonucuna varması gerekirdi; emeğin değeri aynı kaldığı halde kâr oranında değişmeler olabileceği, hatta kâr oranının emek değerindeki değişmelerle ters yönde hareket edebileceği sonucuna varması gerekirdi. Her şey bir yana, burada **artı-ürünü**, ya da onun için aynı

* Bkz: Bu cilt, s. 168-170. *–Ed.*

şey demek olan **artı-değeri** ya da gene aynı şey demek olan *artı-emeği* kârın bir *alt türü* olarak gözden geçirirken, onun yalnızca değişen sermayeye oranla değil, ama *yatırılan toplam sermaye*ye oranla hesaplandığını aklından çıkarmaması gerekirdi.

Para değerindeki **değişiklikle** ilgili olarak Ricardo şöyle diyor:

> "Para değerindeki değişme, ne kadar büyük olursa olsun, *kâr oranında* herhangi bir farklılık yaratmaz; çünkü, imalatçının mallarının 1.000 sterlinden 2.000 sterline yükseldiğini ya da %100 arttığını varsayarsak, ürün değerini etkileyen para değeri değişikliği, imalatçının *sermayesinde*, makinelerinde, yapılarında, ticari stoklarında aynı etkiyi yaparak %100 artırırsa onun *kâr oranı* aynı olacaktır. ...
>
> "Emekten tasarruf ederek, belli değerdeki sermayesiyle ürün miktarını bir kat artırabilirse ve ürün eski fiyatının yarısına düşerse, *kendisini üreten sermaye karşısında*, eskisi gibi, *aynı oranı taşıyacak* ve *sonuçta* kârlar gene aynı oranda kalacaktır.
>
> "Eğer aynı sermayeyi kullanarak ürün miktarını bir kat artırdığı sırada bir raslantı sonucu para değeri yarı yarıya düştüyse, ürün, para değerinin bir kat fazlasından satılacaktır; ama onu üretmek için kullanılan sermaye de eski para değerinin bir katı fazla olacaktır; ve bu nedenle bu durumda da *ürün değeri, sermayenin değeri karşısında eskisi gibi aynı oranda kalacaktır*." (David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. baskı, Londra, 1821, s. 51-52.)

Ricardo, son paragrafta *ürün* derken eğer *artı-ürün*ü kastediyorsa o zaman dediği doğrudur. Çünkü kâr oranı, *artı-ürünün* (*değerin*) yatırılan sermayeye bölünmesine eşittir. Demek ki eğer artı-ürün 10, sermaye de 100 ise kâr oranı 10/100'dür, 1/10'a yani %10'a eşittir. Ama eğer toplam ürünü kastediyorsa, o zaman konuyu ortaya koyuş biçimi, doğruya tamı tamına uygun değildir. Bu durumda, ürün değerinin sermaye değeri karşısındaki oranı derken, anlaşılan, metanın, yatırılan sermaye değerinin üstündeki fazlasını kastetmektedir. Her ne ise, açıktır ki, *burada,* kârı, artı-değerle ya da kâr oranını artı-değer oranıyla bir ve aynı saymamaktadır, [artı-değer oranı] **artı-değerin emek değerine ya da değişen sermayeye** bölünmesine eşittir.

Ricardo şöyle diyor (bölüm XXXII):

> "Metaların üretildiği *ham ürün*ün fiyatında düşme olması, bu temelde metaların da düşmesi beklenir. Doğru, düşecek, ama bu düşüşe üreticinin para gelirinde herhangi bir azalma eşlik etmeyecek. Eğer metalarını daha az para karşılığı satarsa, bu yalnızca *yapıldığı materyallerden birinin değeri düştüğü* için olacak. Eğer kumaş imalatçısı ürününü 1.000 sterlin yerine 900 sterlinden satarsa, o kumaşın yapımında kullanılan yünün değerinde 100 sterlinlik bir

gerileme oldukça, kumaş imalatçısının geliri daha az olmayacaktır" (agy, s. 518).

(Ricardo'nun üzerinde durduğu nokta, pratik bir **durumdaki** sonuç, burada bizi pek ilgilendirmiyor. Ama yünün değerindeki ani bir düşüş, elinde, yünün pahalı olduğu bir sırada imal edilmiş ve ||668| yün fiyatı düştükten sonra satılmak durumunda olan büyük bir kumaş **stoku** bulunan **kumaş imalatçılarının** para gelirini kuşkusuz (olumsuz) etkilerdi.)

Burada Ricardo'nun düşündüğü gibi, eğer kumaş imalatçıları eskisi kadar emek çalıştırırlarsa ⟨aslında, daha önce *yalnızca* hammadde için harcanan sermayenin bir bölümü şimdi ellerinde ve hammaddeye olduğu gibi emeğe de **harcanabileceği** için aslında daha fazla miktarda emeği işe sokabilirler⟩ açıktır ki, mutlak miktarla ifade edildiği zaman kumaş imalatçılarının "parasal geliri" "**daha az olmazdı**" , ama *kâr oranı* daha öncekine göre *daha büyük* olurdu; çünkü —diyelim eskiden %10'du, yani 100 sterlindi— eskisinin aynı olan miktar bu kez 1.000 sterlin yerine 900 sterlin üzerinden hesap edilebilirdi. İlk durumda kâr oranı %10'du. İkinci durumda 1/9 ya da %11$^1/_9$ olurdu. Ayrıca Ricardo, **metaların üretiminde kullanılan hammaddelerin** genel olarak düşmekte olduğunu söylediğine göre, yalnızca **bir üretim dalındaki** kâr oranı değil genel kâr oranı da artardı. İşin garibi Ricardo bunu fark etmiyor, tersi olduğu zaman anlıyor.

Çünkü "*Kârlar Hakkında*"ki VI'ncı bölümde Ricardo, daha kötü toprağın ekilmesinden ve onu izleyerek farklılık rantının artmasından ötürü, **gerekli geçim araçlarının** fiyatındaki artış sonucu önce ücretlerin ve ardından topraktan alınan tüm hammaddelerin [fiyatının —ç.] arttığı bir örnek üzerinde duruyor. (Bu varsayım hiç de gerekli değil; gerçi tahıl fiyatı artabilir ama, pamuk fiyatı, ipek ve hatta yün ve keten fiyatı pekala düşebilir.)

Her şeyden önce, çiftçinin *artı-değerinin* (o kâr diyor) düşeceğini, çünkü, çalıştırdığı on kişinin ürettiği ürün değerinin 720 sterlin olmaya devam edeceğini ama o 720 sterlinlik **fondan** daha fazla **ücret** dağıtması gerekeceğini söylüyor. Ve şöyle devam ediyor:

> "Ama kâr oranı sonra daha da düşecek, çünkü çiftçinin *sermayesi* ... büyük ölçüde tahıl gibi, saman tınazları gibi, ham üründen harmanda dövülmemiş buğday ve arpadan, atlardan, ineklerden oluşur; ürünün artışı nedeniyle tüm bunların fiyatı artacaktır. *Mutlak kârı*, 480 sterlinden 445 sterlin 15 şiline düşecektir; ama, biraz önce ifade ettiğim nedenle sermayesi 3.000 sterlinden 3.200 sterline yükselirse, *kârının oranı*, tahıl 5 sterlin 2 şilin 10 peni olduğu zaman %14'ün altında kalacaktır.
>
> "Eğer bir imalatçı da kendi içinde 3.000 sterlin yatırdıysa, ücret

artışları nedeniyle, aynı işi sürdürebilmek için sermayesini artırmak zorunda kalacaktır. Eğer ürettiği metalar eskiden 720 sterline satılıyor idiyse aynı fiyattan satılmaya devam edecektir; ama daha önce 240 sterlin olan ücretler, tahıl 5 sterlin 2 şilin 10 peni olduğu zaman 274 sterlin 5 şiline yükselecektir. Birinci durumda kâr olarak, 3.000 sterlinde 480 sterlinlik bir fazlalık sağlayacak, ikinci durumda, artan sermaye üzerinden 445 sterlin 15 şilin kâr edecektir ve böylece kârı, çiftçinin değişen kâr oranına denk gelecektir" (agy, s. 116-117).

Bu parçada Ricardo **mutlak kâr** (*artı-değere* eşit) ile ***kâr oranı*** arasında bir ayrım yapıyor ve yatırılan sermayenin değerindeki değişiklik sonucu kâr oranında meydana gelecek düşüşün, emeğin değerindeki artış sonucu mutlak kârda (artı-değerde) meydana gelecek düşüşten daha fazla olacağını gösteriyor. [Aslında –ç.] eğer emeğin değeri *aynı* kalsaydı bile, kâr oranı gene de düşerdi, çünkü *aynı* mutlak kârın, daha büyümüş bir sermaye üzerinden hesap edilmesi gerekirdi. Ricardo'nun andığı birinci örnekte, ham ürün değerinin düştüğü birinci örnekte (artı-değerden ya da mutlak kârdan farklı olarak) tersine bir sonuç ortaya çıkardı, yani kâr oranı artardı. Bu durumda, açıktır ki, ücretlere harcanan sermaye üzerinden hesap edilen kâr oranındaki yükselmeler ve düşmeler, mutlak kârdaki artma ve azalmadan ve kâr oranındaki artma ve azalmadan farklı nedenlerden de ileri gelebilir.

Alıntıladığımız en son parçayla ilgili olarak Ricardo şöyle diyor:

"Mücevher, demir, kaplama ve bakır eşyada *artış* olmaz, çünkü toprağın yüzeyinden elde edilen hiçbir ürün onların bileşimine girmez" (agy, s. 117).

Bu metaların fiyatı artmaz ama, bu üretim alanlarındaki kâr oranı, öteki alanlardakinin üstüne çıkar. Çünkü ötekilerde (ücretlerdeki artış sonucu) iki nedenle değer olarak artan sermaye harcamalarına daha küçük bir artı-değer denk düşer: [iki nedenden –ç.] birincisi ücret harcamalarının artmasıdır, ikincisi hammadde harcamalarının artmasıdır. İkinci örnekte [yani mücevher, vb.] ||669| ücretlerdeki artıştan ötürü yalnızca değişen sermaye parçasının arttığı bir sermaye harcaması üzerinden, daha küçük bir artı-değer elde edilir.

Bu paragraflarda artı-değer oranıyla kâr oranının yanlış biçimde birbiriyle özdeşlenmesine dayandırdığı kendi kâr teorisini terk eden Ricardo'nun kendisidir.

"Her örnekte, *ham ürün fiyatı*ndaki artışa, ücretlerdeki artış eşlik ederse, imalat sanayisindeki kârlar gibi tarım kârları da düşer" (agy, s. 113-114).

Ricardo'nun söylediğinden, [ham ürün fiyatındaki artışa] **ücret artışları eşlik** etmese bile, **kâr oranının, yatırılan sermayenin ham ürünü içeren parçasındaki artış ölçüsünde azalacağı** sonucu çıkar.

"Varsayalım ki ipek, kadife, mobilya ve emekçinin gereksinmediği başka her türlü metanın fiyatı, *onlar için* daha fazla emek *harcanması* sonucu, artmış olsun; *peki bu kârları etkilemez mi*? Kuşkusuz hayır: Çünkü *kârları, ücretlerdeki artıştan başka hiçbir şey etkileyemez*; ipeği ve kadifeyi emekçiler tüketmez; o nedenle de bunlar ücretleri yükseltmez" (agy, s. 118).

Bu belli üretim alanlarında, her ne kadar emeğin değeri —ücretler— aynı kalıyorsa da kâr oranı kesinlikle düşer. İpekli imalatçılarının, piyano imalatçılarının, mobilya imalatçılarının, vb. kullandığı hammaddeler daha pahalılaşır ve o nedenle aynı artı-değerin yatırılan sermayeye göre oranı ve dolayısıyla **kâr oranı** düşer. Ve *genel kâr oranı*, tüm dallardaki belli-başlı kâr oranlarının **ortalamasından** oluşur. Ya da eski ortalama kârı elde etmek için bu imalatçılar kendi ürünlerinin fiyatını artırırlar. Böyle bir nominal fiyat artışı kâr oranını doğrudan etkilemez, ama **kârın dağılımını** etkiler.

Ricardo, yukardaki örneğe, **gerekli geçim maddelerinin** fiyatının (ve onlarla birlikte rantın) artması nedeniyle artı-değerin (mutlak kârın) düştüğü örneğe bir kez daha döner:

"Bir kez daha belirtmeliyim ki, *kâr oranı*, benim hesaplarımda tahmin ettiğimden de daha hızlı düşer: çünkü, varsayılan koşullarda benim ifade ettiğim *ürün değeri*nde *çiftçinin sermayesi*nin değeri, *değeri artan metaların birçoğunu zorunlu olarak içerdiği için büyük ölçüde artar*. Tahıl 4 sterlinden 12 sterline yükselmeden önce, *onun sermayesi* değişilebilme değeri olarak herhalde bir kat artabilir ve 3.000 sterlin yerine 6.000 sterlin değerinde olabilir. Bu durumda, eğer *başlangıçtaki sermayesi*nden kârı 180 sterlin ya da %6 idiyse artık gerçekte %3'ten *fazla* değildir, çünkü 6.000 sterlinin %3'ü 180 sterlindir; ve *bu koşullarda, çiftlik işine ancak cebinde 6.000 sterlin parası olan yeni bir çiftçi, girişebilir*.

"Birçok iş, aynı kaynaktan, az ya da çok bazı yararlar sağlar. Bira imalatçısı, alkollü içki üreticisi, kumaş imalatçısı, keten bezi imalatçısı, *kârlarındaki azalmayı bir ölçüde, ham ve mamul ürün stoklarının değerindeki artışla karşılarlar*; ama hırdavat imalatçısı, mücevher yapımcısı ve daha birçok başka metaların üreticileri ve onların yanısıra sermayesi tümüyle paradan oluşanlar, hiçbir dengeleme olanağına sahip olmaksızın *kâr oranındaki tüm düşüş*ten nasiplerini alırlar" (agy, s. 123-124).

Burada önemli olan şey, Ricardo'nun hiç farkına varmadığı bir şeydir; kârı artı-değerle bir ve aynı şey saymayı bir yana bırakması ve kâr oranının, emeğin değerinden bağımsız olarak **değişmeyen**

sermayenin değerinde meydana gelen bir değişiklikten etkilenebileceğini [kabullenmesidir]. Üstelik çizdiği resim yalnızca bir ölçüde doğrudur. Çiftçinin, **kumaş imalatçısının**, vb. ellerinde ve pazarda bulunan **stok metalarının** değerindeki artıştan sağladıkları yarar, bu metaları satar-satmaz sona erer. Sermayelerinin artan değeri de bu sermaye kullanılıp tüketildiği ve yenilenmesi gerektiği zaman, onlar için bir kazancı temsil etmez. O zaman hepsi kendini, Ricardo'nun sözünü ettiği, %3 kâr etmek için 6.000 sterlin yatırması gereken yeni çiftçinin konumunda bulurlar. Öte yandan ||XIII-670| **kuyumcu, madeni ürünler imalatçısı, banker**, vb., —gerçi ilk başta kayıplarını tazmin edecek herhangi bir şey elde edemezler ama— %3'ün üstünde bir kâr oranı sağlarlar, çünkü onların değişmeyen sermayesi aynı kalırken, yalnızca ücretlere giden sermayeleri değer artışı göstermiştir.

Düşen kârı, Ricardo'nun söylediği gibi sermaye değerindeki artışla tazmin etme konusuyla ilgili olarak önemli bir nokta da şu: kapitalist için —ve genel olarak yıllık emek ürününün bölünmesi sözkonusu olduğu ölçüde— mesele yalnızca ürünün **çeşitli pay sahipleri arasında** gelir olarak dağıtılması değil ama ürünün gelir ve sermaye olarak bölünmesidir.

[2.] *Genel Kâr Oranının Oluşturulması. (Ortalama Kâr ya da "Olağan Kâr")*

[*a*) *Ricardo'da Kâr Teorisinin Hareket Noktası: Öngelen, Daha Önceden Belirlenmiş Ortalama Kâr Oranı*]

Ricardo burada teorik hiçbir açıklık göstermiyor:

> "Daha önce işaret etmiş olduğum gibi yeni talebin gerektirdiğinden daha az üretilmiş olduğu için bir metanın *pazar fiyatı*, *doğal ya da zorunlu fiyatını aşabilir*. Ancak bu *geçici* bir sonuçtur. O metayı üretmek için kullanılan sermayenin getirdiği yüksek kârlar, doğal olarak o işe sermaye çekecektir; gerektiğince fon sağlanır sağlanmaz ve meta miktarı olması gerektiği ölçüde artırılır artırılmaz *fiyatı düşecek* ve *o işteki kârlar genel düzeye denk hale gelecektir*. *Genel kâr oranında bir düşme olması, bazı belirli alanlarda kârların kısmi bir artış göstermesi*yle hiçbir biçimde çelişkin değildir. *Sermayenin bu alandan ötekine kaydırılması kârlardaki eşitsizlik yoluyla olur*. Dolayısıyla ücret artışlarının ve artan nüfusa zorunlu geçim araçlarını sağlama güçlüğünün sonucu, genel kârlar düşer ve daha alt düzeyde istikrar bulurken, çiftçinin kârı kısa bir süre için, eski düzeyin üstünde olabilir. Belli bir süre için dış ticaretin kolonilerle ticaretin belirli bir kesimine olağanüstü bir destek de sağlanabilir..." (agy, s. 118-119).

"Anımsanmalıdır ki, fiyatlar, pazarda her zaman çeşitlilik gösterir; ve her şeyden önce, talebin ve arzın göreli durumu dolayısıyla gösterir. Her ne kadar kumaşın yardası 40 şilinden sağlanabilirse ve *sermayenin olağan kârını* böylece bırakabilirse de, genel bir moda değişikliğinden ötürü 60 ya da 80 şiline de çıkabilir. ... Kumaş üreticileri bir süre için olağandışı kârlar elde edeceklerdir; ama sermaye doğal olarak bu alana akacaktır, ta ki, kumaş fiyatı yeniden 40 şiline, kendi doğal ya da zorunlu fiyatına geri gelinceye ve arzla talep yeniden doğru dengeyi buluncaya kadar. Aynı biçimde, tahıl talebindeki her artışla birlikte [fiyatı -ç.] çiftçiye genel kârlardan daha fazlasını bırakacak ölçüde yükselebilir. Eğer bol miktarda verimli toprak varsa, gerektiği kadar sermaye tahıl üretiminde kullanıldığı zaman, tahıl fiyatı yeniden eski standart düzeyine düşecek ve kârlar eskisi gibi olacaktır; ama eğer yeterince verimli toprak yoksa, eğer o ek tahıl miktarını üretmek için olağandan daha çok sermaye ve emek gerekiyorsa, tahıl [fiyatı -ç.] eski düzeyine düşmeyecektir. Tahılın doğal fiyatı yükselecek ve çiftçi, sürekli olarak büyük kârlar elde etmek yerine, zorunlu geçim araçlarındaki artışın neden olduğu ücret artışlarının kaçınılmaz bir sonucu olarak, daha düşük bir kâr oranıyla yetinmek zorunda kalacaktır" (agy, s. 119-120).

Eğer *işgünü* veriliyse (ya da **değişik işlerdeki farklılıklar, emek türlerindeki farklılıkların karakteristik özellikleriyle dengeleniyorsa**) o zaman *genel artı-değer oranı* yani **artı-emek** *oranı* da verilidir, çünkü ücretler **ortalama** olarak aynıdır. Ricardo'nun kafasını hep bu düşünce işgal ettiği için *genel artı-değer oranını* *genel kâr oranı* ile karıştırmaktadır. Daha önce gösterdiğim gibi, aynı *genel artı-değer oranında*, eğer metalar kendi *değerlerinden* satılacaksa, üretimin **farklı dallarındaki** kâr oranları çok farklı olmak zorundadır.

Genel kâr oranı, üretilen toplam artı-değerin, toplumun (kapitalistler sınıfının) toplam sermayesi üzerinden hesaplanarak bulunur. Bu nedenle her bir üretim dalındaki her bir sermaye, ||671| —hem değişmeyen ve değişen sermaye hem döner ve sabit sermaye bakımından— aynı *organik bileşimdeki* toplam sermayenin bir *parçasını* temsil eder. Böyle bir parça olarak, toplam sermayenin yarattığı artı-değerden kendi büyüklüğüyle uyumlu olan payını çeker. Böylece dağıtılan artı-değer, belli bir zaman süresince, örneğin bir yıl boyunca belli bir büyüklükteki sermaye blokunun, örneğin 100 sterlinin payına düşen artı-değer miktarı *ortalama kârı* ya da *genel kâr oranını* oluşturur ve bu niteliğiyle, **her üretim dalında** üretimin maliyetine girer. Eğer [100 için] bu pay 15 ise o zaman olağan kâr %15, maliyet fiyatı da 115 sterlin olur. Eğer, değerin yaratılmasına, yatırılan sermayenin örneğin yalnızca bir parçası

aşınma payı olarak girerse, [maliyet fiyatı —ç.] daha az olabilir. Ama her zaman, tüketilen sermaye + yatırılan sermayenin ortalama kârı olan [yüzde] 15'e eşittir. Eğer bir durumda ürüne 100 sterlin, bir başkasında 50 sterlin girmişse o zaman birincisinde maliyet fiyatı 100 + 15 = 115 ve ikincisinde 50 + 15 = 65 olur; böylece her iki sermaye de kendi metalarını *aynı maliyet fiyatı*ndan yani her ikisine de aynı kâr oranını sağlayan fiyattan satarlar. Apaçık görülüyor ki, *genel kâr oranı*nın doğuşu, gerçekleşmesi ve yaratılması, değerlerin, o değerlerden *farklı* olan *maliyet fiyatları*na *dönüştürülmesi*ni zorunlu kılar. Ricardo, tersine, değerleri ve maliyet fiyatlarını bir ve aynı sayar, çünkü kâr oranını, artı-değer oranıyla karıştırır. Bu yüzden de genel kâr oranından sözedebilmek için, o genel kâr oranının ortaya çıkma sürecinde metaların *fiyatı*nda **oluşan değişiklikler** konusunda en küçük bir fikri yoktur. Bu kâr oranını, daha önceden varolan bir şey sayar; *değer*in belirlenişinde kâr oranının rol oynamasının nedeni de budur. (Bkz: "*Değer Hakkında*"ki bölüm I.) *Genel kâr oranını böylece bir postüla olarak kabul ettikten sonra*, artık yalnızca, *genel* kâr oranının sürekli varlığı ve yerli yerinde kalması için arasıra gerekebilecek fiyat değişikliklerine eğilir. Genel kâr oranını *yaratmak* için değerlerin ilkin **maliyet fiyatlarına** dönüştürülmesi gerektiğini ve bundan ötürü de önceden genel bir kâr oranının varlığını kabul ettiği zaman artık doğrudan **metaların değerleriyle** ilgilenmekten uzaklaştığını, hiçbir biçimde fark etmez.

Ayrıca üzerinde durduğumuz alıntıda Ricardo *yalnızca* Smith'e özgü bir kavramı [ifade etmektedir] üstelik bunu da tek-yanlı yapmaktadır, çünkü zihnini **genel artı-değer oranı** düşüncesi işgal etmiştir. Ona göre kâr oranı [ortalama] *düzey*in üstüne, yalnızca belli bazı **üretim dallarında** çıkar, çünkü o dallarda, yetersiz üretim ya da aşırı üretim sonucu, **talep** ve **arz** ilişkisiyle bağlantılı olarak, **pazar fiyatı** doğal fiyatın üstüne çıkar. Rekabet, bir üretim alanına yeni sermaye akını ya da eski sermayenin bir başka alandan çekilmesi, pazar fiyatı ile doğal fiyatı [yeniden —ç.] eşitleyecek ve o alandaki kârı genel düzeye *indirecektir*. Burada **gerçek kâr düzeyi**, *sabit* ve önceden belirlenmiş bir şey kabul edilmektedir; sorun yalnızca, talep ve arz hareketinin sonucu olarak bazı üretim alanlarında bu düzeyin üstüne çıkan ya da altına düşen kârı o düzeye *getirmektir*. Ayrıca Ricardo her zaman, fiyatı ortalama kârdan fazlasını getiren metaların, değerinin *üstünde*, ve ortalama kârdan azını getirenlerin de değerlerinin *altında* olduğunu varsaymaktadır. Eğer rekabet o metaların pazar değerini kendi değerleriyle uyumlarsa o zaman düzey kurulmaktadır.

Ricardo'ya göre, ücretler (göreli olarak uzunca bir süre) düşer ya da yükselirse, yani *göreli artı-değer oranı* düşer ya da yükselirse, *düzey*in kendisi ancak o zaman düşer ya da yükselebilir; ve bu fiyatlarda herhangi bir değişiklik olmaksızın gerçekleşir. (Ama gene de Ricardo, döner ve sabit sermaye oranına göre, farklı üretim alanlarındaki fiyatlarda çok önemli farklılıklar olabileceğini, burada itiraf etmektedir.)

Ama *genel kâr oranı* ve dolayısıyla *maliyet* fiyatları yerleştiği zaman bile, belli bazı üretim dallarında, *çalışma saatleri daha uzun* olduğu ve dolayısıyla **mutlak artı-değer oranı** arttığı için, *kâr oranı* da daha yüksek olabilir. İşçiler arasındaki rekabetin bunu aynı düzeye getiremeyeceğini, *devletin müdahalesi* kanıtlamaktadır. Bu üretim alanlarındaki kâr oranı, pazar fiyatı doğal fiyatın üstüne çıkmaksızın artar. Bu kâr fazlasının yalnızca o belli alanlardaki kapitalistlerde toplanmasını ancak sermayeler arasındaki rekabet, üstelik o da uzun erimde, önler ve önleyebilir. Kendi metalarının fiyatlarını "doğal fiyatlar"ının altına indirmek zorunda kalacaklar ya da öteki üretim alanları *kendi fiyatlarını* biraz yükselteceklerdir (ya da arkadan bu metaların *değer*inde bir azalma gelebileceği için, eğer fiyatları artırmazlarsa ||672| , kendi üretim alanlarındaki emeğin üretkenlik gücündeki gelişmelerin gerektirdiği fiyat indirimlerini de hiçbir biçimde yapmayacaklardır). Genel düzey yükselecek ve maliyet fiyatları değişecektir.

Dahası var: Somutlaşmış emeğe göre hayli fazlaya kaçan miktarda canlı emeğin kullanıldığı, bu nedenle de sermaye bileşiminin, ortalama kârı belirleyen sermayeye göre çok aşağıda olduğu türden bir sermayenin kullanıldığı yeni bir üretim alanı ortaya çıkarsa, bu yeni işteki arz ve talep ilişkisi, ürünlerini *maliyet fiyatı*nın üstünde, *fiilî değer*ine yaklaşan bir fiyattan satması olanağını verebilir. Rekabet bunu, ancak [kârın] *genel düzey*ini yükselterek dengeleyebilir, çünkü bir bütün halindeki sermaye daha büyük miktarda *ödenmemiş artı-emeği* gerçekleştirmiş, ortaya çıkarmış olur. Ricardo'nun öne sürdüğü gibi, arz ve talep ilişkisi, birinci örnekte, metanın, *değerinin üstünde* satılması sonucunu vermez, yalnızca maliyet fiyatının üstünde *değerine* yaklaşan bir fiyattan satılmasını sağlar. Bu nedenle denkleştirme, fiyatının eski düzeye indirilmesine neden olmaz, *yeni bir düzey* getirir.

[*b) Ricardo'da, Kolonilerle Ticaretin ve Genel Olarak Dış Ticaretin Kâr Oranına Etkisi Konusundaki Yanılgılar*]

Aynı şey, köleliğin ve doğanın cömertliğinin sonucu ya da belki

de fiilen ya da hukuken toprak mülkiyeti gelişmediği için emek değerinin [eski —ç.] **ülkedekinden** düşük olduğu **kolonilerle ticaret** için de geçerlidir. Eğer bu yeni işe metropolden serbestçe sermaye **aktarılabilirse, bu, o iş alanındaki** kendine özgü fazla kârı azaltacak ama (Adam Smith'in doğru gözlemlediği gibi) **genel kâr düzeyini** de yükseltecektir.

Bu noktada Ricardo kendisini her zaman işin içinden şu ifadeyle sıyırır: ama eski işlerde istihdam edilen işçi miktarı ve dolayısıyla ücretler aynı kalır. Ne var ki, genel kâr oranını ödenmemiş emeğin ödenmiş emeğe oranı ve ekonominin şu ya da bu alanında değil, ama sermayenin **serbestçe aktarılabileceği** tüm alanlarındaki sermayeye oranı belirler. Oran onda-dokuzda aynı kalabilir, ama onda-bir değişirse o zaman onda-ondaki kâr oranının değişmesi gerekir. Her ne zaman, belli büyüklükteki bir sermayenin ortaya çıkardığı ödenmemiş emek miktarında bir artış olsa, rekabetin sonucu, bu artan ödenmemiş emekten eşit büyüklükteki sermayelerin eşit pay almaları eşit kâr sağlamaları şeklinde tecelli eder; ama yatırılán toplam sermayeye oranla ödenmemiş emekteki artışa karşın her bir münferit sermayenin kârı aynı kalmaz ya da artı-değerdeki eski payına gerilemez. Eğer Ricardo böyle bir varsayım öne sürerse, Adam Smith'in sermayeler arasında, sermaye birikiminin artmasından ileri gelen ve giderek artan rekabet dolayısıyla kâr oranının düştüğü şeklindeki görüşünün karşısına çıkacak bir temelden yoksun kalır. Çünkü burada kendisi, **artı-değer oranı** artmakta olduğu halde, kâr oranının, sırf rekabet yüzünden azaldığını kabul etmektedir. Bu gerçekte onun ikinci yanlış varsayımıyla, yani (ücretlerin azalmasını ya da artmasını hesap dışında tutarsak) **pazar fiyatında** doğal fiyattan geçici sapmalar sonucu görülenler hariç, kâr oranının hiçbir zaman artamayacağı ya da azalamayacağı şeklindeki yanlış varsayımıyla bağlantılıdır. Peki doğal fiyat nedir? Bu fiyat, **sermaye harcamaları** *artı* **ortalama kârdır**. Böylece, bir kez daha, ortalama kârın, yalnızca göreli artı-değerle aynı tarzda artıp azalabileceği varsayımına ulaşırız.

Bu nedenle Ricardo, Adam Smith'e karşı çıkarken söylediği şu sözlerde hatalıdır:

> "Bir dış ticaretten ötekine ya da iç ticaretten dış ticarete herhangi bir değişiklik yapmak, benim görüşüme göre, kâr oranını etkileyemez" (agy, s. 413).

Kâr oranının maliyet fiyatını etkilemediğini, çünkü değeri etkilemediğini söylerken de aynı ölçüde hatalıdır.

Ricardo, özellikle **elverişli bazı koşullar sonucu dış ticaretin** bir dalındaki kârlar [genel düzeyin üstüne çıkarsa, bu kârların]

eski düzeyine inmesi yoluyla genel [kâr] düzeyinin yeniden kurulması gerektiğini, bu düzeyin genel kâr düzeyinin yükselmesi yoluyla kurulmayacağını düşünürken de hatalıdır.

> "Kârlarda eşitliğin, kârlardaki genel artışla sağlanacağını ileri sürüyorlar; benim görüşüm, lehte koşulları olan ticaret kârlarının hızla genel düzeye gerileyeceği merkezindedir" (agy, s. 132-133).

Kâr oranı konusundaki tümüyle yanlış görüşü nedeniyle, Ricardo, **emekçilerin yiyecek** fiyatlarının düşmesini doğrudan etkilemediği durumlarda dış ticaretin etkilerini tamamen yanlış anlar. Örneğin İngiltere için ||673| sanayiye daha ucuz hammadde sağlamayı güvenceye almanın ne büyük önemi olduğunu kavramaz; ve daha önce gösterdiğim gibi,[112] bu durumda *gerçi fiyatların düştüğünü* ama *kâr oranı*nın arttığını, tersi durumda ise —her iki halde de ücretler aynı kalsa bile— *artan fiyatlar*la birlikte kâr oranının düşebileceğini kavramaz.

> "Demek ki, kâr oranının yükselmesi, pazar genişlemesinin sonucu *değildir*." (agy, s. 136.)

Kâr oranı, bireysel metanın fiyatına değil, belli bir sermayeyle sağlanabilecek artı-emek miktarına bağlıdır. Başka bölümlerde Ricardo *pazar*ın önemini de kavramakta başarı gösteremez, çünkü paranın doğasını anlamamıştır.

*

||673| (Yukardakilerle bağlantılı olarak belirtilmesi gerekir ki, Ricardo bütün bu gafları, artı-değer oranını kâr oranıyla bir ve aynı sayma çabasını zoraki soyutlamalar yoluyla yürütmeye çalıştığı için yapmıştır. Bayağı ayaktakımı da buna bakarak, Ricardo'nun gerçek soyut düşünceyi yeterince ileri götürmediği için, yanlış soyutlamaya sürüklendiğini görecek yerde, teorik doğrulukların gerçeklikle karşıtlık içinde olan soyutlamalar olduğu sonucuna varmıştır.)[113] |673||

[3.] *Azalan Kâr Oranı Yasası*

[*a) Ricardo'nun Azalan Kâr Oranı Anlayışındaki Yanlış Önvarsayımlar*]

Ricardo sistemindeki en önemli noktalardan biri budur.

Kâr oranı düşme eğilimi taşır. Neden? Adam Smith, büyüyen birikim ve ona eşlik eden kapitalistler arası rekabet sonucu, diyor. Ricardo karşılık veriyor: Rekabet, farklı üretim alanlarında kârları eşdüzeye getirebilir (bu noktada tutarlı olmadığını yukarda gör-

müştük); ama genel kâr oranını düşüremez. Bu yalnızca bir durumda olabilir; o da sermaye birikiminin sonucu olarak, sermaye nüfustan o kadar çok daha hızlı büyür ki, emek talebi *sürekli* arzdan daha fazla olur ve dolayısıyla ücretler —hem nominal hem kullanım-değeri ölçüsüyle gerçek ücretler— değer ve kullanım-değeri olarak sürekli artagelirler. Durum bu değil. Ricardo, böyle peri masallarına inanan iyimserlerden değildir.

Ama Ricardo'nun gözünde, *kâr oranı* ve *artı-değer oranı* —yani göreli artı-değer, çünkü o işgünü uzunluğunu sabit sayar— özdeş terimler olduğu için, kârdaki sürekli düşüş ya da kâr oranının düşme eğilimi yalnızca, *artı-değer* oranının —yani işçinin işgününde kendisi için değil, ama kapitalist için çalıştığı bölümün— sürekli düşmesine ya da düşme eğilimi göstermesine yol açan *aynı nedenle* açıklanabilir. Bu nedenler nelerdir? Eğer işgünü uzunluğunun sabit kaldığı varsayılırsa, o zaman o işgününde işçinin hiç karşılıksız olarak kapitalist için çalıştığı kısmı, ancak kendisi için çalıştığı kısım büyürse, azalır. Ve bu (emeğin *değerinden* ödendiği varsayılarak) ancak —işçinin ücretini harcadığı— zorunlu geçim araçlarının *değeri* artarsa olasıdır. Ama emek üretkenliğindeki gelişmelerden ötürü sınai metaların değeri sürekli azalmaktadır. Bu çerçevede azalan kâr oranı yalnızca, geçim araçlarının en temel parçası olan gıda maddesinin değerindeki artışla açıklanabilir. Bu, tarım daha az üretken hale geldiği için olmaktadır. Ricardo'nun yorumuna göre, rantın varlığını ve artışını açıklayan da bu önvarsayımdır. Kârlardaki sürekli düşüş böylece rant oranındaki sürekli artışla bağlanmış olmaktadır. Ricardo'nun rant görüşünün yanlış olduğunu daha önce göstermiştim. Böylece, kâr oranındaki düşüşe ilişkin açıklamalarından birinin temeli ortadan kalkmış oluyor. İkinci olarak, Ricardo'nun açıklaması, *artı-değer oranı* ile *kâr oranı*nın özdeş olduğu ve bu nedenle de kâr oranındaki düşmenin artı-değer oranındaki düşmeyle —ki bu ancak Ricardo'nun tuttuğu yolla böyle açıklanabilir— özdeş olduğu yanlış varsayıma dayanmaktadır. Ve böylece onun teorisini tüketmiş oluruz. Artı-değer oranı aynı kaldığı ya da arttığı halde, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, emek üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte azaldığı için, kâr oranı düşer. Kâr oranının böyle düşüşü, emek daha az üretken hale geldiği için değil, daha çok üretken hale geldiği içindir. İşçi daha az sömürüldüğü için değil, ama daha çok sömürüldüğü içindir; ister mutlak artı-değer zamanı artsın, ister devlet bunu engellediği için göreli artı-değer zamanı büyüsün, kapitalist üretim, emeğin düşen göreli değerinden ayrılamaz.

Demek ki Ricardo'nun teorisi iki yanlış önvarsayıma yaslanıyor.

1. Rantın varlığını ve artışını tarımda azalan üretkenliğin belirlediği biçimindeki yanlış varsayım;

2. Kâr oranının göreli artı-değer oranına eşit olduğu ve ancak ücretlerdeki bir artma ya da eksilmeyle ters orantılı olarak azalıp çoğalabileceği şeklindeki yanlış varsayım.

||674| Şimdi Ricardo'nun, tanımladığım bu görüşlerini anlatan ifadelerini biraraya getireceğim.

[*b*) *Ricardo'nun, Artan Rant, Kârı Adım Adım Emer Biçimindeki Tezinin Çözümlenmesi*]

Önce, Ricardo'nun, rant kâr oranını adım adım yutuyor düşüncesi hakkında onun bilinen rant anlayışı çerçevesinde bazı yorumlar yapacağız.

574.* sayfadaki tabloları, ama elbette gerekli değişikliklerle kullanacağız.

Bu tablolarda, kullanılan sermayenin 60*s* + 40*d* sterlinden oluştuğu, artı-değerin %50 ve bu nedenle ürün *değer*inin —emeğin üretkenliği ne olursa olsun— 120 sterlin olduğu varsayılmıştır. Bunun 10 sterlini kâr, 10 sterlini mutlak ranttır. Diyelim, 40 sterlin 20 kişinin emeğini (örneğin bir haftalık emeğini ya da daha doğrusu burada önemli değilse bile kâr oranı nedeniyle diyelim bir yıllık emeğini) temsil etmektedir. Pazar değerini toprak I'in belirlediği A tablosuna göre ton sayısı 60'tır; bu durumda 60 ton = 120 sterlin, 1 ton = 120/60 = 2 sterlin olur. Dolayısıyla 40 sterlinlik ücretler de 20 ton ya da quarter tahıla eşittir. Bu 100 sterlinlik sermayenin istihdam ettiği işçi sayısı için zorunlu ücrettir. Şimdi daha alt türden bir toprakta [ekim yapmak –ç.] gerekseydi, 48 ton üretmek için 110 sterlinlik bir sermayeye (60 sterlin değişmeyen sermaye ve bu sermayenin harekete geçireceği 20 işçi, yani 60 sterlin değişmeyen sermaye, 50 sterlin değişen sermaye) gereksinim olacaktı. Bu durumda artı-değer 10 sterlin ve ton fiyatı $2^1/_2$ sterlin olurdu. 120 sterlinin 40 tona eşit olduğu daha kötü bir toprakta [ekim yapmak gerekseydi –ç.] ton fiyatı 120/40 = 3 sterlin olurdu. Bu durumda o en kötü toprakta hiçbir artı-değer olmazdı. 20 kişinin ürettiği şey 60 sterlin değerine eşit olurdu (belli uzunluktaki bir işgünü 3 sterline eşit olurdu). Böylece ücretler 40 sterlinden 60 sterline yükselirse, artı-değer tamamen ortadan kalkardı. Baştan beri 1 quarterin 1 işçi için zorunlu ücret olduğu varsayılmıştı.

Her iki durumda da yalnızca 100 sterlinlik birer sermayenin yatırılacağını varsayalım. Ya da aynı anlama gelmek üzere, ne

* Bkz: Bu cilt, s. 248-249. –*Ed.*

miktar sermaye yatırılırsa, 100'e göre oranı aynı olur? Bunu hesaplamak yerine, eskisi kadar işçi ve değişmeyen aynı sermaye kullanılırsa, sermaye harcamaları 110 ve 120 olacağı için, hesabı aynı organik bileşim (değer olarak ölçülen değil, ama emek miktarı ve değişmeyen sermaye miktarı ile ölçülen organik bileşim) temelinde yapacağız; (100'ün öteki sınıflarla karşılaştırılabilmesi için) 100'e göre, ne kadar değişmeyen sermaye ve emek gerekir temelinde yapacağız. 110:60 = 100:$54^6/_{11}$ ve 110:50 = 100:$45^5/_{11}$. 20 kişi 60 sterlinlik sermayeyi harekete geçirmişti; öyleyse, $54^6/_{11}$'i kaç kişi harekete geçirir?

Durum şudur: Bir miktar (diyelim 20) işçinin çalıştırılmasıyla elde edilen değer 60 sterlindir. Bu durumda 40 sterline eşit olan 20 quarter ya da ton —eğer ton ya da quarter değeri 2 sterlin ise— istihdam edilen işçilerin payına düşecektir. Eğer tonun değeri 3 sterline çıkarsa artı-değer ortadan kalkar. Eğer $2^1/_2$ sterline çıkarsa, o zaman artı-değerin yarısı ortadan kalkar ki bu da mutlak ranttır.

120 sterlinlik (60*s* + 60*d*) bir sermayenin yatırıldığı birinci örnekte ürün 120 sterlindir, yani 40 ton (40 × 3). 110 sterlinlik (60*s* + 50*d*) bir sermayenin yatırıldığı ikinci örnekte ürün 120 sterlindir, 48 tondur (48 × $2^1/_2$).

Birinci örnekte yatırılan sermaye 100 sterlin (50*s* ve 50*d*) olsaydı ürün 100 sterlin yani $33^1/_3$ ton (3 × $33^1/_3$ = 100) olurdu. Ayrıca, sermaye hiçbir değişikliğe uğramaksızın yalnızca toprak [kalitesi -ç.] kötüleştiği için, 50 sterlinlik sermayeyi harekete geçiren işçi sayısı, oransal olarak, daha önce 60 sterlini harekete geçiren işçi sayısı kadar olurdu. Şu halde eğer 60 sterlini, (tonun değeri 2 sterlinken 40 sterlin alan) 20 işçi harekete geçirdiyse şimdi bir tonun değeri 3 sterline yükseldiği için, 50 sterlin alan $16^2/_3$ kişi tarafından harekete geçirilecektir. Eskisi gibi 1 kişi, 3 sterline eşit olan 1 ton ya da 1 quarter almaktadır, $16^2/_3$ × 3 = 50'dir. Eğer $16^2/_3$ kişinin yarattığı değer 50 sterlin ise, 20 kişi tarafından yaratılan 60 sterlindir. Böylece 20 kişinin bir günlük emeği 60 sterline eşittir, varsayımı değişmemiştir.

Şimdi ikinci örneğe gelelim. 100 sterlinlik bir sermaye harcamasında ürün $109^1/_{11}$ sterlin, $43^7/_{11}$ tondur ($2^1/_2$ × $43^7/_{11}$ = $109^1/_{11}$). Değişmeyen sermaye $54^6/_{11}$ sterlin, değişen sermaye $45^5/_{11}$ sterlindi. $45^5/_{11}$ sterlin kaç kişiyi temsil eder? $18^2/_{11}$ *kişiyi*; ||675| çünkü 20 kişinin bir günlük emeği 60 sterline eşitse, o zaman $18^2/_{11}$ kişinin emeği $54^6/_{11}$ sterline eşit olur; böylece ürün değeri $109^1/_{11}$ sterline gelir.

Görüldüğü gibi, her iki durumda da aynı sermaye, maliyeti daha da artan, daha az sayıda insanı istihdam etmektedir. Aynı

süreyle çalışırlar, ama artı-değer [zamanı] azalır ya da tümüyle ortadan kalkar; çünkü aynı süre içinde daha az miktarda ürün üretirler (ve bu ürün, onların *gerekli yaşam araçlarını*[n değerini –ç.] oluşturur) bu nedenle de —gerçi *aynı* zaman uzunluğunda çalışırlar ama— 1 ton ya da 1 quarter üretmek için daha fazla emek-zamanı kullanırlar.

Kendi hesaplamalarında Ricardo her zaman sermayenin daha *fazla emek* kullanması gerektiğini, o nedenle de, önceki 100 sterlin yerine *daha büyük*, örneğin 120 ya da 110 sterlin yatırılması gerektiğini varsayar. Eğer *aynı miktar* üretilecekse, yani yukarda verilen örneklerde, örnek I'de, 120 sterlin harcamayla 40 ton ve II'de 110 sterlinlik harcamayla 48 ton yerine 60'ar ton üretilecekse, bu ancak o zaman doğrudur. Bu nedenle, 100 sterlinlik bir harcamayla I. durumda $33^1/_3$ ton, II. durumda $43^7/_{11}$ ton üretilir. Ricardo böylelikle doğru görüşten sapmış olur; doğru görüş, aynı ürünü yaratmak için daha fazla işçi istihdam edilmesi gerektiği görüşü değildir, ama belli sayıda işçinin, daha büyük parçası kendi ücretlerini içeren daha az ürün ürettiği görüşüdür.

Şimdi iki tablo oluşturacağız, birincisi A tablosu, 574. sayfadan*, ikincisi yukarda verilen bilgilerden çıkan yeni tablo.

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	TD [Toplam değer] £	PD Ton başına [pazar değeri] £	MD Ton başına [münferit değer] £	FD Ton başına [farklılık değeri] £	MF Ton başına [maliyet fiyatı] £	MR [Mutlak rant] £	FR [Farklılık rantı] £	MR [Mutlak rant] ton
I	100	60	120	2	2	0	$1^5/_6$	10	0	5
II	100	65	130	2	$1^{11}/_{13}$	$^2/_{13}$	$1^9/_{13}$	10	10	5
III	100	75	150	2	$1^3/_5$	$^2/_5$	$1^7/_{15}$	10	30	5
	300	200	400					30	40	15

* Bkz: Bu cilt, s. 248-249 –*Ed.*

[Sınıf]	FR [Farklılık Rantı] ton	Kira £	Kira ton	Sermayenin Bileşimi	Artı-değer Oranı %	İşçi sayısı	Ücretler £	Ücretler ton	Kâr oranı %
I	0	10	5	60*s*+40*d*	50	20	40	20	20
II	5	20	10	60*s*+40*d*	50	20	40	20	20
III	15	40	20	60*s*+40*d*	50	20	40	20	20
	20	70	35						

Eğer bu tablo, Ricardo'nun azalan [verim —ç.] çizgisine göre, tersine, alt baştan III'le başlayarak hazırlansaydı ve önce ekilen daha verimli toprağın rant bırakmadığı varsayılsaydı, o zaman ilk sıraya, 60 sterlinlik değişmeyen sermaye ile 60 sterlinlik yeni katma-emeği içeren 120 sterlin değerinde ürün veren, 100 sterlin sermayeli III'ü koyacaktık. Ayrıca, Ricardo'ya göre kâr oranının, Tablo A'da gösterilenden daha yüksek bir düzeyde olduğunun varsayılması gerekecekti; çünkü, kömürün tonu (buğdayın quarteri) 2 sterlinken, 20 işçi, 40 sterline eşit 20 ton almıştı; şimdi değerdeki düşüş sonucu ton $1^{9}/_{15}$ sterline ya da 1 sterlin 12 şiline eşittir, 20 işçi (20 tona eşit) 32 sterlin alır. Aynı sayıda işçiyi çalıştırmak için yatırılan sermaye 60*s* ve 32*d* = 92 sterlin ve ürün de 120 sterlin olur; çünkü 20 işçinin yaptığı işin değeri, önceki gibi 60 sterline eşittir. Bu durumda 100 sterlinlik bir sermaye $130^{10}/_{23}$ sterlinlik bir değer üretir; çünkü 92:120 = 100:$130^{10}/_{23}$ (ya da 23:30 = 100:$130^{10}/_{23}$). Üstelik bu 100 sterlinlik sermaye şu bileşimde olur: $65^{5}/_{23}s + 34^{18}/_{23}d$ sterlin. Demek ki sermaye $65^{5}/_{23}s + 34^{18}/_{23}d$ sterlin ve ürün değeri de $130^{10}/_{25}$ sterlin olur. *İşçi* sayısı $21^{17}/_{23}$ ve artı-değer oranı %$87^{1}/_{2}$ olur.

1. Böylece şu tabloyu elde ederiz:

[Sınıf]	Sermaye	Ton [sayısı]	TD [Toplam değer]	PD Ton başına [pazar] değeri	MD Ton başına [münferit değer]	FD Ton başına [farklılık değeri]	Rant	Kâr	Kâr Oranı
	£		£	£	£	£	£	£	%
III	100	$81^{12}/_{23}$	$130^{10}/_{23}$	$1^{3}/_{5}$	$1^{3}/_{5}$	0	0	$30^{10}/_{23}$	$30^{10}/_{23}$

[*Tablonun devamı*]

Sermayenin bileşimi	Artı-Değer oranı	İşçi sayısı
	%	
$65^{5}/_{23}s + 34^{18}/_{23}d$	$87^{1}/_{2}$	$21^{17}/_{23}$

Tonla ifade edilirse, ücretler $21^{17}/_{23}$ ton, kâr da $19^{1}/_{46}$ ton olur.

||676| Ricardo'nun varsayımını sürdürürsek, şimdi diyelim, artan nüfus nedeniyle, pazar fiyatı öylesine yükselmiştir ki, ton başına değerin $1^{11}/_{13}$ sterlin olduğu sınıf II'nin de ekilip-biçilmesi gerekmiştir. Bu olayda, Ricardo'nun istediği gibi, $21^{17}/_{23}$ işçinin hep aynı değeri yani $65^{5}/_{23}$ sterlinlik değeri (artı-değere eklenen ücretler) üreteceklerini varsaymamız olanaksızdır. Çünkü III'ün istihdam edebileceği ve dolayısıyla sömürebileceği işçi sayısı —gene Ricardo'nun varsayımına göre— azalır ve dolayısıyla toplam artı-değer de azalır.

Aynı zamanda tarımsal sermayenin bileşimi hep aynı kalır. Ücretleri ne olursa olsun 60 sterlinlik değişmeyen sermayeyi harekete geçirebilmek için (belli bir işgünü uzunluğu çerçevesinde) her zaman 20 işçiye gerek duyulmaktadır. Bu 20 işçi 20 ton [ücret –ç.] aldığına ve ton $1^{11}/_{13}$ sterline eşit olduğuna göre 20 işçinin maliyeti $20\ (1 + 11/13) = 20 + 16^{12}/_{13} = 36^{12}/_{13}$ sterlindir.

20 işçinin ürettiği değer, emeklerinin üretkenliği her ne olursa olsun, 60 [sterline] eşittir; böylece yatırılan sermaye $96^{12}/_{13}$ sterline, [ürün] değeri 120 sterline ve kâr da $23^{1}/_{13}$ sterline ulaşır. 100

sterlinlik bir sermayede, bu çerçevede, kâr $23\frac{17}{21}$ ve [sermayenin – ç.] bileşimi $61\frac{19}{21}s + 38\frac{2}{21}d$ olacaktır; istihdam edilen işçi sayısı $20\frac{40}{63}$ olacaktır.

Toplam değer $123\frac{17}{21}$ sterlin ve sınıf III'te ton başına münferit değer $1\frac{3}{5}$ sterlin olduğuna göre, ürün kaç tondan oluşmaktadır? $77\frac{8}{21}$ tondan. *Artı-değer oranı* %$62\frac{1}{2}$'dir.

Ama III, tonu $1\frac{11}{13}$ sterlinden satar. Bu ton başına $4\frac{12}{13}$ şilin ya da 16/65 sterlinlik bir farklılık değeri getirir ve $77\frac{8}{21}$ tonda bu değer, $77\frac{8}{21} \times 16/65 = 19\frac{1}{21}$ sterlin olur.

Kendi ürününü $123\frac{17}{21}$ sterline satmak yerine III, $123\frac{17}{21} + 19\frac{1}{21} = 142\frac{6}{7}$ sterlinden satar. $19\frac{1}{21}$ sterlin rantı oluşturur.

Böylece III için şu sonuca ulaşırız:

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	[FTD] Fiili toplam değer £	[TPD] Toplam pazar değeri £	PD [Ton başına pazar değeri] £	MD [Ton başına münferit değer] £	FD [Ton başına farklılık değeri] £	Rant £	Rant ton
III	100	$77\frac{8}{21}$	$123\frac{17}{21}$	$142\frac{6}{7}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{3}{5}$	[+$\frac{16}{65}$£=] +$4\frac{12}{13}$ şilin	$19\frac{1}{21}$	$10\frac{20}{63}$

[*Tablonun devamı*]

Kâr Oranı %	Sermayenin bileşimi	Artı-Değer oranı %	İşçi sayısı
$23\frac{17}{21}$	$61\frac{19}{21}s+38\frac{2}{21}d$	$62\frac{1}{2}$	$20\frac{40}{63}$

Ton hesabıyla, ücretler $20\frac{40}{63}$ tondur. Kâr da $12\frac{113}{126}$ tondur.

Şimdi sınıf II'ye geçiyoruz; burada rant yok. Pazar değeri ve münferit değer eşit. II'nin ürettiği ton sayısı $67\frac{4}{63}$.

Böylece II için ortaya şu tablo çıkıyor:

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	TD [Toplam değer] £	PD [Ton başına pazar değeri] £	MD [Ton başına münferit değer] £	FD Ton başına [farklılık değeri] £	Rant £	Kâr oranı %
II	100	$67^4/_{63}$	$123^{17}/_{21}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{23}$	0	0	$23^{17}/_{21}$

[*Tablonun devamı*]

Sermayenin bileşimi	Artı-Değer oranı %	İşçi sayısı
$61^{19}/_{21}s + 38^2/_{21}d$	$62^1/_2$	$20^{40}/_{63}$

Tonla ölçülen ücretler $20^{40}/_{63}$ ton, ve kâr $12^{113}/_{126}$ tondur.

||677| 2. İçinde sınıf II'nin de yer aldığı ve rantın varlık kazandığı ikinci durumda görünüm şöyle:

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	FTD [Fiilî toplam değer] £	TPD [Toplam pazar değeri] £	PD Ton başına [pazar değeri] £	MD [Ton başına münferit değer] £	FD [Ton başına farklılık değeri] £
III	100	$77^8/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$142^6/_7$	$1^{11}/_{13}$	$1^3/_5$	[$+^{16}/_{65}$£=]+$4^{12}/_{13}$ şilin
II	100	$67^4/_{63}$	$123^{17}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	0

Sermayenin bileşimi	İşçi sayısı	Artı-Değer oranı %	Kâr oranı %	Ücretler ton	Kârlar ton	Rant £	Rant ton
$61^{19}/_{21}s+38^{2}/_{21}d$	$20^{40}/_{63}$	$62^{1}/_{2}$	$23^{17}/_{21}$	$20^{40}/_{63}$	$12^{113}/_{126}$	$19^{1}/_{21}$	$10^{20}/_{63}$
$61^{19}/_{21}s+38^{2}/_{21}d$	$20^{40}/_{63}$	$62^{1}/_{2}$	$23^{17}/_{21}$	$20^{40}/_{63}$	$12^{113}/_{126}$	0	0

Şimdi üçüncü duruma geçelim ve Ricardo gibi biz de *pazar değeri* 2 sterline çıktığı için, en kötü maden olan maden I'in çalıştırılması gerektiğini ve çalıştırılabileceğini varsayalım. 60 sterlinlik bir sermaye için 20 işçi gerektiğine ve ücretleri şimdi 40 sterlin olduğuna göre sayfa 574'te* A tablosundaki sermaye bileşiminin aynısını burada da görmekteyiz, yani 60*s* + 40*d* sterlin ve 20 işçinin ürettiği değer, hep 60 sterlin olduğu için, 100 sterlinlik bir sermayenin ürettiği toplam ürün değeri —üretkenlik ne olursa olsun— 120 sterlindir. Bu durumda kâr oranı %20 ve artı-değer %50'dir. Tonla ölçülürse kâr 10 tondur. Şimdi, pazar değerindeki bu değişiklik ve kâr oranını belirleyen I'in de işe girmesiyle III ve II'de ne gibi değişiklikler olduğunu görmeliyiz.

Gerçi III en verimli toprağı işler ama, 100 sterlinle, ona maliyeti 40 sterlin olan 20 işçi istihdam edebilir, çünkü 60 sterlinlik bir değişmeyen sermaye 20 işçiyi gerektirir. Bu nedenle 100 sterlinlik bir sermayeyle istihdam edilen işçi sayısı 20'ye düşer. Ürünün fiilî miktarı şimdi 120 sterlindir. Ama, münferit bir tonun değeri $1^{9}/_{15}$ sterline eşitken III kaç ton üretmişti? 120: 24/15 ($1^{9}/_{15}$ sterlin) = 75 olduğuna göre 75 ton üretmişti. Şimdi III'ün ürettiği ton sayısı azalır, çünkü aynı sermayeyle *daha az* işçi istihdam edebilir (ama Ricardo'nun yanlış biçimde iddia ettiği gibi) *daha çok* değil (Ricardo, her zaman, yalnızca *aynı* ürünü yaratmak için ne kadar emeğe gerek olduğunu düşünür; sermayenin yeni bileşiminde *ne kadar canlı emek* kullanılabileceğini değil, oysa tek önemli nokta budur). Ama III bu 75 tonu (değeri olan 120 sterlinden değil) 150 sterlinden satar ve III'teki rant 30 sterline yükselir.

II'ye gelince, buradaki ürün değeri de 120 sterlindir. Ama ton başına münferit değer $1^{11}/_{13}$ sterlin olduğuna göre, (120: 24/13 ($1^{11}/_{13}$) = 65 olduğu için) II, 65 ton üretmiştir. Kısacası burada, 574.

* Bkz: Bu cilt, s. 248-249. –*Ed.*

sayfadaki A tablosuna ulaşırız. Ama işin içine I de katıldığına ve pazar değeri 2 sterline çıktığına göre, burada amacımız açısından yeni başlıklara gerek vardır; o nedenle tabloyu yeniden düzenledik.

3. [Üçüncü durum:]

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	FTD [Fiili toplam değer] £	TPD [Toplam pazar değeri] £	PD [Ton başına pazar değeri] £	MD [Ton başına münferit değer] £	FD [Ton başına farklılık değeri] £
III	100	75	120	150	2	$1^3/_5$	[$^2/_5$£=]8 şilin
II	100	65	120	130	2	$1^{11}/_{13}$	[$^2/_{13}$£=]$3^1/_{13}$ şilin
I	100	60	120	120	2	2	0

[Tablonun devamı]

Sermayenin bileşimi	İşçi sayısı	Artı-Değer oranı %	Kâr oranı %	Ücretler ton	Kârlar ton	Rant £	Rant ton
60*s* + 40*d*	20	50	20	20	10	30	15
60*s* + 40*d*	20	50	20	20	10	10	5
60*s* + 40*d*	20	50	20	20	10	0	0
						40	20

||678| Kısacası bu III örneği (burada kârın bir parçası gibi görünen mutlak rant hariç) 574. sayfadaki A tablosuna denk düşüyor, yalnızca sıralama tersine.

Şimdi, yeni durum varsayımlarına geri dönelim.*

Önce, henüz kâr bırakan sınıf. Bu sınıfı Ib diye adlandıralım. 100 sterlinlik bir sermaye ile bu Ib yalnızca $43^7/_{11}$ ton verir.

Tonun değeri $2^1/_2$ sterline çıkmış bulunuyor. Sermayenin bileşimi $54^6/_{11}s + 45^5/_{11}d$. Ürün değeri $109^1/_{11}$ sterlin. $45^5/_{11}$ sterlin $18^2/_{11}$ işçiye ödeme yapacak yeterlikte. Ve 20 kişinin bir günlük emeğinin değeri 60 sterlin olduğuna göre, $18^2/_{11}$ kişinin emeği $54^6/_{11}$ sterlindir. Bu nedenle ürünün değeri $109^1/_{11}$ [sterlindir]. Kâr oranı $9^1/_{11}$

* Bkz: Bu cilt, s. 420-424. –*Ed.*

sterlin, yani $3^{7}/_{11}$ tondur. *Artı-değer oranı* %20'dir.

III, II ve I'deki sermayelerin organik bileşimi Ib'dekinin aynı olduğuna ve aynı ücreti ödemeleri gerektiğine göre, onlar da 100 sterlinlik sermaye ile yalnızca $18^{2}/_{11}$ kişi istihdam edebilirler, bu işçiler toplam $54^{6}/_{11}$ [sterlin] değer üretirler ve dolayısıyla %20'lik bir artı-değer ve Ib'deki gibi %$9^{1}/_{11}$'lik bir kâr oranı yaratırlar. Buradaki toplam ürün değeri, Ib'deki gibi $109^{1}/_{11}$ sterlindir.

Ama III'teki tonun bireysel değeri $1^{3}/_{5}$ sterlin olduğu için III'ün ürettiği (ya da ürününün eşit olduğu) $109^{1}/_{11}$ sterlinlik ürün $1^{3}/_{5}$'e ya da 24/15'e bölünürse = $68^{2}/_{11}$ ton bulunur. Ayrıca 1 tonun pazar değeriyle münferit değeri arasındaki fark $2^{1}/_{2}$ - $1^{3}/_{5}$ sterline ulaşır; yani 2 sterlin 10 şilin - 1 sterlin 12 şilin = 18 şilindir. Ve $68^{2}/_{11}$ tonda bu 18 (68 + 2/11) = $1.227^{3}/_{11}$ şilin = 61 sterlin $7^{3}/_{11}$ şilin olur. III, ürününü $109^{1}/_{11}$ sterlin yerine 170 sterlin $9^{5}/_{11}$ şilinden satar. Fark III'ün rantına eşittir, tonla ifade edilirse, $24^{6}/_{11}$ tondur.

II'de bir tonun bireysel değeri $1^{11}/_{13}$ sterlin olduğuna göre II, $109^{1}/_{11}$: $1^{11}/_{13}$ = $59^{1}/_{11}$ ton üretir. II'de 1 tonun pazar değeri ile münferit değeri arasındaki fark $2^{1}/_{2}$ - $1^{11}/_{13}$ sterlin = 17/26 sterlindir. Ve $59^{1}/_{11}$ tonda bu [farkın toplamı –ç.] $38^{7}/_{11}$ sterlini bulur. Ve bu ranttır. [Ürünün] toplam pazar değeri $147^{8}/_{11}$ sterline ulaşır. Ton ölçüsüyle ifade edilirse rant $15^{5}/_{11}$ tondur.

Son olarak I'de 1 tonun bireysel değeri 2 sterlin olduğuna göre [toplam ürün değeri –ç.] $109^{1}/_{11}$ sterlin, $54^{6}/_{11}$ tona eşittir.

Pazar değeri ile bireysel değer arasındaki fark $2^{1}/_{2}$ - 2 sterlin = 10 şilindir. Ve $54^{6}/_{11}$ tonda, bu fark (54 + 6/11) 10 şilin = 540 şilin + 60/11 şilin = 27 sterlin + $5^{5}/_{11}$ şilin. Bu nedenle [ürünün] toplam pazar değeri 136 sterlin $7^{3}/_{11}$ şilindir. Ve rantın, tonla ifade edilirse, değeri $10^{10}/_{11}$ ton olur.

Bütün bilgileri durum 4 için biraraya getirirsek şu sonucu elde ederiz.

||679| 4. [Dördüncü durum:]

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	FTD [Fiili toplam değer] £	TPD [Toplam pazar değeri] £	PD [Ton başına pazar değeri] £	MD [Ton başına münferit değer] £	FD [Ton başına farklılık değeri] £
III	100	$68^{2}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	[$170^{5}/_{11}$£=]170£$9^{1}/_{11}$ş.	$2^{1}/_{2}$	$1^{3}/_{5}$	[$^{9}/_{10}$£]=18 şilin
II	100	$59^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$147^{8}/_{11}$£[=147£$14^{6}/_{11}$ş]	$2^{1}/_{2}$	$1^{11}/_{13}$	[$^{17}/_{26}$£=]$13^{1}/_{13}$ şilin
I	100	$54^{6}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	[$136^{4}/_{11}$£=]136£$7^{3}/_{11}$ş.	$2^{1}/_{2}$	2	[$^{1}/_{2}$£=]10 şilin
Ib	100	$43^{7}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$£[=109£$1^{9}/_{11}$ş.]	$2^{1}/_{2}$	$2^{1}/_{2}$	0

Sermayenin bileşimi	İşçi sayısı	Artı-Değer [oranı] %	Kâr oranı %	Ücretler ton	Kârlar ton	Rant £	Rant ton
$54^6/_{11}s+45^5/_{11}d$	$18^2/_{11}$	20	$9^1/_{11}$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	[$61^4/_{11}$£=] 61£$7^3/_{11}$ şilin	$24^6/_{11}$
$54^6/_{11}s+45^5/_{11}d$	$18^2/_{11}$	20	$9^1/_{11}$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	[$38^7/_{11}$£=] 38£$12^8/_{11}$ şilin	$15^5/_{11}$
$54^6/_{11}s+45^5/_{11}d$	$18^2/_{11}$	20	$9^1/_{11}$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	[$27^3/_{11}$£=] 27£$5^5/_{11}$ şilin	$10^{10}/_{11}$
$54^6/_{11}s+45^5/_{11}d$	$18^2/_{11}$	20	$9^1/_{11}$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	0	0

Son olarak, Ricardo'ya göre *tüm kârın* ortadan kalktığı ve hiç artı-değer yaratmayan sonuncu duruma göz atalım.

Bu durumda ürün değeri 3 sterline yükselir; demek ki 20 kişi istihdam ediliyorsa ücretleri 60 sterlin olur; bu, ürettikleri toplam değere eşittir. Sermayenin bileşimi 50*s* + 50*d* sterlindir. Şimdi $16^2/_3$ *kişi* istihdam ediliyor. 20 kişinin ürettiği değer 60 sterlin ise, $16^2/_3$ kişinin ürettiği değer 50 sterlindir. Bu nedenle ücretler değerin tümünü yutar. Şimdi, eskisi gibi, 1 işçi 1 ton [ücret –ç.] almaktadır. Ürün değeri 100 sterlindir, demek ki üretilen ton sayısı $33^1/_3$ tondur; bunun yarısı değişmeyen sermayeyi, öteki yarısı da değişen sermayeyi yeniler.

III'te tonun bireysel değeri $1^3/_5$ sterlin ya da 24/15 sterlin olduğuna göre III kaç ton üretiyor? 100: 24/15, yani $62^1/_2$ ton; bu miktarın değeri 100 sterlindir. Ancak pazar değeriyle münferit değer arasındaki fark, 3 - $1^3/_5$ sterlin = $1^6/_{15}$ sterlin ya da $1^2/_5$ sterlindir. $62^1/_2$ tonda bu fark $87^1/_2$ sterlin eder. Demek ki ürünün toplam pazar değeri $187^1/_2$ sterlindir. Ve rant, ton hesabıyla, $29^1/_6$ tondur.

II'de 1 tonun bireysel değeri $1^{11}/_{13}$ sterlindir. Demek ki farklılık değeri 3 - $1^{11}/_{13}$ = $1^2/_{13}$ sterlindir. Burada tonun münferit değeri $1^{11}/_{13}$ sterlin olduğuna göre, 100 sterlinlik bir sermaye (100: 24/13) $54^1/_6$ ton üretir. Bu miktar tonda fark 62 sterlin 10 şilin yapar. Ve ürünün [toplam] pazar değeri 162 sterlin 10 şilin olur. Tonla ifade edilirse rant $20^5/_6$ tondur.

I'de 1 tonun bireysel değeri 2 sterlindir. Farklılık değeri farkı, bu durumda, 3 - 2 = 1 sterlin olur. Burada 1 tonun bireysel değeri 2

sterlin olduğuna göre 100 sterlinlik bir sermaye 50 ton üretir. Demek ki 50 tonda fark 50 sterline ulaşır. Ürünün [toplam] pazar değeri 150 sterlin ve ton hesabıyla rant $16^{2}/_{3}$ tondur.

Şimdi, şu ana kadar rant bırakmamış olan Ib'ye geliyoruz. Burada münferit [ton -ç.] değeri $2^{1}/_{2}$ sterlindir. Farklılık 3 - $2^{1}/_{15}$ = 1/2 sterlin ya da 10 şilindir. Ve 1 tonun bireysel değeri $1^{1}/_{5}$ ya da 5/2 sterlin olduğuna göre, 100 sterlin 40 ton üretir. Bu 40 tonda farklılık değeri 20 sterlin ve [ürünün] toplam pazar değeri 120 sterlindir. Ve ton hesabıyla ifade edilirse rant $6^{2}/_{3}$ tondur.

Şimdi, Ricardo'ya göre kârın yok olduğu *durum 5*'i kuralım.

||680| 5. [Beşinci Durum:]

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	FTD [Fiilî toplam değer] £	TPD [Toplam pazar değeri] £	PD [Ton başına pazar değeri] £	MD [Ton başına münferit değer] £	FD [Ton başına farklılık değeri] £
III	100	$62^{1}/_{2}$	100	$187^{1}/_{2}$	3	$1^{3}/_{5}$	$1^{2}/_{5}$
II	100	$54^{1}/_{6}$	100	$162^{1}/_{2}$	3	$1^{11}/_{13}$	$1^{2}/_{13}$
I	100	50	100	150	3	2	1
Ib	100	40	100	120	3	$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$
Ia	100	$33^{1}/_{3}$	100	100	3	3	0

[Tablonun devamı]

Sermayenin bileşimi	İşçi sayısı	Artı-Değer oranı %	Kâr oranı %	Ücretler ton	Rant £	Rant ton
50*s* + 50*d*	$16^{2}/_{3}$	0	0	$16^{2}/_{3}$	$87^{1}/_{2}$	$29^{1}/_{6}$
50*s* + 50*d*	$16^{2}/_{3}$	0	0	$16^{2}/_{3}$	$62^{1}/_{2}$	$20^{5}/_{6}$
50*s* + 50*d*	$16^{2}/_{3}$	0	0	$16^{2}/_{3}$	50	$16^{2}/_{3}$
50*s* + 50*d*	$16^{2}/_{3}$	0	0	$16^{2}/_{3}$	20	$6^{2}/_{3}$
50*s* + 50*d*	$16^{2}/_{3}$	0	0	$16^{2}/_{3}$	0	0

İzleyen sayfada bu beş durumu bir tablo halinde biraraya getireceğim. |680||

[Sınıf]	Sermaye £	Ton [sayısı]	Fiili toplam değer £	Toplam pazar-değeri £	Ton başına pazar-değeri £	Ton başına bireysel değer £	Ton başına farklılık değeri £
A. Yalnızca en iyi sınıf, III, ekiliyor. Rant yok. Yalnızca en verimli toprak ya da maden işletiliyor.							
III	100	$81\frac{12}{23}$	$130\frac{10}{23}$	$130\frac{10}{23}$	$1\frac{3}{5}$	$1\frac{3}{5}$	0
B. İkinci sınıf, II, ekleniyor. III'te, toprakta (madende) rant ortaya çıkıyor.							
III	100	$77\frac{3}{21}$	$123\frac{17}{21}$	$142\frac{6}{7}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{3}{5}$	[$\frac{16}{65}$=]$4\frac{12}{13}$ş
II	100	$67\frac{4}{63}$	$123\frac{17}{21}$	$123\frac{17}{21}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{11}{13}$	0
Toplam	200	$144\frac{4}{9}$	$247\frac{13}{21}$	$266\frac{2}{3}$			
C. Üçüncü sınıf, I*, ekleniyor. II'de, toprakta (madende) rant ortaya çıkıyor.							
III	100	75	120	150	2	$1\frac{3}{5}$	[$\frac{2}{5}$£=]8ş
II	100	65	120	130	2	$1\frac{11}{13}$	[$\frac{2}{13}$£=]$3\frac{1}{3}$ş
I	100	60	120	120	2	2	0
Toplam	300	200	360	400			
D. Dördüncü sınıf, Ib, ekleniyor. I'de, toprakta (madende) rant ortaya çıkıyor.							
III	100	$68\frac{2}{11}$	$109\frac{1}{11}$	[$170\frac{5}{11}$£=]170£$9\frac{1}{11}$ş	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{5}$	[$\frac{9}{10}$£=]18ş
II	100	$59\frac{1}{11}$	$109\frac{1}{11}$	[$147\frac{8}{11}$£=]147£$14\frac{6}{11}$ş	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{11}{13}$	[$\frac{17}{26}$£=]$13\frac{1}{13}$ş
I	100	$54\frac{6}{11}$	$109\frac{1}{11}$	[$136\frac{4}{11}$£=]136£$7\frac{3}{11}$ş	$2\frac{1}{2}$	2	[$\frac{1}{2}$£=]10ş
Ib	100	$43\frac{7}{11}$	$109\frac{1}{11}$	[$109\frac{1}{11}$£=]109£$1\frac{9}{11}$ş	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	0
Toplam	400	$225\frac{5}{11}$**	$436\frac{4}{11}$	[$563\frac{7}{11}$£=]563£$12\frac{8}{11}$ş			
E. Beşinci sınıf, Ia, ekleniyor. Artı-değer ve kâr tamamen ortadan kalkıyor.							
III	100	$62\frac{1}{2}$	100	$187\frac{1}{2}$	3	$1\frac{3}{5}$	$1\frac{2}{5}$
II	100	$54\frac{1}{6}$	100	$162\frac{1}{2}$	3	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{2}{13}$
I	100	50	100	150	3	2	1
Ib	100	40	100	120	3	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Ia	100	$33\frac{1}{3}$	100	100	3	3	0

* Elyazmasında kalem sürçmesi olarak: "III" *–Ed.* ** Elyazmasında kalem sürçmesi olarak: "4/11" *–Ed.*

Sermayenin bileşimi	İşçi Sayısı	Artı-Değer oranı %	Kâr £	Kâr ton olarak	Ücretler ton olarak	Para rant £	Rant ton olarak
$65\frac{5}{23}s+34\frac{18}{23}d$	$21\frac{17}{23}$	$87\frac{1}{2}$	$30\frac{10}{23}$	$19\frac{1}{46}$	$21\frac{17}{23}$	0	0
$61\frac{19}{21}s+38\frac{2}{21}d$	$20\frac{40}{63}$	$62\frac{1}{2}$	$23\frac{17}{21}$	$12\frac{113}{126}$	$20\frac{40}{63}$	$19\frac{1}{21}$	$10\frac{20}{63}$
$61\frac{19}{21}s+38\frac{2}{21}d$	$20\frac{40}{63}$	$62\frac{1}{2}$	$23\frac{17}{21}$	$12\frac{113}{126}$	$20\frac{40}{63}$	0	0
	$41\frac{17}{63}$		$47\frac{13}{21}$	$25\frac{50}{63}$	$41\frac{17}{63}$	$19\frac{1}{21}$	$10\frac{20}{63}$
$60s+40d$	20	50	20	10	20	30	15
$60s+40d$	20	50	20	10	20	10	5
$60s+40d$	20	50	20	10	20	0	0
	60		60	30	60	40	20
$54\frac{6}{11}s+45\frac{5}{11}d$	$18\frac{2}{11}$	20	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	[$61\frac{4}{11}$£=]61£$7\frac{3}{11}$ş	$24\frac{6}{11}$
$54\frac{6}{11}s+45\frac{5}{11}d$	$18\frac{2}{11}$	20	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	[$38\frac{7}{11}$£=]38£$12\frac{8}{11}$ş	$15\frac{5}{11}$
$54\frac{6}{11}s+45\frac{5}{11}d$	$18\frac{2}{11}$	20	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	[$27\frac{3}{11}$£=]27£$5\frac{5}{11}$ş	$10\frac{10}{11}$
$54\frac{6}{11}s+45\frac{5}{11}d$	$18\frac{2}{11}$	20	$9\frac{1}{11}$	$3\frac{7}{11}$	$18\frac{2}{11}$	0	0
	$72\frac{8}{11}$		$36\frac{4}{11}$	$14\frac{6}{11}$	$72\frac{8}{11}$	[$127\frac{3}{11}$£=]127£$5\frac{5}{11}$ş	$50\frac{10}{11}$
$50s+50d$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	$87\frac{1}{2}$	$29\frac{1}{6}$
$50s+50d$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	$62\frac{1}{2}$	$20\frac{5}{6}$
$50s+50d$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	50	$16\frac{2}{3}$
$50s+50d$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	20	$6\frac{2}{3}$
$50s+50d$	$16\frac{2}{3}$	0	0	0	$16\frac{2}{3}$	0	0
	$83\frac{1}{3}$		0	0	$83\frac{1}{3}$	220	$73\frac{1}{3}$

[c) *Kârın Bir Bölümü ile Sermayenin Bir Bölümünün Ranta Dönüştürülmesi. Rant Büyüklüğünün Tarımda İstihdam Edilen Emek Miktarına Göre Değişmesi*]

||683| Her şeyden önce *E tablosu*nu incelersek, sonuncu sınıf olan Ia'nın konumunun çok açık olduğunu görürüz. O sınıfta ücretler ürünün tamamını ve [yeni katma] emek değerinin tamamını yutarlar. Ortada artı-değer yoktur, dolayısıyla ne kâr vardır, ne rant. Ürünün değeri yatırılan sermayenin değerine eşittir, öyle ki —kendi sermayelerinin sahibi olan— işçiler, sürekli olarak kendi ücretlerini ve çalışma ortamının gereksinimlerini yenidenüretebilirler, ama daha fazlasını değil. Bu sonuncu sınıfta rantın kârı yuttuğu söylenemez. Rant ve kâr yoktur, çünkü artı-değer yoktur. Artı-değeri ve dolayısıyla kârı ücretler yutar.

Öteki dört sınıfta durum *prima facie* hiç de açık değildir. Artı-değer yoksa rant nasıl varolabiliyor? Ayrıca Ib, I, II ve III toprak türlerinde emeğin üretkenliği hiç değişmemiştir. Artı-değerin *yokluğu* bu nedenle, yalnızca bir yanılsama olmalıdır.

Dahası var; bir başka fenomen daha ortaya çıkar ki, bu da aynı biçimde *prima facie* açıklanabilir gibi değildir. Yalnızca toprak III'ün ekilip biçildiği, rantın ortaya çıkmadığı, üstelik $21^{17}/_{23}$ işçinin çalıştığı tablo *A*'da (artı-değerin tümünü emen) kâr ton hesabıyla yalnızca $19^{1}/_{46}$ ton olurken, [tablo *E*'deki sınıf III'te —ç.] rant ton hesabıyla $29^{1}/_{6}$ tonu bulmakta, buna karşılık $16^{2}/_{3}$ işçi çalışmaktadır.

Aynı çelişki sınıf II'de de apaçıktır; *Tablo E*'de Sınıf II'nin rantı $20^{5}/_{6}$ tonu ya da quarteri bulurken, tablo *B*'de [II'nin getirdiği —ç.] ve artı-değerin tümünü emmiş olan kâr (üstelik şimdiki $16^{2}/_{3}$ kişi yerine $20^{40}/_{63}$ kişi istihdam edilirken) yalnızca $12^{113}/_{126}$ ton ya da quarter olmuştur.

Aynı biçimde, tablo *E*'de rantı $16^{2}/_{3}$ ton ya da quarter olan I'in tablo *C*'de, artı-değerin tümünü emmiş olan kârı yalnızca 10 tondur (şimdiki $16^{2}/_{3}$ kişi yerine de 20 kişi çalışmıştır).

Son olarak, Ib'nin *Tablo E*'deki rantı $6^{2}/_{3}$ ton veya quarter olurken, kârın tüm artı-değeri emdiği *tablo D*'de Ib'nin kârı yalnızca $3^{7}/_{11}$ ton ya da quarterdir (üstelik şimdi $16^{2}/_{3}$ kişi çalışırken, [tablo *D*'de —ç.] $18^{2}/_{11}$ kişi çalışmıştır).

Ne var ki, III, II, I ve Ib ürünlerinde pazar değerinin münferit değerin üstüne çıkması, ürünün dağılımını değiştirebilir, pay sahibi şu sınıftan bu sınıfa kaydırılabilirse de ücretlerin üstündeki artı-değeri temsil eden ürün [parçasını —ç.] artıramaz. Değişik türden toprakların üretkenliği gibi sermayenin üretkenliği de aynı

kaldığına göre, pazara daha az üretken olan toprak ya da maden Ia girdi diye, nasıl olur da, III, Ib'ye göre ton ya da quarter olarak daha üretken hale gelebilir?

Bilmece şöyle çözülüyor:

20 kişinin bir günlük emeği 60 sterlin üretiyorsa, $16^{2}/_{3}$ kişinin emeği 50 sterlin üretir. Sınıf III'teki toprakta $1^{3}/_{5}$ ya da 8/5 sterlinin içerdiği emek-zamanı 1 tonda ya da 1 quarterde temsil edildiğine göre, 50 sterlin[in içerdiği emek-zamanı –ç.] $31^{1}/_{4}$ tonda ya da quarterde temsil edilecektir. Bundan $16^{2}/_{3}$ ton ya da quarter ücretler için düşülecek, böylece geriye $14^{7}/_{12}$ [ton ya da quarter –ç.] *artı-değer* olarak kalacaktır.

Ayrıca, bir tonun pazar değeri $1^{3}/_{5}$ ya da 8/5 sterlinden 3 sterline çıktığına göre, $62^{1}/_{2}$ ton ya da quarter üründen $16^{2}/_{3}$ tonu ya da quarteri, değişmeyen sermayenin değerini yenilemeye yetecektir. Öte yandan, pazar değerini, III'te üretilen ton ya da quarter belirlediği sürece, ve pazar değeri III'ün bireysel değerine eşit olduğu ölçüde, 50 sterlinlik değişmez sermayenin yenilenmesi için $31^{1}/_{4}$ ton ya da quartere gerek olmaktaydı. Şimdi ise $31^{1}/_{4}$ ton ya da quarter yerine —yani bir tonun değeri $1^{3}/_{5}$ sterlinken gereken miktar yerine— artık yalnızca $16^{2}/_{3}$ [ton ya da quarter –ç.] gerekmektedir. Şu halde $31^{1}/_{4}$ - $16^{2}/_{3}$ ton ya da quarter || 684| yani $14^{7}/_{12}$ ton ya da quarter daha açığa çıkar ve rantın payına düşer.

Şimdi III'te, 50 sterlinlik bir sabit sermaye ile $16^{2}/_{3}$ işçinin ürettiği, $14^{7}/_{12}$ ton ya da quarteri bulan artı-değeri, şimdi değişmeyen sermayeyi yenileyen ürün olmak yerine artı-ürün biçimini alan $14^{7}/_{12}$ ton ya da quartere eklersek, o zaman toplam artı-ürün $28^{14}/_{12}$ ton ya da quarteri = $29^{2}/_{12}$ = $29^{1}/_{6}$ quarteri veya tonu bulur. Ve *tablo E*'de III'ün ton ya da tahıl olarak rantı tamı tamına budur. *Tablo E*'de II, I ve Ib sınıflarının ton ya da tahıl olarak rantındaki görünür çelişkiler de aynı biçimde çözülmektedir.

Demek ki, açıkça görüldüğü gibi —daha iyi topraklarda yetiştirilen ürünlerin pazar değeri ile münferit değeri arasındaki farktan ötürü ortaya çıkan— *farklılık rantı, maddi biçimi*yle, *ayni rant, artı-ürün* olarak, yukardaki örnekte olduğu üzere *ton hesabıyla, tahıl* hesabıyla rant olarak, *biçim değiştirme* sonucu *iki öğe*den oluşmaktadır. [Birincisi:] İşçilerin artı-emeğini temsil eden artı-ürün ya da artı-değer, kâr biçiminden rant biçimine değişmektedir ve bu nedenle de kapitalist yerine toprak sahibine gitmektedir. İkincisi: ürünün daha önce —daha iyi toprağın ya da madenin ürünü kendi değerinden satıldığı zaman— *değişmeyen sermayenin değerini yenilemek için* gereken parçası, şimdi ürünün her iki parçası daha yüksek bir pazar değerine sahip olduğu için serbest kalmıştır ve artı-

ürün biçiminde ortaya çıkmakta ve kapitalist yerine toprak sahibine gitmektedir.

Ayni rant, farklılık rantı olduğu ölçüde, iki süreç sonucu ortaya çıkmaktadır: artı-ürünün kâra değil ranta dönüşmesi ve daha önce değişmeyen sermayenin yenilenmesine ayrılan ürün *parça*sının artı-ürüne ve oradan da ranta dönüşmesi süreci. İkinci durumu, yani ürünün bir parçasın'ın sermaye yerine ranta dönüşmesini Ricardo ve ardılları gözden kaçırmışlardır. Yalnızca artı-ürünün ranta dönüşmesini gözlemlemişlerdir, daha önce (kârın değil) sermayenin payına düşen ürün parçasının artı-ürüne ve ranta dönüşmesini görmemişlerdir.

*Artı-ürün*ün, böylece oluşan *nominal değer*ini ya da *farklılık rantı*nı (varsayıma göre) en kötü toprakta ya da en kötü madende üretilen ürünün değeri belirlemektedir. Ama bu pazar değeri yalnızca o ürünün farklı biçimde dağılımını kışkırtır, ama o dağılımı beraberinde getirmez.

Bu iki öğe, bütün fazla kârlarda [mevcuttur]; örneğin, yeni makine, vb. sonucu ucuza üretilen ürün, kendi değerinden daha yüksek bir pazar değerine satılır. İşçilerin artı-emeğinin bir parçası, kâr olarak değil, artı-ürün (fazla kâr) olarak ortaya çıkar. Ve —eğer ürün kendi düşük değerinden satılsaydı— kapitalistin değişmeyen sermayesini yenilemeye harcanacak olan parçası, şimdi artık serbest kalır, ve hiçbir şeyi yenilemeye gitmediği için artı-ürün halini alır ve kârı şişirir. |684||

*

||688| {Yeri gelmişken söyleyelim, kapitalist üretimin gelişme süreci içinde azalan kâr oranından söz ettiğimiz zaman, kâr sözcüğü ile kastettiğimiz şey —daha sonra, banker kapitalistle (faiz biçiminde) ve toprak sahibiyle (rant biçiminde) nasıl bölüşeceğine [bakmaksızın]— sanayi kapitalistinin elkoyduğu toplam artı-değerdir. Bu nedenle burada kâr oranı, artı-değerin sermaye harcamalarına bölümüyle bulunan sayıya eşittir. Bu çerçevede, gerçi örneğin, sınai kâr faize göre oransal olarak yükselebilir ya da tersi olabilir; veya rant sınai kâra göre artabilir ya da tersi olabilir ama, belirttiğimiz anlamda kâr oranı gene de düşebilir. Eğer K kâr, K′ sınai kâr, F faiz ve R rant ise, K = K′ + F + R. Ve görüldüğü gibi, K– K′'nün mutlak büyüklüğü ne olursa olsun, açıktır ki, K'nin büyüklüğünden ya da K'nin artmasından ya da azalmasından bağımsız olarak, F ve R birbirine göre artabilir ya da azalabilir. K′, F ve R'nin karşılıklı artışları yalnızca K'nin farklı kişiler arasında deği-

şen farklı dağılımını ifade eder. K'nin bu dağılımının dayandığı ama K'nin artması ya da azalmasıyla üstüste çakışmadığı koşulların inceleneceği yer ise burası değil, ama sermayeler arası rekabet bahsidir. Ancak K yalnızca K′ ve F arasında bölüşülüyorsa, R'nin, K'nin düzeyinin de üstüne çıkacak ölçüde yükselebileceği —daha yukarda açıklandığı gibi— bir *yanılsama*dan ileri gelmektedir; o yanılsama da ürünün, değeri artan bir parçasının serbest kalması ve değişen sermayeye yeniden-dönüştürülmeyip ranta dönüştürülmesi olgusundan kaynaklanmaktadır.) | 668| |

*

| | 684| Bu tartışmanın başından bu yana, fiyatı (pazar değerine göre) artan ürünün, değişmeyen sermayenin bileşimine ayni olarak girmediği, yalnızca ücretlere, yalnızca değişen sermayeye girdiği varsayılmıştır. Eğer değişmeyen sermayeye girseydi, Ricardo, kâr oranının daha da düşecek olduğunu ve rantın artacağını söylüyor. Bunun incelenmesi gerek.

Şimdiye kadar, ürün *değer*inin değişmeyen sermayeyi, yani yukarda verilen örnekte 50 sterlini yenilemek durumunda olduğunu varsaymıştık. Demek ki 1 ton ya da 1 quarter 3 sterline malolursa, açıktır ki, bu değerin yenilenmesi için, eğer ton ya da quarter maliyeti $1^9/_{15}$ sterlin olsaydı gerekecek kadar tona ya da quartere gereksinim olmayacaktır. Ama varsayalım ki, kömür, tahıl ya da yer yüzünün hangi ürünü ise o, tarımsal sermayenin ürettiği ürünün kendisi, *ayni olarak*, değişmez sermayenin oluşumuna giriyor olsun. Örneğin diyelim ki, değişmez sermayenin yarısını oluştursun. Bu durumda açıktır ki, kömürün ya da tahılın fiyatı ne olursa olsun | | 685| belirli büyüklükteki değişmeyen bir sermaye, başka deyişle, belli sayıda işçinin harekete geçirdiği bir sermaye, kendinin yenilenmesi için her zaman toplam ürünün belirli bir miktarına *ayni olarak* gerek gösterir — çünkü varsayıma göre, tarımsal sermayenin bileşimi, somutlaşmış ve canlı emeğin oransal miktarları bakımından *değişmemiştir*.

Örneğin değişmeyen sermayenin yarısı kömür ya da tahıldan ve öteki yarısı başka metalardan oluşuyorsa o zaman 50 sterlinlik değişmeyen sermayenin 25 sterlini başka metalardan ve öteki 25 sterlini (ya da tonun değeri 8/5 ya da $1^3/_5$ sterlin olduğu zaman $15^5/_8$ tonu ya da quarteri) kömür ya da tahıldan oluşacaktır. Ve bir tonun ya da quarterin pazar değeri her nasıl değişirse değişsin $16^2/_3$ kişi 25 sterlin + $15^5/_8$ ton ya da quarterlik bir değişmeyen sermayeye gerek duyacaktır; çünkü değişmeyen sermayenin yapısı

aynı kalmaktadır, onu harekete geçirecek işçi sayısı da.

Şimdi, *tablo E*'deki gibi, bir tonun ya da bir quarterin değeri 3 sterline yükselirse, o zaman $16^{2}/_{3}$ kişinin gereksindiği değişmeyen sermaye 25 sterlin + 3 sterlin (15 + 5/8) = 25 sterlin + 45 sterlin + 15/8 sterlin = $71^{7}/_{8}$ sterlin olur. $16^{2}/_{3}$ kişinin maliyeti 50 sterlin olduğuna göre, toplam olarak $71^{7}/_{8}$ + 50 = $121^{7}/_{8}$ sterlinlik bir sermaye harcamasına gerek duyarlar.

Tarımsal sermayenin organik bileşimi aynı kalırken, o sermaye içindeki *değerlerin korelasyonu* değişmiş olur.

($16^{2}/_{3}$ işçi için) $71^{7}/_{8}s + 50d$ olur. 100 [sterlinlik sermayede –ç.] bileşim $58^{38}/_{39}s + 41^{1}/_{39}d$ haline gelir. Bu, (1/117'lik bir küsuru dikkate almazsak) $13^{2}/_{3}$ işçiden biraz daha fazlası demektir. $16^{2}/_{3}$ işçi $15^{5}/_{8}$ ton ya da quarter değişmeyen sermayeyi harekete geçirdiğine göre, $13^{79}/_{117}$ işçi $12^{32}/_{39}$ ton ya da quarteri harekete geçirir ki bu $38^{6}/_{13}$ sterline eşittir. Değişmeyen sermayenin geri kalan kısmı $20^{20}/_{39}$ sterline eşit olan öteki metaları içermektedir. Koşullar ne olursa olsun, $12^{32}/_{39}$ ton ya da quarterin, değişmeyen sermayenin bu parçasını ayni olarak yenilemek üzere her zaman üründen ayrılması gerekecektir. 20 işçi tarafından üretilen değer 60 sterline eşit olduğuna göre, $13^{79}/_{117}$ işçinin ürettiği değer $41^{1}/_{39}$ sterline eşittir. *Tablo E*'deki ücretler de $41^{1}/_{39}$ sterline eşittir. Bu nedenle artı-değer yoktur.

[Burada –ç.] toplam ton sayısı [$51^{11}/_{13}$][114] olur; [değişmeyen sermayenin bir bölümünü ayni olarak] yenilemek için $12^{32}/_{39}$ tona gerek vardır; $13^{79}/_{117}$ ton da işçiler için gerekmektedir; değişmeyen sermayenin geri kalan bölümünü yenilemek için de tonu 3 sterlinden $6^{98}/_{117}$ ton kullanılmaktadır. Bunların tamamı $33^{1}/_{3}$ ton yapar. Böylece geriye rant için $17^{37}/_{39}$ ton kalır.

Meseleyi kestirmeden çözmek için, Ricardo'nun en çok tuttuğu, en aşırı durumu alalım; yani pazarı sınıf Ia yönettiği zaman, değişmeyen sermayenin, değişen sermaye gibi, tümüyle ve yalnızca, değeri ton başına 3 sterline yükselen tarımsal üründen oluştuğu durumu alalım.

Sermayenin teknolojik bileşimi aynı kalmaya devam ediyor; yani, (normal işgününün sabit olduğunu varsaydığımıza göre) değişmeyen sermayenin temsil ettiği canlı emek ya da işçi sayısı ile gene varsayımımıza göre tonlarla kömürden ya da tahıldan ibaret olan *emek araçları miktarı* arasındaki *oran*, belli sayıda işçi için sabit kalmaya devam ediyor.

Sermayenin başlangıçtaki bileşimi, $60s + 40d$ sterlin ve ton başına fiyat 2 sterlin olduğuna ve 40 sterlin 20 işçiyi ya da 20 quarter veya ton [ürünü –ç.], 60 sterlin de 30 tonu temsil ettiğine göre; ve

gene bu 20 işçi [sınıf –ç.] III'te 75 ton ürettiğine göre, $13^1/_3$ işçi (40*d* sterlin, eğer ton maliyeti 3 sterlinse $13^1/_3$ tona ya da işçiye eşittir) *50 ton* üretir ve 20 tona ya da quartere eşit || 686| 60/3'lük bir ***değişmeyen sermayeyi*** harekete geçirir.

Ayrıca 20 işçi 60 sterlinlik bir değer üretirken $13^1/_3$ [işçi] 40 sterlin üretir.

Kapitalist 20 ton için 60 sterlin ve $13^1/_3$ işçi için de 40 sterlin ödemek durumunda olduğuna, ama $13^1/_3$ işçi yalnızca 40 sterlinlik bir değer ürettiğine göre, ürün değeri 100 sterlin, sermaye harcamaları da 100 sterlindir. Artı-değer ve kâr sıfırdır.

Ama daha önce belirtildiği gibi, III'ün üretkenliği aynı kaldığına göre $13^1/_3$ kişi 50 ton ya da quarter [ürün –ç.] üretir. Sermaye harcaması ise, ürün cinsinden, ton ya da quarter olarak değişmeyen sermaye için yalnızca 20 ton, ücretler için de $13^1/_3$ tondur; yani $33^1/_3$ tondur. Böylece 50 ton, $16^2/_3$ tonluk bir artı-ürün bırakır; bu da rantı oluşturur.

Peki ama $16^2/_3$ neyi temsil eder?

Ürün *değeri* 100 [sterlin] olduğuna ve ürün de 50 tona eşit olduğuna göre, burada üretilen ürünün değeri 2 sterlindir; 100/50'dir. Ve ürün cinsinden ürün, sermayeyi ayni olarak yenilemek için gerekenden daha fazla olduğu sürece, bir tonun münferit değerinin, bu ölçüye göre, pazar değerinden daha az olması gerekir.

Çiftçi 20 tonu [değişmeyen sermayeyi] yenilemek için 60 sterlin ödeyecektir ve bu 20 tonu, [ton başına –ç.] 3 sterlinden hesaplar, çünkü ton başına pazar değeri budur ve bir ton, bu fiyattan satılmaktadır. Aynı şekilde, $13^1/_3$ işçi ya da işçilere verdiği ton ya da quarter için de 40 sterlin ödeyecektir. Böylece bu işlemle işçiler yalnızca $13^1/_3$ ton almış olurlar.

Ne var ki, gerçekte, sınıf III sözkonusu olduğu ölçüde 20 ton 40 sterline ve $13^1/_3$ ton da yalnızca $26^2/_3$ sterline malolur. Ama $13^1/_3$ işçi 40 sterlinlik bir değer ve dolayısıyla $13^1/_3$ sterlinlik bir artı-değer üretir. Tonu 2 sterlinden bu, $6^4/_6$ ya da $6^2/_3$ ton yapar.

Ve 20 ton [değişmeyen sermaye] sınıf III'te yalnızca 40 sterline malolduğuna göre, bu 10 tona eşit 20 sterlinlik bir fazlalık bırakır.

$16^2/_3$ tonluk rant, demek ki, ranta dönüşen $6^2/_3$ ton ile gene ranta dönüşen 10 tonluk sermayeye eşittir. Ama ton başına pazar değeri 3 sterline yükseldiğine göre, 20 ton, çiftçiye 60 sterline ve $13^1/_3$ ton da 40 sterline; kendi ürününün [bireysel] değeri ile pazar değeri arasındaki fazlalıktan ileri gelen ve rant olarak ortaya çıkan $16^2/_3$ ton da 50 sterline malolur.

$13^1/_3$ kişi sınıf II'de kaç ton üretir? Burada 20 kişi 65 ton üretiyor, demek ki $13^1/_3$ [işçi] $43^1/_3$ ton üretir. Ürün değeri, yukardaki

gibi, 100 sterlindir. Ne var ki $43^1/_3$ tondan, sermayeyi yenilemek için gereken $33^1/_3$ tondur. Böylece $43^1/_3$ - $33^1/_3$ = 10 ton, artı-ürün ya da rant olarak kalır.

Ama bu 10 tonluk rant şöyle açıklanabilir: II'nin ürün değeri 100 sterlindir; ürün miktarı $43^1/_3$ [ton]dur, demek ki bir tonun değeri 100 / $43^1/_3$ = $2^4/_{13}$ sterlindir. Şu halde $13^1/_3$ işçi $30^{10}/_{13}$ sterline malolur ve böylece geriye $9^3/_{13}$ sterlinlik bir artı-değer kalır. Ayrıca 20 ton değişmeyen sermaye $46^2/_{13}$ sterline malolur ve 60 [sterlinden] bu ödendikten sonra geriye $13^{11}/_{13}$ sterlin kalır. Artı-değerle birlikte bu $23^1/_{13}$ sterlin yapar ki son kuruşuna kadar doğrudur.

Yalnızca sınıf Ia'da, yani değişmeyen sermayeyi yenilemek ve ücretler için ayni olarak $33^1/_3$ ton ya da quarter, yani toplam ürünün [tamamı –ç.] gerektiği için ne artı-değer vardır, ne artı-ürün, ne kâr, ne rant. Durumun böyle olmadığı, ürün, sermayeyi ayni olarak yenilemek için gerekenden fazla olduğu sürece, kâr (artı-değer) ve sermaye ranta dönüşecektir. Sermayenin ranta dönüşmesi, daha düşük bir değer sözkonusu ise sermayeyi yenilemesi gerekecek olan, sermayeye dönüştürülmesi gerekecek olan bir ürün parçası serbest kaldığı zaman gerçekleşir ve artı-değer ranta gider.

Aynı zamanda açıktır ki, pahalı tarımsal ürün nedeniyle değişmeyen sermaye pahalanırsa, rant epey düşer; örneğin III'ün ve II'nin rantı, 3 sterlin pazar değerinden 150 sterlin eden 50 tondan*, $26^2/_3$ tona, yani neredeyse yarı yarıya düşer. Böyle bir azalma kaçınılmaz bir şeydir; ||687| çünkü aynı 100 sterlinle istihdam edilen işçi sayısı iki nedenle azaltılmıştır; birincisi, ücretler yani değişen sermayenin değeri arttığı için, ikincisi üretim araçlarının, değişmeyen sermayenin değeri arttığı için azaltılmıştır. Ücret artışı, kendi içinde, 100 sterlinden ücretlere daha azını harcamayı gerekli hale getirir, öyle ki (değişmeyen sermayeye giren metaların değeri aynı kalırsa) değişmeyen sermaye için böylece daha az harcanması olanaklı olabilir; 100 sterlinlik sermaye böylelikle daha az birikmiş emeği ve daha az canlı emeği temsil eder. Ancak bunun ötesinde, değişmeyen sermayeye giren metaların değeri artarsa bu, —birikmiş ve canlı emek arasındaki teknolojik oran sabit kaldığına göre— birikmiş emeği ve ona bağlı olarak aynı parayla çalıştırılabilecek canlı emeği azaltır. Ama toprağın verimi ve sermayenin teknolojik bileşimi aynı olduğu için toplam ürün istihdam edilen emek miktarına bağlıdır; emek miktarı azaldıkça, rant da azalmak zorundadır. Bu ancak *kâr* ortadan kalktığı zaman kendini gösterir. Bir kâr mevcut olduğu sürece, *tüm* sınıflarda, 681. sayfada** göste-

* Marx, *tablo E*'deki beşinci durumda III'ün $29^1/_6$ ton ve II'nin $20^5/_6$ ton rantını birlikte dikkate alıyor. Bkz: bu cilt, s. 432-433'teki tablo. –*Ed.*

rildiği gibi, üründe mutlak azalma olmasına karşın, rant artabilir. Elbette, ortada artık yalnızca rant kaldıktan sonra, üründeki, dolayısıyla artı-üründeki azalmanın rantı vuracağı açıktır. Eğer değişmeyen sermayenin değeri, değişen sermayeninkiyle birlikte artmışsa bu başlangıçta daha çabuk gerçekleşebilir.

Ama bu bir yana, 681. sayfadaki tablo gösteriyor ki, tarımda azalan verimle birlikte, farklılık rantı artışına, *hatta daha iyi toprak sınıflarında bile*, belli büyüklükteki örneğin 100 sterlinlik, bir sermaye harcamasına göre toplam ürün oylumunda bir azalma eşlik etmektedir. Ricardo, bu noktada hiç kuşkuya kapılmamıştır. Aynı sermaye, diyelim 100 sterlin, *daha az* işçiyi harekete geçirdiği ve bu emeğe daha fazla ücret ödediği, böylece daha küçük bir artı-değer bıraktığı için kâr oranı azalmaktadır [diye düşünmüştür –ç.]. Ne var ki, artı-değer gibi, fiilî ürün de üretkenlik belliyse, sermayenin çalıştırdığı işçi sayısına bağlıdır. Ricardo bunu gözden kaçırmıştır. Ayrıca, rantın oluşum biçimini, yani yalnızca artı-değerin ranta dönüşmesiyle kalınmayıp sermayenin de artı-değere dönüşmesini görmezden gelmiştir. Kuşkusuz bu yalnızca, sermayenin artı-değere yalnızca görünürdeki dönüşümüdür. Eğer pazar değerini III'ün vb. ürün değeri belirliyor olsaydı artı-ürünün her zerresi artı-değeri veya artı-emeği temsil edecekti. Ayrıca Ricardo, yalnızca, aynı ürün oylumunu elde etmek için daha fazla emek istihdam edilmesi gerektiğini dikkate alır da aynı sermaye ile giderek azalan miktarda emek kullanıldığını, bu emeğin giderek artan bir bölümünün **gerekli-emek**, giderek azalan bir bölümünün **artı-emek** olduğunu ve bunun, hem kâr oranını, hem üretilen ürün miktarını belirlemede temel bir etmen olduğunu dikkate almaz.

Bütün bunlar dikkate alındığı zaman, belirtilmesi gerekir ki, eğer rantın yalnızca farklılık rantı olduğu kabul edilse bile, Ricardo, öncüllerine göre en ufak bir ilerleme sağlamış değildir. De Quincey'nin belirttiği gibi, Ricardo'nun bu alandaki önemli başarısı, sorunun *bilimsel* formülasyonudur. Sorunu çözmeye gelince Ricardo geleneksel görüşü benimser. Yani:

> "Ricardo'nun rant teorisine getirdiği yenilik, sorunu, bu teorinin, **değer yasasını gerçekten** geçersiz kılan bir teori olup olmadığı sorununa indirgemesindedir"*** (Thomas de Quincey, *The Logic of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin Mantığı*], Edinburgh ve Londra, 1844, s. 158.)

Aynı yapıtın 163. sayfasında De Quincey şunu da söyler:

> "Rant [...] topraktan (*ya da herhangi bir üretim etmeni*nden) alı-

** Bkz: Bu cilt, s. 432-433. –*Ed.*

*** Marx burada, De Quincey'nin geliştirdiği fikri, kendi ifadesiyle özetliyor. –*Ed.*

nan ürünün, toprağın aynı pazarda çalışan benzer etmenlerle karşılaştırılarak ölçülen *diferansiyel gücünün kullanılması* karşılığında toprak sahibine ödenen parçasıdır."

176. sayfada da şöyle der:

Ricardo'ya yönelik itirazlar, 1 numaranın sahiplerinin toprağı, karşılıksız vermeyecekleridir. Ama yalnızca 1 numaranın ekilip-biçildiği dönemde (bu efsanesel dönemde)"*toprak sahibi sınıftan* farklı bir *ayrı kiracılar ve toprakta oturanlar* sınıfı oluşamazdı."

Demek ki De Quincey'ye göre bu toprak sahipliği yasası, sözcüğün modern anlamında herhangi bir toprak sahipliği *varolmadığı* ölçüde ve sürece [geçerlidir].

Şimdi Ricardo'dan konuya değinen alıntılar.

[*d*) *Tarım Ürünleri Fiyatındaki Artışla Eşzamanlı Olarak Kâr Oranında Görülen Artışın Tarihsel Çerçevede Ortaya Konması. Tarımdaki Emek Üretkenliğinde Artış Olasılığı*]

(Önce *farklılık rantı* hakkında bir not: Gerçekte **azalan ve artan** [verim –ç.] **çizgileri** biri ötekinin seçeneği de olur, biri ötekiyle aynı doğrultuda da gelişir ve birbirine dolaşık bir örgü de oluşturur.

Ama böyle ya da şöyle kısa dönemler için (1797-1813 gibi) azalan [verim –ç.] çizgisinin açıkça başat bir çizgi olduğu, *bu nedenle* (artı-değer oranı tarafından belirlendiği ölçüde) kâr oranının düşmek zorunda olduğu, hiçbir biçimde söylenemez. Tam tersine, ben, bu dönem boyunca İngiltere'de kâr oranının, buğdayın ve genel olarak tarım ürünlerinin fiyatındaki büyük artışa karşın, son derece yükseldiğini sanıyorum. Kâr oranında, bu dönemde, artışa ilişkin bu görüşü paylaşmayan herhangi bir İngiliz istatistikçisi tanımıyorum. Chalmers gibi, Blake vb. gibi tek tek bazı iktisatçılar bu gerçeğe dayalı bazı özgün teoriler ileri sürmüşlerdir. Ayrıca eklemeliyim ki, bu dönemdeki buğday fiyatı artışını, paranın değer yitirişiyle açıklamaya çalışmak aptalcadır. Meta fiyatlarında bu dönemde görülen fiyat artışının tarihini inceleyen hiç kimse bu düşünceyi kabul edemez. Ayrıca, fiyat artışı, para değerinde herhangi bir erime ortaya çıkmadan çok önce başlar ve yüksek bir düzeye erişir. Ortaya çıkar çıkmaz da yalnızca gereken [parasal –ç.] ayarlamalar yapılmalıdır. Eğer biri çıkar da artan tahıl fiyatlarına karşın kâr oranının yükseldiğini sorarsa, bu şu nedenlere dayanarak açıklanabilir: işgününün uzatılması; yeni makinelerin doğrudan yarattığı sonuçlar; işçilerin tüketimine giren mamul ürünlerin ve kolonyal ürünlerin değer yitirmesi; (her ne kadar nominal ücretler art-

tıysa da) ücretlerin geleneksel ortalama düzeyin *altına* düşmesi; ⟨o dönemle ilgili bu gerçek kabul ve itiraf edilmiştir; J. P. Stirling, *The Philosophy of Trade, etc.* [*Ticaretin Felsefesi, vb.*], Edinburgh, 1846, başlıklı yapıtında, her ne kadar, genelinde Ricardo'nun rant teorisini kabul ederse de gene de tahıl fiyatındaki sürekli (yani mevsimlere dayalı, raslansal olmayan) bir artışın doğrudan sonucunun, her zaman ortalama ücretle bir azalma olduğunu kanıtlamaya çalışır.[115]⟩; son olarak kâr oranındaki artış metaların *nominal* fiyatlarındaki artıştan da ileri gelmiştir; çünkü krediler ve hükümet harcamaları, sermaye talebini, sermaye arzından da daha hızlı artırmış ve bu durum, imalatçıların, rant vb. biçiminde **sabit geliri olan** toprak sahiplerine ve benzer kişilere ödedikleri ürünün bir parçasını ödemekten kurtulmalarını olanaklı kılmıştır. Bizim temel ilişkileri gözden geçirdiğimiz, o nedenle yalnızca üç sınıfla, toprak sahipleri, kapitalistler ve işçilerle ilgilendiğimiz burada, bu işlemler bizi ilgilendirmiyor. Öte yandan, bu işlemler, *Blake*'in belirttiği üzere[116], uygun koşullarda, pratikte önemli bir rol oynar.)
|688||

*

||689| {Brighton'dan bay Hallett 1862 fuarında[117] "cins üretim çiftliği buğdayı" sergiledi. "Bay Hallett, tahıl başağının, tıpkı yarış atları gibi dikkatle geliştirilip yetiştirilmesinde, genelde yapıldığı gibi, doğal seçim teorisini hiç dikkate almayan bir tarzda ala-alahey yetiştirilmemesinde ısrar ediyor. İyi bir eğitimin, buğdayda bile neler başarabileceğinin örnekleri [fuarda –ç.] gözler önüne seriliyor. Bay Hallett 1857'de tamı tamına $4^3/_8$ inçlik birinci sınıf bir kırmızı buğday başağı[nın tohumlarını], tam 47 tohumu ekmiş. Elde ettiği küçük hasattan 1858 yılında bu kez 79 tanesi olan $6^1/_2$ inçlik en iyi başağı seçmiş, bunu 1859'da bu kez $7^3/_4$ inç olan 91 taneli gene en iyi başakla yinelenmiş. İzleyen yıl 1860'ta tarımsal eğitim için kötü bir yıl olmuş, buğday başağı daha iyi ve daha büyük ürün vermemiş; ama 1 yıl sonra 1861'de en iyi başak, tek sapta 123 tane veren $8^3/_4$ inçlik bir başak olmuş. Böylece beş yılda buğday, boyunu neredeyse bir misli artırmış ve tanelerinin sayısını da üçe katlamış. Bu sonuçlar bay Hallett'in buğday ekiminde "*doğal sistem*" dediği şey sayesinde elde edilmiş; yani, her bir tahıl tanesi öyle bir arayla — her biri, her yönde 9 inç aralıkla— dikiliyor ki, her biri tam gelişme için yeter alan bulabiliyor. Bay Hallett "cins buğday"ı ve ekimde "doğal sistem"i kabul ederek, İngiltere'nin tahıl ürününü bir kat artırabileceğini iddia ediyor. Uygun zamanda her bir ayak karelik bir alana tek tohum olmak üzere ekilen her bir tohumdan, her birinde yaklaşık 36 tane bulunan ortalama 23 başak elde ettiğini belirtiyor. Bu ölçüyle bir acre toprağın ürünü, tek tek sayarsak, 1.001.880 buğ-

day başağıdır; alelade biçimde ekildiği zaman, 20 kat fazla tohumluk harcanmasıyla elde edilen hasat 67.700 eksiğiyle 934.120 başaktır. ..."*}

[e) *Ricardo'nun, Kâr Oranındaki Düşüşü Açıklama Biçimi ve Bunun, Ricardo'nun Rant Teorisiyle İlintisi*]

[Ricardo kâr oranındaki düşüşü şöyle saptıyor:]

"Toplumdaki gelişmeyle birlikte, *emeğin doğal fiyatı* her zaman *artma eğilimi taşır*; *çünkü, emeğin doğal fiyatını düzenleyen belli başlı metalardan biri, giderek artan üretim güçlüğü nedeniyle, pahalılaşma eğilimi taşır*. Ancak tarımdaki gelişmeler, ithalat yapılabilecek yeni pazarların keşfi bir süre için, zorunlu geçim araçlarının fiyatındaki artma eğilimini dengeleyebilir ve hatta zaman zaman doğal fiyatlarını düşürebilir; aynı nedenler, emeğin doğal fiyatı üzerinde, buna denk düşen sonuçlar doğururlar.

"Ham ürün ve emek dışında, tüm metaların doğal fiyatı, zenginliğin ve nüfusun gelişimiyle birlikte düşme eğilimi taşır; çünkü bir yandan, yapıldıkları hammaddenin doğal fiyatındaki artıştan dolayı gerçi gerçek değerleri artar ama, makinelerin gelişimi, daha iyi bir işbölümü ve emeğin daha iyi dağılımı, *üreticilerin bilgi ve zanaatında artan ustalık*, bunu fazlasıyla dengeler." ([David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. baskı, Londra 1821], s. 86-87.)

"Nüfus arttıkça bu zorunlu geçim araçlarının fiyatı kaçınılmaz olarak sürekli artar, çünkü onları üretmek için daha fazla emek gerekir. ... Bu nedenle emeğin para-ücreti düşmek yerine artar; ama ücretler, o metaların fiyatındaki artışlardan önce emekçinin satın alabildiği zorunlu geçim araçlarını ve hizmetleri elde etmesini sağlayacak yeterlikte olmaz. ...

"O zaman emekçinin gerçekten kötü bir biçimde ödenmesi bir yana, ücretindeki artış gene de imalatçının kârını ister-istemez azaltır; çünkü malları daha yüksek fiyattan satılmaz ama onları üretme giderleri artar. ...

"Bu durumda öyle görünüyor ki, *rantı yükselten aynı neden* [...], *aynı miktar emekle ek gıda sağlama güçlüğü, ücretleri de artıracaktır*; bu çerçevede eğer para değişmeyen bir değerde olursa, zenginliğin ve nüfusun artışıyla birlikte, hem rant hem ücretler artma eğilimi taşır.

"Ama ücret artışıyla rant artışı arasında şu önemli fark vardır. Rantın para değerindeki artışa ||690| üründen artan bir pay eşlik eder; toprak sahibinin yalnızca para rantı değil, ama tahıl olarak rantı da daha büyük olur. ... Emekçinin kaderinde ise daha az mutluluk vardır; doğrudur, emekçi daha fazla para-ücret elde edecektir, ama tahıl olarak ücreti azalacaktır; ve ücretlerin pazar değerini do-

* Bu alıntının kaynağı gösterilmemiş. –*Ed.*

ğal değerinin üstünde tutmayı giderek daha güç bulması sonucu, yalnızca elde edebileceği tahıl değil genel durumu da kötüleşecektir." (agy, s. 96-98).

"Tahılın ve mamul malların her zaman aynı fiyattan satılacağı varsayılırsa, kârların ücretlere göre yüksek ya da düşük olması, ücretlerin düşük ya da yüksek olmasına bağlıdır. Ama, tahılı üretmek için daha fazla emeğe gerek olduğu için fiyatının arttığını varsayalım; bu neden, üretiminde ek miktarda emek gereği olmayan mamul malların fiyatını artırmayacaktır. ... tahıl fiyatlarıyla birlikte ücretler de artarsa, hiç kuşkuya yer olmayacak kadar kesin ki [imalatçıların -ç.] kârları kaçınılmaz olarak düşecektir" (agy, s. 108).

Ama "... *hiç değilse çiftçi*nin, her ne kadar ücretler için ek bir para ödemesi gerekiyorsa da, aynı kâr oranını elde edip edemeyeceği" sorulabilir. "Kesinlikle hayır: çünkü çiftçi, imalatçıyla birlikte yalnızca, istihdam ettiği her işçi ücret artışı ödemekle kalmayacak, ama *ya rant ödemek ya da aynı ürünü elde etmek için ek sayıda işçi istihdam etmek zorunda kalacaktır*; ve ham ürünün fiyatındaki artış ya o ranta ya da ek sayıda işçiye paylaştırılacak, çiftçinin ücret artışlarını karşılamayacaktır" (agy, s. 108).

"Daha önce belirttiğimiz gibi, *toplumun erken dönemleri*nde toprak sahibinin ve emekçinin toprak ürününün *değeri*ndeki payı küçüktü; ve gene belirttiğimiz gibi, zenginliğin ve gıda üretme güçlüğünün artmasıyla da bu pay büyüyecektir" (agy, s. 109).

Şu "**toplumun erken dönemleri**", burjuvaya özgü bir fantezidir. O erken dönemlerde emekçi ya köleydi, ya **kendine yeterli köylü**, vb.. Birinci durumda toprakla birlikte toprak sahibine aittir; ikinci durumda, kendi kendinin toprak sahibidir. Bu durumlardan hiçbirinde toprak sahibi ile emekçi arasında *herhangi bir kapitalist* yoktur. Tarımın kapitalist üretime konu olması ve *böylece* **kölelerin ya da köylülerin ücretli emekçiler haline dönüşmesi** ve **toprak sahibiyle emekçinin** arasına kapitalistin girmesi —ki bu kapitalist üretimin son ürünüdür— bütün bunları Ricardo "toplumun erken dönemleri"ne ait bir olgu sayıyor.

"Şu halde kârların doğal eğilimi düşmektedir; çünkü, toplumun ve zenginliğin gelişimi sırasında gereken ek gıda miktarı giderek daha fazla emek feda edilerek elde edilmektedir. Bu eğilim, kârların sanki bir tür yerçekimi etkisine girişi, bereket versin ki, zorunlu geçim araçlarının tüketimiyle bağlantılı makinelerdeki gelişmelerle ve onun yanısıra tarım biliminde, daha önce gerek duyulan emeğin bir bölümünden vazgeçmemizi olanaklı kılan ve dolayısıyla emekçinin başlıca zorunlu geçim araçlarının fiyatını düşüren keşiflerle, ara ara tatmin edici biçimde gemleniyor." (agy, s. 120-121).

Aşağıdaki tümcede Ricardo *kâr oranı* derken *artı-değer oranı*nı kastettiğini açıkça söylemektedir:

"Her ne kadar daha büyük bir *değer* üretilmekteyse de, rantı öde-

dikten sonra *geri kalan değerin daha büyük bir parçası* üreticiler tarafından tüketilir ve *kârları düzenleyen de işte bu parçadır, yalnızca bu parçadır*" (agy, s. 127).

Başka deyişle, ranttan ayrı olarak, kâr oranı, meta değerinin, üretim sırasında ödenen emek değerinin ya da meta değerinin *üreticiler* tarafından tüketilen parçasının üzerindeki fazlasına eşittir. Ricardo, yalnızca [bu bağlamda] işçilere üreticiler der.[118] *Üretilen değer*in onlar tarafından üretilmiş olduğunu kabul eder. Böylece burada artı-değeri, işçiler tarafından yaratılan değerin, kapitalist tarafından alıkonan parçası olarak tanımlar.*

Ama Ricardo eğer artı-değer oranını, kâr oranıyla özdeşlerse — ve aynı zamanda, zaten yapageldiği gibi işgününün uzunluğunu belli bir uzunluk diye kabul ederse, o zaman kâr oranının düşme eğilimi, ancak artı-değer oranının düşmesine yol açan aynı etmenlerle açıklanabilir. Oysa, işgünü belli ise artı-değer oranı, yalnızca **ücret oranları sürekli** artıyorsa düşebilir. Bu yalnızca, **gerekli geçim araçlarının** değeri sürekli artıyorsa olasıdır. Ve bu da tarım sürekli kötüleşiyorsa, yani Ricardo'nun rant teorisi kabul edilirse olabilir. Ricardo artı-değer oranını kâr oranıyla özdeşlediği için ||691| ve artı-değer oranı yalnızca değişen sermayeye, ücretlere harcanan sermayeye göre hesaplanabileceği için, Adam Smith gibi, Ricardo'da *tüm ürün değer*inin —rant çıkarıldıktan sonra— işçilerle kapitalistler arasında ücretlere ve kârlara bölündüğünü varsayar. Bu, onun tüm sermayeyi yanlış biçimde değişen sermaye saydığını gösterir. Böylece, yukarda alıntılanan parçadan sonra, örneğin şöyle der:

"Kötü topraklar ekime alındığı zaman ya da eski toprakta daha az bir ürün hasadı için daha çok sermaye ve emek harcandığı zaman, sonuç süreğenleşir. Ürünün, rant ödendikten sonra, sermaye sahipleriyle emekçiler arasından bölünmek üzere geri kalan kısmının daha büyük parçası emekçilere ayrılacaktır" (agy, s. 127-128).

Parça devam ediyor:

"Her bir işçi daha az miktarda mutlak [pay —ç.] elde edebilir ve bir olasılıkla da öyle olacaktır; ama çiftçinin elinde kalan ürünün bütününe göre giderek daha fazla emekçi istihdam edildiği için, ürünün bütününün daha büyük bir parçasını ücretler emecektir ve sonuçta

* ||691| *Artı-değerin kaynağı*yla ilgili olarak [Ricardo şöyle der]:
"Para biçimiyle ... sermaye herhangi bir kâr üretkeni değildir; karşılığında değiştirilebildiği malzeme, makine ve gıda biçimiyle, gelir üretkeni olabilir ..." (agy, s. 267.) "Pay senedi sahibinin sermayesi ||692| hiçbir zaman üretken yapılamaz — *işin aslında bu, sermaye değildir*. Eğer pay senedini satsaydı ve karşılığında elde ettiği sermayeyi üretken doğrultuda kullansaydı, bunu ancak, kendi payını satın alanın sermayesini üretken kullanımdan ayırarak yapabilirdi" (agy, s. 289, dipnot). |692||

daha küçük parçanın değeri kâra ayrılacaktır" (agy, s. 128).

Ve hemen biraz önce:

> "Toprak sahibi ve emekçi ödendikten sonra, toprak ürününün geri kalanı gayet doğal ki çiftçiye aittir ve *sermayesinin kârını oluşturur.*" (agy, s. 110.)

"*Kârlar Hakkında*"ki (bölüm VI'nın) sonunda Ricardo, emekçilerin para ücretlerindeki artışla birlikte *meta fiyatlarının* arttığı kabul edilse bile, kârların düşmesi konusundaki tezinin doğru olmaya devam edeceğini —ki bu yanlıştır— söyler.

> "Ücretler hakkındaki bölümde, *ücretlerdeki bir artış üzerine metaların para fiyatının artırılamayacak olduğu*nu göstermeye çalışmıştık. ... Ama bunun aksi olsaydı da yüksek ücretler sonucu meta fiyatları kalıcı biçimde artırılsaydı bile, yüksek ücretlerin işvereni gerçek kârının bir bölümünden yoksun bırakarak kaçınılmaz biçimde etkileyeceğini iddia eden tez daha az doğru olmazdı. Varsayalım ki, şapka yapımcısı, çorap imalatçısı ve ayakkabı üreticisi, her biri, kendi metalarının belli bir miktarının üretiminde ücretler için 10 sterlin harcamış olsunlar ve şapka, çorap ve ayakkabı fiyatları, imalatçının 10 sterlinini geri ödeyecek yeterlikte artmış olsun; *durumları, böyle bir artış olmasaydı ne olacak idiyse ondan daha iyi olmazdı.* Eğer çorap imalatçısı çoraplarını 100 sterlin yerine 110 sterlinden satsaydı, kârı, tamı tamına önceki para miktarı kadar olurdu; ama bu toplam para karşılığında şapka, ayakkabı ve öteki her türlü maldan onda-bir daha az elde edeceği için ve *eski tasarruf miktarıyla*" (yani aynı sermayeyle) "*artan ücretler üzerinden daha az* işçi istihdam edeceği ve artmış fiyatlarıyla daha az hammadde satın alacağı için, eğer para olarak kârı gerçekten azalsaydı da her şey eski fiyatında kalsaydı ne durumda olacak idiyse, ondan daha iyi bir durumda olmazdı" (agy, s. 129).

Başka bölümlerdeki tezlerinde Ricardo her zaman, daha kötü topraktan *aynı miktar ürün* almak için *daha fazla emekçi*ye ödeme yapılması gerektiğini vurgularken en sonunda burada, kâr oranı için belirleyici olan şeyin ne olduğunu, yani aynı sermaye ile *artan ücretlerde daha az işçi istihdam edilmesi*ni vurguluyor. Bunun ötesinde, söyledikleri pek de doğru değil. Eğer şapkanın, vb. fiyatı %10 artar ama toprak sahibi rantının daha fazlasından vazgeçerse, kapitalist açısından hiçbir şey fark etmez. Toprak sahibinin rantı örneğin 10 sterlinden 20 sterline çıkabilir. Ama o oransal olarak, 20 sterlinle, 10 sterlinle olduğundan daha az şapka, vb. elde edebilir.

Ricardo epey haklı olarak şöyle diyor:

> "Toplumun gelişen ortamında, toprağın net ürünü, brüt ürününe göre her zaman giderek azalır" (agy, s. 198).

Bununla, **gelişen bir toplum ortamında** rantın azaldığıdığını söylemek istiyor. Gerçek neden, gelişen bir toplum ortamında değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayenin azalmasıdır. |691||

||692| Üretimin gelişmesiyle, değişmeyen sermayenin, değişen sermayeye oranla arttığını Ricardo da kabul ediyor, ama yalnızca **sabit** sermayenin **döner** sermayeye oranla artışı bahsinde kabul ediyor.

> "Makinelere büyük sermayeler yatırılan zengin ve güçlü ülkelerde, ticaretteki ani daralmalar *—oransal olarak daha az sabit, daha çok döner sermayenin varolduğu* ve dolayısıyla *daha çok işin insan emeği ile yapıldığı* yoksul ülkelere göre— daha fazla sıkıntı yaratacaktır. Sabit sermayeye bakışla, döner sermayeyi, bağlandığı işten geri çekmek o kadar güç değildir. Bir imalatçı için yapılmış olan makineyi bir başkasının amacına yöneltmek çoğu zaman olanaksızdır; ama bir işteki emekçinin giyeceği, yiyeceği ve barınağı bir başka işteki emekçinin desteklenmesine tahsis edilebilir;"

(böylece burada döner sermaye, yalnızca, ücretlere ayrılan sermayeden, değişen sermayeden oluşuyor)

> "ya da aynı emekçi iş değiştirebilir ama aynı giyecek, yiyecek ya da barınağı elde edebilir. Bu zengin bir ülkenin boyun eğmesi gereken bir derttir; ve bundan yakınmak, zengin bir tacirin, komşununun kulübesi her türlü tehlikenin uzağındayken kendi gemisinin denizde tehlikelere açık olmasına ağlamasından daha makul değildir." (agy, 311).

Ricardo, rantın artışıyla ilgili tek neden gösterir ki, o artış, tarımsal ürün fiyatındaki artıştan epeyce bağımsızdır:

> "Toprakta sabitleştirilmiş sermaye her ne olursa olsun, uzun süreli kira sözleşmesinin sonunda, mutlak olarak *toprak sahibinin* olmalıdır. Toprak sahibinin, toprağı yeniden kiraya verirken bu sermaye karşılığında elde edeceği tazminat *rant biçiminde belirecektir*; ama belli bir sermaye ile ülke içinde o topraktan elde edilecek tahıldan fazlası yurtdışından sağlanabiliyorsa hiç rant ödenmeyecektir" (agy, s. 315, dipnot).

Aynı konuda Ricardo şunu da söylüyor:

> "Bu çalışmanın daha önceki bölümünde sözcüğün kastettiği anlamdaki rant ile toprak sahibinin kendi sermayesinden yaptığı harcamanın, kiracısına sağladığı yararlara karşılık rant adı altında kendisine ödenen bedeller arasındaki farka dikkat çekmiştim; ama bu sermayenin kullanılışındaki değişik tarzlardan ileri gelebilecek farklılıkları belki de yeterince belirtmedim. Bu sermayenin bir parçası, bir çiftliğin geliştirilmesi için harcandığı zaman, toprakla ayrılmaz biçimde bütünleşir ve toprağın üretkenlik gücünü artırmaya yönelik olur; *bunun kullanılması karşılığında toprak sahibine öde-*

nen bedel kesinlikle rant doğasındadır ve tüm rant yasalarına bağlıdır. İyileştirme ister toprak sahibinin ister kiracının cebinden çıkacak olsun, getirisinin, eşit büyüklükte bir sermayenin kullanılmasıyla elde edilecek kâra en azından eşit düşeceği güçlü bir olasılık değilse, bu sermaye yatırımına kimse kalkışmaz; ama bir kez yapıldığı zaman, elde edilecek getiri, *ondan sonra tamamen rant doğasında olacaktır* ve ranttaki tüm değişikliklere o da tabi olacaktır. Ne var ki, bu harcamalardan bazıları sınırlı bir süre için toprağa yarar sağlar, toprağın üretkenlik gücüne sürekli katkı yapmaz: yapılara yapılan harcamalar ve zamanla bozulup tükenecek olan öteki iyileştirmeler, sürekli yenilemeyi gerektirir ve o nedenle de toprak sahibinin gerçek rantına sürekli bir ek sağlamaz" (agy, s. 306, dipnot).

Ricardo diyor ki:

"Her ülkede, her zaman, *kârlar*, rant bırakmayan sermayeye ya da toprağa çalışan işçilere zorunlu geçim araçlarını sağlamak için gereken emek miktarına bağlıdır" (agy, s. 128).

Buna göre, o topraktaki —Ricardo'ya göre hiç rant bırakmayan en kötü topraktaki— çiftçinin kârı, genel kâr oranını düzenler. Bunun mantığı şu: en kötü toprağın ürünü kendi *değer*inden satılır ve rant bırakmaz. Bu nedenle burada, ürünün yalnızca işçiye denk düşen parçasının değeri çıkarıldıktan sonra kapitalist için tamı tamına ne kadar artı-değer kaldığını görürüz. Ve bu artı-değer kârdır. Bu, *maliyet fiyatı* ile *değer*in özdeş olduğu, çünkü maliyet fiyatından satıldığı için değerinden satıldığı varsayımına dayanır.

Bu tarihsel ve teorik olarak doğru değildir. Daha önce gösterdiğim gibi, kapitalist üretimin ve toprak mülkiyetinin varolduğu yerde, en kötü türden toprak ya da maden rant ödeyemez, çünkü tahıl, o toprağın düzenlemediği pazar değerinden satılırsa, *kendi* [münferit] *değerinin altında* satılmış olur. Çünkü pazar değeri yalnızca *maliyet fiyatı*nı kapsar. Peki bu maliyet fiyatını düzenleyen nedir? Belirlenişine doğal olarak tahıl fiyatının da girdiği ama tek belirleyicisi olmaktan uzak bulunduğu **tarımsal-olmayan sermayenin** kâr oranıdır. Ricardo'nun savı, değer ve maliyet fiyatı ||693| aynı olsaydı, ancak o zaman doğru olurdu. Tarihsel olarak da, kapitalist üretim tarzı, tarımda sanayiden sonra ortaya çıktığı için, tarımsal kârı, sınai kâr belirler, tersi değil. Tek doğru nokta, rant ödemeyen ama yalnızca kâr bırakan, ürününü maliyet fiyatından satan toprakta **ortalama kâr oranının** açıklıkla *ortaya çıktığı*nın somut bir biçimde gösterilmesidir, ama bu ortalama kârın o yolla *düzenlendiği* anlamına gelmez; o çok başka bir meseledir.

*Faiz oranı*nda ya da *rant oranı*nda herhangi bir artış olmadığı halde *kâr oranı* düşebilir.

"Sermaye kârları için söylenenlerden anlaşılacağı gibi, *hiçbir sermaye birikimi, ücret artışları için herhangi bir süreğen neden olmadıkça, kârları* sürgit düşürmeyecektir.* ... İşçinin zorunlu geçim araçları aynı kolaylıkla sürekli artırılabilseydi, sermaye ne miktarda birikirse biriksin *kâr ya da ücret oranlarında*" (bunun artı-değer oranında ve emek değerinde diye okunması gerek) "sürekli değişiklikler olmazdı. Ne var ki, *Adam Smith kâr oranlarındaki düşüşü*, ek sermayenin çalıştıracağı ek işçilere gıda sağlamanın güçlüğündeki artışa atfetmeksizin, hep *sermaye birikimine ve onun sonucu olan rekabete* bağlıyor" (agy, s. 338-339).

Bu sözlerin tamamı eğer kâr artı-değere eşit olsaydı, ancak o zaman doğru olurdu.

Demek ki Adam Smith, kapitalistler arası rekabet dolayısıyla, kâr oranının, sermaye birikimiyle birlikte düştüğünü söylüyor; Ricardo tarımın giderek artan ölçüde kötüleşmesi (**gerekli geçim araçları** fiyatlarının artışı) nedeniyle kâr oranına düştüğünü söylüyor. Biz Ricardo'nun görüşünü çürüttük; o görüş, kâr oranı ile artı-değer oranı aynı şey olsaydı ancak o zaman doğru olurdu; ve dolayısıyla işgününün değişmeksizin aynı kalması durumunda, ücret oranı artmadıkça kâr oranı düşmezdi. Adam Smith'in görüşü, değeri ücretlerden, kârlardan ve rantlardan derleyerek oluşturmasına (kendisinin de çürüttüğü yanlış yaklaşımıyla uyumlu olan tutumuna) dayanıyor. Ona göre, sermayelerin birikimi, meta fiyatlarındaki düşme yoluyla, **keyfî kârların** —ki o kârlar için belirli bir yapısal ölçü yoktur— azalmasını zorlar; bu görüşe göre kârlar, yalnızca meta fiyatına yapılan nominal bir eklentidir.

Ricardo, Adam Smith'e karşı çıkarak, sermaye birikiminin, metaların değerinin belirlenişini değiştirmediği görüşüne sarılırken teorik açıdan kuşkusuz haklıdır; ama tek bir ülkede *aşırı üretim*in olanaksız olduğunu iddia ederek Adam Smith'i çürütmeye çalışırken hayli hatalıdır. Ricardo **sermayenin bolluğunu** yadsır, oysa bu, daha sonraları İngiliz ekonomi politiğinde yerleşik bir aksiyom durumuna gelmiştir.

Her şeyden önce, Ricardo yalnızca kapitalistin işçiyle karşı karşıya gelmediği ama **kapitalistin, işçinin, toprak sahibinin para çıkarının**, devletten sabit gelir [elde edenlerin], vb. hepsinin birbiriyle karşı karşıya geldiği bir ortamda, gerçekte, sanayi kapitalistiyle işçiyi her ikisini birden vuran fiyat düşmelerinden öteki sınıfların yarar sağladığını gözardı etmektedir.

* Ricardo burada *kârlar* derken, kapitalistin sahiplendiği artı-değer parçasını kastediyor, ama artı-değerin [tamamını] hiçbir biçimde kastetmiyor; dolayısıyla, birikim artı-değerin azalmasına neden olabilir demek yanlışsa da birikim kârda bir düşmeye neden olabilir demek doğrudur.

İkincisi, üretim düzeyinin hiçbir biçimde keyfî olarak belirlenmediğini, ama kapitalist üretim ne kadar gelişirse, **güncel taleple** hiçbir ilgisi olmayan ama dünya pazarının sürekli gelişmesi esasına dayalı bir düzeyde daha fazla üretmeye zorlandığını da gözden kaçırıyor. Say'nin, kapitalist artı-değeri kâr uğruna üretmez, doğrudan tüketim için —kendi tüketimi için— kullanım-değeri üretir şeklindeki bayağı yaklaşımına tutunuyor. Metanın paraya dönüştürülmesi gereğini gözden kaçırıyor. [Yalnızca –ç.] işçilerin talebi yeterli olmaz, çünkü kâr, tam da, işçilerin talebinin, ürünlerinin değerinden daha küçük oluşu gerçeğinden kaynaklanır ve kâr ne kadar büyükse bu talep de o ölçüde küçük olur. Kapitalistlerin kendi aralarındaki talebi de aynı biçimde yetersizdir. Aşırı üretim kârda *sürekli* bir düşüşü kışkırtmaz ama *dönemsel* aşırı üretim sürekli geri gelir. Bunu, sınırlı üretim dönemleri, vb. izler. Aşırı üretim, halk kitlesinin hiçbir zaman **ortalama gerekli geçim araçları miktarı**ndan fazlasını tüketemeyişi ve dolayısıyla tüketimlerinin emeğin üretkenliğine tekabül ederek büyümeyişi olgusundan kaynaklanır. Ama bu bölümün tamamı *sermayelerin rekabeti*ne aittir. Ricardo'nun bu konuda söylediklerinin tamamı beş para etmez (Bunlar "*Birikimin Kârlar ve Faiz Üzerindeki Etkileri*" hakkındaki XXI'inci bölümde yer almaktadır.)

> "Yalnızca bir durum vardır, ki o da geçicidir, [işte –ç.] o durumda, düşük yiyecek fiyatlarıyla birlikte gerçekleşen bir sermaye birikimine, kârlardaki düşme eşlik edebilir; ve bu durum, emeğin geçimine ilişkin fonların nüfustan daha hızlı arttığı durumdur — o zaman ücretler yüksek, kârlar düşük olacaktır" (agy, s. 343).

[Aynı bölümde] Ricardo, kârlarla faiz arasındaki ilişki konusunda *Say*'ye şu ironik sözleri yöneltir:

> "Bay Say faiz oranının kâr oranına dayanmasına ruhsat veriyor; ama bundan, kâr oranının da faiz oranına dayandığı sonucu çıkmaz. Biri nedendir, öteki sonuç ve hangi koşulda olursa olsun bunların yer değiştirmesi olanaksızdır" (agy, s. 353, dipnot).

Ne var ki, kârları aşağı çeken nedenler faizi yükselten nedenlerin aynısı olabilir ve elbette tersi de.[119]

["Koloni Ticareti Hakkında"ki bölümde Ricardo şunları yazıyor:]

> "Bay Say, *üretim maliyeti*nin, fiyatın temeli olduğunu kabul ve teslim ediyor ama kitabının çeşitli yerlerinde gene de fiyatın talebin arza oranıyla düzenlendiği görüşüne bağlı kalıyor" (agy, s. 411).

Ricardo, buna bakarak da görmeliydi ki ||694| *üretim maliyeti*, bir metanın üretiminde istihdam edilen emek miktarından çok farklı bir şeydir.

Ama [bunu görmek varken –ç.] o şöyle devam ediyor:

"Herhangi iki metanın göreli değerinin gerçek ve sonal düzenleyicisi o metaların üretim maliyetidir" (agy, s. 411).

"Ve Adam Smith, 'metaların *fiyatı* ya da metalarla mukayese edildiği zaman altının ve gümüşün *değeri*, belli miktarda altını ve gümüşü pazara getirmek için gereken *emek miktarı* ile başka herhangi tür malın belli bir miktarını oraya getirmek için gereken emek miktarı arasındaki orana bağlıdır' derken, bu görüşe" ⟨yani fiyatları ne ücretler ne kârlar belirler görüşüne⟩ "katılmış olmuyor mu?" [Herhangi malın o belli –ç.] "miktarını, kârların yüksek ya da düşük olması, ücretlerin düşük ya da yüksek olması etkilemez. *Peki o zaman nasıl olur da yüksek kârlar fiyatı yükseltebilir?*" (agy, s. 413-414).

Alınan pasajda Adam Smith *fiyatlar* derken, **meta değerinin parasal ifadesinden** başka bir şeyi kastediyor değildir. Bu fiyatların, ve metaların karşılığında değişildikleri altın ve gümüşün, **bu iki tür metanın ⟨bir yanda metaların, öte yanda altın ve gümüşün⟩ üretimi için gereken** göreli emek miktarıyla belirlenmesi, metaların *fiilî* fiyatlarını yani "**maliyet fiyatlarını ... yüksek kârların artırabileceği**" [agy, s. 414] gerçeğiyle asla çelişmez. Smith'in sandığı gibi tüm fiyatları aynı anda değil kuşkusuz. Ama yüksek kârlar nedeniyle bazı metalar, eğer **ortalama fiyatlar düşükse**, kendi değerlerinin üstüne çıkacak, bu arada bir başka grup meta, daha küçük çapta da olsa değerlerinin altına inecektir.[120]

[ONYEDİNCİ BÖLÜM]

RICARDO'NUN BİRİKİM TEORİSİ VE ELEŞTİRİSİ. (BUNALIMLARA YOL AÇAN NEDEN: SERMAYENİN DOĞASI)

[*1. Adam Smith'in ve Ricardo'nun, Değişmeyen Sermayeyi Dikkate Almaktaki Başarısızlıkları. Değişmeyen Sermayenin Farklı Parçalarının Yeniden-Üretimi*]

Önce Ricardo'nun, tüm yapıtına dağılmış olan tezlerini inceleyeceğiz.

> "Bir ülkenin bütün ürettikleri tüketilir; ama *bir başka değeri yeniden-üretenler tarafından mı yoksa yeniden-üretmeyenler tarafından mı* tüketildiği, düşünülebilecek farklılıkların en büyüğünü yaratır. *Gelir tasarruf edilir* ve *sermaye eklenir* dediğimiz zaman kastettiğimiz şey, *sermayeye eklendiği söylenen gelir parçasının, üretken olmayan emekçiler tarafından değil, üretken emekçiler tarafından* tüketildiğidir." (Adam Smith'in yaptığı ayrım da bunun aynıdır.) "*Sermayenin tüketilmeksizin artırıldığını* düşünmekten daha büyük hata olamaz. Emeğin ücreti öylesine yükselseydi ki, sermayeyi artırmak şöyle dursun, artık daha fazla emek çalıştırılamasaydı, böyle bir *sermaye artışının bile üretken olmayan bir biçimde tüketildiğini* söylemem gerekirdi" (agy, s. 163, dipnot).

Demek ki burada —Adam Smith'te ve diğerlerinde olduğu gibi— sorun yalnızca [ürünlerin] işçiler tarafından tüketilip tüketilmemesi [sorunudur]. Ama sorun, aynı zamanda, değişmeyen sermayeyi oluşturan metaların **sınai tüketimi** sorunudur; emeğin iş araçları ya da malzemesi olarak tüketilip tüketilmedikleri sorunu-

dur; ya da emeğin iş araçlarına veya malzemesine dönüştürülecek bir doğrultuda tüketilip tüketilmedikleri sorunudur. Sermaye birikiminin, **geliri ücretlere dönüştürmekle** özdeş olduğu, başka deyişle, **değişen sermayenin birikimiyle** aynı anlama geldiği anlayışı tekyanlıdır, yani doğru değildir. Bu, birikim sorununun tümüne yanlış biçimde yaklaşmaya yol açar.

Her şeyden önce *değişmeyen sermayenin yeniden-üretimi*nde açık bir anlayışa varmak gerekiyor. Burada *yıllık* yeniden-üretimi inceliyoruz, yılı, yeniden-üretim sürecinin zaman ölçütü olarak alıyoruz.

Değişmeyen sermayenin büyük bir bölümü —*sabit sermaye*— yıllık değer yaratımı sürecine girmeksizin yıllık çalışma sürecine katılır. Tüketilmemiştir, bu nedenle yeniden-üretilmesi gerekmez. Üretim sürecine girdiği ve canlı emekle temasta kaldığı için — kullanım-değerinin yanısıra değişim-değeri olarak da— varlığı *sürdürülür*. Bir ülkede bir yıl içinde bu sermaye parçası ne kadar büyükse, izleyen yılda biçimsel yeniden-üretimi (korunması) göreli olarak o kadar büyük olacaktır — aynı düzeyde olsa bile üretim sürecinin yenilenmesi, sürdürülmesi ve akışın korunması koşuluyla. Sabit sermayeyi ayakta tutmak için gereken onarım ve benzeri işler, o sermayenin başlangıçtaki maliyetinin parçası sayılır. Bunun, yukarda sözü edilen anlamdaki korumayla herhangi bir ortak yanı yoktur.

Değişmeyen sermayenin ikinci parçası, meta üretiminde yıllık olarak tüketilir ve bu nedenle o parça da yeniden-üretilmelidir. Bu parça, sabit sermayenin yıllık değer yaratma sürecine giren kısmının tamamının yanısıra, değişmeyen sermayenin döner sermaye parçasını, hammaddeleri ve ***ikincil malzemeyi*** de içerir.

Değişmeyen sermayenin bu ikinci parçasıyla ilgili olarak şu ayrımlar yapılmalıdır:

||695| Bir üretim alanında değişmeyen sermaye olarak —emek araç-gereçleri ve malzemeler olarak— *beliren* şeyin geniş bir bölümü *aynı anda* bir başkasının, paralel bir üretim alanının ürünüdür. Örneğin, dokumacının değişmeyen sermayesinin parçası olan iplik, eğirmenin ürünüdür ve daha bir gün önce iplik olma sürecinden geçmiş olabilir. Burada *aynı anda* terimini kullandığımız zaman *aynı* yıl içinde üretilmiş olmayı kastediyoruz. Aynı ürünler aynı yıl içinde farklı evrelerde çeşitli üretim alanlarının içinden geçerler. Bir alandan ürün olarak çıkarlar, bir başkasına, değişmeyen sermayeyi oluşturan metalar halinde girerler. Ve değişmeyen sermaye olarak, hepsi yıl içinde tüketilir; ***sabit sermaye*** durumunda olduğu gibi, ister yalnızca değerleri metaya girsin, ya da döner

sermaye durumunda olduğu gibi ister kullanım-değerleri de metaya girsin, hepsi yıl içinde tüketilir. Bir üretim alanında üretilen meta, —*birbirini izleyen* üretim alanlarına girişine ek olarak— değişmeyen sermaye halinde tüketilmek üzere bir başka üretim alanına girerken, bu metanın çeşitli öğeleri ya da çeşitli evreleri, birbiriyle yanyana *aynı anda* üretilir. Aynı yıl içinde bir meta, bir üretim alanında değişmeyen sermaye olarak sürekli tüketilirken, bir başka paralel alanda meta olarak üretilir. Böylece yıl içinde değişmeyen sermaye olarak tüketilen aynı metalar, aynı zamanda, aynı biçimde, aynı yıl içinde sürekli olarak üretilirler. Bir makine, A alanında aşınıp tükenmektedir. Aynı zamanda B alanında üretilmektedir. Yıl içinde, tüketim araçları üreten üretim alanlarında tüketilen değişmeyen sermaye *aynı zamanda* başka üretim alanlarında üretilmektedir; böylece yıl *sürerken* ya da *yılın sonunda*, *in natura** yenilenir. Her ikisi birden, tüketim maddeleri kadar, değişmeyen sermayenin bu parçası da, yıl içinde istihdam edilen yeni emeğin ürünüdür.

Daha önce belirttiğim gibi,[121] tüketim maddeleri üreten alanlardaki değişmeyen sermayeyi yenileyen ürün *değeri parçası*, o değişmeyen sermaye *üreticilerin*in gelirini oluşturur.

Ama değişmeyen sermayenin, geçim araçları (tüketim maddeleri) üreten üretim alanlarına tamamlayıcı bir parça olarak girmeksizin *yıllık olarak tüketilen* bir parçası daha vardır. Bu nedenle, o üretim alanlarının [ürünleriyle] yenilenemez. Emek araçlarını, hammaddeleri ve ikincil malzemeleri, yani değişmeyen sermayenin, makinelerin, hammaddelerin, ikincil malzemelerin yaratılmasında ya da üretilmesinde sınai olarak tüketilen değişmeyen sermaye parçasını kastediyoruz. Daha önce gördüğümüz gibi[122] bu parça —tohumlukta, canlı hayvanlarda ve bir ölçüye kadar kömürde olduğu gibi— ya bu üretim alanlarındaki ürünün içinden doğrudan ayrılarak ya da değişmeyen sermaye imal eden çeşitli üretim alanlarının, ürünlerinin bir parçasını karşılıklı değiştirmeleri yoluyla yenilenir. Bu durumda sermaye, sermaye ile değiştirilmiş olur.

Değişmeyen sermayenin bu parçasının varoluşu ve tüketilmesi yalnızca ürün kitlesini artırmakla kalmaz, ama yıllık ürünün *değer*ini de artırır. *Yıllık* ürünün değerinde yer alan ve tüketilen değişmeyen sermayenin bu kesiminin *değer*ine eşit olan *parçası*, tüketilen değişmeyen sermayeyi kendi türünde yenileyecek olan parçayı ya kendi türünde geri satın alır ya da yıllık üründen o parçayı geri çeker. Örneğin toprağa atılan tohumluğun değeri, hasat değerinin

* Ürün olarak, ayni olarak —ç.

(ve dolayısıyla tahıl miktarının) toprağa, üretime, değişmeyen sermaye olarak geri döndürülmesi gereken parçasını belirler. Bu parça, yıl içinde yeni eklenen emek olmaksızın yeniden-üretilemezdi; ama aslında bir yıl öncesinin emeği ya da geçmiş emek tarafından *üretilmiştir* ve —emeğin üretkenliği aynı kaldığı sürece— yıllık ürüne eklediği değer, bu yılın emeğinin değil, bir önceki yıl emeğinin sonucudur. Bir ülkede kullanılan değişmeyen sermaye *oransal olarak* ne kadar büyükse, değişmeyen sermaye üretiminde tüketilen ve kendisini yalnızca daha fazla sayıda ürünle ifade etmekle kalmayıp, bu ürün miktarının değerini de yükselten değişmeyen sermaye parçası o kadar büyük olacaktır. O nedenle bu *değer*, yalnızca içinde bulunulan yıl emeğinin değil, ama aynı ölçüde önceki yıl emeğinin, geçmiş emeğin de —her ne kadar o geçmiş emek, içinde bulunulan yılın doğrudan emeği *olmaksızın*, yalnızca parçası olduğu üründen daha fazla bir şey olarak yeniden ortaya çıkamazsa da— sonucudur. Eğer [değişmeyen sermayenin] bu parçası büyürse, yalnızca yıllık ürün kitlesi büyümekle kalmaz, ama yıllık emek aynı kalsa bile o ürünlerin *değeri* de büyür. Bu büyüme, *sermaye birikimi*nin anlaşılması önemli olan bir biçimidir. Ve hiçbir şey, böyle bir anlayışa Ricardo'nun tezinden daha uzak olamaz:

> "İmalattaki bir milyon insanın emeği her zaman aynı değeri üretecektir, ama her zaman aynı zenginliği üretmeyecektir" (agy, s. 320).

Bu [bir —ç.] milyon kişi —belli bir işgünü uzunluğunda— emeğin üretkenliğine bağlı olarak yalnızca çok farklı miktarda metalar üretmekle kalmayacaklar ama bu farklı miktarlardaki metaların değeri —daha fazla ya da daha az değişmeyen sermaye ile üretilip üretilmediklerine göre, yani *önceki yılların geçmiş* emeğinden kaynaklanan daha fazla ya da daha az emeğin onlara katılmış olup olmadığına göre— birbirinden çok farklı olacaktır.

[2. *Değişmeyen Sermayenin Değeri ve Ürünün Değeri*]

Değişmeyen sermayenin yeniden-üretiminden söz ettiğimiz zaman, sırf sadelik adına, her şeyden önce emek üretkenliğinin ve dolayısıyla üretim yönteminin aynı kaldığını varsayacağız. Yenilenmesi gereken değişmeyen sermaye, belli bir üretim düzeyinde, kendi türünden belirli bir miktardır. Eğer üretkenlik aynı kalırsa, o zaman ||696| bu miktarın değeri de değişmeksizin aynı kalacaktır. Eğer emeğin üretkenliğinde, aynı miktarı daha çok ya da az maliyetle, daha az ya da çok emekle yeniden-üretmeye yol açacak değişiklikler olursa o zaman değişmeyen sermayenin değerinde

benzer değişiklikler olacak, bu da değişmeyen sermayenin düşülmesinden sonra [geriye kalan –ç.] artı-ürünü etkileyecektir.

Örneğin, toprağa atmak için 3 sterlinden, toplam 60 sterlinlik 20 quarter [buğdaya] gerek olduğunu kabul edelim. Eğer bir quarteri yeniden-üretmek için üçte-bir daha az emek kullanılırsa, maliyeti yalnızca 2 sterline gelecektir; toprağa tohum atmak için eskisi gibi üründen gene 20 quarter düşülecektir; ama tüm ürün değeri içinde bu miktarın payı yalnızca 40 sterlin olacaktır. Böylece aynı ***değişmeyen sermayenin*** yenilenmesi, her ne kadar toprağa gene tohum olarak 20 quarter geri döndürülüyorsa da daha az bir değer parçasını, toplam üründen kendi türünde daha az bir payı gerektirecektir.[123]

Bir ulus tarafından yılda tüketilen değişmeyen sermaye 10 milyon sterlin, bir başka ulus tarafından tüketilen yalnızca 1 milyon sterlin olsa ve 1 milyon kişinin yıllık emeği 100 milyon sterline ulaşsa, o zaman birinci ulusun ürün değeri 110 milyon, ikincininki 101 milyon olur. Ayrıca ulus I'in metaları tek tek ulus II'nin metalarından daha ucuz olması, olasılıktan öte bir kesinliktir; çünkü ulus II, aynı miktar emekle çok daha az miktarda, 10 ile 1 arasındaki farktan çok daha az miktarda meta üretir. Doğrudur, ulus II ile karşılaştırıldığı zaman, ulus I'de ürün değerinin dolayısıyla toplam ürünün daha büyük bir parçası sermayenin yenilenmesine gider. Ama toplam ürün de daha büyüktür.

Fabrika yapımı metalara gelince, bilindiği üzere İngiltere'deki bir milyon **işçi** örneğin Rusya'dakine göre yalnızca daha fazla ürün üretmekle kalmaz, bireysel ürünün değeri çok daha ucuz olduğu halde Rusya'dakinden çok daha büyük bir değer de yaratır. Ancak tarımda kapitalist açıdan gelişmiş ülkeyle göreli olarak gelişmemiş ülke arasında aynı durum var gibi görünmez. Daha geri ülkenin ürünü, kapitalist doğrultuda gelişmiş ülkenin ürününden *para fiyatı* ölçüsüyle daha ucuzdur. Ama gene de gelişmiş ulusun ürünü geri ülkeye göre çok daha az (yıllık) emekle üretilir. Örneğin İngiltere'de [işçilerin] üçte-birinden azı Rusya'da ise beşte-dördü tarımda çalışmaktadır; İngiltere'de 5/15, Rusya'da 12/15'tir. Bu sayılarla ***oldukları gibi*** yetinmemek gerekir. Örneğin İngiltere'de tarımsal-olmayan mesleklerde —makine imalinde, ticarette, ulaştırmada, vb.— çok sayıda insan, tarımsal ürün elemanlarının üretimiyle ve dağıtımıyla uğraşır, oysa Rusya'da durum böyle değildir. Dolayısıyla, tarımla uğraşan kişilerin oranı, tarımda doğrudan istihdam edilenlerin sayısıyla belirlenemez. Kapitalist üretim tarzına bağlı ülkelerde, birçok insan tarımsal üretimde *dolaylı olarak* yer alır, oysa daha az gelişmiş ülkelerde o tür insanlar doğrudan tarımla

uğraşanlar arasında yer alır. O nedenle fark, olduğundan da fazladır. Bir ülkenin bir bütün olarak uygarlığı açısından bu fark çok önemlidir, yalnızca tarımla meşgul olan geniş bir işçi kesiminin tarıma doğrudan katılmaması durumunda bile önemlidir; çünkü böylelikle o insanlar kırsal yaşamın dar cemaatçiliğinden kurtulup sanayi nüfusuna ait olurlar.

Ama ***şimdilik*** hem bu noktayı bir yana koyalım, hem birçok **tarımcı halkı** kendi ürünlerini değerinin *altında* satmaya zorlanırken ileri kapitalist üretime sahip ülkelerde tarımsal ürünün değer olarak artışını bir yana bırakalım. Her ne ölçüde olursa olsun, değişmeyen sermaye değerinin bir bölümü **İngiliz tarımcının** ürettiği ürünün değerine girer, Rus çiftçinin ürününe böyle bir değişmeyen sermaye bölümü girmez. Varsayalım ki bu değer parçası 10 kişinin bir günlük emeğine eşittir ve bu değişmeyen sermayeyi 1 İngiliz işçi harekete getirmektedir. Tarımsal ürünün, değişmeyen sermayesinin, örneğin tarımsal araç-gereçlerde olduğu gibi, yeni emekle yenilenmeyen parçasından sözediyorum. Eğer 1 İngiliz işçinin, değişmeyen sermaye yardımıyla ürettiği ürünün aynını üretmek için beş Rus işçiye gereksinim varsa ve Rusun kullandığı değişmeyen sermaye bir [günlük emeğe] eşitse o zaman İngilizlerin ürünü 10 + 1 = 11 işgününe, Ruslarınki ise 5 + 1 = 6 işgününe eşit olacaktır. Eğer Rusların toprağı, İngilizlerin toprağına göre, herhangi bir değişmeyen sermaye kullanmaksızın ya da onda-bir büyüklüğünde bir sermaye kullanarak, İngilizlerin on kat fazla bir değişen sermayeyle ürettiği kadar tahıl üretebilecek ölçüde verimli olsaydı, o zaman aynı miktardaki İngiliz ve Rus tahıllarının değeri 11:6 oranında olurdu. Eğer Rus tahılının quarteri 2 sterlinden satılsaydı, İngiliz tahılı $3^2/_3$ sterlinden satılırdı, çünkü $2:3^2/_3 = 6:11$'dir. Bu durumda İngiliz tahılının para fiyatı ve değeri Rus tahılınınkinden çok daha yüksek olurdu, ama gene de İngiliz tahılı daha az emekle üretilirdi; çünkü, ürünün miktarında ve değerinde yeniden ortaya çıkan *geçmiş* emek, ek bir emeğe malolmazdı. Eğer İngiliz, Rusa göre daha az **doğrudan emek** kullanırsa durum her zaman böyle olur; ama kullandığı daha fazla miktardaki değişmeyen sermaye —her ne kadar bir şeylere malolduysa ve ödenmesi gerekiyorsa da ona o anda *hiçbir* maliyeti *yoktur*— emeğin üretkenliğini Rus toprağının doğal verimini dengeleyecek ölçüde artıramaz. Kapitalist üretim [yapan —ç.] ülkelerde tarımsal ürünlerin para fiyatı, her ne kadar o ürünler daha az emeğe maloluyorlarsa da, işte bundan ötürü, ||697| daha az gelişmiş ülkelerde olduğundan daha yüksektir. Bu ürünler daha fazla **doğrudan emek** ve **geçmiş emek** içerirler, ama bu geçmiş emeğin maliyeti yoktur. Eğer doğal verimin müdahalesi

olmazsa ürün daha ucuza gelebilir. Bu aynı zamanda, [kapitalist üretim yapan ülkelerdeki –ç.] emekçi ücretinin daha yüksek olan para fiyatını da açıklamaktadır.

Bu ana kadar yalnızca sermayenin yeniden-üretimi hakkında konuştuk. Emekçi ücretini, kapitalistin kârını (rant dahil) oluşturan bir artı-ürünle ya da artı-değerle birlikte yeniler. Emekçi, yıllık ürünün, kendisine yeniden ücret olarak gelen kısmını yeniler. Kapitalist kendi kârını yıl içinde tüketmiştir, ama emekçi ürünün bir kısmını, tekrar kâr olarak tüketilmek üzere üretmiştir. Değişmeyen sermayenin, tüketim maddelerinin üretimi sırasında tüketilen parçası, yıl içinde yeni emeğin ürettiği değişmeyen sermayeyle yenilenmiştir. Bu yeni değişmeyen sermaye parçasının üreticileri kendi gelirlerini (kâr ve ücretlerini) tüketim maddelerinin, üretimi sırasında tüketilen değişmeyen sermaye değerine eşit olan parçası vasıtasıyla elde ederler. Son olarak değişmeyen sermayenin makinelerin, hammaddelerin ve ***ikincil malzemenin*** üretimi sırasında tüketilen değişmeyen sermaye parçası, ya kendi türünden ayni olarak yenilenir ya değişmeyen sermaye üreten üretim alanları arasındaki değişim yoluyla yenilenir.

[*3. Sermaye Birikiminin Gerekli Koşulları. Sabit Sermayenin Amortismanı ve Bunun Birikim Sürecindeki Rolü*]

Peki öyleyse, yeniden-üretimden ayrı olarak, sermayenin *artmasında*, *birikmesinde*, *gelirin* sermayeye *dönüştürülmesinde* durum nedir?

Sorunu sadeleştirmek için emek üretkenliğinin aynı kaldığını, üretim yönteminde herhangi bir değişiklik olmadığını, bu çerçevede aynı miktarda meta üretmek için aynı miktar emeğe gerek olduğunu ve sonuç olarak sermayedeki *artışın*, aynı büyüklükteki bir sermayenin üretimi önceki yıl ne miktar emeğe malolduysa gene o kadar emeğe malolacağını varsayıyoruz.

Artı-değerin bir bölüğünün, gelir olarak tüketilmek yerine sermayeye dönüştürülmesi gerekiyor. [Bu parçanın –ç.] kısmen değişmeyen sermayeye, kısmen değişen sermayeye çevrilmesi gerekiyor. Sermayenin bu iki parçasına ayrılma oranı, üretim yöntemi değişmediğine ve dolayısıyla her iki parçanın oransal değeri aynı kaldığına göre, sermayenin veri olarak kabul edilen organik bileşimine bağlı bulunuyor. Üretimin gelişmesi ne kadar yetkinleşirse, artı-değerin değişmeyen sermayeye dönüştürülen parçası, değişen sermayeye dönüştürülen parçasıyla karşılaştırıldığında, o kadar büyük olacaktır.

Her şeyden önce artı-değerin bir bölümü (ve ona uygun düşen artı-ürün parçası, geçim araçları biçimiyle) değişen sermayeye ayrılmalı, yani onunla yeni emek satın alınmalıdır. Bu yalnızca eğer işçi sayısı artar ya da çalıştıkları emek-zamanı uzatılırsa olanaklıdır. Emek-zamanının uzatılması, örneğin emekçi nüfusun bir kısmı yalnızca [normal zamanın] yarısı ya da üçte-ikisi kadar süre çalıştırılıyorsa ya da kısa veya uzun bir süre için emek-zamanı —ödenmek kaydıyla— mutlak olarak uzatılıyorsa olabilir. Ama bu, sürekli kullanılan bir birikim yöntemi olarak görülemez. Daha önceki üretken-olmayan emekçiler üretken emekçiler haline getirildikçe, ya da nüfusun, kadınlar, çocuklar ve serseri yoksullar gibi daha önce çalışmayan kesimleri üretim güçlerinin içine çekilirse, emekçi nüfus artar. Sonuncu noktayı, burada konumuz dışında bırakıyoruz. Son olarak da nüfusun genel artışıyla birlikte emekçi nüfus mutlak olarak büyüyebilir. Eğer birikim istikrarlı ve süreğen bir süreç olacaksa nüfusun bu mutlak artışı —gerçi kullanılan sermayeye oranla azalıyor da olabilir ama— gerekli bir koşuldur. Öyle anlaşılıyor ki, *artan nüfus*, süreğen bir süreç olarak birikimin temelidir. Ama bu, yalnızca emekçi sınıfın yalnızca [kendini –ç.] yeniden-üretmesine değil, ama aynı zamanda sürekli artmasına elveren ortalama bir ücreti de önkoşul sayar. Kapitalist üretim, emekçi sınıfın bir kesimini aşırı çalıştırarak, bir başka kesimini ise, kısmen ya da tamamen serseri yoksullardan oluşan emre hazır yedek ordu halinde tutarak beklenmedik durumlar yaratır.

Peki, artı-değerin değişmeyen sermayeye çevrilecek olan öteki parçasında durum nedir? Bu soruyu sadeleştirmek için dış ticareti hesap dışı bırakacağız ve kendine yeterli bir ulusu inceleyeceğiz. Bir örnek verelim. Varsayalım ki bir keten bezi dokumacısının ürettiği artı-değer 10.000 sterlindir ve bu miktarın yarısını yani 5.000 sterlini sermayeye çevirmek istemektedir. Sermayenin makine dokumasındaki organik bileşimiyle uyumlu olarak bunun beştebiri ücretlere yatırılacak olsun. Burada, sermayenin cirosunu dikkate almıyoruz; belki de, beş hafta için yeterli olacak bir miktar, onun işi sürdürmesini sağlayabilir, ondan sonra [ürününü] satabilir ve ücretleri ödeyeceği sermayeyi dolaşımdan elde edebilir. Biz yıl içinde (20 kişi için) **ücretlere** kısım kısım 1.000 sterlin harcayacağını, bunu **bankada** tuttuğunu varsayıyoruz. Bu durumda 4.000 sterlin de değişmeyen sermayeye çevrilecektir. Her şeyden önce, 20 kişinin bir yıl içinde dokuyabileceği kadar iplik satın almalıdır. (Döner sermayenin cirosu bu incelemede dikkate alınmamıştır.) Ayrıca fabrikasındaki dokuma tezgahlarının sayısını artırmalıdır; ve hatta ek bir buharlı makine koymalı ya da mevcudun kapasite-

sini artırmalıdır, vb.. Ama bütün bunları satın almak için pazarda hazır iplik, dokuma tezgahı, vb. bulunmalıdır. 4.000 sterlinini ipliğe, dokuma tezgahına, kömüre, vb. çevirmeli ||698| yani bunları satın almalıdır. Bunlar, satın alabilmesi için hazır durumda olmalıdır. Eski sermayenin yeniden-üretilmesinin eski koşullar altında gerçekleştiğini varsaydığımıza göre, iplik eğirmeni, sermayesinin tümünü, dokumacıların önceki yıl gereksinim gösterdikleri iplik miktarını sağlamaya harcamıştır. Peki öyleyse **ek iplik talebini, ek bir arzla** nasıl karşılayacaktır?

Dokuma tezgahını, vb. yapan makine imalatçısının durumu da aynıdır. O yalnızca, dokumacılıktaki ortalama tüketimi sağlamaya yetecek kadar yeni dokuma tezgahı yapmıştır. Ancak birikimde ısrarlı olan dokumacı 3.000 sterlinlik iplik ve 1.000 sterlinlik dokuma tezgahı, kömür (kömür üreticisinin konumu da aynıdır), vb. sipariş eder. Ya da gerçekte, 3.000 sterlini eğirmene, 1.000 sterlini makine yapımcısına ve kömür tacirine, vb., bu parayı ipliğe, dokuma tezgahına, kömüre, vb. dönüştürsünler diye verir. Böylece, kendi [sermaye —ç.] birikimini —yeni keten bezi üretimini— başlatmadan önce bu sürecin tamamlanmasını beklemek zorunda olacaktır. Bu, birinci engeli oluşturur.

Ama elindeki 4.000 [sterlinle —ç.] dokumacı kendini hangi konumda bulduysa, bu kez de iplik eğirme fabrikasının sahibi elindeki 3.000 sterlinle kendini aynı konumda bulur, yalnızca paradan kârını düşer, o kadar. **Ek sayıda eğirmenler** bulabilir, ama ham ketene, iğlere, kömüre, vb. de gerek duymaktadır. Benzer biçimde kömür üreticisi de **ek işçilerden** başka yeni makinelere ya da araç-gereçlere [gereksinim duyar]. Yeni dokuma tezgahlarını, iğleri, vb. sağlayacağı düşünülen makine yapım atelyesinin sahibi ek işçilerin yanısıra demire [gereksinim duyacaktır]. Ama durumu en kötü olan ham keten yetiştiricisidir, çünkü ek miktarda ham keteni ancak izleyen yılda sağlayabilir.

Dolayısıyla birikimin sürekli bir süreç olabilmesi ve dokumacının, yılan hikayesine dönen karışıklıklar, kesinti ve engeller olmaksızın, kârının bir bölümünü her yıl değişmeyen sermayeye dönüştürebilmesi için, pazarda ek bir miktar **ipliği**, dokuma tezgahını, vb. kullanıma hazır bulması gerekir. O [dokumacı], eğirmen, kömür üreticisi, vb. eğer ham keteni, iğleri ve dokuma makinelerini bulabilirlerse ek işçiye gerek duyacaklardır.

Değişmeyen sermayenin, her yıl kullanılıp tüketildiği hesaplanan ve ürün değerine ***aşınma*** payı olarak giren parçası, gerçekte kullanılıp tüketil*memiştir*. Örneğin 12 yıl çalışabilecek olan ve 12.000 sterline malolan bir makineyi ele alalım; her yıl hesaba ek-

lenecek olan ortalama ***aşınma*** payı 1.000 sterlindir. Böylece her yıl ürüne 1.000 sterlin eklendiğine göre, 12.000 sterlinin değeri, oniki yılın sonunda yeniden-üretilmiş olacak ve bu fiyata yeni bir makine satın alınabilecektir. Oniki yıl boyunca gereken onarım ve parça yenileme işleri makinenin üretim maliyetinin parçası sayılır ve tartışma konusuyla hiçbir ilişiği yoktur. Ne var ki işin aslında, gerçek, bu ortalamalar hesabından farklıdır. Makine ikinci yıl, belki ilk yıldakinden daha düzenli işleyebilir. Ama gene de oniki yıl sonra artık kullanılabilir olmaktan çıkar. Ortalama yaşam süresi on yıl olan hayvan için durum neyse, burada da aynıdır; gerçi on yılın sonunda yerine bir yenisi konmalıdır ama, ortalama yaşam süresi on yıldır diye, hayvan her yıl yaşamının onda-biri ölçüsünde ölüyor demek değildir. Doğal ki, [herhangi bir –ç.] *şu ya da bu yıl* içinde makinelerin, vb. belli bir miktarı, yeni makinelerle değiştirilmeleri gereken bir noktaya gelirler. Bu nedenle her yıl belli miktardaki eski makine, vb. kendi türünden yeni makinelerle, vb. değiştirilmek zorundadır. Ve yıllık ortalama makine, vb. üretimi bununla uyuşumludur. Karşılıklarının ödeneceği değer hazır durumdadır; bu değer, makinelerin yeniden-üretimi dönemlerine göre metaların [satışından elde edilen kaynaktan –ç.] alınır. Ama her ne kadar yıllık ürün değerinin, her yıl bu iş için ödenen değerin geniş bir bölümünün örneğin eski makineleri oniki yıl sonra yenilemek için gereksiniliyor olması gerçeği, her yıl onikide-birinin yenilenmesini gerektirmez; bu, uygulanabilir de değildir. Bu [aşınma payı –ç.] fonu —sürekli olarak dolaşıma sokulan ama dolaşımdan hemen dönmeyen— meta satılmadan ve parası ödenmeden önce, kısmen ücretlere ya da hammadde alımına harcanabilir. Ancak kuşkusuz bu, tüm yıl boyunca böyle olamaz; çünkü, yıl içinde cirolarını tamamlayan metalar kendi değerlerinin tümünü nakde dönüştürürler ve böylece içerdikleri ücretleri, hammaddeyi ve kullanılıp tüketilen makineyi yerine geri koydukları gibi artı-değeri de öderler.

Demek ki çok miktarda değişmeyen sermayenin ve aynı zamanda çok miktarda sabit sermayenin kullanıldığı yerde, ürün değerinin, sabit sermayedeki ***aşınma*** payını yenileyen parçası bir *birikim fonu* sağlar; bu fonu kontrol eden kişi —birikimin bu parçası için artı-değerden herhangi bir kesinti yapmaksızın— o fonu yeni bir sabit sermaye (ya da döner sermaye) olarak yatırabilir. (Bkz: McCulloch).[124] Bu birikim fonu, çok fazla sabit sermayenin varolmadığı üretim düzeylerinde ya da uluslarda mevcut değildir. Bu nokta önemli. Bu, sürekli iyileştirmeler ve genişlemeler, vb. yapılabilmesine [elveren –ç.] bir fondur.

|4. *Birikim Sürecinde Üretimin Farklı Alanları Arasındaki Bağıntı. Artı-Değerin Bir Bölümünün Değişmeyen Sermayeye Doğrudan Aktarılması — Tarımdaki ve Makine Yapım Sanayisindeki Birikime Özgü Bir Özellik*]

Ancak burada belirtmek istediğimiz nokta şu: makine yapım sanayisinde kullanılan toplam sermaye ancak, makinelerin yıllık ***aşınmasını*** yenileyebilecek kadar olsaydı bile, gene de her yıl gerek duyulandan çok daha fazla makine üretebilirdi; çünkü ***aşınma***, bir bölümüyle yalnızca nominal olarak vardır ve **gerçekte**, belli sayıda yıl geçtikten sonra yenilenir. Bu çerçevede, [makine yapım sanayisinde —ç.] kullanılan sermaye, işte bu durumdan ötürü, yıllık olarak yeni sermaye yatırımları için emre hazır bir makine yığını üretir ve bu yeni sermaye yatırımlarını önceden gözönünde bulundurur. Örneğin makine yapımcısının fabrikası diyelim bu yıl üretime başlamıştır. Yapımcı yıl içinde 12.000 sterlin değerinde makine çıkarır. Eğer yalnızca kendi ürettiği makineleri yenileyecek olsaydı, izleyen onbir yılın her birinde yalnızca 1.000 sterlin değerinde makine üretecekti; bu yıllık üretimde yıl yıl tüketilmezdi. Sermayesinin tümünü yatırsaydı bile, gene de üretiminin yalnızca küçük bir parçası kullanılırdı. Makine yapımcısının sermayesini kullanmaya devam etmesi ve o sermayeyi yalnızca yeniden-üretmesi için, yaptığı bu makineleri kullanan sanayi dallarındaki üretimin sürekli genişlemesi gerekir. ||699| (Hatta eğer o da sermaye birikimi yapıyorsa, daha da büyük bir genişlemeye gerek olur.)

Dolayısıyla [*makine yapım* —ç.] *alanındaki sermayenin yalnızca yeniden-üretilmesi bile*, üretimin geri kalan alanlarında sürekli birikimi gerektirir. Ama işte bundan ötürüdür ki, sürekli birikimin etmenlerinden biri, her zaman pazarda emre hazırdır. Burada bir üretim alanında —yalnızca mevcut sermaye yeniden-üretiliyor olsa bile— diğer alanlardaki yeni, ek sınai tüketim için, yani birikim için sürekli meta arzı sağlanmaktadır.

Örneğin dokumacının, sermayeye dönüştürülecek 5.000 sterlinlik kârına ya da artı-değerine gelince, iki olasılık vardır — her zaman, 5.000 sterlini, o alanda başat olan koşullarda sermayeye dönüştürebilmesi için, o 5.000'in bir parçasıyla yani 1.000 sterlinle satın alacağı *emeği* pazarda *emre hazır* bulacağı varsayılır. [Sermayeleştirilen artı-değerin] bu parçası değişen sermayeye dönüştürülür ve **ücretlere** yatırılır. Ama bu emeği çalıştırabilmesi için ipliğe, ek ikincil malzemeye ve **ek makinelere** de gerek duyacaktır, ⟨elbette işgünü uzatılmadıysa. Öyle bir durumda makineler daha hızlı çalıştırılır, yeniden-üretim süreleri kısalır, ama aynı zamanda

daha fazla artı-değer üretilir; ve her ne kadar makinenin değeri, daha kısa sürede üretilen metalara bölüştürülecekse de çok daha fazla meta üretildiği için, makinenin daha hızlı aşınmasına karşın, her bir metanın değerine ya da fiyatına, daha küçük bir makine değer parçası isabet eder. Bu durumda makineler için doğrudan *yeni* bir sermaye yatırımı yapılmaz. Yalnızca makinenin değerini biraz daha çabuk yenilemek gerekir. *Ama* ***ikincil malzemeler*** için **ek sermaye yatırılması** gerekir.⟩ Dokumacı bu malzemeleri, bu üretim koşullarını ya pazarda bulacaktır ki, o zaman bu metalar, öteki metalara göre, onları *bireysel* tüketim için değil *sınai tüketim* için satın alması nedeniyle farklılık gösterir; ya da bu üretim koşullarını pazarda bulamaz: o zaman da bunları sipariş etmesi gerekecektir (örneğin yeni bir tasarımın ürünü makineler gibi), tıpkı kişisel tüketimi için, pazarda istendiği anda emre hazır olmayan malları sipariş etmesi gibi. Eğer hammadde (ham keten) yalnızca sipariş üzerine üretiliyor olsaydı ⟨tıpkı Hintli reayanın, indigoyu ve jütü, İngiliz tüccardan öndelik olarak tükettikleri gibi⟩ o zaman dokumacı kendi alanında o yıl içinde birikim yapamazdı. Öte yandan eğirmenin 5.000 sterlini sermayeye dönüştürdüğünü ve dokumacının dönüştüremediğini düşünürsek, o zaman eğrilen iplik —her ne kadar onun üretiminin tüm koşulları pazarda hazır durumda olsa da— satılamayacak ve 5.000 sterlin gerçekte ipliğe dönüştürülmüş ama sermayeye dönüştürülememiş olacaktır.

⟨Burada bizi daha fazla ilgilendirmeyen *kredi*, birikmiş sermayenin yaratıldığı alanda kullanılmadığı ama daha iyi amaçlarla kullanılabilmesinin sözkonusu olduğu yerlerde [yatırılmasının –ç.] aracıdır. Ancak her kapitalist, olabildiği ölçüde, kendi birikimini kendi üretim alanında kullanmayı yeğleyecektir. Eğer bir başka alanda yatırırsa, o zaman **para kapitalisti** haline gelir ve —spekülatif işlemlere kalkışmazsa— kâr yerine faiz elde eder. Ancak biz burada ortalama birikimi gözden geçiriyoruz ve konuyu gözler önüne serebilmek için belirli bir alanda yatırıldığını [varsayıyoruz]⟩.

Öte yandan, eğer ham keten üreticisi üretimini genişletmiş yani sermaye birikimi yapmış, ve eğirmen, dokumacı ve makine yapımcısı yapmamış olsaydı, o zaman depolarında fazladan, gereksiz ham keten yapılacak ve izleyen yıl belki de daha az üretecekti.

⟨Burada, bu an için bireysel tüketimi tamamen hesap dışı tutuyoruz ve yalnızca üreticiler arasındaki karşılıklı ilişkileri dikkate alıyoruz. Eğer bu ilişkiler mevcut ise, o zaman her şeyden önce üreticiler, birbirlerinin yenileyecekleri sermayeleri için [kendi aralarında –ç.] bir pazar oluştururlar. Yeni istihdam edilen ya da daha

tanı istihdam edilen işçiler, bazı geçim araçları için bir pazar oluşturur; ve izleyen yıl artı-değer arttığı için kapitalistler gelirlerinin artan bir bölümünü tüketebilirler, bu nedenle **belli bir ölçüde** onlar da, biri öteki için, bir pazar oluştururlar. Bu durumda bile, yıllık ürünün geniş bir bölümü satılmadan kalabilir.⟩

Şimdi sorunun şöyle konması gerek: *genel bir birikim olduğunu varsayarsak*, başka deyişle tüm üretim alanlarında bir ölçüde sermaye biriktirildiğini varsayarsak —gerçekte bu kapitalist üretimin koşuludur; para biriktiren için paraları istif etme güdüsü ne ise kapitalist için de sermaye birikimi dürtüsü odur (kapitalist üretim sürecekse aynı zamanda bir zorunluluktur)— bu genel birikimin *koşulları* nelerdir, birikim neye varır? Ya da keten bezi dokumacısı, genelde kapitalisti temsil eden kişi olarak alınabileceğine göre, onun kesintiye uğramaksızın 5.000 sterlinlik artı-değerini yeniden sermayeye dönüştürebileceği ve yıldan yıla birikim sürecini istikrar içinde sürdürebileceği *koşullar* nelerdir? 5.000 sterlinin birikimi, bu para, bu miktar değer sermayeye dönüştürülmeksizin hiçbir anlam ifade etmez. *Şu halde, sermayenin birikim koşulları, üretilmesinin ya da yeniden-üretilmesinin başlangıçtaki koşulları ne ise onların aynısıdır.*

Bu koşullar şöyleydi: paranın bir bölümü ile emek, öteki bölümüyle de bu emeğin *sınai* olarak tüketebileceği metalar —hammadde, makine, vb.— satın alınmıştı. ⟨Makine, hammaddeler, yarı-mamul ürünler gibi bazı metalar yalnızca sınai olarak tüketilebilir; evler, atlar, buğday (ki ondan brendi, nişasta, vb. de yapılabilir) vb. ise sınai olarak da tüketilebilir, bireysel olarak da tüketilebilir.⟩ Bu metalar eğer *pazar*da ||700| —üretim tamamlandıktan ama tüketim henüz başlamadan önceki ara aşamada, satıcının elinde, dolaşım aşamasında— meta olarak varsa satın alınabilir; ya da sipariş üzerine yapılmışlarsa (yeni fabrikaların, vb. kurulmasında olduğu gibi sipariş üzerine üretildiyse) satın alınabilir. Sermayenin üretiminde ve yeniden-üretiminde önkoşul olarak varsayıldığı üzere, toplumsal çerçevedeki (emek ve sermayenin farklı üretim alanları arasında dağılımı çerçevesindeki) kapitalist üretimde gerçekleştirilen işbölümü sonucu, metalar emre hazır durumda olur; alanın tümü üzerinde *eşzamanlı* gerçekleşen *paralel* üretim ve yeniden-üretim sonucu, metalar emre hazır durumda olur. *Pazar*ın, sermaye üretiminin ve yeniden-üretiminin koşulu budur. Sermaye ne kadar büyükse, emeğin üretkenliği ve kapitalist üretimin derecesi o kadar daha çok gelişir; *ayrıca pazarda, dolaşımda, üretimle tüketim arasındaki geçiş aşamasında* (bireysel ve sınai olarak) *bulunabilecek meta oylumu daha büyük* olur; ve

her bir sermayenin yeniden-üretim koşullarını pazarda tamamen hazır bulması daha kesin olur. Bu, şunun için de böyledir: 1. her bir sermaye (sipariş, özel gereksinim gibi) bireysel taleple belirlenmeyen ama olabildiği ölçüde emeği ve dolayısıyla olabildiği kadar çok artı-değeri gerçekleştirme ve belli bir sermayeyle olabilecek en fazla metayı üretme çabasındadır; ve 2. her bir sermaye olabilecek en büyük pazar payını ele geçirme, rakiplerinin ayağını kaydırıp pazarın dışına çıkarma çabasındadır, yani *sermayeler rekabet* eder; bunlar kapitalist üretimin doğasında vardır.

⟨Ulaşım ve iletim araçları ne kadar fazla gelişirse, pazardaki stoklar o kadar fazla azaltılır.

> "Üretimin ve tüketimin, başka yerlere kıyasla büyük olduğu yerlerde, gerçekten de doğal olarak herhangi bir anda, ara aşamada, pazarda, üretimden çıkıp tüketicinin eline geçme yolunda *başka yerlere kıyasla daha büyük bir fazlalık* olacaktır; mallar, gerçekten satılması gereken hızla satılmadıkça, artan üretimin sonucu olabilecek şeylerin tersini ortaya çıkaran bir yığılma olması beklenir." (*An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus* [*Talebin ve Tüketim Gereğinin Doğasıyla İlgili Olarak Son Zamanlarda Bay Malthus Tarafından Savunulan İlkeler Hakkında Bir Araştırma*] Londra 1821, s. 6-7.)⟩

Bu çerçevede yeni sermayenin birikimi, ancak, zaten varolan sermayenin yeniden-üretimi koşullarında sözkonusu olabilir.

⟨Burada, üretime yatırılabilecek olandan daha fazla sermayenin biriktirildiği bu nedenle bankada para olarak hareketsiz yattığı durumu dikkate almıyoruz. Bu para, yurtdışına, vb. ödünç verilir, kısa spekülatif yatırımlara yöneltilir. Üretilen meta yığınlarını satmanın olanaksız olduğu durumu, bunalımları, vb. de ele almıyoruz. Bu rekabet bölümünün konusudur. Burada yalnızca, kendi sürecinin çeşitli aşamalarındaki sermayenin biçimlerini inceliyoruz ve baştan itibaren, hep metaların değerlerinden satıldığını varsayıyoruz.⟩

Dokumacı, eğer 1.000 sterlin karşılığı olan emeğin yanısıra, ipliği, vb. pazarda **hazır** bulursa ya da sipariş vererek elde edebiliyorsa, 5.000 sterlinlik artı-değerini yeniden sermayeye dönüştürebilir; bu, onun değişmeyen sermayesine giren metaları, özellikle uzun bir üretim dönemini gerektiren ve oylumu hızla artırılamayan ya da yıl içinde hiç artırılamayacak olanları, örneğin ham keten gibi hammaddeleri içeren bir *artı-ürün*ün üretimini öngörür.

⟨Burada oyuna katılan şey, artan bireysel ve sınai tüketimi karşılamak üzere depolarda stok bulunduran tüccar sermayesidir; ama bu yalnızca *aracı bir acenta*dır, bu konuyla değil sermayelerin

rekabeti konusuyla ilgilidir.)

Bir *alan*da varolan sermayenin üretimi ya da yeniden-üretimi, nasıl ki, başka alanlarda *koşut* üretim ve yeniden-üretimi öngörürse **bir üretim dalında ek sermaye** birikimi ya da oluşumu da üretimin **öteki dallarında** *eşzamanlı* ya da *koşut* **ek ürün** yaratılmasını öngörür. Demek ki değişmeyen sermaye sağlayan tüm alanlardaki üretim düzeyi (genel üretim artışına her bir alanın —talep tarafından belirlenen— ortalama katılımıyla uyumlu olarak) eşzamanlı büyümeli ve bireysel tüketim için mamul ürünler üretmeyen tüm alanlar değişmeyen sermaye sağlamalıdır. En önemli olanı, makine (araç-gereçler), *hammadde* ve ***ikincil malzemenin*** artmasıdır; çünkü eğer bu önkoşullar mevcutsa, bunların üretimine girdiği tüm öteki sanayiler, ister yarı-mamul ister mamul mallar üretsin, yalnızca daha fazla emeği harekete geçirmesi yeterli olacaktır.

Bu nedenle görünen odur ki, birikimin gerçekleşmesi için, tüm alanlarda sürekli *fazladan üretim* gereklidir.

Bunun daha yakından tanımlanması gerekecektir.

Bunun ardından ikinci önemli soru gelir:

*Artı-değer*in [ya da] bu örnekte *kâr*ın (rant dahil olmak üzere; eğer toprak sahibi sermaye biriktirmek, rantı sermayeye dönüştürmek isterse, artı-değeri avucunun içine alan her zaman *sanayi kapitalisti*dir; hatta bir işçi gelirinin bir bölümünü sermayeye dönüştürdüğü zaman da aynı şey olur) yeniden sermayeye dönüştürülen parçası yalnızca geçen yıl içinde *yeni eklenen emek*ten ibarettir. ||701| Şimdi soru bu yeni sermayenin tamamıyla ücretlere harcanmasının yani yalnızca yeni emek karşılığında değişilmesinin gerekip gerekmediğidir.

Aşağıdaki ifade, bunu dile getiriyor: Tüm değer başlangıçta emekten çıkmıştır. Tüm değişmeyen sermaye, kaynağında, değişen sermaye kadar, emeğin ürünüdür. Ve burada görüldüğü gibi, bir kez daha, sermayenin doğrudan emekten kaynaklanan başlangıcıyla karşı karşıya geliriz.

Buna karşıt tez şudur: Ek sermaye oluşumunun, eski sermayenin yeniden-üretiminden daha kötü koşullarda gerçekleştiği varsayılabilir mi? Daha düşük düzeyde üretime mi gerilenmiştir? Eğer yeni değer yalnızca doğrudan emeğe harcansaydı durum böyle demek olurdu: *sabit sermaye*, *vb. olmaksızın* doğrudan emek, tıpkı başlangıçta emeğin kendi değişmeyen sermayesini yaratması gibi, ilkin bu sabit sermayeyi üretmek zorunda kalırdı. Bu düpedüz saçmadır. Ama bu *Ricardo'nun vb. varsayımıdır*. Daha yakından incelenmesi gerekiyor.

İlk soru şu:

Bir kapitalist artı-değerin ya da onun ifadesi olan artı-ürünün bir bölümünü *satmak* yerine, *doğrudan* sermaye olarak kullanıp sermayeye dönüştürebilir mi? Bu soruya olumlu karşılık verilmesi, sermayeye dönüştürülen artı-değerin tümünün, değişen sermaye durumuna *getirilmediği*, yani ücretlere harcanmadığı anlamına gelir.

Tarımsal ürünün tahıldan ya da canlı hayvandan oluşan bölümünde, bu daha en başından ayan-beyan ortadadır. Tahılın, çiftçinin artı-ürününü ya da artı-değerini temsil eden ürüne ait olan parçası (aynı biçimde bir miktar canlı hayvan) satılmak yerine üretim aracı durumuna, tohumluk ya da çift hayvanı durumuna derhal dönüştürülebilirler. Aynı şey, çiftlikte üretilen hayvan gübresi için de geçerlidir; aynı gübre aynı zamanda meta olarak ***pazarda*** da bulunur, yani satılabilir. Artı-değer olarak, kâr olarak, çiftçinin payına düşen bu artı-ürün parçasını çiftçi derhal, kendi üretim alanında üretim aracı haline dönüştürebilir, böylece *doğrudan* sermayeye çevirmiş olur. Bu parça ücretlere harcanmaz, değişen sermayeye dönüştürülmemiştir. Smith'in ve Ricardo'nun kastettiği anlamda *üretken amaçla* tüketilmeksizin bireysel tüketimden çekilmiştir. *Sınai olarak* tüketilmektedir, ama hammadde olarak tüketilmektedir; üretken olan ya da olmayan işçilerin geçim aracı olarak değil. Ancak tahıl, yalnızca üretken işçiler, vb. için yalnızca geçim aracı olarak hizmet etmekle kalmaz, canlı hayvanlar için ***ikincil madde*** olarak, içki ve nişasta, vb. için hammadde olarak da hizmet eder. Canlı hayvanlar da (besi ya da çift hayvanları) yalnızca geçim aracı olarak hizmet etmekle kalmaz, ama kürkü, derisi, kemikleri, boynuzları, vb. birçok sanayi için hammadde olarak iş görür, ayrıca kısmen tarım için kısmen ulaşımda hareket gücü sağlar.

*Yeniden-üretim süresi*nin bir yılı aştığı ama aynı zamanda ürünlerinin sürekli olarak yeniden-üretilmesinin gerektiği, dolayısıyla bir miktar emeğin kullanılmasına gereksinim gösteren bütün işlerde, örneğin canlı hayvan, kereste, vb. işlerin önemli bir bölümünde, yalnızca ödenmiş emeği değil, ödenmemiş emeği de içeren *yeni katma-emeğin* —ürün satış için hazır durumuna gelinceye kadar— ayni olarak biriktirilişi ölçüsünde, birikim ve yeniden-üretim aynı zamanda olur. (Burada, kârın birikiminden söz etmiyoruz; o, genel kâr oranına göre, her yıl (sermayeye) eklenir; bu *gerçek* birikim değildir, yalnızca bir hesaplama yöntemidir. Burada üzerinde durduğumuz şey, birden fazla yıl boyunca yinelenen toplam emeğin birikimidir, o süre boyunca yalnızca ödenmiş emek değil, ödenmemiş emek de ayni olarak birikir ve anında yeniden sermayeye

dönüşür. Ancak bu durumlarda kârın birikimi yeni katılmış emek miktarından bağımsızdır.)

*Ticari ürünler*de (hammadde de olsalar ***ikincil malzeme*** de olsalar) aynı durum sözkonusudur. Tohumları ya da yeniden gübre, vb. olarak kullanılabilecek kısımları, toplam ürünün bir bölümünü temsil ederler. Bu satılamaz [türden –ç.] olsa bile, yeniden-üretim aracı haline gelir gelmez toplam değerin bir parçasını oluşturması ve || 702| bu niteliğiyle yeni üretim için değişmeyen sermaye olması gerçeğini değiştirmez.

Tarımsal ürünler sözkonusu olduğu ölçüde, hammaddeler ve geçim araçları (yiyecek) olma sorunu böylece çözülmüş oluyor. Bu çerçevede, burada birikim daha geniş bir ölçekteki yenidenüretimle, *doğrudan* aynı zamana denk geliyor; öyle ki artı-ürünün bir parçası, *ücretlerle ya da başka metalarla değiştirilmeksizin* kendi alanında tekrar üretim aracı olarak hizmet ediyor.

İkinci önemli soru *makinelerle* ilgili. Meta üreten makineler değil, makine üreten makineler, makine yapım sanayisinin ***değişmeyen sermayesi.*** Bu makine mevcut olduğu zaman madencilik sanayisi, konteynerler ve makineler üretimi için hammadde, demir, vb. çıkarmak üzere emekten başka hiçbir şeye gerek göstermezler. Ve o hammaddelerle, demirle, vb. de hammaddeleri işleyecek olan makineler üretilir. Buradaki güçlük, bir önvarsayımlar ***kısır döngüsüne*** düşmek değildir. Çünkü, daha çok makine üretmek için, daha çok hammadde (demir, kömür, vb.) gerekir, bunu üretmek için de daha çok makineye gerek vardır. Makine yapan makineleri üreten sanayicilerle (makine yapan makineleri kullanarak) makine imal eden sanayicilerin bir ve aynı kategoriden olduğunu varsaymamız ya da varsaymamamız durumu değiştirmez. Şu kadarı açıktır: Artı-ürünün bir bölümü, makine yapan makinelere somutlaşmıştır (en azından böyle olması makine imalatçılarının bunun böyle olmasını sağlamalarına bağlıdır). Bunların satılması gerekmez, yeni ürüne, değişmeyen sermaye biçiminde ve kendi türlerinde ayni olarak girebilirler. Demek ki bunlar, önce değişen sermayeye dönüştürülme sürecinden geçmeksizin, yeni ürüne (birikime) doğrudan (ya da aynı üretim alanı içinde değişime sokularak) giren ikinci grup artı-ürünlerdir.

*Artı-değer*in bir bölümünün değişmeyen sermayeye doğrudan dönüştürülebilip dönüştürülemeyeceği sorusu, böylece, her şeyden önce, şu soruya indirgenir: artı-değeri ifade eden *artı-ürün* parçası, ilkin yabancılaştırılmaksızın, kendi üretim alanına, üretim aracı olarak yeniden girebilir mi?

Genel yasa şudur:

Ürünün ve elbette dolayısıyla *artı*-ürünün (yani artı-değerin ifadesi olan kullanım-değerinin) bir bölümünün, içinden çıktığı üretim alanına, herhangi bir ara-aşamadan geçmeksizin doğrudan üretim aracı olarak —emek araç-gereci ya da emek malzemesi olarak— girebildiği yerlerde, birikim artı-ürünün bir parçasının, satılması yerine, yeniden-üretim sürecine üretim aracı olarak doğrudan (ya da aynı üretim alanında benzer biçimde birikim sağlayan öteki uzman kuruluşlarla değişime girerek) eklemlenmesi yoluyla olmak zorundadır ve olabilir; böylelikle birikim ve daha geniş ölçekte yeniden-üretim *doğrudan* aynı ana denk gelir. Birikim ve yeniden-üretim her yerde denk düşer ama, bu doğrudan biçimiyle değil.

Bu ***ikincil malzemelerin*** bir bölümü için de geçerlidir. Örneğin her yıl üretilen kömür. Artı-ürünün bir bölümü, daha fazla kömür üretmek için kullanılabilir ve o nedenle, bir ara aşamadan geçirilmeksizin, doğrudan üreticisi tarafından, daha geniş ölçekli bir üretimde, değişmeyen sermaye olarak tüketilir.

Sanayi yörelerinde, imalatçılar için anahtar teslimi fabrika üreten makine yapımcıları vardır. Bunun onda-birinin artı-ürün ya da ödenmemiş emek olduğunu varsayalım. Bu onda-birin, bu artı-ürünün, bir üçüncü taraf için yapılan ve ona satılan fabrika yapılarından mı oluştuğu yoksa üreticinin kendisi için inşa ettiği —ve kendine sattığı— binalardan mı oluştuğu hiç fark etmez. Burada önemli olan tek şey, artı-emeği temsil eden *kullanım-değeri türünün*, artı-ürünün ait olduğu kapitalistin üretim alanına bir üretim aracı olarak yeniden girebilip giremeyeceğidir. ||703| Bu, *kullanım-değerinin ekonomik olguların belirlenmesi*ne ilişkin çözümlemelerde ne kadar önemli olduğunun bir başka örneğidir.

Demek ki burada, artı-ürünün ve dolayısıyla artı-değerin, *sermaye* **olarak** *biriktirilmek* üzere doğrudan değişmeyen sermayeye dönüştürülebilecek olan ve dönüştürülmesi gereken önemli bir bölümü var; ve bu parça olmaksızın herhangi bir sermaye birikimi gerçekleşemez.

İkincisi, daha önce gördüğümüz gibi, kapitalist üretimin geliştiği, yani emek üretkenliğinin, değişmeyen sermayenin ve özellikle de değişmeyen sermayenin sabit sermaye parçasının geliştiği yerlerde, *sabit sermayenin tüm alanlarda yalnızca yeniden-üretimi* ve sabit sermaye üreten mevcut sermayenin paralel üretimi bir birikim fonu oluşturur, başka deyişle genişletilmiş ölçekte üretim için makine yani değişmeyen sermaye sağlar.

Üçüncüsü: Geriye şu soru kalıyor: Örneğin makine, emek araç-gereçleri, vb. üreticisiyle hammadde, demir, kömür, metal, kereste, vb. üreticisi arasındaki bir ara değişim yoluyla yani değişmeyen

sermayenin çeşitli tamamlayıcı parçalarının değişime sokulması yoluyla, *artı-ürün*ün bir bölümü sermayeye (yani değişmeyen sermayeye) yeniden aktarılabilir mi? Örneğin, eğer demir, kömür, kereste, vb. imalatçısı, makine yapımcısından makine ya da alet-edevat satın alırsa, ve makine yapımcısı da, birincil malzeme üreticisinden metal, kereste, kömür vb. satın alırsa o zaman, bunlar kendi ***değişmeyen sermayelerini*** oluşturan parçaları bu karşılıklı değişim yoluyla yeni sermayeyi oluşturmuş ya da yenilemiş olurlar. Soru şu: Bu yolla *artı-ürün* ne ölçüde dönüştürülür?

[*5. Sermayeleştirilen Artı-Değerin, Değişmeyen ve Değişen Sermayeye Aktarılması*]

Yatırılan sermayenin basit yeniden-üretiminde daha önce gördük ki[125] *değişmeyen sermaye*nin yeniden-üretiminde, kullanılıp tüketilen değişmeyen sermaye parçası, ya doğrudan ayni olarak ya da değişmeyen sermaye üreticileri arasındaki değişim yoluyla — gelirin gelirle ya da gelirin sermaye ile değil, sermayenin sermayeyle değişimi yoluyla— yenilenmektedir. Ayrıca, tüketim maddelerinin —bireysel tüketime giden metaların— üretiminde kullanılıp tüketilen değişmeyen sermaye, aynı türden yeni ürünlerle yenilenmektedir; bu yeni ürünler, *yeni katma*-emeğin ürünüdür ve o nedenle gelire (ücretlere ve kâra) ayrışır. Bu nedenle de tüketim maddesi üretilen alanlarda toplam ürünün, kendi değişmeyen sermayesini yenileyen parçası, değişmeyen sermaye üreticilerinin gelirini temsil eder; öte yandan, değişmeyen sermaye üreten alanlarda, toplam ürünün, yeni katma emeği temsil eden ve dolayısıyla bu değişmeyen sermaye üreticilerinin gelirini oluşturan parçası, tüketim maddesi üreticilerinin değişmeyen sermayesini (yenileme sermayesini) temsil eder. Bu çerçevede değişmeyen sermaye üreticilerinin kendi artı-ürünlerini (ki burada, kendi ürünlerinin, kendi değişmez sermayelerinin üstündeki fazlasına eşittir) geçim araçlarıyla değiştirdikleri ve değerini bireysel olarak tükettikleri kabul olunur.

Ancak bu artı-ürün şunlardan oluşur:

1. Ücretler (ya da yeniden-üretilmiş ücretler **fonu**); bu artı-değer parçası, (kapitalist tarafından) ücretleri ödemeye yani bireysel tüketime ayrılmaya devam edilmelidir (ve asgari ücret olduğu düşünülürse, işçi de aldığı ücreti, yalnızca tüketim maddelerine çevirebilir);

2. Kapitalistin kârı (rant dahil). Eğer bu parça yeterince fazlaysa, bir bölümü bireysel, bir bölümü sınai olarak tüketilebilir. Sınai

tüketimde, değişmeyen sermaye üreticileri arasında ürün değişimi gerçekleşir; ancak bu değişim, ürünlerinin değişmeyen sermayeyi temsil eden parçasını —karşılıklı olarak yenilemek üzere— girişilmiş bir değişim işlemi değildir, artı-değerlerinin gelir parçasının (*yeni katma*-emeğin) değişimidir; doğrudan değişmeyen sermayeye dönüştürülmekte, böylece değişmeyen sermaye miktarını artırmakta ve yeniden-üretimin ölçeğini genişletmektedir.

Bu durumda da demek ki mevcut artı-ürünün, yani yıl içinde yeni katılmış emeğin bir bölümü, değişen sermayeye dönüştürülmeksizin, doğrudan değişen sermayeye aktarılmaktadır. Bu bir kez daha göstermektedir ki, artı-ürünün sınai tüketimi —ya da birikimi— tüm artı-ürünün, işçilere ödenen ücretlere dönüştürülmesiyle bir ve aynı şey değildir.

Olabilir ki, makine imalatçısı, metalarının (bir bölümünü) diyelim kumaş imalatçısına satmıştır. Kumaş imalatçısı ödemeyi para ile yapmıştır. Bu parayla o, geçim araçları yerine demir, kömür, vb. almıştır. Ama bu süreç bir bütün olarak gözden geçirilince görülür ki, değişmeyen sermayenin yenilenen bölümlerinin üreticileri kendi geçim araçlarını satın almadıkça, geçim araçlarının üreticileri yenileyecekleri herhangi bir makineyi ya da hammaddeyi onlardan satın alamazlar; başka deyişle bu dolaşım, geçim araçlarıyla değişmeyen sermaye arasında esas olarak bir değişim haline gelmedikçe, satın alamazlar. Satın alma ve satma işlemlerinin ayrı oluşu, bu birbirini dengeleyici süreçte kuşkusuz ciddi rahatsızlığa ve karışıklığa neden olur.

||704| Eğer bir ülke, sermaye birikimi için gereksinilen miktarda makineyi kendisi üretemezse, o zaman yurtdışından satın alır. Eğer kendisi (ücretler için) yeterince geçim aracı ve hammadde üretemezse, aynı şey orada da olur. İşin içine uluslararası ticaret girer girmez çok açıkça ortaya çıkar ki, bir ülkenin artı-ürününün bir parçası —birikim amaçlandığı ölçüde— ücretlere dönüştürülmez, doğrudan değişmeyen sermayeye dönüştürülür. Ama o zaman, karşı tarafta, yabancı ülkede, böylece yatırılan paranın tümüyle ücretlere harcandığı gibi bir mesele ortaya çıkabilir. Daha önce gördüğümüz gibi, dış ticaret hesap dışı tutulduğu zaman bile, bu böyle değildir ve olamaz.

Artı-ürünün değişen ve değişmeyen sermaye arasında bölünme oranı, sermayenin ortalama bileşimine bağlıdır; kapitalist üretim ne kadar çok gelişirse, doğrudan ücretlere ayrılan bölüm *göreli olarak* o kadar küçük olacaktır. Artı-ürünün yalnızca yıl içinde yeni katılan emeğin ürünü oluşu nedeniyle ancak değişen sermayeye dönüştürülebileceği yani yalnızca ücretlere harcanabileceği fikri,

ürün yalnızca emeğin sonucu ya da somutlaşması olduğu için değerinin de yalnızca gelire —ücretlere, kâra ve ranta— ayrışacağı şeklindeki yanlış görüşe, Smith ve Ricardo'nun bu yanlış görüşüne uygun düşer.

Değişmeyen sermayenin, daha açıkçası sabit sermayenin büyük bir bölümü, doğrudan geçim araçları, hammadde, vb. üretimi sürecine girebilir veya, ya demiryolları, yollar, deniz ulaşımı, telgraf vb. dolaşım sürecini kısaltacak işlere hizmet eder ya da doklar, antrepolar, vb. meta stoklarını depolama işlerine gider veya, bir başka seçenek olarak, uzun bir süre sonra verimi artıracak arazi düzeltme ve drenaj işlerinde kullanılır. Artı-ürünün büyük ya da küçük bir parçasının bu tür ***sabit sermayelerden*** birine ya da ötekine dönüştürülmesine göre, geçim araçlarının yeniden-üretimi üzerindeki doğrudan sonuçları çok farklı olacaktır.

[6. *Bunalımlar* (*Sunuş Niteliğinde Bazı Düşünceler*)]

Değişmeyen sermayenin *genişletilmiş* [ölçekte —ç.] *üretildiği* varsayılırsa —yani eski sermayenin yenilenmesi için ve ayrıca eski miktarda geçim aracının üretimi için gerekenden daha fazlasının üretildiği varsayılırsa— makine, hammadde, vb. kullanan alanlardaki genişletilmiş üretim, herhangi bir güçlükle karşılaşmaz. Eğer yeterli ek emek mevcut ise [imalatçılar] yeni sermaye oluşturmak, ek paralarını yeni sermayeye dönüştürmek için gereken her şeyi pazarda bulacaklardır.

Ama tüm birikim süreci de [böylece —ç.] her şeyden önce, gelip *genişleyen ölçekte üretime* dayanmış olur; bu, bir yandan nüfusun doğal büyümesiyle uyumludur, ama bir yandan da *bunalımlar* sırasında ortaya çıkan olgular için işin özünden kaynaklanan bir taban oluşturur. Bu üretim genişlemesinin ölçütü *sermaye*nin kendisidir, varolan üretim koşullarının düzeyidir; kapitalistlerin kendilerini zenginleştirmek ve sermayelerini genişletmekteki sınırsız arzularıdır, ama hiçbir biçimde *tüketim* değildir —nüfusun çoğunluğu, emekçi insanlar tüketimlerini çok dar sınırlar içinde genişletebildiklerine; emek talebi, her ne kadar *mutlak olarak* büyüyorsa da, kapitalizmin gelişimi ölçüsünde, *göreli olarak* azaldığına göre, tüketim daha başından engellenmiştir. Ayrıca, tüm dengelemeler *raslansal*dır ve ayrı ayrı alanlarda kullanılan sermaye oranları sürüp giden bir süreçle her ne kadar eşitlenirse de bu sürecin bir türlü sona ermeyen varlığı, aynı biçimde, sürekli bir oransızlığın varolduğunu gösterir, ki bu oransızlık sürekli olarak ve sık sık da şiddetle düzeltilir.

Burada incelememiz gereken tek şey, sermayenin, kendi gelişiminin çeşitli aşamalarında aldığı biçimlerdir. Bu nedenledir ki, [burada —ç.], fiilî üretim sürecinin içinde oluşageldiği gerçek koşullar çözümlenmemektedir. Gene tüm inceleme boyunca, metanın değerinden satıldığı varsayılmıştır. Ne sermayelerin rekabeti, ne kredi sistemini, ne de kuşkusuz yalnızca iki sınıftan, işçilerle sanayi kapitalistlerinden oluşan ve bu nedenle tüketicilerle üreticilerin bir ve aynı kategoriler olmadığı fiilî toplum örgüsünü inceliyoruz. Birinci kategori, yani tüketiciler kategorisi (ki gelirleri, bir bölümüyle birincil değil ikincil niteliktedir, yani kârdan ve ücretlerden elde edilmektedir), ikinci kategoriden [üreticilerden] çok daha geniştir ve o nedenle gelirlerini harcayış biçimleri ve bizzat gelirlerinin miktarı ekonomide, özelikle de sermayenin dolaşım ve yenidenüretim sürecinde çok önemli değişikliklere neden olur. Gene de tıpkı paranın —hem metaların doğal biçimlerinden bütün bütün farklı bir biçimi temsil edişi ölçüsünde, hem ödeme aracı biçimiyle— incelenmesi,[126] nasıl ki, bunalım olasılığını içinde taşıdığını gösterdiyse, sermayenin genel yapısının —hatta gerçek üretim sürecinin önkoşulları olan fiilî ilişkilere bile dalmaksızın— incelenmesi, bunu daha da açıklıkla ortaya koyar.

|| 705| Ricardo'nun mızmız Say'den alıp benimsediği (bu acınası kişiyi konuşurken bu noktaya döneceğiz) ama (aslında [James] Mill'e ait olan) *aşırı-üretim* olabilir bir şey değildir ya da en azından *pazarda genel bir mal bolluğu* olabilir bir şey değildir anlayışı, *ürünlerin ürünlerle* değişildiği[127] tezine, ya da Mill'in deyişiyle "satıcılarla alıcıların metafizik dengesi"ne[128] dayandırılmıştır; ve bu, talebin, ancak üretim tarafından belirlendiği ve talep ile arzın özdeş olduğu [sonucuna] yol açmıştır. Aynı tez, Ricardo'nun özellikle pek hoşlandığı bir [başka —ç.] biçimiyle de yani **herhangi bir miktarda sermaye**, herhangi bir ülkede **üretken olarak kullanılabilir** biçimiyle de mevcuttur.

Ricardo XXI. bölümde ("Birikimin Kârlar ve Faiz Üzerindeki *Etkileri*")

> "Bay Say" diyor, "çok doyurucu biçimde göstermiş ... bulunuyor ki, miktarı ne olursa olsun, bir ülkede sermayenin yatırılamaması gibi bir şey sözkonusu olamaz, çünkü *talebi sınırlayan yalnızca üretimdir*. İnsan, *ancak tüketme ya da satma düşüncesiyle üretir* ve ancak, kendisine hemen doğrudan yararı olabilecek ya da ilerdeki üretimine katkı yapabilecek *başka metaları alma niyetiyle satar*. Demek ki, üretim yaparak, kaçınılmaz olarak, ya kendi mallarının tüketicisi haline gelir ya da bir başka kişinin mallarının alıcısı ve tüketicisi olur. Bu kişinin, seçtiği amaca, yani *başka malların sahibi olma* amacına ulaşmak için en elverişli biçimde üretebileceği metalar

hakkında, herhangi bir sürece yanlış bilgi sahibi olabileceği düşünülemez; bu nedenle de kimsenin istemediği bir metayı *sürekli olarak* üretmesi" (burada sözkonusu olan önsüz-sonsuz yaşam değil) "olası değildir." ([David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 1821], s. 339-340.)

Her zaman tutarlı olma çabası gösteren Ricardo, bu noktada, alıntıladığı kişinin, Say'nin, kendisini aldattığını fark eder. Bu alıntıyla ilgili dipnotunda şu yorumu yapar:

"Acaba şu aşağıdaki sözler, bay Say'nin ilkesiyle herhangi bir biçimde tutarlı mı? 'Kullanılabilir sermayeler, kullanılma ölçüleriyle orantılı olarak ne kadar daha bol olurlarsa, sermaye ödünçlerinden alınan faiz o kadar düşer.' (Say, c. II, s. 108) Herhangi genişlikte olursa olsun sermaye herhangi bir ülke tarafından kullanılabiliyorsa, onun kullanılma ölçüsüyle karşılaştırılarak bol olduğundan nasıl söz edilebilir?" ([Ricardo], agy, s. 340 dipnot.)

Say'den alıntıyı yapan Ricardo olduğu için, Say'nin teorilerini, daha sonra bu sahtekarı ele aldığımızda, eleştireceğiz.

Burada yalnızca şunu belirtelim: Sermaye birikiminde olduğu gibi yeniden-üretimde de sorun, sermayeyi oluşturan kullanım-değerlerini yalnızca *aynı* miktarda, eski ölçekte ya da (birikim durumunda) artan ölçekte yenilemek değildir, yatırılan sermayenin *değer*ini olağan kâr oranıyla (artı-değerle) birlikte yenilemektir. Bundan ötürüdür ki, eğer herhangi bir nedenle ya da nedenler demetiyle metaların pazar fiyatları (hepsinin ya da çoğunun farketmez) maliyet fiyatlarının fazlaca altına düşerse, sermayenin yeniden-üretimi, o ölçüde kösteklenmiş demektir. Birikim ise daha da fazla durağanlaşır. Para (altın ya da banknot) biçiminde yığılmış olan artı-değer, sermayeye ancak zararla dönüştürülebilir. Bu nedenle ya hareketsiz bir birikim olarak bankalarda yatar ya da kredi parası olur ki özünde hiç fark etmez. Eğer yeniden-üretimin *gerçek önkoşulları* mevcut değilse (örneğin tahıl daha pahalı hale geldiyse ya da yeterince değişmeyen sermaye ayni olarak biriktirilmemişse) aynı tutuk durum tersine nedenlerle de ortaya çıkabilir. Orada yeniden-üretimde ve dolayısıyla dolaşım akışında bir duraklama belirir. Alışveriş durur ve kullanılmayan sermaye atıl para haline gelir. Aynı olgu (ve bu genelde bunalımlardan önce ortaya çıkar), ek sermaye çok hızlı ölçüde üretildiği ve yeniden üretken sermayeye dönüştürülmesi, o ek sermayeyi oluşturan tüm öğelere olan talebi, fiilî üretimin başedemeyeceği ölçüde artırdığı zaman da görülür; bu, sermayenin oluşumuna giren tüm metaların fiyatını artırır. Böyle bir durumda, kâr ne kadar artarsa artsın faiz oranı keskin bir düşüş gösterir ve faiz oranındaki bu düşüş, en riskli

spekülatif serüvenlere yol açar. Yeniden-üretim sürecinin kesintiye uğraması değişen sermayede azalmaya, ücretlerde ve istihdam edilen emek miktarında düşüşe neden olur. Bu durum yeniden fiyatları etkiler ve yeniden düşmelerine yol açar.

Asla unutulmamalıdır ki, kapitalist üretimde önemli olan, hemen ilk ağızdaki kullanım-değeri değil değişim-değeridir ve özellikle de artı-değerin genişlemesidir. Kapitalist üretimin itici gücü budur; ve —kapitalist üretimin çelişkilerini gözlerden uzak tutmak için— o üretim biçiminin asıl temelinden çıkan ve o üretimi, üreticilerin tüketimini doğrudan tatmine yönelmiş bir üretim gibi gösteren yaklaşım, çekici gelen bir yaklaşımdır.

Dahası var: Sermayenin dolaşımı bir günün içinde tamamlanmadığına ve sermaye başlangıçtaki biçimine dönünceye kadar oldukça uzun bir süreye yayıldığına göre; bu süre, pazar fiyatlarının || 706| maliyet fiyatlarına eşitlendiği süreyle aynı zaman dönemi içinde yer aldığına göre ve bu süre içinde *pazar*da büyük inişçıkışlar ve değişiklikler olduğuna göre; gene bu süre içinde emeğin üretkenliğinde ve dolayısıyla metaların *gerçek değer*inde büyük değişiklikler olduğuna göre, apaçık ortadadır ki, başlangıç yani önkoşul sermaye ile bu dönemlerden birinin sonunda geri dönüşü arasında, büyük felaketler olmuş olabilir, bunalım etmenleri biraraya gelmiş ve gelişmiş olabilir; ve ürünler ürünle değişilir yollu acınası tezle bunlar, bir kalemde yadsınamaz. Bir dönemdeki değer ile aynı metaların daha sonraki döneme ait değerlerinin *karşılaştırılması*, bay Bailey'in iddia ettiği gibi[129] skolastik bir yanılsama değildir, sermayenin dolaşım sürecinin temel ilkesini oluşturur.

Bunalımlar sırasında *sermayenin tahrip edilmesi*nden söz edildiği zaman iki etmen arasında ayrım yapmak gerekir.

Yeniden-üretim süreci gemlendiği, emek sürecinin sınırlandığı ya da bazı durumlarda tamamen durduğu ölçüde *gerçek* sermaye tahrip edilmiş olur. Kullanılmayan makine sermaye değildir. Sömürülmeyen emek yitirilen üretime denktir. Kullanılmaksızın kalan hammadde sermaye değildir. Kullanılmayan ya da yarım kalmış yapılar (ve yeni yapılmış makineler), depolarda çürüyen metalar — bütün bunlar sermayenin tahrip edilmesidir. Tüm bunlar yeniden-üretim sürecinin gemlenmesi demektir, *mevcut* üretim araçlarının, üretim aracı olarak kullanılmaması, işletilmemesi demektir. Böylece bu araçların kullanım-değeri ve değişim-değeri mahvolur.

Bunalımlar sonucu *sermayenin yıkımı*, ikinci olarak, *değerler*in aşınması anlamına gelir; bu aşınma daha sonra sermaye olarak aynı ölçekte yeniden-üretimlerini yenilemelerini önler. Bu, meta fi-

yatlarındaki düşüşün yıkıcı sonucudur. Bu, herhangi bir kullanım-değerinin yıkımına neden olmaz. Birinin kaybı ötekinin kazancıdır. Sermaye olarak kullanılmış olan değerler, aynı kişinin elinde yeniden *sermaye* olarak hareket etmekten alıkonur. Eski kapitalist iflas eder. Bir kapitalistin, satışından, sermayesini yeniden-ürettiği metaların değeri, 2.000 sterlini kâr olmak üzere 12.000 sterlinse ve o metaların fiyatı 6.000 sterline düşerse, o zaman o kapitalist ne sözleşmelerden doğan yükümlülüklerini karşılayabilir ne de böyle bir yükümlülüğü yoksa bile, meta fiyatları yeniden kendi maliyet fiyatları düzeyine yükseldiği için, 6.000 sterlinle işini eski düzeyde götürmesi sözkonusu olabilir. Kuşkusuz, bu metaları satın almış olan kişi, maliyet fiyatının yarısından elde ettiği için, işler canlanınca çok iyi iş yapabilir ve kâr bile edebilir ama, bu yolla, 6.000 sterlin de tahrip edilmiş olur. Toplumun nominal sermayesinin, yani mevcut sermayenin *değişim-değeri*nin büyük bir bölümü — her ne kadar yıkım, kullanım-değerini etkilemediği için taze bir yeniden-üretimi teşvik edebilirse de— bir daha geri gelmemek üzere yıkılmıştır. Bu dönem ayrıca parayı bir mülk olarak gören sınıfın, sanayinin zararına kendini zenginleştirdiği dönemdir. Nominal sermayedeki, devlet tahvillerindeki, pay senetlerindeki, vb. düşüşe gelince —devletin ya da pay senedi işlerini gören aracı kurumun iflasıyla sonuçlanmadığı ölçüde, ya da bu tür menkul kıymetleri elinde bulunduran sanayi kapitalistlerinin kredilerini baltalayarak yeniden-üretimi tamamen durdurmadığı sürece— yalnızca zenginliğin bir elden başka bir ele aktarılmasına varır; ve bu tahvilleri ya da pay senetlerini ellerine ucuzca geçiren sonradan görmeler, eski sahiplere göre çoğunlukla daha girişimci oldukları için, genelinde, yeniden-üretime daha da yararlı bir katkıda bulunur.

[7. *Aşırı Sermaye Fazlalığının Kabullenilmesine Karşın Aşırı Meta Üretimini Yadsımanın Saçmalığı*]

Ricardo elinden geldiğince, bilebildiği ölçüde her zaman tutarlıdır. Dolayısıyla (metaların) aşırı-üretimi olası değildir ifadesi onun gözünde sermayenin **aşırı bolluğu** ya da piyasanın gırtlağına kadar sermayeye boğulması ifadesiyle eşanlamlıdır.*

"Demek ki, bir ülkede, üretken olarak kullanılamayacak herhangi bir miktarda sermaye biriktirilemez, ta ki, gerekli geçim araçların-

* Burada bir ayrım yapılması gerekiyor. Adam Smith kâr oranındaki düşüşü sermayenin aşırı-fazlalığına, sermaye birikmesine bağlayarak açıklarken, *sürekli* bir etkiden sözetmektedir ve bu yanlıştır. Buna karşılık, sermayenin kısa süreli aşırı bolluğu, aşırı-üretim ve bunalımlar, farklı şeylerdir. Sürekli bunalımlar diye bir şey mevcut değildir.

daki artış sonucu ücretler öyle yükselsin ki, geriye sermayenin kârı için pek az şey kalsın ve birikim dürtüsü kalmasın" ([Ricardo], agy, s. 340). "Bundan şu çıkar ki ... talep için herhangi bir sınır yoktur — kâr getirdiği sürece sermayenin kullanılması için herhangi bir sınır yoktur ve *sermaye ne kadar bollaşırsa bollaşsın, kârın düşmesi* için ücret artışlarının dışında başka herhangi bir neden yoktur; belki şu eklenebilir: ücret artışları için tek yeterli ve sürekli neden artan sayıda işçi için gıda ve zorunlu geçim araçları sağlamaktaki ||707| artan güçlüktür" (agy, s. 347-348).

Peki öyleyse, bir biçimdeki aşırı-üretimi (**pazardaki genel mal bolluğu olarak**) geçiştiren ve bir başka biçimiyle yani **aşırı sermaye üretimi, sermaye bolluğu, piyasanın sermayeye boğulması** biçimiyle [aynı aşırı üretimin –ç.] yalnızca varlığını itiraf etmekle kalmayıp, onu öğretilerinin önemli bir köşe taşı yapan ardıllarının budalalığı karşısında acaba Ricardo ne derdi?

Ricardo sonrasının, sorumluluk duygusu taşıyan hiçbir iktisatçısı **aşırı sermaye bolluğunu** yadsımıyor. Tam tersine hepsi, bunu bunalımların (bunalımı krediye ilişkin etmenlerle açıklamadıkları ölçüde) nedeni sayıyor. Bu durumda hepsi aşırı-üretimi bir biçimiyle itiraf ediyor, bir başka biçimiyle yadsıyor. Dolayısıyla geri kalan tek soru şudur: Aşırı-üretimin bu iki biçimi arasındaki yani yadsınan biçimiyle varlığı kabul edilen biçimi arasındaki ilişki nedir?

Aslında Ricardo'da üretim sürecinin kendisinden ileri gelen bunalımlar hakkında, dünya pazarının genel bunalımları hakkında hiçbir şey bilmiyordu. 1800-1815 arasında ortaya çıkan bunalımları, kötü hasat sonucu tahıl fiyatlarının artmasına, kağıt paranın değerinin düşürülmesine, Avrupa kıtasının ablukası sonucu pazarın ekonomik değil ama siyasal nedenlerle daralması nedeniyle koloni ürünlerinin değer yitirmesine bağlayarak açıklayabiliyordu. 1815'ten sonraki bunalımları da bir ölçüde kötü hasat yılı ve tahıl darlığıyla; bir ölçüde de kendi teorisine göre savaş sırasında İngiltere'nin kıtayla bağlantısının kesildiği dönemde, tahıl fiyatını fırlatan nedenlerin ortadan kalkması sonucu tahıl fiyatlarının düşmesiyle; bir ölçüde de savaştan barışa geçişle birlikte "**ticaret kanallarında ani değişiklikler**" olmasıyla açıklayabiliyordu. [Agy, s. 307]. (*İlkeler*'in "Ticaret Kanallarındaki Ani Değişiklikler Hakkında"ki XIX. bölüme bakınız.)

Daha sonra, tarihsel olgular, özellikle de dünya pazarında, bunalımların neredeyse düzenli aralıklarla yinelenir olması, Ricardo'nun ardıllarının, gerçekleri yadsımalarına ya da raslansal **gerçekler** diye yorumlamalarına elvermez oldu. Her şeyi krediyle açıklayan ama sonradan sermayenin aşırı bolluğunu bir önvarsayım olarak kabullenmeye zorlandıklarını itiraf edenlerin dışında, Ri-

cardo'nun ardılları bu kez, **sermayenin aşırı bolluğu** ile **aşırı-üretim** arasında zarif bir farklılık icat ettiler. İkincisine karşı kendilerini Ricardo ve Adam Smith'in kullandığı ifadelerle ve sağlam nedenlerle silahlandırırken, sermayenin aşırı bolluğu dedikleri araçla, başka türlü açıklayamadıkları olguları açıklamaya çalıştılar. Örneğin Wilson, bazı bunalımları sabit sermayenin aşırı bolluğuyla, bazılarını ise döner sermayenin aşırı bolluğuyla açıklıyordu. Sermayenin aşırı bolluğunu (Fullarton gibi) en iyi ekonomistler de doğruladı ve terim öylesine bir gerçeklik kazandı ki, çok bilmiş Roscher'in derlemelerinde[130] bile doğruluğundan hiç kuşku olmayan bir olgu olarak yer alıyor.

Şimdi bu durumda soru şudur: Sermayenin aşırı bolluğu nedir, aşırı-üretimden farkı nedir?

(Ama hakkaniyet gereği söylemeli ki, Ure, Corbet, vb. ekonomistler, anavatan sözkonusu olduğu ölçüde aşırı-üretimin, *geniş ölçekli sanayinin olağan gereği* olduğunu ilan ederler ve **belli bazı koşullarda** dış pazarın da daraldığı bunalımlara yol açtığını söylerler.)

Aynı ekonomistlere göre, sermaye eşittir para ya da meta. Öyleyse sermayenin aşırı üretimi, paranın ya da metanın aşırı üretimidir. Ama bu iki olgunun, ortak herhangi bir yanı olduğu gene kabul edilmemektedir. Hatta para onlara göre bir meta olduğu için, paranın aşırı üretimi de pek [yardımcı olmaz]; böylece tüm olay, bir ad altında kabul ettikleri öteki ad altında yadsıdıkları metaların aşırı-üretimine gelir dayanır. Dahası var: aşırı sabit sermaye ya da aşırı döner sermaye üretiminin olduğu biçimindeki ifade, metaların bu basit biçimleriyle değil, sermaye adayı oluşlarıyla ele alındıkları gerçeğine dayandırılmaktadır. Ancak bu, kapitalist ||708| üretimde ve onun aşırı-üretim olgusunda, sorunun yalnızca ürünün *meta* olarak ortaya çıktığı basit bir ilişki olmadığının, ama, toplumsal çerçevedeki adaylığının, yani bir metadan *daha fazla* ve daha farklı bir şey haline gelişi sorunu olduğunun itirafıdır.

Metaların aşırı-üretimi ifadesi yerine *sermayenin aşırı-bolluğu* ifadesi, eğer yalnızca belli bir olgunun varlığını ve zorunluluğunu adına A dendiği zaman kabul eden, ama adına B dendiği anda yadsıyan kaçamak bir ifade ya da bilinçsiz bir düşüncesizlik olmadığı ölçüde, gerçekte yalnızca olgunun kendisi konusunda değil, *adı* konusunda kuşku ve duraksamaları olduğunu gösterir; ya da varolan önyargılarla çelişen biçimiyle (bir ad altında) yadsıyarak ve anlamsız hale geldiği biçimiyle kabul ederek olguyu açıklama güçlüğünden sakınma çabası olmadığı ölçüde de — yani bu yönlerinin dışında "*metaların aşırı-üretimi*" teriminden "*sermayenin aşırı-bolluğu*"

terimine geçiş gerçekten bir *ilerleme*dir. Bu ilerleme nerede? Üreticilerin birbirinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak değil, kapitalistler olarak çıktıkları [gerçeğinin ifadesinde].

[8. *Ricardo'nun Genel Aşırı-Üretimi Yadsıması. Meta ile Para Arasındaki İçsel Çelişkilerin Doğasında Bulunan Bunalım Olasılığı*]

Ricardo'dan birkaç tümce daha:

> "İnsan, Adam Smith'in, sanki bir miktar tahıl, yünlü mallar ve alet-edevat *fazlası üretmek zorunda* imişiz" (elbette öyle ya) "ve onları üreten sermaye sanki başka türlü kullanılamazmış gibi ... düşünmeye itiliyor. Oysa sermayenin nasıl kullanılacağı her zaman bir seçim meselesidir; ve o nedenle de *herhangi bir zaman içinde*, asla herhangi bir meta fazlası sözkonusu olamaz; çünkü olursa, doğal fiyatının altına düşer ve sermaye başka daha kârlı bir yatırım alanına aktarılır" (agy, s. 341-342, dipnot).
>
> "Üretilenler her zaman üretilenlerle ya da hizmetlerle satın alınır; para yalnızca değişimi gerçekleştiren bir aracıdır."

(Yani, para yalnızca bir dolaşım aracı, ve değişim-değerinin kendisi de ürünün ürünle değişilmesinin, yalnızca hızla geçip giden geçici bir görünümü oluyor — ki yanlış.)

> "Belli bir metadan çok fazla üretilmiş olabilir; pazarda o metadan o kadar çok bulunabilir ki, ona harcanan sermayeyi geri ödeyemeyebilir; *ama böyle bir durum, tüm metalar için sözkonusu olamaz*" (agy, s. 341-342).
>
> "Bu artmış ürünler ve onların sonucu olan talebin, kârları düşürüp düşürmemesi, yalnızca ücret artışlarına bağlıdır; ve ücret artışları da, sınırlı bir zaman süresi dışında emekçinin yiyeceğinin ve zorunlu geçim araçları üretiminin kolay [olup olmadığına –ç.] bağlıdır" (agy, s. 343).
>
> "Tüccarlar sermayelerini dış ticarete ya da taşımacılık ticaretine yatırdıkları zaman, bu bir zorunluluk değil, her zaman bir seçim sonucudur: o ticarette kârlarının, iç ticarete göre bir miktar fazla olacağı içindir" (agy, s. 344).

Bunalımlar sözkonusu olduğu ölçüde, fiyatların gerçek hareketini tanımlayan yazarlar ya da fiilî bunalım durum içinde yazı yazan uzmanlar, anlamsız bir teorik gevezelik olduğu iddia edilen şeyi görmezden gelmekte ve soyut teoride doğru olan şeyin pratikte yanlış olduğu —yani **pazarın mala vb. boğulmasının** sözkonusu olmadığı— fikriyle yetinmekte haklıydılar. Bunalımların sürekli yinelenişi, sonunda, Say'nin ve başkalarının saçma sapan konuşmalarını, şimdi artık yalnızca **gönenç dönemlerinde kullanılan, bunalım zamanlarında unutulmuş olması gereken** tumturaklı söz söyle-

ne lafazanlığına indirgedi.

||709| Dünya pazarının bunalımları, burjuva üretimin çelişkilerini ve karşıtlıklarını çok çarpıcı biçimde ortaya koydu. Minareye kılıf arayanlar, felaketlerle patlak veren karşıt etmenlerin doğasını araştıracak yerde, felaketin kendisini yadsımakla ve düzenli ve dönemsel yinelenmeler karşısında da eğer üretim ders kitabına uygun biçimde sürdürülseydi bunalımın patlamayacak olduğunda ısrar etmekle yetindiler. Görüldüğü gibi minareye kılıf arayışı, en basit ekonomik ilişkileri çarpıtmakla ve özellikle, çelişki karşısında birlik anlayışına sarılmakla sınırlı.

Örneğin alım ve satım —ya da metaların başkalaşımı— iki sürecin birliğini ya da daha doğrusu birbirine karşıt iki evreden geçen tek bir sürecin hareketini ve böylece özünde iki evrenin birliğini temsil ediyorsa, hareket esas olarak bu iki evrenin ayrılması ve birbirinden bağımsız hale gelmesi de demektir. Ancak, ikisi birarada olduğu için, birbiriyle değişkenlik bağlantısı içindeki bu iki görünümün bağımsızlığı *kendisini* ancak zor yoluyla, yıkıcı bir süreç olarak *gösterebilir*. Birlik oluşlarını, farklı görünümün birliği olduklarını ancak *bunalım* içinde, gözler önüne sererler. Bu ikisini birbirine bağlayan bağımsızlık ve birbirini tamamlayıcı evreler zorla yıkılır. Böylece bunalım, birbirinden bağımsız hale gelen iki evrenin birliğini ortaya koyar. Birbiriyle ilgisiz görünen etmenlerin bu içsel birliği olmasaydı herhangi bir bunalım da olmazdı. Ama minareye kılıf hazırlayan ekonomist, hayır diyor; bu birlik olduğu içindir ki herhangi bir bunalım *olamaz*. Bunun anlamı, çelişkin etmenlerin birliği, çelişkiyi dışlar demekten başka bir şey olamaz.

Kapitalist üretimin genel bunalımlara yol açamayacak olduğunu kanıtlamak için, tüm koşulları, ayırdedici biçimleri, tüm ilkeleri ve **kendine özgü farklılıkları** —kısacası *kapitalist üretimin* kendisi— yadsınıyor. İşin aslında, eğer kapitalist üretim biçimi kendine özgü bir doğrultuda gelişmeseydi ve toplumsal üretimin benzersiz bir biçimi haline gelmeseydi, ama en güdük kalmış evrelere geri giden bir üretim tarzı olsaydı, o zaman, o garip, kendine özgü çelişkilerinin ve çatışmalarının ve dolayısıyla bunların bunalımlar halinde patlamasının sözkonusu olmayacağı söylenmiş oluyor.

Say'yi izleyerek Ricardo şöyle diyor:

> "üretilenler her zaman üretilenlerle ya da hizmetlerle satın alınır; para yalnızca değişimi gerçekleştiren bir aracıdır" (agy, s. 341).

Demek ki burada her şeyden önce, içinde, değişim-değeri ile kullanım-değeri arasındaki çelişkinin varolduğu *meta*, basitinden bir ürün (kullanım-değeri) haline geliyor ve dolayısıyla metaların değişime sokulması, basitinden bir ürün takasına basit kullanım-

değerlerinin takasına dönüştürülüyor. Bu yalnızca kapitalist üretim öncesi zamana dönüş değildir, ama basit meta üretiminin varolduğu zamandan da öncesine geri gidiştir; ve kapitalist üretimin ilk koşulunu yani ürünün bir meta olması ve dolayısıyla kendisini para olarak ifade etmesi ve başkalaşım sürecinden geçmesi koşulunu yadsıyarak, kapitalist üretimin en karmaşık olgusu —dünya pazarı bunalımı— yadsınmış oluyor. Ücretli emekten söz etmektense "*hizmetler*" terimi kullanılıyor. Gene bu sözcük de ücretli emeğin özgün karakteristiğini ve kullanılışını —yani karşısında değişime sokulduğu metaların değerini artırışını, artı-değer yaratışını— gözlerden saklıyor ve böyle yaparak paranın ve metaların sermayeye dönüştürüldüğü özgün ilişkiyi görmezden geliyor. "**Hizmet**" yalnızca *kullanım-değeri* (ki kapitalist üretimde bir ikincil sorunsaldır) olarak görülen emektir, tıpkı "üretimler" sözcüğünün *meta* sözcüğünün özünü ve yapısındaki çelişkiyi ifadeden aciz kalması gibi. Bu durumda paranın, ürünlerin değişiminde yalnızca bir aracı olarak görülmesi, kendini değişim-değeri olarak, genel toplumsal emek olarak ifade etmesi gereken metanın zorunlu ve temelli varlık biçimi olarak görülmemesi, çok tutarlıdır. Metanın basitinden bir kullanım-değerine (ürüne) dönüştürülmesi || 710| değişim-değerinin özünü ortadan kaldırdığına göre, artık, paranın, metanın önemli bir görünümü olduğunu ve başkalaşım sürecinde, metanın orijinal biçiminden *bağımsız* olduğunu yadsımak kolaydır hatta zorunludur.

Böylece kapitalist üretimin ilk öğeleri —yani ürünün meta olarak varlığı, metanın metada ve parada iki bölüme ayrılması, metaların değişiminde bunun sonucu olan ayrılma ve son olarak paranın ya da metanın ücretli emekle ilişkisi— unutularak ya da yadsınarak, bunalımların varoluş mantığı ortadan kaldırılmaktadır.

Bu arada yeri gelmişken, bunalımları, metaların —örneğin alım ve satım arasındaki ayrılma gibi— başkalaşımında yer alan basit bunalım *olasılıkları* ile açıklamak isteyen (John Stuart Mill gibi) iktisatçılar da [ötekilerden —ç.] daha iyi değiller. Bunalım olasılığını açıklayan bu faktörler, bunalımların fiilen oluşumunu hiçbir biçimde açıklamaz. Sürecin evreleri *neden* böyle bir çatışmaya giriyor ki, o evrelerin iç birliği kendisini ancak bir bunalım yoluyla, şiddet yoluyla ortaya koyuyor [sorusunu —ç.] bu faktörler açıklamaz. Bu *ayrılma* bunalımda ortaya çıkar; bunalımın başlangıçtaki biçimidir. Bunalımı bu temelde, başlangıçtaki biçimi temelinde *açıklamak*, bunalımın varlığını en soyut biçimini tanımlayarak açıklamaktır, yani bunalımı, bunalımla açıklamaktır.

Ricardo şöyle der:

"İnsan ancak tüketme ya da *satma* düşüncesiyle üretir ve ancak. kendisine hemen doğrudan yararı olabilecek ya da *ilerdeki üretimine* katkı yapabilecek başka metaları *alma* niyetiyle satar. Demek ki, üretim yaparak, kaçınılmaz olarak, ya kendi mallarının tüketicisi haline gelir, ya da bir başka kişinin, mallarının alıcısı ve tüketicisi olur. O kişinin, seçtiği amaca, yani *başka malların sahibi olma* amacına ulaşmak için en elverişli biçimde üretebileceği metalar hakkında, *herhangi bir sürece* yanlış bilgi sahibi olabileceği düşünülemez; o nedenle de kimsenin istemediği bir metayı *sürekli* olarak üretmesi olası değildir" [agy, s. 339-340].

Bu, [örneğin —ç.] bir Say'nin çocukça agucukları olabilir de, Ricardo'ya yaraşmıyor. Her şeyden önce hiçbir kapitalist ürününü, kendi tüketsin diye üretmez. Kapitalist üretimden sözederken, kapitalist kendi ürününün bazı bölümlerini sınai tüketim amacıyla kullanıyor olsa bile "hiç kimse kendi ürününü kendisinin tüketmesi düşüncesiyle üretmez" demek doğrudur. Ama burada sözkonusu olan özel tüketimdir. Daha önce ürünün meta olduğu unutulmuştu. Şimdiyse toplumsal işbölümü bile unutuluyor. İnsanların kendileri için ürettikleri durumda gerçekten bunalım yoktur. Ama kapitalist üretim de yoktur. Ya da eskiçağ insanlarının, kölelere yaptırdıkları üretimlerinde, her ne kadar bireysel üreticiler iflas ediyor idiyseler bile, bunalım diye bir şeyi bildiklerini hiç duymuşluğumuz yok. Seçeneğin ilk bölümü saçma. İkinci bölümü de öyle. Üreten kişinin satma ya da satmama gibi bir seçeneği yoktur. *Satmak* zorundadır. Satamadığı, yalnızca maliyet fiyatının altında satabildiği ya da pozitif bir kayıpla satmak zorunda kaldığı durum bunalımda sökün eder. Peki öyleyse, satmak üzere üretmesi onun için ya da bizim için fark eder mi? Bizim çözmek istediğimiz soru, onun bu iyi niyetini neyin boşa çıkardığıdır.

Biraz daha ilerde:

İnsan "kendisine hemen doğrudan yararı olabilecek ya da ilerdeki üretimine katkı yapabilecek başka metaları *alma* niyetiyle *satar*." (agy, s. 339).

Burjuva koşulların nasıl da ılık bir tanımı! Ricardo, bir insanın *ödeme* yapmak için de *satabileceği*ni ve bu gerekli satışların bunalımlarda çok önemli bir rol oynadığını unutuyor. Kapitalistin satımdaki ilk amacı, metasını ya da daha doğrusu meta sermayesini *para sermaye*ye geri döndürmek ve kârını *gerçekleştirmektir*. Tüketim —gelir— bu süreçte hiçbir biçimde rehber güdü değildir; o yalnızca, *metaları* geçim aracına dönüştürmek üzere satan kişi için sözkonusudur. Ama bu kapitalist üretim değildir — kapitalist üretimde gelir belirleyici amaç olarak değil, sonuç olarak ortaya çıkar. Herkes her şeyden önce satmak için *satar*, yani metaları paraya çe-

virmek için satar.

||711| Bunalım sırasında, insan, hemen derhal bir alım yapmayı düşünmeksizin eğer metalarını *satmış* ise çok memnun olabilir. Öte yandan, gerçekleştirilen değer yeniden sermaye olarak kullanılacaksa, yeniden-üretim sürecinden geçmesi, yani metalar ve emek karşılığında değişime sokulması gerekir. Ama bunalım karışıklık ve yeniden-üretim sürecinin kesinti evresidir. Ve bu karışıklık, bunalım olmadığı zamanlarda karışıklık olmayışı olgusuyla açıklanamaz. Hiç kuşku yok ki, hiç kimse "**herhangi bir talep olmayan bir metayı sürekli üretmeyecektir**" (agy, s. 340), ama kimse böyle deli zırvası bir hipotezden söz etmiyor. Bunun sorunla da ilgisi yok. Kapitalist üretimin hemen ilk ağızdaki amacı "**başka mallara sahip olmak**" değil, ama **değerin, paranın, soyut zenginliğin** sahiplenilmesidir.

Ricardo'nun buradaki ifadesi, James Mill'in daha önce incelediğim "alımların ve satımların metafizik denkliği" tezine de dayanıyor; alım ve satım sürecinde ayrılığı değil, *yalnızca* birliği gören bir denklik. (James Mill'i izleyerek) Ricardo'nun savı da öyle:

> "*Belli* bir metadan çok fazla üretilmiş olabilir; pazarda o metadan o kadar çok bulunabilir ki, ona harcanan sermayeyi geri ödeyemeyebilir; ama böyle bir durum tüm metalar için sözkonusu olamaz" (agy, s. 341-342).

Para yalnızca "**değişimin gerçekleştirildiği bir aracı**" değildir (agy, s. 341), ama aynı zamanda "**ürünün ürünle değişilmesini, birbirinden bağımsız, zamanda ve mekanda birbirinden ayrı iki harekete bölen bir aracıdır**". Ne var ki Ricardo'daki o hatalı para kavramı, onun dikkatini, değişim-değerinin yalnızca *miktar olarak belirlenmesi* üzerinde, yani belli bir miktarda emek-zamanına eşit olması üzerinde toplamasından ileri gelmektedir; Ricardo [bir yandan —ç.] böyle yaparken, öte yandan değişim-değerinin *nitel karakteristiğini*, yani bireysel emeğin kendini, ancak yabancılaşma yoluyla, *soyut*, *genel toplumsal* emek olarak ortaya koymak durumunda olduğunu unutmuştur.*

Bütün metaların değil, yalnızca *belli bazı* metaların "pazarda **bir arz bolluğu**" yaratabileceği ve bu nedenle aşırı-üretimin her zaman [yalnızca —ç.] kısmi olabileceği savı, kötü bir çıkış yoludur. Her şeyden önce, eğer yalnızca metanın doğasını gözden geçirirsek bile görürüz ki, bütün metaların pazarda aşırı bollaşmasını ve do-

* ||718| (Ricardo'nun parayı yalnızca *dolaşım aracı* olarak [görmesi], *değişim-değerini* yalnızca geçici bir biçim olarak görmesiyle ve burjuva ya da kapitalist üretimde tümüyle ve yalnızca formel bir şey saymasıyla aynı şeydir — bunun sonucu olarak, kapitalist üretim, onun açısından belirli, kendine özgü bir üretim biçimi değildir, yalnızca *bir* üretim biçimidir.) |718||

layısıyla hepsinin, fiyatının altına düşmesini[131] önleyen hiçbir şey yoktur. Biz burada yalnızca bunalım etmeni ile ilgileniyoruz. *Paranın* dışında tüm metalar [aşırı bol olabilir]. *Bir* metanın paraya dönüştürülmesi gereklidir [tezi] yalnızca, *bütün* metaların böyle yapması gerektiği anlamındadır. Ve bu başkalaşımı geçirme güçlüğü özel bir meta için ne kadar varsa tüm metalar için de o kadar varolabilir. Metaların başkalaşımının genel doğası —ki alımın ve satımın birliğini olduğu kadar ayrılmasını da içerir— genel bir bolluk *olasılığını* dışlamak yerine, tam tersine **genel bir bolluk** olasılığını içerir.

Ricardo'nun mantığı ve benzerleri, ayrıca, yalnızca *alım ve satım* ilişkisine değil, ama aynı zamanda, sermayelerin rekabetini incelerken ele alacağımız *talep ve arz* ilişkisine de dayanmaktadır. Mill'in satış alıştır, vb. demesi gibi, demek ki talep arzdır ve arz da talep. Ama bunlar da birbirinden ayrı düşebilir ve bağımsız duruma gelebilir. Belli bir anda, tüm metaların arzı, tüm metalar için olan talepten daha fazla olabilir; çünkü *genel meta*, para, değişim-değeri talebi, tüm belli başlı metalardan daha fazla olabilir, başka deyişle metayı paraya çevirme, onun değişim-değerini gerçekleştirme güdüsü, metayı yeniden kullanım-değerine dönüştürme güdüsüne üstün gelebilir.

Eğer talep-arz ilişkisi daha geniş ve daha somut anlamında düşünülürse, *üretim* ve *tüketim* ilişkisini de içerir. Burada da bir kez daha, bu iki evrenin, bunalım sırasında varolan ve kendini cebri olarak ortaya koyan *birliği*, aynı iki evrenin *ayrılığı* ve *karşıtlığının* zıttı olarak görülmelidir; aynı derecede varolan ayrılık ve karşıtlık ayrıca burjuva üretimin tipik özelliğidir.

Kısmi ve evrensel aşırı-üretim arasındaki çelişkiye gelince, ikincisinden sıyrılmak için birincisi itiraf edildiği ölçüde şu gözlem yapılabilir:

Birincisi: çoğu zaman bunalımlardan önce, kapitalist üretimin mal **fiyatlarında** genel bir **enflasyon** olur. Bu nedenle izleyen **çöküntüye** hepsi katılır ve eski fiyatlarıyla, piyasada bir bolluğa neden olurlar. Pazar, düşen fiyatlarda, maliyet fiyatının altına düşen fiyatlarda, eski fiyatlarından emebileceğinden daha büyük bir bölümünü emebilir. Meta fazlası her zaman görelidir; başka deyişle fazlalık, belli fiyatlarda bir fazlalıktır. Sonradan metaların emildiği fiyatlar üretici ya da tüccar için yıkıcıdır.

||712| *İkincisi*:

Bir bunalımın (ve dolayısıyla aşırı-üretimin) genel olması için, belli-başlı ticaret mallarını etkilemesi yeterlidir.

[9. Ricardo'nun, Kapitalizm Koşullarında Üretim-Tüketim İlişkisi Konusundaki Yanlış Yaklaşımı]

Ricardo'nun **pazarda genel bir mal fazlalığı** olması olasılığını nasıl yadsımaya çalıştığına daha yakından bakalım:

> "Belli bir metadan çok fazla üretilmiş olabilir; pazarda o metadan o kadar çok bulunabilir ki, ona harcanan sermayeyi geri ödeyemeyebilir; ama böyle bir durum tüm metalar için sözkonusu olamaz; tahıl talebi onu yiyecek ağızlarla, ayakkabı ve palto talebi onları giyecek insanlarla sınırlıdır; ancak, her ne kadar bir toplum ya da toplumun bir parçası, tüketmek isteyebileceği ya da tüketebileceği kadar tahıla, şapkaya, ayakkabıya sahip olabilirse de *doğanın ya da bir mesleğin ürettiği her ürün için aynı şey söylenemez.* Bazıları, bulabilme olanağına sahiplerse daha fazla şarap tüketebilirler. Başkaları yeterince şarabı olduğu için, mobilyalarının miktarını artırmayı ya da kalitesini yükseltmeyi isteyebilir. Daha başkaları bahçelerini güzelleştirmeyi ya da evlerini genişletmeyi arzulayabilir. Bunların hepsini ya da bazılarını yapma arzusu, her insanın yüreğindedir; *gereken şey bunun aracıdır ve bu aracı, üretimin artmasından başka bir şey sağlayamaz*" (agy, s. 341-342).

Bundan daha çocukça bir mantık yürütülebilir mi? Şunun gibi bir şey oluyor: belli bir meta, tüketilebileceğinden daha fazla üretilmiş olabilir; ama bu *tüm* metalar için aynı anda olamaz. Çünkü metaların karşıladığı gereksinimlerin sınırı yoktur ve tüm gereksinimler aynı zaman süresinde karşılanmaz. Tam tersine. Bir gereksinimin karşılanması, bir başkasının, deyim yerindeyse, saklı kalmasına neden olur. Demek ki gereken, bu talepleri karşılayacak araçlardan başka bir şey değildir ve bu araçlar ancak üretim artışıyla sağlanabilir. Dolayısıyla herhangi bir genel aşırı üretim olabilir bir şey değildir.

Bütün bunların amacı ne? Aşırı-üretim dönemlerinde ulusun geniş bir bölümü (özellikle işçi sınıfı) şarap ve **mobilya** şöyle dursun, tahılı, ayakkabıyı, vb. çok daha az elde eder. Eğer aşırı-üretim, yalnızca bir ulusun tüm üyeleri, diyelim en ivedi gereksinimlerini karşılar karşılamaz ortaya çıkabilecek olsaydı bile burjuva toplumun tarihinde şu ana kadar, hiçbir genel aşırı-üretim ya da kısmı aşırı-üretim olamazdı. Örneğin **pazar, ayakkabı, amerikan bezi, şarap ya da koloni ürünleriyle gırtlağına kadar dolup taştığı** zaman, bu acaba ulusun altıda-dördünün ayakkabı, amerikan bezi, vb. gereksinimini fazlasıyla karşıladığı mı demek olur? Her şey bir yana aşırı-üretimin mutlak gereksinimlerle ne ilgisi var? Bu yalnızca ödeme gücüyle desteklenen taleple ilgili bir şeydir. Bir mutlak aşırı-üretim sorunu değildir — metalara sahip

olma mutlak gereksinimine ya da arzusuna göre bir mutlak aşırı-üretim genel bir aşırı-üretim vardır; ve biri ötekinin karşıtı değildir.

Ama —Ricardo diyecektir ki— **ayakkabı ve amerikan bezi isteyen o kadar çok insan varsa, neden, ayakkabı ve amerikan bezi almaları olanağını sağlayacak olan bir şeyler üreterek, onları alabilecekleri araçları elde etmiyorlar**? Şöyle söylese daha sade olmaz mıydı: Neden kendileri için ayakkabı ve amerikan bezi üretmiyorlar? Aşırı-üretimin daha da garip bir yanı, **pazarı doldurup taşıran aynı metaların** fiilen üreticisi olan işçilerin, o metalara gereksinim duymalarıdır. Burada, onları elde etmek için bir şeyler üretmeliler denemez; çünkü onları üretmişlerdir ama elde edememişlerdir. Ya da belli bir meta **pazarı doldurup taşırmıştır**, çünkü ona kimsenin gereksinimi yoktur da denemez. Demek ki, *kısmi* aşırı-üretimin. **pazarı doldurup taşıran** metalara yönelik talebin bol bol tatmin edilmiş olmasından kaynaklandığı savıyla açıklamak olanaksızsa, *evrensel* aşırı-üretimi, pazarda bulunan birçok meta için gereksinimlerin, tatmin edilmemiş gereksinimlerin varolduğuyla açıklamak epey olanaksızdır.

Amerikan bezi dokumacısı örneğine bağlı kalalım.[132] Yeniden-üretim kesintiye uğramaksızın sürdükçe —ve dolayısıyla, satılabilir bir meta olarak amerikan bezinin değerinden paraya çevrildiği yeniden-üretim evresi kesintisiz sürdükçe— diyelim amerikan bezini üreten işçiler ürünün bir bölümünü tükettikçe, ve yeniden-üretimin genişletilmesiyle yani [sermaye –ç.] birikimiyle, işçiler ürünün daha fazlasını ürettikçe ya da ürünün bir parçasını tüketen daha çok işçi çalıştırıldıkça...

[*10. Bunalımın Bir Olasılık Olmaktan Çıkıp Kesinlik Kazanması. Burjuva Ekonominin Tüm Çelişkilerinin İfadesi Olarak Bunalım*]

Daha ileri gitmeden önce, şunun belirtilmesi gerekiyor:

Metanın *basit başkalaşımı*nda, görünür hale gelen bunalım olasılığı, (doğrudan) üretim süreci ile dolaşım sürecinin yollarının ayrılmasıyla bir kez daha varlığını ortaya koyar. Bu iki süreç birbiriyle yumuşak biçimde kaynaşmayıp da ||713| birbirinden bağımsız duruma gelir gelmez ise, bunalım işte oradadır.

Metanın başkalaşımındaki bunalım olasılığı kendini şöyle gösterir:

Birincisi, fiilen bir kullanım-değeri ve nominal olarak, fiyatında, bir değişim-değeri kimliğiyle varolan metanın paraya dönüştürülmesi gereklidir: M—P. Eğer bu güçlük, satış, çözülürse o zaman

alış, P—M, herhangi bir güçlük yaratmaz; çünkü para her şeyle doğrudan değişilebilir. Metanın kullanım-değeri olduğunu, içerdiği emeğin yararını, daha en başından varsaymak gerekiyor; yoksa bu bir meta değildir. Ayrıca metanın bireysel değerinin toplumsal değerine eşit olduğu, yani içinde somutlaşmış emek-zamanının, üretimi için toplumsal bakımdan *gerekli* emek-zamanına eşit olduğu da varsayılmalıdır. Böylece, metanın basit başkalaşımında kendini ortaya koyduğu ölçüde, bunalım olasılığı, yalnızca, metanın kendi gelişimi sırasında içinden geçtiği biçimlerin —evrelerin— her şeyden önce, zorunlu olarak birbirini tamamladıkları gerçeğinden ve ikincisi —zorunlu içsel değişkenlik bağlantısına karşın— bu evrelerin sürecin birbirinden ayrık parçaları ve biçimleri olmaları, birbirinden bağımsız, zamanda ve mekanda birbirinden sapan, birbirinden ayrılabilen ve ayrılmış biçim ve evreler oldukları gerçeğinden kaynaklanır. Dolayısıyla, bunalım olasılığı yalnızca satımın alımdan ayrılmasında yatar duruma gelir. Böylece meta burada artık yalnızca meta biçimiyle bu güçlüğü aşmak durumundadır. Para biçimine bürünür-bürünmez bu güçlüğü aşmış olur. Ne var ki ondan sonra da bu, satımın ve alımın ayrılmasına gelir dayanır. Eğer meta dolaşımdan para biçimiyle çekilemezse ya da yeniden metaya dönüştürülmesi —doğrudan takasta olduğu gibi— ertelenemezse, eğer alım ve satım birbiriyle buluştuysa, o zaman bunalım *olasılığı*, yapılan varsayım çerçevesinde, ortadan kalkar. Çünkü metanın başka metaların sahipleri için *kullanım-değerini* temsil ettiği varsayılmaktadır. Doğrudan takas biçiminde, metanın bir kullanım-değeri yoksa ya da karşı tarafta, değişilebileceği bir kullanım-değeri mevcut değilse, meta değişilemez; yalnızca bu iki durumda, yani ya bir taraf *yararsız* şeyler üretmişse ya da karşı taraf, dengi olarak değişilebilecek *yararlı* bir şey sunmamışsa meta değişilemez. Bu iki durumda da herhangi bir değişim olmaz. Ancak *değişim olduğu zaman* evreleri birbirinden ayrılmaz. Alıcı satıcıdır, satıcı da alıcı. Değişimin —o değişim bir dolaşım olduğu ölçüde— biçiminden ileri gelen *kritik* aşama, böylece [takasta –ç.] varolmaktan çıkar; demek ki, meta başkalaşımının basit biçimi bunalım olasılığını içerir dediğimiz zaman yalnızca, bu biçimde, esas olarak birbirini tamamlayıcı olan evrelerin ayrılması ve kesinti olasılığından söz etmiş oluyoruz.

Ama bu içerik için de geçerlidir. Doğrudan takasta, üretimin esaslı bölümü, üreticinin kendi gereksinimlerini karşılama niyetiyle gerçekleştirilmiştir ya da işbölümünün daha gelişmiş olduğu durumlarda üretici dostlarının kendisince bilinen gereksinimlerini karşılama niyetiyle gerçekleştirilmiştir. Meta olarak değişilen şey

aslında ürün fazlasıdır ve bu fazlalığın değişilip değişilmediği önemli değildir. *Meta üretimi*nde ise metanın paraya dönüştürülmesi, satış, *conditio sine qua [non]*'dur.* Kişisel gereksinimler için doğrudan üretim olmaz. Bunalım satma olanaksızlığından ileri gelir. *Metayı* —bireysel emeğin özel ürününü— kendi karşıtına, paraya, yani soyut genel toplumsal emeğe dönüştürme güçlüğü, *para*nın, bireysel emeğin özel ürünü olmamasından ve bir satışı gerçekleştiren ve dolayısıyla para biçiminde metalara sahip olan kişinin, hemen derhal yeniden satın almak ve parasını bireysel emeğin özel bir ürününe dönüştürmek zorunda olmayışındadır. Takasta bu çelişki yoktur: hiç kimse alıcı olmadan satıcı, satıcı olmadan alıcı olamaz. Satıcının güçlüğü —metasının kullanım-değeri olduğunu varsayarak— yalnızca, alıcının parayı yeniden metaya dönüştürmeyi kolaylıkla erteleyebilecek olmasından kaynaklanır. Metayı paraya çevirme, satma güçlüğü, metanın paraya dönüştürülmesinin gerekmesinden ama paranın derhal metaya dönüştürülmesi gibi bir gereksinim olmamasından ve dolayısıyla *satım* ve *alım*ın birbirinden ayrılabilmesinden ileri gelir. Bu *biçim*in bunalım olasılığını içerdiğini söylemiştik; yani birbiriyle değişkenlik bağlantısı içinde ve ayrılamaz olan etmenlerin ayrılmasının ve sonuçta zorla birleştirilmesinin, karşılıklı bağımsızlıklarına karşı tutarlı olmalarının kendilerine zorla kabul ettirilmesi olasılığını içerdiğini söylemiştik. ||714| *Bunalım*, üretim sürecinin, birbirinden bağımsız duruma gelen evrelerinin birliğinin zorla vurgulanmasından başka bir şey değildir.

Genel, soyut bunalım olasılığı, bunalımı, herhangi bir içerik taşımayan, zorlayıcı hareket etmenine sahip olmayan *en soyut biçimi* ile ifade eder. Alım ve satım birbirinden ayrı düşebilir. Böylece potansiyel bir bunalımı işaret edebilirler ve birbirleriyle aynı ana raslamaları, meta için her zaman kritik bir etmen olarak kalır. Ama birinden ötekine geçiş, yumuşak bir biçimde olabilir. Demek ki *bunalımın en soyut biçimi* (ve dolayısıyla formel bunalım olasılığı] *metanın başkalaşımı*nın kendisidir; değişim-değeri ile kullanım-değerinin ve ondan öte, paranın ve metanın, metanın birliğinin içinde yer alan çelişkisi, metanın başkalaşımında, yalnızca o başkalaşıma bağlı bir hareket olarak vardır. Bunalım olasılığını [fiilî] bir bunalım haline dönüştüren etmenler, bu biçimin kendisinin içinde değildir; bu biçim, yalnızca bunalım için bir *çerçeve*nin varolduğunu gösterir.

Ve burjuva ekonominin incelenişinde bu önemli bir noktadır. Dünya ticaret bunalımları, burjuva ekonominin tüm çelişkilerinin

* Olmazsa olmaz koşul —ç.

gerçek yoğunlaşması ve zorla çekidüzene sokulması olarak görülmelidir. Bu bunalımlarda tıka basa yoğunlaştırılmış olan bireysel etmenler, demek ki burjuva ekonominin her alanında ortaya çıkma durumundadır ve tanımlanmalıdır; ve bu bireysel etmenleri incelemekte ilerleme sağladığımız ölçüde, bir yandan bu çatışmanın daha çok yönünün izini sürmek gerekecektir, öte yandan, bunalımın daha soyut biçimlerinin birbirini izlediğinin ve daha somut biçimlerin içinde yer aldığının gösterilmesi gerekecektir.

Dolayısıyla, bunalımın ilk biçimi, metanın başkalaşımının kendisidir, alım ve satımın birbirinden ayrı düşmesidir.

İkinci biçimiyle bunalım, paranın ödeme aracı olarak işlevidir; ödeme aracı olarak paranın iki farklı işlevi vardır ve zaman içinde birbirinden ayrılmış iki evrede kendini gösterir. Gerçi ikinci, birinciden daha somuttur ama, bu iki bunalım biçimi de henüz oldukça soyuttur.

Demek ki, sermayenin (dolaşımıyla aynı zamana denk gelen) *yeniden-üretim süreci*ni incelerken her şeyden önce, yukardaki biçimlerin kendilerini o süreç içinde yinelediklerini ya da kendilerini ifade edebilecekleri bir içerik, bir temel kazandıklarını kanıtlamak gerekir.

Sermayenin, bir meta olarak üretim sürecini terk ettiği andan, o süreçten yeniden meta olarak çıkacağı zamana kadarki hareketine bir göz atalım. Burada, içeriğini belirleyen bütün öteki etmenlerden soyutlarsak, o zaman toplam meta-sermaye ve onun her bir metası, M—P—M sürecinden, metanın başkalaşımı sürecinden geçmek zorundadır. Bu başkalaşım biçiminin içinde yer alan genel bunalım olasılığı —alım ve satımın birbirinden ayrı düşmesi— demek ki, sermayenin *de* meta olması ve metadan başka bir şey olmaması koşuluyla, sermayenin içinde mevcuttur. Metaların başkalaşımlarının birbiriyle olan iç bağlantılarının doğal sonucu, ayrıca, şudur ki, bir meta —başka bir meta, para biçiminden çıkarak yeniden meta biçimine dönüştüğü için— para biçimini kazanır. Üstelik, burada, alım ve satımın ayrılığı bir başka şeyi daha gösterir: Bir sermayenin meta biçiminden para biçimine dönüşmesinin, başka bir sermayenin para biçiminden yeniden meta biçimine dönüşmesine tekabül etmesi gerektiğini gösterir. Bir sermayenin ilk başkalaşımı, ötekinin ikinci başkalaşımına denk düşmelidir; bir sermaye üretim sürecini terk ederken, bir başka sermaye üretim sürecine döner. Farklı sermayelerin yeniden-üretim ya da dolaşım süreçlerinin bu içiçeliği ve bütünselliği bir yandan işbölümünün gereğidir, öte yandan raslansaldır; böylece bunalımın içeriğinin tanımı daha bir tamlık kazanmış oluyor.

Ne var ki, *ödeme aracı* biçimiyle paradan kaynaklanan bunalım olasılığında, öyle görünüyor ki sermaye, bu olasılığı gerçeğe dönüştürmekte daha sağlam bir temel oluşturmaktadır. Örneğin dokumacı, öğelerini eğirmenin, ham keten yetiştiricisinin, makine imalatçısının, demir ve kereste üreticisinin, kömür üreticisinin vb. ürettiği ***değişmeyen sermayenin*** tamamını ödemek zorundadır. O üreticiler mamul ürün olan kumaşa girmeksizin yalnızca değişmeyen sermayenin üretimine giren değişmeyen sermaye ürettikleri ölçüde sermaye değişimi yoluyla birbirlerinin üretim aracını yenilerler. Varsayalım ki ||715| dokumacı, kumaşı 1.000 sterline bir *tüccara* satmış karşılığında *ödeme aracı* olarak vadeli bir çek almıştır. Dokumacı, çeki, ya borcunun karşılığı olarak ya da onun hesabına kırdırmak üzere *bankacıya* verir. Ham keten yetiştiricisi eğirmene bir çek karşılığında mal satmıştır; aynı biçimde eğirmen dokumacıya, makine üreticisi dokumacıya, demir ve kereste üreticisi makine imalatçısına, kömür üreticisi, eğirmene, dokumacıya, makine üreticisine, demir ve kereste tüccarına aynı biçimde çek karşılığında mal verir. Ayrıca demir, kömür, kereste ve ham keten üreticileri birbirlerine ödemeyi de çekle yaparlar. Şimdi eğer tüccar ödemezse, dokumacı, vadeli çekini bankacıya ödeyemez.

Ham keten yetiştiricisi eğirmenin çekini, makine imalatçısı dokumacının ve eğirmenin çekini paraya çevirmek ister. Eğirmen borcunu ödeyemez, çünkü dokumacı ödeyemez; her ikisi de makine imalatçısına borçlarını ödeyemez; o da demir, kereste kömür tüccarına ödeyemez. Ve bütün hepsi kendi metalarının değerini elde edemeyince, kendi ***değişmeyen sermayelerini*** yenileyecek olan değer parçasını yenileyemezler. Böylece genel bunalım ortaya çıkar. Bu, ödeme aracı olarak para üzerinde dururken tanımlanan *bunalım olasılığı*ndan başka bir şey değildir; ama burada —kapitalist üretimde— karşılıklı hakların ve yükümlülükler arasındaki, olasılığın fiilî duruma dönüştüğü alımlar ve satımlar arasındaki bağlantıyı görüyoruz.

Her ne ise, eğer alım ve satım batağa saplanmazsa, dolayısıyla zor yoluyla çekidüzene sokulması gerekmezse —ve öte yandan, para ödeme aracı olarak, hak istemlerinin karşılıklı yerine getirildiği ve böylece, ödeme aracı olarak paranın özünde varolan çelişkinin ortaya çıkmadığı bir doğrultuda işlerse— ve dolayısıyla bunalımın bu iki soyut biçiminden hiçbiri **gerçek** olmazsa, bunalım ortaya çıkmaz. Alım ve satımlar birbirinden ayrılmadığı ve birbiriyle çatışmaya düşmediği, ya da ödeme aracı olarak paranın yapısında yer alan çelişkiler fiilen işlevsel hale gelmediği sürece hiçbir bunalım olamaz; demek ki, bunalım, kendisini kendi basit formu içinde,

yani alımla satımın çelişkisi ve ödeme aracı olarak paranın taşıdığı çelişki biçiminde ifade etmedikçe, sözkonusu olamaz. Ama bunlar yalnızca *biçimler*dir, bunalımın genel olasılıklarıdır, dolayısıyla fiilî bunalımın da biçimleri, soyut biçimleridir. Bunlarda bunalımın doğası en basit biçimleriyle ortaya çıkar ve bu biçim aynı zamanda bunalımın en basit içeriği olduğu için en basit içeriğiyle ortaya çıkar. Ama içeriğin doğruluğu henüz *kanıtlanmış değildir*. Basit para dolaşımı ve hatta ödeme aracı olarak paranın dolaşımı —ve her ikisi de kapitalist üretimden çok *önce* henüz ortada bunalımlar yokken vardı— her zaman olagelen bir şeydir ve gerçekte bunalıma gitmeksizin gerçekleşir. Demek ki yalnızca bu biçimler, kritik yönlerinin nasıl öne çıktığını ve içerdikleri potansiyel [güç olarak] çelişkinin neden gerçek çelişki haline geldiğini açıklamaz.

Bu nokta, aşırı-üretim ve bunalımlar olgusunu açıklamakta yetersiz kaldıkları zaman, bu biçimlerin *bunalımlar* olasılığını içerdiğini, o nedenle bunalım çıkıp çıkmamasının *raslansal* olduğunu ve yalnızca bir *şans meselesi* olduğunu söylemekle yetinen iktisatçıların ne kadar ruhsuz ve donuk olduğunu gösterir.

Metaların dolaşımının yapısında saklı bulunan, paranın dolaşımıyla daha da gelişen —ve böylece bunalım olasılıklarını da geliştiren— çelişkiler, sermayede kendilerini otomatik olarak yenidenüretirler; çünkü gelişkin düzeyde meta dolaşımı ve para dolaşımı yalnızca sermaye temelinde ortaya çıkar.

Ancak **potansiyel** bunalımın gelişme adımları —gerçek bunalım, ancak kapitalist üretimin gerçek hareketinden, rekabet ve krediden çıkarılabilir— bunalımlar sermayenin, sermayeye *özgü* özel yönlerinden çıktığı ölçüde o yönlere geri giderek izlenmelidir, yalnızca meta ve para olarak varlığında değil.

||716| Sermayenin yalnızca (doğrudan) *üretim sürecinin* kendisi, bu çerçeveye yeni bir şey katamaz. Varlık kazanması için gerekli koşullar zaten varsayılmıştır. Gerçi üretim süreci mülk edinmeyi ve dolayısıyla artı-değer üretimini öngördüğü için, bunalım öğesini *elbette* içerir ama, sermayeyle ilgili ilk bölüm —*doğrudan* üretim süreci— bunalıma herhangi yeni bir öğe katmaz. Üretim süreci üzerinde dururken, bu nokta ortaya konamaz; çünkü üretim süreci ne yeniden-üretilen değerin ne artı-değerin *gerçekleştirilmesi*yle ilgili değildir.

Bu ancak, kendisi bir *yeniden-üretim süreci* olan *dolaşım süreci*nde ortaya çıkar.

Ayrıca, zaten varolan sermayeyi —*sermaye ve kârı*— ele almadan *önce* dolaşım ya da yeniden-üretim sürecini tanımlamak zorunludur; çünkü yalnızca sermayenin nasıl ürettiğini değil, ama

sermayenin nasıl üretildiğini de açıklamamız gerekir. Ama fiilî hareket varolan sermayeden başlar, yani fiilî hareket, gelişmiş kapitalist üretimi işaret eder, o da kendi tabanından başlar ve o tabanı öngörür. Yeniden-üretim süreci ve bu süreç içinde daha da gelişen bunalıma yatkınlık, dolayısıyla bu başlık altında yalnızca kısmen tanımlanmıştır ve "*Sermaye ve Kâr*"[133] hakkındaki bölümde daha da işlenmesi gereklidir.

Bir bütün olarak dolaşım süreci ya da bir bütün olarak sermayenin yeniden-üretim süreci, sermayenin üretim evresinin ve dolaşım evresinin birliğidir, öyleki bu iki süreci ya da evreleri içerir. Soyut bunalım biçimi ya da olasılığının daha ileri aşamada gelişimi oradadır. Bunalımı yadsıyan ekonomistler sonuç olarak, bu iki evrenin birliğini ileri sürerler. Eğer birlik olmasalardı da yalnızca ayrı olsalardı, o zaman birlikleri zorla kurulamazdı, ve dolayısıyla bunalım olamazdı. Eğer ayrı olmaksızın yalnızca birlik olsalardı, o zaman, bunalım anlamına gelecek şiddete dayalı bir ayrılma sözkonusu olmazdı. Bunalım, birbirinden bağımsızlaşan etmenlerin birliğinin zor yoluyla kurulması ve esas olarak tek ve bir olan etmenlerin zor yoluyla ayırılmasıdır. | 716| |

[*11. Bunalım Biçimleri Üzerine*]

| | 770a| Sayfa 716'ya eklenti.

Demek ki:

1. Genel bunalım *olasılığı*, *sermayenin başkalaşımı* sürecinde, iki bakımdan veridir: para *dolaşım aracı* olarak işlev gördükçe [bunalım olasılığı] *alım* ve *satım*ın birbirinden ayrılmasındadır; para *ödeme aracı* olarak işlev gördükçe birbirinden farklı iki iş görür — *değer ölçütü* ve *değeri gerçekleştirici* olarak hareket eder. Bu iki yön birbirinden ayrılabilir. Bu ikisi arasındaki *aralıkta* değer değişirse, eğer metanın satıldığı andaki *değeri*, paranın değer ölçütü olarak ve dolayısıyla karşılıklı yükümlülüklerin ölçütü olarak hareket ettiği andaki meta *değeri* kadar değilse, o zaman *metanın satışından elde edilen parayla* yükümlülük yerine getirilemez ve bu nedenle, geriye doğru yalnızca bu tek işleme bağlı olan tüm işlemler, çözüme bağlanamaz. O zaman meta, yalnızca *sınırlı bir zaman boyunca* satılamazsa, her ne kadar değeri değişmese bile, *para ödeme aracı* olarak hareket edemez, çünkü o kimliğiyle *kabul edilmiş belli bir zaman süresi içinde* işlevini yerine getirmiş olması gerekir. Ancak aynı miktarda para, bir dizi karşılıklı işlem ve yükümlülükte [ardarda —ç.] işlevsel olduğu için ödeme güçsüzlüğü yalnızca bir noktada değil birçok noktada olur ve *bunalım* ortaya çıkar.

Bunlar bunalımın *biçimsel olasılıkları*dır. Anılan ilk biçim, ikincisi olmaksızın olanaklıdır — yani bunalımlar, kredi olmaksızın, para ödeme aracı olarak hareket etmeksizin olanaklıdır. Ama ikinci biçim, *birincisi olmaksızın* olanaklı değildir — yani alımla satım ayrılmaksızın olanaklı değildir. Ancak ikinci durumda bunalım, meta satılamadığı için patlak vermez, *belirli bir zaman süresi* içinde satılamadığı için patlak verir; bunalım ortaya çıkar ve karakterini yalnızca metanın *satılamamış* olmasından değil, ama bu belirli metanın belirli bir zaman süresi içinde satılmasına bağlı olan *bir dizi ödemenin yerine getirilmemiş olması*ndan alır. Bu *para bunalımının karakteristik biçimidir*.

Dolayısıyla, alım ve satım birbirinden ayrıldığı için *bunalım* ortaya çıktıysa, para *ödeme aracı* olarak belirir belirmez, bir *para bunalımı* halini alır; ve bu *ikinci* bunalım *biçimi*, *birincisi ortaya çıktığı* zaman onu, işin seyri gereği [doğal olarak –ç.] izler. Genel *bunalım olasılığı*nın neden *gerçek* bunalıma dönüştüğünü incelerken, bunalımın *koşulları*nı incelerken, paranın bir *ödeme aracı* olarak belirmesinden kaynaklanan bunalım *biçimleri*ne eğilmek [bu nedenle –ç.] çok gereksizdir. Ekonomistlerin bu *apaçık* biçimi, bunalımların *nedeni* diye öne sürmekten pek hoşlanmaları da işte bundan ileri gelir. (Paranın ödeme aracı olarak belirişi kredinin ortaya çıkışıyla ve *kredi fazlası*yla ilgili olduğu ölçüde bu ikinci durumun nedenleri daha sonra incelenecektir; burası yeri değil.)

2. Bunalımlar *fiyatlardaki değişiklikler*den ve *fiyatların altüst oluşu*ndan ileri geliyorsa, bunlar metaların *değerindeki değişmelerle* örtüşmedikçe, doğal olarak, sermayenin genel [bir çerçevede –ç.] incelenişi sırasında ele alınamaz, çünkü bu konumda meta fiyatlarının, meta *değerleri*yle *özdeş olduğu* varsayılmaktadır.

3. Bunalımın *genel olasılığı*, sermayenin kendisinin biçimsel *başkalaşımı*dır, zamanda ve mekanda alımın ve satımın ayrılmasıdır. Ama bu asla bunalımın *nedeni* değildir. Çünkü bu, *bunalımın en genel biçimi*nden başka bir şey değildir, yani *en genelleştirilmiş ifadesi*yle bunalımdır. Ama, *bunalımın soyut biçimi*nin *bunalım nedeni* olduğu söylenemez. Eğer biri nedeninin ne olduğunu sorarsa, bunalımın *soyut biçimi*nin, olabilirlik biçiminin, olasılıktan *fiiliyata* neden dönüştüğünü bilmek istiyor demektir.

4. Bunalımların *genel koşulları*, değerdeki dalgalanmalardan farklı olarak ortaya çıkan fiyat dalgalanmalarından (bu kredi sistemiyle bağlı olsun ya da olmasın fark etmez) bağımsız oldukça, kapitalist üretimin genel koşulları yönünden açıklanabilir nitelikte olmalıdır. | 770a | |

| | 716 | (Bir *bunalım*: 1. [paranın] *üretken sermayeye yeniden-*

dönüştürülmesi sırasında ortaya çıkabilir; 2. üretken sermayenin parçalarının, özellikle *hammadde* parçasının *değerindeki değişmeler* yoluyla, örneğin pamuk hasadının miktarında bir azalma olduğunda —böylece değeri artınca— ortaya çıkabilir. Burada henüz fiyatlarla değil *değerler*le ilgileniyoruz.) | 716| |

| | 770a| *Birinci Evre. Paranın yeniden sermayeye dönüştürülmesi*. Belirli bir *üretim* ya da *yeniden-üretim* düzeyinin varolduğu öngörülmüştür. Burada ***sabit sermaye*** belirli olduğu, geri kalanın da değişmediği ve *değer yaratılması süreci*ne katılmadığı kabul edilebilir. Hammaddenin yeniden-üretilmesi, yalnızca istihdam edilen emeğe bağlı olmadığı, ama *doğal koşullar*la sınırlı bulunan emeğin üretkenliğine de bağlı olduğu için | | XIV-771a| *aynı* miktar emeğin ürettiği ürün *miktarı*nın, oylumunun (**kötü hasat** sonucu) düşmesi olanaklıdır. *Hammaddenin değeri bundan ötürü artar*, *oylumu* azalır; başka deyişle, üretimi eski düzeyde sürdürmek için *sermayenin çeşitli tamamlayıcı parçalarına* yeniden-dönüştürülmesi gereken para *payları* bozulur. *Hammadde*ye daha fazla harcanması gerekir, *emek* için daha az kalır ve eskisi kadar emek miktarını emmek olanaklı olmaz. Birincisi, hammadde açığı nedeniyle, bu *fiziksel olarak olanaklı değil*dir. *İkincisi*, daha büyük bir *ürün değeri parçasının* hammaddeye dönüştürülmesi gerektiği, böylece *değişen sermaye*ye dönüştürülecek payın daha az kalması nedeniyle olanaklı değildir. Yeniden-üretim aynı düzeyde *yinelenemez*. ***Sabit sermayenin*** bir parçası atıl kalır, işçilerin bir bölümü de kapı dışarı edilir. *Kâr oranı* düşer, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre değeri artmış ve daha az değişen sermaye kullanılmıştır. Süreğen bir kâr oranına ve emek sömürüsüne temellendirilen sabit yüklentiler —faiz, rant— aynı kalır ve bir bölümü *ödenemez*. İşte *bunalım*. Emek krizi, sermaye krizi. Demek ki bu, değişmeyen sermayenin, ürün değerinden karşılanarak yenilenecek olan parçasının değerindeki artıştan ötürü, *yeniden-üretim süreci*nde meydana gelen bir *altüst oluş*tur. Üstelik gerçi *kâr oranı* azalmaktadır ama, *ürünün fiyatında artış* vardır. Eğer bu ürün, öteki üretim alanlarına, üretim aracı olarak giriyorsa, fiyatındaki artış, oralardaki *yeniden-üretim*de de aynı altüst oluşa yol açacaktır. Eğer, yaşam aracı olarak genel tüketime giriyorsa, *işçilerin de tüketimine girebilir ya da girmeyebilir*. Eğer girerse, etkisi, *değişen sermaye*de yarattığı altüst oluşun aynıdır; buna daha sonra değineceğiz. Ama *genel tüketime* girdiği ölçüde (eğer tüketimi azaltılmazsa) öteki ürünlerdeki *talebin* düşmesine yol açabilir ve sonuçta o ürünlerin, değerlerinden, *yeniden* paraya *dönüştürülmelerini engeller*, böylece, üretimlerinin *öteki yönünü — paranın yeniden* üretken sermayeye

*dönüştürülmesi*ni değil, ama metaların *yeniden* paraya *dönüştürülmesi*ni altüst eder. Her durumda, *kârın oylumu* ve *ücretlerin oylumu* bu üretim alanında azalır, böylece meta satışı sonucu, öteki üretim alanlarından gelecek *gerekli gelirlerin bir bölümünü* azaltır.

Bu tür bir *hammadde darlığı* yalnızca **hasadın** *etkisi*yle ya da hammadde sağlayan emeğin *doğal üretkenliği*nin etkisiyle olmayabilir. Çünkü *artı-değerin, ek sermayenin aşırı bir bölümü*, belli bir üretim alanında makineye vb. yatırılırsa, o zaman hammadde, *eski üretim düzeyi* için ne kadar yeterli olsa da *yeni* düzeyde yetersiz kalacaktır. Demek ki böyle bir durum, ek sermayenin çeşitli tamamlayıcı parçalarına *oransız* dönüştürülmesinden ileri gelir. Bu, *sabit sermayenin aşırı-üretimidir* ve birinci durumda ortaya çıkan sonuçların aynısına yol açar. (Bir önceki sayfaya bakınız.) |XIV-771a||

||XIV-861a| [...]*

Ya da [bunalımlar] *sabit sermayenin aşırı-üretimi*nden, dolayısıyla döner sermayenin göreli eksik-üretiminden ileri gelebilir.

Sabit sermaye, döner sermaye gibi metalardan ibaret olduğuna göre, *sabit-sermayenin aşırı-üretimi*ni kabul ve itiraf eden aynı iktisatçıların, *metaların aşırı-üretimi*ni yadsımaları epey gülünçtür.

5. *Yeniden-üretimin birinci evresindeki altüst oluşlardan* ileri gelen *bunalımlar*: yani, metaların paraya dönüşündeki kesinti ya da *satışın kesintiye uğraması*. Birinci türden [hammadde fiyatındaki artıştan ileri gelen] bunalımlarda, bunalım, üretken sermayedeki etmenlerin *geriye akışı*ndaki kesintiden kaynaklanır. |XIV-861a|

* Elyazmasında, bu sayfanın sol üst köşesi koparılıp alınmış. Dolayısıyla, metnin ilk dokuz satırından yalnızca altı satırın sağ kısımları duruyor. Bu, metnin tamamını burada yeniden biçimlendirmeye yeterli değil, ama bir tahmin yapmamıza elveriyor. Marx burada, "değişen sermayenin değerindeki altüst oluş"tan kaynaklanan bunalımlardan sözediyor. Örneğin kötü bir hasadın "zorunlu geçim araçlarının fiyatında" neden olduğu "artış", "değişen sermayenin harekete geçirdiği" işçilerin maliyetinde bir artışa neden olabilir. "Aynı zamanda, bu artış", işçilerin "tüketimine girmeyen bütün öteki metalara" olan talepte düşüşe yol açar. Bu nedenle "o metaları değerlerinden satmak olanaksızlaşır; üretimlerindeki ilk *evre*", metanın paraya dönüştürülmesi kesintiye uğrar. Zorunlu geçim araçlarının artan fiyatları böylece, üretimin "başka alanlarında bunalıma" yol açar.

Yırtılan bölümün son iki satırı, hammaddelerin artan fiyatları sonucu, "bu hammaddeler değişmeyen sermayeye hammadde olarak girsin ya da girmesin, ya da geçim aracı olarak" işçilerin tüketimine girsin ya da girmesin, bunalımlar çıkabileceğini söyleyerek, öyle görünüyor ki, yaptığımız bu özeti doğruluyor. –*Ed.*

[*12. Kapitalizm Koşullarında Üretimle Tüketim Arasındaki Çelişkiler. Belli-Başlı Tüketim Mallarındaki Aşırı-Üretimin Genel Aşırı-Üretim Halini Alması*]

||XIII-716| Bunalımın yeni biçimleri[134] üzerindeki incelemelere geçmeden önce, Ricardo'yu ve yukardaki örneği yeniden gözden geçireceğiz. |716||

||716| Dokuma fabrikasının sahibi yeniden-ürettikçe ve [sermaye —ç.] biriktirdikçe işçileri de onun ürününün bir bölümünü satın alırlar, ücretlerinin bir bölümünü amerikan bezine harcarlar. O ürettiği için işçiler, onun ürününün bir bölümünü satın alacak araçlara sahiptirler ve böylece bir ölçüde ona amerikan bezini satma araçlarını verirler. İşçi yalnızca **bireysel** tüketime giren metaları satın alabilir — yalnızca o tür metalara yönelik **talebi** temsil edebilir; çünkü kendi emeğini kendi hesabına kullanmamaktadır, zaten bunu yapabileceği araçlara —emek araçlarına ve işleyebileceği hammaddeye de— sahip değildir. Bu durum, demek ki, üreticilerin, işçilerin çoğunluğunu kapitalist üretimin başat olduğu yerde tüketiciler, [birçok metanın] alıcıları olmaktan dışlar. İşçiler herhangi bir hammadde, herhangi bir iş araç-gereci satın almazlar; yalnızca geçim araçları, doğrudan **bireysel tüketime** giren metalar satın alırlar. Dolayısıyla, üreticilerle tüketicilerin özdeşliğinden söz etmekten daha gülünç hiçbir şey olamaz; çünkü üretim alanlarının çok büyük bir bölümünde —doğrudan tüketim maddeleri çıkarmayanlarda— üretime katılanların tüm kitlesi, kendi ürünlerini *satın almak*tan dışlanmışlardır. Her ne kadar kendi ürünlerinin bu geniş bölümünün değerinin bir parçasını satın aldıkları tüketim maddelerine öderlerse de hiçbir zaman o ürünlerin *doğrudan* tüketicileri ya da alıcıları değildirler. Bu ayrıca, tüketici sözcüğünün nasıl ikili bir anlam taşıdığını ve bu sözcüğü alıcı sözcüğüyle özdeşlemenin ne kadar yanlış olduğunu da gösterir. Sınai tüketime gelince, makineleri ve hammaddeyi tüketenler, çalışma sürecinde kullanıp tüketenler de işçilerin ta kendisidir. Ama onları kendileri için kullanıp tüketmezler, ve bu nedenle o metaların *alıcıları* değildirler. Makineler ve hammaddeler onlar için ne kullanım-değeridir, ne metadır; kendilerinin öznel koşulu olduğu bir sürecin nesnel koşullarıdır.

||717| Bununla birlikte, işverenlerinin, üretim araçları ve hammadde alımında onları temsil ettiği söylenebilir. Ama o, onları, onların kendilerini pazarda temsil ettiklerinden daha farklı koşullarda temsil etmektedir. O artı-değeri, ödenmemiş emeği temsil eden miktarda metayı satmak durumundadır. İşçiler ise yalnızca, üreti-

me yatırılan değeri —üretim araçlarının, hammaddelerin ve ücretlerin değerini— yeniden-üretecek miktarda meta satmak durumundadırlar. Dolayısıyla, [kapitalist –ç.] işçilerin gerek duyduğundan daha geniş bir pazara gerek duyar. Ayrıca, yeniden-üretimi başlatmak için pazar koşullarının yeterli olup olmadığı da işçilere değil, ona bağlıdır.

Böylece bireysel olarak değil, sınai olarak tüketilmesi gereken maddelerle ilgili olarak —yeniden-üretim sürecinde herhangi bir kesinti yokken bile— işçiler tüketici olmaksızın üreticidirler.

Dolayısıyla, tüketiciler (alıcılar) ile üreticilerin (satıcıların) kapitalist üretimde özdeş olduğunu, bunalımları yadsımanın bir aracı olarak öne sürmekten daha saçma hiçbir şey yoktur. Bunlar tamamen birbirinden ayrı kategorilerdir. Yeniden-üretim süreci gerçekleştiği ölçüde, bu özdeşlik 3.000 üreticiden yalnızca biri için, kapitalist için iddia edilebilir. Öte yandan, tüketicilerin üreticiler olduğunu öne sürmek de aynı derecede yanlıştır. Toprak sahibi (rant) üretmez, ama tüketir. Aynı şey para sahibi sınıf için de geçerlidir.

Bunalımları yadsımak için kullanılan minareye kılıf arayıcı ifadeler, her zaman kanıtlamak istediği şeyin tersini kanıtladığı için önemlidir. Bunalımları yadsımak için, birliği vurguladıkları yerde çelişki ve karşıtlık vardır. Dolayısıyla, düşlemlerinden silip attıkları çelişkiler, fiilî olarak bulunmasaydı herhangi bir bunalım olmayacağını kanıtladıkları söylenebildiği ölçüde önemlidirler. Ama gerçekte bunalımlar vardır, çünkü bu çelişkiler vardır. Bunalıma karşı öne sürdükleri her mantık, karanlık ruhtan çekilip çıkarılacak dışarı atılan bir çelişkidir ve bu nedenle bunalımlara neden olabilen gerçek bir çelişkidir. Çelişkilerin varolmadığına kendini inandırabilme arzusu, aynı zamanda, gerçekten varolan çelişkilerin *varolmaması gerektiğini* yakaran bir iman ifadesidir. İşçinin gerçekte ürettiği şey, artı-değerdir. Bunu ürettikleri sürece tüketebilirler. Artı-değeri üretir olmaktan çıktıkları anda tüketimleri durur, çünkü üretimleri durur. Ancak tüketebiliyor olmaları, kendi tüketimlerinin eşdeğerini üretmiş olmalarından ötürü değildir. Tam tersine, yalnızca böyle bir eşdeğeri ürettikleri anda tüketimleri kesilir, tüketecekleri bir eşdeğer kalmaz. Ya çalışmaları durdurulur veya kısaltılır, ya da, her durumda, ücretleri düşürülür. Böyle bir durumda —üretim düzeyi aynı kalırsa— ürettiklerinin eşdeğerini tüketmezler. Ama bu tüketim araçlarından yoksun kalışları yeterince üretmedikleri için değil, kendi ürünlerinden kendilerine çok az düştüğü içindir.

Bu ilişkiler yalnızca tüketiciyle üretici ilişkilerine indirgendiği zaman, bazı tüketicilerin hiç üretmediği gerçeği bir yana, üreten

ücretli emekçiyle üreten kapitalistin birbirinden tamamen farklı iki üretici olduğu gözardı edilmiş olur. Bir kez daha, üretimde gerçekten varolan bir *çelişki*, o çelişkiye sırtını dönerek yadsınmaktadır. Ücretli emekçiyle kapitalist arasındaki ilişkinin yalnızca kendisi bile:

1. Üreticilerin çoğunluğunun (işçilerin), kendi ürettikleri ürünlerin geniş bir bölümünün, özellikle üretim araçlarıyla hammaddelerin tüketicileri (alıcıları) olmadıklarını gösterir;

2. Üreticilerin çoğunluğunun, işçilerin, ürettiklerine denk bir miktarı, o denk miktardan daha fazlasını yani bir **artı-değeri**, bir **artı-ürünü** üretirlerse tüketebildiklerini gösterir. Her zaman *aşırı-üreticiler* olmak zorundadırlar; ||718| kendi gereksinimlerinin sınırları içinde tüketici ve alıcı olabilmek için bu gereksinimin üstünde ve ötesinde üretmelidirler.[135]

Bu üreticiler sınıfıyla ilgili olarak, üretimle tüketimin birliği, her durumda, *prima facie* yanlıştır.

Ricardo **talepte** tek sınırın üretim olduğunu ve bunun sermaye tarafından sınırlandığını[136] söylediği zaman, bunun anlamı, gerçekte, yanlış varsayımlardan ayıklanınca, kapitalist üretimin, kendi ölçütünü yalnızca sermayede bulduğudur, bundan başka bir şey değildir; ne var ki, bu çerçevede sermaye terimi, sermayenin üretim koşullarından biri olarak, onunla bütünleştirilen (sermayenin satın aldığı) emek-gücünü de içerir. Soru, bu haliyle sermayenin, tüketim için bir sınır olup olmadığıdır. Her şey bir yana, olumsuz anlamda, yani üretilenden daha fazlası tüketilemez anlamında bir sınırdır. Ama soru, bunun olumlu anlamda da geçerli olup olmadığıdır, yani —kapitalist üretim temelinde— üretilen kadar tüketilebilir mi ya da tüketilmeli midir, sorusudur. Ricardo'nun tezi doğru çözümlendiği zaman, kastettiğinin tam tersini söyler — yani, üretim, mevcut tüketim sınırlarını dikkate almaksızın gerçekleştirilir, ama yalnızca sermayenin kendisi tarafından sınırlandırılmıştır. Ve bu, bu üretim biçiminin karakteristiğidir.

Demek ki varsayıma göre, pazar, diyelim **pamuklu kumaşa boğulmuştur**, öyle ki bir bölümü ya da tümü satılmaksızın beklemektedir veya ancak fiyatının epey altında satılabilmektedir. (Şimdilik bu fiyata, biz *değer* diyeceğiz; çünkü gerçi dolaşım ya da yeniden-üretim sürecini gözden geçiriyoruz ama henüz, maliyet fiyatıyla ya da ondan da daha az ölçüde pazar fiyatıyla değil, değerle ilgiliyiz.)

Söylemeye gerek yok, bu gözlemlerimizin tümünde, tek tek bazı alanlarda çok fazla üretim yapılmış olabileceği ve *bu nedenle* başka alanlarda çok az üretilmiş olabileceği yadsınmamıştır; şu halde **dengesiz üretimden** kısmi bunalımlar doğabilir (ne var ki

dengesiz üretim her zaman yalnızca rekabet temelindeki dengesiz üretimin sonucudur) ve bu dengesiz üretimin genel biçimi, sabit sermayenin aşırı üretimi ya da öte yandan döner sermayenin aşırı üretimi biçiminde kendini gösterir.* Nasıl ki metaların, değerlerinden satılmalarının koşulu, yalnızca toplumsal bakımdan gerekli olduğu kadar emek-zamanı içermeleriyse, sermayenin tüm üretim alanının koşulu da belli bir üretim alanında, toplumun toplam emek-zamanının yalnızca gerekli parçasının kullanılmasıdır — yalnızca toplumsal gereksinimin (talebin) doyurulması için gerek duyulan emek-zamanının kullanılmasıdır. Eğer daha çoğu kullanılırsa, her bir bireysel meta yalnızca gerekli emek-zamanını içeriyor olsa bile, toplamın kendisi, toplumsal bakımdan gerekli olandan daha fazla emek-zamanını içerir; dolayısıyla, gerçi bireysel meta bir kullanım-değeri taşıyorsa da metalar toplamı, düşünülen bu koşullar altında kullanım-değerinin bir bölümünü yitirir.

Bununla birlikte, bu durum, dengesiz üretimden kaynaklandığı ölçüde, yani toplumsal emeğin tek tek üretim alanları arasındaki dengesiz dağılımından kaynaklandığı ölçüde bir bunalımdan söz etmiyoruz. Bu, ancak sermayelerin rekabetiyle bağlantılı olarak gözden geçirilebilir. Bu çerçevede daha önce belirtildiği gibi** bu dengesizliğin pazar fiyatında neden olduğu yükselme ya da düşme, sermayenin bir daldan çekilip bir başkasına aktarılması ile, sermayenin bir daldan ötekine göçü ile sonuçlanır. Ne var ki bu dengelemenin kendisi, dengelemenin karşıtının önceden varolmasını gerektirir ve dolayısıyla *bunalımı* kapsar; bunalımın kendisi dengelemenin bir türü olabilir. Ricardo, vb. bu bunalım türünü kabul ederler.

Üretim sürecini gözden geçirirken[137] gördük ki, kapitalist üretimin bütün hedefi olabilen en büyük artı-emeği ele geçirmektir; başka deyişle, belli bir sermayeyi kullanarak, ister işgününün uzatılması yoluyla olsun, ister işbirliği, işbölümü, makine vb. aracılığıyla emeğin üretkenlik gücünü artırarak olsun, kısacası geniş ölçekli üretim, yani kitlesel üretim yoluyla, olabilen en büyük miktarda doğrudan emeği fiiliyata geçirmektir. Demek ki pazarın sınırlarını dikkate almaksızın üretmek, kapitalist üretimin doğasında vardır.

Yeniden-üretimi incelerken, her şeyden önce, üretim yönteminin aynı kaldığını ve üretimin genişlediği sürece aynı kaldığını varsaymıştık. Bu örnekte, üretilen metalar, sermaye daha üretken

* || 720| (Eğirme makineleri icat edildiği zaman, dokumacılığa oranla aşırı iplik üretimi olmuştu. Dokumacılığa mekanik dokuma tezgahları gelince bu dengesizlik giderildi.) | 720||

** Bkz: Bu cilt, s. 192-196. –*Ed.*

kullanıldığı için değil, daha fazla sermaye kullanıldığı için artmıştı. Ama sermayede ||719| yalnızca miktar olarak artış bile onun üretkenlik gücünün arttığına işarettir. Eğer sermayenin miktar olarak artışı, üretkenlik gücünün gelişiminin sonucuysa, üretkenlik gücü de daha geniş, daha büyümüş kapitalist temelin varlığına dayanarak gelişir. Karşılıklı etkileşim sözkonusudur. Daha genişlemiş bir temeldeki yeniden-üretim, [sermaye —ç.] birikimi, başlangıçta üretimin yalnızca miktar olarak artışıymış gibi görünse de — aynı üretim koşullarında daha fazla sermaye kullanılması— belli bir noktada, her zaman, yeniden-üretimin gerçekleştirildiği koşulların daha ileri üretkenliği biçimi altında niteliksel bir genişlemeyi de ifade eder. Sonuç olarak ürün hacmi, yalnızca, genişletilmiş yeniden-üretimdeki —birikimdeki— sermaye büyüyüşüne oranla artmakla yetinmez.

Şimdi amerikan bezi örneğimize geri dönelim.

Pamuklu beze doymuş olan pazardaki durgunluk, dokumacının yeniden-üretim sürecini engeller. Bu altüst oluş önce onun işçilerini etkiler. [İşçiler] şimdi artık onun ürününün —pamukluların— ve kendi tüketimlerine giren öteki metaların ya daha alt düzeyde tüketicisidirler ya da hiç tüketicisi değildirler. Kuşkusuz, işçiler pamuklulara gereksinim duymaktadırlar, ama satın alamazlar, çünkü alma olanakları yoktur; alma olanakları yoktur, çünkü üretimi sürdürememektedirler; üretimi sürdürememektedirler, çünkü çok fazla üretilmiştir, pazarda çok fazla pamuklu vardır. Ne Ricardo'nun "onların üretimini artırma" öğüdü, ne önerdiği "başka bir şey üretme" seçeneği işçilere yardım edebilir.[138] Şimdi geçici artı-nüfusun bir parçasını **emekçilerin** üretim fazlasının —bu örnekte **pamuklu üreticilerinin**— bir parçasını oluştururlar, çünkü **pazarda pamuklu ürünü fazlası** vardır.

Ancak, pamuğun bu yeniden-üretimi sürecindeki kesintiden pamuklu dokumaya yatırılan sermayenin doğrudan istihdam ettiği işçilerin yanısıra çok sayıda başka üretici de darbe yemiştir: **eğirmenler, pamuk yetiştiricileri, makine yapımcıları (iğ, dokuma tezgahı, vb. üreticileri), demir ve kömür üreticileri, vb.**. Bütün bu alanlardaki yeniden-üretim de engellenecektir, çünkü pamuklu kumaşın yeniden-üretimi, kendi yeniden-üretimlerinin koşuludur. Onlar kendi alanlarında *aşırı üretim yapmamış olsalar* bile, yani pamuk üretiminin, düzenli işlerken koyduğu sınırların ötesinde üretmemiş olsalar bile, bu böyle olur. Bütün o sanayilerin ortak yanı, gelirlerini (ücretlerini ve kârlarını, kâr biriktirilmeyip gelir olarak tüketildiği ölçüde) kendi ürünlerine değil, amerikan bezinin yanısıra başka alanlarda üretilen tüketim maddelerine harcayarak

tüketmeleridir. Demek ki, pazarda çok fazla amerikan bezi bulunduğu için tüketimi ve amerikan bezi talebi düşer. Ama bu, o *dolaylı* pamuklu üreticilerinin tüketim maddesi olarak gelirlerini harcadıkları öteki tüm metalar için de sözkonusudur. Amerikan bezi ve öteki tüketim maddelerini alma olanakları daralır, azalır, çünkü pazarda çok fazla amerikan bezi vardır. Bu öteki metaları da (tüketim maddelerini de) etkiler. Şimdi hepsi, bir anda *göreli olarak* aşırı-üretilmiş gibi olur, çünkü, onları satın alma **araçları** ve dolayısıyla talep daralmıştır. Bu alanlarda aşırı-üretim olmamışsa bile şimdi artık aşırı-üretmektedirler.

Eğer aşırı-üretim yalnızca **pamukluda** değil, ama **keten**, **ipekli** ve **yünlü** kumaşlarda da olmuş olsa, o zaman bu az sayıda ama önde gelen mallarda görülen aşırı-üretimin, pazarın tümünde aşağı yukarı genel (*göreli*) bir aşırı-üretime nasıl yol açtığı anlaşılabilir. Bir yandan her türlü yeniden-üretim aracı bolluğu ve pazarda da her türlü satılmamış malın aşırı bolluğu vardır, öte yanda iflas etmiş kapitalistler ile, sefil, aç işçiler.

Ama bu, iki uçlu bir savdır. Bazı önemli tüketim maddelerindeki aşırı-üretimin, kendi ardından, aşağı yukarı genel bir aşırı-üretimi getirmek zorunda olduğu eğer kolaylıkla anlaşılır bir şeyse de bu maddelerdeki aşırı-üretimin nasıl ortaya çıkabileceği o kadar açık değildir. Çünkü genel aşırı-üretim olgusu, yalnızca bu alanlarda doğrudan istihdam edilen işçilerin karşılıklı bağımlılıklarından değil, ama birbirlerinin ürünlerinin öğelerini, ***değişmeyen sermayelerinin*** çeşitli aşamalarını üreten tüm bu sanayi dallarının karşılıklı bağımlılıklarından çıkar. Arkadan gelen sanayi dallarında aşırı-üretim bir sonuçtur. Ama birincisine [dokumacıya —ç.] nereden gelmiştir? Çünkü, birinci **üretimi sürdürdükçe** ötekiler üretime devam ederler, gelirde ve dolayısıyla kendi tüketimlerinde genel bir büyüme güvence altında görünür.[139] | 719| |

[*13. Pazardaki Genişlemenin Üretimdeki Gelişmeye Ayak Uyduramaması. Tüketimin ve İç Pazarın Sınırsız Genişleyebilirliği Konusundaki Rikardocu Yaklaşım*]

| | 720| Eğer [yukardaki —ç.] soruya, sürekli gelişen üretimin ⟨üretim yıllık olarak iki nedenle genişler; birincisi, üretime yatırılan sermaye sürekli olarak büyüdüğü için; ikincisi, sermaye sürekli olarak daha üretken kullanıldığı için; yeniden-üretim ve birikim sırasında, ufak tefek iyileştirmeler sürekli üstüste eklenir ve sonunda üretim düzeyinin tamamını değiştirir. Geliştirmeler üstüste yığılır, üretken güçlerde kümülatif bir gelişme olur.⟩ sürekli genişle-

yen bir pazar gerektirdiği ve üretimin pazardan daha hızlı genişlediği belirtilerek yanıt verilirse, o zaman açıklanması gereken olguyu anlatmak için, yalnızca farklı terimler kullanmakla —soyut terimler yerine somut terimler kullanmakla— yetinilmiş olur. Pazar, üretimden daha yavaş genişler; ya da sermayenin, yeniden-üretim sürecinde içinden geçtiği döngüde —içinde sermayenin yalnızca yeniden-üretilmediği ama genişletilmiş ölçekte yeniden-üretildiği, içinde sermayenin bir çemberi değil bir sarmalı tanımladığı döngüde— bir an gelir ki, pazar, kendisinin üretim için çok dar olduğunu ortaya koyar. Bu döngünün sonunda olur. Ama yalnızca, pazarın [metaya —ç.] boğulduğunu ifade eder. Aşırı-üretim belirgindir. Eğer pazarın genişlemesi üretimin genişlemesine ayak uydurabilseydi, pazarda aşırı mal bolluğu, aşırı-üretim olmazdı.

Ne var ki, pazarın üretimle birlikte genişlemek zorunda olduğunun yalnızca itiraf edilmesi bile, öte yandan, bir kez daha aşırı-üretim olasılığının itiraf edilmesidir; çünkü pazar kendi dışından coğrafi anlamda sınırlandığı için, iç pazar, hem iç hem dış pazarla karşılaştırıldığında sınırlıdır; dış pazar dünya pazarıyla karşılaştırıldığında sınırlıdır, dünya pazarı ise, kendi içinde genişleyebilme gücünde olduğu halde, zamanın her anındaki sınırıyla çerçevelenmiştir. Aşırı-üretim olmayacaksa pazarın genişlemesinin gerektiğinin itiraf edilmesi, bu nedenle aşırı-üretim olabileceğinin itirafıdır. Çünkü, pazar ve üretim bağımsız iki faktör olduğuna göre birinin genişlemesinin, ötekinin genişlemesine *denk düşmemesi* olanaklıdır; pazar sınırlarının üretim için yeterince hızlı genişletilmemiş olması ya da yeni pazarların —pazarın yeni eklentilerinin— üretimin hızlı adımlarının gerisinde kalmış olması ve böylece genişletilmiş pazarın, daha önceki dar pazar gibi bir engel halini alması olanaklıdır.

Bu nedenle Ricardo, üretimin genişlemesi ve sermayenin büyümesiyle eşzamanlı olarak *pazarın genişlemesi*nin gerekirliğini yadsırken tutarlıdır. Bir ülkede bulunan tüm sermaye o ülkede yararlı biçimde kullanılabilir [der —ç.]. Böylece Ricardo, bir yandan kendisinin (Ricardo'nun) görüşünü öne süren, öte yandan her zamanki akılcı yetisiyle o görüşe karşı çıkan Adam Smith'le polemiğe girişir. Adam Smith henüz aşırı-üretim olgusundan ve aşırı-üretimden kaynaklanan bunalımlardan habersizdir. Onun tek bildiği, kredi ve banka sistemiyle birlikte otomatik olarak ortaya çıkan kredi ve para bunalımlarıdır. İşin aslında, sermaye birikiminde, bir ulusun genel zenginlik ve gönencinin koşulsuz artışını görür. Öte yandan iç pazarın, dış pazara, koloni pazarına ve dünya pazarına doğru genişleyişi gerçeğinde, iç pazarda göreli (potansiyel) aşırı üretim de-

diği şeyin kanıtını görür. Bu noktada Ricardo'nun ona yönelttiği polemiği alıntılamaya değer:

"Tüccarlar sermayelerini dış ticarete ya da taşımacılığa yatırdıkları zaman bu bir zorunluluk değildir, her zaman bir seçim sorunudur: o işte kârları, iç ticarete göre şu ya da bu ölçüde daha fazla olacağı içindir.

"Adam Smith haklı olarak 'her insanda yiyecek arzusunun, insan midesinin dar kapasitesiyle sınırlandığını gözlemlemiştir'".

⟨Burada Adam Smith fevkalade hatalıdır, çünkü lüks tarım ürünlerini dışlar⟩

"ama maddi rahatlıklar, yapı süsleme eşyaları, giysi, yolculuk kıyafetleri, ev eşyası ve mobilyalar için duyulan arzu, görünüşe göre sınırsızdır ya da belirli bir çerçevesi yoktur."

"Doğa" (diye devam ediyor Ricardo) "demek ki, tarımda herhangi bir [...] anda kârlı biçimde yatırılabilecek sermaye miktarını zorunlu olarak sınırlamıştır,"

⟨**Tarımsal ürünler** ihraç eden ulusların bulunmasının nedeni bu mu acaba? Sanki doğaya karşın, örneğin İngiltere'de kavun, incir, üzüm, vb. ... çiçek, vb. ... ve kuşlar av kuşları vb. (örneğin Romalıların yalnızca yapay balık yetiştirme kültürüne yatırdıkları sermayeyi düşünün) üretmek için olabilecek her sermayeyi koyması olanaksızmış gibi. Ve sanki sanayi hammaddelerini tarımsal sermaye üretmiyormuş gibi.⟩

"*ama doğa*, maddi rahatlıklar ve yaşamı [güzelleştiren –ç.] süs eşyaları sağlamakta kullanılabilecek *sermaye miktarına herhangi bir sınır koymamıştır*." (Sanki, doğanın konuyla herhangi bir ilgisi varmış gibi.) "Bu hoş nesneleri *azami miktarda sağlamak hedeflenen amaç*tır ve bu amacı ancak dış ticaret ya da taşımacılık daha iyi başaracağı için, insanlar, gerek duyulan o metaları ülke içinde üretmek yerine dış ticarete ya da taşımacılık işine girerler. Ancak eğer bazı özel durumlar nedeniyle dış ticarete ya da taşımacılığa sermaye yatırmamız engellenirse, o kadar avantajlı olmasa da o sermayeyi ülke içinde yatırmalıyız; ve 'maddi rahatlıklara, yapı süsleme eşyalarına, giysilere, yolculuk kıyafetlerine, ||721| ev eşyası ve mobilyaya' duyulan arzunun *sınırı olmadığına göre*, *onları üretecek işçilerin geçimini sağlama* gücümüzü çerçeveleyen sınırların dışında, *bunları sağlamakta kullanılacak sermayenin herhangi bir sınırı olamaz.*

"Oysa Adam Smith taşımacılık işinden seçimimize bağlı bir iş gibi değil, gerektiği için yapılan bir iş gibi söz ediyor; sanki o işe yatırılan sermaye, o yolda kullanılmasaymış, atıl kalırmış gibi, *sanki iç ticaretteki sermaye* sınırlanmazsa, *aşırı bir sermaye akımına uğrarmış gibi* söz ediyor. 'Bir ülkenin sermaye stoku' diyor, '*o belirli ülkede tüketimi karşılamakta ve üretken gücünü beslemekte hepsi kullanılamayacak*'" (italikler Ricardo'nun) " 'kadar artarsa, o sermayenin

fazla kısmı kendini doğal olarak taşımacılık işine fırlatır atar ve aynı hizmeti başka ülkeler için de görmüş olur.'

"Peki ama, Büyük Britanya'nın üretken emeğinin bu parçası, ülke içinde daha fazla isteklisi bulunan bir şeyleri satın almakta kullanılacak daha başka malları hazırlamakta istihdam edilemez mi? Ve eğer bu yapılamazsa, bu üretken emeği, daha az avantajlı da olsa, ülke içinde aranan malları ya da onların yerini tutabilecek olan bazı malları yapmakta kullanamaz mıyız? Kadife yapmak istiyorsak, kadife yapma girişiminde bulunamaz mıyız; ve eğer başaramazsak, daha fazla kumaş ya da arzuladığımız başka nesneler yapamaz mıyız?

"Meta üretiyoruz ve onlarla yurtdışından mal satın alıyoruz, çünkü ülke içinde sağlayabileceğimizden *daha fazla miktarda*" ⟨kalite farkı mevcut değil!⟩ "elde edebiliyoruz. Bizi bu ticaretten mahrum edin derhal kendimiz için üretiriz. Ne var ki, Adam Smith'in bu görüşü, onun bu konudaki genel öğretisinin tümüne ters düşüyor." ⟨Ricardo şimdi Adam Smith'i alıntılıyor:⟩ "Eğer yabancı bir ülke bize bir malı, bizim ürettiğimizden daha ucuza sağlayabiliyorsa, bizim daha avantajlı olduğumuz bir yolda kullanılacak kendi sanayi ürünlerimizin bir parçasıyla onu satın almak daha iyidir. *Ülkede istihdam ettiği genel emekle* her zaman oranlı olan sermaye*" ⟨çok farklı oranlı⟩ ⟨italikler gene Ricardo'nun⟩ "'bu yüzden azalmayacaktır, yalnızca, en yararlı biçimde kullanılabileceği yolu bulmak için serbest kalacaktır.'

"Bir kez daha. 'Bu çerçevede, elinin altında kendi tüketebileceğinden daha fazla gıda bulunanlar, *fazla kısmı* ya da aynı anlama gelmek üzere fiyatını, başka hoş şeylerle *değiştirmeyi* her zaman arzu ederler. Sınırlı arzuyu karşılayanın üzerinde kalan şey, *doyurulamayan ve tümüyle sınırsız görünen arzuların* yerine getirilmesi için verilmektedir. Yoksullar, yiyecek elde etmek için, zenginin keyfini yerine getirmek için çaba harcayacak ve o yiyeceği daha bir güven altına almak için, kendi ürünlerinin ucuzluğu ve mükemmelliğinde birbirleriyle yarışacaklardır. Artan gıda maddesi miktarıyla ya da artan iyileşmeler ve toprakların ekilmesiyle birlikte işçi sayısı da artar; ve yaptıkları işin doğası, emeğin azami ölçüde alt bölümlere ayrılmasına elvereceği için, kullanabilecekleri malzeme miktarı, işçi sayısındaki artıştan daha fazla o anda artacaktır. Böylece insan buluşunun, yapılarda, giyside, yolculukta kullanılan giysi ve eşyada ya da evlerdeki eşya ve mobilyada, yararlı ya da güzelleştirici bir biçimde kullanma becerisini göstereceği her malzemeye talep çoğalacaktır; toprağın derinliklerinde bulunan fosillere, minerallere, kıymetli ve değerli taşlara olan talep artacaktır.'

"Bunlardan çıkan, *talebin sınırı olmadığıdır*, *kâr bıraktığı sürece sermayenin kullanılmasında sınır olmadığıdır* ve *sermaye ne kadar bollaşırsa bolllaşsın*, kârların düşmesi için, ücret artışlarından başka bir neden bulunmadığıdır ve bir de şu eklenebilir: ücretlerin artı-

* Metinde, "gayret", "çalışma" anlamıyla "industry" sözcüğü kullanılıyor; kastedilen "emek"tir. –ç.

şı için yeterli ve kalıcı tek neden, giderek artan sayıdaki işçiler için yiyecek ve zorunlu geçim araçları bulmaktaki güçlüktür" (agy, s. 344-348).

[*14. Üretici Güçlerin Hızlı Gelişimiyle Tüketimin Sınırlılığı Arasındaki Çelişkinin Aşırı-Üretime Yol Açması. Genel Aşırı-Üretimin Olanaksızlığı Teorisinin Esas Olarak Mazeretçi Bir Eğilim Göstermesi*]

Yanlışlığa yönelten, *aşırı-üretim* teriminin kendisidir. Toplumun geniş bir kesiminin en ivedi gereksinimleri karşılanmadıkça ya da *yalnızca* en öncelikli gereksinimler karşılandıkça, kuşkusuz *ürünlerin aşırı-üretimi*nden —o insanların gereksinimine göre ürün miktarının aşırı fazla olduğu anlamında— kesinlikle söz edilemez. Tam tersine, kapitalist üretim temelinde, bu anlamda sürekli bir *eksik-üretim* olduğunun söylenmesi gerekir. Üretimin sınırlarını kapitalistin kârı belirler, asla üreticilerin gereksinimleri değil. Ancak, ürünlerin aşırı-üretimiyle, *metaların* aşırı-üretimi, tepeden tırnağa, iki farklı şeydir. Eğer Ricardo *meta* biçiminin ürün için hiç fark etmediğini ve bir de *meta dolaşımı*ndan yalnızca biçimce farklı olduğunu düşünüyorsa —yani bu çerçeve içinde değişim-değerinin, şeylerin değişime sokulmasının yalnızca eğreti bir yaftası olduğunu ve dolayısıyla paranın biçimsel bir dolaşım aracı olduğunu düşünüyorsa— o zaman bu düşüncesi, burjuva üretim biçiminin mutlak üretim biçimi olduğu, dolayısıyla belirli özgün karakteristiği olmayan, ayırıcı özellikleri yalnızca biçimsel olan bir üretim biçimi olduğu yollu önvarsayımı ile aynı çizgidedir. Bundan ötürüdür ki, burjuva üretimin, kendi içinde, üretici güçlerin serbestçe gelişimini önleyen ve bunalımlarda özellikle *aşırı-üretimde* —bunalımlardaki bu temel olguda— su yüzüne vuran bir engel taşıdığını itiraf edemez.

|| 722| Ricardo, Adam Smith'in parçalarında, her tür kullanım-değeri için duyulan sınırsız "**arzu**"nun, üreticiler yığınının aşağı yukarı gerekli geçim araçlarıyla —yiyecek ve gerekli tüketim maddeleriyle— sınırlandığı bir ortamda, her zaman karşılanabileceğini, böylece o büyük üreticiler çoğunluğunun —zenginlik, gerekli geçim araçları sınırının ötesine geçtiği ölçüde— bu zenginliğin tüketiminden şöyle ya da böyle dışlanabileceğini görmüş, bunları alıntılamış, onaylamıştır ve bu nedenle de yinelemiştir.

Aslında, köleliğe dayanan eski üretim biçiminde de durum buydu, hatta daha da aşırı ölçüdeydi. Ama o eskiler artı-ürünü sermayeye dönüştürmeyi hiç mi hiç düşünmediler. Ya da çok sınırlı ölçü-

de dönüştürdüler. (Onlar arasında, dar anlamda hazine yığmanın yaygın oluşu, ne kadar çok artı-ürünün tamamen atıl kaldığını gösterir.) Artı-ürünün büyük bir bölümünü, sanat, din işlerinde, ***kamusal işlerde***, üretken-olmayan harcamalarda kullanırlardı. Üretimlerinin daha da azı, maddi üretim güçlerinin serbest bırakılmasına ve geliştirilmesine —işbölümüne, makinelere, doğa güçlerinin kullanımını kontrol altına almaya— özel üretime yönlendirilmişti. İşin aslında, genel çerçevede, el-zanaatı emeğinin ötesine geçmediler. Özel tüketim için ürettikleri zenginlik, bu nedenle, göreli olarak küçüktü; eğer büyük görünüyorsa, onunla ne yapacağını pek bilemeyen az sayıda insanın elinde toplanmış olmasındandır. Dolayısıyla, eskiler arasında, gerçi hiçbir *aşırı-üretim* yoktu ama, zenginlerin Roma ve eski Yunan'ın son dönemlerinde çılgınca bir israfa dönüşen *aşırı-tüketimi* vardı. Aralarından ticaret yapan pek az kişi, bir ölçüde, ***esas olarak*** yoksul olan bu halkların sırtından geçinirdi. Modern aşırı-üretimin temelini [oluşturan] şey ise, bir yandan, gerekli geçim araçlarının sınırları içine kapatılan üreticiler kitlesi temelinde üretici güçlerin gemlenmemiş gelişimi ve dolayısıyla kitlesel üretim, öte yandan kapitalistlerin kârının belirlediği engeldir.

Ricardo'nun ve başkalarının aşırı-üretim, vb. [tezine –ç.] karşı ortaya koydukları tüm itirazları, burjuva üretimini ya alım ile satım arasında herhangi bir ayrımın olmadığı bir üretim biçimi —doğrudan takas— ya da *toplumsal* bir üretim olduğu görüşüne dayanır; öyle bir toplumsal üretim ki, sanki bir plana göre, toplum kendi üretim araçlarını ve üretken güçlerini, çeşitli toplumsal gereksinimlerin giderilmesi için gereken ölçü ve derecede dağıtır ve her üretim alanı, o alanda gerek duyulan gereksinimi karşılayacağı toplumsal sermaye *payını* alır. Bu kurgu, tamamen, burjuva üretimin kendine özgü biçimini kavrama yetersizliğinden kaynaklanır ve bu yetersizliğin kaynağı da tıpkı belirli bir dine inanan ve o dini *en üstün din olarak* gören ve onun dışındakileri *sahte* din sayan kişinin tutkusu gibi, burjuva üretimini, üretim işte böyle olur diye algılama tutkusudur.

Tam tersine, yanıtlanması gereken soru şudur: Kapitalist üretim temelinde, herkes kendisi için çalıştığına göre ve belli bir emeğin de aynı anda onun karşıtı olarak, soyut genel emek olarak ve bu biçimiyle toplumsal emek olarak ortaya çıkması gerektiğine göre, çeşitli üretim alanları arasında karşılıklı bağımlılığı ve bu alanların boyutlarıyla birbirlerine oranı arasında gerekli dengeyi, süreğen bir uyumsuzluğun sürekli düzeltilerek etkisizleştirilmesi dışında başarmak nasıl olanaklı olabilir? Rekabet yoluyla ayarla-

ma yapıldığından söz edenler bu durumu itiraf etmiş oluyorlar; çünkü bu ayarlamalar, her zaman ayarlanacak bir şey olduğunu, ve dolayısıyla uyumun yalnızca varolan uyumsuzluğu düzelterek gidermeyi öngördüğünü peşin peşin kabul etmiş oluyorlar.

Ricardo'nun bazı metalar için **boğulmuşluğu** kabul etmesi de bundandır. *Olanaksız* olduğu varsayılan tek şey, **pazarın eşzamanlı olarak genel** bir mal fazlalığına **boğulmasıdır**. Demek ki, herhangi bir üretim alanında aşırı-üretim olasılığı yadsınmıyor. Olanaksız olduğu söylenen şey, bu *eşzamanlılık* olgusunun *tüm* üretim alanlarında ortaya çıkmasıdır, 'böylece [**genel**] aşırı-üretimin ve pazarın genel bir mal fazlalığına boğulmasının olanaksızlığıdır. (Bu ifade her zaman *cum grano salis** kabul edilmelidir; çünkü genel aşırı-üretim dönemlerinde, bazı alanlardaki aşırı-üretim hep bellibaşlı ticari maddelerdeki aşırı-üretimin *ürünü* ve *sonucu*dur; her zaman *göreli*dir; yani, başka alanlarda aşırı-üretim olduğu için aşırı üretim.)

Mazeretçiler bunu, tam tersine dönüştürürler. [Yalnızca] bellibaşlı ticari maddelerde aşırı-üretim [vardır], yalnızca oralarda aktif aşırı-üretim kendini gösterir — bunlar genelde, fabrika yöntemleriyle (ve tarımda da) kitlesel olarak üretilen maddelerdir; o maddelerde aşırı-üretim varolduğu için, onlarda göreli ya da pasif aşırı-üretim, ortaya çıkar. Buna göre aşırı-üretim, yalnızca evrensel olmadığı için vardır. Aşırı üretimin *göreli* oluşu —yani birkaç alandaki fiilî aşırı-üretimin başka alanlarda aşırı-üretimi açığa çıkarması— şöyle ifade ediliyor: *Evrensel* aşırı-üretim diye bir şey yoktur, çünkü eğer aşırı üretim evrensel olsaydı, tüm üretim alanları, birbirine karşı aynı konumda olurdu; bu nedenle *evrensel* aşırı-üretim, aşırı-üretimi dışlayan oransal üretimdir. Ve bunun, evrensel aşırı-üretime karşıt bir sav olması bekleniyor. ||723| Çünkü, mutlak anlamda *evrensel aşırı-üretim*, aşırı-üretim olmaktan çok, bütün üretim alanlarında üretken güçlerin olağandan daha fazla gelişmesi demek olacağı için, öne sürüldüğüne göre, bu varolmayan, bu kendi kendini iptal etmiş bulunan aşırı-üretim değildir, *fiilî aşırı-üretim yoktur* — o her ne kadar varsa da bu değildir.

Eğer bu zavallı laf ebeliği daha yakından incelenirse, şu demek olur: Varsayalım ki, demirde, pamuklu, **keten, ipek, yün kumaşta** vb. aşırı-üretim vardır; o zaman, örneğin çok az kömür üretildi, bu sözü edilen aşırı-üretimin nedenidir, denemez. Çünkü, demirin aşırı-üretimi, kömürde de benzer bir aşırı üretimi içine çeker, tıpkı dokuma kumaştaki aşırı-üretimde iplikteki aşırı-üretimin pay sa-

* Sözcük anlamında "*bir tutam tuzla*"; konuşma dilinde "*kimi çekincelerle*" anlamında. —ç.

hibi olması gibi. ⟨Kumaşla karşılaştırınca ipliğin aşırı-üretimi, makineyle karşılaştırınca demir, vb. olabilir. Bu her zaman, değişmeyen sermayenin göreli aşırı-üretimidir.⟩ Bu nedenle, ("**çok fazla üretilmiş olabilecek olan**") pazarda çok fazla *bulunduğu* için "**ona harcanan sermayeyi geri ödeyemeyen maldan**" [agy, s. 341-342] pozitif aşırı-üretimleri, açıklanması gereken fiilî bir durum olan malların üretimine bir etmen olarak, yani hammadde, ***ikincil malzeme*** ya da üretim aracı olarak girdikleri öne sürülen maddelerin eksik üretilmeleri **sözkonusu olamaz**. Sorun, daha çok, doğrudan [başka] üretim alanlarına ait olan mallardadır; bunlar, varsayıma göre, ne **aşırı-üretilen** belli-başlı ticari mallar grubuna giren mallardır; ne de belli-başlı ticari mallar grubuna *ara-mallar* verdikleri için üretim düzeyi en azından mamulün üretimi düzeyine erişmiş alanların malları grubundandır — gerçi bu alanlarda da üretimin daha da ileri gitmesini ve aşırı-üretim içinde aşırı-üretime neden olmasını engelleyen hiçbir şey yoktur. Örneğin, kömürün, üretimin zorunlu koşulu olduğu tüm sanayilerin sürdürülebilmesine yetecek miktarda üretilmiş olması gerektiğine göre, demirin, ipliğin, vb. aşırı-üretildiği söylendiği zaman, (kömür, demire, ipliğe [vb.] göre **oranlı olarak** üretilmiş olsa bile) bu kömürün de aşırı-üretilmiş olduğunu ifade eder ama, demirin, ipliğin, vb. aşırı-üretimi için yeterli olacak kömürden daha fazlasının üretilmiş olması *da* olasıdır. Bu yalnızca olanaklı değildir, ama büyük olasılıkla öyledir. Çünkü *kömür ve iplik üretimi* ve bir malın ilk evrelerinin üretilmesi için şart olan ve bir başka üretim alanında tamamlanacak olan ürünlerin üretimini yöneten şey hemen görünürdeki talep ya da görünürdeki üretim veya yeniden-üretim değildir, bunların **genişleme** *derecesi*, *ölçüsü oranı*dır. Açıkça ortadadır ki bu hesapta hedef gereğinden fazla yakına alınmış olabilir. Bu durumda, örneğin piyanodan, değerli taşlardan, vb. yeterince üretilmemiştir, bu ürünler *eksik-üretilmiş*tir. ⟨Ancak, belli-başlı maddeler arasında olmayan maddelerin aşırı-üretiminin, [öteki alanlardaki —ç.] aşırı üretimin sonucu olmadığı, tam tersine, örneğin tahıl ya da pamuk hasadının kötü gitmesinden ileri gelen *eksik-üretim*in sonucu olduğu durumlar da vardır.⟩

Uluslararası sahneye taşındığı anda, bu ifadenin saçmalığı ortaya çıkar; Say'nin ve ondan sonra başkalarının yaptığı budur.[140] Örneğin İngiltere *aşırı-üretmemiştir*, ama İtalya *eksik-üretmiştir*. Eğer, her şeyden önce, İtalya, İngiltere'nin meta olarak İtalya'ya ihraç ettiği sermayeyi yenileyecek kadar sermayeye sahip olsaydı, herhangi bir aşırı-üretim olmayacaktı; ikincisi, İtalya o sermayeyi, İngiliz sermayesinin —kısmen kendini yenilemek, kısmen o serma-

yenin getirdiği geliri yerine geri koymak için— gereksindiği başlıca malları üretecek biçimde yatırmış olsaydı [İngiltere'de –ç.] aşırı-üretim olmayacaktı. Demek ki *İngiltere'de* —İtalya'daki *fiilî* üretime göre— varolan fiilî, *aşırı-üretim*, aslında sözkonusu değildir; ortada yalnızca *İtalya'daki hayalî eksik-üretim* vardır; hayalîdir, çünkü || 724| İtalya'da olmayan bir sermayeyi ve üretken güçlerin [belli bir –ç.] gelişmişliğini öngörür; ikincisi İtalya'da *varolmayan* bu sermayenin, **İngiltere'nin arzıyla** İtalya'nın **talebini**, İngiliz ve İtalyan üretimini birbirinin tamamlayıcısı yapan bir yolda kullanıldığı gibi ütopik bir varsayıma dayanır. Başka deyişle, eğer arz ve talep birbirine tekabül etseydi, eğer sermaye tüm alanlara bir ürünün üretiminin, ötekinin tüketimini kavradığı, dolayısıyla kendi tüketim kavradığı oranlarda dağılsaydı, aşırı-üretim olmayacaktı, demekten başka bir şey değildir. Aşırı-üretim olmasaydı, aşırı-üretim olmazdı. Ne var ki, kapitalist üretim kendine, yalnızca belli bazı alanlarda belli bazı koşullarda dizginleri salıverme iznini verebildiğine göre, eğer tüm alanlarda *eşzamanlı* ve *dengeli* gelişmek zorunda olsaydı, kapitalist üretim diye bir şey olmazdı. Mutlak aşırı-üretim belli bazı alanlarda olduğu içindir ki, aşırı-üretim olmayan alanlarda da göreli aşırı-üretim ortaya çıkmaktadır.

Demek ki, bir alandaki aşırı-üretimi, bir **başka** alandaki eksik-üretimle açıklamak, yalnızca, eğer üretim birbiriyle oranlı olsaydı aşırı-üretim olmayacaktı, demektir. Eğer arz ile talep birbirine tekabül etseydi ya da kapitalist üretim ve üretimin genişlemesinde tüm alanlar —işbölümü, makine, uzak pazarlara ihracat, vb. kitlesel üretimde— eşit fırsat sunsaydı, yani birbiriyle ticaret yapan ülkeler üretimde (ve gerçekten farklı ve birbirini tamamlayıcı üretimde) aynı kapasiteye sahip olsaydı, aynı şey söylenebilir; aşırı-üretim olmazdı denebilir. Demek ki aşırı-üretim, dini bütünlerin tüm bu duaları kabul olunmadığı için ortaya çıkmaktadır. Ya da daha soyut bir biçimde [şöyle denebilir –ç.]: Eğer her yerde aynı çapta aşırı-üretim olsaydı, hiçbir yerde aşırı-üretim olmazdı. Ama her yerde evrensel ölçüde aşırı-üretim yapacak kadar sermaye yoktur, o nedenle kısmi bir aşırı-üretim vardır.

Bu fanteziyi daha yakından inceleyelim:

Her bir sanayide aşırı-üretim olabileceği kabul ediliyor. *Tüm* sanayilerde eşzamanlı aşırı-üretimi önleyebilecek tek şey, iddiaya göre, metanın bir metaya karşı değişildiğidir, yani **takasın** varsayılan koşullarına sığınılmaktadır. Ama bu saptırmanın yolunu kesen şey [kapitalizm koşullarında], **burada ticaretin takas** olmadığıdır; o nedenle, bir metanın satıcısı, mutlaka **aynı zamanda bir başka malın alıcısı** olmak zorunda değildir. Demek ki bu saptırmanın

esası, *para*dan uzak durmaya ve bizim, ürünlerin değişime sokulmalarıyla ilgilenmeyip metaların dolaşımıyla —ki bunun önemli bir parçası alım ve satımın birbirinden ayrılmasıdır— ilgilenmiş olmamıza dayandırılmaktadır.

⟨Sermayenin dolaşımı, kendi içinde kesinti *olasılıklarını* taşır. Paranın örneğin yeniden-üretim koşullarına dönüştürülmesinde, sorun yalnızca paranın aynı kullanım-değerlerine (aynı türde) çevrilmesi değildir; yeniden-üretim sürecinin yinelenmesi için, bu kullanım-değerlerinin yeniden eski değerlerinden (daha düşük bir değer kuşkusuz daha da iyi olur) elde edilebilmeleri de [bir o kadar – ç.] önemlidir. Yeniden-üretim öğelerinin hammaddeleri de içeren önemli bir bölümünde, iki nedenle fiyat artışı olabilir. *Birincisi*, üretim araç-gereçleri, belli bir zamanda hazır edilebilecek hammadde miktarından daha hızlı artarsa. *İkincisi*, hasadın değişken karakteri sonucu. Bundan ötürüdür ki, Tooke'un haklı olarak belirttiği gibi[141] **hava koşulları** modern sanayide büyük bir rol oynar. (Aynı şey, ücretlerle ilgili olarak geçim araçlarında da sözkonusudur. Dolayısıyla, paranın yeniden metaya çevrilmesinde, tıpkı, metanın yeniden paraya çevrilmesinde olduğu gibi, bazı güçlükler çıkabilir ve bunalım olasılıkları belirebilir. Basit dolaşım — sermayenin dolaşımı değil— incelenirken, bu güçlükler sözkonusu değildir.⟩ (Bunun yanısıra bunalımların daha başka etmenleri, koşulları ve olasılıkları vardır ki, onlar somut durumları özellikle sermayelerin rekabetini ve krediyi gözden geçirirken incelenebilir.)

||725| *Metaların aşırı-üretimi* yadsınmakta, ama *sermayenin aşırı-üretimi* kabul ve itiraf edilmektedir. Ne var ki, sermayenin kendisi de metalardan oluşur ya da paradan oluştuğu ölçüde, sermaye olarak işlev görmesi için, yeniden ***şu ya da bu türden*** metalara çevrilmesi gerekir. Peki öyleyse, *sermayenin aşırı-üretimi* ne demek oluyor? Artı-değer üretmeye ayrılmış değerin aşırı-üretimi demek oluyor; ya da eğer maddi içerik dikkate alınırsa, yeniden-üretime — yani *çok daha geniş bir ölçekte yeniden-üretime* ayrılmış metaların aşırı-üretimi demek oluyor ki, bu sade ve basit anlamında aşırı-üretim ile aynı şeydir.

Daha ayrıntısıyla tanımlanırsa, bunun anlamı, *zenginleşme* uğruna çok fazla üretildiğini, ya da ürünün çok büyük bir kısmının gelir olarak tüketilmesinin değil *daha fazla para getirmesi*nin (birikim için) amaçlandığını: sahibinin kişisel gereksinimlerini karşılamasının değil, ama ona para, soyut toplumsal zenginlik, sermaye getirmesinin, emek üzerinde daha fazla güç sağlamasının, yani bu gücü artırmasının amaçlandığını söylemekten başka bir şey değildir. Bir tarafın söylediği işte bu. (Ricardo bunu yadsır.*) Peki ya

öteki taraf, metaların aşırı-üretimini nasıl açıklıyor? **Üretimin yeterince farklılaştırılmadığını**, belli tüketim maddelerinin yeterince fazla miktarlarda üretilmediğini söyleyerek açıklıyor. Sorunun sınai tüketim sorunu olmadığı ortada; çünkü keten bezini aşırı-üreten imalatçı, o yolla, iplik, makine, emek, vb. talebini kaçınılmaz olarak artırır. O nedenle sorun kişisel tüketim sorunudur. Çok fazla keten bezi üretilmiştir, ama belki de çok az portakal. Daha önce, alım-satım arasında [herhangi bir] ayrılma [olmadığını] göstermek için paranın varlığı yadsınmıştı. Burada ise kapitalistleri, zenginleşme, yani artı-değerin bir bölümünü sermayeye dönüştürme amacıyla üreten kapitalistler *olarak* değil, bireysel tüketim için üreten ve basit M—P—M işlemini gerçekleştiren kişilere dönüştürmek için, sermayenin varlığı yadsınıyor. Ama *çok fazla sermaye* olduğunun söylenmesi, her şey bir yana, *gelir* olarak çok az tüketildiğini ve o koşullarda daha fazlasının tüketilemeyeceğini söylemek demek oluyor. (*Sismondi.*)[142] Keten bezi üreticisi, tahıl üreticisinden, neden daha fazla keten bezi tüketmesini istiyor, ya da ikinci, neden keten bezi üreticisinin daha fazla tahıl tüketmesini istiyor? Keten bezini üreten kişi, gelirinin (artı-değerin) daha büyük bir parçasını, kendisi keten bezine ve çiftçi tahıla neden çevirmiyor? Her bir birey sözkonusu olduğu ölçüde, (kendi gereksinimlerinin sınırları dışında) sermayeleştirme arzusunun, bunu yapmasını engellediği kabul edilmektedir. Ama kolektif olarak hepsi için bu kabul edilmiyor.

(Metaların yeniden-üretiminin, üretiminden daha ucuz oluşundan kaynaklanan bunalım etmenlerini, dolayısıyla metaların pazardaki değer aşınmasını, burada tümüyle bir yana bırakıyoruz.)

Dünya pazarı bunalımlarında, burjuva üretimin bütün çelişkileri kolektif olarak patlak verir; belirli (içerikleri ve genişlikleri *belirli*) bunalımlarda patlamalar ara aradır, yalıtılmıştır ve tekyanlıdır.

Aşırı-üretimi, sermaye üretiminin genel yasası özellikle koşullandırır; bu yasa, üretici güçlerin belirlediği sınıra kadar üretme, başka deyişle, pazarın fiilî koşullarını ya da ödeyebilme gücüyle desteklenen gereksinimleri dikkate almaksızın, belli bir miktardaki sermayeyle emeği azami ölçüde sömürme yasasıdır; ve bu, yeniden-üretimin ve birikimin sürekli genişletilmesiyle ve dolayısıyla gelirin yeniden sermayeye dursuz duraksız dönüştürülmesiyle sürer giderken ||726| öte yandan üretici kitleleri ortalama gereksinim düzeyiyle sınırlı kalırlar ve kapitalist üretimin doğası gereği öyle kalmaları gerekir.

* Bkz: Bu cilt, s. 477-478. –*Ed.*

|15. Sermayenin Farklı Birikim Türleri ve Birikimin Ekonomik Sonuçları Üzerine Ricardo'nun Görüşleri|

"*Vergiler Hakkında*"ki VIII. bölümde Ricardo şöyle diyor:

> "Bir ülkenin yıllık üretimi yıllık tüketimini yenileyen [bölümden – ç.] daha fazla olduğu zaman, o ülkenin sermayesini artırdığı söylenir; yıllık tüketimi, yıllık üretimi karşılayacak kadar değilse, sermayesinin azaldığı söylenir. Demek ki sermaye artan bir üretimle artırılabilir ya da üretken-olmayan bir tüketim sonucu azalır" (agy, s. 162-163).

"**Üretken-olmayan tüketim**" derken, burada Ricardo'nun kastettiği şey 163. sayfadaki dipnotta söylediği gibi, üretken-olmayan işçilerin "... **yeniden değer üretmeyenlerin**" tüketimidir. Bu nedenle, yıllık üretimdeki artış derken kastedilen, yıllık sınai tüketimdeki artıştır. Yıllık üretimdeki artış, sınai-olmayan tüketim sabit kalırken ya da hatta büyürken doğrudan üretim **genişletilerek** ya da sınai-olmayan tüketim azaltılarak sağlanır.

> "Gelir tasarruf edildi ve sermayeye eklendi dediğimiz zaman" diyor Ricardo aynı dipnotta, "kastettiğimiz şey, üretken-olmayan işçiler yerine üretken işçiler tarafından tüketilen ve böylece sermayeye eklendiği söylenen gelir parçasıdır" (agy, s. 163, dipnot).

Daha önce gösterdiğim gibi,* gelirin sermayeye çevrilmesi, hiçbir biçimde, gelirin değişen sermayeye dönüştürülmesiyle ya da ücretlere harcanmasıyla eşanlamlı değildir. Ancak Ricardo öyle düşünüyor. Aynı dipnotta şöyle diyor:

> "Emeğin fiyatı, sermayedeki artışa karşın, daha fazla işçi istihdam edilemeyecek ölçüde artarsa, belirtmem gerek ki, sermayedeki o artış gene de üretken-olmayan bir biçimde tüketilmiş olur" [agy, s. 163, dipnotu].

Demek ki tüketimi "üretken" yapan şey, gelirin üretken işçiler tarafından tüketilmesi değil, ama artı-değer üreten işçiler tarafından tüketilmesidir. Buna göre sermaye, ancak *daha fazla* emeğe komuta ederse artar.

"*Dış Ticaret Hakkında*"*ki bölüm VII*.

> "*Sermaye iki biçimde biriktirilebilir*: Ya *gelir artışı* ya *tüketim azalışı sonucu* tasarruf edilebilir. *Harcamalarım aynı olmaya devam ederken* eğer *kârım* 1.000 sterlinden 1.200 sterline yükselirse, daha öncesine göre yıllık olarak 200 sterlin daha fazla biriktirmiş olurum. Kârım aynı kalırken, harcamalarımdan 200 sterlin tasarruf edersem, aynı sonuç elde edilir; sermayeme yıllık 200 sterlin eklenmiş olur" (agy, s. 135).

* Bkz: Bu cilt, s. 453-463. –*Ed.*

"Makine kullanımı yoluyla, *gelirin harcandığı metaların genelinde* değer %20 azaltılırsa, sanki gelirim fiilen %20 artmış gibi tasarruf olanağını bulabilirim; ancak birinde *kâr oranı* sabittir, ikincisinde %20 artmıştır. — Eğer ucuz yabancı mallarını kullanarak, harcamalarımda %20 tasarruf edebilirsem, sonuç tamı tamına, makinenin onların üretim giderlerini düşürmesi gibi olur, ama kâr yükselmez" (agy, s. 136).

(Yani ucuz mallar ne değişen, ne değişmeyen sermayeye giriyor değilse, kâr artmaz.)

Demek ki *gelir harcaması aynı* ise, birikim kâr oranındaki artışın ürünüdür ⟨ama birikim, yalnızca kâr oranına değil, aynı zamanda kâr miktarına da bağlıdır⟩; *kâr oranı sabit* ise, birikim, azalan harcamanın sonucudur; Ricardo bunun "gelirin harcandığı metaların" düşen fiyatı sonucu (ister makinenin ister dış ticaretin sonucu olsun) olacağını varsaymıştır.

"*Değer ve Zenginlikler, Ayırdedici Özellikleri*" *bölüm XX*.

"Bir ülkenin zenginliği" (Ricardo bunu, kullanım-değerleri anlamında alıyor) "iki biçimde artırılabilir: *gelirin daha büyük bir kısmını üretken emeğin istihdam edilmesinde kullanarak* artırılabilir —bu yalnızca metalar kitlesinin *miktarını* artırmakla kalmaz, ama *değerini* de artırır; ya da *herhangi bir ek emek miktarı istihdam etmeksizin, aynı miktar emeği daha üretken yaparak* artırılabilir — bu [meta –ç.] miktarını artırır, ama metaların değerini yükseltmez.

"Birinci durumda bir ülke yalnızca zengin olmakla kalmaz, ama zenginliklerinin değeri de artar. *Parasının hesabını iyi yaparak, hasislik ederek zengin olur*; zevk ve sefa maddelerine yaptığı harcamaları azaltarak ve *o tasurrufları yeniden-üretimde kullanarak* zengin olur.

||727| "İkinci durumda mutlaka *zevk ve sefa harcamalarını azaltmak* ya da *istihdam edilen üretken emeğin miktarını* artırmak gerekli değildir, *aynı emekle daha fazla üretim yapılabilir*; zenginlik artar, ama değer değil. Bu iki tür zenginlik artırma biçiminden sonuncusu yeğlenmelidir; çünkü o ikinci biçim, zevk ve sefadan fedakarlık yapmaksızın aynı sonucu doğurur, oysa zevk ve sefanın azaltılması ve yoksunluğu birinci biçime mutlaka eşlik etmelidir. *Sermaye, bir ülke zenginliğinin, gelecekteki üretimi gözönünde tutarak kullanılan parçasıdır ve zenginliğin artırıldığı aynı tarzda artırılır*. Gelecekteki zenginliğin artırılmasında, *ek sermaye* —ister *ustalık ve makinelerdeki gelişmelerle elde edilsin*, ister *daha fazla miktarda gelir yeniden-üretim amacıyla kullanılsın*— aynı biçimde etkili olur; çünkü zenginlik —üretimde kullanılan donanımın elde edilişinin kolay olup olmadığına bakmaksızın— üretilen metaların miktarına bağlıdır. Belli miktarda giyecek ve yiyecek aynı sayıda insanı yaşatacak ve çalıştıracak, dolayısıyla, 100 ya da 200 kişi tarafından üretilsin, aynı miktar işi sağlayacaktır; ama o işlerin üretiminde 200 kişi çalışırsa değerleri bir kat fazla olacaktır" (agy, s. 327-328).

Ricardo'nun ilk tezi şuydu:

Harcamalar aynı kalırken kâr oranı yükselirse ya da kâr oranı aynı kalırken, gelirin harcandığı metalar ucuzladığı için harcamalar (değer olarak) azalırsa, birikim artar.

Şimdi, bir anti-tez öne sürüyor.

Gelirin daha büyük bir bölümü bireysel tüketimden çekilir ve sınai tüketime yöneltilirse, böylece tasarruf edilen gelirle daha fazla üretken emek harekete geçirilirse, sermaye miktar ve değer olarak birikir, birikim artar. Bu durumda birikimi sağlayan *hasislik*tir.

Ya da harcamalar aynı kalır ve herhangi bir ek üretken emek kullanılmaz, ama aynı miktar emek daha fazla üretir; emeğin üretken gücü yükseltilmiştir. Üretken sermayeyi oluşturan etmenler, hammaddeler, makineler, vb. (biraz önce, gelirin kendilerine harcandığı metalardı; şimdi üretim aracı olarak kullanılan metalar) aynı emekle, daha çok miktarda ve daha iyi dolayısıyla daha ucuz üretilmektedir. Bu durumda, birikim ne artan kâr oranına bağlıdır, ne hasislik ederek gelirin daha büyük bir bölümünü sermayeye çevirmeye, ne de gelirin kendilerine harcandığı metaların fiyatındaki azalma sonucu olarak gelirin üretken-olmayan bir biçimde harcanmasına. Birikim, burada, sermayeyi oluşturan unsurları üreten üretim alanlarındaki emeğin daha üretken hale gelmesine, böylece, üretim sürecine hammadde, araç-gereç vb. olarak giren metaların fiyatını düşürmesine bağlıdır.

Eğer emeğin üretim gücü, ***sabit sermayenin***, değişen sermayeye oranla, daha büyük bir üretkenliğe ulaşması yoluyla artırılmışsa, o zaman, yeniden-üretim yalnızca miktarca değil, ama aynı zamanda *değer*ce de daha yüksek olur; çünkü ***sabit sermaye*** değerinin bir bölümü, yıllık yeniden-üretime girer. Gerçi, işçilerin sayısı, çalıştırdıkları ***değişmeyen sermayeye*** oranla ve kararlı biçimde göreli olarak azalırsa da [yukarda andığımız -ç.] durum, nüfus artışıyla ve istihdam edilen işçi sayısının artmasıyla eşzamanlı da olabilir. Bundan ötürüdür ki, yalnızca zenginlik değil, değer de büyür ve her ne kadar emek daha üretken hale geldiyse ve üretilen meta miktarına oranla emek miktarı azaldıysa da daha fazla miktarda canlı emek harekete geçirilmiş olur. Son olarak, emek üretkenliği aynı kalırken, değişen ve değişmeyen sermaye nüfustaki doğal yıllık artışla eşit derecede büyüyebilir. Bu durumda da sermaye oylumca ve değer olarak birikecektir. Ricardo bu son noktaları dikkate almamıştır.

Aynı bölümde Ricardo şöyle der:

> "İmalattaki bir milyon insan, her zaman aynı değeri üretecektir, ama her zaman aynı zenginliği değil."

(Bu çok yanlış. Bir milyon insanın ürettiği ürünün değeri yalnızca onların emeğine bağlı değildir, çalıştıkları sermayenin değerine de bağlıdır; o nedenle, zaten üretilmiş olan, çalıştıkları üretim güçlerinin miktarına göre ürün değeri önemli farklılıklar gösterir.)

"Makinelerin icadıyla, ustalığın gelişmesiyle, daha iyi bir işbölümüyle ya da daha avantajlı değişimin yapılabileceği yeni pazarların keşfiyle bir milyon kişi toplumun belli bir konumunda, bir başka konuma göre, zenginliğin, zorunlu geçim araçlarının, yaşamı rahatlatıcı araç-gereçlerin ve zevkin sefanın iki üç kat fazlasını üretebilir; ama böyle yapmışlardır diye, değere herhangi bir şey katmış olmayacaklardır"

(elbette katmış olacaklar; çünkü geçmiş ||728| emekleri yenidenüretime daha geniş ölçüde girecek)

"çünkü, her şeyin değeri, onun üretimindeki kolaylığa ya da zorluğa göre, ya da başka deyişle, üretiminde kullanılan emeğin miktarına göre, azalır ya da çoğalır."

(Metaların her biri tek tek daha ucuzlayabilir, ama büyüyen toplam meta kitlesinin değeri artar.)

"Varsayalım ki, belli bir sermaye ile, belli sayıda işçi 1.000 çift çorap üretmektedir ve makinelerdeki icatlar sonucu aynı sayıda işçi 2.000 çift üretebilmektedir ya da 1.000 çift üretmeye devam etmekte ve onun yanısıra 500 şapka üretmektedir; bu durumda, 2.000 çift çorabın değeri ya da 1.000 çift çorapla 500 şapkanın değeri, makinenin gelişinden önceki 1.000 çift çorabın değerinden ne fazla ne eksiktir; çünkü aynı miktar emeğin ürünüdürler."

(*N. B.** **Yeni icat edilen makinenin** *maliyeti sıfırsa*)

"*Ama genel meta kitlesinin değeri gene de azalacaktır*; çünkü, gelişme sonucu, üretilen daha çok miktardaki ürünün değeri gerçi, gelişme olmasaydı üretilecek daha az miktardaki ürünün değeri kadar olacaktır ama, *gelişmeden önce üretilmiş ama henüz tüketilmemiş ürünler üzerinde de bir etkisi olacaktır*; bu [tüketilmemiş —ç.] ürünlerin değeri, gelişmenin tüm avantajıyla üretilmiş, miktarca [eskisine —ç.] eşit ürünlerin değer düzeyine ininceye kadar düşecektir; ve toplum, artan meta miktarına karşın, artmış zenginliğine ve keyif olanaklarına karşın *daha az miktarda değere sahip olacaktır*. *Üretim olanaklarını sürekli artırarak* gerçi bu yolla yalnızca ulusal zenginliklere eklemeler yapmakla kalmayız, aynı zamanda gelecekteki üretim gücünü de artırırız ama, *daha önce üretilmiş ürünlerin bir kısmının değerini de sürekli düşürürüz*" (agy, s. 320-322).

Burada Ricardo, üretim güçlerindeki sürekli gelişmenin, daha az lehteki koşullarda üretilmiş ürünlerin değerini —bunlar ister henüz pazarda olsun, ister üretim sürecinde işlevsel durumda bu-

* *Nota bene*: Önemli not —ç.

lunsun— düşürdüğünü söylüyor. Ama, her ne kadar metaların bir bölümünün değeri düşecekse de bundan, "**genel metalar kitlesinin değerinin [...] düşeceği**" anlamı çıkmaz. Eğer, birincisi, **gelişmenin** sonucu olarak yeni eklenen makinelerin ve yeni metaların değeri, daha önceden varolan aynı türden malların değer kaybından daha küçükse; ikincisi, üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte, üretim alanları sayısının giderek artmakta olduğu ve böylece daha önce hiç varolmayan yeni sermaye yatırımı olasılıklarına yol verdiği gerçeği hesaba katılmazsa, ancak o zaman bunun tek etkisi genel metalar değerinin düşmesi olur. Gelişme sürecinde üretim yalnızca ucuzlamakla kalmaz, ama aynı zamanda *çeşitlenir*.

Bölüm IX "Ham Ürün Vergileri".

> "Ham ürünler vergilerine yöneltilen üçüncü itirazla, yani ücretleri yükseltmenin ve kârları düşürmenin birikimin cesaretini kıracağı ve toprağın doğal yoksulluğu ne yapıyorsa aynısını yapacağı itirazıyla ilgili olarak, bu çalışmanın bir başka yerinde göstermeye çalıştım ki, *üretimden harcamalardan olduğu kadar etkinlikle tasarruf yapılabilir*; *metaların değerindeki bir azalmadan*, *kâr oranlarındaki bir artıştan olduğu kadar* tasarruf sağlanabilir. *Fiyatlar* aynı kalırken kârımı 1.000 sterlinden 1.200 sterline çıkararak sermayemi tasarruf yoluyla artırma gücüm artar; ama gene de *kârlarım eskisi gibi devam ederken* meta fiyatlarının, 800 sterlinin, bana daha önce 1.000 sterlinin satın aldığı kadar meta sağladığı* bir düzeye düşmesinin yaratacağı güç artışı ölçüsünde olmaz" (agy, s. 183-184).

Ürünün toplam değeri (ya da daha doğrusu ürünün, kapitalistle işçi arasında bölünen parçası) temsil ettiği değer kitlesi ölçüsüyle, net gelirde herhangi bir azalmaya neden olmaksızın düşebilir. (Hatta oransal olarak artabilir de.) Bu konu *bölüm XXXII'de "Bay Malthus'un Rant Hakkındaki Görüşleri"*nde ele alınıyor.

> "Ne var ki bay Malthus'un tüm iddiası sağlam olmayan bir temele oturmaktadır: ülkenin *brüt geliri* azaldığı için, net gelirin de aynı oranda azalmış olması gerektiğini varsaymaktadır. Yapıtının hedeflerinden biri zorunlu geçim araçlarının gerçek değerindeki her düşüşle birlikte emek ücretlerinin düşeceğini sermaye kârlarının artacağını göstermekti — başka deyişle, belli bir yıllık değerin daha az bir parçasının emekçi sınıfa, daha büyük bir parçasının, bu sınıfı çalıştıranların fonuna ödeneceğini göstermekti. Belli bir imalatta üretilen metaların 1.000 sterlin değerinde olduğunu ve patronla emekçiler arasında, 800 sterlini emekçilere, 200 sterlini patrona olmak üzere bölündüğünü varsayalım; ||729| zorunlu geçim araçlarındaki düşme sonucunda bu metaların değeri 900 sterline düşer ve emek ücretlerinden 100 sterlin tasarruf edilirse, patronların net geliri hiçbir biçimde zarar görmez; dolayısıyla aynı miktarda vergiyi,

* El yazmasında "ürettiği". –*Ed.*

fiyatların düşmesinden önce olduğu gibi düşmesinden sonra da aynı kolaylıkla öder" (agy, s. 511-512).

"*Ücretler Hakkında*"*ki bölüm V*.

> "Ücretlerin, kendi doğal oranlarına uyma eğilimine karşın, gelişen bir toplumdaki pazar oranları, belirsiz bir süre boyunca sürekli olarak doğal oranın üstünde olabilir; çünkü artan sermayenin, yeni işçi talebine boyun eğdiren zorlayıcı gücünden hemen sonra, bir başka sermaye artışı ayrı sonucu doğurur; ve eğer sermaye artışı sürekli ve kademe kademe ilerlerse emek talebi, halkın çoğalması için sürekli bir itici güç olur" (agy, s. 88).

Kapitalist bakış açısından her şey başaşağı görünür. Hem sermayenin yeniden-üretimini, hem nüfusun yeniden-üretimini belirleyen, emekçi nüfusun sayısı ve emeğin üretkenlik derecesidir. Burada tersine, nüfusun [büyüklüğünü] *sermaye* belirlermiş gibi görünüyor.

Bölüm IX "Ham Ürün Vergileri".

> "Sermaye birikimi doğaldır ki, emeği çalıştıranlar arasında artan bir rekabet ve emeğin fiyatından bunun sonucu olan bir artış yaratır" (agy, s. 178).

Bu, sermayenin çeşitli parçalarının, birikim sonucu, hangi oranlarda büyüdüğüne bağlıdır. Sermaye biriktirilebilir, [ama gene de –ç.] emek talebi mutlak ya da göreli olarak azalabilir.

Ricardo'nun rant teorisine göre, sermaye birikimi ve nüfus artışı sonucu, kâr oranı düşme eğilimindedir; çünkü **gerekli geçim araçlarının** değeri artar ya da tarım daha az üretken hale gelir. Sonuçta birikim, birikimi gemleme eğilimi gösterir ve *düşen kâr oranı yasası* —sanayi geliştikçe tarım, göreli olarak daha az üretken hale geldiği için— burjuva üretimin başı üzerinde pek de hayra alamet durmaz. Öte yandan Adam Smith, düşen kâr oranını gönül rahatlığıyla karşılamıştır. Onun modeli Hollanda'ydı. Düşen kâr oranları, büyük kapitalistler hariç, kapitalistlerin çoğunu, faizle geçinmek yerine sermayelerini sanayide kullanmaya zorlar, bu bakımdan üretim için bir çeşit mahmuzdur. Bu öldürücü eğilim korkusu Ricardo'nun havarileri arasında trajikomik biçimler alır.

Şimdi, Ricardo'nun bu konuya değindiği bölümleri karşılaştıralım:

"*Ücretler Hakkında*"*ki bölüm V*.

> "Toplumun farklı aşamalarında, sermayenin ya da emeği çalıştırma araçlarının birikimi, hemen hemen hep hızlıdır ve *her durumda emeğin üretim gücüne bağlı olmak zorundadır*. Verimli toprak bol olduğu zaman emeğin üretim gücü genel olarak en üst düzeydedir: böyle dönemlerde birikim çoğu zaman öyle hızlıdır ki, sermayeyle aynı hızda emekçi sağlanamaz" (agy, s. 92).

"Yapılan hesaplara göre, olumlu koşullarda nüfus yirmibeş yılda bir kat artabilir; ama aynı olumlu koşullarda, bir ülkenin sermayesinin bütünü, büyük bir olasılıkla daha kısa sürede bir kat artabilir. Bu durumda, dönemin tümünde ücretler artma eğilimi taşır, çünkü işçi talebi, işçi arzından hâlâ daha hızlıdır.

"Gelişmişlikte çok ilerlemiş ülkelerin ustalık ve bilgisinin ortaya konduğu yeni yerleşimlerde, olasıdır ki sermaye, insanlıktan daha hızlı artma eğilimindedir; eğer emekçi açığı daha nüfuslu ülkeler tarafından kapatılmamış olsa, bu eğilim emeğin fiyatını çok fazla yükseltebilir. Bu ülkelerin daha fazla nüfuslu hale gelişi ve en kötü tür toprakların tarıma açılmasıyla oranlı olarak, sermayenin artma eğilimi azalır; *çünkü, mevcut nüfusun gereksinimlerini karşıladıktan sonra geri kalan artı-ürün üretim olanaklarıyla, yani üretimde istihdam edilen daha az sayıdaki insanla orantılı olmak zorundadır*. Gerçi, en elverişli koşullarda, bir olasılıkla, üretim gücü gene de nüfusunkinden büyük olur, ama bu uzun sürmez; çünkü toprak miktar olarak sınırlı, kalite olarak farklı olduğu için, yatırılan sermayedeki her artışla birlikte, üretim oranı düşecektir, o arada *nüfusun gücü ise hep aynı kalacaktır*" (agy, s. 92-93).

(Sonuncu ifade, bir rahip uydurması. **Üretimin gücü**yle birlikte, **nüfusun gücü azalır**.)

Birincisi, burada not edilmesi gereken şey, Ricardo'nun, "**her durumda sermaye birikiminin ... emeğin üretim gücüne dayanması gerektiği**"dir; demek ki esas olan emektir, sermaye değil.

Ayrıca Ricardo'ya göre, **uzun zaman öncesinden** yerleşilmiş, sınai yönden gelişmiş ülkelerde, tarımda, kolonilerdekinden daha fazla insan çalışmaktadır; oysa durum bunun tersi. Ürün miktarına oranla || 730| örneğin İngiltere, tarım-dışı nüfusun geniş bir bölümü dolaylı olarak tarımsal üretime katılıyor olsa da, yeni ya da eski herhangi bir ülkeden daha az tarım işçisi çalıştırmaktadır. Ama bu bile, azgelişmiş ülkelerde tarıma doğrudan katılanların nüfusa oranına göre, aynı oranda değildir. Hatta kabul edelim ki İngiltere'deki tarımsal üretimde, daha az canlı emek, daha çok geçmiş emek, daha çok [değişmeyen –ç.] sermaye kullanıldığı halde tahıl daha pahalıdır, üretim maliyetleri daha yüksektir. Ama her ne kadar değeri, üründe yeniden-üretiliyorsa da bu sermayenin yeniden-üretimi, esasen varolan teknik üretim temelinden ötürü, daha az emeğe malolur.

"Kârlar Hakkında"ki bölüm VI.

Önce, birkaç gözlem. Daha önce gördüğümüz gibi artı-değer [miktarı], yalnızca artı-değer oranına bağlı değildir, eşzamanlı olarak istihdam edilen işçilerin sayısına, yani değişen sermayenin büyüklüğüne de bağlıdır.

Birikimi ise, doğrudan *artı-değer* oranı belirlemez, ama artı-

değerin **toplam sermaye harcamalarına** oranı, yani kâr oranı ve dahası, **toplam kâr miktarı** belirler. Bu, daha önce gördüğümüz gibi, toplumun toplam sermayesinin, birbirine eklenmiş **artı-değerlerin tümüne** eşit olmasından ötürüdür, ama farklı üretim dallarında kullanılan ayrı sermayeler, bu **farklı alanlarda kendileri tarafından üretilen artı-değer miktarlarından çok** farklı olabilir. Sermaye birikimini bir bütün olarak düşünürsek, kâr artı-değere eşittir, ve kâr oranı da artı-değerin sermaye bölünmesine, ya da daha doğrusu 100 sterlinlik bir sermaye oranına eşittir.

Eğer (yüzde) kâr oranı belliyse, o zaman toplam kâr miktarı ve dolayısıyla kârla belirlendiğine göre de birikim, yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlıdır.

Eğer toplam sermaye belliyse, **toplam kâr** miktarı kâr oranına bağlıdır.

Bu nedenle küçük bir sermaye daha yüksek bir kâr oranıyla, daha büyük bir sermayenin, daha düşük bir kâr oranıyla elde ettiğinden daha çok **kâr** bırakabilir.

Varsayalım ki:

1

Sermaye £	Kâr oranı %	Toplam Kâr £
100	10	10
100 × 2 = 200	10/2 ya da 5	10
100 × 3 = 300	10/2 ya da 5	15
100 × 1½ = 150	5	7½

2

100	10	10
2 × 100 = 200	10 / 2½ = 4	8
2½ × 100 = 250	4	10
3 × 100 = 300	4	12

3

500	10	50
5.000	1	50
3.000	1	30
10.000	1	100

Eğer sermaye çarpanı ve kâr oranı böleni aynı ise, yani kâr ora-

nı düştükçe sermayenin büyüklüğü aynı oranda artıyorsa, o zaman toplam kâr değişmez, aynı kalır. 100'ün %10'u 10 yapar ve $\%^{10}/_{2}$ ya da 5'ten 2 × 100 de %100 eder. Başka deyişle kâr oranı, sermayenin birikim (büyüme) oranında düşerse toplam kâr aynı kalır.

Kar oranı, sermayenin büyümesinden daha hızlı düşerse, o zaman kâr miktarı azalır. %10'dan 500, toplam 50 kâr getirir. Ama 6 kat fazlası, 6 × 500 ya da 3.000 $\%^{10}/_{10}$ ya da %1'den yalnızca 30 bırakır.

Son olarak eğer sermaye, kâr oranının düşüşünden daha hızlı büyürse, düşen kâr oranına karşın kâr miktarı artar. Böylece %10'dan 100, 10'luk bir kâr getirir. Ama 300 (3 × 100) %4'ten (yani kâr oranının %60 düştüğü durumda) toplam 12'lik bir kâr bırakır.

Şimdi gelelim Ricardo'dan aldığımız parçalara:

"*Kârlar Hakkında*"*ki bölüm VI*.

> "*Şu halde kârların doğal eğilimi düşmektedir*; çünkü, toplumun ve zenginliğin gelişimi sırasında gereken ek gıda miktarı giderek daha fazla emek feda edilerek elde edilmektedir. Bu eğilim, *kârların sanki bir tür yerçekimi etkisine girişi*, bereket versin ki, zorunlu geçim araçlarının tüketimiyle bağlantılı makinelerdeki gelişmelerle ve onun yanısıra tarım biliminde, daha önce gerek duyulan emeğin bir bölümünden vazgeçmemizi olanaklı kılan ve dolayısıyla emekçinin başlıca gerekli geçim araçlarının fiyatını düşüren keşiflerle, ara ara *tatmin edici biçimde* gemleniyor. Ancak, gerekli geçim araçları fiyatındaki ve işçi ücretlerindeki artışlar sınırlıdır; çünkü ücretler ... 720 sterline, çiftçinin elde ettiğinin tamamına eşitlenir eşitlenmez, *birikim sona ermek zorundadır*; *çünkü o zaman hiçbir sermaye herhangi bir kâr bırakamaz, ek işçi talebi olamaz* ve sonuç olarak *nüfus tepe noktasına varmış olur*. Gerçekteyse bu dönemden epey bir süre önce, *çok düşük kâr oranı tüm birikimi durduracak* ve ülke ürününün hemen hemen tamamı, emekçilere ödendikten sonra, toprak sahiplerinin ve vergi ve aşar hakkı sahiplerinin malı olacaktır" (agy, s. 120-121).

Bu, Ricardo'nun gördüğü biçimiyle, burjuva için "Tanrıların Alacakaranlığı"dır* — Kıyamet Günüdür.

> "Fiyatlar bu durumlarıyla süreğenleşmeden çok önce, *birikim için hiçbir dürtü kalmaz*; *çünkü, hiç kimse birikiminin üretken olmasından başka bir düşünceyle biriktirmez* ve [...] sonuçta fiyatların o durumlarıyla süreğenleşmesi diye bir şey gerçekleşmez. *Emekçi ücretsiz ne kadar yaşarsa çiftçi ve imalatçı da kârsız, o kadar yaşayabilir. Kârın her azalışıyla birlikte onların birikim dürtüsü de azalır*; ve kârları, katlandıkları sıkıntıyı ve *sermayelerini üretken biçimde kullanmak için kaçınılmaz olarak göğüslemek zorunda oldukları riski yeterli ölçüde karşılamalarına* yetmeyecek kadar düştüğü za-

* İskandinav mitolojisinde tanrılarla devlerin birbirini yok ettiği savaş. —ç.

man da *hiçbir birikim dürtüsü kalmaz*." (agy, s. 123).

"Bir kez daha belirtmeliyim ki, kâr oranı ... daha hızlı düşer; çünkü, varsayılan koşullarda benim ifade ettiğim ürün değerinde çiftçinin sermayesinin değeri, değeri artan metaların birçoğunu zorunlu olarak içerdiği için büyük ölçüde artar. Tahıl 4 sterlinden 12 sterline yükselmeden önce, onun sermayesi *değişilebilme değeri olarak herhalde bir kat artabilir* ve 3.000 sterlin yerine 6.000 sterlin değerinde olabilir. Bu durumda, eğer başlangıçtaki sermayesinden kârı 180 sterlin ya da %6 idiyse artık gerçekte %3'ten fazla değildir, çünkü 6.000 sterlinin %3'ü 180 sterlindir; ve *bu koşullarda, çiftlik işine* ancak cebinde *6.000 sterlin parası* olan *yeni bir çiftçi, girişebilir* (agy, s. 124).

"Ama aynı zamanda gene beklememiz gereken şey, *toprakta sermaye birikiminin ve ücret artışlarının sonucu olarak sermayenin kâr oranı* ne kadar azalırsa azalsın, gene de *kârların toplam miktarının artacağı*dır.

Şu halde, 100.000 sterlinin birbirini izleyen birikimlerde kâr oranının %20'den 19'a, 18'e, 17'ye, sürekli gerilediğini varsayarsak, bu sermayenin birbirini izleyen sahiplerinin elde ettiği kâr miktarının hep gelişme göstermesini beklememiz gerekir; yani sermaye 200.000 sterlin olduğu zaman, 100.000 sterlin olduğu zamankinden daha fazla olmasını, 300.000 sterlin olduğu zaman daha da fazla olmasını, vb. beklememiz gerekir; *azalan oranda da olsa, sermayenin her artışıyla birlikte artması*nı beklememiz gerekir. *Bu ilerleme, ne var ki, yalnızca belli bir zaman için doğrudur*; şöyle ki 200.000 sterlinde %19, 100.000 sterlindeki %20'den ve 300.000 sterlindeki %18, 200.000 sterlindeki %19'dan fazladır; ama sermaye büyük bir miktarda biriktiği ve kârlar düştüğü zaman, *daha ileri birikim toplam kârları* azaltır. Bu çerçevede, birikimin 1.000.000 sterlin ve %7 olduğunu varsayarsak toplam kâr miktarı 70.000 sterlin olur; şimdi bir milyona 100.000 sterlinlik bir eklenti yapılsa ve kâr %6'ya düşmüş olsa, toplam sermaye 1.000.000 sterlinden 1.100.000 sterline çıktığı halde, sermayenin sahipleri 4.000 sterlin eksiğiyle 66.000 sterlin kâr elde edeceklerdir.

"*Ne var ki, sermaye kâr getirmezse, yalnızca ürün artışı değil, ama değer artışı da olmazsa sermaye birikimi olamaz*. 100.000 sterlinlik bir ek sermaye kullanıldığı zaman, eski sermayenin hiçbir parçası daha az üretken hale gelmiş olmaz. Ülke toprağının ve emeğinin ürününün artması gerekir; o ürünün değeri, yalnızca, eski üretim miktarına yapılan eklentinin değeri kadar değil, ama toprağın tüm ürününe, o ürünün son parçasının üretiminde karşılaşılan artan güçlük ölçüsünde verilen değer kadar da artacaktır. Ancak, sermaye birikimi çok büyüdüğü zaman, bu artan değere karşın, o değer öyle dağılacaktır ki, kârlara eskisinden daha az değer ayrılırken, ranta ve ücretlere verilen artacaktır" (agy, s. 124-126).

"Her ne kadar daha büyük bir değer üretilmekteyse de rantı ödedikten sonra geri kalan değerin daha büyük bir parçası üreticiler tarafından tüketilir ve kârları düzenleyen de işte bu parçadır, yal-

nızca bu parçadır. Toprak bol bol verirken ücretler geçici olarak artabilir ve üreticiler, alışıldık paydan daha fazlasını tüketebilirler; ama nüfusa böylece verilecek olan teşvik, *emekçileri hızla alışılmış tüketimlerine indirecektir*. Ama kötü topraklar ekime açıldığı zaman, ya da eski toprakta, daha az bir ürünle daha çok sermaye ve emek harcandığı zaman, etkisi sürekli olacaktır." (agy, s. 127).

||732| "Demek ki birikimin etkileri farklı ülkelerde başka başka olacaktır ve esas olarak toprağın verimine bağlı bulunacaktır. Toprağın kötü kalitede olduğu ve gıda ithalinin yasaklandığı bir ülke ne kadar geniş olursa olsun, en ılımlı sermaye birikimlerine bile, kâr oranındaki büyük indirimler ve rantta hızlı bir artış eşlik edecektir; ve bunun tersine, küçük ama verimli [toprağı olan –ç.] bir ülke, hele hele gıda ithalini de serbest bırakmışsa, kâr oranında herhangi bir büyük azalma ya da toprak rantında herhangi bir büyük artış olmaksızın geniş bir sermaye stoku biriktirebilir" (agy, s. 128-129).

Vergilendirme nedeniyle, "geriye, genelde ülke sermayesini tasarruflarıyla artıranların gayretini teşvik edecek *yeterli artı-ürün* kalmamış olması da" [sözkonusu olabilir] ("*Arazi Vergisi*" hakkındaki bölüm XII, s. 206).

⟨*Bölüm XXI "Birikimin Kâr ve Faiz Üzerindeki Etkileri"*⟩ "Yiyecek fiyatları düşükken, sermaye birikimine, kârlardaki düşüşün eşlik edebileceği yalnızca bir durum vardır, o da geçicidir ve bu, *emeği sürdürecek fonların, nüfustan daha hızlı artması durumudur*; — bu durumda ücretler yüksek, kârlar düşük olur. Eğer herkes lüks mal kullanmaktan vazgeçse ve yalnızca birikimde kararlı olsaydı, hemen tüketilemeyen bir miktar zorunlu geçim aracı üretilebilirdi. *Sayıca çok sınırlı olan metalardan, hiç kuşku yok evrensel bir aşırı fazlalık olurdu* ve sonuç olarak ne bu metalardan ek bir miktar için bir talep ortaya çıkardı ne de daha fazla sermaye kullanımıyla elde edilebilecek bir kâr. Eğer insanlar tüketmeyi durdursalardı, üretmeyi de durdururlardı" (agy, s. 343).

Birikim ve düşen kâr oranı yasası üzerine Ricardo böyle.

RICARDO VE BAZI BAŞKA KONULAR. JOHN BARTON

[A.] BRÜT VE NET GELİR

Fizyokratların ilk başta artı-değer olarak düşündükleri şey (toplam ürüne ya da toplam ürün değerine eşit olan) brüt gelirin karşıtı olan *net gelir*dir. Rantı bu gelirin tek biçimi sayarlar; çünkü sınai kârı yalnızca bir tür ücret diye görürler; kârı nezaretçilik ücreti diye adlandırarak kâr kavramını bulanıklaştıran daha sonraki ekonomistlerin, fizyokratlarla görüş birliğinde olması gerekir.

Dolayısıyla net gelir, işin aslında, ürünün, değişmeyen ve değişen sermayeleri kapsayan sermaye harcamalarını yenileyen parçasının (ya da o parçanın değerinin) üzerindeki fazla kısmıdır. Demek ki, yalnızca kâr ile ranttan oluşur; rant ise kârın yalnızca ayrı bir parçasıdır; kapitalist sınıftan başka bir sınıfa giden bir parçasıdır.

Kapitalist üretimin doğrudan amacı meta üretimi değildir, artı-değer ya da (gelişkin biçimiyle) kâr üretimidir, hedef ürün değil, artı-üründür. Emeğin kendisi de bu bakış açısından, yalnızca, sermaye için kâr ya da artı-ürün yarattığı ölçüde üretkendir. Eğer işçi kâr yaratmıyorsa, emeği üretken değildir. İstihdam edilen üretken emek kitlesi, yalnızca, artı-emek kitlesinin, o emek eliyle —ya da ona oranla— büyüyüşü ölçüsünde sermayeyi ilgilendirir. Bizim ge-

rekli emek-zamanı dediğimiz şey, yalnızca bu çerçevede zorunludur. Bu sonucu vermediği takdirde, gereksizdir ve **tasfiye edilmelidir**.

Kapitalist üretimin değişmez amacı, en az sermaye harcamasıyla en çok artı-değeri ya da artı-ürünü üretmektir; bu amacın, işçileri aşırı çalıştırarak başarılamayışı ölçüsünde sermayenin eğilimi, belli bir ürünü olabilecek en az harcamayla üretmektir —**güç ve harcama tasarrufu**. Bu, insanlığa kendi gücünü idareli kullanmayı ve üretim amaçlarını olabilecek en az aracı harcayarak elde etmeyi öğreten sermayenin ekonomik eğilimidir.

Bu anlayışta, işçilerin kendileri, kapitalist üretimde her ne iseler, öyle belirirler — kendileri bir sonuç ifade etmeyen ve üretimin amacı olmayan, basitinden üretim araçları olarak belirirler.

Net geliri, toplam ürünün değeri değil, ama toplam ürün değerinin sermaye harcamalarının değeri üzerinde kalan fazlası ya da **artı-ürünün** toplam ürüne göre büyüklüğü belirler. Bu artı-ürün büyürse, değer azalsa ||733| ya da değerle birlikte toplam ürün miktarı azalsa bile, kapitalist üretim amacına ulaşmıştır.

Ricardo bu eğilimleri tutarlı biçimde ve acımasızca ifade etmiştir. İnsansever darkafalıların Ricardo'ya bunca havlamasının nedeni de budur.

Net geliri gözden geçirirken Ricardo bir kez daha, toplam ürünü gelire ücretlere, kâra ve ranta indirgeme ve yenilenmesi gereken değişmeyen sermayeyi dikkate alınama hatasına düşer. Ama burada bu konuyu bir yana koyacağız.

Bölüm XXXII "Bay Malthus'un Rant Hakkındaki Düşünceleri".

> "Brüt ve net gelirler arasında açık bir ayrım yapmak önemlidir; çünkü tüm vergilerin, toplumun net gelirinden ödenmesi gerekir. Varsayalım ki bir ülkedeki tüm metalar, yıl içinde pazara getirilebilecek olan tüm tahıl, ham ürün, mamul maddelerin, vb. değeri 20 milyondur; ve bu değeri elde etmek için belli sayıda insanın emeği gereklidir, bu emekçilerin mutlak zorunlu geçim araçları 10 milyonluk bir harcamayı gerektirmektedir. Ben derim ki, böyle bir toplumun brüt geliri 20 milyon, net geliri 10 milyondur. Bu varsayımdan, kendi emeklerine karşılık 10 milyon almaları gerektiği [sonucu –ç.] çıkmaz; 12, 14 ya da 15 milyon da alabilirler; bu durumda da 2, 4 ya da 5 milyon net gelir elde ederler. Geri kalan toprak sahipleriyle kapitalistler arasında bölünür; ama toplam net gelir 10 milyonu aşmaz. Varsayalım ki böyle bir toplum 2 milyon vergi ödemiştir; o zaman net geliri 8 milyona iner" (agy, s. 512-513).

[Ve bölüm XXVI'da Ricardo şöyle der:]

> "Bir ülke [...] büyük miktardaki bir emek-gücünü ya da daha azını kullansa da net rantı ve kârları birlikte aynı olursa, o ülkenin bu büyük emek-gücünden ne yararı olur? *Her ülkede* toprağın ve eme-

ğin tüm ürünü üç parçaya bölünür: Bunlardan biri ücretlere, öteki kârlara ve diğeri ranta ayrılır."

⟨Bu yanlış; **çünkü burada (ücretler dışında) sermayeyi yenilemeye ayrılan parça unutulmuş.**⟩

"Vergiler ya da tasarruf için kesintilerin yapılabileceği parçalar son ikisidir; *birincisi, eğer ılımlıysa, her zaman üretimin zorunlu giderlerini oluşturur*" [agy, s. 416].

⟨Ricardo, bu parçayla ilgili olarak 416'ncı sayfadaki bir dipnotla şu yorumu yapar:

"Belki de bu çok katı bir ifade oldu; çünkü ücret adı altında emekçilere üretimin kesinlikle zorunlu olan harcamalarından genel olarak daha fazlası ayrılıyor. Bu çerçevede ülkenin net ürününün bir parçasını da emekçiler alıyor; tasarruf da edebilir harcayabilir de; ya da bu parça, emekçinin ülke savunmasına katkısını da sağlayabilir" [agy, s. 416].⟩

"20.000 sterlin sermayesi olan ve yıllık 2.000 sterlin kâr elde eden bir birey için, kârı 2.000 sterlinin altına düşmediği sürece, sermayesinin yüz kişi mi yoksa bin kişi mi istihdam ettiği ya da üretilen metaların 10.000 sterlinden mi, 20.000 sterlinden mi satıldığı hiç fark etmez. *Ulusun gerçek çıkarı da benzer değil mi? Net geliri, rantı ve kârları aynı olursa, ulusun on milyon kişiden mi yoksa oniki milyon kişiden mi oluştuğu hiç önemli değildir.* Donanmaları, ve orduları ve üretken-olmayan her tür emeği destekleme gücü brüt geliriyle değil, net geliriyle orantılı olmalıdır. Eğer beş milyon kişi, on milyon kişi için gerekli olduğu ölçüde yiyecek ve giyecek üretebilirse, beş milyon kişinin yiyeceği ve giyeceği net gelir olur. Bu aynı net geliri üretmek için yedi milyon kişi gerekse, yani oniki milyon için yeterli olacak yiyecek ve giyeceği yedi milyon kişi üretse, bunun ülkeye herhangi bir yararı olur mu? Net gelir gene beş milyonun yiyeceği ve giyeceğidir. Daha fazla sayıda insanın istihdam edilmesi ne ordumuza ve donanmamıza bir kişi daha ekleyebilmemizi sağlar, ne de vergilere bir guinea* daha fazla katkıda bulunmamıza yarar" (agy, s. 416-417).

Ricardo'nun görüşünü daha iyi anlayabilmek için şu parça da gözden geçirilmelidir.

"Göreli düşük tahıl fiyatının her zaman sağladığı bir yarar vardır — fiilî üretimin bölünmesinde büyük bir olasılıkla e*meğin devamlılığını sağlayacak fon* artacak ve o ölçüde de kâr adı altında üretken sınıfa daha fazla ayrılacaktır, *üretken-olmayan* sınıfa ise rant adı altında daha az verilecektir" (agy, s. 317).

Üretken sınıf, burada yalnızca sanayi kapitalistleridir.

"Rant bir değer yaratılmasıdır, ama bir zenginlik yaratılması değildir. Tahılın bir bölümünün üretimindeki güçlük nedeniyle tahıl

* 21 şilin değerinde eski İngiliz altın lirası. —ç.

fiyatı quarter başına 4 sterlinden 5 sterline yükselse, bir milyon quarter, 4.000.000 sterlin yerine 5.000.000 sterlin olacaktır ... toplum bir bütün olarak daha büyük bir değere sahip olacaktır; bu anlamda rant, bir değer yaratılmasıdır. Ama bu değer nominaldir, zenginliğe, yani gerekli geçim araçlarına, yaşamı kolaylaştırıcı araç-gereçlere ve toplumun keyifli bir yaşam sürmesine herhangi bir şey eklemez. Tamı tamına aynı miktarda metaya sahibizdir, daha fazlasına değil, ve eskisi gibi aynı milyon quarter tahıl; ama quarter fiyatının 4 sterlin yerine 5 sterlin olarak belirlenmesi *tahılın ve metaların değerinin bir parçasının* eski sahiplerinden, toprak sahiplerine *aktarılması* sonucunu verir. Rant, demek ki bir değer yaratılmasıdır, ama zenginlik yaratılması değildir; *bir ülkenin kaynaklarına hiçbir şey katmaz*" (agy, s. 485-486).

||734| Yabancı tahılın ithali yoluyla tahıl fiyatının düştüğünü ve rantın 1 milyon azaldığını düşünelim. Ricardo, bunun sonucunda, kapitalistlerin para gelirlerinin artacağını söylüyor ve devam ediyor;

"Ama, kapitalistin gelirinin artmayacağı söylenebilir; toprak sahibinin rantından indirilecek milyonun emekçilere ek ücretler olarak ödeneceği söylenebilir! Peki öyle olsun; ... toplumun durumu daha iyi olacaktır; işçiler aynı para sıkıntısını eskisine göre daha kolay kaldırabilecekler; ama bu gene de bir başka sınıfın, *hem de toplumun en önemli sınıfının* bu yeni dağıtımdan daha büyük yarar sağlamasının daha arzu edilir olduğunu kanıtlayacaktır. O sınıfın, 9 milyonun üstünde aldığı her fazla, *ülkenin net gelirinin bir parçasını oluşturacaktır*; bu [net gelir –ç.] ülkenin gelirine eklenmeksizin onun mutluluğu ya da gücü için harcanamaz. Ondan sonra, net geliri, dilediğiniz gibi dağıtın. Şu sınıfa biraz daha fazla, bu sınıfa biraz daha az verin; ama böyle yaparak gene de o net geliri azaltmış olmazsınız; her ne kadar üretilen metaların brüt para değeri miktarı azalacaksa da aynı emekle gene daha fazla sayıda meta üretilmeye devam edilecektir; ama ülkenin net para geliri, içinden vergilerin ödendiği, keyifli yaşamın sağlandığı fon, mevcut nüfusu besleyip yaşatmak, yaşamın zevklerini ve lüksünü karşılayabilmek ve herhangi bir belli miktar vergiyi kaldırabilmek için çok daha yeterli olacaktır" (agy, s. 515-516).

[B.] MAKİNELER [İŞÇİ SINIFININ DURUMU ÜZERİNDE MAKİNELERİN ETKİSİ KONUSUNDA RICARDO VE BARTON]

[1. *Ricardo'nun Görüşleri*]

[a) *Makinelerin, İşçi Gruplarını İşinden Etmesiyle İlgili Olarak Ricardo'nun İlk Kuşkuları*]

"Değer Hakkında"ki bölüm I (kesim V).

"Yalnızca bir yıl çalışabilecek, o bir yıl boyunca yüz işçinin yaptığı işi yapabilecek, herhangi bir üretim alanında kullanılabilecek bir makine ... düşünelim. Makinenin 5.000 sterline malolduğunu, yüz işçiye bir yılda ödenen ücretin de 5.000 sterlin olduğunu varsayalım. Açıktır ki imalatçı açısından makineyi mi alsın, yoksa yüz kişiyi mi çalıştırsın sorunu hiç fark etmezdi. Ama emeğin pahalılaştığını ve sonuçta yüz kişinin bir yıllık ücretinin 5.500 sterline geldiğini düşünelim. Açıktır ki, imalatçı artık tereddüt gösteremezdi, makineyi satın almak ve işi, 5.000 sterline yaptırmak onun çıkarına olurdu. Peki ama makinenin fiyatı da, emeğin artışı nedeniyle artarak 5.500 sterlin değerinde olmayacak mı? *Yapımında herhangi bir sermaye stoku kullanılmadıysa, ve yapımcısına herhangi bir kâr ödenmeyecekse* fiyatı artardı. Örneğin makine her biri yılda 50 sterlin ücret alan yüz işçinin bir yıllık emeğinin ürünü olsaydı ve dolayısıyla fiyatı 5.000 sterlin olsaydı; o ücretler 55 sterline çıkarsa makinenin fiyatı da 5.500 sterlin olurdu; ama durum böyle olamaz; yüz kişiden daha az işçi çalıştırılmış olmalıdır, aksi takdirde 5.000 sterline satılamaz; çünkü 5.000 sterlinden, o insanları çalıştıran sermayenin kârının da ödenmesi gerekir. Peki şu halde yalnızca her biri için 50 sterlin harcamayla ya da yıllık 4.250 sterlin harcamayla 85 kişinin çalıştırıldığını düşünelim ve 750 sterlinin de, makinenin satışının, işçilere ödenen ücretlerin üstünde ve ötesinde, makine yapımcısının sermayesi olduğunu kabul edelim. Ücretler %10 arttığı zaman makine yapımcısı 425 sterlinlik *ek bir sermaye* kullanmak zorunda kalırdı; bu nedenle 4.250 sterlin yerine 4.675 sterlin kullanmış olur ve makineyi 5.000 sterlinden satmayı sürdürürse, 325 sterlin kâr ederdi; işte tüm imalatçılar ve kapitalistler için durum budur: ücret artışları hepsini etkiler. Bu nedenle makine yapımcısı, ücret artışları nedeniyle makinenin fiyatını artırsaydı, o fiyat olağan kâr oranını kaldırabilir hale gelinceye kadar, bu tür makinelerin yapımında alışılmadık miktarda sermaye kullanılırdı. Demek ki, gördüğümüz gibi, ücret artışları nedeniyle makine fiyatları artmaz.

"Ne var ki, makine imalatçısı genel bir ücret artışında, kendi metalarının üretim giderlerini artırmayacak bir makineden yararlanabilirse, malları için aynı fiyatı istediği sürece çok özel avantajlardan yararlanmış olurdu; ama daha önce gördüğümüz gibi, o fiyatını düşürmek zorunda kalırdı, aksi takdirde, kârı genel düzeye ininceye

kadar, onun iş alanına sermaye akışı sürerdi. Demek ki *bu durumda makineden yarar sağlayan halktır; bu sessiz elemanlar, her zaman, yerini aldıkları emekten daha az emeğin ürünüdürler — aynı para değerini taşıdıkları zaman bile*" (agy, s. 38-40).

Bu nokta çok doğru. Üstelik aynı zamanda makinelerin işinden ettiği işçilerin makine yapımında iş bulduğuna inananlara da yanıt veriyor. Yeri gelmişken söyleyelim, bu görüş, **makine yapım işliklerinin** tamamen işbölümüne dayandığı ve makine yapımında henüz makinelerin kullanılmadığı bir döneme aittir.

Bir işçinin yıllık ücretinin 50 sterlin olduğunu varsayalım, o zaman 100 [işçininki –ç.] 5.000 sterlindir. Bu yüz kişinin yerini alan makine aynı biçimde 5.000 sterline maloluyorsa, o zaman 100 kişinin emeğinden daha az bir emeğin ürünü olmalıdır. Çünkü, ödenmiş emeğin yanısıra, makine yapımcısının kârını oluşturan ödenmemiş emeği de içerir. Eğer 100 kişinin ürünü olsaydı o zaman yalnızca ödenmiş emeği içerirdi. Kâr oranı %10 olsaydı o zaman 5.000 sterlinin yaklaşık 4.545 sterlini yatırılan sermayeyi, yaklaşık 455 sterlin de kârı temsil ederdi. 50 sterlinlik [bir ücretten] 4.545 sterlin de $90^{9}/_{10}$ işçi demek olurdu.

||735| Ama 4.545 sterlinlik sermaye hiçbir biçimde, yalnızca değişen sermayeyi (doğrudan ücretlere ödenen sermayeyi) temsil etmez. Ayrıca hammaddeleri ve makine yapımcısının kullandığı ***sabit sermayenin aşınma*** payını da temsil eder. 5.000 sterline malolan, ücretleri 5.000 sterlin olan 100 işçinin yerini alan makine, şu halde 90 kişiden çok daha az işçinin ürününü temsil eder. Üstelik bir makine ⟨ya da en azından, yıllık olarak, faiziyle birlikte, [üretilen –ç.] ürüne, yani onun değerine giren kısmı⟩ yerini aldığı işçilerden çok daha azının (yıllık) ürünü ise, kârlı biçimde kullanılabilir.

Ücretlerdeki her artış, *ürün değeri* (değişen sermayenin harekete geçirdiği işçi sayısı aynı kaldığından) —bu değerin değişen sermaye ile artı-emeğin toplamına eşit olması ölçüsünde— aynı kaldığı halde, değişen sermaye tarafından yaratılan değer aynı kaldığı halde, harcanacak değişen sermayeyi artırır.

[b) *Üretimdeki Gelişmelerin, Metaların Değerine Etkisi ve Ricardo. İşinden Atılan İşçiler İçin Başka Ücret Kaynakları Olduğu Biçimindeki Yanlış Teori*]

Bölüm XX "Değer ve Zenginlikler, Ayırdedici Özellikleri"*

Doğal etmenler metaların değerine hiçbir şey **katmaz**, tam tersine [onların değerini azaltır]. Ama böylece yalnızca artı-değere

* Elyazmasında "farklı" –*Ed.*

katkı yaparlar; kapitalistleri ilgilendiren de yalnızca budur.

> "Adam Smith'in düşündüğünün tersine, bay Say, dördüncü bölümde, güneş gibi, hava gibi, atmosfer basıncı, vb. gibi bazan insan emeğinin yerine geçen, bazan üretimde onunla birlikte hareket eden *doğal etmenler*in metalara kattığı değerden söz eder. Ama bu doğal etmenler, gerçi *değere kullanımda* büyük katkı yaparlarsa da metaya, bay Say'nin sözünü ettiği gibi, değişim-değeri katmazlar: *Makinelerin yardımı* ile ya da *doğa felsefesinin bilgisiyle*, daha önce insanın gördüğü işi yapmaya doğal etmenleri mecbur ettiğimiz zaman, böyle bir işin değişim-değeri de ona göre düşer" (agy, s. 335-336).

Makine [emeğe] malolur. Doğal etmenler, doğal etmen olarak hiçbir şeye malolmazlar. Dolayısıyla ürüne herhangi bir değer katamazlar; tam tersine, sermayenin ya da emeğin **doğrudan** veya **birikmiş emeğin** yerini aldıkları ölçüde, ürünün değerini azaltırlar. Doğa felsefesi, makine yardımı olmaksızın ya da eskisi gibi aynı makinelerle (hatta buhar kazanında ve birçok kimyasal süreçte olduğu gibi belki de daha ucuza) doğal etmenlerin insan emeğinin yerine nasıl geçirilebileceğini öğrettiği ölçüde, kapitaliste ve elbette topluma maliyeti sıfır olur ve metaları mutlak olarak ucuzlatır.

Ricardo, yukardaki alıntıya şöyle devam eder:

> "Eğer on kişi bir tahıl değirmenini döndürüyorsa, ve rüzgarın ya da suyun yardımıyla, bu on kişinin emeğinden tasarruf edilebileceği keşfedildiyse, bir bölümüyle değirmenin çalışmasının ürünü olan unun değeri derhal, tasarruf edilen emek miktarı oranında düşer; ve *toplum, on kişinin emeğiyle üretilebilecek metalar kadar daha zengin olur*; *onların geçimini sağlamaya ayrılmış kaynaklar da hiçbir biçimde zarar görmez*" (agy, s. 336).

Toplum her şeyden önce, unun azalan fiyatı ölçüsünde daha zengin olur kuşkusuz. Ya daha fazla un tüketir ya da **daha önce un sağlamaya ayrılmış parayı mevcut bir metaya veya yeni bir tüketim kaynağı belirdiği için ortaya çıkan bir metaya** harcar.

Daha önce una harcanan şimdi ise unun fiyatındaki azalma sonucu **başka bir yere harcanmak üzere serbest kalan bu gelir** parçası konusunda —toplumun tüm ekonomisinin gereği olarak— **belli bir şey için "adanmıştı" ve şimdi o "adanmışlık"tan azat edildi**, denebilir. Sanki yeni bir sermaye birikimi ne ise bu da odur. Ve bu yolla, makinenin uygulanışı ve doğal etmenler sermayeyi serbest bırakır ve daha önceleri "saklı kalmış gereksinimler"i karşılar.

Öte yandan, **yeni keşifle işinden atılan on kişinin "geçimini sağlamaya ayrılmış kaynaklar"dan** söz etmek yanlıştır. Çünkü keşif sonucu tasarruf edilen ya da yaratılan ilk kaynak, toplumun daha önce un ödediği ve şimdi, un fiyatındaki azalma sonucu tasar-

ruf ettiği gelir parçasıdır. Ne var ki, tasarruf edilen ikinci kaynak, şimdi **işten çıkarılan on kişiye** değirmencinin yaptığı ödemedir. Gerçekten de bu "kaynak", Ricardo'nun belirttiği gibi, keşif ve on kişinin işten çıkarılması dolayısıyla **hiçbir zarar görmemiştir.** Ama o kaynağın, on işçiyle doğal bir bağlantısı yoktur. O insanlar **yoksul serseriler** haline gelebilir, aç kalabilir, vb..

Yalnızca bir şey kesindir: Değirmeni çevirmek üzere bu on kişinin yerini alacak olan, **yeni kuşaktan** gelme on kişi, şimdi artık başka bir çalışma alanı içinde emilmelidir; ve böylece (**nüfusun ortalama artışından** bağımsız olarak) göreli nüfus artmıştır; şöyle ki şimdi artık değirmeni [bir doğal etmen] çevirmektedir ve o olmasaydı hâlâ değirmeni çevirecek olan on kişi artık **başka meta üretiminde çalışmaktadır**. Makinelerin icadı ve **doğal etmenlerin kullanılması** böylece sermayeyi ve insanları (işçileri) serbest bırakır ve —ister yeni yaratılmış üretim alanları için olsun, ister genişleyen ve daha büyük ölçekte çalışan eski iş alanları için olsun— || 736| serbest kalmış sermayeyle birlikte (Steuart'ın onlara taktığı adla) [143] **serbest eller** yaratır.

Değirmenci, serbest kalan sermayesiyle yeni değirmenler kuracak ya da bir kapitalist olarak kendisi kullanamazsa ödünç verecektir.

Ancak hiçbir biçimde, **işinden edilen on kişi için "ayrılmış" bir fon** yoktur. Bu saçma varsayıma yani, eğer makinelerin (ya da doğal etmenlerin) gelişi, ücretlere ayrılan gerekli geçim araçları miktarını azaltmazsa (ki, insanların yerini atlar, ya da tahıl yetiştiriciliğin yerini hayvan yetiştiriciliği aldığı zaman, olan bir ölçüde budur), böylece serbest kalan kaynak, kaçınılmaz olarak değişen sermaye olarak yatırılmak ve hatta işinden olan emekçilere ödenmek zorundadır varsayımına, daha sonra geri döneceğiz (sanki o geçim araçlarını ihraç etme ya da üretken-olmayan işçilere harcama olasılığı yokmuş veya [sanki] belli alanlardaki ücretler artmazmış, vb. gibi). Makineler her zaman göreli bir artı-nüfus, yedek bir işçiler ordusu yaratır; bu, sermayenin gücünü büyük ölçüde artırır.

335. sayfadaki dipnotta Ricardo, Say'ye karşı yöneltilmiş şu gözlemi yapar:

> "Zenginlikleri, geçim araçlarının, yaşamı kolaylaştırıcı ve insan yaşamına zevk katıcı nesnelerin bolluğu olarak tanımlayan Adam Smith gerçi, *makinelerin ve doğal etmenlerin*, bir ülke zenginliğine büyük katkısı olacağını kabul ederdi ama, *o zenginliklerin değerine herhangi bir şey kattıklarını* kabul etmezdi" [agy, s. 335, dipnotu].

Gerçekten de **bir rant yaratmaya** olanak sağlayan koşullar sözkonusu olmadıkça, **doğal etmenler değere hiçbir şey katmaz.**

Ama makineler hiç şaşmaksızın, *kendi değerlerini* esasen varolan değere eklerler; birincisi, varoluşları, döner sermayeyi sabit sermayeye daha da fazla dönüştürmeyi kolaylaştırdığı ve bu dönüşümü sürdürdüğü ölçüde yalnızca zenginliği artırmakla kalmazlar, yıllık emeğin ürününe geçmiş emeğin eklediği *değeri* de artırırlar; ikincisi, makineler nüfusun mutlak büyümesini ve onunla birlikte yıllık emek kitlesinin de büyümesini olanaklı duruma getirdikleri için bu ikinci yolla, yıllık ürünün değerini artırırlar. | 736| |

[c) *Ricardo'yu, Makineler Konusundaki Görüşlerini Gözden Geçirmeye Yönelten Bilimsel Dürüstlüğü. Ricardo'nun Konuyu Yeniden Formüle Ederken Bazı Yanlış Varsayımları Sürdürmesi*]

| | 736| "*Makineler Hakkında*"*ki bölüm XXXI*

Ricardo'nun, üçüncü baskıya eklediği bu bölüm, onu, sıradan ekonomistlerden çok farklı yapan ***dürüstlüğünün*** tanığıdır.

"Bu sorun" ⟨yani, "makinenin, toplumdaki farklı sınıflar üzerindeki etkisi"⟩ "üzerinde görüşlerimi açıklamak daha çok benim görevim; çünkü, yeniden düşündüğüm zaman, görüşlerim önemli ölçüde değişti; gerçi, makineler hakkında, geri almam gereken herhangi bir şey yayınladığımı anımsamıyorum; ama gene de başka yollardan" ⟨parlamento üyesi olarak⟩[144] "şimdi hatalı olduğunu düşündüğüm öğretileri destekledim; o nedenle, hali hazırdaki görüşlerimi, o görüşleri taşıyışımın gerekçeleriyle birlikte incelenmeye sunmayı görev biliyorum" (agy, s. 466).

"Dikkatimi ekonomi politiğin sorunlarına çevirdiğim ilk günden beri, makinelerin hangi üretim dalına olursa olsun uygulanmasının, emek tasarrufu etkisinin yanısıra, genel yarar açısından iyi olduğu düşüncesindeydim; beraberinde getirdiği tek rahatsızlık birçok durumda, sermayenin ve emeğin bir çalışma alanından bir başkasına taşınmasıydı."

⟨Bu **rahatsızlık**, modern üretimde olduğu gibi, sürgit yineleniyorsa, işçi için yeterince büyüktür.⟩

"Bana öyle geldi ki, toprak sahipleri aynı para-ranta sahip oldukları sürece, rantı harcadıkları bazı metaların fiyatında, makine kullanımının kaçınılmaz sonucu olan düşüşler onların yararına olurdu. Kapitalistin de tamı tamına aynı biçimde yarar sağladığını düşündüm. Gerçekten, makineyi icat eden ya da yararlı biçimde ilk uygulayan kişi, bir süre için büyük kâr elde ederek, ek bir avantaja sahip olurdu; ama makinenin genel kullanıma girişi oranında, üretilen metanın fiyatı, rekabetin etkisiyle, kapitalistin eskisi gibi aynı para-kârı elde ettiği üretim maliyetine gerilerdi ve kapitalist de | | 737| bir tüketici olarak, aynı para geliriyle ek kolaylıklardan ve yaşamın hoşluklarından daha fazla pay alır, genel avantajdan o da yararlanırdı. *Emekçiler sınıfının da makine kullanımından*, aynı

para-ücretle daha fazla meta satın alma olanağına sahip olacakları için *aynı biçimde yarar sağlayacağını* düşündüm; ve gene düşündüm ki, kapitalist *eskisi kadar emek talebinde bulunma ve çalıştırma gücünde olduğuna göre* —her ne kadar, o emek-gücünü, gerektiğinde yeni ve tamamen farklı bir meta üretiminde kullanma gereğini duyacak olsa da— *ücretlerde herhangi bir azalma olmazdı.* Daha geliştirilmiş makineler sayesinde, aynı miktar emeğin kullanılması sonucu, çorap miktarı dörde katlanırken, çorap talebi yalnızca ikiye katlansaydı, bazı işçiler, kaçınılmaz olarak çorap işinden çıkarılırdı; ama *onları istihdam eden sermaye henüz varolduğuna göre* ve *sahiplerinin o sermayeyi üretken bir biçimde kullanmak kendi çıkarlarına olduğuna göre*, bana öyle geldi ki, o sermaye, toplum yararına, aranır-istenir bir başka metanın üretiminde kullanılırdı, böylece *emeğe eskisi gibi aynı talep olur*du ve ücretler düşmezdi. Emekçi sınıfın da öteki sınıflarla aynı biçimde, metaların, makine kullanımından kaynaklanan genel ucuzluğundan ileri gelen avantajdan payını alacağını düşündüm.

"Bunlar benim görüşlerimdi ve toprak sahipleriyle kapitalistler sözkonusu olduğu ölçüde de değişmiş değil; ama kanaat getirdim ki, *insan emeğinin yerini makinenin alması emekçi sınıf için ... çoğu zaman çok zarar vericidir*" (agy, s. 466-468).

Her şeyden önce Ricardo, yanlış bir varsayımdan, makinelerin her zaman, kapitalist üretim tarzının zaten varolduğu üretim alanlarına getirdiği varsayımdan yola çıkıyor. Oysa mekanik dokuma tezgahı ilkin el dokuma tezgahındaki dokumacının; çıkrık makinesi iğle iplik eğiren eğirmenin; biçer-döver ve tohum makineleri, kendi toprağını, tarlasını eken küçük köylünün yerini aldı. O durumda yalnızca emekçi işinden olmakla kalmaz, ama onun üretim aleti de (Ricardo'vari anlamıyla) sermaye olmaktan çıkar. Eski sermayenin böylece bütünüyle ve tamamen değer yitirişi, daha önce basit işbölümü üzerine temellendirilmiş olan manüfaktürde makineler devrim yaptığı zaman da görülmüştür. Burada, "eski sermaye"nin eskisi gibi aynı emek **talebini** sürdürdüğünü söylemek gülünçtür.

El dokumacısının, el değirmeninin vb. kullandığı "sermaye" varolmaktan çıkmıştır.

Ama, işi basitleştirmek için, ⟨kuşkusuz burada sorun, **yeni sanayi dallarında** makine kullanılması sorunu değil⟩ makinelerin, yalnızca kapitalist üretimin (imalatın) zaten [başat] olduğu üretim alanlarına sokulduğunu ya da zaten makineye dayanan işliklere sokulabildiğini, böylece emek sürecinin mekanizasyonunu hızlandırdığını ya da gelişmiş makineyi kullanıma soktuğunu varsayalım; bu, ya daha önce istihdam edilen işçilerin bir bölümünün işten çıkarılmasını olanaklı hale getirir; ya da eskisi gibi *aynı* sayıda iş-

çiyi kullanarak daha fazla ürün üretilmesini. Kuşkusuz ikincisi, en elverişli olandır.

Karışıklığı biraz azaltmak için, 1. makine kullanan ve işçilere yol veren kapitalistin kaynakları; 2. toplumun kaynakları, yani kapitalist tarafından üretilen metaların tüketicilerinin kaynakları arasında ayrım yapmamız gerekiyor.

ad 1*. İşine makineyi sokan kapitalist sözkonusu olduğunda, o kapitalistin ücretlere eskisi gibi aynı miktarda sermaye yatıracağını söylemek yanlış ve saçmadır. (Eğer borçlansa bile gene aynı derecede yanlıştır, onun için değil toplum için.) Sermayesinin bir bölümünü makinelere ve öteki **sabit sermaye** biçimlerine, bir başka bölümünü daha önce gerek duymadığı ikincil maddelere ve geniş bir bölümünü —eğer daha az işçiyle daha fazla meta üreteceğini, böylece daha çok hammaddeye gerek duyacağını düşünürsek— hammaddeye dönüştürecektir. Değişen sermayenin —yani ücretlere harcanan sermayenin— değişmeyen sermayeye oranı, onun işkolunda azalmıştır. Ve *oran*daki bu azalma, kapitalistin işi, yeni üretim ölçeğinde, daha önce işten çıkardığı işçilerin hepsini hatta ondan da fazlasını çalıştıracak ölçüde genişlese bile *kalıcı olacaktır* (gerçekte, değişmeyen sermayeye göre, değişen sermayedeki bu azalma, birikimle birlikte emeğin üretim gücünün artması sonucu, daha *hızlı* bir derecede devam edecektir). ⟨Sermayesinin birikmesiyle birlikte, kapitalistin iş yerinde emek talebi artacaktır, ama sermayesinin birikiminden daha küçük ölçüde artacaktır; ve sermayesi, mutlak anlamda, hiçbir zaman eskisi kadar emeğe gerek duymayacaktır. Ama, [bu bir yana —ç.] ilk ağızdaki sonuç, bir grup işçinin kapı dışarı edilmesidir.⟩

Ama, dolaylı olarak, işçi talebinin aynı kalacağı, çünkü makine konstrüksiyonunda daha çok işçiye gerek olacağı söylenebilir. Ama Ricardo, makinelerin hiçbir zaman, işinden ettiği işçiler kadar emeğe malolmadığını esasen göstermiş bulunuyor. Olabilir ki bir süre için, makine işliklerindeki çalışma saatleri uzatılabilir ||738| ve ilkin oralarda tek fazla adam bile çalıştırılmayabilir. Hammadde —örneğin pamuk— Amerika'dan ya da Çin'den gelebilir ve işinden çıkarılmış İngilizler için, **zencilere** ya da *coolie*'lere** olan talebin artıp artmaması hiç fark etmez. Hammaddelerin ülke içinden sağlandığı varsayılsa bile, tarımda daha fazla kadın ve çocuk, daha fazla at, vb. çalıştırılacak ve belki de bir üründen daha fazla, bir başka üründen daha az üretilecektir. Ama işinden atılmış işçiler için tarımda da herhangi bir talep belirmeyecektir; sürekli göreli

* 1. hakkında, 1. ile ilgili olarak. —ç.
** Uzakdoğuda hamal ya da rençber. —ç.

artı-nüfus yaratan aynı süreç işlemeye başlamıştır.

İmalatçının makine almasının, ilk yatırımını böylece yaptığı bir sırada, sermayesini herhangi bir biçimde serbest bırakması *prima facie* pek olası değildir. Bu yatırım, imalatçının sermayesi için yalnızca yeni tür bir yatırımdır, o kadar; ilk ağızdaki sonucu da, varsayıma göre, işçilerin işten çıkarılması ve değişen sermayenin bir bölümünün, değişmeyen sermayeye çevrilmesidir.

ad 2. Kamuya gelince, her şeyden önce, makineler eliyle üretilen metaların fiyatlarının inmesi sonucu *gelir* serbest kalır; *sermaye* ise, ancak mamul ürünün bir üretim faktörü olarak ***değişmeyen sermayeye*** —doğrudan— giriyor olması halinde [serbest kalır–ç.]. ⟨[Fiyatı düşen meta –ç.] işçinin **ortalama** tüketimi içinde yer alıyorsa, Ricardo'ya göre, kendi izinden, sanayinin öteki dallarında da **gerçek ücretlerde**[145] bir azalmayı da birlikte getirir.⟩ Böylece serbest kalan gelirin bir parçası, ya fiyat indirimi, başka tüketici sınıfları da bu metaya ulaşabilir duruma getirdiği için (bu arada söyleyelim, bu **metaya harcanan** para, [bir başka metadan kısılarak –ç.] aktarılmış para değildir) ya da eski tüketiciler, ucuzlayan maldan daha fazla tükettikleri için, örneğin bir çift pamuklu çorap yerine dört çift tükettikleri için, aynı metaya harcanır. Böylece serbest kalan gelirin bir başka parçası, makineyle üretime geçen **sanayinin** genişletilmesine hizmet edebilir, ya **farklı bir meta üreten** yeni bir sanayi oluşturulmasında kullanılabilir ya da zaten varolan bir üretim alanının genişletilmesine harcanabilir. Böylece serbest kalan ve sermayeye dönüştürülen gelir hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın, her şeyden önce, artan nüfusun, her yıl her üretim alanına akan ve şimdi artık eski sanayiye girmesi engellenen parçasını emebilecek yeterlikte olmayacaktır. Ayrıca, serbest kalan gelirin bir parçasının yabancı ürünlerle değişilmesi ya da üretken-olmayan işçiler tarafından tüketilmesi de olasıdır. Ama *serbest kalan gelirle, gelirden uzak bırakılan işçiler arasında hiçbir biçimde zorunlu bir bağlantı yoktur.*

Bununla birlikte, Ricardo'nun görüşünün temelinde yatan, saçma temel kavram ise şöyledir:

Kendi işine makineyi sokan imalatçının sermayesi **serbest** kalmamıştır. Yalnızca *farklı* bir biçimde yararlanılır duruma getirilmiştir, öyle bir biçimdeki, eskisi gibi, **serbest kalan işçilerin** ücretine dönüştürülmemektedir. Değişen sermayenin bir bölümü değişmeyen sermayeye çevrilmiştir. Eğer bir bölümü serbest kalsaydı bile, işinden atılan işçilerin *çalışamadığı* üretim alanları tarafından ve olsa olsa, onların ***yerini alanların*** sığınma olanağını buldukları alanlar tarafından emilirdi.

Serbest kalan gelir —daha ucuzlayan malın daha çok tüketimiyle nötralize edilmediyse, ya da yabancı gerekli geçim araçlarıyla değişilmediyse— eski alanları genişleterek ya da yeni üretim alanları açarak, yıllık artan nüfusun, makinenin girdiği alandan uzak bırakılan parçasına o günler için yalnızca gerekli bir çıkış noktası sağlar (eğer yaparsa!).

Ancak Ricardo'nun yaklaşımının temelinde saklı duran saçmalık şudur:

Şimdi işinden atılmış olan işçilerin daha önceleri tüketegeldiği geçim araçları, halen mevcut olmaya devam ediyor, hepsi pazarda. Öte yandan işçilerde pazarda emre hazır bekliyor. Demek ki, bir yandan işçiler için geçim araçları (ve dolayısıyla ödeme araçları) var, yani δυναμει* değişen sermaye var, öte yandan işsiz işçiler. Demek ki işçileri harekete geçirecek **kaynaklar** orada. Dolayısıyla iş bulacaklardır.

Ricardo gibi bir ekonomistin, insanın tüylerini diken diken edecek böyle **anlamsız** sözleri çıkarması olabilir bir şey mi?

Buna göre, çalışma yeteneğinde olan ve çalışmak isteyen hiçbir insan, toplumun eli altında, pazarda, bu kişiye **herhangi bir iş karşılığı** ödeyebilecek geçim araçları varken, burjuva toplumda açlıktan ölemez. Her şeyden önce, bu geçim araçları, hiçbir biçimde bu işçilerin karşısına sermaye olarak çıkmış değil ki.

Varsayalım ki, 100.000 işçi, makineler tarafından bir anda kapı dışarı edilmiştir. O zaman her şeyden önce, hiç kuşku yok ki ||739| ortalama olarak yıl boyunca yeterli olan ve daha önce o işçiler tarafından tüketilegelen tarımsal ürünler, eskisi gibi gene pazardadır. Eğer onlar için herhangi bir talep olmazsa —ve aynı zamanda ihraç edilebilir gibi değilseler— acaba ne olur? Talebe göre arz fazla geleceği için fiyatları düşebilir ve bu fiyat düşüşü sonucu, 100.000 işçi açlıktan ölüyor olsa bile, bu ürünlerin tüketimi artabilir. Hatta fiyatın düşmesine bile gerek yoktur. Belki de bu geçim araçlarından daha az ithal edilir, daha çoğu ihraç edilir.

Ricardo, donkişotça bir tutumla, burjuva toplumsal mekanizmasının öylesine ince ayarlı olduğunu düşlüyor ki, örneğin on işçi işinden çıkarılırsa, bu işçilerin, —şimdi serbest kalan— geçim araçları onlar gibi on kişi tarafından ***şöyle ya da böyle***, bir biçimde mutlaka tüketilmelidir, yoksa satılamazlar; sanki yarı-işsiz ya da tam-işsiz bir kitle bu toplumun alt çevresinde öteden beri sürünmüyormuş ve sanki geçim araçları biçimiyle varolan sermaye, sabit bir miktarmış gibi.

Eğer tahılın pazar fiyatı, azalan talepten ötürü düşerse, o za-

* Potansiyel.–ç.

man tahıl biçimiyle elde mevcut olan sermaye (para ölçüsüyle) *azalır* ve ihraç edilebilir gibi değilse, toplumun **para-gelirinin** daha küçük bir parçası karşılığında değişime sokulur. Ve bu daha çok da imalatçılar için geçerlidir. Çok uzun yıllar boyu, **eltezgahı dokumacıları, yavaş yavaş açlıktan ölürken,** İngiliz pamuklu kumaşının üretimi ve ihracı aşırı ölçüde arttı. Aynı zamanda (1838-1841) gıda fiyatları yükseldi. Dokumacıların giyecek olarak bulabildiği, yalnızca çul-çaputtu ve **ruhlarını bedenlerinde tutacak kadar yiyecek de** bulamıyorlardı. Modern sanayinin gerekli üretim koşullarından biri, ancak gönenç nöbetleri sırasında ortadan kalkan sürekli bir yapay artı-nüfus üretimidir. Bir yandan, makinelerin kapı dışarı ettiği işçiler açlık çekerken, para-sermayenin bir bölümünün kullanılmaksızın atıl yatmasını ve göreli fazla üretim nedeniyle geçim araçları fiyatının düşmesini önleyecek hiçbir şey yoktur.

Doğrudur, serbest kalan bir gelir ya da sermaye parçasıyla birlikte işinden azat edilen emek **uzun erimde yeni bir üretim alanında** ya da eskisinin genişletilmesiyle bir çıkış yolu bulacaktır, ama bu, işinden olanlardan çok *onların **yerini alanların*** yararına olur. Şu ya da bu ölçüde üretken-olmayan iş alanları giderek dal budak sarmakta, sürekli olarak kurulmaktadır ve bu dallarda gelir doğrudan harcanmaktadır. Ayrıca ***sabit sermaye*** (demiryolları, vb.) oluşumu ve bunun yol verdiği bir nezaretçilikle **bağlantılı emek** vardır; lüks maddeler, vb. imalatı vardır, gelirin harcandığı malları giderek çeşitleyen dış ticaret vardır.

Ricardo, o saçma görüş açısından, makinelerin gelişinin, yalnızca **brüt ürünü** (ve dolayısıyla **brüt geliri**) azalttığı zaman işçilere zarar verdiğini düşünmektedir; doğrudur, büyük ölçekli tarımda tahıl üretiminden küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine, vb. geçildiği zaman, işçilerin yerini, tahıl tüketen atlar alınca böyle bir şey olabilir; ama bunu, brüt ürününü satma yeteneği hiçbir biçimde iç pazarla sınırlı olmayan, sözcüğün gerçek anlamındaki sanayiye [genişletmek] oldukça mantıksızdır. (Yeri gelmişken, işçiyle kapitalist arasında üretken olmayan işçilerle orta tabakalar bulunduğu için, işçilerin bir bölüğü açlık çekerken bir başka kesimi daha iyi giydirilip yedirilebilir.)

Gelire giren maddelerin (ya da miktarının) artışının, işçiler için bir kaynak oluşturduğunu ya da sermaye oluşturduğunu söylemek yanlıştır. Bu maddelerin bir bölümü üretken-olmayan işçiler ya da işçi olmayanlar tarafından tüketilir; bir başka bölümü, ham biçiminden, ücret olarak iş gördüğü o biçiminden dış ticaret yoluyla, zenginin gelirine katıldığı bir başka biçime girebilir; ya da değişmeyen sermayenin bir üretim etmeni olarak işlev görebilir. Son

olarak, bir bölümü, işten çıkarılan işçiler tarafından **yoksullar evinde** ya da cezaevinde veya sadaka olarak, çalıntı mal olarak, ya da kızlarının fahişelik ücreti olarak tüketilecektir.

İleriki sayfalarda, Ricardo'nun bu saçmayı geliştirdiği pasajları kısaca karşılaştıracağım. Kendisinin de dediği gibi, hızını ve gücünü *Barton*'un çalışmasından almıştır; şu halde, o pasajlar alıntılandıktan sonra, o çalışma da incelenmelidir.

||740| Apaçık ortadadır ki, her yıl belli sayıda işçi çalıştırmak için, belli miktarda yıllık **yiyecek** ve öteki gerekli geçim araçları üretilmelidir. Geniş-ölçekli tarımda, hayvan yetiştiriciliğinde, vb. brüt gelir azaltılırken, yani işçilerin geçimi için düşünülen gerekli geçim araçları miktarı azaltılırken, **net gelirin** (kâr ve rantın) artırılması olanaklıdır. Ama burada, sorun bu değil. Tüketime giden maddelerin miktarı, ya da Ricardo'nun deyişiyle, **brüt geliri** oluşturan maddelerin miktarı —bu miktarın değişen sermayeye aktarılan parçası artırılmaksızın— çoğaltılabilir. Hatta değişen sermaye azalabilir. Böyle bir durumda kapitalistler, toprak sahipleri ve **hizmetkarları**, üretken-olmayan sınıflar, devlet, orta tabakalar (tüccar) vb., hepsi gelir olarak daha fazlasını tüketir.

Ricardo'nun (ve Barton'un) benimsediği görüşün gerisinde yatan şey, her sermaye birikiminin, değişen sermayedeki, bir artışa eşdeğerde olduğu, o nedenle sermaye biriktikçe, emek talebinin, artan sermayeyle orantılı olarak doğrudan arttığı varsayımından yola çıkmış olmasıdır. Ama bu yanlıştır; çünkü sermayenin birikimiyle birlikte, organik bileşiminde değişme olur, değişmeyen parça, değişen parçaya oranla daha hızlı büyür. Ne var ki, bu, gelirin değer ve miktar olarak sürekli biçimde büyümesini engellemez; ama [bu büyüme —ç.] toplam ürünün oransal olarak daha büyük bir parçasının ücretlere harcanması sonucunu vermesini gerektirmez. Doğrudan emekleriyle geçinmeyen sınıflar ve alt sınıflar giderek daha kalabalıklaşır ve öncesine göre daha iyi yaşar; üretken olmayan işçilerin sayısı da artar.

Her şeyden önce, burada sorunla ilgisi olmadığı için, değişen sermayesinin bir bölümünü makineye çeviren (ve dolayısıyla, hammaddenin, değer yaratma sürecinin bir parçası olduğu o üretim alanlarında istihdam edilen emek miktarıyla göreli olarak hammadde için de daha fazla koyan) kapitalistin *geliri* ile ilgilenecek değiliz. O kapitalistin geliri ve sermayesinin, üretim sürecine fiilen giren bölümü, ilkin, onun ürettiği *ürünler* biçimiyle ya da daha doğrusu *metalar* biçimiyle varolur; örneğin eğirmense, iplik biçiminde varolur. **Makinenin girişinden sonra** bu metaların bir bölümünü —ya da onların satışından elde ettiği parayı— makineye,

ikincil malzemeye ve hammaddeye yatırır; oysa daha önce metaların o bölümünü ücret olarak işçilere ödüyordu ve dolaylı olarak işçilerin geçim araçlarına aktarmış oluyordu. Tarımdaki bazı ayrıksın durumlar dışında, kapitalist artık —her ne kadar işten *attığı* işçiler önceden olduğu gibi tüketmeyi ve dolayısıyla onun ürününü almayı artık durdurdularsa da— bu ürünlerden, eskiye göre daha fazla üretecektir. Şimdi pazarda bu ürünlerden daha fazla miktarda bulunacaktır, ama işçiler kapı dışarı edildiği için, bu ürünler [tüketim maddesi] olmaktan, ya da eski miktarda [tüketim maddesi] olmaktan çıkacaktır. Demek ki, kendi ürünü sözkonusu olduğu ölçüde, her şeyden önce, ürünü işçilerin tüketimine girse bile, bu ürünün artan üretimi, bu ürünün bir parçasının işçilere [ödenecek –ç.] sermaye olarak varolmaktan çıktığı olgusuyla çelişmez. Öte yandan (toplam ürünün) şimdi daha geniş bir parçası, makinelerden, ***ikincil malzemeden*** ve hammaddelerden oluşan değşmeyen sermayeyi yenilemek zorundadır, yani yeniden-üretimin bu faktörlerinin [giderek –ç.] daha fazlasına karşı değişilmek zorundadır. Eğer makine kullanımı sayesinde metalarda [sağlanan –ç.] artış ile bu makinenin ürettiği metalar için daha önce varolan talepteki (*yani işten çıkarılan işçilerin talebinde*ki) azalma çelişkin olsaydı, o zaman, birçok durumda hiç makine kullanılmazdı.

Bu nedenledir ki, bir parçası ücretli emek yerine makineye dönüştürülen sermayeyi incelerken, [o makineyle –ç.] üretilen metalar yığını ve bu metaların yeniden ücretlere dönüştürülen parçası arasında herhangi bir belirli ilinti ya da zorunlu bağlantı sözkonusu değildir.

Genel olarak toplumun durumuna gelince, onun gelirinin yenilenmesi ya da daha doğrusu gelirinin sınırlarının genişletilmesi, her şeyden önce makinenin gelişiyle fiyatı düşen maddeler bağlamında gerçekleşir. Bu gelir, gelir olarak **harcanmaya** devam edebilir ve eğer önemli bir bölümü sermayeye dönüştürülürse —yapay olarak yaratılan artı-nüfustan farklı olarak— artan nüfus, değişen sermayeye dönüştürülen gelir parçasını emmek üzere oradadır.

Bu çerçevede bütün bu söylenen, *prima facie* şuna varır: Tüm öteki ürünlerin üretimi, özellikle de işçilerin tüketimine giren maddeleri üreten alanlardaki üretim —yüz işçinin vb. kapı dışarı edilmesine karşın— eskisi gibi aynı ölçekte sürer; hele hele işçilerin işten çıkarılışı sırasında kesinlikle sürer. Demek ki işten çıkarılan işçiler bu maddeler için bir talebi temsil ettikleri ölçüde, arz aynı kaldığı halde talep azalmıştır. Eğer azalan talep dengelenmezse fiyat düşecektir (ya da bir fiyat düşüşü, izleyen yılda daha geniş bir stok pazarda kalabilir). Eğer mal ihraç içinde üretilmemişse ve ta-

lepteki azalma dirençliyse o zaman yeniden-üretim azalır; ama bundan, bu alanda yatırılan sermayenin ||741| zorunlu olarak azaltılması gerektiği sonucu çıkmaz. Belki de daha fazla et ya da ticari tarım ürünleri veya lüks gıda maddeleri [ve] daha az buğday veya atlar için daha fazla yulaf , vb. ya da daha az pamuklu kadife-ceket ya da daha fazla burjuva redingotu üretilir. Ama örneğin ucuzlayan pamuklu mamulleri nedeniyle, işinin başındaki işçiler gıda maddeleri, vb. için daha fazla harcayabilirlerse, bu sonuçlardan hiçbirinin doğmasına gerek kalmayabilir. Her ne kadar daha az sermaye, toplam ürünün daha küçük bir parçası değişen sermayeye aktarıldıysa yani ücretlere gittiyse de aynı miktarda meta ve hatta daha fazlası —işçiler tarafından üretilenler dahil— üretilebilir.

Bu metaları üreten üreticilerin sermayelerinin bir bölümünün serbest kalması diye bir şey de sözkonusu değildir. Olabileceğin en kötüsü, metalarına olan talep azalabilir ve metalarının azalan fiyatı sermayelerinin yeniden-üretimini geciktirebilir. Böylece, metaların fiyatındaki herhangi bir düşüş sonucu olacağı gibi, kendi gelirleri derhal azalır. Ama metalarının herhangi bir parçasının daha önce işten çıkarılan işçilerle sermaye olarak karşı karşıya geldiği ve şimdi işçilerle birlikte o sermaye parçasının da "serbest kaldığı" söylenemez. İşçilerle sermaye olarak karşı karşıya gelen şey, şimdi makineyle üretilen metanın bir parçasıdır; bu parça onlara para biçiminde gelmiş ve onlar tarafından, karşılarına sermaye olarak çıkmayan ama paralarının karşısına meta olarak çıkan başka metalarla (geçim araçlarıyla) değişilmiştir. Dolayısıyla bu tamamen başka bir ilişkidir. Ücretleriyle metalarını satın aldıkları çiftçi ve herhangi başka bir üretici, onlarla kapitalist olarak karşı karşıya gelmiş ve onları işçi olarak çalıştırmış değildir. *İşçiler onun için, yalnızca alıcı olmaktan çıkmışlardır* — ki bu durum, başka şekilde dengelenmezse, onun sermayesinde geçici bir değer düşüşüne yol açabilir, ama işinden çıkarılan işçiler için, herhangi bir sermayeyi serbest bırakmaz. Onları istihdam eden sermaye "hâlâ bir varlıktır", ama artık ücretlere dönüşen biçimiyle değil; ya da dolaylı olarak ve daha küçük çapta ücretlere dönüşen bir biçimdedir.

Yoksa, kötü bir talih eseri paraya sahip olmaktan çıkan herhangi bir kişi, kaçınılmaz olarak, yeterince sermayeyi kendisini çalıştırmak üzere serbest bırakırdı.

Brüt gelir terimiyle Ricardo'nun kastettiği şey, ürünün ücretleri yerine geri koyan bölümüyle **artı-değerdir** (kâr ve **rant**); **net gelir** derken kastettiği şey de **artı-üründür**; artı-değere eşittir. Yapıtında baştan sona olduğu üzere burada da brüt ürünün bir bölümünün makineyle hammaddenin, yani kısacası değişmeyen sermayenin değerini yenilemesi gerektiğini unutur.

*

Ricardo'nun konuya ilişkin [bu anlayışı çerçevesindeki –ç.] izleyen yaklaşımları bazan, şöyle bir dokunup geçtiği gözlemleri nedeniyle, bazan *mutatis mutantis** geniş-ölçekli tarım, özellikle koyun besiciliği konusundaki pratik önemi nedeniyle ilginçtir ve kapitalist üretimin sınırlılığını gösterir. Kapitalizmin belirleyici amacı üretimi, üreticiler (**işçiler**) *için* yapmıyor olmakla kalmaz; kendine özgü amacı *net gelir*dir (**kâr** ve **rant**) — bu üretimin tümü, üretilen metaların tamamı pahasına da olsa böyledir.

"Benim hatam, toplumun *net* geliri her ne zaman artarsa, *brüt gelirin*in de artacağı varsayımından kaynaklandı; ancak şimdi görüyorum ki, *toprak sahipleriyle kapitalistlerin gelirlerini elde ettikleri kaynak artarken, esas olarak emekçi sınıfın dayandığı* öteki kaynak azalabiliyor; eğer doğru düşünüyorsam, bundan çıkan sonuç odur ki, ülkenin net gelirini artıran neden, aynı zamanda, *nüfusu işsiz bırakabilen* ve emekçinin koşullarını kötüleştiren aynı nedendir" (agy, s. 469).

Her şeyden önce, Ricardo'nun burada, kapitalistlerle toprak sahiplerinin servetini artıran nedenlerin "**nüfusu işsiz bıraka...bileceğini**" itiraf etmesi not edilmeye değer; böylece burada **işsiz nüfus** ya da **aşırı-nüfus**, kendini zengin etme sürecinin ve o süreci koşullandıran şeyin, yani üretken güçlerin gelişiminin sonucu olarak açıklanmaktadır.

İçinden kapitalistlerle toprak sahiplerinin gelirlerini elde ettikleri kaynakla, öte yandan işçilerin gelirlerini elde ettikleri kaynağa gelince, her şeyden önce bu ortak kaynağı oluşturan şey toplam üründür. Toplam ürünün, kapitalistlerle toprak sahiplerinin tüketimine giden geniş bir bölümü, işçilerin tüketimine gitmez. Ama öte yandan, işçilerin tüketimine giden ürünlerin neredeyse **tamamı**, aslında ***aşağı yukarı*** tamamı toprak sahipleriyle kapitalistle-

* Gerekli düzeltmeler yapılması koşuluyla. –ç.

rin, onların **hizmetlilerinin** ve köpeklerle kediler dahil **çanak yalayıcılarının** da tüketimine gider. Birbirinden **doğası gereği** ayrı iki **sabit kaynak** olduğu düşünülemez. Önemli nokta, bu iki grubun ortak kaynaktan birbirine göre hangi oranlarda çektiğidir. Kapitalist üretimin hedefi, belli bir miktardaki **zenginlikle**, olabilen en geniş ölçüde artı-ürün ya da artı-değer elde etmektir. Bu amaca, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre daha hızlı oranda büyümesiyle ya da olabilen en büyük miktardaki ||742| değişmeyen sermayeyi olabilecek en küçük değişen sermayeyle harekete geçirmek suretiyle ulaşılır. Ricardo'nun burada ortaya koyduğundan daha genel terimlerle [söylersek –ç.] işçilerin gelirlerini elde ettikleri kaynağı daraltan aynı neden, kapitalistlerle toprak sahiplerinin gelirlerine elde ettikleri kaynağı artırma sonucunu yaratır.

Bundan, işçilerin gelirlerini elde ettikleri kaynağın *mutlak olarak* azalageldiği sonucu çıkmaz; yalnızca çıkardıkları toplam ürüne oranla, *göreli olarak* azaldığı sonucu çıkar. Ve, işçilerin bizzat yarattıkları zenginlikten ele geçirdikleri parçanın belirlenişindeki tek önemli etmen budur.

"Bir kapitalistin 20.000 sterlinlik bir sermaye kullandığını zorunlu geçim araçları üreten bir çiftçiyle imalatçının işlerini birarada yürüttüğünü varsayacağız. Ayrıca bu sermayenin 7.000 sterlinin sabit sermayeye, yani yapılara, alet, araç-gerece, vb. yatırıldığını ve geri kalan 13.000 sterlinin döner sermaye olarak emeğin geçiminde kullanıldığını kabul edeceğiz. Kârın %10 olduğunu ve sonuç olarak kapitalistin sermayesinin her yıl başlangıçtaki etkinliğine getirildiğini ve 2.000 sterlin kâr bıraktığını da ayrıca varsayalım.

"Kapitalist her yıl, elinde 13.000 sterlin değerindeki yiyecek maddeleri ve zorunlu geçim araçlarıyla işe koyulur; bunların tamamını yıl boyunca kendi işçilerine para karşılığı satar ve aynı süre içinde onlara aynı para-ücretlerini öder; *yılın sonunda* işçiler onun mülkiyetine yeniden 15.000 sterlin değerinde yiyecek ve zorunlu geçim araçlarını koyarlar; bunun 2.000 sterlinini kendisi tüketir ya da kendi keyfine göre harcar."

⟨*Artı-değerin doğası* burada elle tutulacak kadar açıklıkla ifade ediliyor. Parça, s. 469-470'te.⟩

"Bu ürünlere gelince, o yılın *brüt ürünü* 15.000 sterlindir, net ürün ise 2.000 sterlin. Şimdi varsayalım ki, izleyen yıl kapitalist, adamlarının yarısını bir makine yapımında, öteki yarısını da eskisi gibi yiyecek ve zorunlu geçim araçları üretiminde çalıştırır. Yıl içinde, eskisi gibi, 13.000 sterlin ücret öder ve yiyeceklerle zorunlu geçim araçlarını kendi işçilerine aynı miktardan satar; peki ama, izleyen yıl, durum ne olur?

"Makine imal edilirken olağan yiyecek ve zorunlu geçim araçlarının yalnızca yarısı elde edilmiştir ve onlar, daha önceki ürün mikta-

rının yarısı değerindedirler. Makine 7.500 sterlin değerindedir, yiyecek ve zorunlu geçim araçları da 7.500 değerindedir ve kapitalistin sermayesi daha önceki kadar büyüktür; çünkü bunların yanısıra 7.000 sterlinlik sabit sermayesi vardır, hepsi 20.000 sterlin sermaye ve 2.000 sterlin kâr eder. Bu sonuncu miktarı kendi giderleri için düşünce, geriye döner sermaye olarak elinde kalan, gelecek operasyonlarını yürüteceği 5.500 sterlinden daha çok değildir; ve bu nedenle, emek kullanma olanakları 13.000 sterline 5.500 sterlin oranında azalmıştır; ve *daha önce, 7.500 sterlinin çalıştırdığı tüm emek işsiz kalır*" [agy, s. 469-471].

{Ne var ki, 7.500 sterline malolan bir makine vasıtasıyla, tamı tamına, eskiden 13.000 sterlinlik değişen sermayeyle üretilen kadar mal üretilseydi, durum gene aynen böyle olurdu. Varsayalım ki makinenin yıllık ***aşınma payı***, [değerinin –ç.] onda-birine yani 750 sterline eşittir; o zaman —daha önce 15.000 sterlin olan— ürün değeri şimdi artık 8.250 sterlin olurdu. (Elbette başlangıçtaki 7.000 sterlinlik sabit sermayenin ***aşınma payından*** ayrı olarak. Ricardo o sermayenin yenilenmesinden hiç söz etmiyor.) Eskiden 15.000 sterlinden 2.000 sterlinin kâr olması gibi, bu 8.250 sterlinden de 2.000 sterlin kârı oluştururdu. Düşük fiyat, kendisi de yiyecek ve gerekli geçim araçlarını gelir olarak tükettiği ölçüde çiftçinin de yararına olurdu. Ayrıca düşük fiyatlar, istihdam ettiği işçilerin ücretlerini indirmesine elverdiği ölçüde de yararına olurdu ve değişen sermayesinin bir bölümü serbest kalırdı. **Belli bir dereceye kadar** yeni emek kullanabilecek olan da zaten bu bölümdür, ama bu yalnızca, işin başında alıkonan işçilerin *gerçek ücreti* düştüğü içindir. Demek ki, işten atılanların az bir miktarı —işinin başında kalanların kesesinden— yeniden işe döndürülebilir. Ne var ki, ürünün eskisi kadar olması olgusu, işinden çıkarılan işçilere pek de yardımcı olamazdı. Eğer ücret aynı kalsaydı, değişen sermayenin herhangi bir parçası serbest hale gelemezdi. 8.250 sterlinlik ürünün, daha önce 15.000 sterlinin temsil ettiği miktarda yiyecek ve gerekli geçim araçlarını temsil etmesi, değerinin artmasına neden olmaz. Çiftçi bu ürünü, kısmen makinesinin ***aşınma payını***, kısmen değişen sermayesini yenilemek için 8.250 sterlinden satmak zorunda olur. Yiyecek ve gerekli geçim araçlarının fiyatındaki bu düşme ücretlerde genel olarak bir düşmeye ya da **değişmeyen sermayenin yeniden-üretilmesine giren etmenlerde** bir düşmeye yol açmadıkça, toplumun geliri, ancak yiyecek ve gerekli geçim araçlarına harcandığı ölçüde genişlerdi. Üretken olan ve olmayan işçilerin vb., bir bölümü daha iyi yaşardı. ***Hepsi bu kadar***. (Tasarruf da yapabilirlerdi. Ama bu her zaman **gelecekteki eylemdir**.) İşten çıkarılan işçiler, her ne kadar geçimlerinin *maddi* olanağı, eskisi gibi, varolmakla

birlikte, açıkta kalmaya devam ederlerdi. Ayrıca, yeniden-üretim sürecinde de eskisi gibi, aynı sermaye kullanılırdı. Ama (değeri düşen) ve daha önce *sermaye* olarak varolan bir *ürün parçası* şimdi artık *gelir* halini alırdı.}

"Kapitalistin istihdam edebileceği, azaltılmış emek miktarı, makinenin yardımıyla ve makinenin onarımı için [gerekli —ç.] indirimler yapıldıktan sonra, 7.500 sterline eşit bir değer üretmelidir; sermayenin bütünü üzerinden 2.000 sterlinlik bir sermayeyle birlikte döner sermayeyi yenilemelidir; ama eğer bu yapılırsa, ||743| eğer net gelir azalmazsa, brüt gelir 10.000 sterlinden ya da 15.000 sterlinden 3.000 sterlin değerinde olsa, kapitalist için ne önemi var?"

⟨Son harfine kadar doğru. **Brüt gelirin** kapitalist için hiçbir önemi yok. Onun ilgilendiği tek şey net gelirdir.⟩

"Bu durumda, gerçi net ürün değer olarak azalmayacak, gerçi net ürünün meta satın alma gücü büyük ölçüde artmış olacaktır ama, brüt ürün, 15.000 sterlinlik değerden 7.500 sterlin değerine gerileyecektir; ve *bir ulusu geçindirme gücü ve emeğin istihdam edilmesi her zaman bir ulusun brüt ürününe bağlıdır, net ürününe değil*" [agy, s. 471].

⟨İşte Adam Smith'in brüt ürün taraftarlığının nedeni, Ricardo'nun itiraz ettiği bir taraftarlık. Ricardo'nun şu sözleriyle başlayan "*Brüt ve Net Ürün Hakkında*"*ki bölüm XXVI*'ya bakın:

"Adam Smith, bir ülkenin net gelirden çok geniş brüt gelirden sağlayacağı yararları sürekli abartır" (agy, s. 415).⟩

"... *emek talebinde, kaçınılmaz olarak bir azalma olacak, nüfus işsiz kalacak* ve emekçi sınıfların durumu sıkıntı ve yoksulluk olacaktır" [agy, s. 471].

⟨Demek ki emek *işsiz kalıyor*, çünkü emek talebi azalıyor ve talep, emeğin üretim gücü geliştiği için azalıyor.⟩

"Ancak, sermayeye ekleme yapmak üzere gelirden tasarruf etme gücü, net gelirin, kapitalistin gereksinimlerini tatmin edebilme etkinliğine bağlı olduğuna göre, kapitalist, meta fiyatlarında makinenin gelişinden sonraki düşüşü dikkate alarak, aynı gereksinimlerle" ⟨ama gereksinimleri giderek daha da artar⟩ "tasarruf olanaklarını artırabileceğini — geliri sermayeye aktarmakta daha fazla kolaylıklara sahip olduğunu görür" (agy, s. 471-472).

⟨Buna göre, önce sermayenin bir parçası, sonradan gelirin bir bölümü yeniden geriye sermayeye aktarılmak üzere, gelire dönüştürülür, gelire **transfer** edilir — değer olarak değil, ama **sermayeyi** oluşturan maddi etmenler olarak, kullanım-değeriyle transfer edilir. Örneğin, 13.000 sterlin değişen sermaye olarak yatırıldığı zaman, ürünün 7.500 sterline ulaşan bir bölümü, çiftçinin istihdam ettiği işçilerin tüketimine girmiş ve ürünün bu bölümü çiftçinin

sermayesinin bir bölümünü oluşturmuştu. Makinenin gelişinden sonra, varsayımımıza göre eskisi gibi aynı miktar ürün üretildi, ama değeri daha önceki gibi 15.000 sterlin değil, yalnızca 8.250 sterlin; ve bu daha ucuz ürünün büyükçe bir bölümü çiftçinin gelirine ya da yiyecek ve zorunlu geçim araçları alıcılarının gelirine dahil olur. Onlar şimdi, ürünün daha önce çiftçi tarafından sınai olarak, sermaye olarak tüketilen bölümünü —her ne kadar (daha sonra işten çıkardığı) **işçileri** gelir olarak tükettilerse de— gelir olarak tüketirler. Gelirdeki bu büyüme sonucu —ki daha önce ürünün sermaye olarak tüketilen parçasının şimdi gelir olarak tüketilmesi sonucu ortaya çıkmıştır— yeni bir sermaye oluşur ve gelir yeniden sermayeye dönüştürülür.⟩

> "Ama sermayenin her artışıyla birlikte kapitalist daha fazla emekçi istihdam eder;"

⟨bu *hiçbir durumda* artan sermayeyle orantılı değildir; o artışın tüm genişliğince değildir. Belki de kapitalist daha fazla at, *guano** ya da yeni araç-gereç alır.⟩

> "Ve dolayısıyla, *ilk seferinde işten çıkarılmış olan insanların bir bölümü daha sonra istihdam edilebilir*; makine kullanımının sonucu olarak artan üretim, eskiden brüt ürün biçiminde mevcut olan yiyecek ve zorunlu geçim araçları kadar çok net ürün bırakırsa, tüm nüfusu istihdam etme yeteneği olabilir. Ve dolayısıyla insanların zorunlu" ⟨**ama olanaklı ve olası**⟩ "işsizliği olmaz" (agy, s. 469-472).

Son satırlarda Ricardo, yukarda gözlemlediğim şeyi söylüyor. Gelirin, bu yoldan sermayeye dönüşmesi için, sermaye ilkin gelire aktarılıyor. Ya da Ricardo'nun deyişiyle: Önce, brüt ürünün zararına net ürün —daha sonra bir bölümü yeniden brüt ürüne çevrilmek üzere— artırılıyor. **Ürün üründür**. Net ya da brüt fark etmez (gerçi bu anti-tez, aynı zamanda şu anlama da gelir: *harcamaların üstünde ve ötesindeki fazlalık* arttığı için, her ne kadar toplam ürün yani brüt ürün azalırsa da, net ürün artar). Ürün, üretim sürecinde üstlendiği belirli biçime göre net ya da brüt ürün halini alır.

> "Kanıtlamak istediğim tek şey, makinenin icadı ve kullanılmasıyla brüt ürünün azalacağıdır; ve bu ne zaman böyle olursa, bazıları işten çıkarılacağı için bu emekçi sınıfına zarar verecektir ve, *onları istihdam edecek kaynaklara oranla halk işsiz kalacaktır*" (agy, s. 472).

Ama ||744| brüt ürün aynı kalsa ya da artsa bile aynı şey sözkonusu olabilir ve birçok olayda da olacaktır; ama brüt ürünün

* Özellikle Peru açıklarındaki adalarda yaşayan ve "deniz tavuğu" denen kuşların gübresi. —ç.

daha önce değişen sermaye olan bölümü şimdi gelir olarak tüketilmektedir.

Ricardo'nun, makinenin gelişi dolayısıyla üretimini azaltan elbiseci hakkındaki saçma sapan örneğinin ayrıntılarına girmemiz gereksizdir (s. 472-474).

> "Eğer bu görüşler doğru ise, bundan çıkacak sonuç:
> "*Birincisi.* Makinenin icadı ve yararlı uygulanışının *her zaman*, ülkenin net ürününün *artmasına yol açacağıdır*; ne var ki, bu, kısa bir ara dönem dışında, *o net ürünün değeri*ni artıramaz ve artırmayacaktır" (agy, s. 474).

Her ne zaman emeğin değerini azaltırsa, o [net ürünün —ç.] **değerini artıracaktır**.

> "*İkinci*" [sonuç —ç.]: "Bir ülkenin net ürünündeki bir artışın, brüt üründeki azalmayla çelişkin olmadığıdır; her ne kadar sık sık, brüt ürünün değerini ve miktarını düşürebilirse ve düşürmesi gerekirse de, eğer net ürünü artırıyorsa, bunun, makine kullanımını teşvik edecek yeterlikte güvence olduğudur.
> "*Üçüncüsü.* Emekçi sınıfın taşıdığı düşüncenin, [yani —ç.] makine kullanımının, kendi çıkarı açısından çoğu zaman zararlı olduğu düşüncesinin, önyargıya dayanmadığı ve hatalı olmadığı, ekonomi politiğin doğru ilkeleriyle de tutarlı olduğudur.
> "*Dördüncüsü.* Makine kullanılması sonucu olarak, daha gelişen üretim araçları, eğer net ürünü, brüt ürünü çok fazla düşürmeyecek bir büyüklükte artırırsa (her zaman metaların miktarını kastediyorum, değerini değil) o zaman tüm sınıfların duumu iyileşecektir. Toprak sahibi ve kapitalist, rantın ve kârın artışından değil, ama, o rantın ve kârın, değeri önemli ölçüde azalmış metalara harcanmasından, yarar sağlayacaklardır."

⟨Bu önerme, Ricardo'nun öğretisiyle tümüyle çelişiktir; o öğretiye göre, gerekli geçim araçlarının fiyatlarının ve dolayısıyla ücretlerin düşmesi kârları artırır, oysa aynı topraktan daha az emekle, daha fazla ürün çıkarılmasına elveren makinenin rantı düşürmesi gerekir⟩, "bu arada emekçi sınıfın durumu da önemli ölçüde iyileşecektir; birincisi, *ev hizmetkarları*na yönelik talebin artmasından ötürü;" ⟨bu gerçekten, makinenin, kadını, erkeğiyle emekçi sınıfın önemli bir bölümünü hizmetçiye dönüştüren pek zarif bir sonucu;⟩

> "ikincisi, böylesine bol bir net ürünün elvereceği gelirden yapılacak tasarrufu teşvik etmesinden ötürü; üçüncüsü, ücretlerin harcayacakları tüketim maddelerinin tümünün düşük fiyatlarından ötürü" ⟨**ve bu düşük fiyatlar nedeniyle ücretleri düşürülecek**⟩ (agy, s. 474-75).

Makinenin tepeden tırnağa, mazeretçilikle sunulması:

1. Makinelerin —bazan şurada, bazan burada, ama sürekli olarak— **nüfusun bir bölümünü işsiz bıraktığını**, emekçi nüfusun bir

bölümünü sokağa attığını yadsımıyor. Makine bir artı-nüfus yaratıyor, böylece, şurada-burada, belli üretim alanlarında, nüfus zorunlu geçim araçları artışından daha hızlı büyüdüğü için değil, ama makine nedeniyle geçim araçlarındaki hızlı artış daha fazla makine kullanma olanağı sağladığı ve *bundan ötürü işçiye ilk ağızda duyulan talebi* azalttığı için, ücretlerin düşürülmesine yol açıyor.

2. Bu mazeretçiler, makineleri işleten işçilerin köleleştirilişini, kol işçilerinin ve makinelerin işinden ederek mahvettiği zanaatkarların perişanlığını ise daha da az yadsıyorlar.

Bir ölçüde haklı olarak vurguladıkları şey, [*birincisi*] makine ve genel olarak emek üretkenliğinin gelişmesi sonucu, net gelirin (kârın ve rantın) çok fazla arttığıdır, öyleki burjuva eskisine göre çok daha fazla **ev hizmetkarına** gerek duymaktadır; oysa daha önce, ürününün daha fazlasını üretken emeğe yatırmak zorundaydı; şimdi ise üretken-olmayan emek için daha fazla harcayabilmektedir [ve böylece] üretken-olmayan sınıfta yaşayan hizmetkarlarla işçiler sayıca artmaktadır. İşçilerin bir bölümünün böylece adım adım hizmetkara dönüştürülmesi çok zarif bir görünümdür. Bu işçi için de aynı biçimde iç rahatlatıcıdır; çünkü net ürünün artışı nedeniyle, işçinin ürününden geçinen ve onun istismarına dayanan çıkarı, işçiyi doğrudan sömüren sınıfın çıkarıyla ***aşağı yukarı*** denk düşen üretken-olmayan işçiler için daha çok çalışma alanı açılmıştır.

İkincisi, birikimin mahmuzlanışı nedeniyle, geçmiş emeğe göre daha az canlı emeğe gerek duyan yeni temelde, işten atılan ve yoksulluğa itilen işçiler ya da en azından nüfusun ||745| onların yerini alan bölümü, ya genişleyen makine sanayisi tarafından, ya makinenin gerekli hale getirdiği ve yaşama kattığı **üretim alanları** tarafından veya **yeni gereksinimleri karşılayan yeni sermayenin açtığı yeni istihdam alanları** tarafından emilmektedir. Demek ki bu da harikulade bir başka görünümdür: **emekçi sınıf**, tüm bu "**geçici rahatsızlıklar"a —işsizliğe, emeğin ve sermayenin yerinden olmasına—** tahammül etmelidir, *ama ücretli emek gene de ortadan kaldırılmayacaktır*; *tam tersine, onu istihdam eden toplam sermayenin büyümesine göre azalan oranda olsa bile, mutlak olarak büyüyen giderek artan ölçekte yeniden-üretilecektir.*

Üçüncü olarak, [vurguladıkları şey –ç.] makineler nedeniyle tüketimin daha bir incelik kazandığıdır. Yaşamın öncelikli geçim araçlarının düşen fiyatları, lüks mallar üretiminin çapını genişletme olanağını verir. Böylece işçilerin önünde üçüncü bir hoş manzara daha belirir: **Kendi geçim araçlarını kazanmak için, eskisi gibi**

aynı miktarda işçi aynı sayıda emekçi, üst sınıfın kendi keyif çemberini seçkinleştirmesini, genişletmesini ve çeşitlemesini ve böylece işçileri, kendilerinden daha iyi olanlardan ayıran ekonomik, toplumsal ve siyasal açıklığı genişletmesini olanaklı kılar. Bunlar emekçi için hoş manzaralar ve emek-gücünün üretim gücündeki gelişmenin çok arzu edilir sonuçları.

Dahası, Ricardo

"gelirin olabildiği ölçüde fazla bir bölümünün lüks mallara harcanmak yerine, ev hizmetçilerinin desteklenmesine yönlendirilmesinin, emekçi sınıfların çıkarına olduğunu gösterir (agy, s. 476). Çünkü ister mobilya [satın alayım] ister ev hizmetçileri çalıştırayım, o yolla ben belli miktarda meta için talebi temsil ederim ve her iki durumda da yaklaşık aynı miktarda üretken emeği harekete geçiririm; ama ikinci durumda "eski emek talebine" [yeni bir talep] eklemiş olurum, "ve bu ekleme, sırf ben, gelirimi böyle harcamak istediğim için gerçekleşir" (agy, s. 476).

Aynı şey **büyük donanmalar ve ordular** için de geçerlidir.

" (Gelir) hangisine harcanırsa harcansın, *üretimde aynı miktarda emek kullanılır*; çünkü askerin ve denizcinin yiyeceği ve giyeceğini üretmek için, tıpkı daha lüks maddelerde olduğu gibi, aynı miktarda çalışmaya gerek vardır; ama savaş durumunda, asker ve denizci olarak daha fazla insan için ek talep ortaya çıkar; dolayısıyla bir ülkenin sermayesinden değil de gelirden yapılan harcamayla desteklenen bir savaş, nüfus artışı yönünden yararlıdır" (agy, s. 477).

"Emeğe olan talebin azaltılması yoluyla, *ülkenin net gelirinin* ve *hatta brüt gelirinin miktarında artış* olasılığının dikkate alınması gereken bir başka türü daha vardır ve bu insan emeğinin yerini atların çalışmasının almasıdır. Çiftliğimde yüz işçi çalıştırıyorsam ve o işçilerden ellisine verilen yiyeceğin atlara kaydırılması halinde atların alınmasının çekeceği sermayenin faizini karşıladıktan sonra bana daha çok miktarda ham ürün bırakacağını görürsem, o insanların yerine atları koymak benim için daha yararlı olur; öyle de yapmam gerekir; ama bu, o insanların yararına olmaz ve elde ettiğim gelir hem atları, hem o insanları çalıştırmama elverecek büyüklükte artmadıkça, *aşikardır ki insanlar işsiz kalır* ve genel çerçevede emekçinin koşulları çöker. Apaçık bellidir ki, o emekçi herhangi bir koşulda, tarımda çalıştırılamaz;" (neden olmasın? Eğer tarım alanı genişletilirse?) "ama insanların yerini atların almasıyla topraktan alınan ürün artarsa, o [emekçi -ç.] imalat sanayisinde ya da ev hizmetkarı olarak çalıştırılabilir" (agy, s. 477-478).

Sürekli olarak birbirinin sınırlarını aşan iki eğilim var; [birincisi] aynı miktarda ya da daha fazla miktarda meta elde etmek için, aynı ya da daha fazla net ürün, artı-değer, net gelir üretmek için, olabildiği ölçüde az emek kullanmak; ikincisi, (ürettikleri meta miktarına oranla olabildiği ölçüde az işçi istihdam etmekle birlik-

te) olabildiği ölçüde fazla sayıda işçi istihdam etmek; çünkü —belli bir üretkenlik düzeyinde— artı-değer ve artı-ürün kitlesi, istihdam edilen emek miktarına göre artar. Birinci eğilim, emekçileri kapı dışarı eder ve nüfusun bir bölümünü işsiz bırakır, öteki onları yeniden içine çeker ve ücretli-köleliği mutlak olarak genişletir, ve böylece işçinin kaderi her zaman [bir o yana bir bu yana –ç.] yalpalar, ama o kaderden asla kaçamaz. Bundan ötürüdür ki, kendi emeğinin üretkenlik gücündeki gelişmeyi, haklı olarak kendisine düşman görür; öte yandan kapitalist, işçiyi her zaman üretimden tasfiye edilecek bir unsur olarak görür. Bu bölümde Ricardo'nun tartıştığı çelişkiler bunlardır. Vurgulamayı unuttuğu şey, ||746| bir yanda **işçi**, öte yanda kapitalistle toprak ağası arasında duran ve sayıları sürekli büyüyen orta sınıflardır. Orta sınıflar kendi **geçimlerini**, giderek artan ölçüde gelirden sağlarlar; ağırlığı çalışan temele binen bir yüktürler ve en tepedeki **onbin ailenin zenginliğini**, toplumsal güvencesini ve gücünü artırırlar.

Burjuvaziye göre makine kullanımı yoluyla **ücretli köleliğin** sürüp gitmesi o ücretli köleliğin "bir varlık nedeni" olduğunu gösterir.

> "Daha önce de gözlemlediğim gibi, *her zaman geliştirilmiş makinelerin sonucu olan, meta olarak hesaplanan net gelir artışı* yeni tasarruflara ve birikime yol verecektir. Anımsanmalıdır ki *bu tasarruflar yıllık*tır; kısa zaman içinde, *başta makinenin icadı sonucu yitirilen brüt gelirden çok daha büyük bir kaynak* yaratmaları beklenir; o zaman emek talebi eskisi kadar büyük olacaktır ve insanların durumu, artan net gelirin sağlayacağı artan tasarruflar sonucu çok daha iyileşecektir" (agy, s. 480).

Önce brüt gelir **azalır**, net gelir artar. Ondan sonra, artan gelirin bir bölümü yeniden sermayeye ve dolayısıyla brüt gelire dönüştürülür. Böylece işçi sürekli olarak sermayenin gücünü genişletmelidir ve ondan sonra, **çok ciddi sıkıntılar ardından**, süreci daha geniş ölçekte yinelemek üzere izin istemelidir.

> "Sermayenin ve nüfusun her artışıyla birlikte yiyecek, üretiminin giderek daha güçleşmesi temelinde, genel olarak pahalılaşacaktır" (agy, s. 478-479).

Ve devam ediyor:

> "Yiyecekteki artış ücretlerin artması sonucunu verecektir ve ücretlerin her artışı *tasarruf edilen sermayenin eskisinden daha büyük oranda makine kullanımına yönelmesi* eğilimi belirleyici olacaktır. *Makine ve emek sürekli rekabet halindedir*, *ve çoğu zaman, emek* artıncaya kadar* makine kullanılmaz" (agy, s. 479).

Demek ki makine **emeğin pahalılaşmasını** önleyici bir araçtır.

* "Ücretler"i kastediyor.

"İlkeyi açıklayabilmek için, gelişkin makinenin *bir çırpıda* icat edildiğini ve geniş ölçüde kullanıldığını varsaymıştım; ama gerçek, bu icatların adım adım gerçekleştiğidir ve sermayeyi o andaki kullanılışından başka yana çevirmek yerine, tasarruf edilen ve biriktirilen sermayenin kullanılmasını belirler" (agy, s. 478).

Gerçek şu ki, yeni birikim sonucu yeni iş alanlarının açılması, pek fazla da işinden çıkarılmış işçiler için değildir, —nüfusun artan kısmının işinden çıkarılanların yerini almak üzere— sunulan yeni emek içindir.

"İnsan yiyeceğinin kolaylıkla sağlandığı Amerika'da ve başka ülkelerde, yiyeceğin pahalı olduğu ve üretiminin çok fazla emeğe mal edildiği İngiltere'de görüldüğü ölçüde bir makine kullanmaya itilme duygusu pek yoktur" ⟨hiçbir yerde, Amerika'da olduğu kadar kitlesel ölçekte ve deyim yerindeyse yerel gereksinimler için kullanılmış değil⟩ [agy, s. 479].

(Makine kullanmanın **yiyecek fiyatlarına** ne kadar az bağlı bir şey olduğunu gösteren, tam da Amerika'dır; her zaman işsiz bir nüfusun bulunduğu İngiltere'yle karşılaştırıldığında Amerika'da göreli olarak çok daha fazla makine kullanılmaktadır. Ne var ki, çok büyük genişlikteki topraklar üzerine, başka ülkelerle karşılaştırıldığında küçük sayılabilecek küçük bir nüfusun yayıldığı Amerika'da makine kullanımı, emeğin göreli darlığına dayanıyor *olabilir*. 19 Eylül 1862 tarihli *Standard*'da,[146] Sergi[147] hakkında şöyle bir yazı yayınlanmıştı.

"'İnsan makine yapan hayvandır' ... Amerikalıyı temsilci bir kişi sayarsak, tanım ... mükemmel. Makineyle yapabileceğini elle yapmamak Amerikan sisteminin en temelli ilkelerinden biridir. Beşik sallamaktan, tabut yapmaya, inek sağmaktan ornan açmaya, düğme dikmekten başkan için oy vermeye kadar hemen her şey için bir makine vardır. Yiyeceği çiğneme zahmetinden kurtulmak için bile bir makine icat etmiştir ... ⟨yiyeceğin düşük değerde olmasına karşın⟩ *aşırı emek kıtlığı* ve bunun sonucu değerinin yüksek oluşu ve onun yanısıra içinden-gelme belli bir 'maharetlilik' bu icat edici ruhu teşvik etmiştir. ... Amerika'da üretilen makineler genel olarak, İngiltere'de yapılanlardan daha düşük değerdedir ... tümüne baktığınız zaman, bu makineler, eski olmazları olur yapmak için olmaktan çok, *emek tasarruf etmek üzere bulunmuş geçici tedbir* gibidir." ⟨Peki ya buharlı gemiler?⟩ ... [Sergide] "Birleşik Devletler pavyonunda *Emery'nin pamuk çırçırı* var. Pamuğun Amerika'ya gelişinden epeyce zaman sonra bile, ürün çok azdı; çünkü yalnızca talep sınırlı olmakla kalmıyordu, ama çiğidi pamuktan el emeği ile ayırmanın güçlüğü, pamuğu kazançlı olmaktan çıkarıyordu. Ancak Eli Whitney pamuk çırçırını icat ettiği zaman *pamuk ekim alanlarının genişliği derhal arttı*; bu artış günümüze kadar *aritmetik** bir

*Elyazmasında "geometrik" –*Ed.*

artış şeklinde geldi. Pamuk ticaretini yaratan Whitney'dir demek, abartı değildir. Az ya da çok önemli ve yararlı değişikliklerle onun icat ettiği çırçır o zamandan beri kullanılmaktadır; ve şimdiki son iyileştirmeye ve eklentilere gelinceye dek, onun yerini almaya çalışan çırçırların çoğu kadar iyiydi. Emeri, [...] Albany, N. Y., adını taşıyan ve ona dayanarak geliştirilen yeni makinesiyle birlikte hiç kuşku yok ki Whitney'in çırçırının pabucu dama atılacaktır. Bu çırçır basit ve daha etkilidir; pamuğu daha iyi temizlemekle kalmıyor, aynı zamanda tabakalar halinde çıkarıyor; böylece tabakalar makineden çıkarken, hemen pamuk presine giderek balyalanmaya hazır bulunuyor... Amerika Pavyonunda, makineden başka pek az şey var dense yeri [...] *inek sağıcı* ... *kasnak kayışı vitesi* ... balyadan aldığı keneviri doğrudan ve tek işlemle eğirip makaraya saran *kenevir toprağı ve eğirme makinesi* ... kağıt tabakasından kağıdı kesen, zamklayan, katlayan ve dakikada 300 adet çıkaran *kesekağıdı* [...] *makineleri** ... Hawes'in, kauçuk iki silindir arasından kumaşın suyunu sıktığı, neredeyse tamamen kuru hale getirdiği [...] zamandan kazandıran, ama kumaşa zarar vermeyen çamaşır mengenesi ... *kitap ciltleme makinesi* ... *ayakkabı yapma makineleri*. Bilindiği gibi, uzun zaman var ki bu ülkede** ayakkabı yüzleri makineyle yapılıyor, ama burada,*** ayakkabı yüzünü tabana geçiren, tabanı istenen şekle göre kesen, topukları düzeltip netleştiren makineler var. ... Bir *taşkırma makinesi* var çok güçlü ve zekice; kuşku yok yollara balast döşemekte ve madenden çıkarılan cevheri kırmakta geniş ölçüde kullanılacaktır. ... Bay W. H. Ward'ın *denizde sinyal sistemi* ... İngiltere'de genel olarak tutulmaya başlayan *biçer-döver makineleri* bir Amerikan icadıdır. [...] McCormick'in" [makinesi] "en iyisi ... Hansbrow'un Kaliforniya ödül madalyasını taşıyan *basınçlı pompası* basitliği ve etkinliğiyle [...] serginin en iyisi. ... Dünyadaki herhangi bir pompaya göre, aynı güç kullanılarak çok daha fazla su basıyor ... Dikiş makineleri ..."}

"Emeği pahalılaştıran neden, makinelerin değerini artırmaz ve bu nedenle de *sermayenin her artışında, daha büyük bir bölümü makineye yatırılır. Sermayenin artışıyla birlikte emeğe olan talep de artmaya devam edecektir, ama sermayenin artışı oranında değil; oran, kaçınılmaz olarak azalan bir oran olacaktır*" ([David Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*], 3. baskı, Londra, 1821], s. 479).

Gerekçeleri çok fazla tekyanlı olmasına karşın, Ricardo'nun son tümcede ifade ettiği, sermaye birikiminin doğru yasasıdır. Buna eklediği bir dipnottan, burada Barton'u izlediği açıkça görülüyor. Dolayısıyla Barton'un çalışmasına da kısaca değineceğiz.

Ama önce bir yorum daha. Ricardo, gelirin **ev hizmetkarlarına**

* Elyazmasında "bir makine" *–Ed.*
** İngiltere'de –ç.
*** Sergideki Amerikan pavyonunda –ç.

ya da lüks maddelere harcanışını tartışırken şöyle yazmıştı:

"Her iki durumda da net gelir aynı olur, brüt gelir de öyle, *ama birincisi farklı metalarda gerçekleştirilir*" (agy, s. 476).

Benzer biçimde, brüt ürün, değer ölçüsüyle, aynı olabilir ama daha fazla değişen sermayeyi mi yoksa daha fazla değişmeyen sermayeyi mi yenileyeceğine göre **"farklı metalarda" "gerçekleştirilebilir"** — ve bu işçileri ciddi biçimde etkiler.

[2. *Barton'un Görüşleri*]

[*a) Barton'un, Sermaye Birikimi Emeğe Yönelik Talepte Göreli Bir Azalmaya Yol Açar Tezi. Bu Olguyla Sermayenin Emek Üzerindeki Egemenliği Arasında Bulunan İç-Bağlantıyı Barton'un ve Ricardo'nun Anlayamayışı*]

Barton'un kitabının başlığı şu:
John Barton. *Observations on the Circumstances Which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society* [*Toplumdaki Emekçi Sınıfların Durumunu Etkileyen Koşullar Üzerine Gözlemler*], Londra, 1817.
Önce, Barton'un kitabında bulunan az sayıdaki teorik tezleri biraraya getirelim.

"Emek talebi, *sabit sermayeyi değil, döner sermayeyi artırmaya* bağlıdır. *Bu iki tür sermaye arasındaki oranın her zaman ve her ülkede aynı olduğu* doğru olsaydı, o zaman bundan çıkacak sonuç, *istihdam edilen emekçi sayısının ülkenin zenginliğiyle orantılı olduğu* sonucu olurdu. Ama böyle bir durumun herhangi bir biçimde olabilirliği sözkonusu değildir. Meslek becerileri yerleştikçe ve uygarlık genişledikçe *sabit sermaye, döner sermayeye göre, giderek daha büyük oranlara ulaşır*. Bir İngiliz muslin kumaş parçasının üretiminde kullanılan sabit sermaye miktarı, benzer bir Hint muslininin üretiminde kullanılandan en az yüz defa, belki de bin defa daha fazladır. Ve || 748| kullanılan döner sermayenin oranı da yüz ya da bin defa daha azdır. Belli koşullarda çalışkan bir halkın yıllık tasarruflarının tümünün sabit sermayeye eklenebileceğini, o durumda bunun emek talebini artırmakta hiçbir etkisi olmayacağını anlamak kolaydır" (agy, s. 16-17).

⟨Ricardo kendi kitabının 480. sayfasındaki dipnotta bu parça üzerinde şu yorumu yapıyor:

"Hangi durumda olursa olsun, sermayedeki bir artışı emek talebindeki bir artışın izlemeyeceğini anlamak, sanırım, kolay değildir; söylenebilecek şey, olsa olsa, *talebin azalan oranda olacağı*dır. Bay Barton, yukarda [anılan —ç.] yayınında, artan sabit sermaye miktarının emekçi sınıfların durumu üzerindeki etkilerinden bazıları

hakkında, sanırım, *doğru görüş* sahibidir. Denemesi, çok değerli enformasyonu içermektedir.")

Barton'un yukardaki tezine, bir de şunu ekleyelim:

> "Sabit sermaye [...] bir kez oluşturulunca emek talebini artık etkilemez olur" (yanlış, çünkü, ara ara ve adım adım da olsa yenidenüretimi gerekli hale getirir) "ama oluşumu sırasında, aynı miktarda bir döner sermayenin ya da gelirin çalıştırılabileceği miktara eşit işçiye istihdam imkanı yaratır" (agy, s. 56).

Ve:

> "Emek talebi [...] kesinlikle gelirin ve döner sermayenin birbirine eklenmesiyle bulunacak miktara bağlıdır" (agy, s. 34-35).

Barton, kuşkusuz yetenekli bir kişi.

Adam Smith, emek talebinin sermaye birikimiyle doğru orantılı olduğuna inanır. Malthus, artı-nüfusu, sermayenin, nüfusun hızında biriktirilmemesinden (yani artan ölçekte yenidenüretilmemesinden) çıkarır. Barton, sermayenin farklı organik kısımlarının, birikimle ve üretim güçlerinin gelişimiyle dengeli bir biçimde büyümediğine, tam tersine, bu büyüme sürecinde, sermayenin ücretlere indirgenen bölümünün (sabit sermaye dediği) kısma göre azaldığına ve [bu sabit sermaye kısmının —ç.] kendi büyüklüğüne **oranla** emek talebini pek küçük ölçüde değiştirdiğine işaret eden ilk kişidir. Dolayısıyla, önemli bir tez olan "**istihdam edilen emekçi sayısı, ülkenin zenginliğine orantılı" değildir** tezini ve sınai yönden gelişmiş bir ülkeye oranla sınai bakımdan gelişmemiş bir ülkede göreli olarak daha fazla işçi çalıştırıldığı tezini ortaya atan ilk kişidir.

İlkeleri'nin 3. baskısında "*Makineler Hakkında*"ki XXXI. bölümde Ricardo —daha önceki baskılarda Adam Smith'in izinden gittikten sonra— Barton'un bu konudaki düzeltmelerini, hem de Barton'un ortaya koyduğu aynı *tekyanlı* formülasyonuyla kabullenir. İlerleme sağladığı tek nokta —ve bu önemli— Barton'un söylemediğini söylemesidir; yalnızca işçi talebinin makinelerin gelişimiyle *orantılı* olarak *artmadığını* söylemekle kalmaz, ama "**makinelerin halkı işsiz bıraktığını**" [agy, s. 469], yani artı-nüfus yarattığını da söyler. Ama bu etkiyi, hatalı bir biçimde net ürünün, brüt ürün zararına artışıyla sınırlar. Bu yalnızca tarımda olur; ama o bunu, sanayiye de aktarır. Ne var ki, önemli olanı, saçma sapan nüfus teorisinin böylece tümüyle çökmesidir; özellikle de vülger ekonomistlerin, işçiler üremeyi **sermaye birikimi düzeyinin altında tutmaya çalışmalıdır** yollu [işçilerin cinsel gücünü övüyormuş gibi görünen —ç.] yağcılığının da çökmesidir. Barton'la Ricardo'nun konuyu sunuşundan çıkan tersine sonuç, **emekçi sınıfın artışının bastırılma-**

sının, böylece emek arzını azaltmanın ve sonuç olarak fiyatını artırmanın yalnızca makine uygulamasını hızlandırması olur; döner sermayenin sabit sermayeye çevrilmesi ve böylece insanları yapay biçimde işsiz bırakması olur; işsizlik genelde, geçim araçları miktarıyla ilgili olarak değil, ama çalıştırma araçları yani fiilî emek talebiyle ilgili olarak vardır.

||749| Barton'un hatası ya da eksik kaldığı nokta, sermayenin organik farklılaşmasını ya da bileşimini, yalnızca *dolaşım sürecin*de göründüğü biçimiyle —sabit ve döner sermaye olarak— algılamasında yatar; bu farklı fizyokratlar zaten bulup ortaya çıkarmışlardı, Adam Smith daha da geliştirmişti, onu izleyen ekonomistlerin kafası da bu önyargıyla dolmuştu; öyle ki —kendilerine geçmişten kalan— bu farkı *yalnızca* sermayenin organik bileşiminde gördükleri ölçüde bir önyargı. Dolaşım sürecinden çıkan bu fark, genel olarak, zenginliğin yeniden-üretiminde ve dolayısıyla ücret fonunu oluşturan parçasında çok dikkate değer bir etki yapar. Ama burada belirleyici olan bu değildir. Makine, bina, damızlık büyükbaş hayvan, vb. sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki fark, *doğrudan* bunların ücretlerle olan ilişkilerinde değil, ama dolaşım ve yeniden-üretilme tarzlarındadır.

Sermayenin farklı tamamlayıcı parçalarının canlı emekle *doğrudan ilişkisi*, dolaşım süreci olgusuyla bağlantılı değildir. Bu ilişki, dolaşım sürecinden değil, ama *doğrudan üretim sürecin*den çıkar ve [ifadesi] *değişmeyen* sermayenin *değişen sermaye*ye orantısıdır, aralarındaki fark ise *yalnızca* canlı emekle ilintilerine dayanır.

Bundan ötürüdür ki, örneğin Barton, emek talebi *sabit sermaye*ye değil, *döner sermaye*ye bağlıdır, der. Ama döner sermayenin bir bölümü, *hammadde* ve ***ikincil malzemeler*** canlı emekle değişime girmez; makine ne kadar girerse o da ancak o kadar girer. Hammadde, değer üretme sürecine bir etmen olarak girdiği tüm sanayi dallarında —sabit sermayenin yalnızca metaya giren bölümünü gözden geçirmemiz ölçüsünde— sermayenin ücretlere gitmeyen parçasının *en önemli* parçasını oluşturur. Döner sermayenin bir başka parçası, daha açık deyişle meta sermayenin bir başka parçası, üretken-olmayan sınıfın (yani işçi sınıfından olmayanların) gelirine girer. Bu nedenle *döner* sermayenin bu iki parçasının büyümesi, emek talebini, sabit sermayenin büyümesinin etkileyişinden daha fazla etkilemez. Ayrıca, döner sermayenin, ***hammaddelere*** ve ***ikincil malzemelere*** ayrışan parçası, sermayenin makineye, vb. bağlanan sabit parçasıyla aynı hatta ondan daha yüksek oranda artar.

Barton'un yaptığı ayrım temelinde, *Ramsay* biraz daha ilerle-

me sağlar. Barton'un görüşünü daha da geliştirir ama onun yaklaşım yöntemine bağlı kalır. Gerçekten de değişen sermayenin değişmeyen sermayeyle olan farkını azaltır, ama içine hammaddeleri, vb. kattığı halde değişmeyen sermayeyi *sabit* sermaye diye adlandırmayı; ve içinden, doğrudan ücretlere gitmeyen tüm döner sermaye parçalarını çıkardığı halde, değişen sermayeyi döner sermaye diye adlandırmayı sürdürür. Ramsay'den sözederken bu nokta üzerinde daha fazla duracağız. Ama bu kadarı, gelişmenin özünün neyi gereksindiğini göstermeye yeter.

Değişmeyen sermaye ile değişen sermaye arasındaki fark bir kez kavrandıktan sonra, yalnızca doğrudan üretim sürecinden, yani sermayenin farklı tamamlayıcı parçalarının canlı emekle ilişkisinden kaynaklanan fark bir kez kavrandıktan sonra, açıkça görülür ki, üretim sürecinin kendi içinde, üretilen tüketim maddelerinin mutlak miktarıyla ilgisi yoktur — her ne kadar, bu sürecin içinde bol miktarda tüketim maddesi gerçekleştiriliyorsa da. **Ne var ki, brüt gelirin farklı ürünlerde gerçekleştirilme biçimi, Ricardo'nun söylediği, Barton'un ima ettiği gibi, kapitalist üretimin doğasında bulunan ve toplam ürün miktarıyla karşılaştırıldığında emekçi sınıfın yeniden-üretim fonunun azalan bir oranda oluşmasına varan temel yasaların nedeni değil, ama sonucudur.** Sermayenin büyük bir bölümü makineden, hammaddelerden, ***ikincil malzemeden***, vb. oluşuyorsa, o zaman, ||750| işçilerin tüketiminde yer alan geçim araçlarının üretiminde bir bütün olarak işçi sınıfının daha küçük bir parçası istihdam edilecektir. Ne var ki, değişen sermayenin yeniden-üretimindeki bu göreli azalma, **emek talebindeki** göreli azalmanın nedeni değildir, tam tersine, sonucudur. Gene aynı biçimde, genel olarak geliri oluşturan tüketim maddelerinin üretiminde istihdam edilen işçilerin geniş bir bölümü, **kapitalistlerin, toprak sahiplerinin ve onların hizmetlilerinin** (**devlet, kilise, vb.**) tükettiği — onların **gelirine karşılık** değişime sokulan tüketim maddelerini; ve [daha küçük] bir bölümü de işçilerin gelirine ayrılan maddeleri üretir. Ama bir kez daha, bu neden değil, sonuçtur. İşçilerle kapitalistler arasındaki bir değişiklik, kapitalist üretimi yöneten koşullardaki bir devrim bunu bir defada değiştirir. **Gelir, Ricardo'nun ifadesiyle "farklı metalarda gerçekleştirilir"**.

Üretimin, sözde fizik koşullarında yukarda söylenenin gerçekleşmesini zorlayan hiçbir şey yoktur. **İşçiler, eğer onlar egemen olsaydı, eğer kendileri için üretmek üzere kendi başlarına bırakılsalardı, büyük çaba harcamaksızın, kısa sürede, sermayeyi (vülger ekonomistlerin bir deyimini kullanırsak) kendi gereksinimlerinin standardına ulaştırırlardı.** Çok büyük fark, varolan üretim araçla-

rının işçilerin karşısına sermaye olarak mı çıktığı ve dolayısıyla onlar tarafından *yalnızca* **artı-değerin ve artı-ürünün kendini kullananlar için** artan miktarda üretiminin gerektirdiği ölçüde kullanılıp kullanılmadığıdır; başka deyişle, fark üretim araçlarının mı *işçileri* çalıştırdığı, yoksa işçilerin mi, özneler olarak — dilbilgisindeki ismin *i* haliyle— üretim araçlarını, kendileri için zenginlik üretmek üzere kullandıklarıdır. Burada, kapitalist üretimin, emeğin genel olarak üretim gücünü, bu devrimin gerçekleşmesi için yeterli olacak ölçüde yüksek düzeye çıkardığı varsayılmıştır.

⟨Örneğin alalım 1862'yi (içinde bulunduğumuz sonbahar). [Bir yandan –ç.] Lancashire'daki **işsiz emekçilerin** perişan durumu, öte yandan, **Londra para piyasasında "parayı kullanma olanağı bulma güçlüğü"**; bu neredeyse hemen hemen sahte şirketler kurulmasını zorunlu duruma getirdi; çünkü para için yüzde-iki elde etmek bile zor. Ricardo'nun teorisine göre, "**bazı yeni istihdam alanlarının açılmış olması gerekiyordu**", çünkü bir yandan Londra'da sermaye var ve öte yandan Manchester'de işsiz işçiler.⟩

[*b*) *Barton'un, Ücret Hareketi ve Nüfus Artışı Konusundaki Görüşleri*]

Barton açıklamalarında ayrıca, *daha önceki* nüfus artışı ücret oranını düşük bırakacak ölçüde fazla olmadıkça, sermaye birikiminin, emek talebini yalnızca çok yavaş artıracağını söylüyor.

> "Herhangi belli bir zamanda, emek ücretinin tüm [...] emek [...] ürününe göre sahip olduğu oran" sermayenin "bir yönde" (sabit sermaye olarak) "ya da öteki yönde" (döner sermaye olarak) "tahsisini belirler" ([John Barton, *Observations on the Circumstances Which Influence the Condition of the Labouring Class of Society* [*Toplumdaki Emekçi Sınıfların Durumunu Etkileyen Koşullar Üzerine Gözlemler*], Londra, 1817], s. 17).
>
> "Çünkü eğer [...] mal fiyatları aynı kalırken ücret oranları düşse ya da ücretler aynı kalırken mal [fiyatları –ç.] artsa, işverenin kârı artardı ve daha fazla işçi kiralamaya teşvik edilmiş olurdu. Öte yandan, metalara oranla ücretler artsaydı patron* [...] olabildiği kadar az işçi [...] çalıştırırdı. — Her şeyi makineyle yapmayı amaçlardı" (agy, s. 17-18).
>
> "Elimizde, emeğin gerçek fiyatının hızla düştüğü", geçen yüzyılın son dönemine bakışla, aynı yüzyılın, ücretlerin adım adım arttığı ilk döneminde nüfusun çok daha yavaş arttığını gösteren sağlam kanıtlar var" (agy, s. 25).
>
> "Demek ki, ücretlerin artışı, tek başına, emekçi nüfusu hiçbir zaman artırmaz; — ücretlerin düşmesi ise bazan nüfusu çok hızla ar-

* Elyazmasında "imalatçılar". –*Ed.*

tırabilir. Varsayalım ki" İngilizin talepleri İrlandalınınkinin düzeyi ne inmiştir. O zaman imalatçı,* "azalan geçim giderleriyle oranlı olarak" daha çok [işçi] çalıştırır. (agy, s. 26).

"Evlenme hevesini kıran şey *ücret oranlarının yetersizliğinden* çok, *iş bulma güçlüğü*dür" (agy, s. 27).

"Her zenginlik artışının, yeni bir emek talebi yaratma eğiliminde olduğu kabul ediliyor; ama tüm metalar arasında emek, kendi üretimi için en uzun zamanı gerektirdiği için",

⟨aynı nedenle ücret oranları, uzun dönemler boyunca ortalamanın altında kalabilir, çünkü tüm metalar arasında, pazardan geri çekilmesi ve fiilî talep düzeyine getirilmesi en zor olan emektir⟩

[...] bütün metalar arasında ||751| belli bir talep sonucu [...] en fazla artandır; ve her ücret artışı kârlarda on kat düşüş yarattığı için, açıktır ki, sermaye birikimi, *—ücret oranlarını aşağıda tutucu bir sonuç veren bir nüfus artışını izlemiyorsa— fiilî emek talebine, ancak önemsiz derecede eklemeler yaparak* ileri gidebilir" (agy, s. 28).

Barton burada çeşitli tezler öne sürüyor:

Birincisi: Emekçi nüfusun [üremesini –ç.] artıran şey, tek başına ücret artışı değildir; ama ücretlerdeki bir düşme kolaylıkla ve hızla nüfusu artırabilir. Kanıt: Onsekizinci yüzyılın ilk yarısı, ücretlerde kademe kademe artışlar, nüfusta yavaş hareket; öte yandan, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında, gerçek ücretlerde keskin düşüşler, **emekçi nüfusta** hızlı artış. Nedeni: **Evlilikleri** önleyen şey **yetersiz ücret oranları** değil, ama **bir iş bulma güçlüğüdür.**

İkincisi: Ne var ki, **iş bulma kolaylığı**, ücret oranlarıyla ters orantılıdır. Çünkü sermayenin döner ya da sabit sermayeye, yani emeği **çalıştıran** sermayeye ya da emeği **çalıştırmayan** sermayeye dönüştürülmesi ücretlerin yüksek ya da düşük oluşuyla ters orantılıdır. Eğer ücretler düşükse, o zaman emek talebi fazla olur, çünkü fazla emek kullanmak işveren için o zaman kârlıdır ve o, aynı döner sermayeyle *daha çok* emek kullanabilir. Eğer ücretler yüksekse o zaman imalatçı olabildiği kadar az emek kullanır ve her şeyi makinelerin yardımıyla yapmaya çalışır.

Üçüncüsü: Sermaye birikiminin kendisi, emek talebini ancak yavaş yavaş artırır, çünkü bu talepteki her artış, eğer [emek] **kıtsa**, emek [ücretinin] hızla artmasına ve ücret artışından on kat fazla olan kâr düşüşüne yol açar. *Birikimden önce emekçi nüfusta büyük bir artış olmuşsa* ve ücretler bu nedenle çok düşükse, birikim ancak o zaman emek talebini hızla etkileyebilir, öyle ki ücretlerdeki artış gene de düşük kalabilir; çünkü talep, esas olarak, bütün gün işi olanlar için yarışmak yerine, işsiz işçileri emer.

* Marx, Barton'un ifade ettiği düşünceleri özetleyerek, bu kısmı kendi sözcükleriyle veriyor. –*Ed.*

Bütün bunlar, tam gelişmiş bir kapitalist üretimden sözedildiği ölçüde *cum grano salis* doğrudur. Ama bu gelişmenin kendisini açıklamaz.

Ve hatta Barton'un tarihsel kanıtı, bu nedenle, kanıtlamak istediği şeyle çelişiktir.

Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında ücretler adım adım artmıştır, nüfus yavaş büyümüştür ve makine de yoktur; üstelik, yüzyılın izleyen yarısıyla karşılaştırıldığında öteki ***sabit sermaye*** [kısmı da – ç.] pek az [kullanılmıştır].

Ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında, ücretler sürekli düşmüş, nüfus hayret verecek kadar artmıştır ve makine de [öyle]. Ama bir yandan, mevcut nüfusu fuzuli hale getiren ve böylece ücretleri düşüren, öte yandan, dünya pazarının hızla gelişmesi sonucu nüfusu yeniden emen, bir kez daha işsiz bırakan ve bir kez daha emen makinedir; aynı zamanda bir yandan da sermaye birikimini olağanüstü hızlandırmış ve —her ne kadar değişen sermaye göreli olarak azaldıysa da— toplam ürün değeriyle ve ayrıca istihdam edilen işçi sayısıyla karşılaştırıldığı zaman değişen sermaye *miktarını* artırmıştır. Oysa, onsekizinci yüzyılın ilk yarısında, geniş ölçekli sanayi henüz ortada yoktu, yalnızca *emek işbölümüne dayalı manüfaktür* vardı. Sermayenin temel parçası henüz, ücretlere harcanan değişen sermayeydi. Emeğin üretkenliği, yüzyılın ikinci yarısına göre, yavaş gelişiyordu. Emek talebi ve dolayısıyla ücretler, hemen hemen sermaye birikimiyle orantılı olarak arttı. İngiltere henüz esas olarak bir **tarım ülkesiydi** ve tarımsal nüfusun yürüttüğü, varlığını sürdüren ve hatta genişleten geniş bir **ev sanayisi — eğirmenlik ve dokumacılık**— ülkesiydi. Henüz sayıca fazla bir proletarya doğmamıştı, sanayi milyonerlerinin sayısından daha fazla değildi. Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında değişen sermaye, göreli olarak başattı; ikinci yarıda ise sabit sermaye; ama ikincisi, geniş bir insan malzemesini gereksinir. Geniş ölçekte **kendini ortaya koymasından önce nüfus artmalıdır**. Ancak, üretim yönteminde genel bir değişikliğin gerçekleştiği ne kadar belirginse de işlerin gelişimi, tümüyle, Barton'un arzıyla çelişkindir. Geniş ölçekli sanayi için geçerli olan yasalar manüfaktür için geçerli olanlarla özdeş değildir. || 752| İkinci, birinciye giden yolda yalnızca bir gelişme evresidir.

Ama bu bağlamda, Barton'un verdiği —onsekizinci yüzyılın birinci ve ikinci yarısında İngiltere'deki gelişmeyi karşılaştıran— tarihsel bilgiler kısmen ücret hareketlerini, kısmen tahıl fiyatlarının hareketini gösterdiği için ilginçtir.

"... Ücretler [...] onyedinci yüzyılın ortasından, hemen hemen on-

sekizinci yüzyılın ortasına kadar arttı, çünkü o zaman süresi içinde tahıl fiyatları %35'ten az olmamak üzere geriledi" [agy, s. 25]. Aşağıdaki açıklama, son 70 yıl boyunca *tarımsal ücretler*in [...] tahıl fiyatlarına göre ne oranda olduğunu gösteriyor.

Dönem	Haftalık ücret	Tahıl quarter fiyatı	Ücretler buğdayın pint'i* hesabıyla
1742-1752	6 şilin 0 peni	30 şilin 0 peni	102
1761-1770	7 şilin 0 peni	42 şilin 6 peni	90
1780-1790	8 şilin 0 peni	51 şilin 2 peni	80
1795-1799	9 şilin 0 peni	70 şilin 8 peni	65
1800-1808	11 şilin 0 peni	86 şilin 8 peni	60

(agy, s. 25-26)

"Yoksulları Koruma Yasası" (1816?) "çerçevesinde hazırlanan Lordlar Kamarası raporunda belirtildiği üzere, devrimden bu yana her yasama döneminde, [orta malı –ç.] toprakların kapatılmasına ilişkin tasarı sayısı hakkındaki listeye göre, anlaşılıyor ki, 1688'den 1754'e kadar 66 yılda bu sayı 123'tü; 1754'ten 1813'e kadarki 69 yılda** ise 3.315. Demek ki tarımın ilerleyişi son dönemde, öncekine göre yaklaşık 25 kat daha hızlı olmuştur. Ama ilk 66 yıl boyunca giderek daha fazla tahıl sürekli olarak ihraç için üretilmiştir; oysa son 69 yılın daha büyük bir dönemi boyunca, daha önce yurtdışına gönderdiklerimizin tamamını tüketmekle kalmadık, ama giderek artan miktarda ve en sonunda çok büyük miktarda tahılı kendi tüketimimiz için ithal ettik ... birinci dönemdeki nüfus artışı, ikinci dönemle karşılaştırıldığında, tarımdaki gelişmenin işaret ediyor olabileceğinden gene de daha yavaştı" (agy, s. 11-12).

"1688 yılında, İngiltere ile Galler'in nüfusu, Gregory King'in ev sayısına bakarak yaptığı hesaba göre beş-buçuk milyondu. 1780'deki" nüfus ise "Malthus tarafından 7.700.000 olarak verildi. Demek ki 92 yılda 2.200.000, izleyen 30 yılda ise 2.700.000'den fazla arttı. Ama ilk artışın [...] büyük bir olasılıkla çok büyük bir bölümü 1750-1780 arasında gerçekleşti" (agy, s. 13).

Barton sağlam kaynaklara dayanarak şu hesabı yapıyor:

"1750'de [İngiltere ve Galler'de –ç.] oturanların sayısı 5.964.000 [di] devrimden bu yana bu artış 446.000 ya da yılda 7.200'dür" (agy, s. 14).

"Demek ki en ılımlı tahminle bile [...] son yıllardaki nüfus artışı, yüzyıl öncesine göre, on kat fazla oldu. Ama gene de sermaye birikiminin on kat fazla olduğuna inanmak olanaksızdır" (agy, s. 14).

Sorun, yıllık olarak üretilen geçim aracı miktarının ne kadar büyük olduğu değildir, ama sabit ve döner sermayenin yıllık üreti-

* Yaklaşık yarım litrelik sıvı ölçü birimi –ç.

** Her ne kadar Barton 69 diyorsa da 1754-1813 arası 59 yıldır. *–Ed.*

mine ne ölçüde canlı emek girdiğidir. Değişen sermayenin değişmeyen sermayeye göre büyüklüğünü belirleyen budur.

Barton, son 50-60 yıl içinde Avrupa'nın her yerinde kendini gösteren dikkate değer nüfus artışını, Amerika'daki madenlerin üretkenliğiyle açıklıyor; değerli madenlerin bolluğunun, meta fiyatlarını ücretlerden daha fazla artırmasıyla, dolayısıyla, işin aslında ücretleri düşürmesi ve kâr oranını artırmasıyla açıklıyor (agy, s. 29-35). |XIII-752||

EKLER[148]

[1. Tarımsal Ürün Arzının Talebe Her Zaman Tekabül Ettiği Tezinin İlk Biçimi. Rodbertus ve 18. Yüzyıl Ekonomistleri Arasındaki Pratisyenler]

||XII-580b| Adam Smith'in "rasgele" ortaya attığı, daha sonra Malthus'un kendi rant teorisi içinde tantanayla yinelediği ve kısmen de kendi nüfus teorisinin temeli yaptığı, tahılın kendi talebini ürettiği, vb.* tezi çok *kısaca* şu alıntıda ifade edilmiştir:

> "Tahıl, kendi tüketimine göre kıttır ya da değildir. Eğer *daha çok ağız* varsa *daha çok tahıl* olacaktır, çünkü toprağı sürmek için *daha çok el* olacaktır; ve eğer *daha çok tahıl* varsa daha çok ağız olacaktır, çünkü *bolluk*, *insanı* getirir..." ([John Arbuthnot], *An Inquiry into the Connection Between the Present Price of Provisions, and the Size of Farms, etc. By a Farmer* [*Bir Çiftçinin, Günümüzdeki Yiyecek Fiyatları ve Çiftlik Büyüklükleri Arasındaki Bağlantı Üzerine vb. Araştırması*], Londra, 1773, s. 125).

Demek ki

> "toprağın ekilip-biçilmesi fazla zorlanamaz" (agy, s. 62).

Rodbertus'un, *tohumluk*, vb. [çiftçinin hesaplarına] bir sermaye kalemi olarak girmediği biçimindeki fantezisi**, bazıları çiftçiler

* Bkz: bu cilt, s. 338 vd. –*Ed.*
** Bkz: bu cilt, s. 39-49. –*Ed.*

tarafından yazılmış, onyedinci yüzyılda (özellikle de o yüzyılın 60'lı yıllarında) yayınlanmış yüzlerce bilimsel araştırma tarafından çürütülmüştür. Ama buna karşılık, *rant* çiftçi için bir harcama kalemidir demek doğrudur. O*, rantı *üretim maliyeti* arasında sayar (ve gerçekten de onun üretim maliyetine girer).

> "Eğer ... *tahıl fiyatı*, neredeyse, ancak *toprağın değer*inin, *paranın değer*ine göre sahip olduğu oranla belirlenen, olması gerekli [fiyata –ç.] yakınsa" (agy, s. 132).

Tarımı sermayenin sahiplendiği andan bu yana, **çiftçi-kapitalist**, rantı, kârdan bir indirim olarak görür ve artı-değerin tümü onun için **esas olarak** kârdır:

> "Çiftçinin *kâr*ını hesaplamadaki *eski* yöntem *üçlü rant* (métayage sistemi)** yöntemiydi. *Tarımın çocukluk dönem*inde bu, malın dürüstçe ve eşit paylaşımı sistemiydi; bu sistem şimdi, dünyanın daha az aydınlanmış yörelerinde uygulanıyor ... biri toprağı ve sermayeyi buluyor, öteki bilgiyi ve emeği: ama iyi ekilip-biçilen iyi bir toprakta rant en önemsiz kalemdir: önemli olan, *insanın sermayesine* ve *emeğin yıllık giderlerine* yatırabileceği ve üzerinden faizi ya da geliri hesaplayacağı toplam [para –ç.]dır" (agy, s. 34). |XII- 580b||

[2. *Toprak Sahipleri ile Tüccar Arasındaki Husumet Konusunda Nathaniel Forster'ın Görüşleri*]

> ||XIII-670a| "Toprak ve ticaret *çıkarları* ezelden beri çekişirler ve birbirlerinin avantajını kıskanırlar" ([Nathaniel Forster], *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions* [*Günümüzdeki Yüksek Yiyecek Fiyatının Nedenleri Hakkında Bir Araştırma*], Londra, 1767, s. 22, dipnot). |XIII -670a||

[3. *Rant ile Kâr Arasındaki İlişki Konusunda Hopkins'in Görüşleri*]

||XIII-669b| Hopkins (parçaya bakılacak)*** *toprak rant*ını, naif bir biçimde, artı-değerin orijinal biçimi ve kârı da ondan çıkarılmış bir şey olarak [tanımlar]. Şöyle yazıyor:

> "Üreticilerin hem tarımcı hem imalatçı olduğu ... dönemlerde, toprak sahibi, *toprak rantı* olarak 10 sterlinlik bir değer alırdı. Bu rantın yarısının ham ürün olarak, yarısının da mamul maddeler olarak ödendiğini varsayalım; — üreticiler, tarımcılar ve imalatçılar şeklinde iki sınıfa *bölündüğü*nde de, bu devam edebilirdi. Ancak pratikte tarımcıların *rantı ödemesi* ve kendi ürünlerini imalatçıların emeği karşılığında değiştirirken ürünü eklemeleri; böylece ödeme-

* Arbuthnot kastediliyor. –*Ed*.
** Çiftçinin rantı ayni olarak ödediği sistem, ortakçılık. –ç.
*** Bkz: bu cilt, s. 49 ve açıklayıcı not 20. –*Ed*.

nin, iki sınıf arasında hakkaniyete uygun oranlarda bölünmesi ve her iki tarafta ücretlerle kârların eşitlenmesi daha kolay bulundu" (Thomas Hopkins, *Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, etc.* [*Rantı, Kârı, vb. Düzenleyen Yasa Çerçevesinde Ekonomik Araştırmalar*], Londra, 1822, s. 26). |XIII-669 b||

[*4. Tarımdaki İlerleme Konusunda Carey'in, Malthus'un ve James Deacon Hume'un Görüşleri*]

||XI-490| "Gözlemleneceği üzere, toprak sahibini ve çiftçiyi biz her zaman *bir ve aynı* kişi olarak düşünüyoruz. ... Birleşik Devletler'de bu böyledir." (H. C. Carey, *The Past, the Present, and the Future* [*Geçmiş, Günümüz ve Gelecek*], Philadelphia, 1848, s. 97, dipnot).

"İnsan [...] her zaman kötü topraktan iyi toprağa gider, killi ya da kireçli toprağı işler ve kendi ayak izleri üzerinden geri döner; ve bu dursuz-duraksız sürer ... ve [...] bu yolun her adımında daha iyi bir makine* yapmış olur..." (agy, s. 128-129). "Sermaye tarımda, *motorlara* göre *daha* avantajlı biçimde yatırılabilir, çünkü birinciler yalnızca *birbirine denk*tir, ötekisi ise *üstün*dür, kudrettir" (agy, s. 129). "Bir buharlı motordan" (ki yünü kumaşa vb. çevirir) "elde edilen kazanç emeğin [...] ücretidir, *eksi* makinenin eskimesi. Toprağı biçimlendirmek için kullanılan emek, ücretleri ve *artı*, makinenin iyileştirilmesinin kazancını üretir" (agy, s. 129). Demek ki "yılda 100 sterlin bırakan bir toprak" yılda aynı miktarda bırakan bir buharlı motordan daha pahalıya "satılacaktır" (agy, s. 130). "Birincinin alıcısı, bilir ki, o toprak ücretleri ve faizi ödeyecektir, artı, kullanılmasının değerinde yarattığı artışı ödeyecektir. Ötekinin alıcısı, buharlı motorun kendisine ücretlerle faizi ve *eksi*, kullanım nedeniyle değerindeki azalmayı vereceğini bilir [. ...] Biri, kullanıldıkça iyileşen bir makine alır. Öteki, kullanıldıkça kötüleyen bir makine [. ...] Birincisi, üzerinde sürekli artan gelir getirici yeni sermaye ve emeğin yatırıldığı bir makinedir, oysa ötekine böyle bir harcama yapılamaz" (agy, s. 131).

*

Üretim harcamalarını azaltan ve sonunda fiyatlarda düşüş sağlayan ama ilkin —henüz fiyatlar düşmeden— **tarımsal kârın geçici olarak yükselmesine** [neden olan] tarımdaki iyileştirmeler asla şaşmaksızın

"... sonunda rantı artırır. Geçici büyük kârlar yapma fırsatından yararlanmak için yatırılan *artırılmış sermaye*, *mevcut kira sözleşmesinin sona ermesi* üzerine *pek nadir*, *ya da tümüyle topraktan alınıp götürülebilir*; *ve kira sözleşmesinin yenilenmesi halinde* yarar sağlayan, *ranttaki artış* nedeniyle toprak sahibidir" (Thomas Robert

* Yazar, makine derken, işlenen ve iyileştirilen toprağı kastediyor. –*Ed.*

Malthus, *An Inquiry Into the Nature and Progress of Rent* [*Rantın Doğası ve Gelişimi Hakkında Bir Araştırma*], Londra, 1815, s. 26).

*

"Son zamanlardaki yaygın yüksek fiyatlara kadar ekilebilir toprak genel olarak *ufak bir rant* bıraktıysa bu, daha çok, *sık nadas yapma gereğinin kabul edilmesi*nden ötürüydü; aynı sisteme geri dönüşe izin vermek için rant yeniden düşürülmelidir" (James Deacon Hume, *Thoughts on the Corn-Laws* [*Tahıl Yasaları Üzerine Düşünceler*], Londra, 1815, s. 72). | XI-490a | |

[5. *Tarım Emeğindeki Üretkenlik Artışı Konusunda Hodgskin'in ve Anderson'un Görüşleri*]

| | XIII-670a| "Nüfus çoğalırken, insana yiyecek sağlamak için azalan bir yüzey yeter" [Thomas] Hodgskin (imzasız), *The Natural and Artificial Right of Property Contrasted* ..., [*Doğal ve Yapay Mülkiyet Hakkının Karşılaştırılması* ...], Londra, 1832, s. 69).

Benzer düşünceler daha önce* *Anderson*'da vardı. | XIII-670a| |

[6. *Kâr Oranında Düşüş*]

| | XIII-670a| Daha fazla ***değişmeyen sermaye*** (makine, hammadde) ve göreli olarak daha az canlı emek kullanan daha büyük sermayenin, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr [oranı], toplam sermayeye göre daha fazla canlı emek kullanan daha küçük sermayenin bıraktığı daha küçük kâr [miktarından] daha düşük olacaktır. Değişen sermayedeki [göreli] azalma ve değişmeyen sermayedeki göreli artma, her ne kadar iki kesimde de büyüme oluyorsa bile, *emeğin artan üretkenliğinin* bir başka *ifadesi*dir. | XIII-670a| |

*Bkz: bu cilt, s. 133-134. –*Ed.*

EKLER

AÇIKLAYICI NOTLAR

[1] Marx'ın yaptığı plan gereği, "Üretken Emek ve Üretken-Olmayan Emek Üzerine Teoriler" bölümünü tamamladıktan ve yapıları gereği fizyokratlar hakkındaki bölümü tamamlayıcı nitelikte olan (Necker hakkındaki, Quesnay'nin Ekonomik Tablosu hakkındaki ve Linguet hakkındaki) üç bölümü daha yazdıktan sonra Ricardo ile ilgili bölüme geçmesi gerekiyordu. Ama Marx böyle yapmadı. Linguet hakkındaki bölümü tamamladıktan sonra Bray hakkındaki bölümü yazmaya başladı. Öyle anlaşılıyor ki, bu değişiklik Linguet'le ilgili bölümde andığı "bazı sosyalist yazarlar" göndermesiydi. Marx o yazarlardan bu araştırma sırasında söz edeceğini belirtmişti (*Artı-Değer Teorileri,* Birinci Kitap, Sol Yayınları, 1998, s. 327). İşte bu çerçevede, X. not defterinin İçindekiler Listesinde "(f)" başlığında (bu başlık Linguet hakkındaki (e) bölümünden hemen sonra geliyor) yer alan "Ricardo" adının üzerini çizdi, yerine "Bray" yazdı. Ancak Bray hakkındaki bölümü tamamlamadı. Marx daha sonra Bray hakkındaki çözümlemelerini "Ekonomistlerin Hasımları" bölümüne aktarmaya karar verdi (*Artı-Değer Teorileri,* Birinci Kitap, Sunuş, Sol Yayınları, 1998, s. 20).

Marx Bray hakkındaki bölümü yazmaya başladığı zaman, "Ricardo" hakkındaki bölümü, hemen ardından "(g)" bölümünde başlatmayı düşünmüştü ama bir kez daha "Ricardo" adını çizdi ve "(g)" bölümüne "Bay Rodbertus. Ara Açıklama. Yeni Toprak Rantı Teorisi" başlığını koydu.

Marx, Rodbertus hakkındaki bu bölümü Haziran 1862'de yazmaya başladı. 9 Haziran 1862'de Ferdinand Lassalle'ın Marx'a gönderdiği bir mektupta "Size yolladığım kitapları (Rodbertus, Roscher, vb. hakkında) Ekim başında bana geri yollamalısınız" diye hatırlatması üzerine, öyle anlaşılıyor ki Marx, Rodbertus hakkındaki bölümü hemen yazma zorunluluğunu duydu. Ancak belirtmeli ki, Rodbertus'un rant teorisinin bir an önce eleştirel bir çözümlemeye konu edilmesini gerektiren bazı ciddi nedenleri de vardı.

Marx'ın *Kapital*'le ilgili mektupları açıkça gösteriyor ki, o sıralarda Marx, Ricardo'nun rant teorisinde bazı hatalar ve eksiklikler olduğunu görüyordu. Ricardo'nun rant teorisindeki önemli eksikliklerden biri mutlak rant kavramını içermemesiydi. Bu kavramı Rodbertus *Sociale Briefe an von Kirchmann*'ın üçüncüsünde geliştirmeye teşebbüs etmişti. Marx, Rodbertus'un bu çalışmasını, Ricardo'nun rant teorisini ele almadan önce, şimdi önümüzde olan "Ara Açıklama"ya konu edindi . — 11.

[2] Marx burada Proudhon'u hedef alan *Felsefenin Sefaleti* başlıklı çalışmasını kastediyor. (Bkz: *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 1999) — 14.

[3] John Wade'in *History of the Middle and Working Classes*'ı [*Orta Sınıflar ve İşçi Sınıflarının Tarihi*] kastediliyor. Bu çalışma 1833'te Londra'da yayınlanmıştı. — 15.

[4] "Hammadde" teriminden Marx burada emeğin herhangi bir biçimde değişmediği ancak çalışma koşulu olarak hizmet edecek, doğanın sağladığı şeyleri anlıyor. Bunun dışındaki tüm örneklerde Marx "hammadde" sözcüğünü daha dar anlamda, *Kapital*'in Birinci Cildinde VII. bölümde tanımladığı biçimde, "esasen emek ürünü olan şeyler" anlamında kabul eder. (*Kapital*, Birinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1997, s. 184). "... emeğin her ürünü hammadde değildir; ancak emek aracılığıyla bazı değişiklikler geçirdikten sonra hammadde olabilir" (agy, s. 182).

"Hammadde" terimini normal kullanımından ayırarak kullanması olasılıkla Rodbertus'u eleştirirken Marx'ın, Rodbertus'un terminolojisini polemik aracı yapmak istemesinden ileri gelmiştir. — 17.

[5] 1861-1863 elyazmalarının IV. not defterinde (s. 149 ve sonrasında) Marx "emeğin *ilk işbölümü*"nü toplum içinde birbirinden bağımsız olan meta üreticileri arasında toplumdaki işbölümü olarak; "*ikinci işbölümü*"nü de kapitalist bir girişimde, özellikle bir işlik içindeki işbölümü olarak tanımlar. (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 344.) — 18.

[6] Bu alıntılar, Thomas Charles Banfield'ın, *The Organisation of Industry* [*Sanayinin Örgütlenmesi*] adlı kitabının, 1848'de yayınlanan ikinci baskısından (s. 40 ve 42) aktarılmıştır. — 19.

[7] "Ortalama fiyat" ("Durchschnittspreis") terimini Marx burada ürünün fiyatı anlamında, yani *s + d* (üretim maliyeti) + ortalama kâr anlamında kullanıyor; ve açıkça belli olduğu gibi bu terim, "uzun bir süreye yayılan ortalama pazar fiyatı ya da pazar fiyatının çekim alanı içinde olduğu merkez nokta" ile özdeştir. (Bkz: bu cilt, s. 301) "Ortalama fiyat" terimini Marx ilk kez *Artı-Değer Teorileri*'nin Birinci Kitabında kullanmıştır. — 20.

[8] "*Üretim süresi*" ve "*emek süresi*" ya da "*çalışma süresi*" arasında özellikle tarımda görülen farkı ve bu farkın tarımdaki kapitalist gelişmede ortaya çıkardığı özellikleri Marx 1857-1858 elyazmalarında (*Grundrisse der Kritik der politischen Oeconomie* [*Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri*]) açıklamıştır. "Üretim süresi" kavramı —yani çalışma süresine ek olarak "çalışmaya konu olan nesnenin, doğal süreçlerin de etkisi altında bulunduğu ve fizik, kimyasal, fizyolojik değişikliklerden geçtiği süreyi" de kapsayan dönem— Marx tarafından *Kapital'in* ikinci cildinde, "üretim zamanı" hakkındaki bölüm XIII'te incelenir. — 23.

[9] *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx, kapitalistlerin aynı anda hasım rakipler ve "müttefikler" olduğunu ifade eder. Genel kâr oranının eşitlenmesiyle ilgili incelemesinde Marx "tek tek her üretim dalında kapitalist bireylerin ve genelde bir bütün halinde kapitalistlerin toplam işçi sınıfının sömürülmesine ve sömürü derecesine toplam sermaye ile katıldıkları"na işaret eder ve şöyle der: "Görülüyor ki, kendi aralarındaki rekabette nefretten hiçbir şey kaybetmezken kapitalistlerin neden tüm işçi sınıfına karşı gerçek bir mason topluluğu oluşturduğunun kesin matematik kanıtını görüyoruz." (*Kapital*, Üçüncü Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1997, s. 176.) — 24.

[10] Marx'ın orijinal planına göre ekonomiye ilişkin çalışmaları altı kitaba ayrılacaktı; "bu kitap" derken Marx, bu altı kitaptan ilkine, *Kapital*'e gönderme yapıyor. (Bkz: *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara 1993) — 25.

[11] Bkz: P. J. Sterling, *The Philosophy of Trade or; Outlines of a Theory of Profits and Prices [Ticaretin Felsefesi ya da Ana Çizgileriyle Kâr ve Fiyat Teorisi]*, Edinburgh, 1846, s. 209-210. — 28.

[12] Carey, rantın yalnızca toprağa gömülmüş sermayenin faizi olduğunu ilan etmişti. Marx, kendi elyazmasının 523. sayfasında (Bkz: bu cilt, s. 151), adından söz etmeksizin Carey'in bu sıradan ve vülger yaklaşımı üzerinde duruyor. — 28.

[13] Buchanan'ın, tarımsal ürünlerde tekel fiyatı kavramını Marx elyazmasının 523 ve 644. sayfalarında (bkz: bu cilt s. 150 ve s. 370-371) ele alıyor; Hopkins'in rant hakkındaki görüşlerini ise elyazmasının 508-510. sayfaları arasında (bkz: bu cilt, s. 125-129) inceliyor. — 28.

[14] Bkz: George Opdyke, *A Treatise on Political Economy [Ekonomi Politik Üzerine Bir Tez]*, s. 60, New York, 1851. — 28.

[15] Francis William Newman'ın *Lectures on Political Economy [Ekonomi Politik Üzerine Dersler]*, Londra, 1851, kastediliyor. Kitabının 155. sayfasında Newman şöyle yazıyor: "... yoksul olmayan ve kesinlikle kapitalist denmesi gereken bu çiftçilerin çoğunluğuna bakınca, kırsal yaşam sevgisinin, ortalamada onları, aynı sermayeyle başka bir işten beklenebilecek olan kazançtan daha azıyla yetinmeye yönelttiğini görürüz." — 32.

[16] Elyazmasında bundan sonra bir şema taslağı yer alıyor. Bu taslakta Marx, bir pamuk üreticisinin, bir eğirmenin ve bir dokumacının üretimini inceliyor. Her birinin tek tek elde ettiği kârdan yola çıkıyor ve elde edilen kârın, *dokumacının, aynı zamanda eğirmen ve pamuk üreticisi olduğunun varsayılması halinde* nasıl gelişeceğini inceliyor. Ancak anlaşılıyor ki, Marx bu yazdıklarından mutlu olmamış. Çünkü şemayı yarım bırakmış, karalamış ve hemen altında metinde yer alan düşüncelerini yazmış. — 42.

17 Marx, John Stuart Mill hakkındaki geniş bölümü kastediyor. Bu bölüm VII ve VIII. not defterlerinde (1861-63 elyazmasının 319-345. sayfalarında) yer alıyor. Marx'ın hazırladığı İçindekiler sayfası uyarınca ve VII. not defterindeki referanslara (s. 319) bakarak John Stuart Mill bölümü *Artı-Değer Teorileri*'nin Üçüncü Kitabına, Rikardocu ekolün çözülüşü bölümüne aktarıldı. — 42.

[18] Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, Dördüncü Bölüm, "Gelirin ve Sermayenin Değişimi" başlıklı Onuncu Kesim, s. 217-238. — 42.

[19] Marx burada, sonunda *Kapital*'in üçüncü cildini oluşturan "Genel Olarak Sermaye" çalışmasını kastediyor. Bkz: *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, açıklayıcı not 12, Sol Yayınları, 1998). — 42.

[20] Marx burada, ekonomi politiğe ilişkin özetlemeleri içeren XII. not defterini kastediyor. Not defterinin kapağına Marx "Londra, Temmuz 1851" yazmıştı. Marx burada, Thomas Hopkins'in *Economical Enquiries Relative to the Laws Which Regulate Rent, Profit, Wages and the Value of Money [Rantı, Kârı, Ücretleri ve Para Değerini Düzenleyen Yasalar Çerçevesinde Ekonomik Araştırmalar]* (Londra, 1822) başlıklı kitabından yaptığı bir alıntıyı kastediyor. Bu alıntı XII. not defterinin 14. sayfasında yer almaktadır. Marx daha sonra bu bölümü, 1861-1863 elyazmasının XIII. not defterinin kapağında (s. 669b) yeniden alıntılar. Bu baskıda, bu alıntı Ekler bölümünde, s. 562-563'de yer alıyor. — 49.

[21] Marx, (17. notta anılan ve *Artı-Değer Teorileri*'nin üçüncü kitabında yer alan) John Stuart Mill ile ilgili bölümde hammaddenin yüksek ya da düşük maliyetinin onu kullanan sanayi üzerindeki etkisini ele alıyor. — 58.

[22] Bkz: T. R. Malthus, *Principles of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri*], İkinci Baskı, Londra 1836, s. 268). Malthus'tan alıntılanan bu parçayı Marx *Artı-Değer Teorileri*'nin üçüncü kitabında Malthus'la ilgili bölümde (elyazmasının 765-766. sayfaları) çözümlüyor. — 61.

[23] Marx burada elyazmasının VIII. not defterinde (s. 335-336), *Artı-Değer Teorileri*'nin üçüncü kitabında yayınlanan (bkz: 17 nolu açıklayıcı not) John Stuart Mill ile ilgili geniş ara-açıklamasında verdiği örneğe gönderme yapıyor. — 67.

[24] Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 217-238. — 72.

[25] Rodbertus'tan aldığı bu parçayı Marx, "gerekli değişiklikler"le alıntılıyor. Bu değişiklikler Rodbertus'un hesap dışı bıraktığı bir durumun zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmış bulunuyor. Rodbertus'un hesap dışı bıraktığı şey, nasıl ki sanayide tarımsal hammaddelerin değeri ürüne giriyorsa makinelerin ve öteki üretim araçlarının değerinin de tarımsal ürüne girmesi gereği idi. Marx daha önceki bir noktada (bkz: bu cilt s. 51-52) bu parçayı Rodbertus'un söylediği biçimde alıntılıyor. Marx "makine değeri" (Maschienenwert) terimini Rodbertus'un "materyal değeri" (Materielwert) terimine benzeterek Rodbertus'u bir bakıma alaya alıyor. Marx'ın alıntıya eklediği tüm sözcükler, metinde espaslı dizilmiştir. — 72.

[26] Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 230-237. — 74.

[27] Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 221-230. — 75.

[28] Elyazmasında bundan sonra sermaye hakkında şu kısa ekleme yapılmış: "Başka insanların emeğinin meşrulaştırılmış yansıması". Marx bu eklemeyi köşeli ayraç içine almış ve yazının akışını kestiği için başka bir yere eklenmesi gerektiğini belirtmiş. Bu ciltte bu alıntı s. 28'de dipnot olarak yer alıyor. — 86.

[29] Marx, toplam rantın (yani mutlak rant ve farklılık rantının) toprağın göreli verimine bağımlılığını incelemeye başladığı bu paragrafta her şeyden önce, rant miktarının toprağın verimiyle doğrudan orantılı olduğunu (yani eğer herhangi bir toprak türü, bir başkasından beşte-bir oranında daha verimliyse o türün rantının daha az verimli olan toprağın rantına göre beşte-bir daha fazla olduğunu) varsayıyor. İzleyen incelemesinde Marx bu varsayımından vazgeçiyor ve rant miktarının, toprağın göreli verimine bağımlılığını daha kesin bir biçimde formüle ediyor.

Marx'ın bu daha sonraki açıklamalarıyla uyumlu olarak sınıf II, III ve IV'ün rantlarını eklersek ve bu sınıfların bıraktığı quarter ürün sayısından giderek bir hesap yaparsak her bir quarter 1/3 sterlinden satıldığına göre şu rant miktarına ulaşırız: sınıf II için 34 sterlin, sınıf III için $62^4/_5$ sterlin, sınıf IV için de $97^9/_{25}$ sterlin. Hesabın nasıl yapıldığına gelince şöyle: Sınıf II, sınıf I'den 1/5 daha verimli olduğuna göre, 360 + 72 yani 432 quarter üretir, bunlar quarter başına 1/3 sterlinden 432/3 sterlin yani 144 sterlin yapar. Bunun 110 sterlini üretim maliyetlerini ve ortalama kârı temsil eder, geriye rant için (mutlak ve farklılık rantı için) 34 sterlin kalır. Sınıf II ve IV için hesaplamalar da aynı biçimde yapılır.

Marx'ın XII. ("Farklılık Rantı Tabloları ve Yorum") bölümünde büyük ölçüde kullandığı bu rant miktarını hesaplama yöntemi bölüm VIII'de görülmektedir. Gerçi s. 88 ve s. 94'te Marx sınıf IV'ün toplam rantının $17^7/_{25}$ sterlin ve bu sınıf için farklılık rantının $7^7/_{25}$ olduğunu yazarsa da biraz aşağıda sınıf IV için farklılık rantını belirlemenin şu doğru yolunu gösterir: $207^9/_{25} - 120 = 87^9/_{25}$ sterlin. Eğer 10 sterlinlik mutlak rant bu miktara eklenirse sınıf IV'ün toplam

rantı olarak $97^{9}/_{25}$ sterline ulaşırız ki bu Marx'ın daha sonraki sonuçlarıyla tıpatıp aynıdır. — 88.

30 Storch, *Cours d'economie politique* [*Ekonomi Politik Dersleri*], cilt II, St. Petersburg, 1815, s. 78-79'da, en verimli toprağın o toprakla rekabet eden tüm öteki toprakların rantını belirlediğini yazıyor. "En verimli toprağın ürünü talebi karşılamaya yettiği sürece ve ölçüde, daha az verimli topraklarda ... tarım yapılamaz ya da bu topraklar herhangi bir biçimde rant bırakamazlar. Ancak talep, en iyi toprağın sağlayabileceği ürün miktarını aşar aşmaz ürünlerin fiyatı artar ve ondan sonra daha az verimli toprağın ekilip biçilmesi ve o topraktan rant elde edilmesi olanaklıdır." Marx, Storch'un bu tezini *Kapital*'in Üçüncü Cildinde tartışır (Bkz: *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 165, 581). — 89.

31 *Kapital*'in üçüncü cildinin X. bölümüne ait 30 numaralı notta Marx, tarımsal ürünlerin pazar değeri sorununda Ricardo ile Storch'un "her ikisinin de hem haklı hem haksız olduğunu, ama her ikisinin de ortalama durumu dikkate almayı savsakladığı"nı söyler. — 92.

32 Bu örnekte kullanılan iki hesaplama yöntemi için 29 no'lu açıklayıcı nota bakınız. — 94.

33 Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, 1998, s. 42-46 ve s. 85-87. — 95.

34 Marx burada toprak sınıfları I, II, III ve IV'te yatırılan tarımsal sermayenin elde ettiği kârı dikkate almaz. Toprak I'de yatırılan 100 sterlinlik sermaye bushel başına 6 şilin 8 peniden 330 bushel üretir, I'in toplam ürününün değeri 110 sterline ulaşır; bunun 10 sterlini ranta gider, dolayısıyla kâr yoktur. Aynı şey dört sınıfın toplam ürünü için de geçerlidir; ürün toplamı 500 sterline ulaşır, bunun 400 sterlini sermaye harcamalarını yerine koyan parçadır, 100 sterlini de sınıf I, II, III, IV'ün toplam rantı yani 10 + 20 + 30 + 40 sterlin = 100 sterlindir. — 97.

35 Marx burada kesin bir hesap yapmıyor. Çünkü sınıf I'in ürününden 4 katı aşkın daha büyük olan bir ürünün üretiminin eğer o ürün eşzamanlı olarak dört sınıf tarafından birden üretilirse sınıf I'inkinden daha aza malolacağı tezinin genel olarak gösterilebilmesi için, bu dört sınıftan her birindeki maliyetleri ifade eden rakamların bir azalan verim çizgisi oluşturduğunu ortaya koymak yeterlidir. Konuyu basitleştirmek için Marx 100, 90, 80, 70 şeklinde yuvarlak rakamlar kullanır.

Eğer kesin hesap yapılsaydı, farklı rakamlara ulaşılırdı. Örneğin sınıf I'deki ürün miktarının 330 bushel olduğu kabul edilse, verimliliğin beşte-bir daha fazla olduğu sınıf II'de ürün, 100 sterlinlik bir sermaye ile 396 bushel olurdu; o zaman sınıf II'deki 330 bushel ürün $100 \times 300/396 = 83^1/_3$ sterline malolurdu. — 97.

36 Elyazmasında Marx'ın ayraç içinde aldığı bu paragraf, (aynı sayfada – 494'te) iki paragraf aşağıda yer alıyor; Petty'nin ve D'Avenant'ın rant büyüklüğünün çeşitliliğine ilişkin görüşlerinin kısa tarihsel anlatımı hakkındaki bir bölüme sokulmuş. İçeriğine göre, ayraç içindeki paragraf, Marx'ın tarımdaki üretkenlikle sanayideki üretkenlik arasındaki ilişkiye ilişkin daha yukarıdaki düşüncelerini izliyor. — 101.

37 Burada Anderson'un *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws; with a View to the New Corn-Bill proposed for Scotland* [*Tahıl Yasalarının Doğası Hakkında Bir Araştırma ve İskoçya için Önerilen Yeni Tahıl Yasası Tasarısı Hakkında Bir Görüş*] başlıklı çalışmasına (Edinburgh, 1777) gönderme yapılıyor. — 103.

[38] Adam Smith'in, Londra'da 1776'da iki cilt olarak yayınlanan *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme*] adlı kitabına gönderme. — 103.

[39] Burada Ricardo'nun, *On the Principles of Political Economy and Taxation* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri ve Vergilendirme Üzerine*] adlı kitabının, 1817'de Londra'da yayınlanan birinci baskısına yazdığı "Önsöz"e gönderme yapılıyor. — 104.

[40] Malthus'un, 1798'de Londra'da imzasız olarak yayınlanan *An Essay on the Principle of Population* [*Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*] adlı çalışmasına gönderme. — 104.

[41] Marx, Joseph Townsend'in *A Dissertation on the Poor Laws* [*Yoksullukla Savaşım Yasaları Tezi*]'ne gönderme yapıyor; tez Londra'da 1786'da imzasız yayınlandı. 1861-1863 elyazmalarının III. not defterinde (s. 112-113) "Mutlak Artı-Değer" bölümünde Marx bu tezden alıntı yapıyor. Orada alıntılanan üç parça *Kapital*'in Birinci Cildinde 25. bölümde de yer alıyor — 104.

[42] Bkz: 40 nolu açıklayıcı not. — 108.

[43] Malthus'un *The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn* [*Yabancı Tahıl İthalinin Sınırlandırılması Siyaseti Üzerine Görüşlerin Temeli*] ve *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent* [*Rantın Doğası ve Gelişimi Hakkında Bir Araştırma*] başlıklı broşürleri kastediliyor. Bu broşürler 1815'te Londra'da yayınlandı. — 108.

[44] İngiltere'de tahılın quarter fiyatı 80 şilinin altında kaldığı sürece ülkeye tahıl ithal edilmesini yasaklayan 1815 tarihli Tahıl Yasası ima ediliyor. — 108.

[45] Leipzig Üniversitesinden vülger ekonomist profesör Roscher kastediliyor. — 109.

[46] Halk arasında Abraham A. Santa Clara diye tanınan, asıl adı Hans Ulrich Megerle olan Avusturyalı vaiz ve yazar, katolikliği halkın kolaylıkla anlayabileceği bir dille yaymanın yollarını araştırıyordu; o nedenle vaazları ve ahlaki öğütleri bir ölçüde popüler bir üslupla yazılmıştı. — 109.

[47] Elyazmasında bundan sonra, Marx'ın Ricardo'nun ücret düzeyleri hakkındaki görüşlerini Malthus'unkilerle karşılaştırdığı kısa bir ekleme var. Sözkonusu ekleme bu cildin 109. sayfasında dipnot olarak veriliyor. — 110.

[48] Marx, John Ramsay McCulloch'un, Londra'da 1845'te yayınlanan *The Literature of Political Economy* [*Ekonomi Politik Yazını*] adlı çalışmasına gönderme yapıyor. — 110.

[49] Marx Roscher'i tanınmış eski Yunan tarihçilerinden Thukydides'e benzetiyor, çünkü Marx'ın elyazmasının XV. not defterinde (s. 122) yazdığı gibi "Profesör Roscher alçakgönüllülük göstererek kendini ekonomi politiğin Thukydides'i ilan ediyor." Roscher Thukydides benzetmesini *Grundlagen der Nationalökonomie*'nin önsözünde yapıyor. Bu nedenle "Thukydides Roscher" benzetmesi apaçık alaycı. Marx'ın IX'uncu bölümde ve başka yerlerde belirttiği gibi, Roscher ekonomik koşulların tarihini ve ekonomi teorisinin tarihini kaba bir biçimde çarpıtıyor. — 111.

[50] Burada Marx, Edward West'in 1815'te Londra'da imzasız yayınlanan *Essay on the Application of Capital to Land* [*Sermayenin Toprağa Uygulanması Üzerine Deneme*] adlı çalışması ile David Ricardo'nun, aynı yıl Londra'da yayınlanan *An Essay on the Influence of a low Price of Corn on the Profits of Stock* [*Düşük Tahıl Fiyatının Sermaye Kârları Üzerindeki Etkisi Hakkında Bir

Deneme] adlı çalışmasını kastediyor. — 112.

51 Bkz: W. Roscher, *System der Volkswirtschaft*. Band I, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Dritte, vermehrte un verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, s. 191. — 113.

52 Thomas Hopkins'in Londra'da 1822'de yayınlanan *Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages and the Value of Money* [*Rantı, Kârı, Ücretleri ve Para Değerini Düzenleyen Yasalar Çerçevesinde Ekonomik Araştırmalar*] başlıklı kitabına gönderme. Marx bu kitaptan ilgili bölümü, daha ilerde alıntılıyor. (Bkz: bu cilt, s. 129.) —115.

53 Marx *Artı-Değer Teorileri*'nin izleyen bölümünde Roscher'in görüşlerinin çözümlenmesine geri dönmez. Ancak *Teoriler*'in Üçüncü Kitabında "Rikardocu Ekolün Çözülüşü" başlıklı bölümde McCulloch'un benzer vülger görüşlerini ayrıntılı olarak eleştirir. McCulloch da Roscher gibi, Jean-Baptiste Say'nin öne sürdüğü ve Marx'ın izleyen paragrafta imlediği "üretken hizmetler" gibi mazeretçi kavramlardan ciddi ölçüde etkilenmişti. Marx, Roscher'in doğayı değerin kaynaklarından biri olarak alan görüşlerine, *Kapital*'in birinci cildinin VIII'inci bölümündeki (s. 206) 21. notta değinir. — 121.

54 Marx İngiltere'de *common* denen orta malı kamusal toprakların halka kapatılmasıyla ilgili olarak *Kapital*'in Birinci Cildinde XXVII. bölümde ayrıntılı bilgi verir. — 131.

55 Maltusçu nüfus teorisine gönderme. — 133.

56 James Anderson'un bu alıntısı, Tarello da Lonato'nun ilk kez 1567'de Venedik'te yayınlanan *Ricardo d'Agricoltura* adlı çalışmasından. Anderson 1577'de yayınlanan ilk Mantua baskısına değiniyor ve bu baskının, Bern'deki Société économique tarafından yayınlanan Fransızca çevirisinden alıntı yapıyor. — 133.

57 McCulloch'un bu alıntıları Anderson'un *An Enquiry into the Nature of the Corn Law* [*Tahıl Yasalarının Doğası Hakkında Bir Araştırma*] adlı çalışmasından. Edinburgh, 1777, s. 45-48. — 134.

58 Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 81-90. — 139.

59 Bkz: James Mill, *Elements of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin Öğeleri*], Londra, 1821, s. 198. — 140.

60 *Kapital*'in birinci cildinde XXVII. bölümde 1801-1831 arasında orta malı topraklardan 3.511.770 acre'ının İngiliz tarım nüfusundan çalındığını, "ve Parlamenter yöntemlerle toprak sahipleri tarafından toprak sahiplerine sunulduğunu" yazar (Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 691). — 145.

61 Bkz: Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1999, s. 155. — 146.

62 Bkz: Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, s. 158-159. — 147.

63 Bkz: Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, s. 162. — 147.

64 Bkz: Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, s. 155-156. — 147.

65 "*Tarımsal makineler*" terimiyle Rodbertus farklı verimdeki toprak sınıflarını kastediyor. Rodbertus sınıfların, farklı etkinlikteki makinelerle böyle karşılaştırılmasını Malthus'tan ödünç alıyor. — 147.

66 Bkz: Jean-Baptiste Say, *Traité d'économie politique* [*Ekonomi Politik Tezleri*], 5. baskı, Cilt I, Paris, 1826, s. LXXXIII - LXXXV (ya da 6. Baskı), Paris 1841. (s. 41) — 154.

[67] Ricardo'nun, kitabında münhasıran vergilere değindiği 12 bölüme (VIII-XVIII ve XXIX) Marx ("İhracatta ve İthalatın Yasaklanmasıyla Dağıtılan Cömert Ödüller" başlıklı) XXII. bölümü ve ("Üretime Verilen Cömert Ödüller" başlıklı) XXIII. bölümü de katar. Bu bölümlerde de vergilere değinilmektedir; çünkü Ricardo'nun teorisine göre ödüller, halkın ödediği çeşitli vergilerden oluşturulan bir fondan dağıtılmaktadır. — 154.

[68] Bkz: 19 nolu açıklayıcı not. — 157.

[69] "*Genel olarak tüketime* giren geçim araçları" ifadesinden Marx burada, bir yandan işçilerin tükettiği tüketim maddelerini, öte yandan üretim sürecinde makinelerin tükettiği (kömür, gres yağı vb.) ikincil malzemeyi kastediyor. — 161.

[70] "*Üretim süresi*" ve "*emek süresi*" terimleri için bkz: 8 nolu açıklayıcı not. — 165.

[71] %$20^5/_{26}$ ortalama kâr, imalatçıyla çiftçinin yatırdığı sermaye aynı olduğu zaman elde edilir. Ama yatırılan sermayelerin farklı büyüklüklerini dikkate alırsak: 800 sterlin çiftçi tarafından ve 1.300 sterlin imalatçı tarafından (toplam 2.100 sterlin) yatırıldığını düşünürsek o zaman her ikisinin toplam kârı 400 sterlin olduğuna göre ortalama kâr 400 × 100/2.100 = %$19^1/_{21}$ olur. — 173.

[72] Malthus, Torrens, James Mill ve McCulloch'un görüşleri için, *Artı-Değer Teorileri*, üçüncü kitabın ilgili bölümlerine bakınız. — 178.

[73] Tahıl ölçüsü olarak bir "*quarter*" 8 busheldir. — 187.

[74] "Kategorilerin sayısal oranı ya da oransal büyüklüğü" derken Marx bu kategorilerin her birinin pazara getirdiği ürün kitlesini kastediyor. — 191.

[75] Marx, Thomas Corbet'in *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals* [*Bireylerin Zenginliğinin Nedenleri ve Biçimlerine İlişkin Bir Araştırma*] başlıklı, 1841'de Londra'da yayınlanan kitabını kastediyor. Bu kitapta Corbet sanayide fiyatların en elverişli koşullarda üretilen metaların fiyatıyla belirlendiğini ve o metaların, belli türden metaların çoğunluğunu temsil ettiğini (bkz: s. 42-44) öne sürüyor. — 191.

[76] Bu dipnotu, bu cildin IX'uncu bölümünde (s. 111) Roscher'le ilgili olarak söyledikleriyle karşılaştırınız. — 196n.

[77] Ortalama kârın %10 olduğu varsayılıyor. — 204.

[78] James Steuart'ın *An Inquiry into the Principles of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri Hakkında bir Araştırma*] (Cilt I, Dublin, 1770) başlıklı çalışması kastediliyor. Kitap İngiliz kırsal kesiminde esas itibarıyla doğal olan ekonomiden kapitalist meta üretimine geçiş sürecini anlatıyor. Bu geçişe tarımda emeğin yoğunlaştırılınası ve kırsal kesimin mülksüzleştirilmesi eşlik etmiştir. "Zaman çok kıymetleniyor" ifadesini Steuart, anılan yapıtının 171. sayfasında kullanıyor. Marx başka bölümlerle birlikte bu bölümü de 1857-58 ekonomik elyazmalarında (Bkz: Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* s. 742) alıntıladı. — 217.

[79] Burada Karl Dietrich Hüllmann'ın dört bölümlük *Städtewesen des Mittelalters* başlıklı çalışmasına gönderme yapılıyor (Bonn, 1826-29). — 219.

[80] Toplam rant miktarının (mutlak rant ve farklılık rantı bir arada) pazar değeriyle maliyet fiyatı arasındaki farka eşit olduğu tezini Marx daha sonra (bkz: bu cilt, s. 277) ayrıntılı olarak inceliyor. — 241.

[81] Marx ton başına 16/65 sterlinlik farklılık rantını, sınıf III'te üretilen kö-

mürün ton başına münferit değeri olan $1^3/_5$ sterlini, yeni pazar fiyatı olan $1^{11}/_{13}$ sterlinden çıkararak buluyor. — 241.

[82] Daha önceki örnekler tarıma değil ama farklı üretkenlikteki kömür madenlerinin işletilmesine ilişkin. Ancak bu madenler hakkında söylenenlerin hepsi farklı verimlilik derecesindeki tarım toprakları için de geçerli. — 242.

[83] Marx, daha ilerde (s. 253'te) belirttiği gibi, pazar değeri ile münferit değer arasındaki farka *farklılık değeri* diyor. Farklılık değeri, birim ürüne göre, farklılık rantı ise, belli bir sınıfın toplam ürününe göre hesaplanıyor. Ürünün bir biriminin pazar değeri münferit değerinden büyükse fark pozitif bir miktarı, küçükse negatif bir miktarı ifade ediyor. Elyazmasının 574. sayfasındaki (Bkz: bu ciltte s. 248-249) tabloda yer alan + ve - işaretleri bunu gösteriyor.
Elyazmasının 572. (bu cildin 245.) sayfasında bulunan C, D ve E tablolarında, Marx + ve - işaretlerini farklılık rantı miktarını sterlin olarak ifade eden sayıların önüne koymuş. Örneğin C tablosunda "Farklılık rantı" sütununda - $9^3/_{13}$ sterlinlik bir negatif miktar var. Bunun anlamı şu: sözkonusu örnekte, sınıf I'in üretkenliği öylesine düşük ki, belli bir pazar değerinde, bu sınıftaki toprak herhangi bir farklılık rantı bırakmamakla kalmaz, ama aynı zamanda, mutlak rant da normal büyüklüğünün çok altına düşer. C tablosundaki sınıf I'de mutlak rant 10/13 sterlindir, yani verilen örnekte 10 sterlin olan normal büyüklüğünün $9^3/_{13}$ sterlin altındadır.
Elyazmasının 574. sayfasındaki tabloda Marx aynı negatif farklılık rantı olgusunu "Farklılık değeri" sütunundaki negatif değerlerle ifade ediyor, ama bu kez "Farklılık rantı" sütununa yalnızca "0" sayısını yazarak, *pozitif* farklılık rantının olmadığını gösteriyor (ayrıca negatif farklılık rantı, mutlak rantı da o ölçüde azaltıyor; bu azalma da "Mutlak rant" sütununda gösteriliyor). Negatif miktarların "Farklılık değeri" sütununa aktarılması, farklı sınıflardaki farklılık rantlarının toplanmasının gerektiği C tablosunda (elyazması s. 572) ortaya çıkan güçlüğü ortadan kaldırıyor. Yalnızca pozitif (+ işaretiyle belirtilen) farklılık rantları toplama alınıyor ve negatif miktar olan - $9^3/_{13}$ sterlin — yinelemekten kaçınmak için— yalnızca sıfır sayılıyor. Marx'ın, özet tablolarında, negatif rantların hesaplanması için "Ton başına farklılık değeri" başlıklı ayrı bir kategori belirlemesinin ve o kategoriye negatif farklılık değerlerini de sokmasının nedeni bu. — 246.

[84] Elyazmasının 573. sayfasında, bu paragrafı izleyerek Marx, burada sıralanan kategorilerin hepsine birden yer verdiği A, B, C ve D tablolarını düzenliyor. İzleyen sayfada (s. 574) A, B, C ve D tablolarındaki bilgilerin tümü bir kez daha, daha düzenli biçimde ortaya konuyor ve E tablosundaki karşılık bilgiler de ekleniyor. Böylece hepsi belli bir düzene getirilmiş bilgileri kapsayan tablo, bu cildin 248-249. sayfalarında yer alıyor. Elyazmasının 573. sayfasında yapılan şematik düzenleme, A, B, C ve D tablolarıyla ilgili herhangi bir ek bilgi içermediği ve ayrıca ikinci düzenlemede de tümüyle yer aldığı için, bu ciltte ayrıca kullanılmadı. — 246.

[85] Karl Marx ilk kez 1859'da Berlin'de yayınlanan *Zur Kritik der politischen Ökonomie*'yi [*Ekonomi Politiğin Eleştirisi*] kastediyor. — 247.

[86] Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 187-192. — 251.

[87] Marx'ın verdiği örnekte, üretimi toprak mülkiyetinin varlığını gerektiren ürün, yatırılan sermayenin her iki parçasına eşit oranlarda giriyor. Marx, değişmeyen sermayedeki artışa (hammadde fiyatının yükselmesinden sonra 80*s*'nin 88*s* olmasına) ve değişen sermayedeki artışa (işçilerin geçim araçları fiyatındaki artıştan sonra 20*d*'nin 22*d* olmasına) bakmaksızın, toplam ürünün pazar değerinin 120 olmaya devam edeceğini kabul ediyor. Bu ancak, kapita-

listlerin artı-değerdeki payları 20'den 10'a inerse sözkonusu olabilir. Artı-değerdeki kâr payında böyle bir azalma, daha az verimli toprakların tarıma açılmasıyla birlikte toprağın daha üretken kesimlerinde farklılık rantının 10 birim artmasından ileri gelir. — 262.

88 Bu örnekte ve daha sonra da yer yer Marx, *Produktionskosten* [*üretim maliyeti*] terimini kullanıyor; kastettiği şey üretim maliyeti ve ortalama kâr, yani maliyet fiyatıdır. Produktionskosten teriminin benzer bir kullanımı, *Kapital*, Cilt II'de de ara sıra geçmektedir. — 276.

89 Bkz: 30 nolu açıklayıcı not. — 276.

90 Wakefield'in sömürgeleştirme teorisi için bkz: Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Bölüm XXXIII, s. 729-738. — 284.

91 "*Pazar maliyeti fiyatı*" terimiyle Marx'ın kastettiği şey, belli bir üretim alanındaki metaların pazar fiyatını düzenleyen genel maliyet fiyatıdır. Bunu Marx'ın, bu cildin 115. sayfasında aynı kavram için kullandığı "ortalama pazar fiyatı" terimiyle karşılaştırınız. — 302.

92 S. 309'daki metinde bu kitabın 310-311 sayfaları arasındaki tablonun son sütunundaki "*mutlak rant*" ibaresiyle Marx, mutlak rant oranını kastediyor. — 309.

93 Serbest ticaret yanlılarının günlük gazetesi *The Morning Star*, 1856-1869 yılları arasında Londra'da yayınlandı. — 312.

94 Ricardo rantı "değer yaratımı" olarak tanımlarken toprak sahiplerinin toplam toplumsal ürününün değerindeki artışı cebe atmalarını kastediyor. Ricardo'ya göre bu artış ürününün bir kısmının üretiminin giderek zorlaşmasının sonucudur. Ricardo değerdeki bu çoğalmayı "nominal" addediyor; çünkü bu çoğalma toplumun gerçek zenginliğine hiçbir şey katmıyor. *İlkeler*'in XXXII. bölümünde Ricardo, Malthus'un rant "açık bir kazanç ve yeni bir zenginlik yaratımı"dır tezini eleştirir ve rantın bir bütün olarak toplumdaki zenginliği artırmadığını, yalnızca "tahılın ve metaların değerinin bir bölümünün eski sahiplerinden toprak sahiplerine" aktarılması olduğunu belirtir.

Ricardo'nun *İlkeler*'inden Marx'ın yaptığı uzun bir alıntı özetine bu cildin 526-527. sayfalarında yer verilmiştir. Marx'ın "sahte bir toplumsal değer" yaratımı hakkındaki görüşleri *Kapital*'in üçüncü cildinde yer alıyor. (Karşılaştırınız: Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 583.) — 325.

95 Marx, Rodbertus'un, çiftçinin kendi ürününden örneğin tohumluk olarak ayırdığı hammaddenin, tarımsal ürünün üretim maliyetine girmediği şeklindeki garip tezini kastediyor. Bkz: bu cilt, bölüm VII, kesim 4. — 326.

96 Ayraç içindeki bu ifadeyi Marx, Adam Smith'in ev kirasıyla ilgili görüşlerine ilişkin bölümü (elyazmalarında 641. sayfa) yazdıktan sonra eklemiştir. — 349.

97 Adam Smith'ten bu alıntıyı ve izleyen alıntıyı Marx daha önce çoğu zaman yaptığı gibi, Garnier'nin Fransızca çevirisinden değil, İngilizce metinden aktarıyor. Her ikisini de Marx, Ricardo'nun *İlkeler*'inden (s. 227 ve s. 229-230'dan) alıntılıyor. — 349.

98 Marx burada Ricardo'nun, *Principles of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri*] başlıklı kitabının (Londra 1821) 3. baskısının 230. sayfasında öne sürdüğü görüşlere gönderme yapıyor. — 350.

99 Elyazmasında bundan sonraki bölümde Marx *İlkeler*'de Ricardo'nun rant hakkında yazdıklarını çözümlüyor. Yukarıdaki metinden bir çizgi ile ayrı-

lan bu bölüm, Marx'ın, Ricardo'nun rant teorisini incelediği bölümlere bir ek niteliğindedir. İçeriğine bakıldığında XIII. bölüme ait görünüyor; o nedenle de bu kitapta XIII. bölüme kondu. (Bkz: s. 299-300.)

Elyazınasında bu bölümü ayraç içinde bir parça izliyor; o parça da Ricardo'nun maliyet fiyatları teorisinin çözümlenmesine ilişkindir. Marx bu sorunu X. bölümde ele almıştır. O nedenle bu parça da X. bölüme aktarıldı. (Bkz: bu cilt, s. 201.) — 356.

100 Elyazınasında (s. 641) bu noktadan itibaren Adam Smith'in ev kirasıyla ilgili görüşlerini ele alan bölüm izliyor. Bu ciltte o bölüm XIV. bölüme eklendi. (Bkz: s. 349-350.) — 368.

101 Elyazmasında (s. 642-643) bu noktadan itibaren Marx değişen sermaye ile değişmeyen sermaye değerlerinin ters yönlerde hareket ettiği çeşitli örnekleri inceliyor. Bu bölüm, elyazmasındaki 640-641'inci sayfalara ek olduğu için, bu ciltte 366-367. sayfalara alındı. — 369.

102 Ricardo, bu tekel fiyatı tanımlamasını kendi kitabı *İlkeler*'in XVII. bölümünde (3. Baskı, Londra 1821, s. 289-290) öne sürüyor. Tekel fiyatı konusunda Adam Smith'in öne sürdüğü benzer bir tanımlamayı Marx daha az önce (bkz: bu cilt, s. 333-334) alıntılamıştı. — 371.

103 Marx, Ricardo'nun farklı organik bileşimlerdeki sermayelerin ürettiği metaların "göreli değerleri" üzerinde artan ve azalan ücretlerin etkilerini araştırdığı *İlkeler*'in ilk bölümünün IV. ve V. kesimlerini kastediyor. Marx'ın bu kesimlerle ilgili ayrıntılı bir çözümlemesi bu ciltte 161-184. sayfalarda yer alıyor. — 374.

104 Marx burada, tarımsal sermayenin bileşiminin sanayi sermayesininkine yaklaştırılması sürecinin gerçekleştirilebileceği yollardan birini örnek olarak ortaya koyuyor. Marx şu bileşimleri başlangıç noktası olarak alıyor:

60*s* + 40*d* tarımsal sermaye

80*s* + 20*d* tarımsal-olmayan sermaye

Marx, tarımsal emeğin üretkenliğindeki artış sonucu, tarımdaki işçi sayısının dörtte-bir azaldığını varsayıyor. Böylece tarımsal sermayenin bileşimi şöyle değişiyor: Daha önce 100 birim (60*s* + 40*d*)'lik bir sermaye harcamasını gerektiren ürün şimdi yalnızca 90 birimlik bir sermaye harcamasını (60*s* + 30*d*) gereksiniyor; bu da 100 birim üzerinden hesap yapıldığı zaman $66^{2}/_{3}s + 33^{1}/_{3}d$ yapıyor. Bu yoldan, tarımsal sermayenin organik bileşimi, sanayi sermayesininkine yaklaşıyor.

Marx ayrıca, tarım işçileri sayısındaki azalmayla eşzamanlı olarak, —tahıl fiyatlarındaki düşüş sonucu— ücretlerin de dörtte-bir düştüğünü varsayıyor. Bu durumda, sanayideki ücretlerin de kesinlikle aynı oranda düşeceğinin kabul edilmesi gerekir. Ne var ki, ücretlerdeki düşüşün, organik bileşimi sanayi sermayesine göre daha düşük olan tarımsal sermaye üzerinde daha fazla etki yapması beklenir. Bu ücret düşüşü, sanayi ve tarım sermayelerinin organik bileşimleri arasındaki farkı daha da azaltır.

Ücretlerdeki dörtte-birlik düşüşle $66^{2}/_{3}s + 33^{1}/_{3}d$'lik tarımsal sermaye $66^{2}/_{3}s + 25d$'lik bir sermaye haline gelir; 100 birim üzerinden hesap yapıldığı zaman tarımsal sermayenin organik bileşimi $72^{8}/_{11}s + 27^{3}/_{11}d$ olur.

Ücretlerdeki dörtte-birlik düşüşle 80*s* + 20*d*'lik tarımsal-olmayan sermaye, 80*s* + 15*d*'lik bir sermayeye dönüşecektir; 100 birim üzerinden hesaplandığında da $84^{4}/_{19}s + 15^{11}/_{19}d$ olacaktır.

Tarım işçileri sayısındaki ve ücretlerdeki yeni düşüşle tarımsal sermayenin organik bileşimi, tarımsal-olmayan sermayeninkine daha da yaklaşacaktır.

Tarımdaki emeğin üretkenliğindeki büyümenin tarımsal sermayenin orga-

nik bileşimi üzerindeki etkilerini açıklamak üzere kullandığı bu hipotetik örneği gözden geçirirken Marx, sanayideki emeğin üretkenliğinde eşzamanlı olarak ve hatta daha sık görülen artışa uzak durur. Sanayideki ve tarımdaki sermayenin organik bileşimi arasındaki ilişki için bkz: bu cilt, s. 14-16, 82-84, 93, 95-96, 99-101, 228-229. — 375.

105 Elyazmasının sayfa numaralarını koyarken Marx 649 rakamını atlamış. — 378.

106 Marx'ın, Say ile ilgili son sözleri ve elyazmasında izleyen sayfadaki benzer bir sözü bir yanlışlığa dayanıyor. Bu yanlışlık şu: Ricardo'nun *İlkeler*'inin Fransızca çevirisinde, Marx'ın burada andığı notta Say, Ricardo, "*emeğin* değeri"ni belirlemekte değil, ama "*para*nın değeri"ni belirlemekte talep ve arz yasasına sığındığı için (mariz) bir haz duygusunu dışavuruyor. Marx, Say hakkındaki sözlerini buna dayandırıyor. (Karşılaştırınız: David Ricardo, *Des principes de l'économie politique et de l'impôt*. İngilizceden çeviren F. S. Constancio, D. M. vb; Jean-Baptiste Say'nin açıklayıcı notları ve eleştirileri ile. Cilt II, Paris 1835, s. 206-207). Say'nin, Ricardo'nun *İlkeler*'ine koyduğu notlardan bu konuya ilişkin olanını Marx *Felsefenin Sefaleti*'nde *doğru bir biçimde* alıntılıyor. — 382.

107 Bkz: 106 nolu açıklayıcı not. — 383.

108 Marx, James Deacon Hume'un *Thoughts on the Corn-Laws* [*Tahıl Yasaları Üzerine Düşünceler*] (Londra, 1815) başlıklı broşürünü kastediyor. Adam Smith'in "emeğin değerini, tahıl fiyatı yönetir" şeklindeki tezini tartışan Hume, Adam Smith'in "tahıldan söz ederken yiyecek hakkında konuştuğumuzun kabul edilmesi gerektiğini, zira tüm tarımsal ürünlerin değerinin ... doğal olarak denklik eğilimi taşıdığını" söylüyor (agy). — 385.

109 Marx burada, 1861-1863 elyazmalarının III. not defterinin 956. sayfasında başlayan, "2. Mutlak Artı-Değer" başlıklı kesimi kastediyor. Marx'ın sözünü ettiği parça, elyazmasının, 102-104. sayfalarında "Eşzamanlı İşgünleri" bölümünde yer alıyor. — 392.

110 Marx yirmi işçinin yarattığı yeni değeri kastediyor; bu yirmi işçi bir saatlik emekle 2 sterlin ve 14 saaatlik bir işgününde 28 sterlin yaratıyor; bunun 10 saatlik gerekli emek bölümü 20 sterline ve 4 saatlik bölümü 8 sterline eşit. — 393.

111 Toplam ürünün değeri, ürüne aktarılmış olan (c) değerini ve yeni yaratılan değeri (*d* + *ad*) içeriyor. Burada verdiği örnekte Marx, sabit sermayeyi dikkate almadığına göre, aktarılan değer hammadde değerinden oluşuyor. İncelenen örnekte, hammaddelerin değeri $93^1/_3$ sterlin (1 saatte $133^1/_3$ pound pamuk, ipliğe dönüştürülüyor; 14 saatte $1.866^2/_3$ pound; 1 pound pamuk 1 şiline maloluyor). Bu, yeni yaratılmış emekle (28 sterlinle) birlikte, $121^1/_3$ sterline ulaşıyor. — 393.

112 Bkz: 21 nolu açıklayıcı not. — 418.

113 Jean-Baptiste Say türünden Ricardo eleştiricileri kastediliyor. Say kitabı *Traité d'économie politique*'in [*Ekonomi Politik Tezleri*] 5. baskısına (Paris 1826) yazdığı Sunu yazısında Ricardo'yu "bazan soyut ilkeler temelinde yargıya vararak çok fazla genelleme yapmak"la (*de raisonner quelque fois sur des principes abstraits auxquels il donne trop de généralité*), böylece gerçeğe uymayan sonuçlara varmakla suçlamıştı. Bkz: J. B. Say, agy, s. LXXXI. — 418.

114 Marx $51^{11}/_{39}$ toplam tonu şöyle hesaplıyor: Tablo E'deki (432-433. sayfalardaki tablo) sınıf III'ün $16^2/_3$ işçisi aynı emek üretkenliğiyle $62^1/_2$ ton üre-

tırse $13^{79}/_{117}$ işçi, $13^{79}/_{117} \times 62^{1}/_{2}$ / $16^{2}/_{3} = 51^{11}/_{39}$ ton üretir. — 438.

115 Bkz: 11 nolu açıklayıcı not. — 443.

116 Marx, William Blake'in 1823 yılında Londra'da yayınlanan *Observations on the Effects Produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments [Nakit Ödemeleri Sınırlaması Boyunca Hükümetçe Yapılan Harcamaların Sonuçları Hakkında Gözlemler]* başlıklı kitabını kastediyor. Marx'ın burada değindiği kitaptan aldığı parçalar ve kendi yorumları 1857-58 ekonomik elyazmalarında (bkz: Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, s. 672-673) bulunabilir. — 443.

117 1 Mayıs 1862'de Londra'da açılan Dünya Fuarı kastediliyor. Fuarda tarımsal ve sınai ürünler, sanat yapıtları ve bilimin en son buluşları sergilenmişti. — 443.

118 Marx, *İlkeler*'den alıntıladığı bölümde, Ricardo'nun "*üretici*" sözcüğünü "işçi" anlamında kullandığını ikinci kez belirtiyor. Marx daha önce, bu cildin 402. sayfasında aynı noktaya bir kez daha işaret etmişti. Ricardo'nun *İlkeler*'inden alıntılanan bu parça dışında, "üretici" sözcüğü "kapitalist girişimci" anlamında kullanılıyor. Bkz: örneğin bu cildin 404, 405, 527. sayfalarında yer alan alıntılar. — 446.

119 Say'nin kârla faiz arasındaki ilişkilere ilişkin görüşleri hakkında, Ricardo'nun alıntılanan bu yorumuna Marx kendi elyazmalarının 736. sayfasında bir kez daha değinmişti. Ancak bu yorumun, o sayfada yer alan konuyla ilgisi bulunmadığı için köşeli ayraç içine almıştı. Marx, Ricardo'nun "bunların yer değiştirmelerinin hiçbir koşulda olanaklı olmadığı" şeklindeki sözlerine "belli koşullarda bu kesinlikle yanlıştır" diye yazmıştı.

Gerçekten de Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinde XXII. bölümde kâr oranı ile faiz oranının, kapitalist döngülerin bazı evrelerinde birbirine karşıt yönde hareket etmesinin olası olduğunu göstermiştir. Marx orada şöyle yazıyor: "Eğer modern sanayinin içinde hareket ettiği döngüleri gözlersek ... görürüz ki, düşük faiz oranı genellikle gönenç dönemlerine ya da ekstra kâr dönemlerine uygun düşer; faizdeki bir artış ise gönenç dönemini ve karşıtını birbirinden ayırır ve aşırı tefeciliğe uygun düşen azami faiz, bunalım dönemlerine aittir." (*Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 317.). — 451.

120 Marx burada, elyazmalarının 672. sayfasında (bu ciltte 359, 416-418. sayfalar) incelediği, ortalama kârı ve dolayısıyla maliyet fiyatlarını, kolonilerden ve genelde dış ticaretten elde edilen ve metropole göre kolonilerde daha yüksek olan kârların nasıl etkilediğini gözden geçiriyor. Marx'ın belirttiği gibi bu konuda Smith'in yaklaşımı, Ricardo'nunkinden daha doğrudur. Bkz: *Kapital*, Üçüncü Cilt, Bölüm XIV, Kesim V, "Dış Ticaret". — 452

121 Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 116-129, 220-223. — 455.

122 Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 129-141, 177-187, 230-238. — 455.

123 Bu örnek, emeğin artan üretkenliği çerçevesinde tohumluk olarak harcanan 20 quarter buğdayla elde edilen hasadın eskisinden %50 daha büyük olacağı varsayımına dayanıyor. Eğer önceki hasat, diyelim, 100 quarter idiyse o zaman eskisi kadar emek sarfiyatıyla bu kez 150 quarter olacağı varsayılıyor. Ancak bu 150 quarter ürün daha önceki 100 quarter gibi, 300 sterline malolacaktır. Daha önce tohumluk hem quarter sayısı bakımından hem değer bakımından ürünün %20'sine eşitti. Şimdiyse, yalnızca $\%13^{1}/_{3}$'üne eşit olacaktır. — 457.

[124] Ayraç içindeki "Bkz: McCulloch" sözcüklerini Marx daha sonra kurşunkalemle eklemiş. 24 Ağustos 1867'de Engels'e yazdığı mektupta Marx daha önce —20 Ağustos 1862 tarihli mektubunda— *aşınma payı* fonunun birikim amacıyla kullanıldığı fikrini ifade etmiş olduğunu söylüyor ve *daha sonra* McCulloch'un "amortisman fonunu bir birikim fonu olarak öne sürdüğü"nü ekliyor. (Marx'ın yaptığı alıntı, McCulloch'un, Edinburgh, 1825 baskılı *The Principles of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri*], başlıklı kitabından, s. 181-182). Marx bu konuya *Artı-Değer Teorileri*'nin üçüncü kitabında (elyazmalarının 777-781. sayfalarında) yeniden dönüyor. — 462.

[125] Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 129-141, 177-187, 230-238. — 471.

[126] Marx *Zur Kritik der politischen Ökonomie*'yi [*Ekonomi Politiğin Eleştirisi*] kastediyor. — 474.

[127] Jean-Baptiste Say *Tezler*'inde, (2. Baskı, Cilt II, Paris 1814, s. 382) "Ürünler ancak ürünlerle satın alınabilir" diyor. Ricardo *İlkeler*'inde (3. baskı, Londra 1821, s. 341) bu formülü neredeyse harfi harfine yineliyor. Marx daha ileriki yıllarda Ricardo *İlkeler*'inden bu formülü de içeren parçayı alıntılar ve eleştirel bir gözle inceler. (Bkz: bu cilt, s. 580-583 ve *Artı-Değer Teorileri*, Üçüncü Kitap "Ricardocu Ekolün Çözülüşü", elyazması s. 811). — 474.

[128] Marx, James Mill'in üretimle tüketim, arzla talep, toplam satış miktarıyla toplam alımlar arasındaki sürekli ve gerekli denge hakkındaki gözlemlerini kastediyor. Bu gözlemler, Mill'in *Elements of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin Öğeleri*] (1821 Londra baskısı, s. 186-195) başlıklı kitabında yer alıyor. Marx, James Mill'in (ilkin 1808'de Londra'da yayınlanan *Commerce Defended* [Ticaretin Savunusu] başlıklı broşüründe yer alan) bu görüşünü, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*'de [*Ekonomi Politiğin Eleştirisi*] "Die Metamorphosen der Waren" bölümünde daha ayrıntılı olarak ele alır. — 474.

[129] Bkz: S. Bailey, *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value* [*Değerin Yapısı, Ölçüleri ve Nedenleri Hakkında Eleştirel Tez*], Londra, 1825, s. 71-93. — 476.

[130] Bkz: W. Roscher, *System der Volkswirthschaft*, Erster Band. *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Dritte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, s. 368-70. — 479.

[131] Marx "fiyatının altında" terimini daha önceki bir paragrafta şöyle açıklıyor: "Fiyatının *altında*, yani değerini temsil eden para toplamından daha az". (Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 302.) — 485.

[132] Marx öyle görünüyor ki bu cildin 460. sayfasında ve devamında anılan dokumacı ya da dokuma fabrikasının sahibini kastediyor. Gerçi orada sözü edilen keten dokumacısıdır, burada sözü edilen amerikan bezi dokumacısıdır, ama kullanılan hammadde, ele alınan konu açısından hiç fark etmez. — 487.

[133] Marx daha sonra *Kapital*'in üçüncü cildi haline gelen çalışmalarını kastediyor. Bkz: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, Sol Yayınları, 1998, açıklayıcı not 12, s. 394-395. — 493.

[134] Marx bunalım biçimleri hakkındaki gözlemlerini, elyazmalarının 716. sayfasındaki düşüncelerini yazdıktan kısa süre sonra, XIII. not defterinin (elyazmasında 770a sayfası) ve XIV. not defterinin (771a ve 861a sayfaları) kapaklarına not etmişti. Bu notlar, bu cildin "Bunalım Biçimleri Hakkında"ki 11. kesiminde yer alıyor. (Bkz: s. 493.) — 497.

[135] Elyazmasında bundan sonra, Ricardo'nun para ve değişim-değeri konu-

sundaki görüşleri hakkında küçük bir eklenti var. Bu eklenti ayraç içine alınmış ve konunun bütünlüğünü kestiği için başka yere nakledilmesi gerektiği not edilmiş. O nedenle bu eklenti, bu cildin 484. sayfasında dipnot olarak yer alıyor. — 499.

136 Ricardo'nun "talep yalnızca üretim tarafından sınırlanır" (*İlkeler*, 3. Baskı, s. 339) sözlerinin de yer aldığı parçayı Marx daha önce geniş şekilde alıntılamıştı. (Bkz: bu cilt s. 474.) Ricardo'nun "talebin hiçbir sınırı, sermaye kullanımının hiçbir sınırı yoktur" şeklindeki sözleriyse *İlkeler*'in 3. baskısında 347. sayfada yer almaktadır ve bu ciltte 477-478. sayfalarda alıntılanmıştır. — 499.

137 1861-1863 elyazmalarının I-V sayılı not defterleri ve özellikle mutlak ve göreli artı-değer üretimiyle ilgili bölümleri kastediliyor. VI. not defterinden başlayan *Artı-Değer Teorileri* ise önceki not defterlerinin doğrudan devamıdır. — 500.

138 Marx, Ricardo'nun *İlkeler*'indeki iki parçaya, özellikle tüketim maddelerinin sağlanmasıyla ilgili olarak söylediği "gereken şey araçlardır, araçları ise üretim artışından başka hiçbir şey sağlayamaz" şeklindeki sözlerini (bkz: bu cilt, s. 486) ve "talebi olmayan herhangi bir metayı üretmeye devam etmesi olası değildir" sözlerini (bkz: bu cilt, s. 474, 483) kastediyor. — 501.

139 Elyazmalarında bundan sonra ayraç içine alınmış kısa bir ek var; kısmi bir bunalım örneğini, eğirme makinelerinin gelişinden sonra ortaya çıkan aşırı iplik üretimini ele alıyor. Bu eklenti, bu cildin 499. sayfasında dipnot olarak kullanıldı. — 502.

140 Marx, Say'nin *Lettres à Malthus*'ta [*Malthus'a Mektuplar*] ifade edilen ve daha sonra imzasız yayınlanan *An Inquiry into Those Principles, Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption*'dan [*Tüketim Gereğine ve Talebin Doğasına İlişkin İlkeler Üzerine Bir Araştırma*] alıntılanan görüşlerini kastediyor. Say'nin "bazı ürünlerin satışındaki yavaşlık başka bazı ürünlerin kıtlığından ileri gelir" şeklindeki teziyle karşılaştırınız. Marx bu tezi *Artı-Değer Teorileri*'nin birinci kitabında, s. 253'te irdelemişti. — 509.

141 Marx, Thomas Tooke'un *A History of Prices, and, of the State of the Circulation* [*Fiyatların ve Dolaşım Durumunun Tarihi*] adlı çalışmasını kastediyor. (Cilt I-IV, Londra 1839, s. 57). Bu çalışmanın birçok yerinde havanın fiyatlar üzerindeki etkisine değinilmiştir. Tooke bu konuyu özellikle 1848'de yayınlanan IV. cildin başlarında ele almıştır. — 511.

142 Sismondi bunalımların "*la disproportion croissante entre la production et la consommation*'dan [üretimle tüketim arasındaki büyüyen oransızlık]" ileri geldiğini öne sürüyor. (*Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population* [*Ekonomi Politiğin Yeni İlkeleri ya da Bu İlkelerin Nüfusla İlişkilerinin Zenginliği Hakkında*], 2. baskı, cilt I, Paris 1827, s. 371). Marx, *Felsefenin Sefaleti* başlıklı kitabında Sismondi'nin öğretisine göre "gelirdeki azalma üretimdeki artışa orantılıdır" diyor. *Artı-Değer Teorileri*'nin üçüncü kitabında Sismondi'nin bunalım hakkındaki görüşlerini yeniden ele alır ve Sismondi'nin yaklaşımındaki temel zayıflıkların yanısıra değerli unsurları da ortaya koyar. (Elyazmaları, özellikle s. 775.) — 512.

143 Bkz: James Steuart *An Inquiry into the Principles of Political Economy* [*Ekonomi Politiğin İlkeleri Hakkında Bir Araştırma*], cilt I, Dublin 1770, s. 396. Marx 1857-58 ekonomik elyazmasında (bkz: Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, s. 666) ilgili parçayı alıntılar. Ayrıca karşılaştırınız: Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, s. 41 ve *Kapital*, Üçüncü

Cilt, s. 690. — 531.

144 Ricardo herhalde Avam Kamarasında yaptığı bir konuşmayı kastediyor. 16 Aralık 1819'da Robert Owen'ın işsizliğin tasfiyesi ve alt sınıfların durumunun iyileştirilmesi hakkındaki planını incelemek üzere bir komisyon kurulması için William de Crespigny'nin Avam Kamarasına verdiği önergenin görüşülmesi sırasında Ricardo da konuşmuştu. O konuşmada Ricardo genelde "makinenin işçi talebini azaltmadığı"nı söylemişti. (Bkz: *The Works and Correspondence of David Ricardo* [*David Ricardo'nun Yapıtları ve Mektupları*], M. H. Dobb'nin de katkılarıyla Ed. Piero Sraffa, cilt V, Cambridge, 1952, s. 30). — 532.

145 Ricardo'nun kullandığı biçimiyle "gerçek ücretler" terimi için bkz: bu cilt, s. 384, 387, 398, 405, 419. — 535.

146 *The Standard* — 1820'de Londra'da yayınlanmaya başlayan, 1857'den sonra Tory partisinin yayın organı haline gelen gündelik gazete. — 550.

147 *The Standard* gazetesinin 18 Aralık tarihli sayısında 5 ve 6. sayfalarda imzasız yayınlanan "Sergideki Amerika" başlıklı yazı. Sergi için bkz: 117 nolu açıklayıcı not. — 550.

148 Ekler bölümüne alınan kısa notları Marx not defterlerinden XI, XII ve XIII. defterlerin kapağına yazmıştı. Bu notlar, *Teoriler*'in bu ikinci kitabındaki ana metinde yer alan bazı sorunlarda ek malzemeyi içeriyor. — 561.

A

ANDERSON, James. *A calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain: Suggesting the Means of alleviating that Evil, and of preventing the Recurrence of such a Calamity in future*. The second Edition, London, 1801. – 110, 111, 133.

ANDERSON, James. *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws, with a View to the new Corn Bill proposed for Scotland*, Edinburgh, 1777. – 103, 110, 111, 114, 134, 149.

ANDERSON, James. *Essays Relating to Agriculture and rural Affairs*. Vols. I-III, Edinburgh, 1775-1796. – 103, 136.

ANDERSON, James. *An Inquiry into the Causes that have hitherto retarded the Advancement of Agriculture in Europe: with hints for Removing the Circumstances that have chiefly obstructed its Progress*, Edinburgh, 1779. – 135.

ANDERSON, James. *Recreations in Agriculture, Natural History, Arts, and miscellaneous Literature*, Vol. I-VI, London, 1799-1802. – 103, 135.

ARBUTHNOT, John. *An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms. With Remarks on Population as affected thereby. To which are added, Proposals for Preventing Future Scarcity. By a Farmer*, London, 1773. – 561.

B

BAILEY, Samuel. *A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinion, etc., etc.* London, 1825. – 160, 384.

BAILEY, Samuel. *A Letter to a Political Economist; occasioned by an Article in the Westminster Review on the Subject of Value. By the Author of the Critical Dissertation on Value therein reviewed*, London, 1826. – 160.

BANFIELD, Thomas Charles. *The Organisation of Industry, explained in a Course of Lectures, delivered in the University of Cambridge in Easter Term 1844*. Second Edition, London, 1848. – 19.

BARTON, John. *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London, 1817. – 538.

BASTIAN, Adolf. *Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung* (drei Bände), Erster Band, Leipzig, 1860. – 113.

BLAKE, William. *Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments*. London, 1823. – 443.

C

CAREY, Henry Charles. *The Past, the Present, and the Future*, Philadelphia, 1848. – 154, 563.

CORBET, Thomas. *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*. In two parts. London, 1841. – 191.

D

DARWIN, Charles. *On the Origin of Species by Means of natural Selection, or the Preservation of favoured Races in the Struggle for Life*. Fifth thou-

sand, London, 1860. – 110.

D'AVENANT, Charles. *Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England. Which more immediately Treat of the Foreign Traffick of this Kingdom. Viz. I. That Foreign Trade is beneficial to England. II. On the Protection and Care of Trade. III. On the Plantation Trade. IV. On the East-India Trade. By the Author of the Essay on Ways and Means, Part II. To which is added, The late Essay on the East-India Trade. By the same Hand*, London, 1698. – 102.

DE QUINCEY, Thomas. *Dialogues of three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo. In: The London Magazine*, Vol. IX, 1824, April and May. – 406.

DE QUINCEY, Thomas. *The Logic of Political Economy*, Edinburgh and London, 1844. – 406, 441.

DOMBASLE, Christophe Joseph-Alexandre Mathieu de. *Annales agricoles de Roville ou Melanges d'agriculture, d'economie rurale et de legislation agricole*. Quatrième livraison. Paris, 1828. – 20.

E

An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions... Bkz: Forster, Nathaniel.

Essay on the Application of Capital to Land — Bkz: West, Sir Edward.

F

FORSTER, Nathaniel. *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions. In two parts: I. Of the General Causes of this Evil. II. Of the Causes of it in some particular Instances*, London, 1767. – 562.

H

HODGSKIN, Thomas. *The natural and artificial Right of Property contrasted. A series of Letters, addressed without Permission, to H. Brougham ... by the Author of "Labour defended against the Claims of Capital"*, London, 1832. – 564.

HOPKINS, Thomas. *Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money*, London, 1822. – 49, 115, 126-129, 562.

HOPKINS, Thomas. *On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population: with Observations on the operating Causes of the Condition of Labouring Classes in various countries*, London, 1828. – 125, 126.

HÜLLMANN, Karl Dietrich. *Städtewesen des Mittelalters*, 4 Teile, Bonn, 1826-1829. – 219.

HUME, James Deacon. *Thoughts on the Corn-Laws, as connected with Agriculture, Commerce, and Finance*, London, 1815. – 385, 563.

I

An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions... Bkz: Arbuthnot, John.

An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advanced by Mr. Malthus, from which it is concluded, that Taxation and the Maintenance of unproductive Consumers can be conducive to the Progress of Wealth, London, 1821. – 466.

L

The London Magazine—Bkz: De Quincey, Thomas. *Dialogues of Three Templars...*

M

MALTHUS, Thomas Robert. *An essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other Writers*, London, 1798. – 104, 106, 107.

MALTHUS, Thomas Robert. *The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn; intended as an appendix to "Observations on the Corn Laws"*, London, 1815. – 106.

MALTHUS, Thomas Robert. *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent,*

and the Principles by which it is regulated, London, 1815. – 104, 106, 564.

MALTHUS, Thomas Robert. *Principles of Political Economy considered with a View to their practical Application*, London, 1820. – 106.

—2. baskı, yazarın elyazmalarından yapılan eklemelerle, Londra, 1836. – 61.

MARX, Karl. *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon*, Paris et Bruxelles, 1847. – 14, 146.

MARX, Karl. *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*, Berlin, 1859. – 247, 473.

McCULLOCH, John Ramsay. *The Literature of Political Economy; a classified Catalogue of select Publications in the different Departments of that Science, with historical, critical, and biographical Notices*, London, 1845. – 111, 134.

McCULLOCH, John Ramsay. *The Principles of Political Economy: with a Scetch of the Rise and Progress of the Science*. Edinburgh, 1825. – 179, 462.

MILL, James. *Commerce Defended: an Answer to the Arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett, and others have attempted to prove that Commerce is not a source of National Wealth*, London, 1808. – 140.

MILL, James. *Elements of Political Economy*, London, 1821. — 474.

MILL, John Stuart. *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy*, London, 1844. – 474.

N

The Natural and Artificial Right of Property constrasted... Bkz. Hodgskin, Thomas.

NEWMAN, Francis William, *Lectures on Political Economy*, London, 1851. – 19, 32, 304.

O

OPDYKE, George. *A Treatise on Political Economy*, New York, 1851. – 28.

P

PETTY, William. *Political arithmetick (1676). In: WILLIAM PETTY, Several Essays in Political Arithmetick: The Titles of which follow in the ensuing Pages. Political Arithmetick, or a Discourse concerning the extent and Value of Lands, People, Buildings; Husbandry, Manufactures, Commerce, Fishery, Artizans, Seamen, Soldiers, Publick Revenues, Interest, Taxes, Superlucration, Registries, Banks; Valuation of Men, Increasing of Seamen, of Militia's, Harbours, Situation, Shipping, Power at Sea, etc. As the same relates to every Countrey in general, but more particularly to the Territories of His Majesty of Great Britain, and his Neighbours of Holland, Zealand and France*, London, 1699. – 101.

Q

QUESNAY, François. *Analyse du Tableau économique* (1766). In: *Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, l'abbé Baudeau, Le Trosne. Avec une introduction sur la doctirine des Physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par M. Eugène Daire. Première et deuxième partie,* Part One, Paris, 1846. – 39.

R

RICARDO, David. *An Essay on the Influence of a low Price of Corn on the Profits of Stock; shewing the Inexpediency of Restrictions on Importation: With Remarks on Mr. Malthus' two last Publications: "An Inquiry into the Nature and Progress of Rent"; and "The Grounds of an Opinion on the Policy of restricting the Importation of Foreign Corn"*. Second edition. London, 1815. – 112, 114.

RICARDO, David. *On Protection to Agriculture* (fourth edition), London, 1822. – 114.

RICARDO, David. *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. Third edition, London, 1821. – 104, 113, 142, 150, 156, 161, 179, 291, 304, 312, 358, 382, 444, 453, 456, 474, 475, 478-487, 503, 505, 509, 513-519, 521-523, 525-533, 541-552, 553, 555, 556.

RICARDO, David. *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt. Traduit de l'anglais par F. S. Constancio, D. M. etc.; avec des notes explicatives et critiques, par M. Jean-Baptiste Say.* Tomes premier et second, Paris. 1819. – 229-232.
—2. baskı, gözden geçirilmiş, düzeltilmiş ve Ricardo'nun yaşamı ve yazıları üzerine notlarla genişletilmiş, c. I-II, Paris, 1835. – 362, 364.
RODBERTUS-JAGETZOW, Karl. *Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin, 1851. – 11, 40, 138, 139, 142, 147, 225.
ROSCHER, Wilhelm. *System der Volkswirtschaft.* Erster Band: *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende, Dritte Auflage*, Stuttgart und Augsburg, 1858. – 111-113, 196, 479.

S

SAY, Jean-Baptiste. *Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce.* Paris Londres, 1820. – 509.
SAY, Jean-Baptiste. *Traité d'économie politique, ou simple Exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* Seconde édition. Tome second, Paris, 1814. – 475.
—Cinquième édition. Tome I, Paris, 1826. – 154.
—Sixième édition. Tome I, Paris, 1841. – 154, 418.
SISMONDI, Jean-Charles-Leonard Simonde de. *Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population.* Seconde édition. Tomes premier et second, Paris, 1827. – 512.
SMITH, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* In two volumes, London, 1776. – 103, 114, 197.
SMITH, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. With Notes, and an additional Volume, by David Buchanan.* In three volumes, Edinburgh, 1814. – 150.
SMITH, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. With a Commentary, by the Author of "England and America"* (Edward Gibbon Wakefield). In six volumes, Vol. I, London, 1835. – 382.
SMITH, Adam. *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier.* Tomes I-VI, Vol. I-II. Paris, 1802. – 201-203, 204-219, 326,356.
STEUART, Sir James, *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations. In which are particularly considered, Population, Agriculture, Trade, Industry, Money, Coin, Interest, Circulation, Banks, Exchange, Public Credit, and Taxes.* In three volumes, Vol. I, Dublin, 1770. – 216.
STIRLING, Patrich James. *The Philosophy of Trade; or, Outlines of a Theorie of Profits and Prices, including an Examination of the Principles which determine the relative Value of Corn, Labour, and Currency*, Edinburgh 1846. – 443.
STORCH, Henri. *Cours d'économie politique ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* Tomes I-VI, Vol. II, St. Petersburg, 1815. – 89.

T

TOOKE, Thomas. *A History of Prices, and of the State of the Circulation.* Volumes I-VI, London. 1838-1857. – 511.
TOWNSEND, Joseph. *A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher to Mankind.* London, 1786. – 104.

W

WADE, John. *History of the middle and Working Classes; with a popular Exposition of the Economical and political Principles which have influenced the Past and Present Condition of the Industrious Orders. Also on Appendix of Prices, Rates of Wages, Population,*

Poor-Rates, Mortality, Marriages, Crimes, Educations, Occupations, and other statistical Information, illustrative of the former and present State of the agricultural, commercial, and manufacturing Classes. London, 1833. – 15.

WAKEFIELD, Edward Gibbon. A *Commentary to Smith's, "Wealth of Nation"* — bkz: Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. With a commentary, by the Author of "England and America".*

WEST, Sir Edward. *Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any great Restriction of the Importation of Corn, and that the Bounty of 1688 did not lower the Price of it. By a Fellow of university College, Oxford*, London, 1815. — 104, 113.

WEST, Sir Edward. *Price of Corn and Wages of Labour, with Observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's, and Mr. Malthus's Doctrines upon those Subjects; and an Attempt at an Exposition of the Causes of the Fluctuation of the Price of Corn during the last thirty Years*, London, 1826. – 125.

GAZETELER

The Morning Star, July 15, 1862. – 312.

The Standard, September 19, 1862. – 550.

A

Abraham a Santa Clara (Hans Ulrich Megerle'nin takma adı) (1644-1709) – Avusturyalı Katolik vaiz ve yazar. – 109.
Anderson, James (1739-1808) – İngiliz ekonomist, rant teorisinde Ricardo'nun öncülü. – 28, 29, 80, 103-106, 110-114, 118, 120, 133-137, 146, 147, 149, 150, 221, 222, 223, 226, 229, 258, 304, 564.
Arbuthnot, John (18. yüzyıl) – İngiliz çiftçi ve ekonomist. Yiyecek fiyatları ile çiftliklerin büyüklükleri arasındaki ilişki konusunda, 1773'te imzasız yayınlanan bir çalışmanın yazarı. – 561.

B

Bailey, Samuel (1791-1870) – İngiliz filozof ve ekonomist; Ricardo'ya karşı polemiğe girişti. Marx onun için "basmakalıp, yapay ve açıkgöz bir eleştirmen" der. – 113, 152, 157, 159, 160, 382, 384, 476.
Banfield, Thomas Charles (1795-1880) — İngiliz ekonomist. – 19.
Barton, John (18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl ortaları arası) – İngiliz ekonomist. – 524, 528, 538, 551-560.
Bastian, Adolf (1826-1905) – Alman kaşif, etnolog. Berlin Üniversitesinde profesör. – 113.
Blake, William (18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl ortaları arası) – İngiliz ekonomist, paranın dolaşımı konusunda birçok çalışmanın yazarı. – 442, 443.
Buchanan, David (1779-1848) – İngiliz ekonomist, "Fizyokratların büyük hasmı" (Marx). – 28, 370, 371, 375.

C

Carey, Henry Charles (1793-1879) – Amerikalı ekonomist; Ricardo'nun rant teorisine karşı çıktı; başlangıçta serbest ticaretçi, daha sonra korumacı. – 28, 145, 296, 593.
Chalmers, Thomas (1780-1847) – İskoçyalı dinbilimci ve ekonomist, Malthus'un ardılı. – 225, 442.
Cobbett, William (1762-1835) – İngiliz yayıncı, herkese oy hakkı ve emekçi sınıfın yaşam koşullarının iyileştirilmesi savaşımlarında çartistlerin öncüsü. "Bu yüzyılın en büyük yazarı" (Marx) – 109, 112.
Constancio, Francisco Solano (1772-1846) – Portekizli doktorve diplomat; tarih konusunda birçok çalışma ve Godwin, Malthus,Ricardo, vb. yazarların yapıtlarının çevirilerini yaptı. – 383.
Corbet, Thomas (19. yüzyıl) – İngiliz ekonomist; Ricardo'nun ardılı. – 225, 479.

D

Darwin, Charles Robert (1809-1882) – İngiliz doğabilimci; bitki ve hayvan türlerinin kökeni ve evrimi doktrininin kurucusu. – 106, 110.
D'Avenant, (Davenant), Charles (1656-1714) – İngiliz ekonomist, merkantilist. – 101, 102.
De Quincey, Thomas (1785-1859) – İngiliz yazar ve ekonomist, Ricardo'nun ardılı; çalışmaları Ricardo ekolünün gerileyişini gösterir. – 405, 406, 441, 442.
Dombasle, Christophe-Joseph Alexandre Mathieu de (1777-1843) – Fransız agronomist ve kimyager; tarım sorunlarına ilişkin birçok kitabın yazarı. – 20.

E

Emery, Charles Edward (d. 1838) – Amerikalı mucit, Eli Whitney'in pa-

muk çırçır makinesi geliştirdi. – 550.

F

Forster, Nathaniel (yaklaşık 1726-1790) – İngiliz dinadamı ve ekonomist; emekçilerin çıkarları için savaşım verdi. – 562.
Fourier, François-Marie-Charles (1772-1837) – Fransız ütopyacı sosyalist. – 215.
Fullarton, John (1780-1849) – İngiliz ekonomist; kredi ve paranın dolaşımı sorunları konusunda yazdı. – 479.

H

Hallett, Frederic Francis (19. yüzyıl) İngiliz agronomist . – 443.
Hansbrow – 1862'de Kaliforniya pompası adı verilen pompayı (valfların ortak bir valf bölümünde toplandığı, emme-basma hareketlerini birlikte gerçekleştiren pompa) yapan Amerikalı mucit. – 551.
Hawes – 1862 Londra Dünya Fuarı'nda, kendi icadı olan çamaşır sıkma makinesini sergileyen Amerikalı mucit. – 551.
Henry VII (1457-1509) – 1485 ile 1509 yılları arasında İngiltere kralı. – 222.
Herbert, Claude-Jacques (1700-1758) – Fransız ekonomist, Malthus'un nüfus teorisinin öncüllerinden. – 109.
Hodgskin, Thomas (1787-1869) – İngiliz gazeteci; Ricardo'nun teorisinden sosyalistçe sonuçlar çıkarmıştı. – 564.
Hopkins, Thomas (18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın ortası) – İngiliz ekonomist; rantı, toprak tekelinin sonucu kabul ediyordu. – 28, 49, 115, 125, 127, 563.
Hüllmann, Karl Dietrich (1765-1846) – Alman tarihçi, Bonn Üniversitesinde profesör; finansman ve ticaret tarihini yazdı. – 219.
Hume, David (1711-1776) – İskoç filozof, tarihçi ve ekonomist; merkantilizmin hasmı, bilinmezlik felsefesi yandaşı; serbest ticaret savunucusu. – 114.
Hume, James Deacon (1774-1842) – İngiliz ekonomist, ticaret bakanı. – 385, 563, 564.

K

King, Gregory (1648-1712) – İngiliz istatistikçi, gravürcü ve gen-bilimci. – 559.
Kirchmann, Julius Hermann von (1802-1884) – Alman hukukçu, politikacı ve filozof. – 11, 138, 147.

L

Louis XIV (1638-1715) – Fransa kralı (1643-1715 arası). – 126.
Louis XV (1710-1774) – Fransa kralı (1715-1774 arası). – 126.
Louis XVI (1754-1793) – Fransa kralı (1774-1792 arası), 1793'te giyotine gönderildi. – 126.

M

McCormick, Cyrus Hall (1809-1884) – Amerikalı mucit. – 551.
McCulloch, John Ramsay (1789-1864) – İngiliz ekonomist; Ricardo'nun ekonomik teorisini vülgerize etmişti. – 104, 110, 113, 134, 178, 179, 462.
Malthus, Thomas Robert (1766-1834) – İngiliz papaz, ekonomist; gerici nüfus teorisini ortaya attı. – 26, 28, 29, 61, 103-112, 126, 127, 133, 150, 155, 177, 185, 208, 314, 325, 380, 398, 405, 466, 517, 525, 553, 559, 561, 563, 564.
Mill, James (1773-1836) – İskoç tarihçi, filozof ve ekonomist; Ricardo'nun ardılı. – 141, 178, 474, 484.
Mill, John Stuart (1806-1873) James Mill'in oğlu; filozof ve ekonomist; serbest ticaret yanlısı; klasik ekonomi politik ekolünün mensuplarından. – 42, 112, 482, 485.

N

Newman, Francis William (1805-1897) – İngiliz dilbilimci ve ekonomist; radikal burjuva görüşleriyle tanınır; dine, politikaya ve ekonomik sorunlara ilişkin çeşitli yapıtları vardır. – 19, 32, 304.

O

Opdyke, George (1805-1880) – Amerikalı ekonomist, bankacı; Cumhuriyet-

çi; 1862-1864 arasında New York belediye başkanı. – 28.
Ovid (Publius Ovidius Naso) (İÖ 43-İS 17) – Romalı şair. – 113.

P

Petty, Sir William (1623-1687) – İngiliz ekonomist ve istatistikçi "modern ekonomi politiğin kurucusu, en önemli ve orijinal ekonomistlerden biri" (Marx). – 101, 118.
Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865) – Fransız küçük-burjuva sosyalistlerinden; anarşizm teorisinin kurucusu. – 14, 147.

Q

Quesnay, François (1694-1774) – Fransız doktor ve ekonomist; Fizyokrat ekolün kurucusu. – 39.

R

Ramsay, Sir George (1800-1871) – İngiliz filozof ve ekonomist. – 554, 555.
Ricardo, David (1772-1823) – İngiliz ekonomist; klasik ekonomi politiğin son büyük temsilcisi; 1819'dan itibaren Parlamento üyesi. – 13, 14, 15, 22, 26, 27, 28, 29, 37, 38, 50, 58, 65, 77, 80, 84, 85, 86, 92, 95, 96, 98, 104, 106, 107, 108, 110-115, 118, 120, 121, 129, 133, 138, 139, 140-146, 149-189, 221-225, 227-234, 237, 255-259, 275, 282, 283, 289, 290, 291-306, 309, 312-315, 317-324, 335, 336, 341, 345, 346, 347, 350, 356, 357-363, 367-371, 374-389, 391, 393, 395-401, 403-406, 407-424, 427, 430, 431, 436, 437, 438, 441-451,453, 456, 467, 468, 473, 474, 475, 477, 487, 497, 499, 500, 501, 503-508, 511, 513-516, 518, 519, 521, 523, 525-538, 541-546, 548, 549, 551, 552, 553, 555, 556.
Rodbertus, Jagetzov, Johann Karl (1805-1875) – Prusyalı toprak sahibi ve ekonomist. Junker, "devlet sosyalizmi"nin teorisyeni. – 11, 12, 17, 20, 21, 22, 39, 40, 45, 49-59, 61, 63-68, 70-82, 84, 86, 90, 91, 95, 96, 102, 103, 113, 116, 118, 138-148, 221, 225, 229, 326, 561.
Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817-1894) – Alman vülger ekonomist. – 110, 111, 112, 121, 196, 479.

S

Say, Jean-Baptiste (1767-1832) – Fransız vülger ekonomist. – 121, 153, 154, 201, 361, 382, 383, 451, 474, 475, 480, 481, 483, 493, 509, 523, 530, 531.
Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773-1842) – İsviçreli tarihçi ve ekonomist. Kapitalizmin küçük-burjuva görüş açısından eleştirmeni. – 107, 361, 512.
Smith, Adam (1723-1790) – İskoç ekonomist, klasik ekonomi politik ekolünün büyük temsilcilerinden biri. – 22, 85, 95, 114, 138, 139, 142, 149, 150, 152-155, 157, 177, 186, 195, 197, 198, 200-220, 223, 224, 226, 229, 231, 233, 291, 292, 296, 300, 301, 302, 303, 314, 317, 319-324, 326, 327, 329-342, 344-347, 349-356, 357, 359, 371, 378, 379, 380, 382, 383, 385, 386, 388, 395, 356, 399, 401, 405, 407, 415, 417, 418, 446, 450, 452, 453, 468, 473, 479, 480, 503, 504, 505, 506, 518, 530, 531, 544, 553, 554, 561.
Steuart (Stewart) Sir James (bir başka adı Denham) (1712-1780) – İngiliz ekonomist. "Merkantilizmin rasyonal ifadesi" öğretisi ile bilinir. (Marx) – 103, 104, 109, 114, 216, 531.
Stirling, Patrick James (1809-1891) – İngiliz ekonomist. – 28, 443.
Storch, Heinrich Friedrich von (Rusya'da Andrey Karloviç) (1766-1835) Ekonomist, St. Petersburg'daki Bilimler Akademisinin üyesi ve başkan yardımcısı; merkantilizmin eleştirmeni. – 89, 276, 479.

T

Thukydides (İÖ ~460-400) – Eski Grek tarihçi. – 111, 112, 113, 121.
Tooke, Thomas (1774-1858) – İngiliz ekonomist ve istatistikçi. Altı ciltlik *History of Prices* [*Fiyatların Tarihi*] başlıklı kitabın yazarı. – 104, 511.
Torrens, Robert (1780-1864) – İngiliz subay ve ekonomist. Ricardo'nun ekonomik teorisini vülgerize edişiyle tanınır, serbest ticaret yanlısıdır. – 178.
Townsend, Joseph (1739-1816) – Din

adamı, jeolog ve sosyolog; Malthus'un geniş ölçüde kullandığı nüfus teorisinin kurucusu. – 104, 109.

U

Ure, Andrew (1778-1857) – İngiliz kimyager ve ekonomist. – 479.

W

Wade, John (1788-1875) – İngiliz ekonomist, yayıncı ve tarihçi. – 15.

Wakefield, Edward Gibbon (1796-1862) – İngiliz ekonomist ve koloni politikacısı. – 225, 284, 381, 382.

Wallace, Robert (1697-1771) – İngiliz dinadamı; nüfus sorunu üzerinde birçok kitabın yazarı. Görüşlerinden bir kısmını Malthus benimsemiştir. – 109, 110.

Ward, W. H. (19. yüzyıl) – Denizde işaretle haberleşme sisteminin Amerikalı mucidi. – 551.

West, Sir Edward (1782-1828) – İngiliz ekonomist; rant teorisi üzerine ilk yazı yazanlardan. – 28, 29, 104, 111, 124, 125, 133, 230.

Whitney, Eli (1765-1825) – Amerikalı mühendis; 1793'te pamuk çırçır makinesini icat etti. – 550, 551.

Wilson, James (1805-1860) – İngiliz ekonomist ve politikacı; serbest ticaret yanlısı, *Economist* dergisinin kurucusu ve ilk genel yayın yönetmeni. – 479.

Y

Young, Arthur (1741-1820) – Daha çok tarım konularında yazı yazan İngiliz ekonomist ve istatistikçi. – 126.

SOL YAYINLARI
Sorumlu Yönetmen: Muzaffer İlhan Erdost
İlhanilhan Kitabevi
Karanfil Sokak 30/1 Kızılay Ankara
Tel: 0312 417 0008 Faks: 0312 419 4376

KARL MARX • ARTI-DEĞER TEORİLERİ ○ İKİNCİ KİTAP

13500000

ISBN 975-7399-77-9

9 789757 399773